

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІМ. ПЕТРА ЯЦИКА

ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ



МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

В ОДИНАДЦЯТИ ТОМАХ,
ДВАНADЦЯТИ КНИГАХ

НАУКОВА ДУМКА

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ IV

XIV-XVI
ВІКИ-
ВІДНОСИНИ
ПОЛІТИЧНІ



Редакційна колегія:

П. С. СОХАНЬ (голова), Г. В. БОРЯК (відповідальний секретар),
Л. ВІНАР, І. Б. ГИРИЧ, Г. ГРАБОВИЧ, Я. Р. ДАШКЕВИЧ,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, О. ПРЩАК, Л. В. РЕШОДЬКО,
Ф. СИСИН, В. А. СМОЛІЙ (заступник голови), О. П. ТОЛОЧКО,
П. П. ТОЛОЧКО, Ф. П. ШЕВЧЕНКО

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту української археографії АН України*

Репринтне видання

Редакція видань історично-культурної спадщини України
Редактор *В. С. Трубенко*

Грушевський М. С.

Г91 Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам'ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.

Т. 4. — 1993. — 544 с. — ISBN 5-12-003208-7 (в опр.)

Висвітлено політичну історію українських земель у складі Великого князівства Литовського та королівства Польського протягом XIV — середини XVI ст. (до 1569 р.).

Для істориків, археологів, етнографів, філологів, всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Г 0503020200-010 передплатне
221-93

ББК 63.3(2Ук)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ IV.

XIV—XVI ВІКИ — ВІДНОСИНИ ПОЛІТИЧНІ.

ВИДАННЄ ДРУГЕ, РОЗШИРЕНЕ.

КИЇВ—ЛЬВІВ, 1907.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

Друкарня П. Барського, Київ, Хрещатик 40.

I.

Окупація українських земель Литвою й Польщею.

Литва починає зберати українські землі. Боротьба за Галицько-волинську спадщину й прилученне до в. кн. Литовського волостей Чернігівських, Київщини й Поділля.

В попередніх томах ми оглянули історію самостійного державного життя українських земель, — його початки, розвій і занепад. Ми бачили, що вже в середині і в другій половині XIII в. в східних українських землях се державне життя приходить до повного упадку, й сі землі підпадають під непосредню власть татарської Орди, або в дуже тісну залежність від неї. Західня Україна жила державним життям довше, — по неї простягають руки сусідні держави в XIV в. Початок тому дали, здасть ся, самі волинські бояре, навязавши зносини з литовським князичом Дмитром-Любартом, а в усякім разі безпосереднім поводом до того послужила насильна смерть остатнього галицько-волинського князя Юрія-Воєслава. Претендентами на галицько-волинські землі виступають Литва, Польща, Угорщина. При тім Литва, стараючи ся задержати в своїх руках галицько-волинську спадщину, разом заходить ся коло забирання й східних українських земель. Боротьба сих претендентів між собою, та з татарською Ордою, що пробувала здержати сю окупацію українських земель, затягаєть ся на довго, але нарешті кінчить ся тим, що Польща рядом війн, династичних трактатів і уній збирає в своїх руках претензії й здобутки всіх сих сторін та не вважаючи на труднощі від Татар і опозицію самої людности, з кінцем XVI і в першій половині XVII в. доходить, хоч на дуже короткий час, до фактичного володіння всіх українсько-руських земель.

Історія боротьби всіх сих сусідів за українські землі і участи в сій боротьбі самого українського народа становить зміст середнього періода нашої історії — що до політичного боку. Се історія закріпощення української землі й українського народа сусідніми державами,

котрих здобутки війни зібрала, майже вповні, без виїмків, держава Польська. З суспільного, економічного й культурного погляду виповнює сей період еволюція українського життя, яка витворюється під впливом тих змін в політичних обставинах, особливо під посереднім (за часи литовської зверхности) і безпосереднім (під польським пануванням) впливом Польщі — польського правительства й польської суспільности. Зібравши українські землі під свою владу, вона постарала ся й звести до свого, польського взірця українське життя. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народности польській, не тільки в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній — повертання української людности в народність службну, підданську, експлуатовану. А брак сильної й різкої опозиції цьому процесови зі сторони української суспільности, з боку українського народу цьому фатальному процесови, сим убийчим змаганням польським, надає сим часам характер періода упадка не тільки політичних а й суспільних сил українського народу. Се часи його занепаду. З нього починає він підносити ся тільки під кінець XVI в., під впливами релігійно-національної реакції і зв'язаного з ним культурного українського руху, а пів століття пізніше знаходить свою опору в козащині, що під той час з чисто класової, приватної політики переходить до репрезентації загально-національних інтересів.

Політичним відношенням сих часів присвячений сей том, суспільній і культурній еволюції — два дальші томи. Початки оружно-народної реакції против накинених українському народови суспільно-політичних обставин відкривають дальший, новий період нашої історії.

Як я вже сказав, початок боротьби за галицько-волинські землі дали, по всякій правдоподібности, зносини тамошнього боярства з литовською династиею. Самий сей факт одначе не стояв зовсім відокремлено: він входить як складник в історію окупації литовськими князями земель давньої Руської держави, що розпочала ся вже в XIII в. і була наслідком сформовання нового державного тіла на литовській території.

Литовська група племен,¹⁾ зайнявши глухий кут в басейнах Німана й Двини, взагалі прицінила ся в своїм розвою в порівнянню з

²⁾ Вона складала ся з отсих племен: Пруси від устя Німана до Висли; між Німаном і Бугом Ятвяги; на правих притоках Німана (го-

иншими індоевропейськими народами, і спеціально спізнила ся дуже в політичній еволюції. До XIII в. ми у литовських племен не знаходимо слідів якоїсь міцнішої й ширшої політичної організації, і се було причиною пасивної ролі литовських племен супроти тих політичних організацій, які розвивали ся навколо них. Та від них Литва не терпіла, здасть ся, значніших страт, аж доки не виступили в сусідстві їх нові колонії — німецькі. Так нпр. ті звістки, які ми маємо про війни руських князів з литовськими племенами в X — XII в., в переважній масі належать, очевидно, до пограничних воєн, а їх причиною дуже часто могли бути напади самих Литвинів, з різних племен, взагалі воєвничих і до таких розбійничих нападів охочих. Зрештою звістки про ці війни так побіжні й випадкові, що докладніше поняття про русько-литовські відносини сих часів трудно виробити¹⁾. Зовсім без територіальних страт, безперечно, не обходило ся для литовських племен: так нпр. довідуємо ся припадком, що при кінці XII в. нижнє побережє західної Двини — територія литовських Лотисів, була в руках руських князів, очевидно — з полоцької династії²⁾. Про залежність декотрих литовських племен від Русі говорить в загальних виразах уже найдавніша літопись (кінець XI в.), а й пізніше ми маємо згадки про таку залежність, хоч і не можемо оцінити, о скільки ся залежність була триває й значна³⁾.

ловно Вилі) Литва властива (Auctote); на північ від Німана Жмудь; на північ від неї, на балтійським побережю Корсь; на полудневім побережю Двини Жемгала (Семигалія); на північнім — Летигола (Лотисі).

¹⁾ Визначу важніші звістки про русько-литовські війни:

983 похід Володимира на Ятвягів (Іпат. 54).

1038 похід Ярослава на Ятвягів (ib. 108).

1040 похід Ярослава на Литву (ib.).

1058 Ізяслав київський побив Голядь (Іпат. 114).

1106 Жемгала побила полоцьких князів (ib. 186).

1112 похід Ярослава туровського на Ятвягів (ib. с. 196).

1113 другий похід його-ж на Ятвягів (Лавр. 275).

1132 похід Мстислава київського на Литву (Іпат. 212).

1183 війни Полочан з Литвою (1 Новг. 159).

1191 союз князів новгородського й полоцьких на Литву (1 Новг. 164).

1193 Рюрик вибираєть ся на Литву (1 пат. 455)

1203 чернігівські князі побили Литви 1700 (1 Новг. 79) і т.и.

²⁾ Місіонар Майнгард на проповідь у Лотисів брав дозвіл від князя Володимира (rege Woldemaro de Ploseke) — Heinrichi Chronica Luvoniae с. 1. Про руські князівства на Двині новіша праця Данилевича Очеркь історії Полоцької землі с. 112 і далі.

³⁾ Найдавніша літопись (Іпат. 6) в однім з своїх етнографічних реєстрів між народами „іже дань дають Руси“ згадує між инш. Литву,

Вільше менше те саме діяло ся й на західніх границях литовських племен — зі сторони Поморя й Польщі. Але далеко тяжшого й небезпечнішого сусіда литовські племена дістають в XIII в. в двох німецьких воєнних колоніях, що спеціальною метою ставлять розширення своєї території на некористь литовських сусідів. Перша з них — т. зв. Ливонське хрестоносне брацтво, виростає з куцецької факторії й місії, заснованої в другій половині XII в. на устю Двини, і сформувавшись в лицарське брацтво в 1202 р., в першій четвертині XIII в. підбиває собі сусідніх Лєтишів. Друга німецька колонія виростає з відділа Тевтонського (палестинського) лицарського брацтва, спровадженого кн. Конрадом мазовецьким в 1230 р. для боротьби з Прусами. Перед тим з тою метою засновав він був лицарське брацтво в землі Добжинській, надавши йому в 1237 і Дорогичин, але се брацтво не розвинуло ся й важнішого значіння не мало. Тевтонське ж брацтво, діставши на осідок від Конрада землю Хелмінську (інакше Кульмську, на нижній Вислі), розвинуло значні сили й звернувши ся на сусідніх Прусів, протягом пів століття встигло їх собі підбити; тому й зветь ся воно звичайно Пруським. В 1237 р. обидва брацтва злучили ся в одну федерацію. Ливонське показало ся за слабим супроти конкуренції, яку йому робила Давія, та супроти північних республік — Новгород і Пскова, й ратувало себе сим союзом. Союз сей значно зміцнив сили колоністів. Пруське брацтво, що й потім зістало ся сильнішим і активнішим, не задовольнивши ся Прусією, з другою половиною XIII в. простягає руку на дальші литовські землі — Ятвгатів і Жмудь, а заразом, з Ливонцями разом, немилосердно нищить неустанними розбійничими наїздами взагалі литовські землі.

Але теж століте, що принесло таку небезпечність для литовських племен, принесло їм також і початки сильнішої політичної організації, що уратувала литовські племена, бодай в части, від політичної смерти. Шкода тільки, що розвій сеї політичної організації нам

Зимьголу (Жемгала), Корсь і Нерому (вар. Нерову)“. Сю останю назву декотрі толкують від назви Вилі Нерис, также як литовське племя (Барсов Географія Нач. лѣтописи² с. 42 і прим. 76). Длугош (II с. 177) переказує, також очевидно — руський переказ про те, що Литва давнійше була рабами Руси: *servi enim Ruthenorum existentes annis pluribus perizonata, suberes pendebant* — давала дань ляхом і корою. Очевидно, се останне — глузуванне з некультурности й бідности Литви, але свідощтво про такий погляд на Литву як давніх підданих Руси має свою ціну (тільки зовсім незаслужено перейшло се до підручників як історичний факт). Длугош, мабуть, взяв його з якоїсь руської компіляції, разом з „першим“ (у нього!) виступом Литви 1203 р.

дуже мало відомий за браком місцевих давніших джерел (головним джерелом служать Галицько-волинська літопись).

Уже на вступі XIII в. можемо помітити початки ширшої політичної організації серед литовських племен. Так в подіях 1219 — 1220 в Галицькій літописі записане колективне посольство литовських князів до волинських Романовичів; літописець вчисляє сих князів, і серед них бачимо кількох „старіших“ (так, здається, се треба розуміти — стилізація не зовсім ясна), і кількох молодших ¹⁾. Вони виступають територіальними або родовими групами: „жемоськыи“ князі, князі „изъ Дяволтвы“, Рунковичі, Булевичі. З поєлень літописця бачимо, що між ними сильно розвинені династичні звязки. Все се досить пригадує нам політичну систему давньої Русі. Але у різних литовських племен сей державний процес розвивав ся не однаково: коли нпр. у Ятвягів роздробленість, щоб так сказати — аморфність політична протягнулася ся до кінця XIII в. й привела се племя до загибелі, то у властивій Литви державний процес розвивув ся незвичайно скоро й сильно.

Одним з проявів внутрішньої ферментації у литовських племен мусить уважити ся незвичайний розвій литовських впадів на сусідні — руські й польські землі, що дають себе знати особливо з кінцем XII і в XIII в. В них, правдоподібно, проявляв ся, як і за початків Руської держави, розвій воєнних сил і внутрішня боротьба династий і князівств. В 80-х роках XII в. чуємо про сильні напади Литви на полоцькі землі; в 90-х вони мусіли неповоіти сильно Пияське й Волинське князівство (походи Рюрика й Романа на Литву). Галицька літопись згадує принагідно в подіях початку XIII в., що

¹⁾ Іпат. с. 492: „Бяху же имена литовскихъ князей: се старѣйшей — Живинъбундъ, Давъятъ, Довъспрункъ, братъ его Мидогъ (чит. Миндовгъ), братъ Довьяловъ Видикаилъ“. Можна читати „старѣйшей“ або „старѣйшой“; відповідно до того або Живинбунд буде старшиною поміж всіма литовськими князями, або дістанемо групу старших князів, яких імена тут виписані, а за ними ідуть льокальні — „жемоськыи князи“, „Булевичи“, і т. д.; отже різниця для історії державного процесу в Литві дуже важна. Обидва видавці Галицької літописи прийняли лекцію „старѣйшей“; прийняв її в своїх недавніх виводах про політичну еволюцію Литви і проф. Брікнер (див. прим. 1), але думаю, що треба читати „старѣйшой“, бо заименик „се“ ледво чи вказав би на одну особу, так що потім, без всякого иньшого переходу (як низше — „а“, „а се“), вчислені-б були князі иньшої категорії. По аналогії з дальшим („а се Булевичи“, „а се князи из Дяволтвы“) і тут „се“ мусить вказувати цілу групу князів старіших, противставлену иньшим групам.

тоді «бѣда бѣ в землѣ Володимирьстѣй отъ воеванья литовскаго и ятвязьскаго»¹⁾, і дійсно при нагоді оповіджено кілька таких нападів. Союз литовських князів 1219 р. зробив в значній мірі кінець тим литовським нападам на Волинські землі, і потім головню надокучали їм Ятвяги, що в литовську державну організацію не входили. Це привело до звісної війни 1250-х рр., що закінчила ся підлом Ятвязької землі між Русію, Польщею й Прусією й фактичним підбитом Ятвягів. Та про ці волинсько-литовські справи говорив я вже в попереднім томі, і тут того нема потреби повторяти²⁾.

Ще більше муїла терпіти в XIII в. від сих литовських нападів Туровсько-пинська земля, а також і дальші краї — Чернігівські й Київські, та про них ми маємо згагалі мало відомостей. Про литовське воеванне в Пиниціні знаходимо принагідні згадки в Галицько-волинській літописи; про одного Мендовгового воеводу вона також принагідно каже, що він „велико убиство творяше землѣ Черниговьской“, і дійсно деякі напади на чернігівські волости згадують ся припадком³⁾. Про Київщину можемо судити тільки по аналогії з Чернігівщиною й полудневою Волинею, що так сильно терпіла від Литви в середині XIII в. (оповіданне Пляно-Карпіні). В сих землях з слабшою державною організацією литовські напади, не стрічаючи такого опору як на Волини, промощували безпосередно дорогу литовській окупації, що й зазпачила ся зараз з сформованнем першої сильнійшої Литовської держави⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 483.

²⁾ Про напади Литви на Волинське й Пинське князівство й боротьбу з ними див. в попереднім — т. II² с. 310, III² с. 78 — 9 і далі.

³⁾ Нпр. війна чернігівських Ольговичів з Литвою (правдоподібно — нещасливий набіг Литви). 1203 р., оповіджена в Новгородській літописи (с. 179), або напад Литви на землі Романа брянського 1263 р. в Волинській літоп. — Іпат. 569.

⁴⁾ Історією сформовання Литовської держави спеціально займатися тут не можемо. Хоч як важна була роля в. кн. Литовського в історії наших земель в XIV—XVI в., але в сформованню його наші землі й наш нарід мали лише другорядну ролю: підставою в. кн. Литовського були племена литовські й землі білоруські: той руський елемент, що зрущив в. кн. Литовське, був не український, а білоруський. Тож як в. кн. Литовське можна (і треба) до певної міри уважати державою славянською, спадкоємицею Київської держави, то в усякім разі не українською, а білоруською передовсім, і в цілості її історію так само не можна вводити в українську історію, як і історію в. кн. Московського. З українських земель тільки Берестейсько-дорогичинська (Підляше) й Волинь мали важніше значінне в історії Литви, але на

Сформоване властивої Литовської держави звязуєть ся з іменем Мендовга й було як не виключно, та в дуже значній мірі утвором Мендовга, хоч і приготовленим попередньою політичною еволюцією литовських племен. Уже його батька сучасний ливонський хроніст зве „великим королем“ — найстаршим з литовських князів¹⁾. Дійсно, Мендовг, вперше виступаючи з своїм братом (очевидно — старшим) Довспрунгом в посольстві литовських князів 1219 р., мусів бути ще чоловіком молодим, отже своє становище завдячав своїй династії: завдяки їй Мендовг в тім посольстві виступає серед „старійших“ литовських князів, хоч займає серед них одно з дальших місць. Пізнійше, завзятою й довгою боротьбою з иньшими князями, вибиваєть ся він на становище зверхника литовських князів.

Ся завзята й кривава боротьба, котрої тільки далекий відгомін долетів до нас, потягнула ся довго. За зміцнення своєї влади боров ся Мендовг до смерті, поборюючи змагання князів до самостійности, а племен — до політичної окремішности, та дбаючи про розширення своєї влади й перетворення її в непосредню власть над всіми литовськими землями, як се в коротких словах характеризує галицько-волинська літопись: „княжачи в Литовській землі почав побивати свою братию й своїх братаничів, а иньших вигнав з землі, почав княжити над цілою Литовською землею й запишав ся дуже — нікого не уважав собі рівним“²⁾.

Результати сеї діяльности Мендовга дають себе відчувати уже від 1230—40-хх. рр. Уже тоді виступає він на зверх як головний репрезентант Литви³⁾, а иньці князі, які ще задержали ся, сходять на другий план, або виступають в ролі його підручників. З сього ж часу маємо вказівки на розпросторення влади Мендовга також над сусідніми дрібними князівствами в т. зв. Чорній Русі — в басейні Німана. Уже в 1239 р. на заклик Данила разом з Мендовгом іде

внутрішнє його жите вливали мало і досить механічно були з нею звязані, а ще більше треба се сказати про землі східної України. Тому з історії самого в. кн. Литовського ми візьємо тільки ті моменти, які мали непосредне значіння для історії наших земель, нашого народу, і їх обговоримо ширше, в иньшій відсилаючи читачів до історичної літератури в. кн. Литовського. Література ся вказана в прим. 1.

1) Script. rer. Livon. I. c. 630.

2) Іпат. 587.

3) Так в 1238 р. Романовичі наускають на Польшу Литву: „возведе Литву — Менъдога“; описуючи пізнійший о скількись літ похід Литви на Ливонію, сучасний ливонський хроніст Альнпеке (Scriptores rerum Livonicarum I p. 565) зве Мендовга могутним королем Литвинів (der Littowen kuzierich).

походом на Польщу Ізяслав кн. новгородский — очевидно як його союзник-підручник. На початку 1250-х рр. під зверхністю Мендовга бачимо цілу німанську Русь — Городно, Вслоним, Волковийськ, Новгородок і декотрі сусідні волости — як Здітов (на Ясолні), Свислоч (на Березині). Деякі з давніших руських князів мають ще тут свої волости (як Гліб волковийський, Ізяслав свислочський), але вони стоять уже у всякім разі в сильній залежності від Литви й ім кожної хвилі грозить перспектива перейти в категорію безземельних князів, а їх волостям — в безпосередню залежність від литовських династій. Так Новгородок, що в 1238 р. ще мав свого князя, в 1250-х рр. уже стоїть під безпосередньою властю Мендовга¹⁾. Гліб волковийський мусів мати в 1253/4 рр. якусь волость,²⁾ але слідом розпоряджає Волковийськом Мендовгів син Войшелк. Як безземельний князь, службник волинського князя, виступає в 1282 р. князь Василько вслонимський, і т. и.³⁾

Ми вже знаємо⁴⁾, що з початком 1250 .х рр. Данило, використовуючи внутрішню боротьбу на Литві — війну Мендовга з вигнаними ним своїками-князями, розпочав з ним на широку міру боротьбу, аби відірвати чорноруські волости від Литовської держави⁵⁾,

1) Іпат. 517 — Ізяслав новгородський. Ні про який інший Новгород тут окрім німанського не можна думати. Найнещасливіше трапив Лятковський, бо думає про Новгород = Звягель, не знаючи, що Новгородом він почав звати ся тільки від часів прилучення до Росії.

2) Що Гліб мусів мати якусь волость в 50 рр., не підлягає сумніву: тільки тим можна витокувати, що Роман Данилович, в своїх політичних комбінаціях на Чорній Русі, числить ся з ним, женить ся з його донькою, і пізнійше, в 1258 р., коли Войшелк ухопив Романа, Гліб, видно, задержав Волковийськ (Іпат. с. 561): очевидно, се була його питоменна волость. Але в 1254—5 Волковийськом розпоряджає Войшелк (с. 551); се можна толкувати або так, що Гліб був переведений на якийсь час на иншу волость, або що сі чорноруські князі були вже медіатизовані — їх волостями розпоряджав литовський князь, хоч вони в них ще сиділи.

3) Іпат. с. 542—4, 551 (підвластні Мендовгу руські волости в 1250-х рр.), с. 661 (Ізяслав свислочський), 583 (Василько вслонимський).

4) Див. т. III² с. 80 і далі. До хронології подій взагалі див. мою Хронологію подій Галицько-волинської літописи, Льв. 1902 (з Записок Н. Тов. ім. Шевченка т. XLI, також в V кн. моїх Розвідок і матеріалів).

5) Антонович (ор. с. 27) навіть змагання Данила до прилучення Ятвязької землі поясняв тим, що ятвязька територія ділила землі Данила від Чорної Русі й без прилучення її не можна було звязати чорноруських волостей з Галицько-волинською державою. Але існування такого ятвязького клина — згодом на нічім не опертий.

а заразом — взагалі розбити сей небезпечний для нього своєю силою й сусідством політичний організм. Але не вважаючи на великі сили, підняті на Мендовга - коаліцію Данила з Мазовшем і Прусією, підбунтованне Ятвягів і Жмуди, Данилу не удало ся не то що розбити Мендовгову державу, а навіть і захопити чорноруські волости її — все скінчило ся на грабованню їх (походи 1251—2 рр.). Мендовг перебіг Данилови дорого, уложивши союз з Прусією й викрестивши ся для ліпшого вражіння на своїх союзників. Охрещення принесло йому королівську корону (1253), а хоч за прихильність пруських рипарів мусів він заплатити рядом надаць ріжних земель Прусії, але криза проминула його. А сього він тільки й хотів.

Щоб забезпечити себе від Романовичів, він по доброму відступає їм частину Чорної Руси (угода 1254 р.). Роман Данилович дістав Новгородок від Мендовга, а від Войшелка — Вслоним і Волковийськ з иньшими волостями (в звязку з сим, очевидно, стояв і шлюб Романа з донькою Гліба волковийського — се мабуть мало улекшити його становище супроти чорноруських князів, що сиділи під литовською зверхністю). Заразом віддає Мендовг в жертву коаліції Ятвягів: при кінці 1254 р. Данило, Земовит мазовецький й Прусія уложили угоду і в ній розділили сфери своїх інтересів на Ятвязькій території, а Мендовг зістаєть ся неутральним і пасивним свідком знищення сього племені, котре він чи не мав часу, чи не здолав (завдяки його крайньому роздробленню) поставити в близку залежність від себе. Одначе вже в 1258 р. Мендовг розірвав свої відносини з Данилом і відібрав назад чорноруські волости Романа, так що їх відлучення від Литви було зовсім ефемеричне (тай перед тим Роман, сидячи в них, очевидно, стояв у певній залежності від Мендовга, не багато ріжнячи ся від ролі дрібних місцевих підручників Литви¹⁾).

Німанською, „Чорною“ Русією не обмежали ся тодішні політичні впливи в. кн. Литовського на території давньої Руської держави. Пиньські князі в середині XIII в. також відчували на собі впливи нової держави й займали досить двозначне становище між Литвою й Волинею²⁾). Між залежними від Литви князівствами стрічали ми Свислочьське, що належало вже до групи князівств минських.

1) Укладаючи з Данилом спільний похід на Київ, Мендовг каже йому: „пришлю к тобѣ Романа и Новгородцѣ“ (Іп. 555).

2) Іпат. с. 543: підчас війни Данила з Мендовгом пинські князі „имѣяху леств“ і не хотіли йти походом на Литву; се могла бути проста неутральність, але і в таким разі вона непримітно втягала пинських князів в круг політичних впливів в. кн. Литовського.

Припадком довідуємо ся, що в 30-х рр. якийсь час в руках Литви був і Смоленськ: відти вигнав литовського князя в 1239 р. Ярослав суздальський, а при кінці 40-х рр. Литва пробувала наново Смоленськ здобути. Так же припадком дізнаємо ся, що при кінці 50-х рр. (1258—63) Мендовгів братанич Товтивил княжив в Полоцьку, не знати коли й як туди діставши ся¹⁾.

Се все тільки припадкові звістки, що не дають нам цілого образу тодішньої політики Мендовга супроти руських земель; видно тільки, що вона визначала ся великою екстензивністю. Галицький літописець дає розуміти, що Мендовг навмисно показував дорогу неспокійним литовським князям в руські землі. Ограничуючи їх на Литві, він дійсно міг бажати собі, аби їх енергія знайшла собі вихід в руських землях, тим більше — що се вводило єї землі в круг його політичного впливу. Літописець каже, що він заохочував своїх союзків до походу на Смоленщину, кажучи: „що хто собі там здобуде, того й буде“²⁾. Такий же характер, здасть ся, мав і похід на Чернигівщину, організований Мендовгом перед смертю.

Розвій литовських впливів та литовської зверхности в руських землях був перерваний катастрофою — смертю Мендовга в конспірації литовських князів (1263). Хоч сформований Мендовгом державний організм не роспав ся з його смертю, але в розвою його став ся застій й ослабленне на кількадесять літ. Кілька років прошло в замішаннях — в боротьбі противників Мендовга між собою, потім в нагінках Мендовгового сина Войшелка за ворогами свого батька³⁾.

¹⁾ Воскресен. I с. 144, Никон. Пс. 115, Іпат. с. 541 і 569, І Новг. с. 281 і 283. Ширша русько-литовська літопись оповідає про якогось литовського кн. Мингайла, вуби сина Ердивила, що силоміць підбив собі Полоцьк, коли там перервала ся княжа династія і Полоцьк перетворив ся в республіку (с. 5); але сей, як і иньші перекази тогож джерела вартости дуже невеликої. Лятковскій (с. 328) пробував довести, що Товтивил засів в Полоцьку ще на початку 40-рр., і сей погляд приймає й Леонтович (с. 82), а незалежно від нього — опираючи ся на баламутнім оповіданню Стрийковского, Данилевич (Очерк історії полоцької землі с. 135—6). Але історія литовських замішань 1251—4 рр. показує, думаю, зовсім виразно, що в Полоцьку Товтивила не було тоді, інакше-б літописець згадав би й Полоцьк, вичисляючи сили, якими розпоряджала коаліція Д. Данилевич (I с.), опираючи ся на тій звістці Стрийковского, пробував і ту згадку Галицько-волинської літописи (с. 549) про похід Литви „ко Смоленську“ привязати до Полоцька, але безпідставно. ²⁾ Іпат. 541.

³⁾ Проф. Антонович в сих замішаннях по смерті Мендовга бачить боротьбу партій руської й литовської (с. 30 і далі); одначе для

Як ми вже знаємо¹⁾, Войшелк сам не мав охоти до князювання, й німстивши ся над воротами, передав (десь в. р. 1267) в. кн. Литовське Шварнови Даниловичу. Та се далекосягле розпорядження в дійсности не мало значіння тому, що й Войшелк і Шварно померли слідом, і в. князівство переходить в руки иншого литовського князя — Тройдена.

Вільш як десятилітнє правління Тройдена (десь в рр. 1270—80) й часи пізнійші дуже бідні якими небудь звістками про державний процес в. кн. Литовського, взагалі про його жите. Той тільки факт інтересний і важкий мусимо піднести, що прилученне руських земель, перехід руських столів в руки литовських династій не перервали ся і в сі часи застою. Не підлягає нпр. сумніву, що чорноруські волости зіставали ся далі при литовських землях: 1289 р. литовські князі відступають добровільно Мстиславу волинському Волковийськ. У Полоцьку, коли Товтивил наложив головою в литовській уєобиці, бачимо нового литовського князя Ердєня, а з грамоти його (кінець 1264 р.) довідуємо ся, що під його власттю чи опікою були й Полоцьке та Витебське князівство, хоч тут зіставали ся й далі дрібніші князі з руської династії²⁾.

Ще більше розвиваєть ся в сїм напрямі литовська політика при новій династії, що виступає перед нами з початком 90-х рр. в особі „короля Путувєра“³⁾, а особливого значіння доходить при його синах Витені й Гедимині⁴⁾. На жаль, і тут наші відомости так бідні, що ми властиво можемо констатувати тільки результати, які ся політика осягнула за часів тих князів, і майже нічого не можемо сказати про те, як і коли сї результати осягали ся.

Чорна Русь за сей час так тісно злучила ся з чисто литовськими землями в. князівства, що й пізнійше звичайно звязуєть ся з ними

такого принципіального освітлення боротьби литовських династій джерела не дають підстави.

1) Т. III² с. 93.

2) Пат. 613—4, Russisch-livl. Urkunden с. 13, див. іще 1 Новг с. 252, Полное собр. лѣтон. IV с. 37—8, Latopisiec Litwy с. 135 (згадки про остатніх полоцьких і витебських князів з руської династії).

3) Рукописи мають Pucwewus, Putwewus; Стрийковскій з якоїсь незвісної рукописи має Utinewus; в літературі прийнята форма „Лютувєр“ Lutwewus, пущена Гарткнохом в його виданню Дісбурга. Проф. Веценбєргєр на підставі аналогії литовської фільології виводив форму „Бутуєр“.

4) Для генеалогії сєї нової династії — Дісбург в Scriptores rerum Prussicarum I с. 155, Russisch-livl. Urkunden с. 31, Антонович с. 37—8 і замітка Никитского (див. прим. 1).

про поділі в князівства на волости й області¹⁾. Роспросторення литовської зверхности в волостях давнього Минського князівства ми за-примітили вже за часів Мендовга; за часів Гедимина прилучення сих волостей було фактом довершеним. Подекуди ще зіставалися руські князі (нпр. в 1326 р. згадується князь Василь минський як посол Гедимина, але не знати, чи не титулярний тільки)²⁾, але інші волости прийшли в безпосередню залежність від литовських князів. Теж саме сталося і з Турово-пинською землею, що теж, як уже знаємо, почала входити в круг литовських впливів ще за Мендовга. Син Гедимина Наримунт уже дістав у спадщину по батьку Пинськ, а хоч подекуди задержалися й тут князі з старої династії чи які інші, то вони стояли вже в повній залежності від Литовської держави.

Залежність від литовських князів Полоцької землі за весь час ледво чи переривалася. З одного документа (без дати) знаємо, що Полоцьк був під властю Витеня, а потім тут сидів Витенів брат Воїн³⁾. Разом з Полоцьком мусів стояти в залежності від Литви й Витебськ. Давніша русько-литовська літопись поясняє вправді, що Ольгерд дістав Витебськ від місцевого князя за жінкою, але, правдоподібно, се має пояснити, як Витебськ дістався родині Ольгерда, а не те як він прийшов у залежність від Литви. Псков також часами входить в ближні відносини до Литви, й Гедимин тримає його в своїй опіці в змаганнях його до незалежності від Новгороду. Але тут литовські князі не потрапили закріпити свій політичний вплив.

Таким чином майже ціла кривчицько-дреговичська територія (з вимком Пскова й Смоленської землі, прилученої пізніше) прийшла вже під владу литовських князів. Разом з тим простягали вони руки й по землі українській.

Ми вже знаємо⁴⁾, що десь в першій чвертині XIV в., — чи за безкняжих часів по смерті Андрія і Льва Юриєвичів, що припадали на часи Гедимина, чи ще перед тим — за життя сих князів, Литва мусіла відірвати від Галицько-волинської держави Берестейсько-дорогичинську землю. Виразних звісток про се в сучасних джерелах ми не маємо, але то важний факт, що Берестейсько-дорогичинська

1) Див. Любавській Областное дѣленіе гл. 1.

2) Воскресен. літ. I с. 199; в Минській землі дістає волость Жєславську син Гедимина Явугта — Давн. русько-лит. літоп. с. 27.

3) Russisch-livl. Urk. с. 20, Воскр. I с. 199.

4) Див. т. III² с. 117 і прим. 13 — там подано перегляд джерел, на яких опирається в науковій літературі здогад про відірвання Берестейсько-дорогичинської землі.

земля не належала до Любарта; значить — була відірвана від Волини мабуть скорше, ніж Любарт її дістав. З сим згоджують ся звістки деяких пізніших хронік; так „Начало государей литовських“, генеалогічна компіляція з 1-ої пол. XVI в., каже, що Витень „прибавилъ земли Литовськіє много — и до Вугу“, а иньший компілятор XVI в. — Стрийковский уважає Бересте й Дорогичин (відірвані Литвою і потім, мовляв, відібрані назад волинськими князями) причиною пізньої (легендарної) боротьби Гедимина з волинськими князями¹⁾. Самі по собі ці звістки компіляторів (особливо Стрийковского) не багато значать, але взяті разом з вище поданою комбінацією, вони роблять певним (або — майже певним), що дійсно Берестейсько-дорогичинська земля була прилучена до в. кн. Литовського ще перед прилученням до його цілої Волини. Чи ще за Витеня, як каже „Начало“, чи вже за Гедимина, годі сказати; але в кождім разі мабуть іще перед приходом на володимирський стіл Юрія-Болеслава (котрого бачимо ніби союзником Гедимина) Берестейсько-дорогичинська земля була вже від Волини відірвана, очевидно — силоміць, оружною рукою.

Те-ж „Начало“ каже, що „Давилів син Вид, званий людми вовком“, що княжив по Мендовгу, здобув для Литви „богато Деревської землі“²⁾. Сього Вида нема підстави уважати мітичною особою; „Начало“ зве його сином Давила і братом Ердєня, а Давил — се очевидно „Давьяль“, згаданий Галицько-волинською літописею в посольстві 1219 р. між старшими князями (на другім місці, зараз по Живинбунді), і хоч генеалогічні виводи Начала дуже часто бувають баламутні, в сій генеалогії спеціально зовсім нема нічого неправдоподібного. В Виді можна бачити одного з більших литовських

¹⁾ Воскресен. I с. 254, Стрийковский I с. 364. Генеалогічні виводи „Начала“ дуже баламутні (в наведеній звістці називає воно Витеня сином Тройденовим), але поданих в ній історичних звісток ніяк не можна ігнорувати.

²⁾ „А по великомъ князѣ Миндовгѣ сѣде на княженіи Литовскомъ Давиловъ сынъ Видъ, егоже люди волкомъ звали, и тотъ прибавилъ Деревськіє земли много“. „Начало“ уважає Тройдена Видовим сином, отже князюванне його мало-б принасти між абдікацією Войшелка (а властиво — смертю Шварна) і князюваннем Тройдена. Але тут для Вида місця нема, бо по словам Галицько-волинської літописи по Войшелку княжив Шварно, а Шварновим наступником називає вона Тройдена. Сама звістка, що Тройден був Видовим сином і Ердєневим братаничом, виглядає дуже підозріло й скорше може належати до таких генеалогічних помилок Начала, як то що Довмонт був сином Мендовга, а Витень Тройдена.

князів між часами Тройдена і Гедимина, а навіть можна звязувати його з Будивидом (вар. Буивидом), звістним нам з Волинської літописи в 1289 р. — тим більше, що в тій звістці він з своїм братом виступають як зверхники руських земель (Чорної Русі), бо дають Мстиславу Волковийськ¹⁾.

В усякій разі лишається ся нам звістка, що частина Деревської землі була підбита литовськими князями ще перед часами Гедимина. Полюшити її чи з'їгнорувати не можна.²⁾ Від коли Турово-пинська земля опинила ся в тіснійшій залежності від литовських князів, вони зовсім природно мусіли звернути увагу на сусідні київські волости, а такою сусідньою власне була „земля Деревська“.³⁾ При роздробленню Київської землі на дрібні громади, без князів, або з князями дрібними, позбавленими сили, підбити їх свому впливу було так легко, що не вимагало ніякого напруження. Як би ми знали, як розвивала ся залежність Турово-пинських волостей від литовських князів,

¹⁾ Іпат. 613 — „литовський князь Бурдикидь и брат его Будивидь (Буивидь)“. Карамзін прим. 176 (с. 75) висловив здогад, що Будивид одна особа з Витенем, і се було повторено иньшими (Фойгтом, IV с. 3, Даниловичом Skarbiec I с. 118, Гловайским II с. 538). Але воно зовсім не правдоподібно. Далеко більше правдоподібности в тім, що Будивид (сю форму в таким ризі треба рішучо вибрати) виступає як rex Butegeyde в грамоті ливонського магістра з р. 1290, виданій у Фойгта Codex diplom. Prussiae II с. 26. В сій грамоті магістр закликає пруських рицарів до нападу на Жмудь, тим часом як сам він разом з тим має ударити на terram regis Butegeyde. З сього виходить, я думаю, не те що Butegeyde був князем жмудським, як думав Фойгт (IV 50), а може як раз — що він не був жмудським князем, а княжив над иньшими литовськими землями, як і Будивид волинського літописця. Більш гіпотетичне зближенне сього імені ще з Путувером, батьком Гедимина (Тепен в Scr. rerum Pruss. I с. 146, Гонсьоровский в збірнику статей петерб. академії про останніх галицьких князів с. 69—70).

²⁾ В науковій літературі се оповідання про Вида і його здобуття в Київщині досі не мало щастя: не було ближше розібране. Див. мою Історію Київщини с. 472; побіжна вказівка у Дашкевича Замітки с. 40.

³⁾ Ширша русько-литовська літопись оповідає (с. 5—6), що князь Скірмунт син Мингайла (по її баламутній генеалогічній хронології се припадало-б ще на кінець XII і початки XIII в.!) опанував з початку Туров і Пинськ, потім Мозир і Сіверщину. Тут інтересний зв'язок прилучення Мозирщини з прилученням Турово-пинщини до Литви. Як би оповідання сєї літописи не були так безмірно баламутні, з сього оповідання можна б виводити, що колишні запришетьські волости Київки були прилучені до в. кн. Литовського разом з турово-пинськими землями. Але літописне оповідання занадто непевне, аби на нїм оперти того рода вивід.

то могли б може вказати ближше й той час, коли київські волости почали переходити в залежність від литовських князів; а так мусимо зістати ся при тім, що північні київські волости перейшли в залежність від Литви, правдоподібно, ще перед часами Гедимина.

За часів Гедимина не тільки ті північні, деревські волости а й дальша Київщина, дуже правдоподібно, стояла в сфері політичних впливів в. кн. Литовського, хоч сам Київ в оповіданню 1331 р. виразно відрізняється від земель в. кн. Литовського, отже прилучений до нього ще не був. Се оповідання ми вже знаємо¹⁾; в 1331 р. вибрали ся до митрополита, що перебував тоді на Волині в Володимирі, на посвященне єпископи-номінати новгородський і псковський. За псковським кандидатом обставав Гедимин, що підтримував змагання Пскова до повної незалежності від Новгородца: для сеї незалежності Псковичі хотіли мати й свого особного єпископа. Але се їм не удало ся: очевидно, новгородський номінат встиг, перебуваючи на митрополичім дворі, залобігти церковному відокремленню Пскова. „Посрамлений“ псковський кандидат поїхав собі з Волини на Київ до дому, а побідоносний його противник, зробивши пакість Гедиминови, не знав, як тепер дістати ся до дому. Митрополит в дорозі дав йому знати, що „литовський князь“ вислав за ним погоню з 300 людей, тож він „потаємки тікав між Литвою й Київом“: „А владыка Василій, идя с поставленія, меже Литвы и Києва уходомъ бежали; а самъ митрополитъ грамоту присла ко владыцѣ своимъ челоувѣком и бояром, а рекъ тако: занеже отпусти князь литовскій 300 челоувѣкъ въ Литвы поимати вас; и наши того убѣжали“²⁾. Побоювання не були безосновні: за Дніпром під Черниговом владыку нагнав таки з кушою воєнків київський князь Федор і хотів пограбити. Але сили князя були за слабі, бо владыка мав з собою досить людей, і напастянк мусів задоволити ся тільки окупом.

В сїм оповіданню інтересно, що Київ протиставляється „Литві“, себто землям в. кн. Литовського, отже до нього формально не належав. З другого боку цікаво, що митрополит, боячи ся литовських князів, не відважається ся їхати простою дорогою — на Київ, а тікає потайки поуз нього, і київський князь, пропустивши протегованого Гедимином псковського номіната через Київ, жене за нелюбим литовським князем новгородським єпископом. В сїх подробицях дає себе відчутти певна залежність Київца від литовської політики. Київський князь, зістаючи ся de jure ще васальом татарським (він має при

1) Т. III² с. 172—3. 2) Супрасл. л. с. 55.

собі й татарського баскака), стояв уже, очевидно, в сфері політично-го впливу в. кн. Литовського.

Далеко більше каже оповідання ширшої русько-литовської літописи. Воно оповідає, що Гедимин в початках свого князювання сядоміць, оружно підбив собі цілу Київщину: він іде на Волинь і підбивши володимирського князя, забирає володимирське князівство; потім іде на Луцьке князівство і забирає його також; на другий рік іде походом на Київщину й забирає Овруч і Житомир. Київський князь Станислав дає Гедимину битву під Білгородом, але його побито, і по сім піддають ся Гедимину Білгород, Київ і иньші київські пригороди, а також Переяслав, Путивль і иньші задніпрянські міста (в XV—XVI в., коли ся легенда формувала ся, задніпрянські землі належали до Київів)¹⁾.

Що в цілости се оповідання не може бути прийняте, се річ ясна, і на сім пункті нема ріжниць в сучасній науці. Але ріжниці починають ся, коли поставим питання — що ж з сього оповідання належить до легенди? Одні дослідники все се оповідання уважають одною легендою, що оповідає річи небувалі. Иньші припускають, що в основі його лежать дійсні факти, тільки побільшені й реприсані ріжними легендарними подробицями, та пробують розбити се літописне оповідання на складові частини — на кілька походів литовських князів з ріжних часів на руські землі, в оповіданню літописи мовляв злучених в одну генеральну окупацію Гедимином українсько-руських земель. Сей спосіб толкування дуже привабливий. Особливо з огляду на вище сказане у нас про правдоподібне відірвання Деревської землі й пізнійше розпросторенне впливу Литви на иньші київські землі, може звабити гадка, що окупацію Литвою Овруча й Житомира, себто деревських волостей, треба виділити в особний похід. Але треба признати, що оповідання літописи так баламутне, повне таких сміливих фантазій, і стоїть так одиноко, не знаходячи потвердження в иньших джерелах, що робити який небудь ужиток чи з цілого опо-

¹⁾ Pomniki s. 15 — 6. Оповідання се було використане й спопуляризоване Стрийковским в його *Sarmatiae descriptio*, виданим під іменем Гваніні, і потім в *Kronika Polska, litewska*. В обох обробленнях він пробував датувати се оповідання (в *Descriptio* 1304 р., в *Хроніці* 1320—1), а в другій додав до нього ще й цілий ряд нових подробиць. Відси перейшло воно й до ріжних наших компіляторів: так, на оповіданню *Descriptio* опираєть ся Густинська компіляція, на *Хроніці* Синопске.

Становище сучасної науки супроти волинської части сього оповідання — про те як Гедимин забрав Володимир і Луцьк, вказане в т. III² прим. 13. Про київську частину див. прим. 2.

відання чи з його деталів для характеристики політичних відносин XIV в. — річ дуже небезпечна. Мусимо на разі вдоволити ся сказаним уже вище: про правоодібність відірвання деяких північних київських волостей уже перед Гедимином та розпросторення політичного вплива в. кн. Литовського за часів Гедимина і в тих частих Київщини, які ще тоді до в. кн. Литовського формально належали.

Як бачимо, за часів Гедимина литовська окупаційна політика в в. кн. Литовських землях була сильно розвинена. Литовське правительство єввідемо ступило на дорогу збирання руських земель. Гедимин сам титулував себе „королем литовським і руським“ (*Letiphinogum Ruthenogumque rex*), а його син і наступник Ольгерд заявляв своє переконання, що всі руські землі мають до нього належати.¹⁾ В світлі сеї литовської політики набирає відповідного освітлення й становище, яке зайняли литовські князі в галицько-волинських відносинах, в справі спадщини Юрія-Болеслава. На жаль початки сього важного епізода закриті від нас зовсім, так що ми могли пробувати тільки де що роз'яснити, деякі моменти зазначити, деякі обставини сконстатувати²⁾.

Становище Юрія-Болеслава до в. кн. Литовського було приязне. Юрій оженив ся з донькою Гедимина, а окрім того можливо, що то з донькою Юрія був ожениий Гедимінович Любарт. Але се було тільки помірне по недавнім конфлікті з Литвою. Властивим союзником литовським Болеслав не був, його становище було лише нейтральне: разом з тим був він в союзі і з смертельним ворогом Литви — Прусією. Супроти сього двір Гедимина й у відносинах своїх до Юрія не мусів себе чути звязаним, і в тій небезпечній боротьбі, яка уже за кілька років перед катастрофою зарисувала ся між Юриєм і його боярами, міг зайняти становище таке, яке диктували йому власні політичні інтереси.

В боротьбі боярства з Юриєм ні Любарт ні литовське правитель-ство не брали явної участі — тільки зібрали оочі сеї двірської революції, коли вона вибухнула. Любарт, заздалегідь назначений боярами на наступника по Юрієви, був проголошений князем Волини й Галичини, прийнятий всею землею, то значить її правителями — боярами, і найбільша й найсильніша з спадкоємниць

¹⁾ nihil iuris ordo sibi reservaret apud Ruthenos, sed omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere — Scriptores rerum Pruss. II с. 80. ²⁾ Див. т. III² с. 125 і далі.

давньої Руської держави перейшла під владу литовської династії. Це був великий здобуток, великий крок наперед на дорозі збирання українських земель, на яку вже перед тим ступили литовські князі. Але задержати в своїх руках сей набуток було далеко тяжше, ніж тільки взяти, і для того литовське правительство не мало досить ані сил, ані енергії.

В краю не виникло ніякої опозиції новому князеві. Бояре зісталися даліше фактичними правителями його й держалися солідарно. На чолі управи Галичини став Дмитро Дедько¹⁾, звісний нам уже з часів Юрія-Болеслава як найстарший в боярстві. В одинокій своїй (латинській) грамоті титулує він себе „управителем Руської землі“ (*provisor seu capitaneus terre Russie*)²⁾ і очевидно він був власним головою Галичини, під чисто номінальною властю Любарта. Як уложилися відносини на Волині, про се ми не маємо ніяких ближчих звісток, але очевидно — і тут мусіли розділити управу між собою бояре, зіставивши Любартові більше номінальну роль. Тільки пізніша тяжка боротьба, з участю сил в. кн. Литовського, могла вплинути на збільшення значіння Любарта в землі, хоч сила боярства зістаєть ся тут, на Волині, великою й пізніше.

Народні маси, відігравши роль, яку їм піддало боярство в своїй боротьбі з Юриєм-Болеславом, вернулися до давнішої пасивності.

Татарська орда, як зверхник Галицько-волинських князів, також не робила клопотів. Взагалі значінне сеї зверхности часто передіюють ся в новітній літературі, що йде за давніми поголосками в сусідніх з Галичиною й Волинею землях, як вони знайшли свій вираз нпр. у Ів. Вінтертурського: у нього татарські хани безпосередно розпоряджають галицько-волинськими землями, ставлять своїх намісників, побирають річну данину і т. и. Такі погляди повторяють ся і у сучасних істориків³⁾, але в дійсности участь Татар в політичній життю галицько-волинських земель була дуже мала, й нема ніяких слідів, аби вони займалися ближше тутешніми змінами в особах князів, затвердженням нових князів і т. и. Тому не маємо повода думати, що посадження Любарта стало ся з якоюсь більш реальною участю то-

¹⁾ В своїм власнім документі пишеть ся він *Demetrius Dedko*, в двох раніших грамотах Юрія-Болеслава 1334 і 1335 pp. — *Detko*, в грамоті кор. Людовика *Desik*, у Янка з Чарикова *Datko*. Про різні толкування цього імени дав. в примітці 3.

²⁾ *Capitaneus* є модний в тім часі в землях чеських і польських титул для повновласних намісників більших країв. *Provisor* стрічаєть ся також у сім значінню.

³⁾ Т. III² с. 100 — 3.

дїшнього хана Узбека. Але певні форми звїчливості зі сторони Любарта можна вповні припускати, і нема сумніву що татарським правительством Любарт був признаний як законний князь галицько-волинський: хан Узбек і його наступники підтримують його против інших претендентів.

Такими претендентами виступили Угорщина й Польща.

Вище вказав я на факти ¹⁾, які приводять нас до здогаду, що ще за життя Юрія-Болеслава, Казимир, роздражнений ворожою політикою галицького князя, а заравом осьмїлений його конфліктом з боярами, вїйшов у порозуміння з Угорщиною що до спільної політики на Русі. Польсько-угорський трактат 1339 р. зробив компроміс історичних претензій Угорщини на галицькі землі з плянами Казимира, і в дусі пізайшого трактату 1350 р. правдоподібно було рішено, що угорський король дозволить Казимиру здобувати Галичину, буде йому помагати завойовати її, й полишить у його володінню до його живота. (Заравом угорський королевич признавав ся наступником Казимира в Польщі, коли б Казимир не лишив по собі синів, і в таким разі Галичина разом з Польщею мала перейти до нього). Загостренне внутрішніх відносин в Галичині й перспектива боярського повстання против Юрія могли спонукати Казимира завчасу до приготовань до походу на Галичину і до зазиву, щоб і угорський король піддержав його военні заходи. І на першу вість про трагічну смерть Юрія-Болеслава оба королі вислають свої війська в Галичину.

На жаль, в сїм першій епізоді боротьби за Галицько-волинські землі зістаєть ся багато суперечного й неясного. Тим часом вяснити по можности сей епізод, супроти того значіння, яке йому звичайно надаєть ся, дуже важно. Тому спинимо ся на нїм трохи ближе.

Про похід угорського короля ми маємо досї тільки випадкову згадку в однім угорським документі. Се судовий акт, виданий 14 мая 1340 р. надвірним судєю угорського короля, де сей судя за королівським наказом відкладає речінець процесу між двома шляхтичами наслідком того, що одна з сторін під час того речінця була в поході на Русь (in Rutheniam) „з воеводою Вілермом“ ²⁾. З того бачимо, що в першій половині мая угорське військо було в поході на Галичину.

Що Угорщина дійсно виступила тоді против Галичини, потверджують ся й тим, що Татари, спроваджені Дедьком для оборони від чужих претензій, пограбували потім не тільки Польщу, але

¹⁾ Див. т. III² с. 129. Літературу боротьби за галицько-волинські землі див. в прим. 4.

²⁾ Текст і детальний розбір документу в прим. 5.

й Угорщину. Про результат цього угорського походу на Галичину нічого не знаємо. Судячи тільки з сеї остатньої обставини — татарської пімсти, мусимо думати, що похід сей не був перерваний: Угри дійсно були в Галичині. Над результатами польсько-угорської кампанії взагалі застановимо ся низше.

Про похід Казимира говорять кілька сучасних і пізніших джерел. Кілька сучасних хроністів з дальших західніх земель згадали про похід Казимира з нагоди викликаного ним сильного татарського набіга на Угорщину й Польщу. Се швайцарський монах Іван з Вінтертуру (Vitoduganus), Іван абат віктринського монастиря (в Каринтії), пражський канонік Франтішок. Їх оповідання короткі й досить подібні, хоч і не залежні від себе: очевидно, вони опирали ся на загальній чутці, що розширила ся в сусідніх землях.¹⁾ Згадавши про смерть Юрія-Болеслава наслідком вчинених ним образ релігійному почуттю Русинів, вони кажуть, що Казимир схотів пімстити ся за Юрія-Болеслава за свого пвагра (і Казимир і Болеслав були оженені з доньками Гедимина), спішно нанав на Галичину, попустошив її і з великою здобичю вернув ся назад, а Татари пімстили ся за се нападом на землі польські й угорські. Таким чином сї звістки не надають ніякого більшого значіння Казимировому походу: се похід обчислений на здобич, на грабованне, не більше. І при тім є мова про похід тільки оден.

Інакше говорять джерела польські. Маємо їх кілька, з різних часів.

Насамперед маємо реляцію самого Казимира до папи, тільки не в повній її основі, а переказаний зміст її в папськїм листі до краківського єпископа з 29/VI. 1341 р. Як видно з цього листа Казимир доносив папі, що вражений убійством Болеслава та латинників побитих підчас повстання на Русі, та бажаючи пімстити ся за обиду католицтву, він рушив з військом на Русь, аби звокувати (expugnaturus) собі сей нарід. Він починив там великі спустошення (тут в документі прогалина); але старший (capitaneus) цього народу звернув ся до хана Узбека — бо йому ся земля підвласна, — і привів на Казимира велику силу Татар, а окрім того уприсив хана вислати превелике татарське військо на спустошенне Польщі. Казимир, не маючи помочи від сусідніх католицьких володарів, до котрих звертав ся, а зваживши всі обставини, особливо, що той старший і нарід заявляли охоту піддати ся роспорядженням і бажанням Казимира, він уложив з тим старшим і тим народом певну угоду, вимовивши собі

¹⁾ Тексти див. в прим. 6.

службу і послухність їх в певних розмірах. Між иньними точками умови Казимир присяг, що буде мати в своїй опіці того старшину й народ і заховає їх при їх обрядах, правах і звичаїх¹⁾.

Так звучить ся Казимирова реляція в папськїм переказі — а старав ся можливо докладно передати її зміст. Перше ніж забрати ся до її аналізу, ми мусимо відповісти на питання — чи можлива взагалі критика сеї реляції? Подаючи її, Казимир просив від папи диспензи від тієї своєї присяги на захованне руських „обрядів, прав і звичаїв“. В сучасній літературі піднесена була гадка, що таке прошення диспензи не могло містити в собі ніякої неправди — інакше диспенза була-б не важна, отже ми мусимо вповні вірити Казимировій реляції²⁾. Але таке становище було б дуже наївне: річ очевидна, що такі прошення, як і всякі иньні, стилізували ся так, аби можливо ослабити евентуальні аргументи contra і піднести аргументи pro. З рештою, як покаже аваліза, в реляції сїй є й виразні помішання або непевности,

Насамперед в своїм представленню Казимир вяже до купи факти і з свого походу, і значно пізнійші — як зимовий нахід Татар на Польщу, котрого він під час свого походу не міг предвиджувати. По друге — незвичайно ударає в очі, що статнувши Татар до помочи й маючи плян навести їх на Польщу, Дедько й иньні Русини заразом укладають таку згоду з Казимиром, де признають себе його підданими, і тільки застерігають захованне свого обряду, прав і звичаїв. Далі, як би Казимир заприсяг тільки се, то й диспензи б не потребував, бо як то признають йому всі, він зовсім не показав у своїй пізнійшій політиці охоти ламати руські „обряди, права й звичаї“. Очевидно, він присяг на щось иньше, і тепер його реляція старала ся його ролю представити в лїпшїм світлі. Бо прецінь як би то виглядало сказати, що вибравши ся з заміром підбити собі тих схизматиків — убійників Болеслава, Казимир під татарською грозою опинив ся в такій дурній ситуації, що мусїв ви-

¹⁾ Папська була у Тайнера Monumenta Poloniae I с. 434 (ч. 566). Ще раз перевірений з „оригіналом“ ватиканського архива“ текст надрукував Лісевіч в Przewod. nauk i liter. 1891 с. 91, але ся перевірка нічого не дає (і надрукована з очевидними помилками), а на жаль і Тайнер і Лісевіч не кажуть, як велика прогалина в тїм „оригіналі“ (про неясність сього вираза див. замітку Васілевського в Ж. М. Н. II. 1891, XII с. 342).

²⁾ Сям катехизичним аргументом, про правдивість прошень в справах диспензи, обороняв реляцію Казимира Лісевіч в своїй рецензії праці Філевіча (I с.), а його аргументи непотрібно прийняв і Терлецький (ор. с.).

рікти ся всяких претензій на Галичину? А що Казимир дійсно по-прав був у великий перестрах, доводить иньша палська буля, з 1 серпня, видана також у відповідь на реляцію Казимира, вислану, видно, десь в початках липня: Казимир доносить, що в короткім часі надіється ся великого татарського находу і просить помочи пали та иньших католиків, тож пана поручив єпископам голосити в Польщі, Угорщині й Чехії хрестоносний похід на Татар¹⁾.

Такі непевности виринають при аналізі Казимирової реляції. Що правда, ми маємо иньше оповідання, яке дуже близько сходить ся з Казимировим. Се оповідання (принявши, що воно автентичне)²⁾ іде від Яна з Чарикова, архidiaкона з Гнезна, польського підканцлера в останніх лігах життя Казимира й пізнійше. Ян також каже, що Казимир, бажаючи пімстити ся за свого швагра, з великим військом пішов на Русь, і руські бояре, не можучи йому протавити ся, піддали ся Казимиру та признали його своїм володарем; але „негодивий пан Датко, воевода перемишльський“, з якимсь Данилом de Ostrow потайки, без відомости иньших руських бояр, удали ся до хана, й той вислав військо, поручаючи йому разом з Русинами попустошити Польщу³⁾.

Як бачимо, хоч в де чім се оповідання ріжнить ся від Казимирового, але в головнім сходить ся зовсім: Казимирів похід приводить до підданства йому Галичини, потім згадуєть ся татарський напад на Польщу, але не сказано, аби він щось змінив в результатах Казимирового походу, так що виглядає, ніби не вважаючи на сей напад Галичина й далі зістала ся в польськім підданстві. Коли одначе пригадаємо собі, що оповідання се виходить від польського підканцлера, а той мусів знати реляцію Казимира папі, то ся подібність знайде своє зовсім природне розв'язання: Ян опер ся в головнім на реляції самого Казимира, бо поминути її, як урядового джерела, не мав причини. Але сам він, видно, не поділяв сеї звістки про під-

1) Theiner Vetera monum. Hungariae I с. 637—8 (ч. 958—9).

2) Перші розділи хроніки Яна викликають взагалі ріжні непевности: деякі, як Цайсберг, зовсім не признавали їх за твір Яна, иньші, як нпр. Філевич, бачать в них пізнійші, чужі перерібки — див. Zeissberg Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters с. 160, Філевичь ор. с. с. 74 і далі — тут вказані й иньші погляди; див. іще Линиченко ор. с. с. 461, Лісевич I с. с. 91. Я не бачу причин відсуджувати Яна від авторства сих звісток, ще меньше могу згодити ся з поглядом Філевича, що оповідання Яна перечить реляції Казимира (для д. Ф. се служить доказом против приналежности Янови оповідання! с. 76).

3) Monumenta Poloniae hist. II с. 621—2, пор. 629.

данство Русь Казимиру в 1340 р., бо трошки низше¹⁾ каже, що спадщиною Юрія-Болеслава (ducatum Russiae) володів Любарт аж до р. 1349, коли Казимир позабирав у нього переважну частину тих руських земель²⁾.

Лишається ще третє польське сучасне джерело: Малопольська літопись, чи властиво кінцева записка одної з її версій — т. зв. хроніки Траски³⁾. Вона рішучо різниться від усіх иньших оповідань тим, що тим часом як всі иньші говорять лише про оден похід Казимира, вона — і тільки вона, говорить про два походи: Казимир на вієть про смерть Болеслава коло великодня (16/IV), з малим військом, іде на Русь, нападає на Львів і спаливши замок забирає з собою „Christianos et mercatores“ (читати мабуть треба Christianos mercatores, себто чужоземних купців-католиків), з їх родинами, що були сховались у львівськїм замку (очевидно — зі страху перед Русинами). Забирає ще велику здобичу — скарб давніх князів, між тим кілька золотих хрестів, оден з них з великим куснем Христового хреста, далі дві дорогоцінні корони, дорогоцінну туніку й крісло прикрашене золотом. З сею здобичею вертаєть ся Казимир до дому. Потім тогож року коло св. Івана (24/VI) він іде знову на Русь, уже з великим військом — з 20.000, нищить кілька замків і підбиває собі Русь „на будуще“. А хоч Татари в числі 40.000 з таким же або й більшим числом Русинів вибрали ся походом (на Казимира?), але сей похід не удав ся, „й так король вернув ся до дому з побідою й великою славою, без всякої шкоди або утрати когось з своїх панів“.⁴⁾

1) Mon. Pol. hist. II с. 629.

2) З подробиць Янового оповідання, окрім обговореної в прим. 3 звістки, що Дедько був перемишльським воеводою, треба піднести ще ту згадку за иньшого проводиря Русинів — Данила de Ostrow. Так мають всі кодекси: de Ostrow, так читав і Длугош. Аж Кромер називає його Острозьким (Daniele Ostrogio, в вид. Туровского с. 709 — Daniela Ostrogieja, через непорозумінне), а Несецький, прийнявши сю лекцію до своєї статі про Острозьких (Herbarg, вид. Бобровича VII с. 177), причинив ся до популяризації її. Майже всі, хто писав про сї події, говорять про князя Данила Острозького, і з новітших письменників тільки Гожіцький (Połączenie с. 26) виступив против такого толковання, вказуючи на село Острів в Галичині. За таким толкованнем, що мова йде тут про кн. Острозького, промовляє те, що в середині XIV в. дійсно був на сьвітї князь Данило Острозький (він мабуть згаданий як свідок на грамоті 1366 р. — „князь Данилий“, Arch. Sanguszków I ч. 1). Але сього, очевидно, не вистане ще, аби поправляти текст Яна. Иньші аргументи за кн. Острозьким (див. у Филевича, с. 81 — против Гожіцкого) не мають значіння.

3) Див. про нього в прим. 7. 4) Monum. Pol. hist. II с. 860—1.

Се оповідання, хоч досить раннє (не пізнінше 2-ої пол. XIV в.), має вже виразні сліди легенди, в роді того княжого скарбу і тих, очевидно — коронаційних клейнотів, забраних Казимиром (і то у Львові, що зовсім ще не був княжою столицею), або тих побільшених очевидно чисел військ. Та й самий загальний і неясний спосіб оповідання вказує, що маємо в нїм до діла з досить далеким переказом, хоч як раз се оповідання, оброблене Длугошом, лягло в основу пізнійшої історичної традиції. Тому подробиці сього оповідання треба брати з певним скептицизмом, а між ними й ту, що Казимир в 1340 р. двічі ходив на Русь. Як дата подана тут для першого з тих двох походів досить правдоподібна, бо дуже близько сходить ся з датою угорського похода на Русь, так друга мало правдоподібна з огляду на те, що вже в початках липня Казимир алярмував палу вістями про перепективу татарського находу на Русь, і не до нового похода на Русь було йому.

По сих замітках постараємо ся звести до купи все те, що подають нам джерела до галицьких подій 1340 р.

На першу вість про смерть Юрія-Болеслава королі польський і угорський поспішили ся вислати війська в Галичину. Король угорський вислав десь з кінцем цвітня своє військо під проводом палатина Вілерма, Казимир коло того самого часу поспішив ся сам в Галичину. Сі походи стали ся так скоро, що не можна припустити порозуміння між Угорщиною й Польщею по смерти Болеслава — не стає на те часу. Отже коли в тій одночасности було порозумінне (а на нього така одночасність досить виразно нагакує), то мусіло воно бути в давніших укладах. Про результати Вілермового похода нічого не знаємо, очевидно — визначними вони в кождім разі не були. Що до Казимира, то він несподіваним нападом встиг захопити кілька замків і забрав чимало здобици. Дуже можливо, що в основі звісток т. зв. Траски про спаленне Львова й забранне звідти здобици (хоч не такої легендарної) лежить дійсний факт. Може якась битва стала ся й під Перемишлем¹⁾. Дмитро Дедько, що стояв на часі галицької управи, післав „возводити Татар“ на Польщу. Ся вість змусила Казимира поспішити ся назад; з рештою його на борзї споряджений похід і не був обчислений на довші операції. З значною добичею вернув ся він до Кракова — з дня 15 мая вже маємо привилей, виданий ним в Кракові²⁾. Таким чином його похід тривав ко-

¹⁾ Див. прим. 3.

²⁾ Kodeks Małopolski III ч. 662 (с. 37) — фундаційний привилей Грабова, actum Cracovie in octava b. Stanislai anno 1340 — мб. треба розуміти s. Stanislaum in Majo — 8 мая.

до двох тижнів; був се властиво набіг, обчислений на несподіванку.

Тим часом почали приходити вісти, що Татари ладять великий похід на Польщу. Сі вісти так занепокоїли Казимира, що він на початках липня вислав листи до папи, просячи помочи, і папа наказав єпископам гнзненському, краківському й вроцлавському голосити хрестоносний похід на Татар¹⁾. Але звістки показали ся передчасними: татарська хмара посунула доперва зимою, в грудні, й попустила Угорщину й Польщу²⁾. Чи брали в сім поході участь також і Русини, зістаєть ся неясним: про них окрім баламутного „Траски“ згадують тільки пруські рицарі — тільки як чутку.

Казимир, аби забезпечити себе на дальше від таких нападів, увійшов у переговори з Дедьком. Між ними стала згода, заприсяжена з обох сторін: вони обіцяли не зачіпати себе, може й ще які небудь услуги собі посполу обіцяли — се те, що потім в змінений формі Казимирової реляції стало присягою Русинів на службу й послуш-

1) Theiner Vetera monum. Hungariae ч. 959 (с. 638). З пізнійшого на кілька день листу папи до Узбека, де він каже про татарські напади на Угорщину й Польщу (ibid. ч. 960), часом виводять, що татарський напад на Польщу дійсно тоді став ся (нпр. Прохаска W sprawie с. 20). Але в дійсности папа каже тут, що взагалі стають ся такі напади: cum... inter tuos ac carissimorum in Christo filiorum nostrorum Ungarie et... Poloniae regum illustrium officiales et subditos in confiniis imperii sui et regnorum regum predictorum quandoque suscitari contingat dissensiones et guerras. Так само безпідставно й безпотрібно звязують з галицькими справами напад Татар на Польщу на початку 1340 р. — див. Лісевича в Przew nauk. i liter. 1893 с. 187.

2) Про неї окрім реляції Казимира, Яна й Траски оповідають, як сказано, Іван Вінтертурський, Іван Віктрингський і Франтішок Празький, також інші західні хроніки. Іван Вінтертурський каже, що татарський набіг став ся в великий піст 1341 р., але вірнійшою датою треба уважати подану у італійського хроніста Cognazanis (Muratori Scriptores regum Ital. XII. 742): грудень — січень 1340/1 р. (del mese di dicembre 1340 e di gennaio 1341). Поголоски про зближенне татарського війська в Пруссії ходили вже в перших днях грудня. Се знаємо з листа пруських єпископів, писаного 3 грудня в Ельбінгу до Риму. В сім листі єпископи пишуть, що татарський хан вислав нечуване військо, ина cum principibus, maxime cum regibus Litwinorum et Ruthenorum suis tributariis, а на поміч польського короля не можна рахувати — Codex diplom. Prussiae III ч. 21. Прохаска (W sprawie с. 20) бачить в сім документі докір Казимиру, що він хилить ся до згоди з Татарами, але цього в грамоті нема. Про самий татарський набіг і міру його інтензивности не можна виробити собі докладного суду: всі звістки про нього досить загальні; декотрі джерела, як Ян або Траска, кладуть натиск на опір, даний Татарами в Польщі, інші згадують про елементарні перешкоди, о які розбила ся татарська туча.

ність та присягою Казимира на захованне руських обрядів, прав і звичаїв. Галичина таким чином від Польщі оборонила ся. Але як забула ся татарська гроза, Казимир вернув ся до своїх впливів на Галичину. Літом 1341 р. вислав він до пана звійний уже нам лист, просячи диспензи від зложеної Русинам присяги, і диспензу дістав.

Що Галичина не прийшла під владу Казимира по поході 1340 р. й зіставала ся далі під управою Дедька, признаючи своїм князем Любарта, а зверхником — татарського хана, се, на мій погляд — зовсім виразно, показує грамота Дедька з тих часів. Грамота ся не має дати, але судячи з змісту, вона видана скоро по згоді з Казимиром, дець в 1341 р.¹⁾ Для характеристики тодішньої ситуації вона так інтересна, що варто її в цілости навести. Дедько пише до торунської громади й купців, повідомляючи про кінець війни з Казимиром і заохочуючи до відновлення давніших торговельних відносин з Галичиною: „Пам'ятаючи сьвяті слова: блаженні кротці, яко тії наслідять землю, ми, натхнені Сьвятим Духом, побідили спокусителя людського роду й залишили незгоду, посіяну диявольською покусою між нами й Казимиром, королем польським. Тому даємо знати всім, хто хоче їхати в Руську землю, що як і за наших попередників, вони можуть безпечно перебувати до Львова (Lemberg), нікого не боячи ся²⁾. Коли ж би хто хотів прибути на жите, дістане горожанство для себе й для своїх дітей, на рік свободу від повинностей, як і давніше бувало, й иньші права, тільки мусить платити чияш. Шкоди ж починені по смерти пана нашого блаженної пам'яті руського князя, о скільки починені вони Львовянами, беремо на себе сим листом, як і давнішим“.

Як бачимо, Дедько трактує тут Казимира як рівноядну з собою політичну силу, й нічим не натякає, аби та „незгода“ з Польщею скінчила ся підданством Казимирови: Юрія-Воєслава Дедько зве *dominus noster*, Казимира — просто *dominus*.

Висловлена була ще иньша гадка, що Дедько признавав над собою владу не польського короля, а угорського, бо сей умовою з Поль-

1) Codex diplom. Prussiae III с. 61, поправнійше в Hansisches Urkundenbuch II ч. 690. Фойгт сам приймає для сеї грамоти р. 1341—Gesch. Preussens IV с. 580; натомість видавець в угорських Acta extera (т. II с. 259) датує її р. 1347! Кунік, передрукуючи в академічнім збірнику, дав дату „коло р. 1342“ (с. 157). Грамота написана дуже нескладною латиною; не знати, чи тодішні Львовяне лихо вміли по латини, чи тільки Дедькови трапив ся якийсь лихий писар. Перекладає я її як можливо близше.

2) Очевидно, війна з Польщею була перервала торговельні зносини Торуня зі Львовом.

щею застеріг собі права на Галичину¹⁾. На potwierдження сього вказують на грамоту кор. Людовика до Дедька, з літа 1344, в справі мита з кошицьких купців, де Людовик називає Дедька своїм васалом: *fideli suo viro magnifico comiti Dechh, capitaneo Ruthenorum*, і просить та поручає йому (*requirimus diligenter, nihilominus damus in mandatis*) поладити сю справу.²⁾ Але як опирати ся на умові Кароля з Казимиром, то угорський король являв ся володарем тільки в будучности, а польський король — володарем дійсним, і Дедько мусів би Казимира назвати в таким разі *dominus noster* в своїй грамоті. Взагалі ж ніяких вказівок на те, щоб Галичина була Угорщиною підбита в р. 1340, не маємо, і треба б хіба толкувати навпаки, що Галичина, признавши власть Казимира, разом попала під зверхність угорського короля, що собі застеріг права до Галичини. Та в грамоті виданій кілька тижнів пізніше (17/VIII) в справі тих же кошицьких купців, Людовик виразно зве купців з Русь й Польщі заграничними, відріжняє виразно *regnum Russiae* від *regnum Hungariae*, і нічим не натякає на те щоб Русь була під його власттю³⁾.

Очевидно, титулятуру Людовикового листу до Дедька треба пояснити тим, що признаючи за собою традиційні королівські права на Галичину, Людовик з того становища називав Дедька своїм васалом, хоч не мав ніякої реальної власті ані над ним ані над Галичиною. Ся властива незалежність Дедька дає себе відчувати навіть в стилізації самого листу⁴⁾. Зверхником Дедька був, як сказано вже, Лю-

¹⁾ Старостою з *garnienia Wegier* на підставі згаданого низше листу вважає Дедька Прохаска (ор. с. с. 21), тим часом як Гожіцький і за ним Терлецький за польськими джерелами уважають його польським намісником, чи взагалі залежним від Польщі.

²⁾ *Fejér IX. 1 с. 209.* Зауважити треба, що хоч Людовик називає Дедька своїм васалом, але дуже гонорує — *vestrae magnificentiae, magnifico comiti*; свого намісника так би він не титулував. Галицьких митників і урядників в сє зве він *vestri: in locis tributorum vestrorum, per vestros tributarios*, і нічим не натякає, що се урядники підвласні йому, угорському королеви.

³⁾ *Fejér Codex. diplom IX, 1 с. 210: quod omnes mercatores extranei, de regnis scilicet Russiae, Poloniae et provinciis eorumdem in regnum Hungariae venientes; отже Русь до regnum Hungariae не належить.*

⁴⁾ Треба зазначити також, що обидва листи Людовика дуже докладно відрізняють Русь від Польщі. В грамоті в справі кошицьких купців Людовик підносить, що з угорських купців галицькі митники беруть більше *quam a populis et hospitibus regni Poloniae et aliorum regnorum* — отже тут *regnum Poloniae* для галицьких Русинів такаж постороння держава як і *alia regna*. В листі до Дедька стоять против.

барт, до котрого як до зверхника Галичини ще в 1347 р. писав византийський цісар,¹⁾ а над тим іще — татарський хан. Тим полєняєть ся, що в польській політиці від 1340 р. починають фігурувати разом, як одна коаліція, Tartari, Rutheni et Litfani²⁾, хоч перед тим не слідно напруження між Польською короною й в. кн. Литовським.

Ми бачили, що вже в 1341 р., кілька місяців по своїй угоді з Дедьком, Казимир постарав ся звільнити себе — папським розгрішенням — від даної Дедькови присяги й розв'язати собі руки до дальшої акції в Галичині.

На жаль, про сі дальші заходи його маємо дуже бідні відомости, так що не завсіди можна відрізнити те, чого не було, від того, чого не знаємо.

З кінця 1343 р. (1 грудня) маємо папську булю, де папа згоджуєть ся на прохання Казимира — відступити йому дволітню десятину з польських епархій на боротьбу з Татарами, Русинами й Литвинами, „що часто нападають на його підданих, починили їм багато шкод і кривд і далі старають ся чинити“; папа видає наказ духовенству про виплату тих десятин. На жаль, стилізація сих буль так загальна й шабльонова, що не можна зміркувати, чи Казимир просив тієї підмоги на розпочату вже війну, чи тільки задуману. В кождім разі потім таки мусіла бути якась війна, судячи з того, що в 1345 р. вороги Казимира доносили папі про угоду його з Литвою, й Казимир виправдувавсь перед папою з того, що він помирив ся „з литовськими схизматиками“ (себ то Русинами з під литовської зверхности). Він поясняв, що вчинив се з бідн — тому, що супроти війни, яку розпочав з ним чеський король (в 1-ій пол. 1345 р.), не міг заразом бороти ся з звичайними нападами тих схизматиків³⁾.

На той же 1345 р. припадає иньша, не зовсім ясна звістка.

себе regnum Russiae i regnum Poloniae. Очевидно, і до Польщі тоді Русь не належала, вона далі трактуєть ся як стара Галицько-волинська держава.

¹⁾ Див. в т. III² с. 141 — 2.

²⁾ Як ми вже бачили (с. 27), ще в р. 1340 пруські єпископи доносили в Рим чутки про спільний похід Татар, Литвинів і Русинів, а трохи згодом — в 1343 р. сам Казимир звернув ся до папи за допомогою до боротьби з сею ж коаліцією. Див. Theiner Monum. Poloniae I ч. 604, 605, i 628.

³⁾ Predictis scismaticis guerras adversus te, sicut habent de more, moventibus — ibid I ч. 604 i 628.

В грамоті даній в маю сього року (9/V) Казимир дозволяє купцям з Нового Санча без оплати пла їздити на Русь через Беч, Жмігрод і Сянік¹⁾. Стилізація документа не дуже виразна, й можна б припускати, що тут Сянік означає тільки напрям дороги, але є деякі інші обставини, що промовляють за відірванням Сянока ще перед прилученням иньшої Галичини.

Перед усім саме відокремлення Сяніччини в особну землю. Для сього не було традиції з руських часів, як для иньших „руських земель“ Польської корони: Перемишльської, Галицької, Холмської, Вельзької й Львівської — себ то давнішого князівства Звенигородського. Польське право було заведено в Сяніцькій землі скорше, ніж в иньших землях Галичини; особного старосту вона також скорше від них дістала. Нарешті з часу між 1345 і 1349 р. ми маємо ряд осадчих привилей Казимира для Підгір'я в теперішнім Ясельським, і деякі з сих місць майже напевно можна зачисляти до давньої Сяніччини.

Можна б припускати що Сяніччина зістала ся за Польщею ще від походу 1340 р.²⁾, але обставини, в яких Казимир тоді уклав свою угоду з Дедьом — під татарською грозою, не дуже відповідні для такого здогаду: ледво чи тоді Казимира міг Сяніччину від Дедька виторгувати. Отже можна здогадувати ся (дальше здогадів іти тут не можна), що Сяніччину здобув Казимир під час своєї нової (заповіди де що гіпотетичної) війни, — в 1344—5 рр., і задержав укладаючи ту угоду „з Литвою“ 1345 р. Про великість сього здобутка можемо судити з пізніших границь Сяніцької землі: вона обіймала карпатське Підгір'я від польської границі аж до вододіла Ослави й Сяна, поріче верхнього Вислока й околиці на схід від нього, кінчаючи порічем Сяна, а на північ сягала до Сянового коліна (Динів, Дубецько і т. и.). Одним словом се підкарпатський, західній кили Галичини³⁾.

1) Kodeks Małopolski I ч. 218: *damus... viam de Sandecz versus Rusiam per Byecz, Smigrod et Sanok aut vbiicumque directius et utilius ipsis videbitur pro rebus et mercibus quibuslibet omnimodam transpandi et redeundi in Sandecz facultatem*; грамота друкована з оригінала.

2) Про ще ранішні часи не може бути мови, бо в 1339 р. Сянік дістав від Юрія-Болеслава свій звисний привилей на німецьке право.

3) Про склад Сяніцької землі в XV в. див. *Akta grodzkie i ziemskie t. XVI, s. 516*. Про запровадження польського права в Сяніччині — вступну розвідку Ліске в XI т. *Akta grodz. i ziem.* Що до особного староства, то староста сяніцький виступає вже в одному документі 1352 р. — *Akta grodz. i ziem. VIII s. 2*, тим часом як по иньших руських землях особних старост стрічаємо ми доперва в остатній чверті XIV в.

Припускати якісь ще значніші здобутки Казимира в Галичині в тім часі, перед 1349 р., трудно. Бачили ми вказівки на те, що в рр. 1345—1349 Любарт володів цілою спадщиною по Юрию-Болеславі¹⁾, а всі документи, з яких хотіли вивести доказ, що Казимир уже перед 1349 р. володів Галичиною, не витримують критики з сього становища²⁾. Зрештою виправдання Казимира перед папою за свою угоду з „литовськими схизматиками“ зовсім не звучать тріумфально.

По тім ми не маємо ніяких звісток про відносини Казимира до Галичини, аж до р. 1349, коли став ся якийсь новий, великий і важний своїми наслідками похід, на жаль — в своїх подробицях нам зовсім незвідний.

Як бачили ми вже, Ян з Чарньова каже, що спадщиною по Юрию-Болеславі володів Любарт, аж 1349 р. Казимир, „напавши з сильним військом, забрав усю землю з усіма городами й замками, зіставивши Любарту тільки місто Лучеськ з його округом, і то до волі своєї“. Пізнішими словами (про литовські напади 1350 р.) Ян дає розуміти, що в 1349 р. Казимир здобув Володимир, Белз, Бересте, et alia minora³⁾.

Ся звістка знаходить собі potwierdzenie в інших, зрештою ще скутіїших звістках. Так Новгородська літопись записує під р. 1349: „прииде король краковський со мною силою, и взяша лещю землю Волинскую (що се значить взагалі галицько-волинські землі, ми вже знаємо), и много зла крестияном створиша, а церкви святяя претвориша на латыньское богумерзьское служеніє“. Польська літопись Меховского монастиря (в Краківськьім) під тим же роком пише: „під вінець сього року опанував Казимир Руську землю“⁴⁾. Нарешті ми ма-

Осадчі привилеї з Ясельцини див. в. Kodeks Maјor. III с. 68—75; з них Копитова лежить півтори милі від Коросна, що належало до Сянїччини (див. т. III с. 498).

1) Див. т. III² с. 141. 2) Див. прим. 8.

3) Monum. Pol. II с. 629 и 630; Філевич відкидав звістки Яна про волинські замкі, забрані Казимиром, і границею його здобутків уважав Кремїнець (с. 91—3); але він поглядав своїх не аргументував ніякими поважнішими аргументами, і я не бачу причини обмежати здобутків Казимира в 1349 р. самою Галичиною. На Яні опер ся і Длугош, але оповіданне його зовсім фантастичне в подробицях. Пам'ятаючи, що Галичину вже забрано в 1340 р., він каже Казимиру підбивати terras Russiae reliquas (III с. 234), і таким чином показує ся консеквентнішим від свого джерела. Про те, що Лучеськ задержав Любарт, він чомусь не згадує.

4) I Новг. 350, пор. Полное собр. лѣтоп. IV с. 59, V с. 226, Воскр. I с. 215, Monum Pol. II с. 885.

емо й оден документ (5 грудня 1349), де Казимир забезпечує пруським купцям свободну путь „через нашу землю Руську до міста нашого Володимира“ (*per terram nostram Rusie transeundi et ad Ladimiriam nostram civitatem veniendi*), а в титулі цього документа титулує вже себе „паном Руси“ (*Dei gratia rex Polonie dominusque terre Rüssie*)¹⁾.

Сю кампанію Казимира пробували звязати з катастрофою, що спіткала литовських князів в р. 1348, в битві над Стравою: мовляв Казимир схотів використати сю катастрофу й ударив на Любарта²⁾. Сей здогад одначе мало правдоподібний, хоч би вже тому, що між сею катастрофою й походом Казимира минуло півтора року — так катастроф не використовують. Інтересніша ивша вказівка — що перед сею кампанією Казимир мав зносини з Татарами: згадана вже літопись Меховського монастиря записує під тим же 1349 р., що перед походом Казимира, того року, прибули до нього послы від Татар³⁾. Дуже правдоподібно можна здогадувати ся, що навчений попереднім досвідом, Казимир, задумавши сей похід, постарав ся знеутралізувати Татар, і дійсно, сей раз Татари не відповідають на його похід і забранне Руси новими нападами: в пізнійших походах на Польщу чуємо тільки „Литвинів“.

Збираючи до купи наші звістки, можемо собі сю кампанію Казимира представити так: він завчасу завязав зносини з Татарами й забезпечив собі їх нейтральність. Потім на осінь 1349 р. з великим військом напав на руські землі. Похід сей заскочив Любарта неприємно. Без великого опору — судячи з браку звісток про якісь сильніші битви, Казимир опанував головніші руські замки,

1) Caro Geschichte Polens II с. 285. Деякі грамоти ранійших дат з титулом Казимира *dominus Russiae* звістні тільки в пізнійших копіях, і неневні. В кождім разі помиляв ся Левіцький (*Jeszcze w sprawie* с. 484), мовляв Казимир перед 1360 р. не титулував ся володарем Руси.

2) Філевіч ор. с. с. 88. Антонович, датуючи акт тимчасової згоди (див. про нього низше) 1347 роком, толкував, що в 1349 р. скінчив ся II речінець, і тому розпочала ся нова війна — Монографія I с. 128—9.

3) *Nuncii Tartarorum venerunt ad regem Polonie. Monum. Poloniae hist.* II с. 885. Порівняти з сим оповідання московських літописей про неласку, яку стріли Ольгердові послы в Ордї в тім 1349 році — Воскр. I с. 215. Хоч літописець представляє се результатом московських інсинуацій, але для ситуації воно таки інтересне. Уже Карамзін (IV пр. 349) здогадувавсь, що Ольгерд шукав тут помочи у Ордї не на Москву: Карамзін думав, що на Німців, али коли вже здогадувати ся, то треба думати на Польщу.

між иньшими Белз, Бересте, Володимир. Любарт задержав тільки Луцьк — не знати, чи за якоюсь угодою, чи по просту відсидів ся тут. Що похід трівав не довго, видно з того, що 1 вересня ми бачимо Казимира в Кракові — перед походом, а в перших днях грудня з'являеть ся він в Сендомирі — уже по поході¹⁾.

Не зовсім ясно, чи стояла в яким звязку з сею кампанією заява Кейстута й його братів, що вони ладні вихрестити ся на католицьку віру. Про се доносив Казимир палі десь найдалше при кінці вересня, і напа в відповідь просив Казимира аби своїми впливами постарав ся довести сю справу до кінця²⁾. Можливо, що Кейстут з иньшими князями хотів сею заявою відвернути польський похід, що тоді як раз міг розпочинати ся. Але могла така фальшива поголоска й не стояти в звязку з сим походом.

Та успіх Казимира, осягнений, очевидно, несподіванністю напада, не був певний. Любарт і його брати зовсім не думали Казимиру тих руських земель дарувати, і слідом вибрали ся походом самі. На жаль тільки, наші звістки про сю боротьбу ще біднійші, ніж про Казимирів похід.

Ян, оновівши про успіх Казимира в 1349 р., каже, що наслідком безбожного вчинка Казимира з Баричкою щасте відступило від нього. Литовські князі кількома наворотами набігали й спустошили „князівство Руське“, відібрали назад Володимир, Белз, Бересте й иньші поменьші замки; спустошили й пополонили землі Луцьковську, Сендомирську й Радомеську, а де приходило до битви, все Поляків за божим допустом бито, так що Казимир нарешті мусів уложити згоду з литовськими князями. Оповіданне се обіймає події кількох

¹⁾ Kodeks Małopolski III с. 75, Саго II с. 285. Перед 1 вересня похід не міг стати ся: як ми бачили, Меховська літопись кладе його на кінець року, і перед 1/IX дійсно ми стрічаємо Казимира в різних містах, положених, більше або меньше далеко від театру війни: 15/VIII в Кракові — Cod. Małor. III с. 73, 26/VII в Баранові в Сендомирським — іб. I с. 271, 19/VI в Берестю кувьським — Фойгт III 82, 14/V в Кракові — Cod. Małor. III с. 72, 30/III в Радомі — іб. I с. 270. До річи, справлю одну похибку, аби кого иньшого не збаламутила. Філевіч (с. 89), не цитуючи джерел, покликують ся на грамоту Казимира з 24/VIII в Сендомирі, де він ще не зве Володимира своїм. Але такого документа в дійсности нема: Філевіч написав се, очевидно, на підставі слів Каро (I. с.), не заглянувши в Codex dipł. Prus. Фойгта, до котрого Каро відсилають ся, а там є грамота зі згадкою про Володимира з 19/VI, і єсть грамота з 24/VIII, але без року і без згадки про Володимира.

²⁾ Theiner Monum. Poloniae I с. 525—6 (ч. 691—3).

пізнійших років, але не може бути сумніву, що вже в 1350 р., першими нападами, Любарту й його братам удало ся вернути собі волинські округи. Звісна вже нам літопись Меховського монастиря записує, що 1350 р. „коло свята св. Бартоломея (24 серпня) Литвини спустошили Русь, багато позабрали в неволю, багато повбивали“. 24 серпня Казимир як раз був у Львові, і се очевидно стояла в звязку з тим литовським походом. Волинь, правдоподібно була вже страчена перед тим, і треба було боронити Галичини¹⁾.

Боротьба була тяжка, й Казимир на всі боки розглядає ся за способами. Важним успіхом для нього було, що Татари зістали ся нейтральними: в 1350—1 рр. нічого не чуємо про них. Аж в 1352 р. з'являють ся вони знову в польських землях.

З Людовиком угорським Казимир відновив весною 1350 р. (4/IV) умову, що мав з його батьком в справі Руси. Людовик за розумінням зі своїм братом Стефаном заявляють, що Руське королівство, на котре вони мають ділчне право, як і їх попередники, угорські королі, відступають вони до живота Казимиру з тим, що коли у Казимира не буде синів, в такім разі разом з Польщею й Русь перейде до Людовика; а коли б у Казимира був син, то чи сам Людовик чи його настуники можуть кожної хвилі собі відібрати Русь від польських королів, виплативши 100.000 фльоренів (очевидно, — за ті кошти, які Казимир вложив в свої заходи коло Руси)²⁾. Ще важнійше було, що Казимиру удало ся подвигнути Людовика й до активної участі в руських справах, і він в рр. 1351—2 сам ходив на Русь.

Окрім того звернув ся Казимир по поміч і до папи. Він представляв, десь на початку 1351 р., що встиг уже, з великим наглядом коштів, підбити собі такі великі землі або князівства невірних Русинів, що в них можна утворити сім великих епархій з особною митрополією. Що оден з сильнійших князів руських уже вихрестив ся на латинство з родом і дружиною (!), за намсвою Казимира. Але тепер Татари, роздразнені забраннем сих країв, над котрими давнійше панували, сполучивши ся з сусідами Русинів — Литвинами, тягом нападають на польські землі, і против них треба тримати військо, кріпити замки, і для сього потрібує Казимир помочи.

¹⁾ Monum. Poloniae II с. 630 і 885, Codex diplom. Prussiae III с. 88.

²⁾ Ся умова була вперше опублікована Стадніцким, але з хибною датою 1352 р.; аж Прохаска опублікував її з урядової копії 1357 р. з правдивою датою — 1350 р., в додатку до статі W sprawie zajęcia Rusi.

Ся реляція дуже характеристична взагалі для Казимирових реляцій до Риму. Аби прихилити папу, Казимир безперечно, по-більшій в ній свої успіхи, і децю попереіначував. І так Галичина, що зіставала ся під Польщею, зовсім не була відповідним тереном для семи „великих“ (diffusi) катедр. Загально стилізоване оповіданне про якесь навернення руського князя з його родом і дружиною будить сильні підозріння. А вже зовсім видумана історія з Татарамі. Татари займали неутральне, а може навіть більше прихильне становище супроти Казимира; се бачимо з тих жадань, які ставив, по словам угорського самовидця, Кейстут Людовикови підчас війни 1351 р.: між иньшим жадав Кейстут, аби королі угорський і польський боронили литовських князів від Татар!... Отже Татари не стояли по стороні Литви. Але зручно стилізована реляція до Риму свою мету досягнула: папа одушевив ся успіхами Казимира й на підмогу його заходів відступив десятину з усіх польських дієцезій на чотири роки¹⁾.

Так узброївшись, забрав ся Казимир до нової кампанії за руські землі — до відібрання утраченого в попереднім році.

Звістки наші про війну 1351 р., хоч багатші від попереднього, таки неповні. Занотуємо насамперед звістку про напад „Литви“ на Львів того року: Литва спустошила місто й забрала багате в неволю²⁾. В сім можна б бачити продовження „литовських“ походів попереднього року, що змагали до відібрання Галичини й випередили головну кампанію, але звістка ся будить деякі непевности. Могли бути зрештою иньші подібні факти в першій половині сього року, яких ми не знаємо. Так з оповідання про угоду Людовика з Кейстутом, уложену на Успеніє того року, довідуємо ся, що перед тим Казимир був узяв в неволю Любарта, — не знати коли, чи ще в 1350 р., чи може в якійсь нам незвідній війні в першій половині 1351 р.

Звістна нам кампанія відбула ся літом³⁾. Польський і угорський королі з військами зійшли ся в Кракові й відси на початку липня рушили разом на Сендомир і Люблин на Волинь. Похід, очевидно, був звернений на Бересте, волость Кейстута, й тому Кейстут висту-

¹⁾ Theiner Monumentum Pol. s. 531—4 (ч. 702—3); папська буля датована 27/II, реляція Казимира могла бути вислана уже в січні, бо не думаю, аби папа так від разу, без наміслу, відступив Казимирови десятину за чотири роки.

²⁾ Monumentum Poloniae II s. 865 — виписка з львівських записок в нотці. Дату сеї записки (infra octavam...) Бельовський не відчитав. Можливі підозріння, чи не належить ся записка до иньшого року (1350 або 1353 — пор. записки Меховські), хоч в самім факті нема нічого неправдоподібного.

³⁾ Про джерела до неї див. прим. 9.

пає головним героєм цієї війни. Казимир рушив з великими силами, але по дорозі захорював і лишився в Люблині. Людовик з угорським і польським військом рушив далі, але очевидно до війни великої охоти не мав. Угорський самовидець — учасник походу, що описав нам його, каже, що прийшовши по двотижневім поході на границю Литви, Людовик вислав послів до Кейстута. Людовикове військо, очевидно, увійшло в Берестейсько-дорогичинську землю, волость Кейстута, і Людовик звернув ся до нього з зазивом до згоди. Кейстут прийняв пропозиції, що зрештою й не виглядають тяжко: здається, Людовик хотів спекати ся походу й сею угодою звільнити себе перед Казимиром від дальшої участі в тих війнах. Умови були такі, що Кейстут і Любарт задержували на далі свої волинські волости, тільки укладав ся тісний союз їх з Угорщиною й Польщею. Кейстут обіцяє бути помічним Людовику, з тим аби Людовик був йому помічним на пруських рицарів і Татар. Окрім того Кейстут обіцяв вихрестити ся на латинство і з тим мав їхати з Людвигом до Пешту, замість Любарта, що мав натомість бути випущеним з неволі. В Литві мала бути заведена латинська єрархія. На сих умовах уложено 15 серпня згоду з різними церемоніями: Людовик присяг на хресті, Кейстут поганським звичаєм — на крові бика, ритуальним способом спеціально для того убитого.

По тім Людовик випустив Любарта, „котрого король польський з великою стратою в людях (per multorum stragem hominum) узяв був у неволю в якимсь замку“. Натомість узяв в закладні Кейстута і пішов назад. Але три дні пізніше Кейстут втік зпід сторожі польського війська, що його доглядало. Сей учинок показував виразно, що уложена Кейстутом згода була тільки викрутом. Людовик і Казимир, як оповідає учасник сього походу, „бачучи, що їх здурено, дуже засмутили ся, але поправити вже не могли“. Инакше сказавши, Людовик не хотів вертати ся й подав ся на Угорщину, а сам Казимир (мабуть таки ще хорий) не мав енергії чи спромоги сам розпочинати війну з литовськими князями.

Але новий похід мабуть таки тоді ж уложено було на весну. В лютім (1352) Людовик рушив з Буди на Сянік і перейшов через Галичину, простуючи до Белза, що, очевидно, вперед був визначений на початок кампанії: під Белзом застав він уже Казимира „з дуже великим військом“. Вислали вістників до воеводи (castellanus) болзького, котрого угорське джерело зве Drozge: звивали його, аби піддав ся. Воевода, аби протягнути час і скрінити свій замок та дідати ся помічних військ від литовських князів, заавив охоту до угоди. Він цілий тиждень тягнув перемовори, підчас їх на очах воро-

жого війська кріпив свій замок, — між иньшим для оборони напустив воду з ріки в рови кріпости, так що вона обтікала її навколо. Вкінці зайняв, що не хоче згоди. Королі пішли здобувати замок, але се показалося неможливим. З рана й до полудня били ся вони, стоячи по горло в холодній, текучій воді, що наповняла рови, і понівести великі страти, вкінці відступили. Між убитими був племенник Людовика, а й сам Людовик підчас приступу дістав налицею по голові, так що злетів з коня й трохи не пропав. Покалічено Угрів і Поляків стільки, як каже угорське джерело, що й почислити не можна було. Під вражіннем сього нещастя Людовик другого ж дня постановив вертати на Угорщину. Але щоб ратувати ся від сорому, деякі дорадники намовили його уложити якусь угоду з белзьким воєводою, бо дай про око. Белзький воєвода на тій точці дійсно не робив трудностей і признав над собою якусь зверхність Людовика — повисив на белзьких мурах угорську коровгу. Угорське військо, діставши сю сатисфакцію, в перших днях цвіття пішло собі до дому, а Людовик, аби скорше вернути ся, з ближшим окруженнем перебіг навпростець Галичину на Мункач. Екскурсія була досить небезпечна і король трохи не наложив головою в сій дорозі, коли підчас нічлігу Русини запалили хату, де ночував він¹⁾.

Таким чином сей похід скінчив ся властиво ще гірше ніж попереднього року. Казимир опинив ся в дуже трудній ситуації. Сі два походи Людовика мусіли його переконати, що на сього одинокого свого союзника він не може рахувати, як на певного: Людовик помагав йому з неохочу, більше мабуть з тим, щоб не стратити своїх прав на Русь, ніж щоб справді Казимирові пляни підперти.

А тим часом литовські князі здобули знову важного союзника. Їм удало ся відвести Татар від нейтральности супроти Казимира, і коли підчас походу 1351 р. Татари згадують ся як вороги литовських князів, в 1352 р. бачимо їх уже литовськими союзниками. Уже підчас белзької кампанії чуємо про татарські ватаги в Галичині: вони пустошили її разом з „Литвинами“, й угорський король мусів їх вистерегати ся підчас своєї подорожі на Угорщину. Оя звістка потверджуєть ся запискою одного сучасного німецького хроніста, що в марті того року Татари й Русини напали на польські землі й спустошили їх²⁾.

Нешасливий кінець белзької кампанії, здаєть ся, дав привід ще до завзятійших татарських нападів. Польські літописи записали тіль-

¹⁾ Про джерела до сеї кампанії див. прим. 10.

²⁾ Про се див. в прим. 11.

ки спустошенне Татарами Люблинської землі, але безперечно вони захопили далеко більшу територію¹⁾. З мая 1352 р. маємо папську буллу, писану в відповідь на лист Казимира: Казимир в кінці цвітіння доносив папі про тяжкі татарські спустошення, а папа поручив польським єпископам голосити хрестоносний похід на них — слаба потіха для Казимира.²⁾

Літом 1352 р. Казимир, позичивши перед тим від краківських міщан тисячу кіп грошей, вибрав ся, здаєть ся, новим походом проти литовських князів: в серпні стрічаємо ми його в Холмській землі „під Щебрешином містом руським“³⁾. Близших відомостей про сей похід ніяких не маємо, але можна здогадувати ся, що він то привів до укладу перемиря з литовськими князями. Перемирна грамота дати не має, мусіла бути уложена в вересні 1352 або двох пізніших років — завсіди тільки в вересні, як показує її текст⁴⁾. 1352 рік буде найбільше правдоподібним. Окрім Казимира в ній умовляють ся з литовськими князями ще мазовецькі князі Казимир і Земовит, що мабуть і були учасниками того літнього походу 1352 р. Згода тою грамотою уставляла ся на два роки від найблизшого свята Івана Купала; в тім часі обі сторони мали задержати свої володіння *in statu quo* і супроти них держати ся повної нейтральности. В справі Кейстутової утечі мав відбутися з'їзд на весну і розсудити, чи мав Кейстут моральне право утікти: литовські князі, очевидно, доводили, що Любарта Поляки зловили підступом (по кривдѣ), отже й Кейстут не винен, що утік від Людовика. Коли-ж би признано його винним, в такім разі Любарт має бути відданий назад у неволю угорському королеви.

Хоч перемиря се в дійсности не було дотримане, воно інтересне власне тим, що кидає світло на тодішні відносини сторін на українській, галицько-волинській території. Перемирна грамота признає за Казимиром землю Люблинську і Львівську, себто Галичину цілу, се — „Русь што короля клушаєт“. За литовськими князями зістають ся землі Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська й Берестейська, себто ціла Волинь в своїм давнім складі. Тільки Кременецька волость

1) Monum. Pol. hist. II с. 885 — без ближшого означення часу (видавець зовсім довільно датує її 13/V).

2) Theineri Monum. Poloniae I ч. 713 (с. 539): була буквально повторяє звістку вже нам було 1340 р. — Theineri Monum. Hungariae I ч. 958.

3) Akta grodzkie i ziemskie V с. 4 (з оригіналу): actum prope Szczebressyno oppido ruthenicali in vigilia b. Bartholomei. Про Казимирову позичку див. Kodeks. dyplom. m. Krakowa с. 31.

4) Про неї див. прим. 12.

признаєть ся нейтральною—се натякає на якусь війну за Кременець: Кременецьку волость підчас перемиря має держати оден з литовських князів, Юрий Наримунтович „от князий литовськихъ и от короля“.

Підчас перемиря не вільно зачіпати противника. В спірних українських землях не можна ані ставити ані відновляти замків. Поляки не можуть брати участі в поході угорського короля, як би він пішов на Русь, так само й литовські князі не можуть брати участі в походах Татар на „Львівську землю“. Ся обставина, що сторони ручать лише за себе, а не обовязують ся здержати й своїх союзників від походів на спірні території, кидала досить невпевне світло на щирість їх угоди і не обіщувала трівкисти самому перемирю.

І так в результаті війни 1350—2 рр. литовським князям удало ся вернути собі всі волинські землі, але Галичину таки затримали Поляки. Се був важний успіх з польської сторони — він був початком уже трівкого прилучення Галичини до Польської корони.

Що правда, се володінне, особливо в східніх частях Галичини жусіло бути поки що дуже проблематичне, й опирало ся мабуть головно на кількох залогах в більших містах, та може ще на нечисленних громадах німецьких колоністів. Оповіданне про подорож Людовика через східню частину Галичиня, по лінії Белз — Мункач, отже через околиці Львова, Городка, пізнійшого Стрия, в 1352 р., показує, що польське панованне тут було зовсім ілюзоричне. Угри чули себе як на ворожій території; про Поляків ані слуху, чуємо тільки Русинів та татарські ватаги¹⁾. Але при тім усім литовські князі признавали Галичину Казимиру, і се було, повторяю, важним успіхом його²⁾.

Як я вже сказав, перемире, коли б воно не було уложене, не уставило згоди між Казимиром і литовськими князями й не перервало боротьби за галицько-володимирські землі. Вона тягнеть ся й далі, що найменше в рр. 1353—56; дальше всякі звістки гинуть, хоч боротьба мабуть ішла таки далі.

Я підносив уже, що сама стилізація умови, відериваючи фіртку

¹⁾ *Historiae Hungaricae fontes* III с. 165 — 6.

²⁾ На нічим не опертий погляд Філевіча, що Львівську землю перемиря грамота признавала тільки в тимчасовім володінні Казимира (с. 99, пор. с. 97). Се володінне не було більше тимчасовим, як і володінне Володимирською землею Любарта. Філевіч покликують ся як на доказ на грамоту Пакославу на Рашів, де Казимир каже, що він володіє Русию *favente Domino*; але сього аргумента я вже зовсім не розумію.

для союзників обох сторін, не свідчить про щирі охоту їх до згоди. Литовські князі, зіставляючи в сій угоді Галичину за Казимиром, не могли помирити ся з утратою сеї „получчини“ Романовичів і далі старали ся вернути її собі. Так само Казимир, очевидно, не залишив плянів на Волинь. Маємо начерк буль без року, з місяця цвітня, де папа на прошення Казимира звільняє його з присяг і обов'язань по трактат з ріжними „як вірними так і невірними володадарями“: він їм повідступав був ріжні князівства й краї, на які Польща мала стародавні права. З адресів буль, що мали бути розіслані на основі того начерку, бачимо що Казимир розумів трактати з королем чеським (про Шлезь), пруськими рицарями (про поморські землі) і з литовськими князями Ольгердом, Кейстутом Любартом й иньшими про землю Володимирську, Берестейську, й Холмську¹⁾. Обмірковуючи всі обставини, не можна датувати сього концепту инакше як р. 1354²⁾. Він показував би, що Казимир уже скоро по уложенню перемиря 1352 р. носив ся з гадкою його розірвання, ще перше ніж дала до того якийсь привід литовська сторона. Але папа мабуть забарив ся з своїм розгрішенням, збираючи від себе відомости про ті обов'язання, від яких хотів себе звільнити Казимир, і вже перед висланням тих буль розгоріла ся на ново війна з литовськими князями.

З 1353 р. знаємо, що літом того року війська Любарта спустошили кількома наворотами Галичину. В маю вони спустошили Львів, в липні здобули Галич і забрали масу невільників і здобичи. В серпні напав Любарт на Сендомирську землю й спустошив околиці Завихоста. Правдоподібно, й иньші литовські князі також набігали на польські землі, судячи з звістки, що Казимир того року почав муровати замок в Шлоцку з огляду на литовські напади³⁾. В осені він

1) Mosbach Wiadomości do dziejów polskich z archiwum prowincyi Szląskiej, s. 43.

2) Концепт має дату: Avinionii XII Kal. maii anno secundo. Отже котрого папа другий рік панування, не сказано. В тім часі змінило ся троє пап: Климент VI, Інокентій VI і Урбан V, і в рахунок можуть іти отсі роки: 1344, 1354 і 1364. В 1344 Казимир ще з Ольгердом і Кейстутом не мав нічого до діла, скільки знаємо, і зрікав ся не Волини тільки, а й цілої Галичини; перед 1364 р. нема сліду ніякого перемиря. Тому вже Мосбах, видаючи сей концепт викомбінював вірно р. 1354, хоч перемирний трактат з Любартом хибно датував 1340 роком.

3) Monum. Pol. hist. II с. 885; дата: post festum Trinitatis дає розуміти, що се був напад особний від пізнійшого нападу на Галич, датованого Длугошом 7/VII. Длугош т. III с. 247: джерело незвісне, оповідане, очевидно, взяте з якоїсь хроніки й не має в собі нічого підозрілого.

лішов походом: маємо його грамоту, видану 23/X. 1353 р. в таборі під Белзом¹⁾; але експедиція ся, очевидно, не мала успіху. Напади йшли далі. З осені 1354 р. маємо булю, де папа відступає Казимиру половину десятини з церковних доходів „на боротьбу з поганями“, а кілька місяців пізніше, на нові донесення Казимира про брак гроша на боротьбу „з невірними народами Татар і Литвинів, що від довшого часу (*pluribus annis elapsis*) нападають на польські землі й чинять великі шкоди“, — папа відступив Казимирови цілу десятину на дальші чотири роки. В 1356 р. заносить Казимир папі скаргу, що пруські рицарі не тільки не допомагають йому в війні, яку він вів перед тим і тепер веде з Литвою, а ще й тримають з нею; так само нарікав і на польських єпископів, що вони не досить підпороють його в сій боротьбі²⁾. З сих листів бачимо виразно, що боротьба з Литвою тягла ся в сих роках далі, хоч і не маємо ніяких подробиць про неї.

Окрім папи, що не тільки помагав Казимиру десятинами, але й позичав йому гроші³⁾, Казимир старав ся порушити до діяльнійшої участі в руській справі угорського короля. З поч. 1355 р. маємо дві грамоти Людовика: з одної довідуємо ся, що Казимир позичив від нього якусь — очевидно значнійшу суму на руську війну (*donec possessionem pacificam obtinere valueritis regni prenotati*). В другій грамоті Людовик, в відповідь на прошення Казимира, аби взяв участь в задуманім поході на Литву, обіцяє або особисто прибути, або прислати військо більше, ніж він коли небудь посилав⁴⁾.

В сих словах можна б бачити натяк, що і в попередніх роках Людовик посилав якусь поміч Казимиру, тільки не значну. Дійсно, у сучасного італійського хроніста Вілянї ми знаходимо оповідання про якийсь похід Людовика разом з польським королем на Татар, за Бог, в 1354 р.⁵⁾. В оповіданню Вілянї сей похід має

¹⁾ In statione prope Beldsz in terra Russye. Kodeks Małopolski III ч. 702 (виданне з оригіналу). Похід сей досі не завважено.

²⁾ Theiner Monum. Poloniae I ч. 739, 742, 769 і 770 (с. 556, 558, 577—8). Підозрівати, що тут Казимир видумував про свою війну з Литвою, неможливо: польське духовенство, котрому папа наказував давати десятини Казимирови, кожної хвилі могло б виказати брехню, тим більше коли ще Казимир і скаржив ся на нього.

³⁾ Theiner Monum. Pol. I ч. 779, 1357 р. — папа пригадує Казимиру, аби звернув позичені від нунція 5.000 фльоренів.

⁴⁾ Грамоти у Догеля Codex diplom. Poloniae I с. 37 (про позичку) і 38 (про поміч), відти передрукував Fejér Codex diplom. Hungariae IX 2 ч. 178—9 і Милькович дод. IV і V.

⁵⁾ Вілянї — кн. IV гл. 5: з Людовиком ідуть ге d' Arrolonia

зовсім фабульозний характер: королі ведуть 200.000 кінноти і без бою змушують татарського хана до вихрещення. Але в основі його може дійсно лежати реальний факт — спільний похід угорсько-польський на Татар в 1354 р.

Чи стався в р. 1355 якийсь значніший похід зі сторони Казимира й Людовика, відповідно до тих обіцянок, зістаєть ся незвісним, і тільки з папської кореспонденції бачимо, що війна тягнула ся даліше.

Вкінці став ся важний факт, що мусів рішучо вилити на ослабленне литовського натиску. Як довідуємо ся з тої ж папської кореспонденції, в р. 1356 десь, а може й де що скорше Казимиру удало ся знову порозуміти ся з Татарами й відвернути їх від Литви¹⁾. Про се поспішили ся донести папі, відвдячуючись Казимиру за його недавні скарги на них, пруські рицарі, десь в самих початках 1357 р. Вони писали, що Казимир обовязав ся платити Татарам значну річну данину за ту частину Руської землі, яку він держить у себе²⁾, і що він грозить пруським рицарям звернути сей союз з Татарами

e di quello di Proslavia; я думаю (пор. прим. 11), що сей другий властиво означає того ж Казимира, через непорозумінне.

¹⁾ Характеристично, що ще в осени 1356 р. (в серпні чи вересні?), скаржучись папі на пруських рицарів і на своїх єпископів за брак підпори в боротьбі з невірними, Казимир нічого вже не згадує про Татар, а говорить тільки про Литву. Я думаю, можна майже на певно сказати, що в тім часі союз з Татарами був уже довершеним фактом. Одначе відсувати його значно назад, як робить нпр. Філевіч (с. 99), кладучи сей союз уже на р. 1353, не вважаю можливим супроти Казимирових плянів боротьби з Татарами в другій половині 1354 р. і оповідання Вілянї про похід на Татар 1354 р.; та й пруські рицарі в такім разі, думаю, скорше-б довідали ся про сей союз і донесли про нього папі. Філевіч вказує на грамоту Казимира Пакославу на Ряшів, де король згадує про посольство Пакослава до Татар pro communi bono Polonie et Russie — що сей Пакослав pacem et tranquillitatem ordinans ad tartaricas nationes descendere non exravit (Codex dipl. Pol. I, с. 204). Прохаска в недавній своїй замітці (Przyczynek) звязує з сею місією Пакослава поголоску про плян Казимира взяти собі жінку Татарку (про се Броцлавяне мали звістку в початках марта 1354 р. — Kogn с. 171). Але ближшої дати місія Пакослава не має. Коли вона мала місце десь в 1353 р., то видно не удалась. Але може бути, що Пакослав їздив до Татар ранійше, коли укладав ся попередній союз Казимира з Татарами, з 1349 р.

²⁾ Quodque iam pro certa parte terre Ruthenorum scitmaticorum, переказував папа їх реляцію Казимирови — quam tibi cum multa Christianorum effusione sanguinis vendicasti, eorundem Tartarorum regi in non modici annui census prestatione tributarium te fecisti.

проти них¹⁾. Ця звістка про обов'язання Казимира супроти Татар вповні відповідає татарським відносинам і тому варта всякого довіря. Для Казимира сей союз з Татарами був дуже цінним набутком, бо ослабив литовські сили.

Ворожі відносини з Литвою тягнули ся дальше²⁾. На се маємо натяк з поч. 1359 р. і зовсім ясну звістку з 1363 р., коли папа на прошення Казимира дає розгрішення всім, хто візьме участь в боротьбі Казимира „против Литвінів, Татар і вьших невірних і схизмативів“, на 12 літ від того року³⁾. Але подробиць з сеї боротьби ніяких не маємо.

Аж у 1366 р. Казимир зібрав ся з силами, щоб задати Литві рішучий удар.

Похід, здаєть ся, випередило зближенне його з пруськими ричарями. Уже перед тим посередничив між ними папа⁴⁾, стараючи ся вигладити напруження, які виникли на ґрунті не тільки політичних, а й торговельних відносин⁵⁾. Заходи, очевидно, не лишили ся даремні — про се свідчать трактати 1366 р., де відновлена була в інтересах Прусії свобода торгівлі, і особиста візита Казимира: в осени 1366 р. він їздив сам до Марієнбурґу⁶⁾. З огляду на се треба дума-

1) Theiner Monum. Pol. I ч. 776 (с. 581): була писана 24/І 1357, значить ричарі свою реляцію вислали не пізніше початку січня, а мабуть і скорше: можна думати, що папа не поспішив ся з доріканнями на адресу свого „улюбленого в Христі сина“, а може наперед постарав ся провірити звістку про союз з Татарами.

2) На вісім не опертий здогад Линниченка (Крит. обзорь с. 469), що в 1357 р., по блискучій побіді Людовика над Литвою (звістка Віляні), стала ся якась угода з Литвою, „яка мабуть лише відновила умови трактату 1351 р.“ — се, здогад а silentio, і то не повного. Що Віляні властиво нічого не говорить про Литву, підніс уже Губер (ор. с. с. 16), супроти виводів угорських істориків — Салая і Феслера, що зробили з тої звістки Віляні похід на Литву.

3) Theiner Monum. Poloniae I ч. 789 і 833 (с. 588 і 618). В першій з сих грамот папа поручає арцибіскупу праґеському постарати ся помирити Казимира з пруськими ричарями, бо через їх незгоду infidelium Letuwinorum corrua, ad que prosternenda iidem rex, magister et fratres sua fidelia consueverunt impendere studia et labores, in christicolarum dispendium eriguntur.

4) Див. попередню нотку.

5) Про сю торговельну політику Казимира див. т. VI с. 30—2.

6) Про подорож Казимира до Марієнбурґу див. у Германа Вартберґе, Торунського анналаста й Йогана Посільґе — *Scriptores rerum prussicarum* II с. 556, III с. 85. Каро хибно клав сю подорож на 1365 р. (II с. 343), і сю помилку повторив Філевич (с. 103), не цитуючи зовсім джерел, хоч помилку Каро виказав докладно уже Штрельбе

ти, що під час кампанії 1366 р. на Литву ударили з двох фронтів Поляки й пруські рицарі не припадком, а за обоюстороннім порозумінням. Татари також, коли може й не були вже союзниками Казимира, тримали ся в усякім, разі ворожо супроти Литви по недавніх прилученнях руських земель литовськими князями і конфліктах Татарської орди з литовськими військами на Поділю. Литва була полишена сама собі й тим пояснюється, що по неудачі 1366 р. литовські князі о стільки тратять духа, що пристають на угоду, яка признавала Казимирові його здобутки на Волини.

Одиноким джерелом нашим про похід Казимира 1366 р. зостається все ще Ян з Чарикова, а він оповідає тільки от що: „В р. 1366 Казимир, зібравши велике військо, зробив сильний напад на руські землі. Князь Юрий белзький піддав ся йому, але потім показало ся, що ся покора його була фальшива. Король здобув силоміць Володимирську землю, з усіма її замками, що держав Любарт, і віддав її цілу Олександру, братаничу Ольгерда й Кейстута, князю вірному, що держав її аж до смерти короля й вірно йому служив. Тільки замок Холм король дав князю Юрию“¹⁾.

Се скупе оповідання можна доповнити лише небогатыма подробицями, які можемо витягнути з сучасних документів.

І так бачимо, що ще в 20-х днях липня Казимир був у Кракові. З дня 28/VIII маємо грамоту видану ним в Володимирі²⁾.

—*Script. rer. prus.* III с. 85. Не вважаючи на хибне датовання, згодом Каро, що се зближення Казимира з пруськими рицарями треба ставити в звязок з спільною акцією против Литви, зостається ся вповні правдоподібним, хоч ми й знаємо тепер, що ся подорож Казимира стала ся вже по поході його на Любарта (див. низше).

¹⁾ *Monum. Pol.* II с. 631. На оповіданню Яна опер своє оповідання Длугош, розмалювавши його своїм звичаєм (III с. 307—8). Одиноке, що дає він нового — се дата походу: *post festum sancti Iohannis Baptistae*. Ся дата, хоч не зовсім докладна, як побачимо зараз низше, мусить бути зачерпнена з якоїсь літописи, нам незвісної. Семкович (ор. с. с. 378) уважає ще деякі Длугошеві подробиці самостійними, але всі вони імпліците містяться в Яновім оповіданню.

²⁾ *Akta gr. i ziem.* III ч. 16. Супроти важности сеї володимирської грамоти для хронології війни я ближше застановляв ся над її автентичністю. Оригінал її не будить ніяких підозрінь; численні підписи свідків також вповні сходять ся з іменами польських сенаторів і урядників того року. Одно що може будити підозрінне — се що сій грамоті між маєтностями Януша канцлера виступає с. Кобиле, а в иньшій грамоті тогож року (*Kod. Małop.* III ч. 789) с. Кобиле виступає королівщиною. Але сї грамоти належать до двох ріжних осад, як вказано видавцями сих документів.

В другій половині жовтня він уже знову в Кракові. Таким чином похід відбув ся в серпні головню¹⁾, очевидно — був скорий і несподіваний²⁾. Тим пояснюєть ся, що Казимир так скоро здобув Володимир. Ішов Казимир, судячи з Янового оповідання, на Белз, як і в 1352 році. Юрий Наримунтович, що сидів тут, захоплений сим нападом заявив, що піддаєть ся Казмирови, і той не тільки зіставив йому Белз, але додав іще Холм (так би виглядало з Янового оповідання)³⁾.

Що до результатів сього Казмирового походу, то про них окрім оповідання Яна з Чарнкова можемо судити ще з певнішого джерела — з трактатів Казимира з литовськими князями⁴⁾. Сих трактатів маємо два, вони стоять в очевидній тісній звязи з собою, а хоч обидва не мають дати, одначе з усякою правдоподібністю мусять бути звязані з Казмировим походом 1366 р. Одна грамота — се угода Казимира з усіми литовськими князями, друга — спеціальна умова з Любартом, що доповняє першу й блище уставляє пограничну лінію нових здобутків Казимира з володіннями Любарта.

Першу грамоту укладають з Казмиром та з його новими васалами (Юриєм Наримунтовичом і Юриєм та Олександром Кориятовичами) князі Ольгерд, Кейстут, Явнута й Любарт з своїми синами. Має се бути вічна згода, „миръ вѣчний“. Польща дістає Володимирську землю, одначе без східніх волостей, що лежали за р. Турнею (Ветли, Лъбязь, Чернегородок, Камінь, Мельниця). Любарту зістаєть ся Луць-

¹⁾ З сим отже сходить ся до певної міри означенне, подане Длугошом а незвісного джерела, що Казмирів похід став ся по Івані Купалу.

²⁾ Грамоти Казимира з 1366 р. взагалі не лишають в сїм році иньшого часу для походу аж до серпня-вересня: 7/I бачимо його в Сендомирі (Kod. Małop. III ч. 788), 18/I в Вислиці, 28/I в Опатові (Kod. Małop. I ч. 282—3), 6/III в Сончі (III ч. 789), 20/III в Жарнові, в Краківським, 31/III в самім Кракові (I ч. 284—5), 25/IV в Сяноці (Akta grodz. i ziem. III ч. 15), 30/I в Вислиці (K. M. I ч. 191), 25/VI в Кракові (Kodex m. Krakowa ч. 37), 9/VI в Дельові, в Краківським (K. M. III ч. 793), 22/VII в Кракові (I ч. 287), 28/VIII в Володимирі (Akta grodz. i ziem. III ч. 16), 17/X в Опатові, в Сендомирським — мб. в повороті з походу (K. M. III ч. 794), 19/X в Кракові (I ч. 288), 21/X в Шидлові, в Краківським (III ч. 795). Потім не маємо грамот з падолиста — грудня, і на сей час мабуть чи не припадає подорож Казимира до Марієнбургу. Сі обставини разом з тою грамотою його, виданою в Володимирі, й звісткою Длугоша не лишають місця непевности, що похід відбув ся в серпні, зачавши ся може ще в липні.

³⁾ Про суперечку за сього Юрия див. прим. 13.

⁴⁾ Про них див. прим. 14.

ка земля, одначе без західно-полудневих, пограничних з Галицькою землею волостей, що дістають ся Казимирови (Кремінець, що вже в 1352 р. був у сфері Казимирових претензій, також Олесько, Перемиль). Окрім того під польську зверхність пішла Холмсько-белзька земля Юрія Наримунтовича, з Грабовцем, Щебрешином, Лопатином. Натомість король вирікаєть ся всяких претензій на Дорогочинсько-берестейську землю, що належить до Кейстута, а Кобринська волость — до Ольгерда. Між Ольгердом і Казимиром уставляєть ся союз („коли язъ пойду князь великий с братом своимъ королевемъ на войну“). Окрім того ближший заціпно-відпорний союз уставляєть ся між Казимиром і Любартом: „коли королеви надобе на свое неприятели, Любартови помогати своими людьми, а коли надобе будет Любартови на свое неприятели, королеви ему помогати“. Давнійші кривди й недодержання умов (правдоподібно розумієть ся умова 1352 р.) ідуть в непамять, як і самі давнійші умови. Для пограничних спорів уставляють ся комісари від обох сторін, що мають відбувати суди під Городлом над Бугом: „судити королевымъ судиямъ Полонина по польскому закону и вины на немъ взяти по польскому, а рускиимъ судиямъ судити по своему закону и вину взяти по рускому закону“. Дальші постанови що до обоїльних відносин, як би показала ся в них потреба, мали постановляти ся на княжих з'їздах обох сторін.

Друга умова, як уже сказано — сепаратна, з Любартом самим; вона розвиває й доповняє попередню. І так тут докладнійше уставляєть ся границя між волостями короля й Любарта (по верхівям рр. Стохода, Турії й Луга); розграниченне таке було неминуче потрібне супроти того, що поділ волостей в 1366 р. розривав старинні границі земель. Далі забезпечувала ся сим трактатом свобода торговельних зносин: виключалось підвищенне давніх мит і так широко розповсюджений в тих часах примус — возити товари по певним дорогам, на певні, властїю протеговані міста („а по старымъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть, а гостя не приневолити, но куда хочеть, туды поидеть“). В політиці роз'ясняда ся дуже важна точка, котрої не могла дотикати попередня „вічна“ умова: яке становище має зайняти Любарт, коли б прийшло до конфлікту литовських князїв з Казимиром. Сепаратна умова постановляє, що Любарт в таким разі має зістати ся нейтральним: „князю Дмитрию (Любарту) помогати королеви на всякого неприятели, опроче своєй братьї, — а коли братья княжа пойдуть на короля, князю Дмитрию братья не помогати“.

При злісній тісній солідарности Гедиминовичів ся постанова має особливне значінне: вона показує, що на підставі умови 1366 р. Любарт з своєю волостїю ставав в становище близьке до того, як

в 1352 р. Юрій Наримунтович держав Кременець „отъ князий литовськихъ и отъ короля“. В загальній умові литовських князів з Казимиром ми також знаходимо постанови, що намагають на таке посереднє становище Луцької волости¹⁾.

Як я вже сказав, умови 1366 р. свідчать про сильну моральну депресію, в яку попали Любарт і його брати наслідком несподіваного нападу Казимира й його успіхів. Умови укладали ся безпосередно по завойованнях Казимира: сепаратна умова десь мабуть в жовтні 1366 р., в першій його половині, загальна ще скорше, і литовські князі згоджували ся відступити на „вічні часи“ Казимиру більшу половину Волини, собі лишаючи тільки Берестейщину й Луцьку землю. Але так трагічно на сю умову литовські князі певно не дивили ся, та й Казимир сам сеі „вічної“ умови не брав серйозно, коли укладав з Любартом осібну умову на випадок війни з литовськими князями. Деякі з новіших дослідників навіть припускають, що ся сепаратна умова уложена вже по розірванню відносин Казимира до литовських князів, та се гадка довільна й не годить ся з солідарністю Ольгердовичів.

Ворожі відносини між литовськими князями й Казимиром відновили ся досить скоро. Подішаючи на боці звістку з 1368 р. про напад Кейстута на Мазовше, не обняте умовою 1366 р.²⁾, ми маємо з мая 1369 р. папську булю до польських єпископів, де папа перерахує відомости, які дістав недавно від королів угорського й польського про нову війну з Русією й Литвою. Між королем польським і „деякими схизматиками та невірними“, пише папа, до недавна стояла угода, так що польський король себе чув безпечним з сього боку; тим часом тепер сї невірні „з прирощенної своєї злоби й клятої підступности“ напали несподівано на його землі, попустили землі й позабрали людей в неволю. Між иньшими шкодами зруйнували вони „в краківській дієцезії“ сильні замки Wrucz, Plonee, Rotemburch

¹⁾ „А коли язъ пойду, князь великий, съ братомъ своимъ королемъ на войну, тогда пойти Любартовн и съ всіми людьми своими“. Про обов'язний обов'язок помочи між Казимиром і Любартом говорить ся нижче, отже тут треба розуміти щось иньше: або тим зазначаєть ся певна залежність Любарта на обидві сторони — і від Литви і від Польщі, або ограничуєть ся його право помагати литовським князям тільки тими разами, коли вони будуть вести війну в союзі з Казимиром. В обох разях вивід буде однаковий, але при другім толкованню тут буде імплісіте лежати й умова розвинена в сепаратнім трактаті: Казимир забезпечав себе, щоб Любарт не вдарив на нього, коли б його брати почали якісь ворожі заходи проти Польщі.

²⁾ Monum. Poloniae hist. II с. 631 — пор. толкованне у Длугоша III с. 312—3.

i Polcołsko¹⁾). Обидва королі просили отже, аби папа поміг Казимиrowи грошима для відновлення тих замків і взагалі для боротьби з тими „невірними“, й папа відступив йому десятину всіх церковних доходів на два роки²⁾).

Не підлягає сумніву, що тут іде мова про литовських князів, що, значить, десь в р. 1368 р. уже розірвали угоду з Польщею й попустили якісь сусідні — мабуть галицькі землі³⁾). З сям можна звязати й слова про литовські напади на Львів в наданню Казимира місту Львову на міські ґрунти, виданим літом 1368 р.⁴⁾.

Про дальший розвій сеї боротьби ми не маємо ніяких звісток. З оповідання Яна з Чарньова можна здогадувати ся, що Юрій Наримунтович не довго зівстав ся в послушности Казимиrowи, і землі Белзька й Холмська були в рр. 1368—9 знову страчені для Польщі. Натомість Олександр Кориятович, що дістав від Казимира Володимирську землю, по словам Яна, зівстав ся вірним Казимиrowи до його смерти, і Володимирська земля до смерти Казимира зівставала ся при Польщі, в тісній залежности від неї. Олександр титулує себе на печатці „володимирським князем“, *dux vladimiriensis*⁵⁾), але сунроти безпосередніх роспоряжень Казимира в Володимирі треба думати, що становище його було посередне між князем і простим намістником. Власне в остатніх двох роках свого життя (1366—70) Казимир з великим заінтересованнем, ложачи в то великі гроші, зай-

¹⁾ Трудно відгадати, які то замки розумів Казимир. Rotemburch звучить як німецький переклад Червоногорода; сей замок звісний нам з кінцем XIV в. (наданне Спиткови Поділя 1395 р. — *Czerwoni grod*); дивно тільки, що він був би тут названий по німецьки. *Wrucz* пригадує галицький Урич з його загадковим замком (див. вище, т. III² с. 470 і прим. 13).

²⁾ *Theiner Monum. Poloniae* I ч. 882 (с. 653); пор. тамже було ч. 886, з котрої видко, що не задовольнячись доходами, які папи йому відступали, Казимир ще й на власну руку забирав собі церковні гроші, — папа рахує їх на 6420 фльоренів.

³⁾ На новий рік 1368 р. Юрій белзький пробував у Львові — бачимо його свідком на одній грамоті, виданій тодішнім старостою руським Отоном Пілецким. Видко, відносини тоді ще були не порвали ся. (Грамота видана Линиченком при студії: Критическій обзоръ і т. д. дод. III).

⁴⁾ *Civitas Lemburgensis per insultus infidelium Lythuanorum — proch dolor — fore noscitur aggravata et praeventa, — Akta grodz. i ziem. III ч. 19.* Про автентичність сеї грамоти див. там же с. 41—2.

⁵⁾ Печатка Олександра, відірвана від грамоти 1375 р. (коли він володимирським князем уже не був) у Дзяльнського таб. 3 і Фосберга таб. 24, в остатне у Пекосінського ч. 512 (див. низше).

мав ся будовою нового, мурованого замка в Володимирі—може з огляду на той розрив з Литвою.

Супроти того всього можна думати, що війна Литви з Польщею в тих роках (1367—70) великих розмірів не прибрала. Аж смерть Казимира приносить за собою катастрофу, описану досить докладно у Яна.

Казимир умер в надолісті 1370 р. Олександр Кориятович, що правив Володимирською землею, під ту хвилину був також у Кракові. Користаючи з того, що вся увага польських правительствених кругів була зайнята зміною правительства й династії (корону польську мав дістати на підставі звісної нам умови Людовик угорський), Любарт з Кейстутом приступили під Володимир. Начальник залоги, німкий Петраш Турський з Ленчицької землі, настрашив ся сього походу й капітулював, іще не потерпівши ніякої шкоди і не вважаючи, що мав по недостатку всякого запасу, а новий володимирський замок, хоч ще недокінчений, був так сильний, що міг безвечно боронити ся. З жалем оповідає Ян, що литовські князі, здобувши Володимир, знищили, не лишивши каміня на камені, сей новий замок, що так займав Казимира й стільки коштував йому. Ян каже, що коло сього замку працювало 300 людей майже два роки, щоденно, а будова його коштувала скарбови більше 3.000 гривен. І ще три дні перед смертю Казимира поручив ксьондзу Венц. Тенчинському, що наглядав сеї будови, відвести в Володимир на сі видатки 600 грив. Але Любарт волів зістати ся при давнішій, деревляній замку¹⁾.

Оповівши так докладно про сю прикру для Поляків пригоду, Ян на тім і уриває своє оповідання про сю війну. Він не каже навіть, які землі відірвано тоді від Польщі. З його оповідання про кампанію 1366 р. виходило, що вже перед 1370 р. була відпала Белзька-Холмська земля; тепер, в 1370 р. страчена була для Польщі земля Володимирська, отже ціла Волинь відійшла до Литви. Се зрештою

¹⁾ Monum. Poloniae hist. II с. 643—4. Длугош, оповівши за Яном історію про Володимир, додає, що Ольгерд і Кейстут слідом напали на Сендомирську землю (III с. 331). Але се оповідання оперте на переказі (мб. місцевім, Лисогорського монастиря) про чудо, яке стало ся з Литвинами при сім нападі, а сей переказ ледво чи був зв'язаний в традиції з певною хронологічною датою. А що напади Литвинів на Сендомирську землю повторяли ся не раз в XV в., тому й такий напад литовських князів на Сендомирщину в 1370 р. спеціально лишасть ся певним, хоч давніші дослідники, зваблені деталічністю Длугошевого оповідання і сим переказом, уважали його за певний — Стадніцький Synowie Gedymina II с. 47, Шапаневич Rzady Władysława Opolskiego na Rusi с. 270.

з оповідання про кампанію 1377 р. видно ясно. Натомість Галичина далі зіставляла ся при Польщі, чи то тепер при Угорщині (про угорсько-польський спір за неї буду говорити низше), і в р. 1372 віддав її Людовик в державу Володиславу кн. Опольському.

Ми не маємо ніяких звісток, чи починило польсько-угорське правительство які заходи против відірвання волинських земель. Хоч як зайняте воно було своїми справами, припустити, аби воно зіставляло ся зовсім сліпе й глухе для сеї справи, дуже тяжко. Тим більше, що Любарт і його свояки, вернувши Волинь, тим не задоволили ся й вели напад на сусідні землі, силкуючи ся вернути собі також і Галичину. Про се, що правда, нема виразної звістки, але на такі напади з боку литовських князів, зовсім не двозначно, на мій погляд натякає мотивованне, яке дає Ян з Чарнкова пізнішому переходу Володислава Опольського з Галичини до Добринської землі. Ян каже, що Володислав, бувши великим любителем спокою, знеохотив ся тим, що на Русь не можна було спокійно правити через литовські напади¹⁾. Розуміється ся, в дійсности причини того переходу були інші, але Ян, сучасник сих подій, не міг мотивувати його фактами такими, яких в дійсности зовсім не було: коли він так каже, то видно, що Галицька Русь дійсно терпіла литовські напади в тих роках (Володислав правив в р. 1372—9, але Ян його кінець того кладе під р. 1377). На потвердження можна ще вказати аналогічну, тільки загальнішу згадку у иншого сучасника, пруського хроніста Германа де Вартберге: він згадує за пограничну війну, якою мстили ся Поляки за литовські напади²⁾. Зрештою тільки в звязку з попередньою пограничною війною можна відповідно зрозуміти велике спустошення Сендомірської землі литовськими князями в 1376 р., що розгнівало до крайности Поляків і змусило до походу на Волинь самого Людовика. Коли б литовські князі, задоволені своїми здобутками 1370 року, сиділи тихо в р. 1371—5 й Поляків не зачіпали, а Поляки дали їм також чистий спокій, то такий наглий напад їх на Сендомірську землю був би дурницею на прочуд! В дійсности, очевидно, боротьба тягнула ся далі, тільки не звертала на себе особливої уваги ані

¹⁾ Cernens, quod nobile dominium Russiae propter insultus Litwanorum pacifice teneri non possit — Monum. Pol. histor. II с. 680.

²⁾ Scriptores rerum. pruss. II с. 111—2. Герман, оповідаючи про напад литовських князів на Польщу в 1376 р., поясняє, що Юрій Наримунтович і Любарт були незадоволені тим, що Людовик віддав „сусідні з ними землі кн. Опольському“, і той „почав непокоїти й нападати на їх землі“ — очевидно, віддячуючи за їх напади. Тут, очевидно, маємо відгомін пограничної війни Волини й Галичини.

польського правительства, ані польських хроністів, зайнятих своїми ближніми, домашніми справами¹⁾.

Вкінці що Любарт старав ся вернути собі Галичину, на се маємо й документальний доказ. До нас доховала ся грамота Людовика, звернена до міщан котрогось з важніших міст Галичини, найскорше може Львова²⁾. Він, пише, довідав ся від краківських міщан, що Любарт прислав посланців до тих галицьких міщан, переказуючи їм, що угорський король умер, і иньші небиліці, та умовляючи їх, аби йому піддали ся. Людовик взиває сих Галичан, аби вони не здавали ся на такі посольства й погрози та зістали ся вірними, як завжди вірними були, й міщан иньших городів заохотили листами своїми до вірности, а сам запевняє, що він уложив уже з своєю матір'ю так: він поведе військо з Польщі, а вона на той самий час з Угорщини, й так за божою допомогою вони „вирвуть з рук невірних“ їх і цілу Русь.

Грамота дати не має, але найправдоподібніше — на мій погляд, мусить належати до зими 1370—1 р. Вернувши собі Володимирську землю, Любарт тоді міг рушити з військом в Галичину й вислати своїх посланців до важніших галицьких міст, стараючись їх перетягнути до себе погрозами й чутками, що Людовик умер. У великім разі в грамоти видно, що тоді як вона писала ся, Любарт з військом вступив в Галичину й пробував її здобути³⁾, маємо значить слід бодай одної кампанії за Галичину по смерті Казимира. Судячи з того, що ми знаємо, сей похід Любарта своєї мети не досягнув. Правдоподібно, галицькі міста зістали ся вірні, „як завжди були вірні“, а може й якесь військо від Людовика дійсно напало й змусило Любарта забратись (думати, що Людовик сам з матір'ю поспішив ся на Русь з угорськими й польськими військами, нема причини).

Ся погранична польсько-литовська війна закінчила ся згаданим

¹⁾ Філевич (с. 110 — 1) представляє події так, що по здобутках Литви 1370 р. боротьба затихла, бо Поляки не дбали про сі східні землі; натомість Людовик напускав на Литву Німців; сі напади не втралявали Кейстута, а сам Любарт не відважав ся розпочати боротьбу з огляду на сполучені сили держав Польської й Угорської, аж в 1376 р. литовські князі спромогли ся на похід, а перед тим не могли. Все се зовсім теоретичне розумованне, що навіть в самих собі містить певні суперечности.

²⁾ Codex epist. Vitoldi с. 959, видано з копії в збірнику празького університету. Про сю грамоту див. в прим. 15.

³⁾ Vos et totam Russiam de manibus infidelium eruemus, пише Людовик в своїй грамоті — значить Любартове військо стояло в Галичині.

нападом литовських князів на Сендомирську землю. Епізод сей наробив розголосу, й ми маємо про нього кілька оповідань, з різних джерел, польських і пруських, що описують його досить докладно.

При кінці жовтня 1376 р. Любарт, Кейстут і Юрий Наримунтович вибрали ся походом. Хоч поголоски про сей похід прийшли в Польщу завчасу, але нічого не було зроблено для оборони. Перейшовши потайки Сян під Завихостом, князі почали страшенно спустошити край між Сяном і Вислою, запускаючи ся аж під Гарнів і в околиці Кракова. Перше ніж польське правительство зібрало якусь силу против них, вони безкарно забрали ся назад, починавши нечисленні шкоди, побивши масу людей і забравши великий полон (одна сучасна записка рахує сей полон на 23 тисячі!)¹).

Са подія викликала в Польщі сильне роздраження против угорського правительства, репрезентованого тоді матір'ю Людовика Єлисаветою, тим більше, що ходила поголоска, мовляв Сендомиряне упереджували Єлисавету про сей напад, а вона їх уневіяла, надіями на Людовикове військо. Різниця між Поляками й Уграми, що стала ся слідом під Краковом, ще більше розярила польську суспільність. Становище угорського правительства ставало небезпечним. Людовик хоч би для самого заспокоєння суспільности бачив себе змушеним до походу на литовських князів, і заповів похід свій особистий „з цілою своєю силою“. При тім використуючи загальне подражженне на Литву, він дістав на сю мету досить значні контрибуції від польського духовенства, й літом 1377 р. дійсно рушив на Волинь²).

Та хоч Людовик обіцяв, як сказано, іти в сей похід „з цілою силою“, а й оден з сучасників каже, що таки він і пішов з „нечисленою силою“ (*cum infinita agmatorum multitudine*), але в тих оповіданнях про похід, які ми маємо, він імповантного вражіння зовсім не робить, і можливо, що та звістка про нечисленну силу Людовика побільшена. Здасть ся зрештою, що Людовик робив сей похід більше для заспокоєння польської суспільности — аби бачили, що він тою справою серйозно зайняв ся. Таке вражіння робила на нас уже його участь в війнах з литовськими князями в 1350-х рр., а пізнійша боротьба за Волинь могла хіба знеохотити його до сеї справи ще більше, показавши, як тяжко, навіть по всяких успіхах, задержати волинські землі в своїх руках.

¹) Monum. II с. 674—5 (Ян з Чарькова), III с. 201 (річн. Мало-польський), 211 (річник Куявський), *Scriptores rerum prussicarum* II с. 111—2 (Герман де Вартберге).

²) *Monum. Poloniae hist.* II с. 674 — 7, 678 (Ян).

Похід був звернений передовсім на Юрія Наримунтовича, бо його уважали головним ініціатором нападу 1376 р.¹⁾ Людовик з угорським військом приступив під Белз, тим часом як польські полки з земель Краківської, Сендомирської й Серадзької обложили Холм. Здасться, був висланий відділ війська і на Любартову волость. Холм удалося взяти, й тоді польські полки прилучилися до Людовика, що стояв усе ще під Белзом: Юрій Наримунтович, видно, добре приготувався до своєї війни, й облога потягнула на довгі часи. Сучасний пруський хроніст Герман з Вартберге каже, що облога тяглася сім тижнів, і в тім нема побільшення: ми маємо дві грамоти Людовика, видані в таборі під Белзом (*ante castrum Belz terre Russie*): одна датована 26 липнем, друга — 9 вереснем. Сучасники додають, що Юрій міг би боронитися й довше, але й він і залогою, не дістаючи помочи ні звідки, вкінці знеохотилися й постановили піддатися. Такий брак помочи знову зрозумілий: Любарт був, здасться, атакований особним відділом війська, а Кейстут з иньшими князями були зайняті нападом пруських рицарів на Жмудь, що стався якраз під час облоги Белза, можливо що й за порозумінням з Людовиком. При тім же взагалі відносини в в. кн. Литовським були непевні, наслідком смерті голови держави, в. кн. Ольгерда, що вмер весною того року.

Нарешті, як виходить зі слів Яна, Кейстут взяв на себе посередництво між волинськими князями й Людовиком. Юрій піддав Людовику Белз, а той обсадив замок своєю залогою. Холмсько-белзьку землю цілу відібрано від Юрія й прилучено до Галичини, під управу Володислава Опольського, а Юрій замість того дістав від Людовика Любачів в державу й річну пенсію 100 гривень з доходів Бохенської жупи. Любарт зістався при своїх землях, тільки західна частина Луцької землі — Кремінець, Олесько, Лопатин, як і в 1366 р., відійшли до Галичини (таке виходить з оповідання про події 1382 р.). Окрім того він мусів присягти на згоду й послунність королеви, дати *homagium et iuramentum fidelitatis*, як висловляється оден з сучасників, і додає, що Людовик для запевнення згоди взяв синів Любарта у закладні²⁾.

На тім скінчився сей похід. Результат при таким великим розмаху не особливий. Толкувати се можна або тим, що Людовик не чув у себе сил для повного приборкання литовських князів, або тим,

¹⁾ Qui sceleris auctor fuit, каже про нього літописць Куявська (Monum. Pol. h. II с. 212).

²⁾ Див. в прим. 16.

що він, пам'ятаючи давніші війни, не хотів дразнити їх занадто великими жаданнями, аби слідом не стратити забраного, — або ще й тям, що він взагалі мало цікавився волинськими землями, маючи інші цікавіші плани і справи. Вкінці могли мати місце і всі ті причини разом.

По війні 1377 р. на кілька літ уривають ся відомости про боротьбу за руські землі. Можливо, що литовські князі дійсно залишили її. Тяжко приходило ся тоді їм. З смертю Ольгерда урвала ся довголітня солідарність Гедиминової династії; між Ольгердовим наступником Ягайлом і старим Кейстутом зарисувала ся ворожнеча, що привела вкінці до кривавих подій 1382 р.: усобиці й підступного убийства Кейстута. Заразом на півночі приходило ся витримувати тяжку боротьбу з рицарями. Любарт стояв одинокий, та й сам він був не той — приходили остатні літа його життя, й не диво, коли справді підупала його енергія. Коли правдива звістка, що його синів забрано в закладні при остатній угоді, то от і ще оден ретязок на старого (хоч про тих закладнів пізніше не чуємо, й коли й були вони взяті, то мусіли бути пущені ще перед смертю Людовика). В світлі сих обставин знаходить собі відповідне об'ясненне грамота Любарта з осені 1379 р. де він, запевняючи місту Львову його права на склад товарів, що йдуть через Волинь в поганські землі, зве при тім короля Людовика своїм зверхником (*unzer Herre der König*)¹.

Як бачимо, сей трактат, як і умова Любарта з Казимиром 1366 р., мав на меті утримання давніших торговельних шляхів і складів.

¹) Akta gr. i ziem. III ч. 30 = Supplem. ad hist. Russiae mon. ч. 41 Сей Любартів лист виданий з нагоди торговельної умови між ним і містом Львовом, дуже цікавий, а не дуже почитний в його старій німеччині, тому наводжу його в цілости в перекладі: „В імя боже, амінь! Ми з ласки божої в. князь Дмитро володимирський і луцький, заповідаємо поважаним мужам — раді й міщанам і всьому місту Львову, що ми не перепустимо ніякого купця чи то з Польщі чи то з Німеччини з його товаром через нашу землю до поганських країв (Татар очевидно), аби так були склади в Володимирі, Луцьку й Львові, як з давна бували. Наколи-б пан наш король силоміць позволив іти якомусь купцеві через вашу землю (з поминеннем волинських складів), то і ми будемо пускати купців через нашу землю до поганських країв (з поминеннем Львова), і (в таким разі) уложені між нами трактати — нашу грамоту ви нам, а вашу грамоту ми вам мусимо вернути, без всякої шкоди, без хитрости і перешкоди. На певніше свідощтво сього листа причепили ми до нього нашу печатку. Дана грамота в восьмий день св. Мартина єпископа в 1379 по рождестві Господа нашого в Луцьку“. Печатка ще недавно була ціла, і мала напись: „печать в. князя Дмитрия“.

Рік 1382 привів важні політичні зміни, що відбилися й на спірних українсько-руських землях.

В вересні того року умер Людовик, полишивши справу своєї спадщини в великій непевності. Використовуючи її обставини, старий Любарт постарався вернути собі сусідні руські замки. Ян з Чарнкова, одиноке наше джерело що до цієї події, вчисляє такі замки: „Кременець, Олесько, Перемишль, Городло, Лопатин, Снятин й інші“¹⁾. З них Перемишль (Przemisl) і Снятин (Snatin) не можуть означати цих міст: коли б ці міста здобув Любарт, то мав би мабуть і Львів і Галич, а їх Ян не збув би сумаричним означенням „інших“ замків. Перемишль мабуть означає Перемиль (він був відібраний від Любарта в р. 1366 і так само міг бути відібраний і в р. 1377); Снятин значить також мабуть якийсь поблизький волинський замок.

Взагалі Любартові здобутки 1382 р. мабуть не сягали даліше безпосередньо сусідніх з його волостями округів. По всякій правдоподібності, ба й певності, навіть землі Белзька й Холмська в головних своїх частих зісталися далі під угорськими залогами. Тому й пізніше, підчас дипломатичних спорів з Польщею, в. кн. Литовське не претендувало на ці землі, так як не претендувало й на Галичину, і взагалі його претензії не йшли далі пограничних замків (може як раз всіх тих вернутих Любартом в 1382 р.): Олеська, Лопатина, Ратна, Ветель²⁾.

Ян каже, що ті здобуті Любартом замки були передані йому угорськими воеводами „по зрадницьки“, за гроші, які вони дістали від нього (rescipiis rescertis), і що королева Єлисавета, розгнівавшись за се, арештувала намітника Руси. Скільки є правди в сьім оповіданню про зраду й запродання замків, трудно сказати. Щоб кількох воевод разом запродали свої замки, се психологічний момент не дуже простий, і дуже можливо, що маємо тут лише відгомін докорів, які ходили в Польщі про сих угорських воевод, а в дійсності ті воеводи могли бути просто настрашені Любартом, як настрашився був володимирський комендант — Полак в 1370 р.

Коло того ж часу більше менше (мабуть кілька тижнів скорше) мазовецькі князі — Кейстутів зять Януш з братом Земовитом, як оповідає Ян з Чарнкова, використовуючи литовську усобицю, впади в Берестейсько-дорогичинську землю Кейстута, попустошили око-

¹⁾ Monumenta Pol. h. II s. 722; Длугош (III с. 415), переказуючи сю звістку, пропустив видко з розмислом Перемишль, але зіставив Снятин.

²⁾ Див. проєкт унї в 1446 р., що був показчиком найбільших вимог з боку Литви — Codex epistolaris saec. XV т. III ч. 5.

лиці Берестя, а Дорогичин і Мельник взяли, то значить — забрали землю Дорогичинську. Але вже весною на другий рік „литовські князі“, розумій — Ягайло з своїми братами, пішли відібрати Дорогичин. Мазовецька залага відважно боронилася, але Русини, що були в зазми, запалили замок і втіли до литовського війська. Мазовецька залага одначе й по тім піддатися не схотіла й билася, доки не забрали останків її у неволю, а інші наложили головою. Так Дорогичинська земля вернула ся знову під литовську зверхність¹⁾.

Тим на разі закінчила ся оружна боротьба за галицько-володимирську спадщину. Спір перейшов на дипломатичну дорогу, й дальшу історію його оглянемо в дальшій розділі. Тепер же кинемо оком на ту стадію боротьби, котру з можливою докладністю, яку лише дозволили джерела, старали ся ми описати, з огляду не величезне значіння, яке мав сей момент в історії нашого народу.

Коли переходим історію сеї сороклітньої війни, одна обставина передовсім ударає в очі: де були Русини підчас сеї боротьби, що мала таке далекосягле значіння в історії українських земель, звернувши їх історію зовсім на новий шлях? Перечитуючи звістки про сі війни, по однім бої стрічаємо Поляків і Угрів, по другій звичайно фігурує Литва, часом з Татарами, і зрідка лише згадують ся Русини, так як би війна вела ся зовсім без Русинів, або з припадковою й другорядною їх участю. Як належить се толкувати — чи пасивністю Руси до сеї боротьби, що рінала їх дальшу долю, чи тільки недокладністю наших джерел?

І одно і друге, скажемо на се. Русь не була такою пасивною, як виглядало б з буквального змісту джерел, але, здасть ся, її участь не була й так енергічна, як могли б надіятися ми, міряючи ex post значіння сеї війни її результатами, з котрих деякі вповні показали себе тільки десятки або й сотки літ пізніше.

Не підлягає сумніву передо всім, що литовські князі в боротьбі за галицько-волинські землі розпоряджали головню, майже виключно руськими, і то перед усім таки місцевими силами. З литовської сторони сю боротьбу вели майже виключно місцеві князі: Любарт, Юрий Наримунтович і Кейстут — як володар Берестейсько-дорогичинської землі. Посторонні князі як Ольгерд, Явнута й ин. виступають рідко, й реальна участь їх у війні зовсім незначна. Отже Lithuani — се тільки політична, властиво — династична фірма, в дійсности ж боротьбу ведуть Русини під проводом своїх нових князів з литовської

¹⁾ Мопим. Pol. h. II с. 720, 734—5.

династії. Польсько-литовська боротьба за руські землі властиво була українською боротьбою, боротьбою українських земель, що під проводом литовських князів хотіли оборонити ся від польської завоювання. Тому й накликаючи пап до помочи, Казимир все говорить про боротьбу з Литвою й Русією, з „невірними й схизматиками“ (невірні означають тут Литву й Татар, схизматики — Русь).

Та і в самих тих скуних оповіданнях про війни від часу до часу стрічають ся звістки, що кидають проміничик світла на дійсні відносини. Так серед угорських оповідань про походи Людовика „на Литву“, як звуть ся сі походи в угорських урядових грамотах, деякі не видержують сеї термінології й говорять про „невірних Русинів“, що воювали вкупі з Литвою¹⁾. В описи подорожі Людовика з під Белза на Угорщину проскакує кілька інтересних подробиць: при повороті довідуєть ся король, що за ним женуть „сім тисяч Татар і дві тисячі Русинів“; на другу ніч король ледво не згинув в хаті, підпаленій якимсь „Русином“. В одній грамоті Казимира згадані галицькі бояре Василь і Яцко Бутвичі, властители Сулимова, в Львівській землі (в теп. Жовківській), що втіши до „Литви“, разом з нею (десь мабуть в 1350-х рр.) напали на Галичину, і за се та маєтність у них була сконфіскована²⁾. В оповіданню Яна про війну за Дорогичин 1382—3 р., де противниками Поляків виступають тільки Litwani, нагло читаємо подробицю, що підчас облоги Дорогичина сими Литвинами „якісь Русини, бувши в замку, підпалили замок і перескочивши через мури замкові, утікли до литовського війська“, рішивши тим війну, і т. и.

Не підлягає сумніву, що в боротьбі литовських князів з Польщею українська людність Волини стояла по стороні сих князів против Польщі. Тільки тим можна пояснити собі незвичайну витривалість волинських князів литовської династії в боротьбі з Казимиром, їх силу в обороні своїх волостей (пригадати хоч би ті дві славні обло-

¹⁾ В грамоті 1352 р. про облогу Белза замок займають Lithuanii cum Ruthenis nostris infidelibus (невірних своему „законному“, угорському королеви). Див прим. 10.

²⁾ Hereditas dicta vulgariter Sulimow ob infidelitatem Vaskonis et Iaczkonis dictorum Butwicz, olim heredum eiusdem hereditatis, ad nos iure devoluta fuisset et nostro dominio confiscata ex eo maxime, quod iidem ad Lituanos, nostros mortales inimicos, fugientes, terris nostris plura mala crudeliter cum eisdem Lituanis multis temporibus intulerunt. Маєтність сю надав Казимир в 1360 р. Поляку-шляхтичу з Велюньської землі (Kodeks Małopolski III ч. 739). Грамота видана 1360 р., але сконфіскована маєтність aliquamdiu належала до короля, отже утеча Бутвичів мусіла статк ся десь може ще перед перемирем 1352 р.

ги Белза 1352 і 1377 р.) і незвичайну легкість, з якою при першій нагоді вертають вони собі назад відібрані від них замки й волости. В усім с'їм відчувають ся, що сї князі ведуть боротьбу на своїм, приязнім для них ґрунті. Повторяєть ся те саме, що бачили ми в відносинах землі до своїх князів з руської династії. А хоч се тільки пасивне поперте, то треба пам'ятати, що скільки знаємо, більшої активності не показувала Волинь і давнїйше, в руських часах, коли виступала по сторонї симпатичних їй князїв.

Інакше представляєть ся становище Галичини. Навіть такої пасивної гравітації до литовських князїв, яку ми спостерігаємо на Волини, нема тут слїдів. По тій організованій Дедьком в 1340 р. обороні, що теж виглядає ділом боярським, а не народнім, — не стрічаємо ніяких вказівок на якусь власну боротьбу сього краю з польською силою, з польською зверхністю. Се ще не дивно, бо й на Волини не можемо ми сконстатувати ініціативи самого народу в боротьбі з Польщею. Важнїйше те, що в Галичині Любарт і инші русько-литовські князі не знаходили, видно, навіть такого прихильного ґрунту як на Волини. Часами Любартови удаєть ся захопити силою той або инший галицький замок, але Галичини онаковати не удаєть ся так, як то удавалось йому з волинськими землями. Його успіхи переважно кінчили ся тільки на грабівничих походах і спустошеннях. Видко, тут не було ані в боярстві, ані в народніх масах такого спочутя для нього, як на Волини, хоч не було, розумієть ся, спочутя й для Польків.

Пояснити се браком національного почуття, або більшою слабкістю його — трудно. Навпаки — Галичина, як я вже підносив, споконвіку була ареною боротьби Польщі й Руси, і тут антитеза сих двох національностей виступає найглубше й найранїйше¹⁾. Причини мусїли бути инші. Я шукав би їх перед усім в відміннім становищі Любарта, і в ролі боярства.

На Волини Любарт осїдає відразу, може ще за життя Юрія-Болеслава. З тою податлявістю для руської культури, руського життя, якою взагалі визначали ся Гедиміновичі, він мусїв уже дуже скоро засимілювати ся вповнї з Волинею й волинським життям, стати тут своїм чоловіком, звязати себе тисячними нитками з землею, з її верствами, з її інтересами. Тому на Волини дивили ся на нього як на свого князя й підтримували його як підтримували своїх князїв з династії Ігоря, Метислава або Романа, не більше, але — й не менше.

Для Галичини Любарт був і зїстав ся чужинцем. Його іменем

¹⁾ Див. т. II² с 414—5.

правило тут боярське правительство, правдоподібно з Дедьком на чолі. Супроти того тримати ся Любарта в Галичині значило — тримати ся сього боярського правительства, що під його номінальною фірмою правило тут всевластно й безконтрольно. Боярська ж управа не тішила ся популярністю в Галичині, се ми знаємо ще з часів галицьких замішань XIII в.; а Любарт, що давав їй фірму, повторяю, був для Галичан чужинцем, литовським княжичом, з котрим ніщо людей не вязало, котрого імя нічого їм не говорило. Ініціатива ж народніх мас до самоуправи, до розпорядження долею землі була в Галичині підкопана, атрофірована здавна, за руських часів.

Але галицькі бояре — можна на се сказати — були заінтересовані тим, щоб правити далі землею іменем Любарта; чому ж вони не старали ся допомогти Любарту задержати при собі Галичину? Розуміть ся, за браком всяких докладїйних звісток про Галичину з часів польсько-литовської боротьби за руські землі, в такі більш детальні справи входити трудно, але де що можна піднести.

Як я вже сказав, перше і здасть ся — остатнє поважно супротивленнє, яке Галичина дала Казимирови, був ділом боярської регенції — Дедька з його сторонниками. О скільки при тім Дедькови удало ся подвинути до боротьби з Казимиром народї маси, джерела наші не кажуть. Головною силою в руках Дедька виступають сприваджені ним Татари. При тім ще Ян з Чарикова — одинокий хто оповідає щось більше про се, представляє справу так, що заходи Дедька не були навіть акцією цілого боярства. Він каже навіть, що цілу справу вели Дедько з Данилом de Ostrow на власну руку, „без відомости иньших бояр“ (*etiam aliis nobilibus Russiae id ignorantibus*). Деякі історики з сього роблять навіть такий вивід, що мовляв иньші бояре були прихильниками польської зверхности¹⁾. Вивід занадто скорий, бо коли иньші бояре не знали чи не брали участі в акції Дедька, то на се могли бути ріжні причини. Але таки не можна й відкинути з легким серцем звістку Яна про ту частинність боярської акції 1340 р. В ній мусить бути побільшеннє: Дедько мусів мати великий вплив в боярських кругах, коли міг удержати ся й пізійше управителем Галичини; він мусів мати за собою значну партію. Але попри се могли бути між боярством і течїі неприхильні Дедькови, й просто безвладні, інертні маси, що в XII—XIII в. без опозиції приймали окупацію угорську, а нарешті могли бути й такі групи, що надїяли ся при зміні управи щось для себе заробити. Особливою солідарністю галицьке боярство, як знаємо, не грішило ніколи.

¹⁾ Górski Połączenie Galicyi s. 26, пор. Терлецький Політичні події с. 17.

Що Дедько звернув ся по татарську поміч, в тім не було нічого дивного ані нового — се була тактика переказана ще політикою Льва й його наступників. Але мовчання про сильніший народний рух може мати своє значіння. В тім могла відкрити ся ахілева пята галицького боярства — його непопулярність в землі, що підтїнала і сю його національну боротьбу з Польщею.

Казимиру ж події 1340—1 рр. могли дати науку на будуще в різних напрямках. Забравши ся потім до окупації Галичини, він, як уже знаємо, постарав ся знеутралізувати Татар і тим вибив голову, або й одну зброю бояр-опозиціоністів. Далі, міг він використати брав солідарности серед бояр, підтримувати напрями противні тій партії, що вела політику національну, а саму сю партію ослаблювати всякими способами, острійшими й лагіднішими. Я навів уже згадку про боярську маєтність сконфісковану Казимиром, за те що її власники, бояре Бутвичі брали участь в походах по стороні Любарта. Так поступали з відважнішими; боязливійші присїли й самі. Се все могло б нам зовсім добре пояснити, чому по р. 1349 ми вже не чуємо в Галичині ніякого серйознішого опору Польщі.

Внутрішня політика Казимира в Галичині все ще нам звісна досить мало — властиво, знаємо тільки деякі сторони її. Вона робить те вражіння, що Казимир старав ся жити можливо в згоді з руськими елементами Галичини, не дражити, не зражати їх безпотрібно. Але при тім він безоглядно політику: „Галичина для Польщі“. Не вляжучи ся своїми обовязаннями до Угорщини, а може — власне супроти угорських претензій на Галичину, старав ся він як міцнійше звязати її з Польщею, ввести в її нутро елементи прихильні Польщі — польські й німецькі і зробити з сеї української землі провінцію польську. Його торговельна політика — замьнення доріг на Україну для чужоземельних купців, протекція краківським купцям, що мали користувати ся фактичним монополем торгівлі на Русі характеристична взагалі для його руської політики, а його вискази, якими відповідав він на прошення шлезьких купців, аби їм відчинено дорогу на Русь, дуже виразисто малюють перед ним його сгедо: „я здобув Русь своїми власними людьми і дорога (на Русь) має служити тільки моїм людям“, „нікому не хочу прийати, тільки своїм людям, бо вони помагали мені на Татар і інших ворогів“¹⁾. Здержливість Казимира в церковних справах може служити показником його відносин до Руського елемента взагалі. Але його нечисленні надання чи

¹⁾ Breslauer Urkundenbuch, I с. 170 і 172 (цитати в VI т. сєй Історії с. 31, де мова про торговельну політику Казимира).

потвердження місцевим боярам (очевидно — добре записаним в книзі живота) тонуть серед надань тутешніх маєностей ріжним своїм прислуживам — з ріжних народностей, але natione Polonis, і сі щедрі надання, як також і осадчі привилеї німецького права, показують добре, як пильно він громадив на Русі сили против Русі.

Німецька колонізація і німецьке право, що почали зацілювати ся вже за Романовичів і ще сильнійше ширили ся за Юрія Белеслава, творили на Русі завязки, що вже при перших початках Казимирової акції на Русі могли йому спочувати, як віщуну ще тіснійших звязків Русі з Німеччиною і німецько-католицькою культурою. Казимир потім неустанно старав ся про зміцненне й помноженне сих німецько-польських острівців, і безперечно, що сі громади німецького права, побіч польських залог, поруч польської шляхти, що посунула на Русь „по хліб насущний“, відиграли дуже важну ролю в справі задержання Галичини при Польщі. Згадана вище грамота Людовика до галицьких (львівських?) міщан, де він похваляє їх випробовану вірність¹⁾ — можуть ілюструвати се становище громад німецького права в польсько-литовській боротьбі.

Сі всі причини зложили ся на те, що Галичина властиво вже від Казимирового похода 1349 р. була страчена для Любарта. Умова 1352 р. була виразною позначкою сього. Походи Любарта й посланих ним Татар не могли помогти йому. Навпаки, руїна, котру сі походи з собою несли, могла ще більше відвернути людність від Любарта. Бо хоч ті походи звертали ся против громад, які тримали ся Казимира, чи з огляду на поставлену в них польську залогу, чи наслідком переваги міщан чужоземців, — але при тім терпіла від тих походів, очевидно, й усяка иньша людність, і се могло тільки знеохочувати її до Любарта. Кінець кінцем Галичина зіставала ся зовсім індиферентною супроти нього.

При оцінці результатів сеї польсько-литовської боротьби не треба слускати з очей і ріжницї між становищем та силами обох сторін. Казимир оперував силами цілої Польської держави, держави будь що будь великої, хоч і ослабленої попередніми замішаннями. Окрім того мав він яку не яку поміч Угорщини, і моральну, а також і матеріальну підпору від папи. Окупація Галичини мала для Польщі й Казимира значінне винагороди по всіх пониженнях, компромісах, виреченнях з споконвічних земель на користь Прусії або Чехії — і він з цілим запалом добивав ся отсього реванша. Литва ж як раз сто-

¹⁾ Sicuti semper fideles reperti fuistis, in eadem fide persistatis—
Codex epist. Vitoldi c. 959.

яла в стадії великої екстензивності: на північ, на схід, на полудень лежали словянські землі, що легко, без страти сил, без бою прилучалися до в. кн. Литовського. Супроти того литовська династія могла вважати просто нерозважним зав'язатом силувати ся, висилювати ся на те, аби видерти від Польщі Галичину або Волинь. Тим більше, що супроти неусталеної боротьби з пімецькими рицарями на півночі литовські князі й не могли відтягати своїх сил відти, щоб звернути їх в інших напрямках. Боротьбу за Волинь вів головню сам Любарт, для котрого се було питанням житевим, бо інших земель він не мав. Але він роспоряджав тільки силами Волини, то значить — міг стільки бороти ся против Казимира й Людовика, скільки сього хотіли й могли його Волиняне. Оі ж коли підтримували його в обороні Волини, боротьби за Галичини не могли так дуже брати до серця. Поміч литовських князів, окрім Кейстута, заінтересованого в сій боротьбі з огляду на свою Берестейсько-дорогичинську волость, була зовсім незначна. А поза тим одиноким союзником Любарта були Татари, але й вони скоро відстали від участі: окрім заходів Казимира, вплинула на се й окупаційна політика в. кн. Литовського в інших українських землях, що стояли під татарською зверхністю. Став ся розрив з Ордою, і Любарт зістав ся майже без союзників.

Тою нерівністю сил поясняеть ся результат боротьби за галицько-волинську спадщину: галицька „півотчина“ Романовичів була страчена, і то разом з західніми волинськими волостями (землі Холмська й Белзька).

Підчас боротьби за галицько-волинські землі розвивав ся далі процес окупації українських земель князями з литовської династії. Сороклітній період боротьби за Волинь і Галичину був як раз часом особливого розширення в. кн. Литовського. Рідко коли в європейській історії можна було бачити такий швидкий і великий територіальний зріст. І розпросторення се робило ся тепер головню в напрямі українських земель, на полудень і полудневий схід. Сей напрям був подітований принципом найменшого спротивлення або найменшої втрати сил. Во на нові здобутки в землях північних: білоруських і великоросійських, треба було більших сил і більше енергії.

На північних і східних границях: в землях псковсько-новгородських, тверських, смоленських і рязанських в. кн. Литовське мало також вдячне поле для своєї політики, бо зі страху перед політичним зростом і територіальними апетитами в. кн. Московського, що грозило

політичній особистості цих земель, в них проявляв ся не раз досить сильний нахил в сторону в. кн. Литовського. Але претензії в. кн. Московського й деяких інших сусідів — нпр. Шведів і ливонських рицарів на землі Псковсько-новгородські, Новгород на Псков, — вимагали пильної уваги і боротьби з ними суперниками та їх політичними впливами, а в. кн. Литовського не ставало на се. При своїй великості дуже слабосиле, бо слабо організоване, при тім все загрожене само від півночі — від пруських і ливонських рицарів, воно не спромогло ся на таку інтензивну політику. Тож з вийском Смоленської землі, де вкінці литовська політика взяла перевагу, в інших землях вона скрізь була побита політикою московською, наслідком того, що литовські князі не показували відповідної витривалости й інтензивности в своїй політиці. Вона все мала характер уривкових проявів, скороминутих поривів, обчислених на здобуток легкий, що не коштував би ніяких зусиль, і ніколи не спромогала ся допильнувати справи.

Тим часом отже як дальше розширення території в. кн. Литовського в землях білоруських і великоруських, на північно-східних пограничах вводило його провідників в тяжкі конфлікти з сусідніми державами і вимагало напруженої уваги та завжди готових сил, — в українських землях подніпрянських, східних територіальні здобутки могли робити ся з мінімальною тратою енергії. Одинокий політичний чинник, з котрим можна було увійти в конфлікт за українські землі — Татарська орда була в другій половині XIV в. в повнім розстрою й упадку. Тож в сім напрямі й розвивають ся головне територіальні здобутки в. кн. Литовського в другій половині XIV в.

На жаль сей процес прилучення українських земель звисний нам незвичайно мало¹⁾. На те зложили ся різні причини. Був то най-

¹⁾ Про прилучення українських земель до в. кн. Литовського див. Антонович Монографії с. 113—5, 120—8 (більше про Київщину й Поділе), Дашкевич Замітки с. 42 і далі (тільки про Київщину й Поділе), монографії Голубовського й Багалія про Сіверщину (про литовську окупацію дуже мало й поверховно), Зотова О черниговських князях по Любецкому синодику (с. 212 і далі, стараннійше й детальнійше, найліпше, що ми мали до тепер для історії окупації Сіверщини). Про Київщину — моя Історія Київщини с. 470 і далі, також див. іще праці що дотикають сеї справи, вказані в прим. 2. До окупації Поділя ще Н. Молчановского Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1484 р. Далі, сюди належать згадані вже загальні огляди територіального складу в. кн. Литовського: Любавского Областное дѣленіе и провинціальное управление в. кн. Литовского с. 36 і далі (коротко і компілятивно) і Леонтовича Очерки історіи русско-литов-

глухійший час в історії подніпрянських земель, наслідком упадку державного, а з тим і культурного життя¹⁾, і про се життя повний брак всяких звісток в джерелах, не тільки своїх — їх не маємо зовсім, а й чужих пам'яток. Сам же процес переходу сих земель під зверхність литовських князів переходив так тихо й незаметно, що не лишив сліду в джерелах сусідніх країв. Причина того лежала в характері самої сеї анексації, і про се скажемо трохи нижше.

В хронологічній порядку звісток треба почати від Сіверщини. Ми знаємо²⁾, яким життям жила вона в XIV в. — розбита на множество дрібних, безсильних князівств, в сильній залежності від Татар. Про жите поодиноких сих князівств давньої Чернигівщини з сих часів дуже мало взагалі знаємо; тільки події голосніші або припадком занесені поголоски заходили в літописні збірки сусідніх країв. Знаємо вже, що з цього погляду найбільше пощастило ся Брянському князівству. Завзята боротьба між його князями з смоленської династії (що захопила Брянськ десь на початку XIV в.), ведена з участію громади, з такими драстичними епізодами, як убиство князів громадою³⁾, звертала на себе увагу сусідніх земель, і в літописних збірниках переховало ся кілька звісток про брянські події 1-ої пол. XIV в., хоч і відірваних та розрізних. Сій обставині завдячуємо і відомість про рух в. кн. Литовського на сіверську територію; вихідною точкою його був, очевидно, перехід Брянська під зверхність литовських князів.

Са окупація Брянська литовськими князями, безперечно, стояла в звязку з смоленськими справами. Ольгерд від початків свого панування дбав про те, щоб Смоленську землю привести в повну залежність від в. кн. Литовського. Але Смоленщина вагала ся між Литвою й в. кн. Московським, і московські князі, опираючи ся на прихильні елементи, також старали ся привести Смоленську землю в залежність від себе. На сім ґрунті витворила ся боротьба за Смоленськ між в. кн. Литовським і Московським, що потягнула ся до кінця XIV віку.

скаго права гл. V, VI, VIII (ширше, але також переважно компілятивно, і багато помилок). Нарешті генеалогічні праці Стадницького і Вольфа дотикають сих питань в біографіях поодиноких членів Гедиминової династії — *Stadnicki Synowie Gedymina*, I (біографії Патрика Наримунтовича й Коріатовичів) і *Bracia Władysława Jagielly* (біографії Корібута, Дмитра й Володимира Ольгердовичів), *Wolf Ród Gedymina* (біографії тих же князів). З усім тим нев'ясненого й спірного вістаєть ся тут іще дуже багато.

¹⁾ Див. в т. III² с. 189—191.

²⁾ Т. III² с. 175 і далі. ³⁾ Т. III² с. 181, 18—8.

Брянське князівство, зайняте смоленськими князями, через се саме також входило в сю гру. Під р. 1356 читаємо в Никонівській компіляції (одинокім джерелі в сій справі), що в осени того року Ольгерд „воввалъ Брянскъ и Смоленскъ и у князя Василя смоленського полонилъ сына“¹⁾. В Смоленську тоді князем був по вській правдоподібности Іван Олександрович, отже сей літописний Василь названий смоленським, очевидно, тільки по приналежности до смоленської династії, а був князем брянським; про брянського князя Василя говорить слідом низше та сама компіляція. Здогадують ся, що сей Василь, званий Івановичом в генеалогіях, був сином смоленського князя²⁾. В уськїм разі звязок сього Ольгердового войовання в Брянськїм князівстві з його смоленською політикою зазначений в наведених звістці зовсім ясно.

Під тим же 1356 р. Никонівська компіляція оповідає далі, що князь Василь їздив в Орду й привіз звідти ханську грамоту (пожалованіє) на Брянське князівство; оповідання неясне: не видно, чи то Василь що йно дістав ся на Брянське князівство, чи тільки дістав собі потвердження на нього. „Мало время перебувъ тамо“ (на брянськїм столі), каже компіляція далі, сей Василь умер, і по його смерти в Брянську почали ся великі замішання й розрухи: „мятежь отъ лихихъ людей, и заматня веліа и опустѣніе града“, „и потомъ нача обладати Брянскомъ князь велики литовскій“.

Як бачимо, слова досить неясні. Не сказано, як багато минуло часу до того „потом“, і се дало навіть причину до здогаду, що мовляв Ольгерд опанував Брянськ значно пізнійше, деєь при кінці 60-х рр. Привод до такого здогаду давала та обставина, що нам звісний в 70-х рр. XIV в. князь Роман брянськїй; в деяких джерелах, він зветь ся також і чернигівським, а походив по вській правдоподібности з сіверської династії³⁾.

Але не можна так толкувати оповідання Никонівської компіляції: припускати, що вона забігла тут вперед на кільканадцять літ, згадуючи про Ольгердову окупацію, й що той „мятежь“ і „заматня“, так сумарично нею згадані, потягнули ся на довгі літа. Се не відповідало б звичайному способу її оповідання. Згадана нею литовська оку-

¹⁾ Никон. л. II с. 228. Здогади (дуже гіпотетичні) про сю кампанію у Голубовского Исторія Смоленской земли с. 174 і 318, також у Антоновича ор. с. с. 112.

²⁾ Голубовский ор. с. с. 174; Антонович натомість уважає Василя ніби братом смоленського князя (в тексті його оповідання єсть очевидна помилка).

³⁾ Про сього Романа див. прим. 17.

пація Брянська мусіла наступити не дуже пізнійше деє в р. 1357—8, що найдалше, мусіла вона стати ся. Припустити хиба, що раз опанувавши Брянськ, Ольгерд потім його стратив чи відступив добровільно тому Роману? Се було б лекше, але діло в тім, що сей Роман титулуєть ся князем брянським і чернигівським і тоді, коли зовсім безпечно не був ані князем брянським ані чернигівським, а саме в оповіданнях про його смерть, що наступила 1401 р. Тоді він був, безперечно, князем тільки титулярним; але коли він став таким, і коли дійсно княжив в Брянську й Чернигові — сього ми не знаємо. В 1370 р. Брянськ у всякім разі мусів належати до в. кн. Литовського. Того року, підчас боротьби з Ольгердом, в. кн. московський послав своє військо на Брянськ, а в перемирній грамоті потім згадуєть ся уже „князь Дмитрій брянський“ — Ольгердович, Дмитро Старший¹⁾.

Хоч окупація Брянська, як уже сказано входила властиво в смоленську акцію Ольгерда, але вона таки звела його в круг сіверських справ і була початком до дальших здобутків в. кн. Литовського в Сіверщині. Час, обставини і розмір їх зістають ся нам незвідними. Бачимо тільки, що в остатній четвертині XIV в. литовські князі уже держать всі головніші столи давньої Чернигівщини: окрім Брянська іще Черпигів і Новгород Сіверський; крім того звісні ще як волости литовських княжат Трубчевськ, Стародуб, Рильськ.

Звичайно приймають, що здобутки сі належать іще до часів Ольгерда († 1377). Се дійсно можна уважати так як би певним. І з огляду на хронологію, бо переважну частину сих волостей бачимо в руках литовських княжат уже в остатніх сімдесятих і перших вісімдесятих роках. Стародуб і Трубчевськ виступають як литовські городи вже 1379 р., Новгород 1386²⁾. І з огляду на те, що сі волости держить ціла маленька група другорядних членів Гедимінової династії. На свою руку як би вони могли дістати ся сюди? Очевидно, вони дістали свої волости, бодай головні їх части, уже готовими від якогось сильнішого литовського князя, що здобувши, роздав їх в держави. В таким разі очевидно був то Ольгерд. Супроти того окупацію Сіверщини мусимо класти з найбільшою правдоподібністю на шістдесяті—сімдесяті роки.

Супроти незначних сил посаджених тут литовських княжат труд-

¹⁾ Воскр. II с. 17, Собрание госуд. грам. I с. 52.

²⁾ Воскр. II с. 34: в. кн. московский посилає „воевати литовскихъ городоувъ и волостей, они же шедше взяша городъ Трубчевскъ и Стародубъ и инья многіа волости и села“. Про Новгород найдавніша згадка в грамоті Корибута 1386 — Codex epist. Vitoldi ч. 29.

но припускати й те, щоб вони могли на власну руку значно розширити одержані від Ольгерда волости, — хоч гонорували ся вони дуже. Отже їх волости в тих пізнійших розмірах, в яких бачимо їх, можна в головнім уважати здобутком Ольгердових часів. На жаль тільки наші відомости про їх волости і пізніше дуже неповні. В грамотах Дмитро Ольгердович (один з старших синів Ольгерда) титулується князем брянським; з інших джерел знаємо, що до нього належав іще Трубчевськ. Його менший брат Корбут, що мав також календарне імя Дмитра, титулується в грамотах князем новгородським, або „новгородським і сіверським“, а в номінальних записках зветь ся „великим князем чернігівським“, так що Чернігів мусів також до нього належати. Нарешті третій литовський князь — їх стрієчний брат Патрикий Наримунтович (по християнському імені — Глібович або Давидович) звісний нам в 80-х рр. як князь стародубський, а до його волости мусів належати також і Рильськ, де бачимо ми в 90-х рр. його сина Василя, а можливо що й більше волостей на Посемю. Можливо, що й іще які небудь литовські князата окрім них мали тут свої волости — бо, повторяю, відомости наші про литовські волости в Сіверщині в остатній четвортині XIV в. так принадлегові, що про повність їх не може бути й бесіди. Литовські волости, певно, не обмежали ся вчисленими, тільки більше їх не згадують наші скупі джерела¹⁾.

Коли глянемо на мапу, побачимо, що вчислені литовські волости групують ся в західній частині Чернігівщини. Друга важна обставина, що в сій частині ми зовсім не знаємо тих дрібних самостійних князівств з старої українсьької династії, які в таким великим числі виступають в східній частині Чернігівщини. Це приводить до здогаду, що Ольгерд забрав в безпосередню залежність і роздав своїм своякам в державу всю західню половину чернігівських волостей — поріччя Сожи, Снови й Десни, пограничні з минськими волостями, приведеними в залежність від Литви ще в першій половині XIV в. Східня ж частина чернігівських волостей зістала ся й далі переважно в руках дрібних княжих родів з старої династії, вчислених у нас уже вище²⁾.

Сі дрібні князівства в остатніх десятиліттях XIV в. опинили ся в досить трудній ситуації. Давнійший зверхник — Орда ослабла зовсім, а натомість з різних боків простягали до них руку сусідні князівства в своїх змаганнях до політичного зросту й переваги. Від

1) Про литовських князів в Сіверщині див. прим. 18.

2) Т. III с. 180.

півночи наступало в. кн. Московське, від заходу Литовське, а під проводом талановитого свого князя Олега († 1402) і Рязанське князівство пробувало розширити свою силу й вплив коштом сих „верхівських“ князівств. Наслідком того в остатній четвертині XIV і в початках XV в. бачимо тут велике вагання й боротьбу різних політичних впливів.

Ольгерд, опанувши західні чернигівські волости й обсадивши їх своїми союзками, старався різними способами ширити свій вплив також і в східних волостях. Принагідно довідуємось наприклад, що він видав свою доньку за Івана князя новосильського, і в війні з Москвою московське військо „заїхало“ князівство цього литовського союзника. На це Ольгерд скаржився в 1371 р. між иньшими справами царгородському патріарху, а Новосиль вичисляв між волостями собі союзними, чи васальними. Друга донька його Федора була за иньшим верхівським князем — Святославом, князем карачевським¹⁾. Далі, в тім же листі до патріарха Ольгерд згадує, що його присяжник (властиво — слуга, *δούλος μου*) Іван князь козельський, присягнувши йому з своїми братами й дітьми, потім покинув свою сім'ю й утік до в. кн. московського.

Між волостями забраними від нього Москвою Ольгерд називав тамже Березуй, Калугу і Мценськ. Можна думати, що ще Ольгерд забрав і Любутеськ над Окою, в сусідстві Калуги, хоч він виступав литовським городом тільки в р. 1396²⁾. Отже в руках Литви, в безпосередній залежності бачимо цілий ряд городів на московській границі. Тримавши їх в своїх руках, вона, як бачимо, старалася задержати під своїм впливом і ті дрібні східні князівства, різними способами прив'язуючи до себе їх князів.

Але як бачимо з тих згадок Ольгердового листа, вже за часів Ольгерда Москва, як в иньших сферах, так і в Чернигівщині не без успіху робила конкуренцію Ольгердовим впливам. Ще сильнішим стає її вплив по смерті Ольгерда, коли в литовській політиці показується певне ослаблення, аж поки, з дев'яцятими роками, не заберає в ній проводу сильна рука Витовта.

Поруч Москви, як я вже сказав, пробував розширити свій вплив в чернигівських волостях також і рязанський князь. Між васалами Олега рязанського бачимо князів слецьких і козельських, а в 1396 р. Олег звів війну з Литвою, пробуючи забрати Любутеськ. Але московський князь тоді посередничив і „відвів“ Олега, тим більше, що

1) Рус. истор. библ. VI дод. с. 135, Никон. III с. 26.

2) Воскрес. II с. 70.

й горожане йому не піддавались, а Витовт слідом відвдичив ся сильним спустошенням Рязанської землі. В 1402 р., після успішної участі в смоленських справах, Олег вислав військо з своїм сином Родославом на Брянськ, але литовські князі — Лугвен мстиславський і Олександр стародубський перестріли його під Любутськом і знищили. Тим і закінчили ся рязанські заходи в Чернігівських волостях¹⁾.

Взагалі успіхи Рязани, навіть за часів Олега, були досить слабкі й не дорівнювали московським, а по смерті Олега сама Рязань підпадає під зверхність в. кн. Литовського. Натомість московські впливи і перед управою Витовта і потім були дуже сильні в чернігівських землях, так що навіть на самих Гедиміновичах є московські впливи показували свою силу. В р. 1379, підчас розмиря з в. кн. Литовським, Дмитро московський вислав військо на Сіверщину під проводом свого стричного брата Володимира і литовського емігранта Андрія Ольгердовича. Військо се взяло Трубчевськ і Стародуб, спустошило „многія волости и села“; чи зробило які територіальні здобутки — не видно, але інтєресно, що сам тодішній князь брянський Дмитро Ольгердович Старший, може — не без впливу свого брата емігранта, піддав ся Москві і вступив у службу московського князя. Свої сіверські волости, здаєть ся, йому в своїх руках задержати при тім не удало ся, і він від московського князя дістав у державу Переяславль суздальський. В московській службі він зоставав ся до р. 1388, коли вернув ся назад до Литви²⁾.

Пізнійше в дуже близьких відносинах до Москви стоїть Олександр Патрикийевич стародубський. Він наїздить до Москви, завязує там родинні відносини (видав доньку за одного з братів в. князя), а в 1406 р., підчас війни Литви з Москвою, як доносили пруським рицарям з Литви — сей Олександр хотів перейти на сторону Москви, і Витовт серед походу казав його арештувати. Випущений з арешту взяв він слідом участь в громадній еміграції сіверських князів в Москву (про неї низше), разом з Свитригайлом, тодішнім князем сіверським, і своїм батьком Патриkiem³⁾.

1) Никон. III с. 5, 96, 184, 187, Воскр. II с. 70, 75.

2) Воскр. II с. 34, Никон. III с. 45 і прим. 18.

3) Карамзін V пр. 254, Воскр. II с. 76 і 82, Codex epist. Vitoldi ч. 352 (тут мабуть мова про Витовтів похід зв'язний з московських і пруських джерел — Воскр. II с. 78, Scr. rer. prus. II с. 282). Про становище князів чернігівських династий при кінці XIV і на початку XV в. див. у Зотова оп. с. с. 214 і далі, Любавській оп. с. с. 50 і далі. Про Олександра стародубського спеціально — Wolff Kniazlowie с. 172.

В сім нахилі сіверських княжат Гедиминової династії до Москви не можна не добачати, попри спеціальні, особисті мотиви, впливу тодішнього загального вагання сіверських волостей між Литвою й Московою, що дає себе знати ще виразнійше на поведінню місцевих руських династій. На жаль наші відомости про них взагалі досить бідні, і тільки припадком, від часу до часу одна або друга літописна записка кидає на се світло.

Нарікання Ольгерда на те, що Москва відбирає від нього верхівські городи й переманює його присяжників, ми вже бачили. Під час московського походу 1375 р. на литовського союзника — в. князя тверського, в московськiм війську бачимо таких князів чернигівських династій: Романа Михайловича брянського, Романа новосильського, Семена оболенського, Івана торуського. Під час війни з Мамаєм 1380 р., коли в. кн. литовський і рязанський стояли по стороні Мамає, в рядах московського війська окрім „Дмитра брянського¹⁾ со всею брянською силою“ джерела згадують ще й інших князів чернигівських волостей: Федора й Мстислава торуських, Федора елецького, Степана новосильського²⁾. Під час війни Москви з Рязанню 1385 р. брали в ній участь по стороні Москви Роман новосильський і князі торуські.

Торусу (на Оці, низше Калуги) скоро по тім формально прилучено до в. кн. Московського: в 1392 р. в. кн. московський, виробляючи в Орді собі грамоту, між московські землі включив і Торусу. Десять літ пізнійше се стало ся і з Козельськом: в 1405 р. в. кн. московський віддав уже його своєму стрію „въ в-удѣль и въ вотчину“, „како было за мною за в. князем“. Але що сей здобуток, видко, не уважав ся ще зовсім певним, то в. кн. zarazом означає, яку иньшу волость має дістати Володимир, „якби якимсь чином відібрано Козельськ від Володимира або від його дітей“³⁾. Сі припадково переховані звістки показують виразно, як великі були впливи Московської держави на території давнього Чернигівського князівства, і як повільно, але успішно розширяла ся в сім напрямі московська територія.

В р. 1408 стала ся, як я вже згадував, громаднa еміґрація

¹⁾ Се Дмитро Ольгердович Старший, згаданий вище.

²⁾ Воскр. II с. 22, 36, 39, Никон. III с. 54, Карамзін V пр. 71 і 80, Татішев IV с. 281.

³⁾ Собрание госуд. грамотъ и дог. I с. 66 (пор. Иловайскій Сочиненія I с. 120 і 70), Воскр. II с. 62. Одного з князів козельських Федора бачимо в московській службі як воеводу в р. 1408 — Воскр. II с. 82.

сіверських князів до Москви. Московські літописи записують сей факт так: „линя 26 приїхав з Брянська до в. князя, служити йому, литовський князь Свитригайло Ольгердович, а з ним владика брянський (властиво чернігівський) Ісакий, Патрикий (Наримунтович) звенигородський (князь стародубський, чому названий він тут звенигородським — не ясно), князь Олександр звенигородський (його син, згаданий уже Олександр стародубський), з Путивля кн. Федор Олександрович, князь Семен перемишльський, князь Михайло хотетівський, князь Урустай менський, і бояре чернігівські, брянські, стародубські любутські й ярославські. В. князь Василь (московський) прийняв Свитригайла з великою честію й дав йому в державу Володимир“ з иншими волостями ¹⁾.

Се оповідання цінне для нас і з того боку, що кидає світло на становище обох конкурентів — Литви й Москви в Сіверщині при кінці XIV то на початках XV віку. Сі емігранти — все литовські піддані або прислужники. Отже такими виступають тут, окрім Гедиминовичів, князі східніх чернігівських волостей: кн. путивльський, кн. хотетівський (одна з ліній кн. карачевських, на місце їх „князівства“ вказує с. Хотетово за Окою, в теп. Орловським пов.), кн. перемишльський (Перемишль над Окою, повище Калуги), далі — бояре з Любутська і з смоленсько-чернігівського пограниччя — з Рославля ²⁾.

Бачимо отже, що як і за Ольгерда, так і тепер, при кінці XIV і на початку XV в. литовське правительство, не обмежуючи ся західньою Чернігівщиною, хотіло держати в своїм впливі й східню. Для того старало ся воно мати свої опорні точки — замки там, серед дрібних княжих волостей, щоб тримати їх в залежності від себе. Але тогож хотіла й Москва, і скоро тільки приходило до розриву між Литвою й Московією, зараз виявляла ся на сій точці емуляція тих двох держав. В 1371 р. Ольгерд нарікав на Москву, що позабрала йому пограничні замки — Мценськ і Калугу. Коли за Витовта, при добрих взагалі відносинах між Московією й Литвою, прийшло до короткого розмиря в рр. 1406 — 8, знову виходить теж саме: припадково довідуємо ся, що литовське військо захопило Одоїв, а з другого боку не без впливу, очевидно, московського правительства сівер-

¹⁾ Воскр. II с. 82, пор. Никон. III с. 204.

²⁾ Що до „Урустая менського“, то таких князів зрештою не звісно. Д. Зотов (с. 128) здогадуєть ся, чи не треба розуміти тут місто Мену, недалеко Десни, в сусідстві Сосниць, але повторяю, таких князів зрештою незвісно. Може се Минск — але й там таких князів не знаємо.

ські князі Гедиминової династії — Свитригайло й стародубські Наримунтовичі піддають Москві свої волости й замки. Деякі пограничні замки Москва при тім таки задержала при собі — нпр. Любутеськ бачимо потім, в р. 1410 серед волостей московських, і аж пізніше Литва вернула його собі¹⁾.

Взагалі на сім пограничю московські й литовські впливи спирали ся дуже сильно. Тільки з ослабленням московської політики, по смерті в. кн. Василя Дмитровича († 1425), коли Витовт не тільки підбиває свому впливу рязанських князів, але і в відносинах до московського князя стає в ролі опікуна, — здобувають литовські впливи перевагу над московськими і в східній Чернигівщині. Але з відродженням політичної сили Москви й ослабленням литовської політики за Казимира московська політика здобуває собі назад сю утрачену позицію й починає проявляти свої впливи ще інтензивніше, користаючи з загального повороту, який довершив ся у внутрішній політиці Литовської держави в XV в.

Я забіг дещо вперед, аби дати можливо повний образ політичної ситуації в чернигівських волостях і не вертати ся до неї пізніше (доля східніх, верхівських волостей не багато нас й інтересує, бо їх звязок з нашою історією тільки історичний, а лежать вони вже на чужім етнографічним ґрунті). Тепер вернімось до інших Ольгердових здобутків в українсько-руських землях — в Київщині й на Поділю.

Про Київщину з XIV в. нам звісно до розпуки мало. Бачили ми вже²⁾, що деякі її части, від північного заходу, були, правдоподібно, ще перед Гедимином відірвані й прилучені до в. кн. Литовського, а за Гедимина, як показує епізод 1331 р., київський князь стояв під певним політичним впливом Литви, хоч зіставав ся в формальній безпосередній залежності від Татар (татарський баскак в Київві поруч київського „князя“ Федора). Такий стан річей перетягнув ся, очевидно, і в часи Ольгерда, аж нарешті Київщину в цілости прилучено до земель в. кн. Литовського, то значить — посаджено тут одного з литовських князів. Про се однуку відомість подає одне дуже пізне джерело т. зв. Густинська копіяція, зложена в XVII в. на Україні на підставі джерел руських, московських і польських. В ній читаємо під рр. 1361 — 2:

¹⁾ Воскр. II с. 81, Собрание госуд. грамотъ I с. 76.

²⁾ Див. стор. 15 і далі.

„Въ лѣто 6769 (1361). Въ Кієвѣ на княженіи Феодоръ. Въ сіє лѣто поставиша во Львовѣ перваго бискуна Кристина.

„Въ лѣто 6870 (1362). Дмитрій, князь московскій, согна изъ Галича московскаго князя Дмитрія, а изъ Стародуба Іоанна. Въ сіє лѣто Ольгердъ побѣди трехъ царковъ татарскихъ и зъ ордами ихъ, си есть Котлубаха, Качбел, Дмитра, и оттоли отъ Подоля изгна власть татарскую. Сей Олгерд и инныя рускія державы во власть свою пріять, и Кієвъ подъ Феодоромъ княземъ взять, и посади въ немъ Володымежа сына своего, и нача надъ сими владѣти, имъже отци его данъ даяху“¹⁾.

При сих звітках маємо на маргінезі цитати на Кромера й Гваніні, і з них компілятор дійсно взяв звістки про еп. львівського Кристина та про побіду Ольгерда над татарськими „царками“ й окупацію Поділля²⁾, тільки звітка Гваніні про той Ольгердів похід в оригіналі дати не має. Звістки про те, як в. кн. московський прогнав князів галицького й стародубського з їх волостей, взяті з московського джерела — ми маємо сі звістки в Никонівській компіляції (XVI в.), тільки під р. 1363 (6871); компілятор взяв їх, очевидно, думаючи, що мова йде про український Галич і Стародуб. Джерело-ж звісток про Федора київського й відібранне від нього Київа нам незвісно, тільки на стилізації бачимо вплив того-ж оповідання Гваніні про Ольгерда³⁾. Се одна з „самостійних“, взагалі досить нечислених звісток в сій компіляції. Кажу — одна, бо очевидно, що й згадка про Федора під р. 1361 і записка про відібранне від нього Київа Ольгердом зводять ся до одної.

Загальний, принагідний характер другої звістки — про відібранне Ольгердом Київа від Федора показує, що се не була якась да-

1) Полное собр. лѣтописей II с. 350. Сій звістці в історії прилучення Київа надав рішуче значінне проф. Антонович (ор. с.) і дату 1362 р. взяв за рік прилучення. Одначе його гадка досить слабо прийняла ся в науковій літературі. Про саму дату 1362 р. я зазначив уже в своїй Історії Київщини (с. 492—3), що властиво рік 1362 р. не належить до записки про відібране Київа, а тепер розвиваю сю тезу трохи ближше.

2) У Гваніні (Стрийковського): (Olgerdus) Tartarorum regulos fratres germanos Kutlubachum, Kaczbeium et Dmeitrum profligavit Podoliaque eiecit — Sarmatiae Europae descriptio ed. 1584 f. 51 v., ed. 1584—т. I с. 321. З цитат Густинської компіляції (рахунку аркушів) видно, що вона цитує не друковане видання Гваніні, а якийсь скорочений (рукописний) витяг з нього.

3) Гваніні про Ольгерда: Universam fere Russiam ditioni suae subjugavit, cuius principibus olim Lituani tributa solvere cogebantur.

тована певним роком записка, надібана компілятором. З датою 1362 р. вона не стоїть в ніякім звязку, а входить до загальної замітки про здобутки Ольгерда на Русь. Натомість суха та бідна звітка про Федора під р. 1361 дає здогадувати ся, що вона як раз зачерпнена була з якогось джерела зі своєю датою, себто що в якімсь джерелі компілятор під тим роком звайшов згадку про князя Федора в Київі. Супроти того дуже можливо, що вся звітка про відібране Київа від Федора була комбінацією компілятора. Маючи записку під р. 1361 про князя Федора в Київі, а з другого боку — звітку, що Ольгерд надав Київ синові Володимирі, компілятор зовсім легко міг на підставі сього тільки, подати звітку про відібране Київа: говорячи про здобутки Ольгерда на Україні, сказати, що Ольгерд між иньшим (без ближшого означення часу) відібрав Київ від кн. Федора й віддав синові Володимирі¹⁾. Звітку, що Ольгерд надав Київ Володимирі, компілятор мав в тій же Никонівській компіляції, звідки (або з її джерела) взяв записки про вигнання галицького й стародубського князів, тільки в нинішніх кодексах Никонівської компіляції ця звітка має пропущене ім'я Володимира²⁾. А що комбінаційну роботу ми у густинського компілятора мусимо однаково припускати під сим роком з значною правдоподібністю, се побачимо слідом низше — розбираючи його дату подільської окупації.

Взагалі поки ці звістки Густинської компіляції стоять так одинокі й відокремлено як тепер, їх треба брати з певною обережністю. Що найбільше³⁾, подану під р. 1361 звітку про кн. Федора треба брати як *terminus non ante quem* окупації Київщини. Але єсть инь-

¹⁾ Можна-б зробити здогад і цілком противний: мовляв з звістки про відібране Київа від Федора компілятор вивів, що в 1361 р. в Київі ще княжив Федор. Але такому висновку дещо спротивить ся. Головне, що звітка про відібране Київа не має дати і очевидно не мала її — компілятор не каже „въ сіє лѣто“, взагалі нічим ближше не означає час, коли Київ відібрано. По друге — звітка про Федора під р. 1361 така бідна, що ледво аби хтось став її умисно вводити.

²⁾ „Бѣ же Олгердъ далъ сынови своему.. славный великій градъ Кіевъ, и потомъ, по смерти Олгердовъ отнялъ у него Кіевъ братъ его Скиригайло“ — під р. 1377, т. III с. 26 (деякі кодекси мають для імени Володимира прогалину).

³⁾ Висловляюсь так обережно супроти иньших можливостей. Нир. можна собі припустити, що під р. 1361 заблукала похибкою згадка про кн. Федора в Київі з-під р. 1331. Не неможливо а priori й таке, що густинський компілятор всі звістки про Ольгерда під р. 1362 вийняв готовими з якоїсь компіляції, але без дати.

ша обставина, яка робить в значній мірі реальним зближення окупації Києва з датою 1362 р. (або може 1363), під котрою вона записана в Густинській компіляції, — хоч само се зближення у густинського компілятора стало ся може й випадково. Се звістки про похід Ольгерда в полудневу Україну, переказані нам незалежно від себе в давнішій русько-литовській літописі і в Нивонівській компіляції, а в сій остатній при тім і датовні — а се нам в данім разі особливо важно — роком 1363. Можна з значною правдоподібністю здогадувати ся, що й відібране Києва та осадження тут Володамира стояли в звязку з сим походом і конфліктом з Татарами, який при тім мав місце — що окупація Києва випередила або стала ся безпосередно по тім поході.

На сю хронологію кидає деяке світло тодішня церковна політика Ольгерда й церковні події в київській митрополії. Тому для вияснення хронології київської окупації варто нам коло них на хвилю спинити ся, стільки, розуміть ся, скільки се потрібне для нашої справи ¹⁾.

В 50-х рр. XIV в. Ольгерда дуже займала справа засновання особної митрополії для земель, що належали до в. кн. Литовського. Коли по смерті м. Теогноста московське правительство вислало до Царгорода свого кандидата на митрополію — Алексія, вислав і Ольгерд свого кандидата-своєка Романа. По різних короводах висвячено їх обох на митрополитів. Алексій, іменованій митрополитом „київським і всея Руси“, уважав Київ своєю катедрою. Але тому що Київ стояв тоді в сфері політичних впливів Литви, Роман не хотів йому Києва поустити, і між обома митрополитами виникла завзята боротьба за сю катедрю. Зараз по сім посвященню Роман приїхав до Києва, але тут його не прийняли, мабуть тому, що мали свого митрополита, хоч не канонічно поставленого — Теодорита. Пізніше Київ займав, здасть ся, нейтральне становище й зарівно приймав і Алексія й Романа. Вкінці справа пішла на суд патріарха, і патріархний синод, докладніше означивши границі юрисдикції Романа (за першим разом се могло й не бути зроблене), признав Київ Алексієви (1356). Роман не прийняв сього рішення і не залишив своїх претенсій: з пізнішої синодальної постанови довідуємо ся, що він після того таки приїхав у Київ, тут сповняв митрополічі функції „і називав себе без церемонії митрополитом київським і всеї Руси, а се знову викликало замішання й непорядки в єпархії митрополита київ-

¹⁾ Спеціально сі церковні справи обговорені в т. V° отсет Історії с. 386 і далі.

ького і всієї Русі (Алексія), а володаря Литви (Ольгерда) привело до того, що він повстав на християн і починив їм великі страти і розлив крови“, як каже та постанова¹⁾. З свого боку й м. Алексій, щоб не дати Романови закорінити ся в Київі, приїздив сюди й більше як рік перебував тут. Справа знову пішла до патріарха, визначено було слідство на ґрунт (1361, липень)²⁾. Смерть Романа (1362) перервала його справу, але справа литовської митрополії потягнула ся далі. Пізнійша синодальна постанова згадує, що коли м. Алексій оден раз поїхав в єпархії „Малої Русі“, Ольгерд зловив його, пограбив і ледво не забив; в сій очевидно прибільшеній реляції, маємо, правдоподібно, якусь дійсну пригоду, звязану з Київом що мусіла стати ся вже по синоді 1361 р. В 1371 р. Ольгерд поновив прошення про осібною митрополита, підносячи різні скарги на політичну сторонничість м. Алексія, між иньшим — що він не приїздить ніколи в Київ, і просив, щоб той осібний митрополит був поставлений на землі литовські або з Литвою союзні, між иньшим також „на Київ“. Дійсно се бажання, по різних протяганнях було сповнено: 1376 р. поставлено було Кипріана митрополитом київським і литовським³⁾.

В сій боротьбі за київську катедру є багато хронологічних неясностей, але коли, номінаючи їх, виберемо ряд певних фактів, то вони нам потраплять дещо сказати. І так в 1354/5 р. Кляне не приймають до себе протегованого Ольгердом Романа. Коли потім його рішучо відсуджено в Царгороді від Київа, він сповнає тут — в кінці 50-х рр. — митрополичі функції. Одначе й м. Алексій, запеклий Ольгердів ворог, перебуває в р. 1358—60 без перешкоди, без всякої пригоди (бо про се мовчать близькі йому джерела)⁴⁾. Тільки десь по 1361 р. спіткала його пригода, коли він схотів поїхати в „Малу Русь“, правдоподібно — в Київі. А в 1370-х рр. цар-

1) „Руська хроніка“ вид. Даниловича с. 174 — вид. Белокурова (Руськіє літописи) с. 45, Рус. истор. библ. VI дод. с. 71 — 7. Літературу див. в т. V, I. с.

2) Воскрес. II с. 10 і 11 (під р. 1358 і 1360), пор. Никон. II с. 230 і 231, 1. Новг. с. 355: бѣваше бо тогда митрополитъ в Кіевѣ (вересень 1359 р.), Рус. ист. библ. VI дод. ч. 13.

3) Никон. III с. 1 (смерть Романа). Рус. ист. библ. дод. с. 167; *ibid.* с. 139 і 171, пор. Воскр. II с. 35. З того, що про той арешт Алексія не згадано в синодальній постанові 1361 р., можна з усякою правдоподібністю думати, що сей епізод став ся вже пізнійше.

4) Чи Алексій приїздив до Київа по тім побуті Романа, чи перед ним, годі напевно сказати, але се й не має значіння для нашого питання; див. про се ще мою історію Київщини с. 489.

городський патріарх признає литовському митрополиту й Київ, чого ніяк не хотів зробити в р. 1356—1361.

З перегляду цього ряду фактів не тяжко набрати переконання, що до 1361 р., себто до царгородської постанови, що стала ся літом того року, Київ, хоч стояв під політичним впливом Литви, не був під власттю в. кн. литовського. Інакше такі факти як опозиція Киян Романови або пробування в Києві Алексія не могли-б мати місця. Можливо, що на сім ґрунті й прийшло до більшого рішучого вмшання Ольгерда в київські справи (прошу порівняти ту синодальну звістку про біди задані Ольгердом християнам з причини митрополії). А закінчилося се відібраннем київського стола від Федора, що не був досить послухним Ольгерду в церковних справах, й посадженем в Києві Володимира Ольгердовича. В початках 1370-х рр., перед номінацією Кипріяна, се вже, очевидно, було довершеним фактом.

З рештою й наведене вище оповідання Никонівської комісії про посадження Володимира, протиставляючи князюванню Володимира в Києві тому, що стало ся з Києвом по смерті Ольгерда, виключає гадку, аби Володимир дістав Київ десь саме перед смертю Ольгерда.

Отже ріжними дорогами приходимо ми до того самого виводу, що Київщину прилучено безпосередно до земель в. кн. Литовського десь в 1360-х рр. А що кн. Федор був підручником татарським, то, як я сказав, найправдоподібніше можна звязувати його скинення з походом Ольгерда й конфліктом з Татарами 1363 р. Отже й посадження Володимира в Києві, коли б хто хотів се ближше датувати, можна класти коло р. 1363. Близших подробиць не можемо дати ніяких, окрім вище вказаної можливости, що се стало ся в звязку з церковними справами: що київський князь не так докладно йшов за церковною політикою Ольгерда, як собі бажав сей остатній, і се привело до скинення того київського князя й посадження в Києві Ольгердовича.

З Київщиною перейшла в залежність від литовських князів і давня Переяславщина. Ми знаємо, що вона належала до Києва в XV в., і в сю залежність, очевидно, перейшла *ipso facto*. Наслідком повного політичного упадку ся територія та її колонізація були притягнені найближшим політично-адміністративним центром, яким під литовською зверхністю став Київ. Се могло стати ся тим легше, що київські волости переходили споконвіка на лівий берег Дніпра¹⁾, важнійші ж адміністративні центри Сіверщини лежали тепер досить

¹⁾ Див т. II³ с. 161.

далеко на північ (Новгород, Стародуб), а полудневе пограниччє давньої Чернігівщини було в XIV в. ослаблене й дезорганізоване під довгою татарською зверхністю. Тим всім пояснюється, що Переяславщина не була притягнена Сіверщиною, зв'язаною з нею етнографічно, а Київщиною. Та й давніше Переяславщина тягнула не до Чернігова, а від нього.

Ніяких звісток чи записок про прилучення Переяславщини до в. кн. Литовського не маємо, і се прилучення мусіло довершити ся само собою, після того як у Києві засів литовський князич, а татарська орда, побита Ольгердом, стратила свою владу над переяславською людністю.

Я тепер власне перейду до цього Ольгердового конфлікту з Татарами й безпосередно зв'язаної з ним в наших джерелах окупації Поділя.

Клясичний текст давньоїшої русько-литовської літописи оповідає се так:

„Коли господарем над Литовською землею був великий князь Ольгерд, він пішов в степи („в поле“) з литовським військом, побив на Синій воді Татар — трох братів: князя Хачобєя, Кутлобуга й Дмитра. Ті три брати — татарські князі були дідичними володарями (отчичи і дедичи) Подольської землі; від них правили в землі отамани, а баскаки, наїзджаючи, відбєрали дань від тих отаманів. Брат же в. кн. Ольгерда князь Корьят, що держав Новгородок литовський, мав чотирох синів: то були князі Юрий, Олександр, Константин і Федор; з тих Корьятовичів три (старші) за дозволом в. кн. Ольгерда й помічю литовської землі пішли тоді в Подільську землю, а прийшовши в подільську землю, увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали“. ¹⁾

Оповідання се, як бачимо, не має дати. Окрім нього маємо ще коротеньку записку в Никонівській літописи під р. 1363: „Того же лѣта князь великий литовский Ольгердъ Гедименовичъ Синюю воду и Вѣлобережїе повоює“. ²⁾

¹⁾ Ученя записки II отд. академіи I с. 44.

²⁾ Никон. III с. 2. Безпосередно перед сею запискою читаємо: „Тогоже лѣта Литва взяша Коршеву“. Сю „Коршеву“ декотрі поправляли на „Корчеву“ і бачили тут Керч або Херсонес (див. Карамзіна т. V с. 8, Дашкович Забутки с. 81, Молчановского Очерк с. 194), і таким чином ся звістка зв'язувала ся також з тим Ольгердовим походом в полудневі степи. Одначе се толковання занадто довільне, аби на нїм операти якісь висновки. Що воно таке та Коршева — з'єднєть ся не-

„Синя вода“ взагалі місцевість не популярна. Властиво в історії вона лише тут тільки й приходить, і згадка її в обох звістках кидаєть ся сама в очі та робить певним (або — майже певним), що і в записці русько-литовської літописи про побіду Ольгерда над Татарами на Синій воді і в никонівській записці про „войованне Синею води“ ми маємо оден і той сам факт. Здаєть ся, що вже густинський компілятор (або його джерело) порозумів се й звів сі дві звістки до купи, оповідаючи під р. 1362 про побіду Ольгерда над Татарами на Синій воді: у Гваніні, на котрого він покликуюєть ся, ся звістка не має дати, а дословні виписки з Никонівської компіляції, з під того ж року 1363 під тим же роком густинської компіляції¹⁾ роблять в високій мірі правдоподібним, що історію про побіду Ольгерда над Татарами, взату від Гваніні (посередно чи безпосередно), густинський компілятор датував на підставі Никонівської бо якось подібної до неї компіляції²⁾.

І так ми маємо дві незалежні від себе звістки про ті самі, правдоподібно, події. Одна під 1363 р. каже про похід Литви на Синю воду й Вілобереже; друга без дати, — говорить, що підчас сього походу Ольгерд побив татарських „царків“, і се було печатком оку-

пним. Завважу лише, що в реєстрі „руських городів“ є „Коршевъ на Соснѣ“ (Воскр. I. с. 240), але і з ним звязувати „Коршеву“ 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично.

¹⁾ В Густинській під р. 1362: „Димитрий, князь московский, съгна изъ Галича московскаго князя Димитрія, а изъ Стародуба Іоанна“.

В Никонівській: „Того же лѣта кн. в. Дмитрей Ивановичъ съгна съ Галичскаго княженія князя Дмитрея галичскаго. Того же лѣта кн. в. Дмитрей Ивановичъ съгна съ Стародубскаго княженія князя Івана Федоровича стародубскаго“.

В Никонівській сі звістки випереджають звістку про похід над Синю воду, як і в Густинській. Правда в Никонівській се під р. 1363, а в Густинській під р. 1362, але ся різниця нічого не змінє тут; навіть се важно, що різні події 1363 р. Никонівської, в тім і похід над Синю воду, перенесені однаково під р. 1362 в. Густинську. Припускаєть ся, як деякі дослідники роблять, що дату 1362 р. густинський компілятор узяв з якогось русько-литовського джерела, нам незвісного, буде чистим натяганням супроти очевидних звязків його з Никонівського компіляцією (або якогось аналогічною з нею).

²⁾ Окрім Густинської літописи оповідання про побіду Ольгерда над Татарами й окупацію Поділя має дати ще в двох компіляціях XIV в.: в ширшій русько-литовській літописи (т. зв. Биховця) се оповідання має дату 1351 р. (Ромнікі с. 19), а у Стрийковського 1331 (II с. 6 і 104). Остання дата очевидно абсурдна, але й перша не має самої ніякої певности, бо дати, подавані сею літописею, визначають ся великою довільністю.

пації Поділя. Ся обставина дуже цінна: оповіданне давнійшої русько-лит. літописи писане значно пізнійше (правдоподібно в другій чвертині XV в.) і має свою політичну тенденцію — довести виключні права в. кн. Литовського на Поділе. Хоч ся тенденційність в ній і не іде ніде аж до перекирчування фактів¹⁾, але в очах історичної критики дуже важно, що звістка Никонівської компіляції, свободна від таких закидів, боронить історію Ольгердового похода і звязаних з нею початків окупації Поділя від підозрінь в фантастичности або в повній недокладности.

По сих, може занадто деталічних виводах, в які мусів я запустити ся з огляду на різні неясности й спори в літературі, перейдемо до самих подій.

Ми знаємо, що Татари, перетягнені литовськими князями в 1352 р., в 1356 знову увійшли в порозумінне й союз з Казимиром²⁾. Отже литовські князі від тоді мали супроти них зовсім вільну руку. А що як раз з кінцем 1350-х рр., зі смертю Бірди-бека (1359), Орда прийшла до повного розстрою й анархії, то й зачипати ся тоді з Татарами зовсім не було страшно. Серед вічних перемін ханів на татарськїм престолі й різних управителів, що під їх іменем пробували правити Ордою, центральна власть у Татар зійшла на фікцію, й Орда розбилася на кілька осібних частин. „Було кілька монгольських емірів, оповідає сучасний арабський письменник, що поділили між собою области Сарая (Орди); між ними не було згоди й вони правили своїми землями кождий окремо“³⁾. Потім, в сімдесятих роках сї розвалені часті стягнув був на якийсь час до купи сильною рукою кримський емір Мамай, але в 60-х рр. анархія панувала. Ольгерд тоді міг собі спокійно легковажити татарські претензії.

Вище висловив я здогад, що церковні справи привели його до відібрання Київa від тутешнього князя Федора, татарського васаля. Тепер додамо другу гадку (розуміть ся — теж тільки як гіпотезу), що за Федора, як татарського підручника, могли обстати сусідні татарські беки, й се привело до конфлікту. А той закінчив ся погромом Татар на Синій воді в 1363 р.

Сю Синю воду звичайно уважають теперішньою Синюхою, лівим притоком Бога; на московській мапі XVI в. вона зветь ся дійсно

1) Див. прим. 19. 2) Див. вище с. 43.

3) Ібн-Хальдун, — у Тизенгаузена Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды I с. 389. Про тодішній стан Орди див. низше в гл. IV.

Синьою водою¹⁾. Але єсть ще й иньша Синя вода, теперішня Сливодь, на пограничу Київщини, Волини й Поділя, „при шляху Татарським“, звісна під іменем „Синьої Води“ в подільських люстраціях XVI в.²⁾ Супроти того, що з битвою над Синьою водою звязувала ся окупація Поділя, мені б здавало ся правдоподібнішим, що битва з Татарами стала ся над Сливодою³⁾. Білобережем, що виступає в тій же звістці, звало ся побереже Дніпра пониже Київа й аж до самого устя⁴⁾. Отже театром війни була б полуднева Київщина і Браславщина, аж до пізнійших границь Поділя. Такі подробиці, що Ольгерд при тім побив трох ханів-братів, що єї хани звали ся Кутлубугою, Хаджибеєм і Дмитром, уже менше певні й можуть бути по просту легендою; хоч нпр. в грамотах згадуєть ся в 1382 р. Кутлубуга управитель Крима⁵⁾. Ще менше значінне має оповіданне Стрийковського, що розбиті Ольгердом Татари перейшли з Поділя в Добруджу, де він мовляв сам бачив їх потомків⁶⁾. Кінець кінцем мусимо задоволити ся тим виводом, що в 1363 р. Ольгерд увійшов у конфлікт з Татарами, ходив походом в полудневу Київщину й погромив там Татар, і що в звязку з сим, по всякій правдоподібности, стояла формальна окупація Київщини й Поділя.

Тим одначе справа татарської зверхности над сими землями не була ще скінчена. Припадково записана в Никонівській компіляції під р. 1374 звістка, що „того року Литва ходила війною на Татар— на Теміреза, і була між ними велика битва“⁷⁾ — кидає світло на тодішні литовсько-татарські відносини. Боротьба з Татарами йшла далі, й сю „татарську справу“ в литовській політиці витворило, очевидно, не що иньше як окупація Київщини й Поділя. Але як влас-

1) Книга Большого Чертежа вид. Спаского с. 102. Гадку про Синюху висловив уже Карамзін (V с. 8).

2) Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II с. 163: pustinia Ulanow przu slakie thatarskiem nad potokiem Sinowoda.

3) Ще инакше толкував ту Синю воду пок. Брун. Раз добачив тут Дніпровський лиман, бо Сарніцький зве його Sina voda (Записки одесск. общества III с. 457); другим разом (Черноморье I с. 172) — р. Дін, бо німецькі реляції про битву 1380 р. так його називають (prope Bluewater — Scr. rerum prus. III с. 114).

4) Про Білобереже дніпровське див. т. I² с. 425, де вказані місця з джерел.

5) Грамота Тохтаמיша в Записках одесск. общества I с. 339.

6) Стрийковский I с. 7. Сю звістку приймав Антонович, I. с. с. 126.

7) Никон. III с. 20. Хто був сей Темірез (очевидно — якийсь емір), близше незвісно. Під р. 1480 згадуєть ся іще „князь Обрагимъ Темірязевъ сынъ“ (виписка у Карамзіна V пр. 205) — мабуть син того Теміреза.

тивно укладала ся отся боротьба, лишасть ся не ясним; тому я позволю собі виставити до сього питання деякі здогади.

З оновідженого в тій же Никонівській копіляції під тим же (1374) роком довідуємо ся, що Орду тоді вже тримав у своїх руках давнійший кримський емір Мамай, і що він стояв в напружених відносинах з Московю. В. кн. Литовське стояло тоді супроти в. кн. Московського також на воєнній стопі. На сім ґрунті потім бачимо Литву союзником Мамає (в кампанії 1380 р.). Супроти сього звертає на себе увагу, що в поданій вище записці Литва воює не з Мамаєм, а з якимсь Темірезом, ближше нам незвісним еміром. Насуваєть ся здогад, чи союз Мамає з Литвою не був далеко давнійший в дійсности — чи не був в. кн. литовський союзником Мамає в боротьбі його з иньшими татарськими емірами, і чи той Темірез не належав до таких самостійних емірів, противників Мамає?

Таку литовську політику ми знаємо документально, тільки де що пізнійше, за Витовта, в остатніх роках XIV і в XV віці. Литовське правительство підтримувало тоді своїх претендентів і сторонників в Орді та тим нейтралізувало претензії Орди на українські землі, колись підвластні Татарам¹⁾. Така політика могла практиковати ся й давнійше. Здогад такий тим більше буде оправданий, що ся сторона литовської дипломатії нам дуже мало звісна. В таких разі Ольгерд, підтримуючи Мамає в його змаганнях до зверхництва в Орді, уже на початках 1370-х рр. міг в справі українських земель уложити з ним компроміс: полишено певні позначки татарської зверхности, але зіставлено сі землі в фактичнім володінню литовських князів. На існуванне такого компроміса ми маємо натаки з 1370—90-х рр., і часи Мамає (убитого в 1380 р.) з огляду на союз його з Литвою зістають ся єдино правдоподібними для уложення сього компромісу, навіть незалежно від вище виставленого мною здогаду.

Ось факти, що вказують на існуванне такого компромісу. В грамотах подільських князів (Борятювичів і Свитригайла), почавши від 1375 р. ми маємо згадку про контрибуцію, плачену Татарам — „дань у Татары“, *tributa Tartarorum*²⁾. Неперіодичність сеї дани (видна з текстів грамоти), не повинна нас збивати: ми й за давнійшої та-

¹⁾ Див. в гл. IV.

²⁾ „Коли вся бояре и земляне имуть давати дань у Татары, то серебро имають такоже ти люди дати“ — в грам. 1357 р., теж саме в грам. 1392 р.; в грам. 1401 р.: *Preter poddancisna et tributis Tartarorum*. — Акты Зап. Россіи I ч. 4, *Zródła dziejowe* V с. 21, *Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdzieckich* с. 11. Пор. мое „Барское староство“ с. 21.

тарської зверхності не мали підстави припускати правильну данину в тих землях, що не стояли в безпосередній управі Орди. Про данину з українських земель, які давніше Орді належали, упоминаєт ся й Тохтамиш у своїй грамоті до Ягайла 1392 р.: „З підвластних нам волостей зібравши данини“, передай через послів до скарбу“. У другій редакції трохи инакше: „з князівств вашої землі, що давали дань до Вілої Орди зібравши данини і т. д.¹⁾“.

Другий факт ще більше виразний, тільки його датованне й локалізація вже більше гіпотетичні. Розумію монети київського князя Володимира Ольгердовича з татарською печаткою.

Діло в тім, що з різних знаходек звісно кілька штук дрібної срібної монети з іменем Володимира, писаним кирилицею, наоколо татарської печатки, т. зв. тамги. Штампи показують, що монети сї бив якийсь князь руський, що стояв під татарською зверхністю. Татарські монети, знайдені в однім скарбі разом з ними, походять з 1330—1364 рр. і вказують на другу половину XIV в. Та обставина, що знаходять ся сї монети тільки в околицях Київa і його сусідстві, наводять на дуже правдоподібну, можна навіть сказати— певну гадку, що маємо тут монети Володимира Ольгердовича, князя київського²⁾. Татарська тамга показує, що сей Володимир (приймаючи, що монети були його), сидячи в Київі, признавав над собою татарську зверхність.

1) Грамота Тохтамиша в двох версіях, уйгурській і руській, видана п. т.: кн. Оболенській и Григорьевъ Ярлыкъ хана Золотой орды Тохтамыша къ польскому королю Ягайлу отъ 1392—3 г., Москва і Казань, 1850; польський переклад в часоп. Biblioteka Warszawska 1853 т. III.

2) Вперше опублікував сї монети і вказав на Володимира Ольгердовича д. Антонович в своїм рефераті друкованім в II т. Трудів III археол. вїзда (О новонайденных монетахъ съ именемъ Владимира). Він підніє, між иншим, також і ту важну подробицу, що геральдична фігура сих монет пригадує монети в. кн. Литовського. Його гадка не стріла опозиції ні у кого (див. Гуттенъ-Чапскій Удѣльня и пр. деньги древней Руси с. 4, Толстой Древнѣйшія монеты в. кн. Киевскаго с. 221), але на жаль, по Антоновичу сї монети й не були ніким ближше студійовані. В згаданій книзі Толстого (I. с.) була заповіджена спеціальна студія про них, але ся обіцянка, скільки менї було відомо, не була сповнена. Тим часом деякі звязані з ними питання не висвітлені досї: нпр., скільки знаю, ніхто не пробував відшифрувати самих тих татарських печаток, хоч се мало-б дуже важне значінне.

Всїх до тепер звісних монет в книзі Толстого вчислено шість, в тім аж пять ріжних типів! Важать вони від 1/2 до 1 грама. Знайдено з них дві в Гвоздові Київського повіта, оден в Никольській слобідці під Київом, оден коло Путивля.

Що справа татарської тамги на монетах-литовських князів дійсно дебатовала ся й мала вагу при кінці XIV в., показує оповідання про битву на Ворсклі в Никонівській компіляції. Як оповідає вона, Витовт мав поставити ханови Темир-Кутлукови жадання, аби на ханських монетах було „знаменіє Витовтово“, а Ідика (Едігей) натомість, на глуз, зажадав „во всемъ (Витовтовім) княженіи на денгахъ литовскихъ мосу ординьскому знамени быти“¹⁾. Полишаючи на боці формальну сторону сього, дуже белетристично написаного оповідання, воно ілюструє нам значніє тієї татарської тамги на київських монетах Володимира Ольгердовича.

Розумієть ся, абсолютного спокою компроміс сей не заповняв. Політика підтримування своїх союзників і претендентів в Орді, ведена литовськими князями, приводила до конфліктів з противниками литовських протегованців, і сі конфлікти, чи їх можливість, все таки змушували до пильної уваги й оборонности пограничні з степами землі — бо на них небезпечність в таких разях головно й унадала. Тому Кориятовичі (в літописнім оповіданню) й „боронять Подольську землю від Татар“, при існуванню „дани у Татари“. Такий характер конфлікту на тлі участі у внутрішніх справах Орди, як я сказав, могла мати уже згадана боротьба з Темірезом, а найбільше звісний епізод такого рода — се боротьба Витовта з Ідикою (Едігеем), в интересах вигнаного з Орди хана Тохтамиша. Боротьба ся привела до голосного погрому литовських князів на Ворсклі (1399), а слідом пішов татарський напад на Київщину й Волинь. В меньших розмірах такі факти й обставини мусіли повторяти ся частійше — й перед тим і по тім.

Не вважаючи на страшний погром 1399 р. Витовт не признав режіма Ідики і вів свою політику далі, висуваючи своїх кандидатів і від часу до часу висаджуючи їх на ханський престол. Нарешті повний упадок Орди в першій половині XV в. і сформованне нової держави — Кримського ханства на її руїнах²⁾, розвязала для українських земель татарську справу з правно-державного становища. Здаєть ся, що вже нещасливий хан Тохтамиш, а в кождім разі звісний фундатор Кримської держави Хаджи-Герай, вдячні за поміч і опіку, „великую ласку і честь“ Витовта в тяжкі часи — „коли їх коні потні були“, зрікли ся на користь в князя литовського історичних прав татарської Орди на руські землі, що були колись їй підвласні, й видали на те Витовтови грамоти³⁾.

1) Никон. III с. 173. 2) Про се все мова низше, в гл. IV.

3) В однім з листів Менглі-Герай так описує історію сих грамот: „Наші батьки царі (хани) і предок наш цар Тохтамиш були

Про се не раз згадує в своїх грамотах син Хаджи-герая Менгі-герай: „Пригадуємо вам, нише він в одній, найбільше докладній з них, — що великий цар, дядько (9) нап, і великий цар Ачжигрей, отець наш, коли їх коні були потні, поїхали в гостину до Литовської землі. Вони бачили там велику ласку й честь, і за те обдарували в. князя Витовта¹⁾ Київом на сам перед, а також і иньшими численними землями. Потім в. кн. литовський Казимир з литовськими князями й панами просили нас, і ми potwierдили йому те (прогалина), що дали були великий цар дід наш і отець наш, а то: Київську „тьму“ (землю) з усіма приналежностями („входы“), з данями, з землями й водами, Володимирську²⁾ тьму з усіма приналежностями й данями, землями й водами; тьму великого Дуцька з усіма приналежностями, данями землями й водами; Смоленську тьму з усіма приналежностями, данями, землями й водами; Камінецьку тьму³⁾ з усіма приналежностями, данями, землями й водами: Браславську тьму з усіма приналежностями, данями землями й водами, Сокальську⁴⁾ з усіма приналежностями, землями й водами; Звенигород (в полудневій Київщині) з приналежностями, данями, землями й водами; Черкаси з приналежностями, данями, землями й водами; Хачибей⁵⁾, Маяк⁶⁾ з водами й землями; землі (на лівім боці Дніпра) починаючи від Києва Дніпрі до устя:

з князем Витовтом заприсяжені брати й приятелі. Великий цар Тохтамыш дав великому князю Витовту Київ і Смоленськ й иньші города, і предок наш цар Тохтамыш дав на все то свої ярлики (грамоти). Після того вапні великі послы, приїхавши до нашого батька царя Ачгирея, взяли ярлик на ті згадані города. Потім наш старший брат Нурдовлат став царем і також — пан Ян Кучукович і пан Івашенцо приїхавши (в посольстві) взяли від нього ярлик, і міцна присяга між ними стала ся. І до мене (як став ханом) приїхали від брата вашого Казимира короля воевода троцький Богдан Андрушкович (Сакович) й Івашенцо, щоб узяти (в новім potwierдженню) ярлик нашого батька на Київ і Смоленськ і иньші города, й просили, аби вписати туди рязанські города й Одоїв, і то в ті наші ярлики вписано. Кажіть собі принести ті ярлики й перед собою прочитати — переконаєте ся в правді“...

1) В оригіналі тут прогалина, слова: „в. кн. Витовта“ доповняємо з контексту.

2) Володимир волинський.

3) Поділе. 4) Соколець в Браславщині?.

5) Хаджібей на місці нинішньої Одеси.

6) Місто на Дніпровім лимані. Тут Хаджібей і Маяк очевидно два осібні місця, не одно, як виглядало б з текста Хачибей Маяк — пор. реєстр Свигригайлових городів, Skarbice, ч. 746.

Снепород і Глинськ з усіма їх людьми ¹⁾, Жолваж, Путивль з землями й водами, Бирич, Синець ²⁾, Хотин, Лосичі, Хотмишль з усіма їх землями, водами, даними й приналежностями; Чернігівську тьму з усіма приналежностями, даними, землями й водами; Рязьськ з приналежностями, даними, землями й водами; Курську тьму з приналежностями, даними, землями й водами; тьму Сараєвого сина Егатая ³⁾ — Милолюб, Радогощ, з приналежностями, даними, землями й водами; Мужеч, Оскол, Стародуб і Брянськ з усіма їх приналежностями, даними, землями й водами; Мценськ, Любутеськ, Тулу з усіма їх приналежностями, даними, землями й водами; Бересте й Ратно; Козельськ, Пронськ, Волконськ, Іспас, Донець з усіма їх приналежностями, даними, землями й водами; Ябу-городок, Балакли ⁴⁾, Карасун, Дашів, городище Тушин, Немир, Мушач, Ходорів з усіма їх приналежностями, даними, землями й водами“.

Полишаючи на боці різні помилки в розміщенню (Татари за всіди були лихі географи) й назви незрозумілі, ми маємо тут вичислені досить повно українські землі ⁵⁾, що належали до в. кн. Литовського за часів Вітовта. Не вважаючи на деякі переборщення, можемо в сій Менглі-гераявій грамоті бачути досить вірний відгомін якогось листу Хаджі-герая, котрим той, як спадкоємець Золотої орди, вирікав ся з всяких прав татарської Орди на українські землі в. кн. Литовського. А може бути, що в основі її лежала ще давніша грамота Тохтаמיша такого змісту ⁶⁾.

Прослідивши таким чином в загальніших моментах справу татарської зверхности над українськими землями, вернімося ще до литовської окупації Поділя, полишеної нами на боці.

Ми мусимо тут виходити від наведеного вище словідання русько-литовської літописи. По побіді Ольгерда на Синій воді 1353 р. три брати Корятовичі — Юрій, Олександр і Константин, „за дозволом в. кн. Ольгерда й помічю литовської землі“, осіли ся на

¹⁾ Обидва міста в Перелславщині, до котрої очевидно належать і низше вчислені місця. ²⁾ На Сулі.

³⁾ Се мабуть память про якогось темника чи емира, що мав у своїй управі сі чернігівські землі.

⁴⁾ Балаклея, на устю Чичаклея в Бог, отже знову чорноморська територія, як при вчисленях вище Хаджібею й Маяку.

⁵⁾ З білоруських згадана тільки Смоленська земля — здобуток самого Вітовта. Пронськ заблукав сюди з земель рязанських, про які йде мова в сій грамоті особно. ⁶⁾ Про се ще в прим. 20.

Поділю, й увійшовши „в приязнь“ з місцевими отаманами, були призначені зверхниками місцевою людністю. Почали боронити землю від Татар, а як головний їх спосіб оборони літописець представляє будову замків, котрих на Поділю, по його словам, перед тим зовсім не було: поставили замки в Смотричу, Бакоті, Камінці, „і так всі подільські городи (замки) помурували й усю землю Подольську опанували (осели)“¹⁾.

Се оповідання дає вірний, але не повний образ окупації Поділля. Його треба доповнити.

Насамперед Поділле не було якимсь „новим світом“ для литовських княжат, відкритим Ольгердовим походом. Боротьба за Галичину й Волинь мусіла від самих початків звернути увагу їх також і на Поділле, так тісно звязане географічно з Волинею, а з Галичиною звязане ще й політично, як її давніша провінція. Властиво треба б дивувати ся, що Поділле, давнє Понизе, так якось на узбочи зіставалось підчас сеї боротьби. Але на то були свої причини: воно було в безпосередній залежності від Орди, і поки Орда була сильна, ніхто не хотів з нею заціятись.

Як ми вже знаємо, Понизе ніколи не було органічно звязане з Галицьким князівством і жило своїм життям під властивістю галицьких князів, що мусіла бути тут досить слаба. Коли появили ся Татари, сі звязки порвали ся зовсім. Не може бути сумніву, що Понизе опинило ся досить скоро в безпосередній залежності від Татар. Виправді, ми не маємо безпосередніх вказівок на се, але та обставина, що Побожє в 1250-х рр. уже сиділо „під Татарами“, на мій погляд служить дуже характеристичним симптомом. В 1252—4 рр. Куремса пробував привести в безпосередню залежність від Орди Бакоту й полудневу Волинь; з волинськими городами йому не пощастило, але про Бакоту і взагалі про західне Понизе від того часу нічого не чуємо, і зістаєть ся неясним, чи Данило відібрав його собі назад. Але чи тоді, чи пізнійше — нпр. по смерті Данила, подністрянське Понизе таки мусіло перейти під безпосередню власть Татар, подібно як Понизе побожське, що не вважаючи на Данилові походи на „людей татарських“ від 1250-х рр. (а властиво ще від 1240-х) зіставало ся все в безпосередній залежності від Татар²⁾.

Так власне сформувава ся територія пізнійшого Поділля, по всякій правдоподібності ще в XIII в. Се були землі подністрянсько-побожські, що перейшли „під Татар“, добровільно чи недобровільно,

1) Ученія записки II отд. I с. 44.

2) Див. т. III² с. 84—5, 155 і далі.

і були злучені однією своєї політичної долі. Границею їх з Волинню служила більше менше вододільна лінія Бога й Припети (як подільські замки за Кориятовичів тут звісні Межибоже, Божеськ і Винниця). Галицькою границею була лінія що лучила, приблизно взяти, верхівя Бога з устем Стрини; як подільські замки Кориятовичів знаємо тут Червоногород і Скалу, але є виразний слід, що й Теробовельщина перед тим також належала до Поділя¹⁾. З Київщиною (полудневою) не було ніякої виразної границі, власне тому мабуть, що сі землі, так само як Поділе, стояли в безпосередній залежності від Татар (тим пояснюється те, що давні київські землі за Росію зачисляли ся до Браславщини, себто східнього Поділя). Так сформована територія дістала й нове, перед тим незвісне імя, що вперше зустрічається в актах з кінця XIV в.²⁾ — Поділе; імя аналогічне з давнішою незвою „Понизя“.

Перші стадії польсько-литовської боротьби за руські землі не торкнулись Поділя. Хоч Казимира новіша польська історіографія славить за увільнення руських земель від татарської вормиги, в дійсності він забрав землі, де татарська зверхність була номінальною, але подільських земель, що були під безпосередньою власттю Татар, — не дуже зацінав. Що правда, Длугош представляє, що Казимир забрав ціле Поділе, і то ще перед 1352 р. Під р. 1352 він записує напад Татарів, з намови Ольгерда, на Подільську землю, *regno Poloniae subiectam*. Так сам оповідаючи про надання Спиткови, називає він Поділе землею, „відібраною Казимиром з татарських рук зброєю й мечем“³⁾. Але єї принагідні вискази, без всякого докладнішого

¹⁾ В наданню Поділя Спиткови 1395 р. Ягайло виразно зачисляє округи Теробовля й Стінки до Подільських земель: він застерігається, що так само як Межибоже, Божеський і Винниця виключають ся з подільської держави Спитка, так само і *districtus Trebowliensis et Szenca... non obstante donacione huiusmodi observentur circa iura et in quibus tempore felicis et eterne recordacionis incliti Kazimiri regis Poloniae nostri predecessoris et Ladislai ducis oppoliensis alias tenutarii illarum parcium observabantur* (Codex ep. Vitoldi с. 39). Сього застерезення інакше не можна розуміти як тільки так, що Теробовль і Стінка зачисляли ся до Поділя ще в кінці XIV в. і давніше до нього належали, але були відірвані від нього колись за Казимира В., через те не увійшли в надання Спиткови, а наслідком сього злили ся знову з Галичиною. Що то був за *districtus Szenca*, Стінка з округом, не можна сказати — див. вище, с. 90.

²⁾ Перший документ, де ужите слово Поділе — надання Спиткови 1395 р. Про термін Поділя — мое „Барское староство“ с. 17 і далі (тут взагалі подано коротку історію Поділя).

³⁾ Длугош III с. 245 і 519.

означення, коли ся Казимирова окупація Поділя стала ся, роблять таке вражіння, що батько польської історіографії, будши свідком пізнійших спорів за права Польщі й Литви на Поділе, хотів піддати читачеві вражіння, що Поділе належало до Польщі з дуже давніх часів, але не мав відваги скомпонувати просто з голови історію сеї Казимирової окупації¹⁾.

В сучасних звістках ми ніде не знаходимо найменшої вказівки, аби Казимир колись ходив на Поділе або забрав його, а пізнійша грамота Ягайла 1595 р., що надавала Поділе Спиткови з Мельштина, вказує дуже докладно, як далеко на схід сягали Казимирові здобутки: Ягайло, віддаючи Поділе Спиткови, вилучає для себе Побожє, а заразом застерігає, що „округи Теревовля й Стінки зістануть ся й далі при тих правах, які мали за часів Казимира й Володислава опольського²⁾“. Се протиставлення сих двох округів властивому Поділю — округам Камінця, Смотрича, Червоногорода, Скали й Бакоти, вичисленим в тій же грамоті, показує виразно, що тільки ті два округи за часів Казимира й Володислава належали до Польщі й Угорщини. Теревовельщина була стародавньою інтегральною частиною Галичини, і після того як Казимир прилучив її назад до галицьких земель, вона так при них і зістала ся. Де була „Стінка“, не можна сказати напевно, але очевидно, що десь на західнім по-

¹⁾ Кромєр, опираючися на Длугошу, але не представляючи вже собі ясно тих фактів, які змушували Длугоша до такої oberжності, зовсім відважно твердить, що Казимир забрав „полудневу Русь і Поділе аж по самий Кремінець“. Він пробує довести се різними доказами, але зовсім, розумієть ся, хибно — їх розібрав уже Стадніцький, *Synowie Geduzina I* с. 136, і тому нема по що нам над ними застановлять ся. Та недавно в дусі Кромєра, але ще більш рішучо, пробував представити подільську справу др. Прохаска в статі *Podole lennem Kogony (1352—1410) — Rozprawy wydz. hist. filoz. akademii* т. 33. Він пробує довести що Поділе ніколи не було завойоване литовськими князями, ані належало до них, відкидає оповідання русько-литовської літгониси про битву на Синій воді, про Кориятовичів, про похід Витовта й його володіння Поділем перед 1411 р. Кладе натомість в основу своїх виводів Длугошеву звістку під р. 1352, а проти історії Витовтового похода на Федора Кориятовича вимисляє похід Ягайла на Поділе 1393 р. Сі виводи його по части операють ся на голословних і зовсім довільних твердженнях, по части на хибних інтерпретаціях і натяганнях, так що найменшої наукової стійности не мають. Детальніше розібрав я їх в своїй рецензії в т. XIII *Записок наук. тов. ім. Шевченка* і туди відсилаю цікавих, а тут уважаю себе в праві супроти того ближше не спиняти ся коло сеї невдалої елюкубрації.

²⁾ *Codex epist. Vitoldi* с. 39 = *Archiwum Sanguszków* с. 19.

граничу Поділля, найскорше — в безпосереднім сусідстві Тереховля¹⁾. Отже властивого Поділля, як розуміли його в XV в. і пізнійше, Казимирові завойовання не діткнулись.

Литовські князі також мусіли обминати Поділля, поки рахували на поміч Татар або не хотіли з ними зачіпати ся. Тільки повний упадок Татарської держави осмілив їх, а розрив з Татарами, що в кінці привів до війни 1363 р., розв'язав їм руки в відносинах до Поділля. Тому оповідання русько-литовської літописи, що литовська окупація Поділля наступила по битві на Синій воді, не має в собі нічого підозрілого. „За згодою Ольгерда й поміччю литовської землі“ брати-Коріятевичі ідуть на Поділля й осідають тут. Пізнійший компілятор Стрийковський каже їм брати участь в поході Ольгерда на Татар, і Ольгерд за їх заслуги в с'ім поході дає їм Поділля та лишає з ними частину свого війська²⁾. Се розуміється, власні згоди Стрийковського; нічого нема неправдоподібного в тім, що так воно й дійсно було, але як саме — того, розуміється, не будемо знати, поки будемо мати в руках тільки коротеньке оповідання русько-литовського літописця.

Літописець сей, зазначивши, що окупація Поділля стала ся наслідком побіди над Татарами, „отчичами і дідичами Подільської землі“ (се йому потрібно, аби вивести державні права в. кн. Литовського на Поділля), далі сам підносить, що окупація ся не мала характеру насильного опанування. По його словам, вона чинила ся на підставі добровільної угоди з місцевою руською людністю: Коріятевичі входять „у приязнь“ з місцевою старшиною — „отаманами“, і з їх поміччю організують оборону землі від Татар. З огляду що для тенденції літописця було б наручнійше підчеркувати навпаки, що Поділля було здобуте силою литовського меча, таке представлення подільської окупації має всяке право на наше довіре. І така добровільність переходу подільської людности під управу литовських князів не повинна нас дивувати супроти припущення, що в своїм часі ся подільська людність добровільно перейшла була під безпосередню та-

¹⁾ В давніших часах можемо вказати тільки одну осаду такого імені — се нинішні Стінки коло Золочева (на них вказували вже видавці *Archivum Sanguszków I*, index). Вони звісні уже в актах XV в., але тільки як *villa (Akta grodz. i ziem. XII c. 230, 246)*, та й лежать де що задалеко. Молчановський з граничного обводу 1546 р. вказував на ліс *Stenki* на устю Гнізди в Серед (op. c. 14 і 188), але се не помагає нічого — стівка для ліса в нашій мові *nomen appellativum*, а не *proprium*.

²⁾ *Strykowski II c. 6—7.*

тарську зверхність. Протягом столітя ся татарська зверхність мала час показати свої прикрі сторони, а спеціально часи розкладу й анархії Татарської держави могли давати себе прикро відчувати й таким українським підданам Орди.

Оповідуючи про діяльність Корятовичів на Поділю, русько-литовський літописець підчеркує їх діяльність звернену проти Татар: вони перестають давати дань татарським баскакам, боронять Поділе від Татар і мурують замки для сеї оборони; Олександр Корятович і головою накладає в якімсь конфлікті з Татарами („Татарове убили“). Хоч що до вірности сього всього не маємо підстави щось закидати, образ одначе виходить односторонній: вище я вказав, що ми маємо виразні вказівки про контрибуцію давану Татарам, хоч і не реґулярно, а тільки від часу до часу, за часів Корятовичів і пізнійше — ще в початках XV в. Вказав я також, що судячи з сього і з різних иньших вказівок, Поділе, як і иньші українсько-руські землі в. ки. Литовського, номінально признавало татарську зверхність над собою аж до кінця XIV в. або ще й дещо пізнійше. Тож боронити Поділе Корятовичам приходило ся, правдоподобно, в часи татарської анархії, а також від тих татарських ханів та емірів, що не признавались литовським правительством, чи спеціально — місцевими подільськими князями, та були противні їх татарським союзникам.

З другого боку від коли литовські князі, загорнувши Поділе, зняли з нього те *табу* в виді татарської власти, що хоронила його давнійше від претензій і литовських і польських, не могло воно вже зіставати ся нетикальним в польсько-литовській боротьбі за українські землі. Литовські князі Поділя мусіли оглядати ся на Польщу.

Русько-литовський літописець підчеркує супроти пізнійших спорів за Поділе, що Корятовичі зайняли Поділе „со князя великого Ольгирдовимъ прозволениемъ и с помічію Литовской земли“, але ся „поміч Литовської землі“ була занадто проблематична, аби нею можна було заспокоїтись, а ще на таким далекім, на всякі ворожі заходи виставленім пограничю яє Поділе. Я підносив уже вище, говорячи про Волинь, що при загальній екстензивности литовської політики й потребі повсечасної готовости до боротьби з Німцями на північній границі, литовські князі в українських землях не могли числити на поміч литовського правительства й мусіли покладати ся виключно майже на власні сили. А в слабо залюдненім, з усіх боків zagrożенім Поділю бути полишеним власним силам було особливо тяжко. Тож і не диво, що до певної міри забезпечивши себе зі

сторони Татар компромісом — признаннем татарської зверхности, литовські князі й супроти Польщі ідуть також на компроміс.

Русько-литовський літописець мовчить про се. Він оповідає тільки легендарний переказ, що Казимир Бел., не маючи синів, закликав до себе „за глейтовними листами с великою твердостію“ Константина Кориатовича до Кракова й хотів видати за нього доньку, з тим аби він був по нїм наступником на польським престолі; але Константин, розглянувши ся на польським дворі, „не схотів приступити до їх віри“, й погостивши у короля, вернув ся назад, „до своего гоеударства“.

Кориатовичі в дійности їздили до Кракова не так рідко, як представляє собі русько-литовський літописець, у котрого ся подоріж Константина обставлена ріжними „твердостями й глейтами“ — вони знали туди дорогу дуже добре. Олександра Кориатовича бачимо при боці Казимира в Польщі в р. 1368; по словам Яна з Чарикова, Олександр був в Кракові і в часі смерти Казимира, коли литовські князі позаберали волинські замки — може їздив на похорон. Потім маємо його грамоту краківським купцям на свободну торгівлю на Поділю, видану в Кракові весною 1375 р. Маємо грамоту й самого Константина, видану в Кракові весною 1385 р., де він повторяє привілегії надані його братом краківським купцям¹⁾. До одної з таких подорожей Константина могла бути й привязана легенда, що польський король хотів мати його своїм зятем і наступником. Вона виглядає зрештою як іронічна алюзія до Ягайлового одруження з Ядвігою: от мовляв иньших князів також кликали на польський престіл, але ті люди більше себе поважали й на те не звабили ся, віри своєї не змінили.

Уже єї подорожі Кориатовичів до Польщі, przypadково нам звісні, а в дійности може ще й далеко частійші, вказують на зближення Кориатовичів до краківського двору, — зближення дуже характеристичне супроти боротьби, яку провадили з Польщею литовські князі. Властивий характер сього зближення виявляє звісний уже нам трактат польсько-литовської згоди з 1366 р. Як ми бачили вже, в нїм Юрий і Олександр Кориатовичі виступають по польській стороні, як союзники й присяжники Казимира, так само як і Юрий Наримунтович белзький; тільки що той до сього васальства був змушений війною, а для Кориатовичів такого мусу не було. Ян з Чарикова з признанням підносить, що Олександр Кориатович був завсіди вірним Ка-

¹⁾ Akta grodz. i ziem. VII ч. 7, Codex dipl. m. Krakowa ч. 47 і 60, Monum. Poloniae hist. II с. 643.

змиру й доставши від нього в управу в 1366 р. Володимир, до смерти Казимира вірно служив йому. Я вище висловив також здогад, що й Юрий Кориятович тому згадується в трактаті 1366 р., бо разом з братом достав від Казимира якусь державу в українських землях²⁾. Але як би там не було, се довіре, яке Казимир показує Кориятовичам в 1366 р., і їх роля в сім трактаті, показує що Кориятовичі скоро йно осіли ся в Подільській землі, постарали ся зблизити ся до Польщі, й зайняли нейтральне становище в польсько-литовській боротьбі.

Уважати таке їх становище результатом якихось спеціальних уподобань чи симпатий до Польщі було-б дуже сьміло. Тут був простий, політичний рахунок — забезпечити себе від всяких претензій зі сторони Польщі. Се було тим потрібнійше, що Кориятовичі, не маючи ні звідки помочи, мали на голові не одну Польщу, як ми вже бачили.

Стільки про саме Поділе. Додам лише кілька загальнійших уваг про окупацію українських земель Литвою взагалі.

Оповідання русько-литовської літописи про литовську окупацію Поділя, виразно зазначаючи брак всякої насильности в сім акті, дуже цінне для характеристики литовської окупації в українських землях взагалі.

Я вже вище зазначив дуже слабу інтензивність литовської політики в руських землях. По части була вона наслідком її великої екстензивности, по части — причини її лежали в слабій державній організації, а ще більше в тім, що сили в. кн. Литовського відтягала й скупляла коло себе боротьба з німецькими рицарями, яка разом з тим тягла ся без перерви на північних границях. В. кн. Литовське могло вкладати лише мінімальну енергію в окупацію українських і білоруських земель. І коли воно при тій мінімальній траті сил і енергії в середніх десятиліттях XIV в. так незвичайно розширило свою територію в напрямі України, то се можна толкувати тільки тим, що сі українські землі переходили під литовську зверхність або добровільно, або що найменше — при пасивности людности. А окрім самої людности тут не було більше нікому боронити ся. Бо в одніх землях не було зовсім державної організації (як на Поділю або в значній частині давньої Київщини та в Переяславщині), в інших (як у Сіверщині, або в самім Києві) ся державна організація

²⁾ Угода 1366 р. — *Kwartalnik hist.* 1890 с. 573, *Monum. Poloniae hist.* II с. 631, пор. вище с. 390.

хоч і була, але незвичайно слабка. Зверхник же сих земель — Татарська орда була в такім розстрою, що не могла поставити перепони литовській окупації.

Тому так непримітно переходило прилучення українських земель до в. кн. Литовського. Тому-ж, між иньшим, і такі незначні сліди лишило воно в сучасних джерелах, а що важливіше — не відбило ся глибоше в місцевій традиції.

Чим же пояснити ту пасивність або добровільність в переході українських земель, підчеркнену взагалі новітніми дослідниками, які займали ся історією сеї окупації? ¹⁾ При великій бідности звісток про сю литовську окупацію, де оповіданне русько-литовської літописи про прилучення Поділля зостаєть ся властиво одиноким виразним свідощтвом, на се питання можна відповісти на підставі більше менше теоретичних виводів і аналогій.

Насамперед треба з притиском піднести, що литовська зверхність не мала, або дуже мало мала характер етнографічно-чужий. В. кн. Литовське й литовська княжа династія в середині XIV в. литовськими були більше з імени тільки. Уже Гедимин, як ми бачили, звав себе „королем литовським і руським“, rex Letwinorum et Rutenorum, або — Letwinorum et multorum Ruthenorum. З його сімох синів половина напевно були православними: Наримунт-Гліб, Кориат-Михайло, Любарт-Дмитро, а здаєть ся й сам Ольгерд, що в 1342 р. називав перед Псковичами себе християнином: „уже хрещень єсмь, и християнинъ єсмь, второе крестити ся не хочу“ ²⁾, хоч офіційально до смерти зоставав ся поганином. Гедиминові доньки також повиходили за християн.

Але у Гедимина се було тільки телеранцією, признаннем за руським елементом відповідного значіння в своїй державі. Сам Гедимин хотів зістати ся до смерти Литвином і поганином: „нехай мене сам чорт хрестить, коли я заявляв коли небудь охоту вихрестити ся“,

¹⁾ Антонович (Монографія,) Любавский оп. с. і особливо Леонтович — Очерки рус.-лит. права, також Молчановський (оп. с. гл. VII), мое „Барское староство“ с. 20 і далі.

²⁾ Никон. II с. 215; Ширша рус.-лит. літопись (т. зв. Биховця) каже, що Ольгерд „охрестив ся в руську віру“, женячи ся з княжною витебською — с. 20, пор. Гусинську компіляцію — с. 349. Про руський елемент в в. кн. Литовськім з давніших праць дав. Jaroszewicz Obraz Litwy т. I гл. 17, т. II гл. 1 і 11, Боричевській Православіе и русская народность в Литвѣ, Спб., 1851, Васильевській Очеркъ г. Вильны, Спб., 1872 (з Памятників старини зап. губ.), з новітших — Антонович Очеркъ ист. в. кн. Литовскаго, passim, Дашкевичъ Забутки гл. IV.

казав він з нагоди висланих в його імени заяв про замір охрестити ся. Натомість його сини, виростаючи по різних руських містах, оженені з Русинками, обертаючи ся між Русинами, не тільки рахували ся з руськими елементами, але переважно самі чули себе Русинами. Тільки один Кейстут між ними репрезентував литовський, поганський елемент. Друге-ж покоління Гедиміновичів було вже руське майже без винятків. З дванадцятьох синів Ольгерда тільки декотрі мають ще литовські імена. З них рахують з десять православних. Про самого Ягайла є традиція, що він був охрещений на православну віру з іменем Якова, і се а ргіогі зовсім правдоподібно, хоч він і не манифестував ся своїм хрещенням¹⁾. А вже документально звісно, що він свого стриччого брата Витовта змусив перейти на православну віру після того вже, як той був охрещений на католицьку²⁾.

Але на вірі не кінчило ся. Руська мова панувала на литовським дворі. Знаємо певно, що Ягайло з Витовтом кореспондував по руськи і то при кінці життя, по кількадесяти літах польського королівання³⁾. Призвичаєне до руської штуки, до руської культури переніс він з собою до Кракова й заценив своїй родині (руські майстри в Кракові й иньших польських містах за Ягайла, „грецькі“, властиво руські каплиці на Вавелю)⁴⁾.

Але династія була лише показником національних відносин в самій державі. Уже при кінці життя Гедиміна більшість в. кн. Литовського складала ся з білоруських земель. При кінці XIV в. властиві литовські провінції не творили й пятої часті держави: слов'янська стихія (білоруська й українська) заливала литовську, що давно перестала бути властивою підставою держави. При тім самий литовський елемент дуже значно піднав уже руській культурі

1) Про традицію православної віри Ягайла див. Narbutt Piśma rompiejsze s. 99; докладнійше ся справа не була розібрана, і новітніми часами стрічаємо тільки голослові твєрдження в той чи иньший бік. Давнішу літературу дав. Барбашевъ Витовтъ с. 34—5, новітніми часами сю справу трактував (але досить не мудро) др. Прохаска — Przyczynki krytyczne do dziejów unii, 1896 р. розд. IV.

2) Се каже Витовт сам у своїм меморіалі — *Scr. rerum pruss.* II с. 703.

3) *Quod autem scripsistis in littera ruthenica* — пише Витовт Ягайлови; *scribit nobis fraternitas vestra in ruthenico — copia littere d. regis Polonie scripte d. magno duci in ruthenico* — *Codex epist. Vitoldi* s. 827, 831, 833, *Codex saec. XV* т. II с. 243 (bis).

4) Див. Марія Грушевська — *Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній)*, Льв., 1903 — з LI тому *Записок Н. тов. ім. Шевченка*. Також в т. VI гл. 4 сєї *Історії*.

Віймок становила Жмудь, що міцно тримала ся литовської віри і ще в 1382 р. заявила Ягайлу, що признає його своїм князем тільки в такому разі, коли він зістанеть ся вірним поганській релігії предків своїх¹⁾. Але через таке своє консервативне становище, Жмудь і стояла осторонь від державного життя. Литовські роди, що правда, займали перші місця в державі (але й то поруч білоруських та українських родів — князівських і декотрих визначніших боярських), але в значній частині вони були литовськими по імені вже тільки.

„Руська віра“ ширила ся між верхніми верствами Литви. Ширша русько-литовська літопись переказує традицію литовських аристократичних кругів, що за Ольгерда „римское віри в Литве не было, только руская змешала ся“²⁾. Росновсюдненнем її поясняють ся й досить мале число охрещених на католицтво за Ягайла на Литві. Значно пізніше потвердження земельної грамоти Витебської землі (1504 р.) забезпечує свободу тим, „которые будутъ — Литвинъ або Ляхъ крещены были у Витебску въ рускую вѣру“³⁾.

Норми державного права, хоч і змінені дальшою державною еволюцією, були перейняті в. кн. Литовським від Руси. Приватне й карне право в. кн. Литовського оперло ся також на руським, як побазує порівнянне Руської Правди з земельними грамотами в. кн. Литовського й Литовським Статутом⁴⁾. Руська мова стала урядовою й культурною мовою в. кн. Литовського — мовою великокняжої канцелярії і урядів, праводавства й писемства взагалі, навіть у чисто-литовських землях; навіть на Жмуді документів писаних по литовськи не маємо зовсім. Сю ролю задержала вона навіть по сполученню з Польщею, по радикальній переміні в загальнім напрямі державної політики. І ще в першій половині XVII в. руський патріот дійсно міг би казати:

Полска квітнет лациною,
Литва квітнет русизною:
Без той въ Польще не пребудеш,
Без сей въ Литве блазном будзеш⁵⁾.

1) Si velit ritum originis retinere, in omnibus velint ei obedire—
Scr. r. prussicarum II с. 619. Відповідь Ягайла не переказана, але додано, що Жмудь перейшла до Кейстута, значить Ягайло не хотів дати такого приречення — подробиця дуже інтересна для питання про його християнство.

2) Ротнікі с. 40.

3) Акты Запад. Россіи I ч. 204.

4) Див. в т. V с. 4—5 і 630—1.

5) Сі вірші писані писемом з початків XVII в. на чистій стороні друкованого статута 1588 р. і видані в факсиміле в I т. Собранія гра-

Тим поясняєть ся, що самі в. князі литовські дивили ся на себе як на спадкоємців давньої Руської держави. В. кн. Литовське дійсно було таким самим політичним і культурним спадкоємцем давньої Руси, як і в. кн. Московське. Дарма що на чолі його стояв нпр. Ольгерд, до смерти уважаний за поганина (в московських кругах його „невірність“ навмисно підчеркувано дуже). Він не вважаючи на се сам дивив ся на себе, і на нього дивили ся дійсно, як на спадкоємця Руської держави. Далеко скорше, ніж московські володарі, що тільки в XV в. відкрито виступили з програмою „збирання Руси“, — уже в другій половині XIV в. заявляють в. князі литовські своє переконане, що всі „руські землі“ мають до них належати. Я вже згадував заяву дану Ольгердом в 1358 р. пруським рицарям, що „вся Русь мусить належати до Литви“ (*omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere*). Згадаю тут іще оповідане про битву над Ворсклою: що Витовт обіцяв своему претенденту Тохтамишу (в його інтересі йшов він тоді походом на Орду) посадити його ханом в Орді, а Тохтамиш його в таких разі мав „посадити на всей Руской землі“¹⁾.

Таким становищем поясняєть ся та сильна конкуренція, яку в. кн. Литовське робило в. кн. Московському в XIV і навіть — силою інерції — ще в першій половині XV в., і се вагання між тими двома політичними тілами стількох земель давньої Руської держави. Вел. князівство Литовське і вел. князівство Московське се були два політичні тіла зовсім аналогічні, котрих суперництва трудно було вгадати кінець, доки Литва не зійшла зі становища руської держави, спадкоємиці Київя й Галича. Ще в XVI віці по старій традиції говорять Українці з вел. князівства Литовського про „наше государство християнське руське, в. кн. Литовське“²⁾.

Супроти того всього й окупація українсько-руських земель Литвою в XIV в. мала характер не завойовання, не чужоземної напасті, а прилучення, збирання земель Руської держави, аналогічного з тим, як збирали колись розсіпані часті Київської держави її провідники X—XII в.

мочь Вильна, Ковна, Трок і т. п., 1843. Дальші вірші вже кульгають дуже сильно в ритмі:

Ведзь же юж Русь, иж тва хвала
 По всем свете юж дойзрала,
 Весели се ты Русине
 Тва слава никгды не згине.

1) *Scriptores rerum pruss.* II с. 80, Ученны зап. II отд. I с. 42.

2) Справа Єродіакона Йокима в Чтеніях московських 1883, I, с. 2.

Се тим більше, що в парі з тим „руським“ характером держави ішов іще й консерватизм литовської державної політики, з своїм гаслом: „ми старини не рушаєм, а новини не уводим“. Консерватизм сей, що був у своїй основі не тільки політичною тактикою, а й неминучим впливом внутрішньої культурної слабости в. кн. Литовського, браку власних, національних скристалізованих форм державного й суспільного життя, — зовсім щиро проповідував ся литовським правительством, що дійсно бажало як найдокладніше приладити ся до питомого укладу руських земель, — хоч державна еволюція сама, силою факту, неустанно робила різні зміни в їх „старині“. Консерватизм сей заповідав захованне тих прикмет устрою й життя, які цїнила собі людність певної землі, тим часом як ширша державна організація подавала надію на поправу тих сторін життя, які встигли дати ся в знаки протягом століття упадку державного життя. Се мусїло ся цїнити ся, навіть там, по тих землях, де колись сама ж така людність той давнійший державний устрій руйнувала — річ занадто звісна в „народній психології“, аби ближше на нїй застановлятися. Спеціально перспектива увільнення від татарських мішань і непорядків, що в часах розкладу Орди, в середині XIV в., як я вже сказав, могли себе давати особливо прикро відчувати, — могла служити в українських землях також не согіршою захоотою до переходу під управу литовських князїв.

Думаю, що сї моменти об'ясняють, принаймні — в досить значній мірі, незвичайні здобутки литовської політики в українських землях XIV в., секрет її успіхів. Але властивим її талїсманом був таки руський характер в. кн. Литовського. Йому завдячувало воно свій незвичайний політичний зріст, і він служив йому — доки литовське правительтво не згубило його, зломивши свою дотенерішню державну політику унією з Польщею.

II.

Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV в.

Польсько-угорський спір за Галичину. Литовсько-польська унія й плян влучення земель в. кн. Литовського до Польщі. Відокремлення в. князівства під управою Витовта й відрочення інкорпорації. Касовання князівств на Україні.

Так отже з остаточною четвертиною XIV в. українські землі (з винятком угорської України) ввійшли в склад в. кн. Литовського і Польщі й їх дальша історія розвивається на тлі історії тих двох держав, в залежності від них та їх обоюсторонніх відносин. На дальший розвій історії наших земель в ближніх двох століттях вплинуло кілька важних фактів, що сталися на переломі XIV і XV в. Тож на них насамперед мусимо ми спинитися — розуміється, настільки, наскільки вони відбилися на історії України. А що факти ці не все стоять в генетичнім зв'язку з собою, то й переходити їх мусимо з-окрема. Факти, чи їх групи розумію такі:

а) Окупована Польщею на підставі угоди з Угорщиною Галичина займала непевне становище між сими двома державами. Розірвання особистої унії Угорщини й Польщі в р. 1382 загострило сю непевність. Справа була розв'язана на користь Польщі оружною рукою в р. 1387 — походом Ядвиги. В формі дипломатичних спорів затягнула ся вона на довго, перейшла в XV в. і рішена властиво не була ніколи, але Галичина від кампанії 1387 р. зостається при Польщі.

б) Оружна боротьба Литви й Польщі за Галицько-волниські землі була перервана унією Литви й Польщі, що звела сю боротьбу до менше гострих форм, переважно дипломатичних переговорів.

в) В початковій своїй формі унія заповідала безпосереднє влучення всіх, а в тім і українських земель в. князівства Литовського

до Польщі; але змагання Витовта до задержання державної особистості в. кн. Литовського розбили її пляни й потягнули сю справу в довгу проволоку.

г) Діяльність того ж Витовта, перейнята й його наступниками, що довели зачеркнену ним програму до кінця, — позбавила державної окремішності поодинокі українські землі в. кн. Литовського. В руках поодиноких литовських династій ці землі стали були майже особними державами і з часом мусіли відокремити ся зовсім; але політика Витовта зробила з них прості провінції в. кн. Литовського, так що дальша доля їх як найтісніше була звязана з долею в. князівства взагалі.

В сім порядку сі групи фактів тепер перейдемо, щоб потім слідити, як наслідком тих подій уложила ся політична доля українських земель в дальших століттях.

Отже почнемо від Галичини ¹⁾.

Ми вже знаємо, що в галицькій справі Польща, себ то Казимир Великий — виступав на підставі порозуміння з Угорщиною ²⁾. В вайдавнійшій умові Польщі й Угорщини в руській справі, яку маємо, себто в трактаті 1350 р., знаходимо виразний відклик до якоїсь угоди в сій справі, уложеної ще з Каролем угорським († 1342), і я висловив здогад, що ще підчас вишгородських переговорів 1339 р. між Казимиром і Каролем була уложена умова, де обидві сторони стояли на тім же ґрунті, на яким стоять вони в умові 1350 р., уложеної уже по тому, як Казимир здобув Галичину. У всякім разі умова 1350 р. кидає світло на становище обох держав в галицькій справі і в попередніх літах, і ті великі гарантії угорських прав на Галичину, які в ній знаходимо, певно, не були новою уступкою, а дагували ся давнішими роками.

¹⁾ Про відносини Польщі й Угорщини в руській справі й пізнійший спір див. головню: Stadnicki Synowie Gedymina, II; Matyja Der polnisch-ungarischer Streit um Galizien und Lodomerien (Jahresbericht des II Obergymn. im Lemberg, 1886); Prochaska W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W. — Kwart. hist. 1892; Lewicki Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza ib. 1894, Милькович Студия критична над історією русько-польською, 1893. Деяко дають також иньші монографії до історії окупації Галичини, вичислені в прим. 4, а також праці до історії Польщі в тім часі: Szujski Ludwig wegierski i bezkrólewie po jego smierci (Opowiadania i rostrzazania historyczne), Szajnocha—Jadwiga i Jagiello, Caro—Geschichte Polens, II, Спеціальніші монографії вкажу низше.

²⁾ Див. т. III² 129—130 і вище с. і далі.

Галичина признавала ся землею угорською, на основі угорських історичних прав, і коли угорський король дозволяв Казимиру її зайняти, то тільки з застереженням всіх угорських прав. В разі коли б Казимир не мав сина, Галичина разом з цілою Польщею мала перейти спадщиною до угорського короля, на підставі спадщинної угоди 1339 р. Коли ж би у Казимира був син, і Польща до угорського короля не перейшла, то в таким разі угорський король — Людовик чи його наступник — мав право викупити Галичину кожної хвили від корони Польської за 100 тисяч фльоренів¹⁾.

Так була стилізована умова 1350 р., найдавніша яку ми маємо в сій справі. Галичина отже признавала ся власністю Угорщини, а Казимир мав її тільки в доживотній державі. За кошти й труди, вложені Польщею в окупацію Галичини, признавало ся їй право тільки на викупну суму. На сій підставі угорський король обов'язував ся помагати Польщі в справах зв'язаних з Галичиною, і дійсно, як ми вже знаємо, він кілька разів сам ходив походом разом з Казимиром, хоч особливої енергії в то не вкладав, бо взагалі заінтересовання Галичиною не показував, а також посилав війська й поживав гроші Казимиру на воєнні потреби. З р. 1355 маємо грамоту, де Людовик обіцяє Казимиру не вимагати від нього звороту позички, зробленої у нього Казимиром для окупації Русі, доки він не прийде до спокійного володіння сею землею, „яке мали предки наші“ (*prout predecessores nostri habuerunt*)²⁾.

Ся остатня фраза інтересна, бо й тут угорський король підчеркує права Угорщини на Галичину, і ся подробиця особливо цінна супроти здогадів декотрих учених, що Людовик пізніше вирік ся своїх прав на Русь³⁾. В дійсности було як раз навпаки — в пізніших трактатах Людовика з Казимиром що до його прав на польську спадщину (рр. 1364 і 1369) повторять ся остереження, що давніші умови їх мають силу й на далі⁴⁾. Та й трактованіє Людовиком на польським престолі українських земель як угорської про-

¹⁾ Грамота 1350 р. — найліпше видана у Прохаски, *W sprawie*, дод. II.

²⁾ Грамота 1355 р. у Догеля (*Codex diplom. Poloniae*) I с. 37, передр. у Fejér-a IX 2 ч. 178, Матієва с. 45 і Мильковича дод. IV.

³⁾ *Stadnicki Synowie* II с. 232; пок. історик понав у сю помилку тому, що знав умову 1364 р. в витягу Нарушевча, а в сім витягу вона уривала ся так, що зміст виходив зовсім инакший.

⁴⁾ Умова 1364 р. в цілости у Прохаски дод. III (з оригінала), умова 1369 — *Dogiel* I с. 39, передр. Fejér IX. 4 с. 157. Остереження в обох стилізоване дуже загально, в остатнім: *omnia pacta, conventiones, ligas, confoederationes utrobique primitus habitas, factas, dispositas*

вінції й брак усякої опозиції в польських кругах против такого трактування показують, що Галичина признавала ся власністю Угорщини не тільки в угорських, а і в польських кругах, для котрих умови в сій справі Казимира з Людовиком, розумієть ся, не були секретом.

Отже справа стояла так, що Галичина, здобута Казимиром, була тільки в його доживотнім володінню, як угорська власність. По смерті його, чи разом з Польщею, чи осібно від неї, мала вона перейти до угорських королів, а Польща мала право тільки на відшкодування — 100 тис. фльоренів.

А хоч з уст Казимира виходили вискази, які свідчать, що він дивив ся на Галичину як на провінцію польську, здобуту виключно польськими силами і супроти того призначену служити виключно польським інтересам¹⁾, то се не зміняло формальної, правної сторони справи. Певно, не безінтересно було б здати собі справу, як годили ся такі погляди його з свідомістю прав Угорщини, забезпечених тими, стільки разів повторюваними й відновлюваними трактатами. Але чи мислив Казимир собі Польщу й Угорщину як одно тіло в будучності; чи не входячи в будучність, трактував Галичину з сучасного фактичного польського володіння; чи вкінці надіав ся, що зобов'язання супроти Угорщини можна буде з часом пустити в непамять, — се не касувало угорських прав на Галичину супроти Польщі.

Тим часом рахунки угорських королів на те, що Казимир не буде мати синів, справдили ся. По нім від чотирох його плюбів зістали ся тільки доньки, виключені від польської корони умовами з угорськими королями, й Людовик в падолиеті 1370 р. став нарешті польським королем. Але до його тріумфу примішувала дуже гірка прикрість: він сам не мав синів, і так довго ждана польська корона готова була з його смертю пропасти знову для його династії, бо попередні трактати давали права на польську корону тільки мужеському потомству Кароля угорського. Супроти того Людовик ставить собі подвійний плян: з одного боку він змагає до того, аби забезпечити польську корону своїм донькам, з другого боку — з огляду на всякі труднощі, зв'язані з сим першим пляном, стараєть ся про всякий випадок забезпечити Угорщині Галичину.

Проект — посадити на польським троні одну з Людовикових

et firmatas quo ad omnes clausulas et puncta earum irrefragabiliter permanente promittentes.

¹⁾ Див. вище с. 61. Недавно се підчеркнув Прохаска (Przyszynek), але не постарав ся розв'язати суперечности таких поглядів з угорськими правами на Галичину, котрих виясненню присвятив свою попередню працю.

доньок, дійсно, мав дуже непевні вигляди. Тож заміри Людовика що до забезпечення Галичини для Угорщини були зовсім природні, і коли пізніші польські історики, почавши від Длугоша і до новітніх часів, часто обкидають Людовика різними закидами за се, то причиною цього було або польське національне почуте, або — нерозуміння прав Людовика на Галичину.

Але хоч права Угорщини на Галичину були виразно забезпечені давнішими трактатами, Людовик не уважав відповідним відразу поставити справу ясно. Його становище як польського короля, його пляни — забезпечити польську корону одній з своїх доньок, дають сьому зовсім відповідне пояснення. І перше, а тим більше друге нагадувало йому обминати все, ще могли подразнити польську суспільність, котрої прихильність була так потрібна Людовику з огляду на ті трудні пляни задержання польської корони в руках своїх доньок. Відірванне Галичини без всяких приготувань могло б дійсно подразнити Поляків. Бо хоч вони мусіли знати права Угорської корони на Галичину, ще ліпше мусіли пам'ятати, скільки крові, труду й гроша коштувала окупація Галичини Полякам, тим часом як угорські королі — Людовик і його батько — не дуже то вкладалися в сю справу. Може бути, що був у Людовика й ще оден мотив — бажання непримітним прилученням Галичини до Угорщини обминути ту точку умови, що забезпечала в таким разі Польщі право на досить значну викупну суму. Зрештою досить і того, що політика Людовика супроти Галичини нам зовсім ясна в головнім, а всіх мотивів його поступовання нема й потреби дошукуватись.

Між повірниками Людовика був оден спеціально відповідний до його галицьких плянів. Був то Володислав князь опольський¹⁾. Син Волька кн. опольського, поважаного, але досить незможного князя з шлезьких Пястовичів, що перевів своє жите в службі цїсаря Кароля IV, Володислав також мусів шукати службової кар'єри. Бувши по матери свояком угорського короля Людовика (його бабка була тіточною сестрою Людовика), він удав ся на його двір, ще в 1350-х рр., і тут своєю зручністю в дипломатичних порученнях і вірністю здобув довіру й приязнь короля. В 1366 р. дістав він високий уряд палатина угорського, себто першого урядника держави, носив іще й інші титули й обовязки, а при тім далі уживав ся до різних дипломатичних пересправ. Коли прийшов час Людовику взяти на себе польську корону, вислав він Володислава як Пястовича перед собою в Польщу, аби приготував йому ґрунт. Се бажання Людовика

¹⁾ Літературу див. в прим. 21.

Володислав задоволів, і за те в день Людовикової коронації дістав від нього багаті маєтності в Польщі. Сього ж талановитого і поважного свого повірника задумав ужити для переведення своїх плянів що до Галичини. В вересні 1372 р. Володислав зложив з себе уряд палатина угорського, щоб взяти новий обов'язок: в перших днях жовтня в Пресбургу заіменував його Людовик управителем „Руського королівства“ (*regni Russie*).

На жаль, ми не маємо самої грамоти надання, тільки оповіщення про се надання до всіх достойників і урядників Угорщини й Польщі. Може грамота надання прояснила б нам де що в досить неясній ролі, яку приділив Людовик Володиславу, хоч я маю те переконання, що ся неясність в значній ролі залежала від укритих плянів Людовика, була до певної міри умисною, так що мабуть і та грамота не була на тім пункті дуже ясна.

В згаданім оповіщенню Людовик повідомляє всіх урядників угорських і польських, а спеціально митників, що він „з огляду на чесність, досвідченність і розум поважного й славного князя Володислава, князя опольського й велюньського, свого дорогого свояка й повірного дорадника“, надав йому королівство Руське з усіма городами й людністю в управу на вічні часи (*perpetue contulerimus gubernandum et conservandum*). Тож він поручає згаданім урядникам, аби купців і всяких людей з Руси трактували як королівських підданих (*tanquam nostros fideles ac dicioni nostros subiectos*), даючи їм свободний проїзд скрізь і не побираючи з них ніяких поборів понад усяклені оплати¹⁾.

В сій грамоті Володислав виступає так як би тільки губернатором Руси з руки Людовика, дістає Галичину *gubernandum et conservandum*. Одно тільки слівце *perpetue* дає натяк, що Володислав не був звичайним губернатором, але й його можна б толкувати просто як управу „до живота“, бо таке доживотне управління в тодішніх порядках не було нічим незвичайним.

Інакше представляєть ся Володислав в тих грамотах, які маємо від нього самого. Почавши від найпершої, яку маємо (датованої 11/XI 1372), і аж до свого уступлення, титулує він себе не яким небудь губернатором або управителем, а володарем з ласки божої, дідичним паном Руси: *Dei gratia dux opoliensis, velunensis terrequae Russie dominus et heres* — так звучить його повний титул²⁾

¹⁾ Грамота в III т. Akta grodz. i ziemskie ч. 20, з оригіналу львівського мійського архіву.

²⁾ Див. грамоти з 1372 р. — Akta grodz. i ziem. т. V ч. 7, т. III ч. 21, з 1375 — *ib.* II ч. 5, VIII ч. 9, з 1378 — *ib.* V

а в одній руській грамоті називає він себе навіть „самодержцем“ — старим, традиційним руським титулом, що ним оден з переписувачів Галицько-волинської літописи був затитулював „великого Романа“¹⁾. Його численні привилеї мають характер надань княжих, без всяких обмежень, що більше — він відновляє надання Казимира (надання ґрунтів м. Львову). Грамоти його печатані княжою, „маєстатичною“ печаттю, з княжою фігурою Володислава на троні, з мечем, і двома гербами з боків — пясівським фамілійним орлом і галицьким львом; наоколо ґотицька напись: *Ladislaus Dei gracia dux opoliensis, wielunensis et terre Russie domin(u)s et heres*²⁾. Він ба свою монету для Галичини з іменем угорського короля і своїм, а частійше тільки своїм. Срібні грошники першої категорії мають з одного боку букву L і наоколо *Lodvici r(egis) Ungarie*, з другого *Vladislavus dux* і герб Львова — лев опертий на задніх лапах. Грошники другої категорії — з одного боку букву W і напись *Wladislaus dux*, з другого тойже герб з написею: *moneta Russie*. Мідяні денарки мають лише букву W³⁾.

ч. 13. Інші варіяції титула: *Dei gracia dux opoliensis, wielunensis et Russie* — A. G. Z. II ч. 4 (1375), ч. 7 (1377), 8* (1378), III ч. 23 (1377), 26* (1378), V ч. 12 (1377), VII ч. 10 (1374), VIII ч. 10* (1376), 12 (1378), 13 (1378), IX ч. 1 (1375). *Dei g. dux opoliensis, heres wielunensis et dominus terre Russie* — A. G. Z. III ч. 25, 1378. *Dux opoliensis, dominus wielunensis et Russie* — A. G. Z. V ч. 8* (1373), 10* (1375), 11 (1376), VII ч. 12* (1375), VIII ч. 11 (1371). *Dux opoliensis, wielunensis et dominus Russie* — A. G. Z. II ч. 6* (1375) і VII ч. 11* (1375). *Dux opoliensis, dominus Russie et wielunensis* VII ч. 9* (1373). (Звіздкою означив я документи публіковані з копій або пізнійших потверджень). Порівнянне показує, що сї варіації титула уживали ся всуміш отже зміни в титулі не було.

1) Божьею милостию мы князь Володиславъ Опольскоѣ земли и Велунскоѣ земли и Рускоѣ земли господарь и дѣдичъ вѣчный землямъ тымъ самодержцьъ“. Факсиміле грамоти з музею Чорторийських видана під ч. 16 в „Палеографических снимках“ петерб. археол. інститута (1903). Перед тим друкована в A. G. Z. VII ч. 13 (1377)—з копії Нарушевича, дуже немудрої.

2) Печать Володислава звісна в трох примірниках: в архиві м. Львова (з документу 1372), львівській колекції Павліковских (1378), і в колекції Фосберга (1333). Публікована у Фосберга (Vossberg) *Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, Берлін, 1854, табл. XIX (гравюра), і у Пекосінського *Pieczęcie polskie wieków średnich (Sprawozdania komisji do badania hist. sztuki VI)* під ч. 500 (фотографічне кліше). Промір її близько 9 цм. Обороту сторону печати 1373 р. виповняє иньша печатка, з фантастичною головкою й написею: *Ladislaus dux opoliens. dus (sic) Russie et wielunens*. — публікована у Фосберга l. c.

3) Монети Володислава, разом з аналогічними галицькими моне-

Нарешті уступаючи в 1378 р. з Русі, Володислав видав грамоту до панів, землян, воевод, війтів і всіх людей на Русі, де звільняв їх нею „від присяги, послушности, вірности і всяких иньших обовязків, якими вони були звязані супроти нього як дідичного володаря“ та передавав їх безпосередньо під владу короля¹⁾.

І так дивився не тільки сам Володислав на себе. Сучасник Ян з Чарькова, Володиславу зовсім не прихильний особливо, описуючи його уступлення з Русі, називає його *totius Russie dux et dominus* і каже, що він проміняв Галичину Людовику за иньші *terris et ducatus*²⁾. В самій Галичині не багато маємо — але от на однім з документів стрічаємо підпис секретаря — „протонотарія“ *illustrissimi principis domini Ladislai Dei gracia ducis opalvensis et domini Russie*. В другім — уже з часів другого панування Володислава на Русі (більше номінального, але тим же титулом, очевидно, наданого що й перше володіння його) — староста руський Андрій в грамоті перемишльському шевському цеху зве Володислава „нашим ласкавим паном“³⁾.

Все се показує виразно, що Володислав не був простим губернатором Русі, як можна б толкувати Людовикову грамоту, а володів нею як володар, дідичний пан, на княжій праві (*jure ducali*). Супроти того вирази Людовикової грамоти треба уважати або недокладною стилізацією, або тим, що Людовик тут навмисно, маючи свої потайні плани, допустив певну неясність в становищу Володислава. Додати треба, що таке надання Русі Володиславу на княжій праві тим

тами иньших володарів Галичини — Казимира, Людовика, Ягайла (давнійші дослідники признавали мідяні денарки також Марії королеві угорській, але новіші дослідники то відкинули), описані в працях: *Stupnicki o monetach halicko-ruskich* — *Biblioteka Ossolińskich, poczet nowy VII (1865), Stronczyński Dawne monety polskie Piastów i Jagiellonów, III, 1885* с. 30 і далі, Уляницькій *Монеты чеканення польскими королями для Галицкой Руси въ XIV и XV в.* (Труды москов. нумизматического общества I, I, 1893), (Болеуновскій) *Автономия монеты Галицкой Руси XIV и XV ст.*, К., 1905. Давнійші публікації поминаю.

¹⁾ *Absolventes et liberantes nichilominus vos et vestrum quemlibet specialiter ab huiusmodi homagio, obediencia, fidelitate et aliis quibusvis promissionibus, quibus nobis hereditarie fuistis subiecti, obligati et astricti, resignantes, reddentes et restituentes nichilominus vos et vestrum quemlibet universaliter et particulariter serenissimo principi domino Ludowico Vngarie, Polonie, Dalmacie etc regi, domino nostro gracioso* — *A. G. Z. III ч. 27.*

²⁾ *Monum. Poloniae II* с. 680.

³⁾ *De gracia illustris principis domini Ladislai ducis opoliensis, welynensis et Russie, domini nostri graciosi. Akta g. i z. V ч. 15, VI ч. 1.*

меньше може уважати ся чимсь надзвичайним, бо не було одинокими: ще перед тим Людовик надав таким самим способом тому-ж Володислуву землю Велюньську, а Казимиру щетинському землю Добринську¹⁾.

Що до самого факту надання ми маємо ще інтересну пізнішу згадку Людовикового зятя Жигимонта (Сігізмунда), в р. 1393. Доводячи права Володислава на Добринську землю, дану йому в заміну за Галичину, Жигимонт, казав, що Людовик дав Галичину Володиславу Опольському в заміну за його маєтности на Угорщині²⁾.

Розуміть ся, сю звістку — що Русь була дана Володиславу як заміна його угорських маєностей, трудно брати серіозно. Вправді, можна припускати, що того рода контракт міг бути уложений між Людовиком і Володиславом, для того аби підчеркнути, що Володислав дістав Русь як угорську землю, та тільки в таким разі сей контракт міг бути уложений і *ex post*, „заднім числом“.

Інтересно було-б відповісти на питання, в якій мірі Людовик і сам Володислав дивили ся на се Володиславове панованне в Галичині як на річ переходову, часову. У Людовика прохочлювали ся заяви, які вказували, що се пануванне Володислава від початку мало служити иньшим цілям. В таким значінню толкую я неясну, загадкову стилізацію його грамоти про Володислава з р. 1372. Ягайло пізніше (1396) називав Володислава простим „державцем“ Руських земель³⁾. Не вважаючи на пишні титули міг і сам Володислав знати про тимчасовість своєї ролі: думаю, що між двома так близькими людьми як Людовик і Володислав на сій точці не повинно було бути секрету. Володислав був занадто вірним слугою й товаришем Людовика і перед тим і по тім, аби припустити, що Людовик його попросту дурив — надавав Галичину ніби на вічність, а сам мав план її за кілька літ відібрати. Також мало правдоподібним здасть ся мені і таке обясненне, що Людовик вивів потім Володислава з Галичини тільки наслідком зміни обставин, против власних своїх початкових плянів.

Як би там не було, в Володиславі Галичина мала ще раз — і уже в остатній — свого осібногo князя, хоч би князуванне се в основі своїй і було тільки дипломатичною штукаю. Більше як шість літ панував він тут як володар, „на повним княжім праві“ (*pleno jure*

1) Monum. Poloniae II с. 645.

2) Terram Russiae cum suo dominio per modum commutationis pro terra Topolczan — Dogiel Codex diplom. Poloniae VI ч. 329.

3) Archiwum Sanguszków I ч. 19.

ducali), як тоді казали, хоч і під зверхністю угорського короля, як його васаль. Васальну залежність від себе Руси під управою Володислава, як ми бачили, зазначив Людовик виразно уже в своїй грамоті 1372 р., підвісиши, що людність Руси й по наданню Володиславу не перестала бути його підданими (*tanquam nostros fideles ac ditioni nostre subiectos*)¹⁾; і потім се зазначували і Людовик і Володислав при кожній нагоді. Що Володислав був васалем Людовика як короля угорського, се найвиразніше задокументовано описаними вище гротиками Володислава, де імя Людовика читається з титулом угорського короля.

Може бути одначе, що на разі сеї сторони дуже афішувати не уважали відповідним ані Людовик ані Володислав. Досить було вже й осягнутого: що „королівство Руське“ фактично вилучено з комплексу польських земель і віддано чоловіку вірному, в руках котрого воно для Угорщини було зовсім безпечним.

В польських кругах надання Галичини Володиславу, очевидно, не викликало опозиції. Як з Чарнкова, що згадує про невдоволення, викликане в польських кругах наданнями Велюньської й Добринської землі Володиславу, промовчує зовсім надання Галичини, а Длугош як раз підносить, що Поляки не робили ніяких трудностей Людовику в розпорядженню руськими землями²⁾. Тому дуже непевна гадка деяких новітших дослідників, що та точка кошицьких постанов, де Людовик обов'язується не давати ані в державу ані в вічність замків в Польщі ніякому князю або особі княжого роду, — була відповіддю на надання Руси Володиславу³⁾. Категорична заява Длугоша про брак усякої опозиції з польської сторони має своє значіння: він не так далекий був від сих подій.

Тим часом забезпечивши про всякий випадок Русь для Угорщини, Людовик енергично заходив ся коло другого, далеко важнішого для нього плану — забезпечення польської корони для свого потомства⁴⁾. Його мати Єлисавета при помочи своїх повірників між

1) Akta grodz. i ziem. III ч. 20.

2) Polonis necquicquam obstantibus aut improbantibus. Длугош III с. 374.

3) Volumina legum I с. 25. Линниченко Сусп. верстви с. 8. Так само трудно припускати, що иньша точка Кошицької ухвали: про неподільність польських земель, мала на гадці як раз Галичину.

4) Про ці справи й ситуацію в Польщі взагалі окрім курсу Капо Geschichte Polens (т. II) іще: Szajnocha — Jadwiga i Jagiello, Stanski — Synowie Gedymina II; Szujski — Ludwik węgierski i bezkrólewie po jego śmierci (в збірці Opowiadania i roztrząsania historyczne, 1882); Smolka — Rok 1386, w pięciowiekową rocznice (вид. 2,

малопольськими панами зручно працювала коло сього, і вже на Кошицькїм з'їзді в осени 1373 р. зроблено було в тій справі початки. Документально знаємо, що деякі польські міста тоді вже згодили ся на таку незвичайну в польськїм державнїм житю річ — признали права на польську корону по смерти Людовика його старшим донькам Катеринї й Марїї. Чи дали тоді згоду на се польські стани взагалї, не знаїти. В кождїм разї на новїм з'їзді в Кошицях 1374 р. (17/IX), ціною незвичайних уступок, обїцянок і т. и. удало ся вимогти таку заяву від польських станів. Вони обїцяли по смерти Людовика, як би не було у нього сина, признати королевою ту доньку його, котру їм призначить він сам або його мати Єлисавета — регентка в Польщі, або його жінка Єлисавета т. зв. Молодша.

Згоду вирвано від польських станів, але її сповненне не було так певне. Неохота до угорського правительства давала себе відчувати занадто часто. Вічна опозиція Великої Польщі, повстання там на користь Пястовича Володислава Білого, різня Угрів в околицях Кракова при кінці 1376 р. — все се й менше досьвідченому політику, ніж Людовик, показувало виразно, що становище його династїї в Польщі дуже непевне. А то тим більше, що й доньки Людовика, з котрих одна мала-б засїсти на польськїм престолї, були ще занадто молодї і в разї смерти батька не дали-б собі ради з польською ситуацією. Отже не вважаючи на кошицьке приреченне, Людовик мав усі причини не спускати з ока галицької справи. І він дійсно, не задовольючи ся володіннем Володислава, постановив прилучити Галичину до Угорщини безпосередно, як її провінцію. З кінцем 1378 р. надав він Володиславу землю Добринську в заміну за Галичину, а Галичину, як угорську провінцію, роздав в управу своїм старостам.

Мотиви сього кроку Людовика, здасть ся, не були відгадні сучасниками. Оповідючи про уступленне Володислава, сучасник Янко з Чарикова толкує се тим, що Володислав, бувши великим прихильником спокою, знеохотив ся своєю ролею в Галичинї з огляду на напади Литви, що не давали йому завести тут порядку, тому й передав він її Людовику в заміну за Добринську землю¹⁾. Се толко-

1886); нарешті новіша спеціальна студія Потканьского *Daty zjazdów Koszyckich*, 1900 (*Rozprawy hist.-fil.* т. 39), що чимало змінила в попереднїх выводах. Брак новїйшого, детальнїйшого, глибоше зробленого перегляду цілого сього часу дає себе відчувати дуже сильно.

¹⁾ *Inclitus princeps Wladislaus, totius Russiae dux et dominus, pacis sectator, eiusdem indefessus proscutor, cernens, quod mobile dominium Russiae propter insultus Litwanorum pacifice teneri non potest, resignavit etc.* — *Monum. Pol.* II с. 680. Про се объясненне Ян Врай-

ванне, хоч його й пробували піддержати деякі з дослідників, очевидно, невірне. Як раз тоді Литва була приборкана походом Людовика 1377 р., і коли Володислав не уступив перед тим, тим менше мав причин робити се тепер. Ще найвірніше толкування дає пізнійший Длугош. Він каже, що Людовик, підчас свого остатнього походу на Литву побачив багатство й красу (*glebam uberem et situm*) Руських земель, котрих давніше не знав (наче перед тим не бачив він їх!). Тиму схотів відірвати їх від Польщі та прилучити до Угорщини, і ддятого відібрав Галичину від Володислава¹⁾.

Ми знаємо, що Людовик трактував Галичину як угорську провінцію уже давніше, віддаючи Галичину Володиславу. Здогадував ся я, що володінне Володислава Людовик уважав за форму переходову. Які-ж мотиви мав він, відбираючи її з рук свого повірника, розбиваючи сю комбінацію, що під такою делікатною формою так добре хоронила Галичину для Угорщини? Деякі новіші дослідники думають, що Людовик уважав сю справу о стільки вже приготованую, що можна було зробити крок дальше — прилучити Галичину до Угорщини²⁾. Се можливе, хоч дуже теоретичне. Здасть ся, ближшого мотиву треба шукати в чім иньшій — в іменованню Володислава намісником Польщі, а може і в обставинах, утворених смертю старшої доньки Людовика — Катерини.

Губернаторство Володислава в Польщі належить до тих темних питань, якими взагалі богата історія Польщі в сім часі. З огляду, що великопольська шляхта заложила протест против сього іменовання, Володислав на сім уряді пробув дуже недовго, і не звісно навіть ближше — коли саме він той уряд мав. Здасть ся, що се було між

тер (ор. с.) висловив гадку, що се було урядове толкування — ним мотивував уступленне Володислава Людовик, і сам Володислав; се можливо. З иньших Шуйский, виходячи з звістки Яна, доводив, що Володислав показав свою незручність в обороні краю, і се було причиною його віддалення — *Ludwik Weg.* гл. IV. Шараневич знову клав натиск на слово *mobile* й припускає, що руські бояре, незадоволені ширеннем латинства, робили конспірації, підієрали Литву й Татар в їх нападах, і се знеохотило Володислава — *Исторія с. 233, Rzady с. 293.* Добре збив сей погляд Брайтер ор. с. с. 95—6.

¹⁾ Длугош III с. 374.

²⁾ *Breiter* ор. с. с. 92—3. Линниченко, не годячи ся з поглядом Брайтера, думав, що Людовик, роблячи Володислава своїм намісником в Польщі, хотів зняти з нього одіум руського князівства („что князь добринский будетъ пріятиѣмъ Полякамъ, чѣмъ панъ и дѣдичъ той земли, съ потерей которой никакъ не хотѣли помириться польскіе паны“ — *Крит. обзоръ с. 138*). Але се одіум дуже гіпотетичне.

третім і четвертим (остатнім) періодом регенції Єлисавети, то значить між осеню р. 1378 і осеню 1379¹⁾, і се власне давало-б нам пояснення, що було причиною відібрання Русі від Володислава: Людовик, постановивши віддати управу Польщі Володиславу, мусів Галичину від нього відібрати, инакше весь ефект відокремлення Русі з р. 1372 пропав би. Вона злучила ся б знову в одних руках з польськими землями, й її окремішність знову була-б затерта.

Часу смерти королівни Катерини також не знаємо докладно. Останню звістку про неї як про живу маємо в вересні 1378 р., при кінці 1379 р. її в кождім разі не було на світлі²⁾. Смерть її зробила нові труднощі Людовику. Великополяне, взагалі супроти Людовика неприхильні, не хотіли присягти другій королівні на королівство польське, як присягли були Марії, так що вкінці аж насильством прийшло ся Людовику виривати від них згоду. Отже коли Катерина умерла десь при кінці 1378 р., то труднощі від Великополян також могли вплинути на рішення Людовика — забезпечити бодай Галичину, прилучивши її до Угорщини.

Так чи сяк, Людовик постановив винагородити Володислава за утрату Русі иньшим леном, опорожненим зі смертю Казимира щетинського — землями Добринською, Бидгощською й Гнезковською. А Галичину рішив прилучити безпосередно до Угорщини й роздати її в управу звичайним угорським урядникам. В перших днях грудня 1378 р. видав він в Вишгороді грамоту, де повідомляв урядників і людність Добринської землі, що „за зрілою й здоровою порадю панів наших обох держав — Угорщини й Польщі“, він постановив взяти від Володислава „землю нашу Руську з усіма її правами, землями й приналежностями в володінне своє, своїх дітей і святої корони нашої“ (*sacra corona nostra* — звичайний вираз для Угорської корони, виразнійше одначе в документі не названої!). А Воло-

¹⁾ Шуйський (ор. с. ч. IV), вказуючи на сей час, пробував ще докладнійше його означити — між 13/I і 21/VIII 1379 р. Брайтер (ор. с. с. 111 і далі) виступив против сеї гадки, кладучи губернаторство Володислава на кінець 1377 і до 1/X 1378 та покликуючи ся на Яна з Чарнкова. Але Ян не дає зовсім року; видно тільки, що губернаторство Володислава припадало на весну (*Month. Pol.* II с. 681—2). Я думаю, що відібрання Русі від Володислава з кінцем 1378 р. може також служити доказом, що губернатором Польщі він став з початком 1379, а не 1378 року. Між сими двома роками зрештою тільки й можливе вагання.

²⁾ Се виказав Потканський в цитованій вище статі *Daty zjazdów Koszyckich* с. 262—3. Перед тим смерть королівни Катерини припускали далеко скорше.

диславу в заміну¹⁾ рішив дати землю Добринську як лен опорожнений з смертю кн. Каська.²⁾

Відповідно до того 13 січня 1379 р. видав Володислав в Велюни згадану вже вище свою грамоту до урядників і людности Галичини, де звільняв їх від присяги й послухности що до своєї особи й передавав їх під безпосередню владу короля. З мая сього року маємо вже першу звісну нам грамоту Людовика для Галичини³⁾. Але в одній галицькій грамоті з липня того року виступає між свідками Ян з Глогови *prothonotarius illustrissimi principis domini Ladislai Dei gracia ducis orpavensis et domini Russie*, і се може вказувати на те, що реально Галичина вповні вийшла з під управи Володислава дещо пізніше. Одначе в тій самій грамоті між свідками виступає і новий мамістник: *Gumparthus capitaneus generalis Russie*⁴⁾.

Ми не маємо якоїсь грамоти Людовика, де-б виразно проголосувалося прилучення Галичини до Угорщини, коли не рахувати тієї досить неясної й побіжної згадки в грамоті Добринській землі. Зовсім певно, що такого маніфесту й не було. Дразнити польської опінії Людовик не мав охоти й задоволився знову фактичним станом річей — тим що Галичину обсаджено угорськими урядниками, які правили нею як угорською провінцією.

Про се маємо досить докладні вісті. Сучасний угорський хроніст архидиякон Йоан (*de Kikullev*), згадавши про похід Людовика на Литву 1377 р., додає, що Людовик, прогнавши ворогів і здобувши побіду, іменував для управи Руського королівства воеводами або старостами Петра Валя, потім його братів всечестного Емерика єпископа ерлявського і Георгія Zudar, потім Емерика Бебека і Йоана *de Carol*, і вони успішно й похвально борючись се королівство, хоронили його під власттю святої корони (угорської) й управою згаданого короля⁵⁾. Янко з Чарикова, згадуючи про зраду начальників пограничних, руських замків по смерті Людовика, також зве їх Уграми⁶⁾. Вкінці самі імена деяких управителів Руси, звісні нам з рр.

1) *Titulo veri et legitimi cambii et commutationis.*

2) *Akta grodz. i ziem. V ч. 14, з копії XV в.* Дата що до дня неясна: *tercia die conceptionis b. Marie*; може *tercia die post*, то значить 10/XII?

3) Цікаво, що в ній, як і в иньших анальоґічних не згадується про попередні анальоґічні розпорядження Володислава: вони мов умисно ігнорують ся!

4) *Akta G. Z. III ч. 27 і 28, V ч. 15 (с. 20).*

5) *Hist. hungaricae fontes III с. 183—4.*

6) *Ungari castra fortissima perdiderunt. — Monum. Pol. hist. II с. 722.*

1380—1386 вказують виразно на їх угорську приналежність. Так р. 1381 виступає в них Petrus Zudar banus, regni Rusciae wojwoda, в рр. 1384—5 Emericus Bebek tocius regni Russie capitaneus, в 1386 — Joannes de Karola regni Rusciae wojwoda¹⁾.

Що Галичина була прилучена до Угорщини й признавала ся угорською провінцією, на се окрім наведеного сповідання угорського хроніста маємо й інші, ще документальніші вказівки. Так на монетах битих Людовиком для Галичини (moneta Russie, як читаєть ся на ній) імя Людовика читаєть ся з титулом rex Ungariae²⁾. З часів по смерті Людовика маємо грамоти доньки Марії, королеви угорської, з рр. 1383—5, де вона титулує себе королевою тільки угорською, не польською, але видає роспорядження для Галичини в цілім її складі: в грамотах згадують ся повіти Перемишльський і Сяницький. Вона обовязує галицьких землян службою „нам і нашим наступникам королем угорським“, а тодішній „управитель всеї Руси“ (totius regni Rusciae capitaneus) Емерик Бебек виконує її роспорядження, яко своєї королеви³⁾. Вкінці жадання польських станів в Серадзи 1383 р. (про нього зараз низше), аби Галичину вернено Польщі, показують, що і в Польщі знали про її оберненне на угорську провінцію⁴⁾.

Доки жив Людовик, ми не чуємо ніяких протестів против прилучення Галичини до Угорщини. Тільки з смертю його, коли зарисувало ся розірванне особистої унії Польщі з Угорщиною, піднесено в Польщі сю сираву. А що Поляки уважали тоді для себе можливим торгувати ся

1) Fejér IX 5 с. 468 (пор. с. 625), X 1 с. 314. Окрім вичисленого в тексті ряду, в документах виступають іще: перед Петром Zudar, в 1380—1 рр., Joannes capitaneus terre Russia (A. G. Z. III ч. 31 і 33). Порівнюючи се з регестью 1382 р. у Fejér-а, X 1 с. 44, де виступає Joannes wojwoda Ruscie (de Karola, як видно з порівняння з цитованим документом X. 1 с. 314), можна думати що се був той же Joannes de Karola, що потім іще раз був воеводою руським в 1385 р. Потім, в 1383 виступає ще Andreas tocius regni Russie capitaneus — A. G. Z. II ч. 13, VI ч. 1. Виглядає так, що на оден час припадають часом і по два такі урядники: чи було так дійсно, чи то тільки недовкладні наш відомости, годі сказати.

2) Літературу галицьких монет див. вище с. 107.

3) Грамота кор. Марії з 1383 р. видрук. вперше в Supplementum ad hist. Russiae monumenta с. 505, потім з ниньшими двома у Стадійського Synowie II с. 248—54 і нарешті, в числі чотирох в Akta grodz. i ziemskie VII ч. 14, 15, 17 і 18, — остатня вставлена в грамоту воеводи Бебека. З них тільки одна — ч. 15 звісна в оригіналі.

4) Про жадання серадзькі — Monum. Pol. II с. 735.

з угорським правительством, себто з регенткою — Єлисаветою Молодшою, Людовиковою вдовою, — теж поставили до неї жаданне, аби Галичину вернено Польщі. Але жаданне се не мало ніякого результату, й навіть здасть ся, самими Поляками в тій хвилі не ставило ся серіозно.

Ми вже знаємо, що кошицькі постанови, забезпечуючи польську корону одній з доньок Людовика, полишали йому, або його матери, або жінці — визначити ту будучу королеву. Людовик з сим рішенням не снішив ся. Тільки під натиском обставин, коли обставини в Польщі, на Мазовшу і в Великопольщі, стали занадто грізні, кілька місяців перед смертю, в липні 1382 р., він закликав польських вищих достойників до себе і поручив їм на королеву свою старшу доньку Марію та казав присягти її нареченому Жигимонтові, як будучому королеви.

Присягу зложено, але висланий в Польщу Жигимонт не здобув популярности, а й взагалі кандидатура Марії стратила багатьох прихильників, коли її по смерті батька зараз оголошено угорською королевою. Признати Марію, значило прийняти й на далі унію Польщі з Угорщиною, а на се й між прихильниками Людовикової династії не багато було охочих. Теж на пернім з'їзді панів малопольських і великопольських в Радомску, при кінці листопада 1382 р. постановлено признати королевою ту королівну, яка їм буде визначена, але з тим, щоб вона постійно перебувала в Польщі. Відповідею на се була заява королеви-регентки, що вона увільняє Поляків від присяги Марії, а визначає їм на королеву Ядвіґу, що має прибути на великодні свята до Польщі на коронацію.

Але давши сю заяву, угорське правительство ніяк не могло рішити ся на сей рішучий крок, що мав зірвати унію. Ядвіґа на час не приїхала. Тоді на з'їзді в Серадзи поставлено для приїзду Ядвіґи остатній речинець — зелені свята, інакше Поляки складали з себе всі обовязання супроти Людовикової династії. Заразом поставлено жаданце, аби вернено Польщі землю Руську¹⁾ й Володиславові лени — землі Велюньську й Добриньську.

Такі категоричні жадання пояснюють ся тим, що на з'їзді було багато прихильників кандидатури Земовита мазовецького, що наирали до зірвання відносин з Угорщиною. Але малопольським панам ся популярна в Великопольщі кандидатура була в високій мірі неприємна; вони робили уступку противникам, приймаючи їх острі жа-

¹⁾ Et quod eadem domina regina terram Russiae regno Poloniae reuniat — Monum. Pol. hist. II с. 135 (Ян з Чарикова).

дання на угорську адресу, але в дійсності хотіли тільки ту обіцяну їм Ядвіґу якось дістати до Кракова й зробити кінець з справою корони. Тому і з тими жаданнями привернення Володиславових земель певно не мали ніякої охоти розшибатись, і тим, думаю, пояснюється, що в дальших переговорах з угорським двором справа Руси ніде вже більше не випливає. Правдоподібно, малопольські пани, що держали в своїх руках зносини з двором Єлисавети, від разу не трактували серйозно серадзьких постулатів, між ними й справи Руси, і з легким седцем зложили їх до архиву *ad feliciora tempora*¹⁾. Принаймні, Як з Чарикова, оповівши про серадзькі постулати, в оповіданні про дальші переговори з Єлисаветою вже про сі постулати не згадує ані словечком.

Дійсно, малопольським панам треба було думати над тим, щоб дістати насамперед Ядвіґу й тим, з одного боку, забезпечити ся від унії з Угорщиною, а з другого — від кандидатури Земовита й інших можливих. Ядвіґа не прибула ані на зелені сьвята ані на новий речинець — на св. Мартина. Тим часом Земовит перейшов уже до оружних кроків, а угорський двір, як на злість, висував кандидатуру Жигимонта, що два рази з угорським військом прибував на польські границі. Годі було виступати супроти угорського двору з якимись грізбами чи постулатами, треба було просити. Постанови радомського з'їзду, з марта 1384 р. не підносять уже ніяких погроз, ані визначають остатніх термінів, не ставлять ніяких умов чи жадань угорському правительству, — коби лише дістати ту Ядвіґу. І знову минає ще тяжких пів року, аж 13 жовтня приїздить нарешті так довго ждана королівна, а два дні пізніше відбувається її коронація.

В таких обставинах було не до пильновання галицької справи. Доцерва як справа корони була полагоджена, як малопольські пани знайшли нову точку опори в Ягайлі, звернули ся вони до справи Галичини. Їх осьмілювало при тім безрадне становище угорського правительства, занятого внутрішньою боротьбою. Там хвилювало повстання Кароля неаполитанського, що видирав угорську корону з рук Марії й остатнього дня 1385 р. був дійсно коронований на угорського короля, змусивши Марію зрікти ся корони. Підступне убийство Кароля, в лютім 1386 р.), вернуло корону Марії, але не перервало ру-

1) Monument. Pol. II с. 736—7. Инакше думав д. Матієв: він припускає, що Єлисавета прийняла жадання привернення Галичини, і що Ядвіґа при своїй коронації до того обов'язала ся — оп. с. с. 26. Та все се на вповні гіпотетичних підставах, а головно ш. автор снує про при тім з ока ситуацію.

ху, що привело до увязнення обох королів старої й молоді (липень 1386). Тільки по році (червень 1387) удасть ся Жигимонтови, коронованому не задовго перед тим на угорського короля, вернути свободу жінці; Єлисавету-ж удушено в вязниці.

Супроти таких подій на Угорщині польське правительство могло чути себе вповні безпечним з угорського боку. Угорському правительству було тоді не до Галичини.

І одначе тільки на початках 1387 р., коли справа польської корони була вповні поладжена, й Ягайло, охрещений на латинське й повінчаний з Ядвігою, поїхав на Литву — хрестити на латинство поган, польське правительство забрало ся до руської справи. Очевидно, вона його так дуже не пекла серед далеко близьких дотеперішніх клопотів. Досить правдоподібна гадка, що польські правителі крім того ще й навмисно вичекали відїзду Ягайла аби без нього поладити сю справу. Адже Литва на Галичину мала також старі претензії, а хоч унія заповідала влученне до Польщі всіх земель в. кн. Литовського, але се була дальша перспектива, а тим часом добре було обминути по можности всякі небезпечности. І тільки на початку лютого 1387 р. польське військо, ведучи з собою молоду королеву, рушає на Русь¹⁾.

Галичина тоді знову була в опіці Володислава Опольського. Се друге його „панованне“ на Русь зістаєть ся загадкою. Хроніки мовчать про нього зовсім; якоїсь грамоти або поручення угорського правительства в сій справі не маємо теж. Одиноким слідом сього епізоду лишилось кілька грамот самого Володислава і галицького сучасного губернатора Андрія, що признавав Володислава своїм „ласкавим паном“, та і з них тільки дві маємо в оригіналах, а декотрі рішучо певні²⁾. Тож до недавна участь Володислава в подїях 1387 р.

¹⁾ Бачимо 18 лютого Ядвігу вже в Ярославі — А. G. Z. VII ч. 19. Ягайло поїхав на Литву значно скорше, з початком осені 1386 р. — див. грамоти його в Codex epist. s. XV т. II ч. 9 і Arch. Sanguszków I ч. 5. Що польські пани умисно вичекали відїзду Ягайла, здогадував ся Стадніцький (Synowie II с. 120), і гадка його була прийнята й деякими иньшими дослідниками (нпр. Шуйский Dzieje Polski т. II с. 20, вид. 1894); против неї Милькович с. 122—8, але замітка його не стійна. Натомість не удержав ся иньший здогад Стадніцького (с. 119—20), повторений і Шараневичом (Исторія с. 260), що польське правительство ще в 1386 р. лядило ся до походу в Галичину. Сей погляд операв ся на грамоті Львову з іменем Ядвіги й датою 21/III 1386, але сю грамоту признано тепер хибною копією грамоти 1387 р.

²⁾ З них дві опубліковані в А. G. Z. II ч. 14 і 15, перша з оригіналу, друга з потвердження 1509 р. Другу з них признавав сумнів-

толковано як „інтригу“ або об'янювано тим, що мовляв Володислав мав в Галичині маєтності, тому непокоїв ся її справою. Але збого всього ще не вистане, аби пояснити нам, чому Володислав знову титулує себе володарем Руси (*dominus Russiae*) й признаєть ся таким тут дійсно.

Найбільше просте й правдоподібне об'яснення буде те, що королева угорська, боячи ся за Галичину, по відокремленню Польщі, а не можучи сама зайняти ся її обороною супроти внутрішнього заволодіння на Угорщині, звернула ся до Володислава, яко бувшого володаря Галичини, аби він своїми впливами постарав ся заховати її при Угорщині. Судячи по титулу Володислава в його грамотах, мусіло се стати ся в такій формі, що Володислав мовляв дістав Галичину на такім самім праві, на яким володів нею перед 1379 р.¹⁾ Що він „володів“ тоді Галичиною знову на підставі доживотного надання, каже Володислав виразно в своїй грамоті з 1387 р.²⁾

Володислав не вирік ся сеї ролі, але й не мав охоти в неї вкладати ся³⁾. Він чув себе на дуже труднім становищу: на Угорщині і в Польщі, що були ареною його політичної діяльності, все руша-

ною Вагилевич з огляду на дату in Lemburga die s. Iacobi ap. (25/VII) 1386, тому що маємо дві грамоти Володислава з 20/VII і 22/VII видані в Ополою, а трудно припустити, щоб з Ополя Володислав ставив ся до Львова на 25/VII. Дві иньши грамоти, вказані вже Ливниченком (Обзорь с. 140—1) в реґестах ревізії прав 1564 р., видрукував я в Записках Наук. тов. ім. Шевченка в т. II.

¹⁾ Такий погляд на справу висловив Матієв (ор. с. с. 27 і прим.), і потім Ливниченко (Обзорь с. 140—1). Тим часом Стадніцький додавав тут тільки добровільну участь Володислава в обороні інтересів Угорщини підчас походу Ядвіґи (с. 123). Шараневич (Исторія с. 261) толкував її страхом Володислава, що він стратить землі, надані йому в заміну за Галичину, як Галичину заберуть Поляки. Вагилевич, а за ним Ліске (A. G. Z. II с. 24 і IV с. 1) бачили тут просту „інтригу“ Володислава, а Брайтер (с. 160) думав, що Володислав бояв ся за свої маєтності на Руси. Милькович, що писав остатній про сі справи, обережно висловив ся, що Єлисавета й Марія, ідучи літом 1386 р. до театру повстання в Угорщині, „повірили інтереси свої на Руси“ Володиславу (с. 126). Остатня грамота Володислава, де він виразно згадує про свої доживотні права на Галичину, досі взагалі не була відповідно оцінена в літературі, хоч в сім питанню має чималу вагу.

²⁾ Des landes zu Reussen, das wir unser lebtage haben sollen.

³⁾ Що до поступовання Володислава, то тільки Брайтер думає, ніби Володислав робив, що тільки міг, аби перешкодити окупації Ядвіґи, — але бракувало йому до того сил; иньші більше або менше рішучо бачили брак охоти або й нещирість у Володислава.

лось, все хиталось, і він не знав на яку ступити, де знайти собі оперте. Взявши на себе обов'язок угорського адвоката в галицькій справі, він не хотів дуже дразнити й польське правительство, тим більше що над ним самим висіла справа відібрання його польських ленів. Тим поясняєть ся його дуже дипломатичне й zarazом — анемічне поступованне в галицькій справі.

Найрапійше до тепер звісне його роспорядженне в Галичині має дату 2/IX 1385, отже виходило-б, що Володислав перейняв Галичину ще перед тим. Але ся грамота звісна в пізнійшій реґесті, й покладати ся на її дату трудно. З літа 1386 р. маємо уже кілька грамот: три надання самого Володислава — з липня і з серпня, і роспорядженне губернатора Руси Андрія (*capitaneus regni Russie*) для перемишльських шевців, зроблене в імені Володислава¹⁾, так що для сього часу Володиславове „панованне на Руси“ не підлягає вже сумніву. З них одна Володиславова грамота, 25/VIII, має дату „у Львові“, але дата непевна: мусить бути помилка або в часі, або в місці.

Коли до Володислава дійшла чутка, що польське військо вибираєть ся походом на Русь, він видав 6 лютого 1387 р., в маєстности Ченстохові, дуже характеристичний лист до „всіх наших людей і міст на Руси“ (писаний по німецьки — з огляду на міщан)²⁾. Володислав повідомляв їх, що як би королева польська пішла походом на Русь, а в тій війні галицькі люди або міста мали понести які шкоди, то він обіцяє їм ті шкоди нагородити з тих маєстностей, які

1) *De gracia illustri principis domini Ladislai ducis opoliensis, wulnensis et Russie, domini nostri graciosi* — A. G. Z. IV ч. 1 (видана з пергаминової копії з кінця XIV судячи по письму, як каже видавець Ліске).

2) Грамота видана в A. G. Z. III ч. 39, з ориґіналу надвального архиву в Відні. Перед тим вона була публікована й звісна тільки з польського перекладу XVIII в. (надрукованого тамже), дуже лихого, й без кінця, пущеного в оборот Зубрицьким. Але й по виданню ориґіналу, може — з огляду на деякі неясности його, в літературі воліють користати з згаданого перекладу. Його нпр. в цілости подав Брайтер с. 163, без всяких застережень, а й деякі нинішні дослідники, видно, на нім опирали ся. Даємо переклад з ориґіналу: Ми Володислав з Божої ласки князь на Ополью, Велюню, Онї, Добриню й ин., обіцяємо в добрій вірі й без хитрости всім нашим людям і містам на Руси, що як би пані Ядвіґа, королева польська, пішла війною на Русь, і нашим людям або містам стала ся в тій війні шкода, — обіцяємо нагородити з того, що нам лишило ся на Руси, всім нашим людям і містам всі шкоди, які-б вони понесли в тій війні. Також заявляємо ми, що обидві пані наші — пані Єлисавета і пані Марія — обидві королеви угорські, і ми також — не заіменуємо Угруна намісником без їх (Галичан) відомости й волі. А як би пані Ядвіґа, королева польська, на-

Йому зістали ся на Русі. Він обіцяє Галичанам за себе й за обох угорських королів, що їм не будуть більше іменувати губернатором Угрина без їх відомости й волі. На випадок як би королева польська їх мала намовляти до підданства, то нехай Галичане удадуть ся до рішення одного з тих володарів: або до чеського короля, або маркграфа мейсенського (Meysen), або до палатина райнського, або до одного з герцогів саксонських; видатки на подоріж до одного з тих князів Володислав бере на себе. Як такий посередник рішить що до прав польської чи угорської королеви на Русь, так Галичане мають вчинити, а Володислав з свого боку ручить за себе й за угорських королів, що вони також тому рішенню піддадуть ся. Заразом обіцяє, що він без відомости галицької людности не увійде в ніякі переговори з Ядвігою, й того-ж жадає від Галичан.

Лист сей, кажу, дуже характеристичний для становища Володислава, що очевидно не мав найменшої охоти мішати ся до боротьби Польщі й Угорщини за Галичину — їхати свої пальці між двері, по простому кажучи, але заразом, виходячи з свого становища, яко угорського васала на Русі, мусів щось робити, бодай про око, *ut aliquid fecisse videatur*. Його дуже неясно стилізована грамота має виразний характер такого викрута (цікаво, що й титул „руського князя“ він уже між своїми титулами упустив!). Ніякого впливу в Галичині не могла вона зробити — бо й була обрахована на те, аби ніякого впливу не зробити, а з Володислава всяку відповідальність скинути.

мовляла їх піддати ся їй, то повинні люде й міста удати ся до одного з низше писаних володарів: до короля чеського, маркграфа мейсенського, герцога гайдльберзького, герцога Людвіка або герцога Конрада (саксонських), і вони їм мають сказати, що їм треба зробити, щоб було по праву. Се повинні вони зробити за нашою відомостю, аби ми могли також і своїх (післанців) до них післати. А що-б вони на сю подоріж виложили, то ми радо обіцяємо заплатити. І що оден з тих володарів орече що до прав пані Ядвіги, королеви польської, до Руської землі, тому обидві королеви угорські — пані Єлисавета і пані Марія, і ми також — радо піддамо ся разом з вами й не будемо противити ся. Ми надіємо ся також, що всі без нас не схочете робити ніяких укладів з панею Ядвігою, королевою польською, і що ви і нас включите в ті уклади, і певні, що ви всі инакше не поступите собі супроти нас. Колиж би, шановні і милі піддані, зі сторони пані Ядвіги, королеви польської, або її ради не було такої волі, щоб удати ся з нами або з вами перед якогось з вище названих і виписаних панів, то, уважайте, вони показують тим супроти нас і вас, що нарушають нашу честь. На свідощтво сього висить наша печатка під сим листом. Дано в Ченстохові в день св. Доротеї 1387 р. від уродження Христа.

На закінченне своєї ролі в галицькій історії Володислав два місяці пізніше, вже по розпочатій окупації Галичини, 17 цвітня 1387 р., видав ще одну грамоту в тім же дусі: в ній він всі землі й замки, які має в Угорщині, „а також і Руську землю, котрою мав володіти до свого живота“, передавав королю чеському Вячеславу (Венцелю), яко опікуну угорських королів, з тим щоб той вернув їм їх, як вони того собі зажадають ¹⁾.

Супроти такої повної безрадности угорського правительства в Галичині, польський двір міг рахувати на легкий успіх. Судячи по тім, що знаємо про саму кампанію, військо з Ядвігою було вислано невелике — та в тодішнім розстрою Польщі не легко було й зібрати велике. Очевидно, рахували головню на моральний вплив походу, не на оружну його силу. Тим пояснити треба й дуже повільне tempo сього походу — старали ся поладити справу спокійно, не доводячи до конфліктів. Надії справилися: Галичина прийняла зовсім пасивно зміну свого титулу з провінції угорської на польську, а угорські воеводи, уважаючи справу програною, піддавали ся без бою.

Одиноким джерелом про сей похід служать властиво грамоти, бо оповіданне Длугоша (подане під 1390 р.!) самим своїм дуже загальним змістом показує виразно, як мало знав його автор про сей похід ²⁾. Воно не може йти в рахунок, і лишаєть ся витягти, що можна, з грамот.

Похід розпочато в 1-ій пол. лютого. 18 лютого бачимо Ядвігу в Ярославі, де вона, титулючи ся вже *heres Russie*, видає грамоту шляхті, міщанам і духовенству Перемишльської землі. В ній потверджує їх привилеї й обіцює, не знати — чи на прошенне якихось Перемишлян (хита Поляків або Німців-міщан?), чи може, ще скорше, з власної ініціативи, — що ніколи не відлучить Перемишльської землі від польської корони, ані не настановить їм губернатором якого небудь князя.

Покінчивши з Перемишльською землею, Ядвіга вступає в Львівську. 1 марта бачимо її в Городку і звідти вона веде переговори з львівськими панами й міщанством: маємо з того дня два охоронні листи, від Ядвіги й польських панів, для відпоручників львівських панів і міщанства, аби прибули до неї для переговорів. Кілька день минуло в сих переговорах, і Львів піддав ся, а Ядвіга видала 8 марта, вже у Львові грамоту на потвердження прав і вільностей міста ³⁾.

¹⁾ Fejér X. 1 с. 392.

²⁾ Длугош III с. 138. Про нього ще прим. 22.

³⁾ Akta G. Z. VII ч. 19, III ч. 40—42.

Покінчивши з північною Галичиною польське військо рушило в Галицьку землю, але тут чекало його розчарування. Галицький воєвода Бенедикт не був так податливий, як інші, і завчасу приготувавши ся до облоги¹⁾, не схотів піддати ся Ядвізі. Не знати, чи пробувало польське військо здобути Галич силою, чи уважало се за твердий горіх для себе, досить що прийшло ся звернути ся по поміч до Литви, хоч її участь, здасть ся, з гори старали ся оминати.

Ягайло на прошенне жінки вислав кількох литовських князів з Витовтом на чолі: був з ним Юрий Наримунтович, Федор ратенський, Василь пинський, Федор Любартович, Юрий случський і Семен степанський. Але й се на швидку вислане литовське військо, як згадує Ягайло в своїй грамоті Бенедикту, не могло здобути замку і вкінці увійшло в переговори з Бенедиктом. Удало ся намовити його до згоди: він піддав ся, вимовивши собі ласку короля. З дня 11 серпня маємо грамоту, видану литовськими князями Бенедикту, де вони обов'язують ся за Ягайла, що він буде мати Бенедикта в ласці, й обіцяють боронити його від всяких закидів.²⁾ Цікаво, що при тім нічого не згадуєть ся про Ядвігу — хто зна чи не було се навмисне у Бенедикта, що він хотів мати діло з королем.

Сам король прибув в Галичину троха згодом — в жовтні. 14 жовтня Ягайло видав в Жидачеві грамоту Бенедикту, потверджучи за ним його маєтности, які він мав в Галичині (отже був то чоловік місцевий). 18 і 19 жовтня в Городку потвердив для Львовян грамоти Володислава Опольського, Людовика, Єлисавети і що йно наданий привілей Ядвізі³⁾.

Здасть ся з тим, аби забезпечити Галичину від можливих претенсій з боку Литви, від Ягайла два роки пізнійше вимогли ще

¹⁾ *Castrum non vacuum nec destructum restituit, sed reformatum et melioratum atque bonis repletum* — каже про підданне Бенедикта Ягайло.

²⁾ *Codex epist. Vitoldi* ч. 35 (*Georgius alias Dobek* поправляє на *Georgius belsensis* уже *Inventarium* вид. Рикачевским). Прохаска, друкуючи поруку князів, висловив здогад, що Бенедикт галицький одна особа з Емериком Бебеком, губернатором Русі. Сей погляд знаходимо й у декотрих інших істориків, але окрім того що Бенедикт був губернатором Русі (*capitaneus terre Russie*), а Бенедикт титулуєть ся тільки *woyeuoda haliciensis*, се неможливо і з інших причин: Бебек покинув Русь ще перед 1386 р. (по нім був губернатором Йоан Каполя і потім Андрій), і на початках 1386 р. бачимо його на Угорщині — *Muratori* XV с. 512. Даугош (1 с.) тільки через незнання називає його губернатором Русі в р. 1387 (1390 у нього).

³⁾ *Codex saeculi XV* т. II ч. 11, *Akta G. Z.* III ч. 43—45.

осібну грамоту, що він ніколи не відлучить Львівської землі від Польщі ані дасть її ніякому князю¹⁾. Грамота отже аналогічна з даною Перемишльській землі Ядвігою й видана, можливо, також „на прошення“ місцевої людности, але мабуть була інспірована польськими панами, з огляду на те, що їм таки не удалося при окупації Галичини обминати литовських князів.

Так стався факт многоважний в нашій історії — рішуче прилучення Галичини до Польщі.

Воно було дійсно рішучим, бо Угорщина в сій справі не пішла далше дипломатичних протестів.

Жигимонт, король угорський, не мав на разі спромоги уступити ся за відірвані провінції. Повстання в Угорщині ще не було погашене, турецька туча присувала ся під її границі, а брак гроша паралізував всі плани короля.

Здасть ся за посередництвом папи, уложено в осени 1388 р. перемирє між Жигимонтом і Ягайлом на оден рік²⁾. По році прикрі обставини Жигимонта не поліпшились на стільки, аби міг він домагати ся Галичини, і той переходовий стан трівав далше. Весною 1392 р. король угорський проектував зложити комісію, з угорських і польських панів, для порішення галицької справи і в тім звертав ся до посередництва пруських рицарів, але потім про сю комісію більше нічого не чуємо³⁾. Смерть королеви угорської Марії (весна 1395 р.) поставила Жигимонта в таке трудне становище, що ані гадати йому було зачіпати ся з Польщею. Бож на підставі кошицької угоди 1383 р., в разі безпотомиї смерти котрої небудь доньки Людовика — Марії чи Ядвіги, друга мала дістати по ній королівство, й Ядвіга заявила претензії на угорську корону, а в Угорщині знайшли ся у неї й прихильники. Справа Галичини відійшла на дальший плян, тим більше, ще се була тоді не одинока утрата Угорщини: під зверхність польського короля перейшов також воєвода Волощини, давнійший угорський васаль. З претенсій Ядвіги на угорську корону, правда, не вийшло нічого, але Жигимонт цинив по тім спокійні відносини з Польщею, й 1398 р. згодив ся відсунути всі ті спірні справи до якогось часу: уложено згоду на 16 літ⁴⁾.

1) Akta G. Z. III ч. 50.

2) Muratori Scriptores XVII с. 503, Codex epist. saec. XX т. II ч. 16.

3) Codex diplom. Prussiae IV с. 151 і 153.

4) Про звязані з Галичиною польсько-угорські переговори див. Caro Geschichte Polens III і IV, Стадницького Syulowie II с. 132 і далі й особливо згадану статю Матієва, де коротко зібрані головніші факти.

Аж підчас тяжкої кампанії Польщі з пруськими рицарями Жигимонт відважив ся порушити справу Галичини. Вона, очевидно, розуміла ся між иньшими суперечними справами, для котрих в 1411 р. була визначена мішана комісія з польських і угорських панів. Дальшим результатом сих комісій була постанова, прийнята на з'їзді королів в Любовлі 1412 р.: *statu quo*, себ то володінне Галичиною, до котрої додано в сій умові також і Поділе, і зверхність над Волощиною полишено Польщі до життя теперішніх учасників переговорів — Жигимонта й Ягайла, а по смерті котрого небудь з них ще на п'ять літ. Підчас же того пятитітя справа спірних земель має бути рішена спеціальною комісією¹⁾.

Ся постанова, потверджена ще в 1415 і 1423 рр., відсувала таким чином справу Галичини ще далі *ad feliciora tempora* Угорщини. Але й переживши Ягайла, Жигимонт не уважав можливим загострити галицьку справу, хоч в однім з листів до пруських рицарів і заявляв, що вважає своїм обовязком вернути спірні землі Угорщині, як мине вказаний умовами речинець²⁾.

З його наступником і зятем Альбрехтом відносини заплутали ся ще більше, коли Володислав Ягайлович прийняв кандидатуру на його чеське королівство. Одначе справа несподівано взяла добрий оборот для Польщі, коли по смерті Альбрехта (1439) вибрано на угорський престол Володислава. В його вступній грамоті зазначено, що Галичина й Поділе зістають ся в володінню Польщі, аж доки барони обох країв не розберуть сеї справи на зїзді. До з'їзду такого одначе не прийшло. Вправді Длугош оповідає, що при переговорах 1442 р. з Володиславом вдова Альбрехта Єлисавета (в імені свого сина Володислава, пізнійшого угорського короля), жадаючи від Володислава, аби вирік ся претензій на угорську корону, годила ся на томість, між иньшим, вирікти ся прав Угорщини на Русь, Волощину й Спіш. Одначе умов, на яких сю угоду дійсно довершено, ми не маємо, і не можна знати чи було там якесь формальне відступленне від прав Угорщини на Русь³⁾.

В кождім разі претензії Угорщини на Галичину по тім затихли. Аж при першій розділі Польщі, по трох століттях, на ново відогріто

¹⁾ Любевельський трактат в трох ратифікаціях — Dogiel I с. 45 і 49; *Iurium Hungariae in Russiam etc. praevia explicatio*, 1772, дод. IV; *Caro liber caucellarius St. Ciolek* ч. 119 (*Archiv. für österr. Geschichte* т. 45 с. 522). Його потвердження — Dogiel I. с. 49 і 52.

²⁾ *Raczyński Kodeks dypl. Litwy* с. 373—4.

³⁾ Вступна грамота Володислава — *Catona Hist. critica* XIII, I с. 28; умова 1442 р. — Длугош IV с. 679.

сю справу, для услуг австрійської дипломатії, й претенсії Угорщини послужили „історичною підставою“ для прилучення Галичини до Австрії.

Довершене 1387 р. прилученне до Польщі Галичини мусіло здавати ся малопольським панам, що тоді були властивим польським правительством, першим початком дальших успіхів на сім полі. Перед очима їх стояла перспектива влучення до Польщі всіх українських земель і взагалі всіх земель в. кн. Литовського на підставі унії, довершеної формально вже 1385 р.

Сучасна історіографія ставить на другім плані історію чисто-династичних відносин, і взагалі має для того всяку підставу. Але часами чисто-династичні факти так сильно вбивають ся в розвій історичних подій, роблять в нім такі переломи, що набирають самі першорядного історичного значіння, стають фактами епохальними. До таких належать, безперечно, така чисто династична подія, як шлюб в. кн. литовського Ягайла з королевою польською Ядвігою. Потягнувши за собою унію в. кн. Литовського з Польщею, він став вихідною точкою для цілої довговікової течії в історичній еволюції східної Європи, яка й досі ще не поконала перетурбацій, пороблених сею унією.

Розуміть ся, були обставини, що дали можливість сьому фактові набрати такого значіння. Сороклітня завзята боротьба Польщі й Литви за українські землі, що так несподівано закінчила ся унією, була звязана з важним переломом в польській політиці. Кмзмир, пускаючи ся на окупацію Руси, відстунив від союзу з Литвою, уставленого його батьком. Тим чином союз сей був подиктований дуже важною потребою — боротьбою з спільним, небезпечним ворогом — німецькими рицарями, що як рак точили організм обох сих держав. Ранійше чи пізнійше сей розрив треба було направити. Шлюб Ядвіги з Ягайлом був разумним поворотом Польщі назад до того старого союзу з Литвою. Але спеціальні обставини остатньої четвертини XIV в. вплинули на те, що обидві сторони в сім союзі скочили за далеко і уложили не тільки особисту унію двох держав, а й унію реальну, і потім цілі століття крутили ся коло сеї нещасливо поставленої точки.

В 1380-х рр. і Литва, з своїм молодим князем на чолі, і Польща з своїм малопольським панством стояли так, що потребували конче якоїсь точки опертя для своєї захитаної рівноваги. Польська держава прийшла до повного розстрою. Анархія, приготована ще управою Людовика, з його узько-династичною політикою, бухнула з усею силою підчас безкоролів'я, привівши до оружної усобиці в польських землях. Противність між Великопольщею й Малопольщею виступала

з незвичайною силою. Малопольські пані мусіли вести боротьбу на два фронти. З одного боку боронили ся протів унії з Угорщиною, накиданою угорським двором, що досі був їх підпорою. З другого — шукали способів збити кандидатуру Земовита мазовецького, підпірану Мазовшем і Великопольщею, бо ся кандидатура грозила вибити з рук малопольських панів управу державою. Коли удало ся по стількох короводах дістати собі королеву, справа була зроблена тільки на половину. Королева була, але не було підпори, щоб з нею побороти ворожі напрями в середині держави й зайняти міцне становище за границею. Ядвіга вправді була заручена і навіть звінчана з Вільгельмом австрійським, але як політична сила сей Вільгельм — старший син герцога Леопольда, що володів полудневими австрійськими землями, яко молодший брат герцога австрійського Альбрехта, — був величиною дуже проблематичною. Опори він малопольським панам не міг дати. Хотів оженити ся з Ядвігою Земовит мазовецький, навіть силоміць, але сей конкурент з вище згаданих причин — тому що він був кандидатом Великополян, був малопольським панам рішучо неприемним. І їх очі звертають ся вкінці до молодого в. кн. литовського Ягайла.

Ягайло також оглядав ся тоді за підпорою. Молода, що йно сформована державна організація в. кн. Литовського захитала ся тоді також сильно. За життя Ольгерда сила й рівновага її операла ся на тіснім союзі й ширій, випробованій солідарности трох чільніших Гедиміновичів — Ольгерда, Кейстута й Любарта. Коли Ольгерд, умираючи, передав великокнязівський стіл у Вильні Ягайлови, сину від другої своєї жінки, се сильно захитало рівновагу в державі ¹⁾.

Насамперед, се Ольгердове распорядженне викликало незадоволення серед його старших синів від першої жінки. Факт перед тим небувалий — переходять до Москви Ольгердові сини. З початку Андрій кн. полоцький (найстарший), по невдалім повстанню; потім Дмитро сїверський. При ясно зазначеній уже емуляції Литви й Москви на полі збирання спадщини давньої Руської держави сей перехід зручених Ольгердовичів до Москви був дуже небезпечною ознакою. З другого боку заміна Ольгерда Ягайлом захитала саму підставу — тріумвірат провідників держави. Кейстут взяв на себе ролю опікуна й провідника молодого князя в державній політиці, але ся роля старого князя не подобала ся на виленським дворі Ягайла. Неохота переходить в потайну ворожнечу. Ягайло входить в тайний союз з німецькими

¹⁾ Літературу до історії в. кн. Литовського при кінці XIV в і унію див. в прим. 23.

рицарями против стрія. Союз виходить на верх, між Кейстутом і Ягайлом виринає справдешня усобиця, що кінчить ся в р. 1382 смертю Кейстута, підступом удушеного в вязниці за наказом Ягайла ¹⁾).

Смерть Кейстута, що заступав литовський етнографічний елемент в державі, захитала державні відносини. Жмудь заявила Ягайду, що буде тримати ся його тільки в тім разі, коли він схоче тримати ся предківської віри, як Кейстут. А з другого боку зарисовував ся той небезпечний, зазначений Ягайловими братами нахил до Москви, з котрою в. кн. Литовське й без того стояло на ворожій стоні, і сей нахил можна було подолати тільки рішучим перенесенням центру тяжкості держави в сторону руського елемента. Контраст двох елементів, на котрі опирало ся в. кн. Литовське, — литовського і руського, зарисовував ся дуже грізно.

А опори Ягайлови не було. Німецькі рицарі, на котрих Ягайло пробував оперти ся в своїм конфлікті з Кейстутом, не забарили ся показати, що їх ціль — не піддержуванне Ягайла, а піддержуванне заколоту в в. князівстві. Користаючи з тої усобиці, вони пробували розширити свої границі на Жмуді, а коли Витовту удало ся утечи з Ягайлової вязниці, рицарі прийняли його й слідом заповіли війну Ягайлови (літо 1383) та мовляв в інтересах Витовта почали чинити походи на Ягайлові землі. Взагалі в особі сього Кейстutowого сина з'явила ся мара, що потім ціле жите не давала спокою Ягайлови. Ягайло рішучо потребував якогось попертя, якоїсь сторонньої помочи. І от в тім часі, як оповідає давніша русько-литовська літопись, „начаша Ляхове с Кракова слати ко князю великому Ягайду, дабы принял крещение старого Рима и понял бы в них королевну именем Ядвигу себе женою, и сталъ бы в них королемъ у Краковѣ, на всей земли Лядской“ ¹⁾).

Перші зносини між Ягайлом і малопольськими панамі пропали для нас. Взагалі для історії унії ми дуже мало маємо хронікарських звісток і майже одним джерелом служать грамоти, що дають тільки шкелет, і то не повний, сих зносин.

Не підлягає сумніву, що проект шлюбу Ягайла з Ядвігою, нареченою, потім і обвінчаною жінкою австрійського князя, вийшов від малопольських панів. Безоглядність і енергія, з яким сі пани потім переводять сей план, долаючи супротивленне Ядвіги, уживаючи грубих насильств, доказують виразно, що то був їх проект. Ягайло їм був дуже наручний, як сусідній сильний володар, ще наручніший — як

¹⁾ Ученія зап. II отд. I с. 34, Latopisiec Litwy i Kronika Ruska с. 40.

півцивілізований варвар (як собі його уявляли Поляки), що високо цінити не зроблену йому честь і дасть себе повести куди хоч, — тим часом як угорський двір дивився на краківських панів згорда, і так само брав би їх певно й Вільгельм австрійський. Ягайлови знов польська корона була дуже приваблива — для піднесення престижу його в Литві. Тісний союз з Польщею — державою розмірно старою й будь що будь ліпше організованою — міг йому здаватися дуже цінним для скріплення такого ще нетвердого й молодого організму як в. кн. Литовське. Тож пропозиція польських панів знайшла у Ягайла дуже раду згоду.

По перших переговорах, котрих подробиці лишилися нам невідомими, Ягайло вислав з початком 1385 р. велике посольство до Кракова — просити руки Ядвіги. На чолі посольства стояв його молодший брат Скиргайло. Ядвіга, чи властиво малопольські пани, що держали її тепер в своїх впливах, казали за рішучою відповідею удати ся на Угорщину, до королеви-матери. Скиргайло сам не поїхав, вислав туди тільки своїх товаришів, і ті були прихильно прийняті у Єлисавети. Для Вільгельма австрійського на угорським дворі не було симпатій, а в сватанню Ягайла його малопольські прихильники підносили релігійну сторону — що від нього залежить хрещення на латинство литовського народу, і на сім пункті справа знаходила заохоту в духовних кругах. Королева вислала своїх відпоручників з Ягайловими послами для дальших переговорів про шлюб.¹⁾

Сі відпоручники разом з висланцями малопольських панів ставили ся перед Ягайлом в серпні в Крєві на Литві, і тут він потвердив грамотою ті зобов'язання, які дані були в його імени його посольством. Грамота ся таким чином служить першим актом унії й містить в собі такі точки:

Ягайло обв'язуєть ся вихреститись на латинство сам (ще перед шлюбом очевидно) і вихрестити по своїм шлюбі всіх своїх нехрещених братів, бояр і всіх людей в своїх землях.

¹⁾ Про посольство Ягайла оповідання у Длугоша III с. 450 — 1; він оповідає тут опираючи ся на акті унії й підмальовуючи подекуди своє оповідання з голови. Не безінтересний пізнійший погляд на ці події — краківського біскупа Падневського в дневнику сойму 1564 р. (Dzielański Zródłopisma do dziejów unii II с. 272). Час висланця й побуту посольства в Польщі й на Угорщині можна приблизно вивести з дати Крєвського акту, але Конечний вказав іще на одну грамоту — палського нунція в Соф. Маѳор. III ч. 1440, з 7/III 1385, і висловляє досить правдоподібний здогад, що грамота ся стояла в звязку з побутом литовсько-польського посольства на Угорщині — оп. с. с. 32.

Він обов'язуєть ся звернути свої засоби на те, аби здобути утрачені землі Польщі й Литви.

Він обов'язуєть ся заплатити суму 200 тис. фльоренів, умовлену в шлюбнім контракті Ядвіги з Вільгельмом австрійським на випадок недодержання того контракту.

Обіцяє своїм заходом і накладом вернути Польщі всі землі, ким небудь забрані.

Обіцяє вернути свободу всім християнам, взятим у неволю (очевидно — Литвою), особливо з Польщі.

Нарешті Ягайло обіцяє „на вічні часи прилучити свої землі, литовські й руські до корони Польської¹⁾“.

Грамоту сю підписали 15 серпня 1385 р. Ягайло з братами: Скиргайлом, Корибутом, Витовтом і Лугвенюм, за себе й за неприємних князів литовських²⁾.

Зістаєть ся невідомим, що в тих заявах, зроблених Ягайловими послами, було вперед подиктовано їм Ягайлом, і скільки вони мусіли до того додати самі від себе на місці, під натиском обставин. Факт, що послаи в Крєві зажадали потвердження тих заяв, вказує зовсім певно, що якоїсь такої заяви на письмі Ягайло своїм послам не давав. Що більше — він дає здогадувати ся, що таки не одно в тих обов'язаннях було подиктоване Ягайловим послам в Кракові польськими панамі й прийняте тими послами з огляду на ті різні труднощі, з якими Ягайлова справа була зв'язана. Та як би там не було, в кождім разі в своїх приреченнях Ягайлові послаи пішли дуже далеко, і коли Ягайло потвердив ті їх заяви (чи всі — не знаємо, але можемо припускати, що в головнім таки всі), то се служить тільки доказом, як сильно вабила його польська корона.

Уже перша його обіцянка — охрестити на латинство всіх нехрещених Литвинів³⁾, брала на себе дуже багато, супроти відрази

¹⁾ Навожу сю важну точку з оригіналу: *Demum etiam Jagalo, sepe dictus dux, promittit terras suas Lithvanie et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare.*

²⁾ Найліпше видання текста — *Codex epistolaris saec. XV*, т. I ч. 3; оригінал в архіві краківської капітули.

³⁾ Се обов'язання: *d. Jagalo, m. dux, cum omnibus fratribus suis nondum baptisatis, proximis, nobiles, terrigenis, maioribus et minimis in suis terris existentibus fidem catholicam s. ecclesiae romanae nititur, cupit et desideratur amplectari*, не завсїди відповідно коментуєть ся. На пр. Конечний, що останній порушив сю справу, толкує се так, що Ягайло обов'язав ся вихрестити братів нехрещених, а Литви в етнографічним значінню всю, так що по букві акту Литвин від тепер не міг бути православним (ор. с. с. 35—7). Але се рішуче натягання, що опи-

до християнства деяких більше консервативних литовських країв, як на пр. Жмудь, і Ягайло сю трудність мусів знати. Далі маємо обов'язання уживати свої особисті засоби на потреби Польської держави. Обов'язання виплати превеликої суми, 200 тис. фльоренів, парченому Ядвіґі¹⁾. І нарешті обіцянка — „прилучити до Польщі на віки всі свої землі, литовські й руські“.

Се остатнє обов'язання особливо многоважне. Стилізоване воно в Кревських акті досить загально²⁾, тому можуть бути непевности, чи обидві сторони розуміли його однаково. Що ся точка була подиктована польськими панами, в тім не може бути сумніву. Інтерпретація її польською стороною дає нам знати, як розуміли сю обіцянку її ініціатори: се мало бути влучення всіх земель в. кн. Литовського до Польщі, в повнім значінню того слова. Значить, з коронацією Ягайла на польського короля³⁾ в князівство Литовське як державний організм властиво мало перестати існувати, бо всі його землі ставали складовими частинами, провінціями Польської держави.

Як бачимо, постулат був дуже далекосяглий, не сповнений в цілості навіть Люблинською унією. А що так розуміли його Поляки, се показують присяжні грамоти, диктовані потім литовсько-руськими князями. Найдавніші такі грамоти маємо з жовтня 1386. В них, як побачимо зараз, зовсім ігнорується в князівство Литовське, й князі обов'язують ся „належати“ (*adherere*) до корони Польської.

Але при загальній, не дуже ясній стилізації сього постулата в Кревських акті (ба і в пізнійших присяжних грамотах князів), може бути непевність, чи литовські князі, з Ягайлом разом, розуміли все далекосягле значіння його. Ми не маємо з сього часу литовських актів принципіальнішого значіння, які-б дали нам спромогу зовсім

раєть ся на двох хибних припущеннях. По перше слова *pondum baptisatis* нема причини обмежати тільки на Ягайлових братів. По друге, Ягайло не говорить зовсім про етнографічну Литву, а про всіх підданих *in suis terris*. Без *pondum baptisatis* себ значило, що Ягайло й усю православну Русь обіцяв вихрестити на латинство.

¹⁾ Для порівняння досить пригадати, що викупна сума за Галичину, яка мала винагородити Польщу за всі вложені в то накладі й жертви, виносила тільки 100 тисяч фльоренів!

²⁾ Тому то й Длугош (I. c.) сю точку Кревського акта доповняє в дусі пізнійших уніонних актів: *offert singulas terras suas naturales Lithuaniae et Samagittiae, sed et nonnullas Russiae armis quaesitas regno Poloniae perpetua et irrevocabili unione et invisceracione incorporaturum*; пор. с. 460: *inscripsit, univit, invisceravit, adiunxit et incorporavit*.

³⁾ Яким „королем“ він властиво мав бути, про се буде мова зараз нижше.

певно рішити се питання. Безперечно Ягайло пізнійше, з своїх династичних мотивів, став на становищу польських панів в трактуванні цього постулата. Чи значило-б се, що він і в 1385 р., виходячи з такого династичного становища, свідомо робив сю уступку Польщі й своїм впливом великого князя, взагалі дуже сильним в в. князівстві, змусив інших князів до потвердження цього приречення? Чи може значінне цього приречення було неясне князям? Чи вони, може по просту легковажили сю обіцянку, уважаючи її вимушеною, а потрібною для осягнення Ягайлової мети — польської корони?

Я кажу, що на єї питання ми не можемо дати категоричної відповіді. Але що не все в укладанім трактаті було однаково ясно обом сторонам, се можна уважати певним. Не може на пр. бути сумніву, що Ягайло, роблячи такі далекосяглі приречення для польської корони, не мав понятя, яку в дійсности ролю буде він мати в Польській державі з тою польською короною.

Але як би не було з литовською стороною, для польської сторони ся постанова Кревського акту стає вихідною точкою в відносинах до в. кн. Литовського, на цілі століття.

Діставши потвердження на свої постулати, польські пани взяли ся до переведення Ягайлової справи. Трудности в ній зарисували ся не малі. Леопольд, довідавши ся про заходи Ягайла, сам поспішив ся поїхати на Угорщину й привів до того, що Єлисавета потвердила умову про шлюб доньки з Вільгельмом (27/VII). Вона визначила день усенія на довершенне супружа його з Ядвігою і поручила Володиславу Опольському допильнувати сеї справи. На визначений час Вільгельм приїхав до Кракова, і під днем 23 серпня в краківських магістратських актах записано „довершенне шлюбу королеви“, *nuptiarum domine regine consummationem*. Вільгельм дійсно перебував з Ядвігою на Вавельськім замку. Як пропустили се малопольські пани, зістає ся неясним. Але й за пізно похопивши ся, не спинили ся вони перед розірваннем цього — зовсім правного шлюбу брутальними насильствами. Вільгельма силою вигнано з замку й видалено з Кракова. Силоміць приборкано Ядвігу, а краківське духовенство поспішило релігійними мотивами привести її до покорі¹⁾. У пани

¹⁾ Польські історики — Шайноха, Шуйский, Смолька — старали ся довести, що шлюб не довершено в дійсности, і що він був справді неважний. Їх виводи одначе роблять вражінне натягані супроти категоричної сучасної записки краківських актів: *in vigilia s. Bartholomei, post nuptiarum domine regine consummationem, commissum et rogatum fuit per eandem dominam reginam...* А навіть і прийнявши їх здогади, всеж таки поступовакже малопольських панів було топаннем

потім (весна 1388) дістали диспензу і потвердження шлюбу Ядвіґи з Ягайлом, а скандал, зроблений в Європі покривдженим Вільгельмом, проминув з часом, як і всякий иньший.

Упоравши ся з Вільгельмом, малопольські пани взяли ся до закінчення Ягайлового шлюбу. В перших днях січня 1386 р. перед Ягайлом ставило ся їх посольство з заявою, що вони вибрали його королем польським (pro domino et rege, regni Polonie domino) і згодили ся на його шлюб з Ядвіґою. Але наперед вони запросили його на зїзд польських станів до Люблина, що мав дати остатню санкцію сій справі, на съвято стрітєння. Як бачимо, з справою спішили ся.

Ягайло ставив ся на час на люблинський зїзд, і там його, як каже пізнїша соймава ухвала, „одногосно вибрали своїм королем і паном“. Звідти 12/II він прибув до Кракова разом з иньшими литовськими князями. Тут зараз, 15/II його охрещено, разом з братом Віґунтом, а 18/II обвінчано з Ядвіґою й короновано на польського короля¹⁾. Литовські князі, що приїхали з ним, мали зістати ся в Кракові. Вони мали бути закладнями, на забезпеченне Ягайлових обцянок: коли Михайло Євнутиевич, Скиргайло, Витовт, Федір Любартович слїдом захотїли вертати ся на Литву, мусїли на то пресити дозволу Ядвіґи й польських панів, і осїбними грамотами обовязали ся далї відповідати за обовязки, прийнятї на себе Ягайлом²⁾.

Так Ягайло осягнув свою мрію — польську корону, для котрої прийняв на себе такі великі обовязки. Але показало ся, що справа з сею короною не така проста, як йому здавало ся. Як показують

всіх прав „божих і людських“. Бо коли канонїчне право уважало вінчанне нелїтнїх неважним, аж до свїдомости обвінчаних, то тут шлюб був, очевидно, вповнї важним супроти бажання обох обвінчаних увести його в жите.

¹⁾ З тими датами є непевности. Календар краківський (Mon. Pol. II с. 913), за ним Длугош (III с. 460—5) дають дні 14 і 17 марта, але має бути 15 і 18—див. Smolka R. 1386 с. 121—2. Далї Календар містить коронацію Ягайла осїбно під днем 4 марта (с. 965), а Длугош і охрещенне і коронацію кладе на той самий день 17 марта. Звичайно приймано дату 4/III, аж Пекосїньский (Czy król Władysław с. 286) виступив против неї, приймаючи Длугошеву дату з поправкою на 18/III. Питанне се має той інтерес, що з сям вяжесть ся иньше: чи Ягайло видав своє потвердження польських прав 18/II перед коронацією чи по нїй. Минї аргументи проф. Пекосїньского на сїй точці здають ся важними — що Ягайло видав свою грамоту вже по коронації, і значить вже по нїй титулував ся тільки dominus et tutor regni Poloniae.

²⁾ Codex epist. Vitoldi ч. 24 і 25, Codex epist. saec. XV т. I ч. 4 і 5, Supplementum ad hist. Russiae monum. ч. 210.

різні факти, Ягайла в дійсности не уважали королем, а тільки мужем польської королеви ¹⁾. Уже на першій потвердженню прав польських станів, виданим 18/II. 1386, правдоподібно зараз по коронації, титулується він не королем, а тільки *dominus et tutor regni Polonie* ²⁾. Але полишаючи на боці сю грамоту, з огляду на непевність дати коронації (та й по за тим Ягайло таки все титулується на своїх грамотах королем польським — *rex Polonie, princeps supremus Litwanie et heres Russie*) ³⁾, ми маємо інтересне оповідання Длугоша, що по безпотомиї смерті Ядвіґи Ягайло виберався з Польщі назад на Литву, признаючи, що не має більше права на польську корону. По словам Длугоша, польські стани задержали Ягайла й прирадили йому для скріплення прав оженити ся, на місце Ядвіґи, з иншою „дідичкою польської корони“ Анною графянкою цілейською ⁴⁾.

Супроти таких поглядів на Ягайла, як мужа королеви тільки ⁵⁾, він опинив ся в дуже непевнім становищу: в разі безпотомиї смерті Ядвіґи стани польські могли вимовити йому дальшу послухність. А хоч в оповіданню Длугоша Ягайло вибирається в таким разі до Литви, але властиво й вибирати ся йому не було куди, бо по Кревському акту в. кн. Литовське існувати перестало — його землі були влучені до Польщі, і властиво Ягайло міг стати хіба одним з дрібних литовських князів, васалем Польщі, — як би тримати ся букви Кревської унії.

Не знаємо, коли, як пізно Ягайло розібрав, що він властиво осягнув і чим став. Се було б інтересно для освітлення того становища, яке займав Ягайло супроти тої точки Кревського акту, що говорила про прилучення земель в. кн. Литовського до Польщі. Діло в тім, що не вважаючи на всю небезпечність сеї точки для Ягайла, навіть з чисто династичного погляду — супроти його непевного становища на польським престолі, він одначе стояв при сій постанові

¹⁾ Див. згадану в прим. 23 спеціальну замітку проф. Пекосінського.

²⁾ *Codex epist. saec. XV t. II ч. 7.* Сей привилей був потверджений Ягайлом на ново в осени того року з тої причини, що до нього з початку прибив він печать литовську (очевидно не мав ще королівської).

³⁾ Титул *tutor et dominus* маємо ще в грамоті Михайла Євнучевича з 1/III 1386 — *Cod. ep. Vitoldi ч. 24.*

⁴⁾ Длугош III с. 530.

⁵⁾ Ними поясняється ся, що грамоти видані Ягайлом, предкладали ся потім, для певности, для потвердження кор. Ядвізі — маємо таких грамот кілька, хоч маємо й противне — потвердження королевиних грамот Ягайлом. Ягайлові грамоти, потвержені Ядвіґою, вчисляє Пекосінський оп. с. с. 284.

й розвивав її в своїй діяльності. Хоч і тут не можна знати, скільки свідомости в тім у нього було, і як він сам ту свою діяльність розумів.

Так розвиває він сю постанову протягом цілого ряду років, 1386—1393, в присяжних грамотах (ті роки обіймає за час грамот, які досі маємо). З сих літ дійшло до наших рук доста велике число грамот, виданих ріжними князями в. кн. Литовського, переважно по латині, уложених в виразах загальних і дуже до себе подібних — очевидно написаних по певному шаблону, диктованому польським двором¹⁾. Такі грамоти в рр. 1386—8 по всякій правдоподібности мусли видати всі литовські князі, які тоді володіли якоюсь самостійною волостію — тільки ми не всі їх маємо. А при перемінах волости, при нових наданнях, при якихось угодах жадано від них нових грамот, тає що декотрим князям доводило ся видавати й по кілька таких грамот²⁾.

Зміст їх, повторюваний з малими відмінками, а часом і буквально однаковий, в своїй найбільше звичайній формі полягає в тім, що певний князь обіщує за себе й своїх дітей бути вірним і послухним королю Володиславу, його жінці Ядвізі (часом додаєть ся — і їх дітям) і короні Польській і ніколи від них і від корони Польської не відступати³⁾. Найбільш для нас інтересна точка — прина-

¹⁾ Реєстр сих грамот див. в прим. 24.

²⁾ Так на пр. Скиргайло згадує в своїй грамоті 1388 р., що видав присяжну грамоту королю, королевій й Польській короні в 1386 р., а нову грамоту видає з нагоди надання йому Полоцької землі. Таку ж згадку маємо в пізнійшій грамоті Жигимонта Кейстутевича. Дмитро-Корбут видав першу грамоту в 1386 р., але наслідком якихось підозрін на нього в 1388 р. видали за нього поруку його князі й бояре і він сам дав нову грамоту. Семен-Лугвен дав одну грамоту на початку 1388 р., а при кінці року видав дві нових здаєть ся з тої нагоди, що став князем в В.-Новгороді: одну за Новгород спеціально, а другу загальну. Від Федора Любартовича першої присяжної грамоти не маємо, але в 1393 р. видає він нову грамоту з нагоди переходу на Сіверську землю.

³⁾ В одній з руських грамот (взагалі не так реторичних) се стилізуєть ся так: „велебному господарю Володиславу, королеви польському литовському и руському и иныхъ земель господареви, брату нашему милому, и тѣжь велебной госпожи Ядвизѣ, королици польской и ихъ дѣтемъ и корунѣ польской годдовали есмо вѣрно и право, неизрушеною вѣрностью слюбили есмо и слюбемъ, подѣдавающе ся с людьми и с землями и с городами, и с твержами нашими тому истому Володиславу королеви польскому и Ядвизѣ и ихъ дѣтемъ и корунѣ польской, слюбемъ и обѣчюемъ наша присяга и наша вѣра и чествомъ, иже отъ тѣхъ мѣстъ с нашими дѣтми чистая взрность и полная будемъ держати тому истому королеви и его королици и ихъ дѣтемъ и корунѣ польской, а николи ни в одно вереме не отставати зни отступити на вѣки“ (грамота Дмитра Корбута, 1388).

лежність до Польської корони, не в усіх грамотах однаково виразно підчеркуєть ся. Деякі грамоти говорять тільки про прихильність і поміч (як у грамоті Федора Любартовича), але звичайно князі обіцяють належати до Корони (або тримати з нею), бути їй вірними й ніколи її не полишати (*fidelitatem observare, adherere nec deserere*, при коруні королевства Польского пристати)¹).

До сього долучають ся часом обіцянки не шукати собі якогось иньшого зверхника або володаря, земель своїх не старати ся відірвати або віддалити якимсь чином від Корони (грамота Скіргайла 1388). В деяких відносини до корони Польської означають ся виразно як васальство (*fidelis* або *verus omagialis* — в грам. Скіргайла й Володимира, „голдвали“, „хочемь гголдovati“ — в руських грамотах Корибута й Дмитра Ольгердовича). Але виразність ся ослаблюєть ся тим, що Корона виступає тут нероздільно з особою Ягайла, котрого всі сї князі, розумієть ся, й без того своїм зверхником признавали.

Взагалі стилізація сих грамот не так докладна, аби усунути певність, чи розуміли ті князі докладно, що їм казали писати чи підписувати, і ті відносини до Польської корони, в які сї грамоти їх ставили. Польська корона в сих грамотах усе виступає додатком тільки до Ягайла і його жінки. І хоч в польських правительственных кругах старанно пильнували того, аби в котрійсь грамоті не поминено Польської корони²), все таки зостаєть ся дуже можливим, що литовські князі, підписуючи предложені їм польським двором обовязання, не здавали собі ясно справи з своїх відносин до Корони і з того скасування вел. князівства Литовського, котре в сих грамотах *implicite* містило ся. За те для політики польських кругів сї грамоти внової характеристичні: вони показують, що сї круги старанно плели свою дипломатичну павутину, забезпечуючи себе грамотами, а Ягайло служив їх помічником у сїм.

¹) Виглядає як найбільш підчеркнене воно в грамоті Вігунта: *spondemus fidelitatem... cum omnibus terris... ac gente nobis subdita, subiecta et subsicienda ad ipsum regnum Polonie pertinendum* (се відповідає слову *adherere* иньших присяжних грамот, вислову меньше виразному).

²) З сього погляду особливо характеристичними здають ся мені грамоти Федора Любартовича: маємо їх дві, писані в 1393 р. в Вислиці, очевидно — в тих самих днях. В одній, руській (без дня) нема згадки про корону Польську, єсть тільки в латинській. Я думаю, що руська грамота, виставлена Федором, через се саме й була відкинена Ягайловою канцелярією, й Федору. казали підписати нову — де була згадана Польська корона.

Той же погляд на землі в. кн. Литовського як інкорпоровані Польщі прозирає і в деяких інших фактах — на пр. що Ядвіга, хоч була тільки польською королевою, робить надання в землях в. кн. Литовського. Так маємо її наданне, а властиво potwierdzenie за Федором кн. острозьким його Острозького князівства з обов'язком служби „нам, нашим наступникам і короні Польській“, в р. 1390¹⁾. Або той факт, що своїми намісниками в Вильні Ягайло іменував Поляків — з початку віцеканцлера коронного Миколая Москозовського, а потім Яшка Олесніцького²⁾. Сі іменовання свого часу, видно, зробили сензацію. Русько-литовський літописець мотивує навіть повстання Витовта на Ягайла тим, що Ягайло „у Вилни прислав старосту своего лядскаго“ і що Витовту було прикро бачити, що в Литовській землі правлять чужі люде — „нж преж чего не бывало въ Литовской земли“³⁾.

Сей порядок, коли землі в. кн. Литовського могли, по букві Кревського акту, уважатися провінціями Корони, однак не постояв довго. Не минуло й десяти літ від часу Кревського акту, як у останові його про інкорпорацію Польщі земель в. кн. Литовського виразно зарисовався вже великий вилом.

Отак Ягайлові пляни — династичні, себ то змагання до польської корони, а також може й політичні — бажання скріпити литовські сили силами сполученої Польщі⁴⁾, привели до несподіваного обороту в політичних відносинах. Під натиском малопольських панів, котрим вислужував ся для своїх плянів Ягайло, в 1380—90-х рр. скасовано принципіально в князівство Литовське, землі його інкорпоровано Польщі, а князів — між ними й князів наших,

¹⁾ Archiwum Sang. I ч. 16 (перед тим в Źródła-x do dziejów polskich I с. 151 Грабовського і Шведзедського і Akta gr. i ziem. V ч. 20); оригінал в бібл. Осолінських.

²⁾ Długosz III с. 480, 493.

³⁾ Уч. зап. II отд. т. I с. 36.

⁴⁾ Тільки не польсько-месіаністичні, що піддають ся йому в польській науковій літературі — пляни розширення на Литву добродійства польського політичного устрою й західньої цивілізації (котрої монополію для східньої Європи Поляки признають Польщі, як Німці Німцям). Се оден з проявів тої нещасливої традиційної фразеології, що й досі ще особливим тягаром тяжить на деяких моментах польської історії (між ними й на політичній; польсько-литовській унії) та як куля при нозі синає успіхи польської історіографії в раціональним дослідді фактів.

українських земель — переведено присяжними грамотами на становище васалів Польської держави й обв'язано до вірності й цеслушності їй.

Переворот в політичних відносинах незвичайний, успіх польської політики нечуваний, факт в історії наших земель першорядний — коли б тільки був прибрав реальніше значіння. В дійсності ж успіхи польської політики були на разі чисто дипломатичні. Засудити на смерть політичний організм повний життя, яким було в князівство Литовське в остатній четвертій XIV в., не підточене пізнішою хворобою, — було мало. Щоб виконати сей засуд, треба було сили, а самими дипломами його не вбити. Поки аспірації польської політики не виходили за границі дипломатичних актів, і то як ми бачили — стилізованих дуже обережно, так що й саме значіння їх, дуже правдоподібно — не представляло ся ясно людям, в польську політику не втаємниченим; поки засуджене на смерть в князівство Литовське і весь зв'язаний з ним фактичний стан річей далі істнували без змін — доти ці дипломатичні елюкубрації не викликали протеста. Поляки, як характеристично висловляли ся їх потомки на соймі 1569 р. про давніші уніонні уклади — „досить мали тих шкір (пергаменів) і печаток, але все таки не мали унії“ — в дійсності¹⁾. Коли ж вони попробували на практиці реалізувати виговорене в дипломах, протест був неминучий, і всі дипломатичні здобутки розвіяли ся як мрія.

По словам русько-литовського літописця іменованне польських намістників до Вильна було першим таким фактом, що подразнило впливові круги в князівства²⁾. Сучасний німецький хроніст надає рішуче значіння пізнішому факту — коли кор. Ядвіга зажадала дани з руських земель, як з свого віна³⁾. Се чи те, не робить ріжниць. Перший ліпший реальний замах на політичну самостійність в князівства мусів викликати реакцію, і перший ліпший енергічний князь з розмноженої династії Гедимина міг стати її речником против податливого на польську політику великого князя.

Силою обставин, чи силою своїх здібностей виразом сеї реакції став син убитого Ягайлом Кейстута — талановитий і енергічний Вітовт. Своєю діяльністю розбиває вік, крок за кроком, дипломатичні успіхи польської політики. Принципи, вложені в Крєвський акт

1) Дневник Люблинського сейма вид. Кояловича с. 455.

2) Див. вище с. 136.

3) Про се оповіданне німецького хроніста — Посільге мова нижче — с. 141—2.

1385 р., що правда, не зникають — вони й далі служать провідною ниткою для польських політиків. Але реалізація їх, спеціально інкорпорація земель в. кн. Литовського, відкладаєть ся, проволікаєть ся на цілі століття, аж поки повне ослаблення державного організму в. кн. Литовського не підрізало сили його супротивлення.

Як ідея інкорпорації Польщі українських земель в. кн. Литовського мала своєю вихідною точкою унію 1385 р. — і тому ми мусіли спинити ся коло неї, так відрочення сеї інкорпорації мало своєю вихідною точкою діяльність Витовта. Для декотрих з наших земель сею реакцією, розпочатою Витовтом, інкорпорація була відсутня близько на два століття, а з тим і здержані були польські впливи в сих землях¹⁾. Супроти такого важного значіння сього моменту мусимо спинити ся на історії сеї реакції, й на її початковій стадії — боротьбі Витовта з Ягайлом, головнѳ на тих її моментах, які мали безпосереднє значіння для дальшої долі українських земель (справи чисто-литовські або білоруські нам тут не потрібні). Такого значіння для нас діяльність Витовта набирає в 1390-х рр., від другого помирення його з Ягайлом або т. зв. острівської угоди (в 1392 р.).

Політична кар'єра Витовта почала ся від смерти батька. Він тїкає з в'язниці на Мазовше, відти до пруських рицарів, і ті супроти такої многонадійної пригоди розбивають свою згоду з Ягайлом та мовляв в інтересах Витовта, розпочинають сильні напади на литовські землі. Хоч сї напади не все були успішні, але союз Витовта з рицарями був завжди так небезпечний для Ягайла, що він в 1384 р. навязав зносини з Витовтом. Витовт не був теж від угоди, бо союз Німців коштував йому досить; тож між Витовтом і Ягайлом літом того року прийшло до згоди. Як каже Витовт, Ягайло пообіцяв звернути йому всі землі його батька²⁾, і Витовт, безцеремонно зрадивши рицарів, вернув ся на Литву.

Але Ягайло обіцанки не додержав, не віддав Витовту головного Кейстутового стола — Троків. А хоч потім замість Троків дав Витовтови Луцьк, то Витовт ніяк не міг допросити ся на се якогось документу. Вкінці він довідав ся, що Ягайло умисно не хоче нічим себе звязувати що до сього надання і надав Витовту Луцьк лише „до волі своєї“. Не вважаючи, що Витовт по своїм повороті як міг

¹⁾ З зменьшеною силою сї впливи все таки сюди проходять, незалежно від інкорпорації — але про се мова на иньшій місці (в т. V, гл. 1—4).

²⁾ Меморіал Витовта (коло р. 1390) *Scriptores rer. pruss.* II с. 713.

вислужував ся йому, Ягайло рішучо не мав віри до нього. Се все так знеохотило Витовта, що він рішив на ново розірвати з Ягайлом. Рахуючи на незадоволення в Вильні з причини іменовання польських намістників, він при кінці 1388 р. попробував несподіваним нападом засісти Вильню. Се йому не удало ся, але відносини були поцсовані, і на початку 1390 р. Витовт знову відновляє свій союз з рицарями¹⁾. Знову піднімається війна, і знову по двох роках розпочинає Ягайло зносини з Витовтом. Літом 1392 р. переговори приходять до кінця. Витовт знову зрадив рицарів, а 4 серпня в Острові він і його жінка видають грамоти Ягайлу й Ядвізі про довершену угоду.

Умови сеї другої угоди Ягайла з Витовтом не зновні ясні. Русько-литовська літопись каже, що Ягайло пообіцяв Витовту „великое княжение у Вильни — столь дяди своего великаго князя Олькырда и отца своего великаго князя Кестутия“ (Кейстут сидів у Вильні в рр. 1381—2, підчас своєї усобиці з Ягайлом). І літописець додає, що Витовт дійсно дістав се „великое княжение“²⁾. Ця звістка офіційного літописця в князівства Литовського до недавна приймала ся загально. Аж недавно знайдений оригінал острівської грамоти Витовта, де він титулує себе просто „литовським князем“³⁾, підняв сумніви в сій справі⁴⁾.

Дійсно, інші джерела — окрім русько-литовського літописця, не згадують про надання Витовту в князівства в 1392 р. Другош, що оповідає особливо докладно про се друге помірнене Ягайла з Витовтом, каже, що Ягайло, відставивши Яшка Олесніцького, поручив Витовту бути його намістником, передавши йому „всю управу земель литовських і руських“. Сучасний пруський хроніст каже тільки, що Ягайло пообіцяв Витовту звернути його батьківщину⁵⁾. Так само

1) Меморіал с. 713—4, Давн. рус.-лит. літоп. с. 36—7, Codex epist. Vitoldi ч. 63.

2) Уч. записки с. 38.

3) В давнійше звісній копії сеї грамоти титулував ся Витовт великим князем (додано було се слово).

4) Див. в прим. 25.

5) Давн. рус.-лит. літоп. с. 38. Другош III с. 500: *Jaschkone de Oleschnicza ex capitaneatu lithuanico amoto, Withawdo duci illius demandat regimen et non solum sortem illi paternam et castra ademta restituit, sed et universorum castrorum Lithuanie et Russiae et administrationem plenariam terrarum praedictarum suae tradidit ditioni. Johann von Posilge (Scriptores rer. pruss. III с. 179): sy (Ягайло з Скрайлом) welden im alle dy lant yrgebin, dy sinem vater Kinstotin vor hettin gehort. Окрім того глуха звістка в пізнійшій пруській меморіалі — Cod. ep. Vitoldi с. 1029.*

й Витовт у своїй присяжній грамоті нічим не натякає на свою великокнязівську підність. Каже тільки, що Ягайло дав йому „його батьківщину, забрану через попередні непорозуміння“, і на ново надав деякі володіння. Титулує він себе тільки „володарем троцьким, луцьким і ин.“ (*dominus trocensis, luczensis etc.*). Великим князем же не титулує себе не тільки в сій, а і в пізнійших грамотах, — аж по кількох літах починає уживати сього титулу, і то спорадично, а в зносінах з Ягайлом і польським правительством титулує себе просто „литовським князем“ навіть аж до 1411 р.

Супроти сього найправдоподібніше буде думати, що в 1392 р. підставою угоди Витовта з Ягайлом було повернення його батьківських маєтностей — Трок, Городна, Берестя, до котрих Ягайло додав ще й нові — такою була земля Луцька. Про великокнязівське становище не було мови, але з Вильна відкликано польського намістника й поручено його натомість нагляду Витовта. Заразом Витовт займає взагалі місце Ягайлового відпоручника в справах в. кн. Литовського, більше менше так само як перед тим ся роля належала Скиргайлови. Се могло бути також умовлено при угоді. Бо хоч ми Скиргайла бачимо в такій ролі ще якийсь час (в р. 1393), але се не противить ся такому припущенню: Ягайло взагалі не хотів сварити ся з Скиргайлом і навіть Троків не відібрав йому відразу для Витовта. Отже могло в умові так само бути застережене, що Витовт займе місце Скиргайла в загальних справах держави, тільки постанови сеї не зреалізовано відразу¹⁾.

Постанова ся могла стати ся в такій же формі як се було в відносинах Ягайла з Скиргайлом: Скиргайлу Ягайло обіцяв в 1387 р. „держати више всеє нашеє братія“, і додатково обов'язав ся потім не віддавати Вильна нікому иньшому з братів своїх²⁾. Щось подібне могло бути і в грамоті Ягайла Витовтови в 1392 р.; але ми її не маємо і тому мусимо задовольятися здогадами, в надії, що може якесь нове архивне відкрите кинє сьвітло на се питання.

Але чи було се умовлене наперед чи ні, в усякім разі від свого повороту на Литву в 1392 р. Витовт стає господарем в в. кн. Литовським, і се фактичне становище його, хоч не радо, і з всякими протяганнями, було признано і Ягайлом і польським правительством. Витовта признано управителем в. князівства, а далі й великим князем, з сим самим титулом. Так що русько-литовський літописець поспішив ся тільки з офіціальним признанням за Витовтом того становища, яке він зайняв по своїм помирненню з Ягайлом.

¹⁾ Див. іще в прим. 25. ²⁾ *Codex epist. saec. XV* т. I ч. 9 і 13.

У володінне приобіцяного йому при острівській угоді Витовт, як я вже сказав, увійшов теж не відразу. Скиргайло, давній ворог Витовта, мусів уступити ся перед ним з своїх становищ — троцького князя й Ягайлового відпоручника в Литві. Ситуація була дуже дражлива, й Ягайло всякими способами старав ся відвернути конфлікт. Тільки при кінці 1392 р. він перевів переговори з Витовтом і Скиргайлом в справі уступлення Скиргайла з Троків. Замість того Скиргайло мав дістати Київ і Кремінець. Витовт обов'язав ся здобути йому Київ і згодив ся відступити Кремінець з своєї Луцької волости.

Але Скиргайло, згодивши ся перед Ягайлом, потім спротивив ся знову. В 1393 р. відносини між ним і Витовтом загострили ся так, що Ядвіґа мусіла їх годити на ново: з осені сього року маємо нову угоду Витовта з Скиргайлом, уложену в присутності Ядвіґи¹⁾. Київ для Скиргайла Витовт здобув не скорше як весною 1394 р. і правдоподібно — не скорше-ж засів і в Троках.

Поки тягнули ся сі короводи з Скиргайлом, Витовт все потрібував помочи Ягайла, і тільки десь в р. 1394 почув себе паном на Литві. Побіди його над князями, з котрими він мав конфлікти — Корибутом, Федором Кориятовичом, Володимиром київським, тим часом незмірно підняли його престиж, і Витовт в свідомості своєї сили починає виступати з ролі простого виконавця Ягайлових поручень. На його грамотах починаючи від рр. 1395—6 бачимо вже титул „великого князя“²⁾, а й на практиці він починає собі поступати вже як зверхник земель в князівстві (на пр. у зносинах з Німцями).

Розуміть ся, таке становище Витовта мусіло розбудити сильне незадоволення на краківським дворі. Відносини напружують ся й обопільне незадоволення незадовго виходить на верх. Нагодою послужив, як каже сучасний німецький хроніст, якийсь лист кор. Ядвіґи, де вона жадала від Витовта, аби їй платив річну данину з руських земель, які має під собою. Вимагала сього на тій підставі, що Ягайло подарував їй руські землі на віно³⁾.

1) Codex epist. saec. XV т. I ч. 19 і 20, т. II дод. 1 (с. 472); пор. Длуґош III с. 502.

2) Витовт з титулом в. князя в грамоті з 1395 р., німецькій, звісній в копії — в Cod. ep. Vitoldi ч. 117. З 1396 р. 3/VII, німецька копія — Napierski Russisch-livl. Urkunden ч. 121; далі Voigt Codex dipl. Prussiae V ч. 90; 1396 28 VII — Bunge, Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch IV ч. 1422. З 1397 р.—Cod. ep. V. z. ч. 140, 179 і т. д. 3) Про се жаданне ширше див. ще в прим. 26.

Не маючи самого того листу, не можемо здати собі справи, як те жадання Ядвіґи в дійсности виглядало, хоч слова хроніста звучать як переловідання буквального змісту того листу. Він каже далі, що Витовт предложив той лист Ядвіґи перед старшиною руських і литовських земель і спитав їх, чи згодять ся вони признати себе підданими Польщі й платити ту данину? Зібрані однодушно заявили, що і вони і їх батьки були все свобідними — внишій державі не підлягали, і ніякої дани Польщі не платили; тож і вони хочуть і на далі зістати ся незалежними, а ніякої дани платити не хочуть. Результатом подражнення, викликаного листом Ядвіґи, було тісніше зближенне Витовта до німецьких рицарів, і воно привело до уложення тайної угоди з ними, весною 1398 р. Потім, в осени, її потверджено вже явно на зїзді на остр. Саліні. Нам сім же зїзді, під впливом попереднього подражнення на польське правительство, а мабуть і не без вплива рицарів, що пильнували розірвати унію Литви з Польщею, — князі й бояре руські й литовські, як оповідає тойже хроніст, „оголосили Витовта королем литовським і руським — річ, каже він, перед тим нечувана“¹⁾).

Се проголошенне було zarazом проголошеннем повної самостійности в. кн. Литовського й незалежности його від Польщі. Тим уневажнила ся Кревська унія, і цікава ся обставина, що при тім старшина в. князівства Литовського вирікала ся, аби коли небудь що небудь чула про підданство Польщі. Тим часом на підставі Кревського акту вона була вже кільканадцять літ польськими підданими! Чи означало се повну несвідомість значіння кревської унії в литовських кругах, чи умисне ігнорованне, чи тільки протест против плачення дани? Перше, по моему, зовсім не виключене, хоч питанне про дань зацікало не тільки справу державної приналежности, а й державної рівноправности. Се остатне головнo й підчеркуеть ся в оповіданню хроніста²⁾), хоч на повну докладність його оповідання

¹⁾ Und uf die cziit worfin die Littowin und Russin Wytowten eynen Koning uf ezu Littowen und ezu Russin, das vor ny gehort was. Scripteres rer. pruss. III. 224. Левіцкий, та й не тільки він, толкував сю звістку так, що Витовта проголошено тоді в. князем (ор. с. с. 430). Але слова хроніста про нечуванність такого вчинку не мирять ся з таким толкованнем — очевидно Витовта проголошено таки королем, як каже Носільге. Се знаходить собі потвердження в поголосках про юронацію Витовта, про які пише магістр пруський ще весною 1398 р. — див. зараз низше.

²⁾ Do sprochen sie gemeinlich, si weren fry gewesin und ir eldern, und hetten den Polan keynen czins gegeben; sie weldin yn euch nu nicht gebin, und weldin blibin by irre irsten fryheit, dorinne sy weren.

й зрозуміння властивого значіння події ми й не можемо зновні покласти ся, і не мусимо думати, що на справі самої дани все кінчило ся.

Тодішні обставини на проголошення самостійності в князівства були так відповідні, що насувають гадку про уложення його на перед. Можна думати, що Витовт, уважаючи час для того відповідним, сам постарав ся привести до того проголошення і в сїм напрямі притотував настрій між князями й боярством. Тим можна б пояснити, що ще в лютім 1398 р. до рицарів доходили поголоски про заміри Витовта просити собі корони від пани¹⁾.

Обставини, кажу, були незвичайно добрі для того. Поміч, бодай прихильність Німців була забезпечена. Видавши доньку за московського князя Василя, забезпечив собі Витовт спокій і нейтральність з сього боку. Він стояв тоді на вершкю своєї сили, і можна майже на певно сказати, що коли-б не скрахувала піднята тоді ним в Орді боротьба з партією Ідики, в інтересах прогнаного Тохтамиша, котрого Витовт хотів висадити назад на татарський престіл, — самостійність в. кн. Литовського була-б довершена, й унія з Польщею була-б розірвана.

Але страшна неудача 1399 р. снінила розмах Витовтової політики. В битві над Ворсклою (12 серпня 1399) поляг цвіт русько-литовського рицарства; самих убитих князів рахують десятками. При таким ослабленню литовських сил і загальній депресії, яку ся неудача викликала, гнати до конфлікту з Польщею було небезпечно. Коронаційні пляни прийшло ся відложити. Витовт попускає з тону, і краківський двір використовує сю хвилю, аби звязати на ново розірвані нитки унії. Одиноким слідом сих переговорів зістали ся записки Длугоша під р. 1399: він записує під сим роком наданне Витовту „великого князівства Литовського в державу до його живота“²⁾, а опи-

¹⁾ Der herre Homeister hat vornomen heymlich, sunder noch nicht vorware, des der konig von Polan dornach stee und Wytawte, das sie die crone obir Littowerland und Ruscheland von unserm heiligen vater dem Pabiste dirwerben wellen: das her die geruche czu lehenen uud czu eym konige bestetigen Wytawten obir die egeschreben lande, des got understee — Codex dipl. prussicus VI c. 66 (писано 26/II 1398). Тут, очевидно, треба відкинути Ягайла: Німці ще не здавали собі справи з розриву між ним і Витовтом, а тому припускали участь Ягайла в тій проєктованій коронації Витовта.

²⁾ Withawdus... cui eodem anno per Wladislaum Poloniae regem magnus ducatus Lithuaniae donatus et ad vitae tempora precario concessus fuerat; precario — тут протиставленне до права власности: в доживотню державу, а не на власність.

суючи смерть Ядвіґи, каже, що підчас похорон її приїхав до Кракова Витовт з жінкою¹⁾. Ховали Ядвіґу в середніх днях серпня, тож Витовт по битві над Вореклю, під безпосереднім впливом тяжкої депресії, міг дійсно з'явитися деє в тих днях у Кракові. Ягайло по тім, як казав Длуґош, виїхав на Русь і заявляв папам, що вибираєть ся на Литву, не маючи більше прав на польську корону, але дістав задоволення від польських панів, що вони його й далі хочуть мати польським королем. В цих обставинах могло наступити нове зближення Витовта з Ягайлом і краківським двором, і усталено було компроміс на тім, що Витовт мав дістати великокняжі права в в. кн. Литовським до свого живота²⁾.

Але на сей раз польське правительство не схиگیло обмежити ся угодою з самим тільки Витовтом. Досвід поучив, що умови з самими князями мають вартість досить непевну. Пани в. кн. Литовського, з'ігнорувавши креську унію й проголосивши незалежність в. князівства, змусили польське правительство числити ся з ними. Тому новий *modus vivendi* в. князівства з Короною рішено було перевести з участю литовських панів.

На різдвяні свята 1400 р. скликано до Вильна визначнійших панів з Витовтових земель — тих що стояли під безпосередньою властю Витовта³⁾. З виїмком виленьського єпископа Якова се були

¹⁾ Длуґош III с. 526 і 537. На сам день похорону Ядвіґи — по Длуґошу 14/VIII (Шайноха приймає 15/VIII), Витовт наспіти не міг, бо битва на Вореклі була 12/III.

²⁾ Прохаска (Przyczynki с. 105—6) пробував довести, що у Длуґоша звістка про надання в. князівства Витовту під р. 1399 стоїть не на місці: він думає, що Длуґош говорить тут про се надання на підставі документів з р. 1401, і тільки для звязку оповідання переніс сю звістку під р. 1399. Сьому спротивляєть ся, що Длуґош виразно каже: *eodem anno*, і оповідає про се без всякого особливого звязку з попереднім, а і в дійсности умова Ягайла з Витовтом мусіла випередити виленьський зїзд, скликаний, очевидно, вже по порозумінню з Витовтом. Мущу також згадати ще про инший здогад, висловлений проф. Максимейком в книзі Сейми Литовско-русского государства до унії 1569 г. с. 10, що Витовт старав ся зблизити ся з Ягайлом супроти небезпечности від Свитригайла — бо його підтримували руська людність і німецькі рицарі. Се виглядає дуже привабно, але розминаєть ся з фактами: симпатії руської людности до Свитригайла не переходили в якийсь грізний рух, а союз Свитригайла з Німцями, як з його власного оповідання видно (див. низше), об'явив ся уже по унії 1401 р.

³⁾ Так треба здогадувати ся супроти незвичайно малого числа руських бояр і головоно — супроти неприємности князів-володарів. Тих князів потім обовязано особними прислжними грамотами в дусі виленьських постанов.

вищі урядники й визначніші боярські роди, переважно литовські, з руських не багато. З князів бачимо тільки Івана Гольшанського з синами; князі-володарі земель і волостей з своїми боярами в сім акті участі не брали. Результатом нарад і переговорів були уложені тоді грамоти. Одна була видана Витовтом. В ній він з тої нагоди, що Ягайло „розділив з ним свою управу і надав йому великокняжу власть в землях литовських і иньших володіннях до його живота“¹⁾, відновляє свої приречення, дані ще в 1386 р. Обіцяє вірність, щирість і постійну солідарність Ягайлу, короні Польській і її мешканцям. Зазначає що по смерті його великокняжа власть і всі землі, з батьківщиною його вернуть ся назад до Ягайла чи його наступників і корони Польської. Виняток мають бути деякі землі, забезпечені Витовтовому брату Жигимонту і Витовтовій княгині Анні до її живота.

В другій грамоті, виданій тогож самого дня, 18/I 1401, „прадати, барони, шляхтичі й земляни земель литовських і руських“ (з них кількадесять вичислено поіменно), за себе й за всіх бояр і землян тих земель заявляють, що вони обіцяють завжди помагати королю, короні Польській і її обивателям всякими способами, щиро і без підступу, й ніколи їх не покидати. Супроти надання Витовту великого князівства ручать вони, що по його смерті ся великокняжа власть і всі Витовтові землі, разом з його батьківщиною, вернуть ся до короля Ягайла й Корони²⁾. За себе й за своїх потомків вони обіцяють, що по смерті Витовта будуть послухними й підвласними королю й Короні та окрім нього й Корони не будуть собі шукати иньших володарів. З тим одначе, що як би Ягайло умер, не лишивши синів, то й пани польські не можуть собі вибрати короля без відомости Витовта³⁾.

¹⁾ Demum quia idem serenissimus princeps dominus Wladislaus rex Polonie prenotatus nos in partem sue sollicitudinis assumpsit supremumque principatum terrarum suarum Littwanie et ceterorum dominiorum suorum ducatus de manu sua nobis dedit et contulit ad tempora vite nostre.

²⁾ Predictus supremus ducatus Litwanie et ceterorum dominiorum suorum ducatus una cum bonis et terris patrimonialibus... post decessum ipsius (Витовта) ad ipsum dominum nostrum Wladislaum regem et ad coronam regni eius Polonie... debent plene et integre devolvi et redire.

³⁾ Обидві грамоти друковані, з копій, в Codex ep. Vitoldi ч. 233 і 234. Обидві грамоти написані в подібних виразах, і чи то через такий паралелізм, чи навмисно, аби обійти непрямую для польського правительства точку — признання, що Кресьська унія обійшла ся без

Доповненням до сих двох грамот служили присяжні грамоти, що знов мусіли видати Ягайлови князї поодиноких земель в. кн. Литовського. Маємо їх дуже мало, тільки пять¹⁾, хоч мабуть всі значнійші князї такі грамоти мусіли тоді по видавати. Всї вони писані на оден шаблон: князь обв'язуєть ся по смерти Витовта (часом з додатком: коли-б Витовт умер скорше від Ягайла) „не искати иньхх господаревъ мимо нашего господаря великого короля Володислава и короны Польскоѡ не отлучати ся никоторимъ временемъ“.

Компроміс 1401 р. супроти приголошеної не давно самостійности в. кн. Литовського був з литовської сторони великою уступкою, а для польської дипломатії великим триумфом. Але тільки в таким разі, коли брати його з формального боку, і то з становища й інтерпретації польської. Кревський акт мовляв відновлено і то в стилізації мов би яснійшій, докладнійшій (в порівнянню з ляконічною фразою Кревського акту). Ще важнійше, що тепер він мав більші гарантії, бо сповненне його забезпечено приреченням панів в. князівства (властиво — самих тільки Витовтових земель, але грамоту стилізовано так, ніби се були пани всього в. князівства). Виймок зроблено тільки для Витовта, до його життя, а по смерти його інкорпорація в. кн. Литовського мала зараз настати.

Але й тепер, приглядаючи ся ближше, знайдемо багато недоговореного. І тепер ся інкорпорація зв'язана з особою Ягайла: землі литовські мали вернути ся до Ягайла по смерти Витовта. Про наступників Ягайла на польській престолі згадано тільки в грамоті Витовта. Грамота панів і приречення князів їх зовсім промовчують: все обмежаєть ся відносинами за життя Витовта й Ягайла²⁾, дальше стани в. кн. Литовського не заглядають.

Не знати, чи було се наслідком обережности Поляків, що знову не відважили ся яснійше представити справу інкорпорації, аби не подразнити Литву, чи стани в. кн. Литовського не хотіли себе в'язати на будуще. У всякім разі ся неясність і тимчасовість постанов

участі литовських панів, вступна часть грамоти литовських панів стилізована досить не ясно, ба навіть баламутно. Грамоти Ягайла Витовту на в. князівство не маємо, хоч вона мусіла бути.

¹⁾ Див. в прим. 24.

²⁾ Се виразно виступає і в остеререженнях, що нового короля Поляки не можуть вибрати без відомости Витовта. Поляки признали ся до сього обв'язку в радомських постановах в марті того-ж року, потверджуючи там городельські заяви своїх відпоручників — Codex dipl. Pol. I. c. 151.

значно зменшала значінне польських тріумфів. Тою-ж тимчасовістю треба мабуть пояснити й таку податливість литовських станів після саліського проголошення. Реально взявши, уступали вони не багато: прав Ягайла на в. кн. Литовське ніхто і так не заперечував. Уступки отже, не вважаючи на сильну депресію по катастрофі на Ворсклі, в дійсності так дуже великими не були, як можуть на перший погляд здавати ся. До живота Витовта автономія в. кн. Литовського забезпечена, по смерті його признають ся права Ягайла; що до дальшого — кожда сторона могла собі обіцувати що иньше.

В кожнім разі виїмок, зроблений для Витовта, задавав рішучий удар справі інкорпорації. По Кревській унії — в супереч її, Литва ставала знову особним політичним тілом. Витовт ставав повновластним володарем в в. князівстві: князі в своїх присяжних грамотах звать його своїм „господарем“; стани в. кн. Литовського обіцяють послухність Ягайду тільки по смерті Витовта. За життя Витовта Ягайло не мав ніякого права до них і до земель в. кн. Литовського, й за ним зістаєть ся чисто моральна зверхність над Витовтом; тому Ягайло приймає пізнійше титул „зверхнього князя“ (*supremus dux*), супроти Витовтового титула „великого князя“ (*magnus dux*). Цікаво при тім, що Витовт уважав себе в. князем литовським не з ласки Ягайла, тільки з вибору народа. Підчас пізнійших спорів про корону, стараючи ся понизити становище Витовта в очах чужих володарів, Ягайло доводив, що Витовт зовсім не був ніколи самостійним володарем, а тільки його намістником в Литві, бо вона з огляду на своє віддаленне вимагала такого намістника (*gubernator*). Се, розумієть ся, було рішучим перекинуттям компроміса 1401 року. Витовт супроти таких пояснень Ягайла рішучо заявляв тоді, що він „вибраний паном і великим князем сих земель від давна“, можливо — розуміючи тут інцидент саліський¹⁾.

Виїмок, зроблений компромісом 1401 р. виключно тільки для Витовта, розумієть ся, ставав прецедентом і на пізнійше. Тут лежала

¹⁾ Codex epist. saec. XV т. II с. 238, Codex Vitoldi с. 817. Пок. Левіцький в примітці до Ягайлового меморіалу висловив гадку, що Ягайло говорить тут про Острівську угоду 1392 р. і навіть припускає можливість на сій підставі реставрувати текст тієї угоди. Таке толкування давало-б можливість виправдити Ягайла від рішучого перекинуття в представленню своїх відносин до Витовта. Але се не можливо: стилістичні подібности з грамотою 1401 р. і слова: *magnam ducatum dictarum terrarum suarum ceterorumque dominiorum suorum ducatus Lithwanie dedit* виразно вказують на компроміс 1401 року. Ягайло очевидно говорить тут про нього і перекичує його зміст і значінне.

найбільша небезпечність для унії цього компромісу. Поляки постаралися запобігти сій небезпечности, обов'язавши литовських панів і князів, що по смерті Витовта їх землі вернуть ся до Корони, а головне — що вони не будуть шукати собі иншого господаря окрім Ягайла. Се було застереження против вибора нового в. князя по смерті Витовта, але, як я вже сказав, вони затемнені були особою Ягайла, висушеною в них.

Відчуваючи небезпечність зробленої уступки, краківський двір старався бодай дипломатично скріпити угоду 1401 р. Між р. 1401 і 1410 Витовт мусів ще кілька разів видати грамоти, що стверджували або доповняли його заяву 1401 р. Такий характер мала н. пр. грамота видана ним 1404 р., де він потверджував свої попередні обіцянки, а разом заявляв, що ніякого свого союзника не буде ставити над польського короля, ані pomoже йому на сього остатнього. Тут розуміли ся мабуть німецькі рицарі, з котрими уложено згоду не задовго перед тим, весною 1404 р. Друга грамота — видана Витовтом по окупації Смоленщини, розтягала його обов'язання й на землі, які йому удало ся вже або удасть ся здобути самому. Звісна нам з пізнішої згадки ще й третя подібна грамота, з невідомого року, а могло бути їх і ще більше¹⁾.

Сі заходи польської дипломатії не задовго одначе знову розбили ся о фактичне становище, здобуте в. кн. Литовським. Мусіла вона зробити йому нову уступку, новий вилом в уніонних пактах.

Вихідною точкою на сей раз послужила кампанія з Німцями 1410 р., т. зв. Велика війна, прославлена голосною битвою під Грінвальдом. Витовт відіграв першу ролу у сій війні, що здавало ся, задавала смертельний удар пруським рицарям; але відступив, коли Ягайло по Грінвальдській битві почав добивати Німців. Не в інтересах Витовта було дати Польщі зовсім знищити Пруссию, що так часто була йому корисним союзником в його рахунках з самою Польшею²⁾. Наслідком такого обороту було не тільки те, що овочі сеї

¹⁾ Грамота 1404 р. — Codex ep. Vitoldi ч. 302. Одну недатовану видав з формуляра XV в. Прохаска в статі Nieznany akt homagiálny Witolda в Kwart. histor. 1895, висловивши при тім гадки про грамоту, видану Витовтом по окупації Смоленщини. Здогади що до недатованої грамоти розвинув він потім в замітці O zjazdach na Litwie zwoływanych przez Jagiełłę w 1405 i 1406 r. (Przyczynki krytyczne): недатовану грамоту кладе він тут на 1406, а давніше приреченне з нагоди окупації Смоленщини — на р. 1405. Але сі здогади зістають ся гіпотетичними.

²⁾ Сей погляд на Витовтову політику, розвинений між ин. в польській статі Смольки Witold pod Grünwaldem, в німецькій розвідці Ту-

війни зібрало саме в. кн. Литовське, але також і те, що в князівство знову, як і перед катастрофою на Ворсклі, зайняло супроти Польщі становище дуже сильне й самостійне.

Пруські рицарі й їх союзник — угорський король Жигимонт (тодішній цесар), що як знаємо — мав і свої спеціальні рахунки з Польщею, з свого боку, для ослаблення Польщі, старанно заходилися коло ослаблення унії. Для того дбали про те, щоб розбудити в Витовті охоту до повної самостійности від Польщі. Чи то дійсно під їх впливами, чи просто в свідомости своєї сили, Витовт підносить знову свій тон у відносинах до польського двору. Характеристична подробиця, що як раз тепер починає він титулювати себе великим князем в грамотах адресованих до Ягайла, чого не робив раніше. Краківський двір знову почув захитаними всі свої дипломатичні гарантії уніонних зв'язків та мусів ужити всякої зручності й обережності, щоб не ображаючи розбудженої амбіції литовських кругів знову скріпити ці зв'язки, хоч би ціною значних уступок. На жаль тільки, відносини краківського й виленського дворів і з цього часу нам звісні дуже мало, так що ми зовсім не можемо відтворити образу переговорів, які йшли між ними, й маємо перед собою знов тільки голі їх результати. Бачимо з них, що Польща, хоч як стояла сильно по тій Великій війні, мусіла зробити цілий ряд уступок в. кн. Литовському, аби не доводити до конфлікту, до зрвання унії. Першою такою звісною нам уступкою було виступлення Поділя Витовтові (про сю подільську справу буду говорити нижше), а закінчилися вони городельським компромісом.

В вересні 1413 р. стався зїзд Витовта й Ягайла та панів з Корони і в. князівства в Городлі на Бугу. Тут велися між ними переговори, та ближше вони нам незвісні, маємо тільки грамоти, виставлені володарями й панами обох держав на сїм зїзді, 2 жовтня. Маємо їх три, й вони тісно вляжуться з собою, доповняючи себе обопільно²⁾.

Головне значіння має привилей, виданий спільно Ягайлом яко королем польським і зверхнім князем литовським (Lutwanię princeps

перта Der grosse Krieg (Danzig 1886), в російській книжці Варбашева (другій), — пробував збити Прохаска в статі О powodach, które skłoniły Witolda do odstąpienia z pod murów Malbarga w 1410 r. (Przyczynki krytyczne).

²⁾ Грамоти Ягайла й Витовта в Volumina legum I с. 29 (і у Дзялинського Zbiór), грамота литовських панів у Дзялинського Zbiór praw litewskich с. 20, грамоти польських панів — Codex diplom. Poloniae (Жищевського і Мучковського) I с. 236.

supremus Russiaeque dominus ex heres) і Витовтом яко великим князем литовським (magnus dux Lyttwaniae nec-non terrarum Russiae dominus et haeres). Привилей сей вляже до купи дуже багато справ. Він уставляє відносини обох держав на будуще, заводить деякі уряди на польський взір у в. кн. Литовським і обдаровує вищу аристократію в. кн. Литовського — литовсько-католицьку тільки, різними привілеями на взір Польщі. Таким чином тепер Польща пильнувала не тільки забезпечити уніонні пакти згодою литовських панів, як у 1401 р., але й спеціально зацікавувати їх унією — звязати з нею певні княсові привілеї для них.

Самі уніонні відносини обох держав представляють ся так: з огляду на старання ворогів, а особливо рипарів „знищити землі литовські й польські“, Ягайло й Витовт своєю грамотою поновляють інкорпорацію всіх земель в. кн. Литовського Польщі на вічні часи, в виразах дуже сильних¹⁾, і обовязують литовських панів, аби їм обом — себто і королю й в. князю, та їх наступникам були вони завсіди послунні, до служби готові і всіх ворогів корони Польської мали за своїх ворогів. По смерті Витовта пани в. князівства мають вибрати собі в. князем тільки того, кого вляже їм Ягайло або його наступник за радою панів коронних і литовських. З другого боку й стани коронні по смерті Ягайла не можуть вибрати короля без відомости й участі Витовта і панів в. князівства. В разі потреби пани обох держав мають порозумівати ся з собою, за згодою своїх володарів, на зїздах в пограничних містах — Любліні, Парчові або де инде.

Сей вняжий привилей доповняють дві обосторонні грамоти панів. Одну видають литовські пани, обдаровані польськими гербами

¹⁾ Quamvis eo tempore, quo almo Spiritu inspirante fidei catholicae recepta et cognita claritate coronam regni Poloniae assumpsimus, pro christiano incremento et bono statu et commodo terrarum nostrarum Lithuaniae, ipsas praefato regno nostro Poloniae appropriavimus, incorporavimus, coniunximus, univimus, adiunximus, confaederavimus de consensu unanimi nostro et aliorum fratrum nostrorum, et omnium baronum, nobilium, procerum et boiarorum eiusdem terrae Lithuaniae voluntate accedente et assensu (!), volentes tamen забезпечити їх від ворогів, easdem terras, baronum, nobilium, boiarorum voluntate, ratihabitione et consensu adhibitis, praedicto regno Poloniae iterum incorporamus, invisceramus, appropriamus, coniungimus, adiungimus, confaederamus et perpetuo annectimus, decernentes ipsas cum omnibus earum dominiis, terris, ducatus, principatibus, districtibus, proprietatibus omnique iure mero et mixto coronae regni Poloniae perpetuis temporibus irrevocabiliter et irrefragabiliter semper esse unitas.

й привілеями, та обіцяють іменем „всіх шляхтичів, бояр і всієї людности земель в. кн. Литовського“, що будуть все в сполученню й солідарности з польськими панами і Короною, будуть послухними і вірними Ягайлу й Витовту та їх наступниками і виноятть виписаний в попередній грамоті порядок вибору вел. князів по смерті Витовта. З свого боку польські пани заявляють в особній грамоті також відповідні обов'язання.

Як я вже сказав, Городельський привилей має на зверх характер потвердження унії. Ягайло й Витовт починають мовляв від відновлення креської унії, а одна з точок спеціально потверджує попередні грамоти. Представляєть ся так, мов би вже креська унія мала такий самий характер як ся унія 1413 р., але в дійсности Городельський привилей надає їй зовсім відмінний характер.

В порівнянню з досить неясними, прикритими особистими відношеннями до Ягайла виразами попередніх актів кидаєть ся в очі передовсім незвичайно виразна й сильна стилізація, де говорить ся про унію Литви й Польщі. Землі в. кн. Литовського „інкорпують ся, втіляють ся, переходять на власність, злучають ся, прилучають ся, софедерують ся і по вічні часи звязують ся з Польщею“. Але ба, кі вирази, що були б на місці в Креськім акті, тепер своїм рішучим, радикальним змістом зовсім не відповідають тому характеру унії, який набрала вона по компромісах 1401 і особливо в умовах сього 1413 року. З дальших постанов виходить, що ніякій інкорпорації не лишаєть ся міста. В. кн. Литовське не тільки за життя Витовта, але й по нім зістаєть ся особним політичним тілом. Се була кардинальна уступка городельського компромісу з польської сторони. По смерті Витовта вел. князівство має дістати нового в. князя; привилей застерігає тільки, що се має стати ся за порозуміннем з королем і польськими панами (тут привилей — можливо таки навмисно, висловляєть ся не ясно, говорячи разом і про вибір князя литовськими панами і про вказанне його їм з польської сторони). Пани в. кн. Литовського стають на становищі рівноправним з панами коронними і як репрезентанти двох держав мають полагоджувати важніші справи на своїх з'їздах (*conventiones et parlamenta*). Відносини до Польщі не виходять по за те, що між нею і в. кн. Литовським уставляєть ся союз, і король польський має признавати ся зверхником (сюзереном) в. князя й в. князівства. Тому стани в. князівства мають участь в виборі короля.

Характеристично, що в грамоті литовських панів і тепер, як і в 1401 р., нема мови ані згадки про інкорпорацію: вони обов'язують ся тільки до солідарности з Польщею й *implicite*, посередно,

признають права зверхности польського короля над в. кн. Литовським; кажу посередно — бо тут знову справу тушує особа Ягайла, і про ті відносини, які мають уставити ся по смерті Ягайла й Витовта, виразно не говорить ся. Хто зна, чи й тут не було певної *reservatio mentalis* — з обох боків: пани польські і литовські справу розуміли однаково, але промовчували єї суперечні пункти.

З формального боку треба піднести ту відміну, що в сім новім уставленню уніонних відносин не беруть зовсім участи князі. Не бачимо їх імен в уніонних привілеях, анї не маємо від них присяжних грамот таких як з р. 1401. Як я вже сказав, польське правительство виразно йшло до того, аби привілеями відлучити католицьке литовське боярство від руського й зробити з католицької литовської аристократії таку привілеювану гвардію унії. Але чому хоч би присяжними грамотами не обов'язано князів, що всі, хиба з дуже малими винятками, репрезентували руські елементи в князівства? Чи було се наслідком ослаблення значіння князів, про яке говоритиму низше? Але так сильно, може, вони не підупали, щоб їх зовсім легковажити. Чи польське правительство вважало за лишне зістати ся при їх обов'язаннях з 1401 р.? Аби категорично рішити се питання, бракує підстави.

Таким чином фактична осібність в. кн. Литовського як державного тіла була признана Городельським актом вже формально. Інкorporація до Польщі була заступлена навіть не персональною унією, а тільки признанням зверхности польського короля. Можливо, і навіть правдоподібно, що польські пани, роблячи єї уступки, надіяли ся, що більше прихильні для них обставини дадуть колись змогу відкликати єї уступки¹⁾. Але в політиці Витовтови щастило від тоді аж до смерті: васаль Ягайла *de jure*, він займав властиво рівнорядне з ним становище в політиці. Успіхи Витовтової політики на сході, відносини до нього західніх держав держали високо його престиж, і для уступок польським плянам з його боку не було місця. Навпаки він дуже самостійно держав ся супроти краківського двора й дражливо відзивав ся на всякі натяки на його залежність від польського короля. Се виявило ся і в передсмертнім епізоді його відносин до Польщі — пляні його коронації. Подражнений деякими не тактовними поступками Ягайла, він дуже горячо взяв ся до корона-

1) З цього лише становища зрозумілі закиди Длугоша, які чинить він Ягайлови за те, що він по смерті Витовта надав в. князівство Святиригайлови, хоч Ягайло при тім поступав зновні по мысли Городельських умов.

ції, що мала зазначити повну емансипацію в. кн. Литовського від Польщі, й мало що не привів сього пляну до кінця.

Сей епізод, інтересний для характеристики політичного становища в. кн. Литовського супроти Польщі, тому й вартий нашої уваги, звісний нам в подробицях як рідко і мусить нам послужити ілюстрацією тодішніх литовсько-польських відносин. Справа виникла в звязку з тодішньою західноєвропейською політикою Литви й Польщі. Політика ся у Литви обертала ся з початку около відносин пруських, а в 20-х рр. до них прилучила ся ще нова справа — гуситська.

„Велика війна“ і Торунська угода 1411 р. не полагодили відносин з рицарями. Ще два рази (1414 і 1422) приходило до війни, й остання угода в Мельні (1422) задоволила більше Витовта, ніж Польщу. Польща тільки деякі дрібні уступки, вел. князівство дістало по ній назад права на Жмудь. Короводи з справи регуляції границь тягли ся ще довго, й Витовт тут займає посереднє становище між Поляками і рицарями та їх союзником Жигимонтом. Таке-ж становище займає він і в обставинах, витворених гуситською справою. Чехи, борячи ся з Жигимонтом, предложили чеську корону Ягайду, а той відіслав їх з нею до Витовта. Витовт прийняв був чеську корону й вислав від себе до Чехії Жигимонта Корибутовича. Івалт, піднятий з сеї нагоди ціє. Жигимонтом в Європі, змусив Ягайла вирікти ся від усякої участі в гуситській справі. Витовт брав її менше трагічно, але також відкликав Корибутовича; той потім вернув ся до Чехії знову, але вже на власну руку¹⁾. Не вважаючи на сі прояви малого заінтересовання гуситською справою в польсько-литов-

¹⁾ Участь Польщі й Литви в гуситській справі має досить значну літературу; окрім вичислених вище загальніших розвідок (з них треба згадати про біографію Корибутовича у Стадніцкого, Bracia) є ще кілька спеціальних: Tomek Poměry mezi Cechy a Polskem behem wálky husitske (Jahresbericht d. böhm. Gesellschaft, 1878). Prochaska — Polska a Czechy w czasach hussyckich až do odwołania Korybuta z Czech, I—II, 1877—8 (Rozprawy hist.-fil. t. VII i VIII) W sprawie polsko-husyckiej (Przew. nauk. 1880), Polska i Husyci po odwołaniu Korybuta z Czech (ib. 1883) і кілька статей в його Szkice: Zawisza Czarny, Husyta polski. Smolka — Polska wobec wybuchu wojen hussyckich — Ateneum 1879 і Szkice. Sutowicz — Stosunek Wład. Jagielly do husytów czeskich — Bibl. warsz. 1879. Lewicki — Ein Blick in die Politik Königs Sigismunds gegen Polen in Bezug auf die Hussitenkriege — Archiv für österr. Geschichte t. 68, 1886. Goll Cechy a Prusy ve sredověku, 1892. Kaiser Sigismund und Polen, 1420 — 1436 (Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, 1894). Lewicki Król Zygmunt Luxemburski a Polska 1420 do 1436 (Kwart. hist. 1896).

ських правительственных кругах, становище Ягайла й Витовта в гуситській справі все таки дуже стрівожило Жигимонта і щоб унеможливити їм діяльнішу участь в сій справі, Жигимонт заходить ся порізнити Витовта з Ягайлом.

Се було не тяжко супроти дражливости Витовта на всякі на-таки на його несаможітність супроти Ягайла. Краківські-ж круги не раз давали йому різні поводи дражнити ся ¹⁾. Повторяла ся отже ситуація з остатніх років XIV віка, і от в таких обставинах висунув Жигимонт справу коронації Витовта.

Справа ся, як знаємо, була не нова: я вже говорив вище про проголошення Витовта королем в 1398 р. Коронування його на короля значило-б стільки, що повна самостійність в. кн. Литовського, повна рівноправність його з Польщею. Тому не було надії аби краківський двір дав на се згоду, значить — довершенне коронації мало-б привести до повного розрива Витовта з Ягайлом. На сім, очевидно, буде Жигимонт, а в тім же напрямі працюють і пруські рицарі ²⁾.

Длугош каже, що ще в часах „Великої війни“ Жигимонт заохочував Витовта до корони, але Витовт не послухав його намовлянь. Витовт также згадує про таку пропозицію Жигимонта й відмову свою — на зїзді в Кесмарку ³⁾. На ново підняв сю справу Жигимонт на зїзді в Луцьку, в січні 1429 р. ⁴⁾.

1) Див. н. пр. скаргу Витовта на Ягайла, що він післав до пруських рицарів свого відпоручника *dominum magnum ducem dehonestando et ilibertando, quum idem doctor* (відпоручник) *in Prussia publice alta voce coram omnibus nullo excluso in maius dedecus domini m. ducis dixit, quomodo m. dux potestatem non habet aliquid dare in patrimonio suo cui vellet, — ipsum quasi illiberum et obnoxium faciendo* — *Codex Vitoldi c. 728 (1426)*. Про гніви Витовта на краківський двір перед тим — н. пр. Длугош IV с. 318.

2) В літературі єсть різниця в поглядах на мотиви, якими водив ся Витовт: одні бачать в коронаційнім епізоді прояв давніших змагань Витовта до самостійности, иньші — інтригу ворогів Польщі: Жигимонта й пруських рицарів, що збаламутили Витовта. Перший погляд переважає в російській і німецькій літературі, другий — в польській (найбільш харатктеристично у Прохаски).

3) Длугош IV с. 7 (про сю звістку див. *Prochaska Przyczynki historyczne c. 120*), *Codex Vitoldi c. 837*.

4) Про сей Луцький зїзд і коронаційну справу на нім, окрім праць вчислених в прим. 23) і на с. 153 (особливо статі Прохаски *Ostatnie lata*, Барбашева, Сарнеса), іще: Ковальницький *Луцьк въ 1429 г.* и Витольдова корона — *Кіевлянинъ 1867*. *Powidaj Zjazd monarchów w Łucku r. 1429 i jego następstwa* — *Przegląd polski 1869 III*. *Prochaska Zjazd monarchów w Łucku* — *Przew. nauk. Sutowicz Zjazd łucki* —

Се був оден з численної серії дипломатичних з'їздів 1420-х рр., тільки відбував ся з великою парадю. На нїм були Жигимонт, Ягайло й Витовт з своїми панами. На порядку дня стояли справи пруська, гуситеька та волоська, що вплила тоді між Польщею й Угорщиною. Успіхи нарад в сих справах були дуже невеликі. На привічї Жигимонт підняв справу коронації, заохочуючи Витовта коронувати ся. Витовт відіслав його з тою справою до Ягайла, а той заскочений таким несподіваним проектом, дав на нього свою згоду, і зїстав ся при ній до кінця з'їзду, хоч присутні польські пани відразу спротивили ся сьому проекту. Аж з Польщі, очевидно — уступаючи натиску своєї ради, Ягайло написав Жигимонтові лист, де заявляв, що против самої коронації Витовта нічого не має, але не може згодити ся на неї з огляду на відносини в князівства ¹⁾.

„Треба побоюватись, писав він, що між Польщею й Литвою з того вийдуть причини незгоди, війн, спорів і всяких прикростей, які потім дуже буде тяжко утишити. Записи унії й союзу сих земель, нами уложені, можуть бути порушені й зірвані. Пани й обивателі литовські, осьмілені такою честію (короною), можуть набрати смілости по смерти нашого брата (котрому сеї й всякої иньшої чести ми щиро-б бажали) вибрати собі нового короля по своїй волї, без порозуміння з польськими панами. А то рішучо-б протівило ся записам, бо в них виразно застержено, що коли опорожнить ся престіл в Польщі або в Литві, то пани сеї землі не можуть приступити до вибору короля або в князя без відомости панів другої землі. Окрім того наш брат держить численні дідичні землі нані тільки до свого живота, і їх, хоч би як сього не хотїло ся, муєли-б ми від нього відібрати, бо инакше з коронацією вони-б могли пронасти для нас і для корони Польської“ ²⁾.

Жигимонт переслав сей Ягайлів лист Витовтови, і він в високій мірі розгнівав Витовта. В листі писанім з сього поводу до Ягайла Витовт пригадує йому, що він від разу цілу справу віддав до рішення Ягайлови. Тільки по тім як Ягайло з усею охотою прийняв проект,

Przegląd polski 1875, IV. Таубе Международный конгресс на Волыни въ XV в. — Русскій вѣстникъ 1898, V (компілятивна статейка).

¹⁾ Історію сього епізода оповідають Жигимонт і Витовт, Codex Vitoldi тамже с. 811—2, 815—838; пор. іще оповідання Длугоша IV с. 366 і далі. Огляд коронаційної справи найповнїше у Прохаски Ostatnie lata (деккі замітки до неї, против поглядів Прохаски, у Дашкевича — Политическіе замыслы Витовта, в київських Университетскихъ Извѣстіяхъ і у Барбашева ор. с. Том третій Codex saec. XV, виданий по тім, не принїс для сеї справи нічого.

²⁾ Codex Vitoldi с. 810.

приймав його і сам Витовт серйозно; тепер же Ягайло, нічим не попередивши Витовта, відкинув сю справу й тим скомпромітував його перед посторонніми державами. Окрім того своїм представленням відносин між в. князівством і Короною понизив Витовта і панів литовських, виставивши їх ніби підрадянними й залежними від Польщі. По словам Витовта, і він і його бояре скільно огірчені таким поступованнем короля ¹⁾.

Подражнений сим усім, Витовт вповні зближаєть ся до Жигимонта, стає по його стороні в його спорах з Польщею й остерігає Ягайла, що як би прийшло до війни Польщі з Жигимонтом, то він, Витовт, не міг би Ягайлови помагати, не вважаючи на уїюнні умови. Від Ягайла він жадав рішучо аби він відкликав ті обидливі вирази про залежність Литви від Польщі, інакше грозив ся довести йому сю незалежність ділом ²⁾.

Використовуючи подражнення Витовта, Жигимонт обставав при коронації, й заохочений ним Витовт не покидав сього пляна. Літом 1429 р. Витовтові посли заявили Ягайлови, що як він не пристане на коронацію, то Витовт коронуєть ся сам. Обидві сторони дражнили ся тим більше, що справа пішла „в Европу“. Відносини загострили ся так, що бояли ся війни. Папський легат доносив в сернії, що обидві сторони „про ніщо не думають окрім оборони своїх прав, і розярнене так змогло ся, що справа готова рішити ся зброєю й великим розливом крови“. Дійсно, в литовсько-польській кореспонденції почали пролітати згадки про війну: уже в червні 1429 р. Витовт сповіщав польських панів, що не знаючи, яку ціль мають польські воєнні приготування, він ладить ся також до війни: відібрав присягу від своїх підданих і наказав твердити замки, а людям зброїти ся до війни ³⁾.

В осени Поляки попробували підійти Витовта на великодушність. В жовтню прибули до Витовта польські посли, повідомляючи, що Ягайло відстунає йому польську корону: Ягайло зречеть ся трону й Витовт злучить в своїх руках Польщу з Литвою. Очевидно, Поляки надіяли ся тим розжалити Витовта, але він не піддав ся:

¹⁾ Codex Vitoldi c. 815—8.

²⁾ Nisi vestra serenitas cum prefato domino Romanorum rege mutuo vos avisaveritis... nos sicut illiberos esse diffamastis liberos dimulgantes, cum omnino cum terris et dominiis nostris sive vobis placeat vel displiceat — liberi, faciliter extunc tota christianitas non modica pacietur detrimenta. Ibid. c. 831, поп. 837, 841.

³⁾ Codex Vitoldi c. 838, 842, 856.

польської корони не прийняв, але й своїх плянів на литовську не залишив, і відносини з того взагалі не поправились.

Весною 1430 р. відпоручник Ягайла на зїзді німецьких князїв в Нїрнберзі заложив протест против Жигимонтового плана коронування Витовта. Ягайло представляв, що Витовт зовсім не був володарем Литви, а тільки його намістником (gubernator)¹⁾. Відповідею на се було оголошення, що коронація Витовта відбудеться на другу пречисту — 8/IX 1430 року. Жигимонт міцно стояв при своїй постанові й підбуряв Витовта, коли той часами вагався. Ягайло ще раз поновив свою пропозицію — що він відступить Витовту свою корону, але Витовт не піддавався. Тоді Поляки завзяли ся не перепустити корон, що Жигимонт мав прислати Витовтові й його жінці, і таким чином не допустити до коронації. Розставили сторожі на дорогах, щоб корону переловити, а заразом робили заходи в панській курії, аби та своїм впливом перешкодила справі — відвела цїсаря від коронаційних плянів.

На визначений для коронації день корони дійсно не прибули, й гості, згромаджені в Вильну на коронаційну параду, розїхали ся ні з чим (між ними був в. кн. московський — Витовтів зять, багато московських князїв, носли царгородські, татарські й ин.). Коронацію перенесено на день св. Михайла. Але Ягайло, що особисто прибув до Вильна, встиг захитати рішучість Витовта. Сей написав вїнці Жигимонту, що надїється залагодити справу за порозумінням з Ягайлом і просить не пробувати силою пробити коронам дорогу до Вильна. Не знати, що з того-б вийшло, але старий Витовт, провозаючи Ягайла з Вильна, впав з коня й забив ся, та проболівши кілька днів, умер 27/X 1430 р.

Для нас тут, як я сказав уже, сей епізод цікавий з того боку, що кидає ясне світло на становище в. кн. Литовського супроти Польщі і на свідомість своєї державної самостійности у Витовта і у станів в. кн. Литовського. Пани в. кн. литовського брали живу участь в сїм цілїм епізоді. Їх також як і Витовта „огірчувало“, як писав Витовт, понижування в. кн. Литовського. З ними надумувався Витовт, „як би скинути з себе сором і закид несвобідности, якими хоче обтяжити нас і землі наші король польський“²⁾. І коли з польської сторони (хоч би в першїм листі Ягайла до Жигимонта) прохондювали ся пятаки на пляни інкорпорації земель в. кн. Литов-

1) Cod. Vitoldi c. 868, 912, 924, 945, 947, Codex ep. saec. XV т. II ч. 179, Длугош IV с. 381.

2) Codex Vitoldi c. 837.

ського, против уніонних записей, або такі натягнені й вповні противні тим записам вискази, що мовляв Витовт був тільки звичайним губернатором, старостою короля польського, як і всякий иньший¹⁾, — то з литовської сторони проголошувала ся повна самостійність в. князівства. Сучасне німецьке джерело так представляє сі суперечні змагання: „Поляки доводили, що через коронацію литовські й руські землі можуть відділити ся від Польщі, тим часом вони по смерті в. князя мають інкорпорувати ся Польщі, з тим щоб ніколи від неї не відлучати ся; пани-ж литовські й руські підносили, що вони споконвіку були свободними людьми, своїм паном уважають (тільки) вел. князя, а по смерті його мають право вибрати собі нового вел. князя і (тільки) його матимуть своїм паном, а Полякам ніяким їх земля не належала, і вони при такій незалежності хочуть і на дальше зістати ся і ніколи нічого з неї не хочуть поступити“²⁾.

Говорячи таке, литовські пани стояли переважно на ґрунті правди, бо як ми бачили, ані в 1385 р., ані в грамотах 1401 і 1413 р. вони не прилучали ся нічим до проголошення інкорпорації чи прилучення земель в. кн. Литовського до Польщі. Ніколи не йшли дальше приречень союзу з Польщею й послушности Ягайлу, і то в неясній ролі — не то їх прирощеного вел. князя не то польського короля. Тільки сю точку — зверхність Ягайла, вони ігнорували тепер, проголошуючи повну самостійність в. князівства.

Відповідно до того в коронаційнім акті, виготовленім в цісарській канцелярії задалегідь, Литва проголошувала ся на вічні часи європейством, з тим що литовські королі „будуть самостійні, не будучи підвластними або васалами ані нашими (цісаря), ані сьвятої імперії, ані чийми иньшими, служачи щитом християнства на сім пограничу — помагаючи против поганських нападів“³⁾.

Се подражненне станів вел. князівства Литовського на пункті самостійности, викликане коронаційним епізодом, змусило Ягайла й його прибічників сховати ad feliciora tempora пляни інкорпорації, які зберігали вони на момент смерті Витовта, й по смерті його згодити ся на вибір нового великого князя.

1) Codex saec. XV т. II с. 238, Codex Vitoldi с. 942, пер. Supplementum ad hist. Russiae monum. с. 209 (відзиви вже по смерті Витовта).

2) Script. rer. pruss. III с. 493, в нотці.

3) Codex saec. XV т. II с. 546.

Разом з тим як уставляли ся й виясняли ся відносини в князівства Литовського до Польщі й забезпечала ся державна окремішність його, переходили важні зміни в самім його складі.

Державний устрій в. кн. Литовського в XIV в. був дуже подібний до старої Руської держави. Чи то було наслідком аналогічного державного процесу, чи був тут вплив понять руського державного права, перейнятих литовською династією разом з руською культурою — тяжко рішити. Найскорше, що було тут і перше й друге.

Литовське держава складала ся з значного числа князівств, з князями з Гедиминової династії на чолі, майже або і вповні самостійними, що титулували себе „князями з божої ласки“, або дуже часто й „великими князями“. Їх відносини й залежність від вел. князя, що сидів у Вильні, мали дуже суб'єктивний характер: залежали від особистих прикмет виленського князя й його спеціальних відносин до поодиноких князів. До смерти Ольгерда ті відносини опирали ся на тісним родинним звязку: по всіх князівствах сиділи або рідні брати або рідні сини Ольгерда. Сила в. князівської влади піддержувала ся не тільки могутністю й талантами Ольгерда, а й тісним союзом його з двома иньшими братами — Любартом і особливо Кейстутом, котрого Витовт, а за ним і оповіданне давнійшої русько-литовської літописи представляють мовби соправителем Ольгерда ¹⁾.

З смертю Ольгерда урвались оті родинні звязки, а усобиця 1381 — 2 рр. ще більше причинила ся до ослаблення моральних звязків між князями Гедиминової династії. Іменованне в. князем Ягайла з поминеннем його старших братів — від першої жінки Ольгерда, як я вже зазначив, поставило сих Ольгердовичів в неприязні відносини до нового в. князя. Вел. князівство Литовське стояло перед перспективою розкладу на групу вповні самостійних князівств і перетворення великокнязівської влади в чисту фікцію, подібно як то стало з Руською державою в XII в. Сам Ольгердів наступник Ягайло дістав окрім Виленської волости ще землю Витебську, Минск. Метислав і Новгородок, для себе й заразом для менших ще не розділених братів. Володіння були не великі і з ними тільки при великій енергії й талантах можна було тримати в цілості сей крухий організм.

А в тій крухості для в. князівства була велика небезпечність. З трьох боків сочили його вороги, маючи око на різні його частини — Німці на провінції литовські, Поляки — на західні, а зі сходу

¹⁾ Меморіал Витовта — Script. rerum pruss. II с. 712, Ученія зап. II от. I с. 27—8.

зростало й скріпляло ся в князівство Московське: його князі уважали себе спадкоємцями давньої Руської держави, як і Гедиміновичі, і в їх сторону зараз по смерті Ольгерда зазначив ся, як уже знаємо, небезпечний нахил в землях вел. кн. Литовського. Загрожене з усіх боків в князівство Литовське мусліо неминуче згинуту з ослабленням своєї державної організації. Тільки міцна вел. князівська власть могла його охоронити.

Побіда Ягайла над Кейстутом і забранне його волостей — були Пірровою побідою. Ся побіда, як я сказав, розірвала родинні звязи і сотворила Ягайлови небезпечного ворога й претендента на батьківські землі в особі Витовта. Безперечно натомість скріпив сильно ролю Ягайла його вибір польським королем. Хоч як шкідливими для в. князівства показали себе дальні наслідки унії (про се говоритиму низше), але на разі становище Ягайла як в. князя наслідком унії скріпило ся. Та заразом в. князівство зістало ся без господаря, бо Ягайло перебував переважно в Польщі. Іменованне Витовта управителем в. князівства послужило щасливим доповненням до унії з Польщею (говорю все про моментальні її наслідки, і то з становища інтересів правительственої власті). Витовт приніс з собою незвичайні здібности, енергію — й пильне око на справи в. князівства, а міг все рахувати на підперте польських сил — аж до свого конфлікту з Польщею. Таким чином значінне й сила в. князівської власті були уратовані.

Але Ягайло й Витовт не заспокоїли ся на сім. Вони переводять радикальну перемену в будові в. князівства, викидаючи сильніших князів з їх волостей, або переводячи їх на дрібні волости та змушуючи тими кривдами до утечі. Таким чином вони в дуже сильній мірі зменьшують простір князівських володінь і їх силу та значінне, а незмірно підносять силу й значінне вел. князя, бо ті відібрані від князів волости переходять під його безпосередню власть. Процес сей розвиваєть ся головню в 1390-х рр. і на мій погляд, в сім часі був вповні свідомим, себто тоді великокняже правительство вповні свідомо змагало до того, аби можливо зменьшити силу князів і повідібрати від них землі. Зістаєть ся тільки неясним — від коли в правительствених кругах з'являєть ся такий свідомий плян, і чийм він був — Витовтовим чи й Ягайловим?

І Витовт і Ягайло беруть в нім діяльну участь. Витовт відіграв в сім процесі головнійшу ролю, й можливо, що він був властивим автором його, хоч в тім часі був тільки управителем в. князівства, не володаром, отже про око, мовляв, працював не так для себе як в інтересах Ягайла. Але можливо, що Витовт з його далекосяглими

плянми вже тоді був переконаний, що робить він не для Ягайла, а для себе самого.

Процес сей мав для в. князівства Литовського й для українських земель, що до нього належали, незвичайно важке значінне, й ми тепер оглянемо його, застановляючи ся ширше над тими моментами, які безпосередно дотикали ся українських земель. Поминути зовсім події, які виходять за границі української території не вважаю відповідним, бо тільки в звязку з ними вясняєть цілість сеї акції й її значінне. Для повности зачну від перших конфліктів з князями по смерті Ольгерда, тим більше що, як сказав я, трудно на певно означити, від коли ся боротьба стає свідомою, плановою.

Першою княжою волостію, за котру розвинула ся боротьба, була Полоцька, але ініціативи Ягайла тут не було. Андрій полоцький, найстарший з Ольгердових синів, правдоподібно — ображений визначенням Ягайла на великого князя, вже зараз по смерті батька зайняв супроти Ягайла неприязне становище. Він „прибіг“ того року (1377) до Пскова і тут зістав ся якийсь час князем, а на другий рік удав ся до Москви і в 1379 р. брав участь в московським поході на Сіверщину. Ягайло за таку „державну зраду“ хотів забрати Полоцьку волость собі і в 1380 р. вислав туди Скиргайла, але Полочане не дали ся, і потім Андрій не зступив з свого ворожого становища. Він уложив союз з ливонськими рипцарями і з деякими князями — бачимо по тім його союзниками на пр. князів смоленського й рязанського. На початку 1386 р., підчас побуту Ягайла в Польщі, Андрій розпочав кампанію на Литві. Але вислані з Кракова князі зараз організували оборону й відбили його напад, а згодом Скиргайло взяв ся до Полоцька й на сей раз здобув його. Андрія взято в неволю й відіслано до Польщі. Там у в'язниці перебув він до р. 1394, коли його взяв на поруки Витовт з іншими князями. Волости він одначе не дістав більше, здаєть ся, ніякої й пішов до Пскова, а наложив головою в битві над Вореклюю. Полоцьку землю Ягайло віддав брату Скиргайлу¹⁾.

В 1379 р., підчас походу московського війська з Андрієм полоцьким на Сіверщину, як ми вже знаємо, перейшов до Москви Дмитро Ольгердович, князь брянський. Своїх волостей йому задержати при тім, здаєть ся, не удало ся — вони зістали ся при Литві. І коли в 1388 р. Дмитро вернув ся назад на Литву та обіцяв бу-

¹⁾ Codex saec. XV т. I ч. 9, Cod. Vitoldi ч. 32 і 109. Ширше див. історію Андрія у Стадніцького Brasia Jagiełły с. 22 і далі, Конєцзлу ор. с. с. 30—1, 42—44, 56 і далі.

ти послухним і вірним Ягайлови, не видко аби дістав він якусь волюсть; принаймні в своїй присяжній грамоті він не згадує нічого про якісь володіння¹⁾. Його сіверські землі, по всякій імовірності, перейшли потім до Федора Любартовича.

В хронологічному порядку треба-б згадати тепер про війну Кейстута з Дмитром-Корибутом в 1382 р., коли Кейстут сів на великокняжій столі²⁾. Однак епізод сей дуже неясний; можливо, що Корибут виступав тут союзником Ягайла, з котрим бачимо його потім в близьких відносинах³⁾. Похід Кейстута на Корибута, правдоподібно, був перерваний вістю про вороже поступованне Ягайла, і Корибут, у всякім разі зістав ся тоді при своїй волости: бачимо на ній його в 1386 р., коли він видає присяжну грамоту Ягайлу. Потім маємо слід якогось нового інцидента з ним, в виді не тільки нової його присяжної грамоти, але й поручної записи за нього його бояр, з р. 1388. Корибутові бояре обов'язують ся, що наколи б їх князь, „егожь Богъ не дай“, мав відступити від Ягайла, то вони виречуть ся його⁴⁾. Єсть в тім „запах“ якоїсь „зради“, але за браком всяких близьких відомостей годі запускати ся в здогади, що то могло бути. Корибут у всякім разі й тоді зістав ся на своїй волості — до катастрофи 1393 р.

Всі отсі епізоди ще мають вповні випадковий характер: в них ще не слідно у великокняжого правительства якогось пляну, зверненого против князів. Більше значіння мають епізоди зв'язані з першим помиреньем Ягайла з Витовтом, але й тут трудно ще сконстатувати свідомий плян.

Як ми вже знаємо, Витовт помирился в 1384 р. з Ягайлом на тім, що Витовт мав дістати батьківські землі. Головніша волюсть з них — Троки, була в руках Скиргайла, й Ягайло не хотів відда-

¹⁾ Див. вище с. 70, Срезневскій Свѣдѣнія о малоизв. пам. ч. 53

²⁾ Давн. рус. лит. літопись с. 31, сей кодекс, як і н. пр. Аврамки мають правильно: „князь какъ великый Кестутей поидеть къ северскому Новгороду на князя Корбута, а своего сына князя великаго Витовта оставилъ в Литвѣ“. Натомість н. пр. кодекс виданий Даниловичом (Супрасльскій) і деякі иньші мають помилку, що зовсім зміняє значіння: „и князь пакъ великый Кестутей поидеть ко Северскому Новгородку, а князя Корбутя а сына своего князя великого Витовта оставилъ в Литве“. Також *Scriptores rerum pruss.* III с. 121 і 602. Коментар до сих звісток у Смольки *Kiejstut i Jagiello* с. 67—8.

³⁾ В товаристві Ягайла бачимо Корибута зараз в осени 1382 р. — *Raczyński Codex dipl. Lith.* с. 57—8.

⁴⁾ *Codex Vitoldi* ч. 29, *Archiwum Sanguszków* I ч. 9 і 10, Палеограф. снимки ч. 5 і 6.

вати її Витовту. Натомість дістав він Волинь, забрану від Любартовича.

Се відірвалне Луцька, а потім і решти Волини від родини Любарта зістаєть ся дуже неясним моментом, і сього треба дуже жалувати. Воно було першим кроком литовського правительства против сих сильних, майже самостійних українських князів з Гедиминової династії — і разом найбільш рішучим ударом їм. Любарт по смерті Кейстута був найсильнішим з князів по великим князю, разом — найвизначнішим репрезентантом давніх традицій: його права на Волинське князівство, як ми вже знаємо, опирали ся на родинних звязках з руськими князями Волини й на виборі боярським. Своєю сороклітньою боротьбою за сю землю він запечатав свої права на сю волость. З в. кн. Литовським і його землями його волость не мала ніяких властиво звязків, була зовсім осібним світлом. При таких обставинах відібранне Луцької волости від Любартового сина Федора було з боку Ягайла дуже сміливим ударом давньому князівському укладу в. кн. Литовського.

Подробиць ми не маємо ніяких. Сучасні джерела промовчали сей епізод зовсім, і відомости наші опирають ся тільки на кількох документах. Про Любарта знаємо тільки, що при кінці 1382 р. він ще жив, а в осени 1386 р. згадуєть ся вже як небіжчик; але не було його в живих, очевидно, вже й на початках 1386 р.¹⁾ Його місце заступив син його Федір, що титулує себе на однім документі князем луцьким, на другім — князем володимирським, на третім — „великим князем²⁾“: очевидно він перейняв вею спадщину по батькові. Давши таким чином спокійно перейти Волинському князівству від Любарта до Федора без усяких обмежень, Ягайло одначе скоро вмшав ся в волинські справи.

Перший звисний нам удар правам і прерогативам волинського князя Ягайло задав уже в осени 1386 р., виявивши з під його зверхности найсильнішого з його васалів — князя Острозького. Ягайло

¹⁾ Monum. Poloniae hist. II. с. 722 — остатня згадка про Любарта як живого. Небіжчиком згадує його грамота з 4/XI 1386: *illustri principi olim d. Lubardo duci wlodimiriensis* — Arch. Sang. I ч. 5. Але з присяжної грамоти Федора 22/V 1386 видно не тільки, що Федор був луцьким князем тоді, але що був таким і в тім часі, коли литовські князі ручили за Ягайла перед польським правительством — в лютім 1386 р., значить тоді батька його вже на світі не було — Arch. Sang. I ч. 3.

²⁾ Титули Федора Любартовича див. Cod. Vitoldi ч. 35, Arch. Sang. I ч. 3 і 8. Про остатню грамоту див. зараз низше.

видав ки. Острозькому грамоту на його волости і при тім перевів його в категорію безпосередніх васалів своїх і короли Польської, а Федора Любартовича тоді ж таки, мабуть, обов'язав, що він не буде мати ніяких претензій до Острозьких земель ¹⁾.

За сим ударом пішов скоро й другий: Ягайло відібрав від Федора Луцьку волость для Витовта й лишив його при самій Володимирській. Чим мотивував він таку конфіскаату, тай й чи мотивував взагалі — не знати. Витовт з кінцем 1387 р. правдоподібно вже був у Луцьку; отже надання йому Луцька стало ся найдальше — в осени 1387 р. ²⁾. Чи тоді ж відібрано його від Федора, чи дещо скорше — не знати. На те, що Луцьк відібрано скорше, можна бачити натяк у звістці Длугоша, що Ягайло дав був держати Луцьк Кшеславу з Курозвонк ³⁾. Може се відібранне стало ся ще в надолісті 1386 р., зараз по емансипації Острозького князівства, коли Ягайло сам особисто був у Луцьку ⁴⁾. З другого боку мобілізація литовських і польських сил для окупації Галичини літом 1387 р. також давала добрі обставини для такого кроку.

В кожнім разі конфіскаата на разі обмежала ся тільки Луцькою землею, хоч давніша русько-литовська літопись і каже, мов би Ягайло дав Витовтови тоді „всю землю Волинську“, і на одній грамоті — привилею для Жидів з 1388 р. (очевидно сфальшованім Витовт і титулуєть сю князем луцьким і володимирським. В дійсности Володимирська земля зістала ся у Любартовича аж до р. 1393 він тоді в остатне титулує себе князем володимирським. Третя волинська волость — земля Велзько-холмська була прилучена до Галичини від р. 1377 й уважала ся польською провінцією від окупації Галичини

¹⁾ Грамота Ягайла Федору Острозькому — Arch. Sang. I ч. 5. Другу з тою-ж датою — ч. 6, проголошено фальсіфікатом — Rulikowski i Radziwiński Kniazowie i szlachta między Sanem i Dnieprem II с. 29. У всякім разі до р. 1386, супроти титулів Ягайла й Витовта, сей документ не може належати, як справедливо вже завважив Левіцкий — Kiedy Witold с. 429. Обов'язанне Любартовича — Arch. Sang. I ч. 8; воно не має ніяких близьких вказівок, і князь називає себе не Федором, а Федогом, але грамота мусить таки належати до Федора Любартовича, бо иншого „великого князя Федота“, що мав би якусь притоку до Федора острозького, не можна собі видумати. Найвідповіднійший час до її написання — се емансипація Острозького князівства з власти Любартовича, бо від коли Любартович зістав ся при самім тільки Володимирським князівстві, не мав він уже й притоки до Острозького князівства.

²⁾ Про час і деякі обставини переходу Луцька до Витовта див. прим. 27. ⁴⁾ Див. в тійже прим. 27.

³⁾ Arch. Sangusz. I ч. 5.

в 1387 р. На початку 1396 р. Ягайло віддав Белзьку землю Земовиту кн. мазовецькому, так як перед тим, в р. 1391, віддав був його братови Янушу землю Дорогичинську¹⁾. Земля-ж Холмська зістала ся далше при Польщі.

Цікаво, що й передавши Луцьку землю Витовтові, Ягайло, як ми вже знаємо, не хотів йому дати грамоти на неї і мав, по словам Витовта, заявити прилюдно, що дав йому Луцьк тільки „до своєї волі“, з тим що може його відібрати назад коли схоче. Тим мабуть пояснюють ся, що Витовт, уже діставши Луцьк, не титулував ся князем луцьким — аж до повного розриву з Ягайлом. Віддаючи коло того ж часу (весною 1387 р.) Скиргайлови Полоцьк, Ягайло дав йому вправді на те грамоту, але надання се, як каже Витовт, тримав натомість у секреті²⁾. Чи було се наслідком спеціальних причин: недовіря до Витовта в луцькій справі і певних обовязань супроти нього в полоцькій справі (аби супроти Витовта мати оправданне того, що Троків йому не дано, бо мовляв нема де подіти Скиргайла)? Чи може тут був уже план: оминати по можности дальшого роздавання волостей князям, а й даючи їм, коли обставини конче вже змушували до того, — полишати завсіди собі фірточку до відібрання тих волостей назад? Сього остатнього не буду твердити, але воно можливе вповні.

Ще більший переворот в княжих волостях потягнуло за собою друге помірненне Ягайла з Витовтом в 1392 р.

Ми вже знаємо, що головними точками їх угоди було: перше — повернення Витовту всіх батьківських земель, друге — порученне йому загального нагляду в великім князівстві, а з тим злучена мала бути також держава Виленської землі. Все се мало скропити ся на Скиргайлі, що володів Троками й численними волостями в Виленськім князівстві, наданими йому в 1387 р.³⁾ Але Витовт, здасть ся, тим не задоволив ся й зажадав ще й Полоцької землі Скиргайла. Принаймні з наших відомостей про Скиргайла виходить значна правдоподібність, що Полоцьк перейшов до Витовта ще перед переходом Скиргайла до Київ⁴⁾. Заплатою Скиргайлови мала служити Кременецька волость на Волини й Київщина. Кременецьку волость Витовт відступав Скиргайлу з своєї Луцької волости (Луцьке князівство він також дістав назад по своїм повороті). Київську ж землю треба

¹⁾ Kodeks dypl. ks. Mazowieckiego ч. 120, 128, 129; про се ще буду говорити низше.

²⁾ Script. rer. pruss. II с. 713.

³⁾ Codex saec. XV т. I ч. 9. Про умову Витовта з Ягайлом див. вище с. 139—40. ⁴⁾ Див. прим. 28.

було відібрати від Володимира Ольгердовича. Скиргайло дуже противився таким комбінаціям що до його особи, але мусів уступити під натиском краківського двору, супроти сполучених сил Витовта й Ягайла, що дав на те свою згоду. Короводи сі між Скиргайлом і Витовтом одначе перетягнули ся на цілий 1393 р.: знаємо, що ще в жовтні сього року мусіла Ядвіга посередничити між ними¹⁾.

Про проєкт — відібрати Київщину від Володимира Ольгердовича для Скиргайла, чуємо вперше в переговорах Ягайла й Витовта з Скиргайлом в грудні 1392 р.: 6/XII в Белзі, укладаючи компроміс з Скиргайлом, Витовт обов'язав ся дістати для нього Київщину від Володимира. Але приглядаючи ся до дальших подій, переконуємо ся, що сей плян не був викликаний самою тільки потребою знайти нагороду для Скиргайла. Тепер не може вже бути сумніву, що ми маємо перед собою свідомий плян литовсько-польського правительства — знищити силу литовсько-руських князів.

На Білій Русі знищено одинокє сильне князівство, яке там було — Скиргайлове. А коли коло тогож часу опорожнилось князівство Витебське, з смертю Ягайлової матери, що правила ним, — Ягайло не дав його своєму молодшому брату Свитригайлу, що його домагав ся, а посадив там свого намістника. Коли Свитригайло, роздражнений тим, убив того намістника й „засів“ Витебськ, Витовт, з припорушення Ягайла, силою здобув Витебськ, а самого Свитригайла, як оповідає сучасний німецький хроніст, в'кайданах відіслав до Кракова (десь в початках 1393 р.)²⁾. По сім на Білій Русі (разом з Литвою) зістали ся самі другорядні князата, для Витовта й взагалі великокняжого правительства ані трошки не страшні. Тоді взяли ся до князів українських.

Протягом 1393—4 р. позабирано волости Корибута, Федора Любартовича, Федора Кориатовича й Володимира — всіх визначайших українських князів. Що правда, Сіверщину віддано Любартовичу, Київщину Скиргайлови, а частину Поділя Спиткови, — але се все було вже не те. Збито з позицій давніх володарів, що мали вже певну традицію в своїх землях, а їх наступники не були вже такими князями „з божої ласки“, незалежними ані від волі Ягайла ані Витовта. Тай усі ті на ново розсажені володарі не загірли місця: Скиргайло

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. I ч. 19, 20, т. II дод. 1.

²⁾ Про сей епізод Давк. рус. литв. літ. с. 39, Script. rer. pruss. II с. 243—4. Дата смерті Ягайлової матери — Воскр. II с. 62 (1392). Про побут Свитригайла в Кракові літом 1393 р. — Rationes curiae Vladislai Jagiellonis с. 161, 275, 562.

й Спитко слідом умерли, Любартович не схотів навіть сидіти в Сіверщині й утік. Україну відібрано від князів.

Се факт незвичайно важний для історії і в. кн. Литовського і наших земель. Він не дав витворити ся самостійним українським князівствам під управою княжат Гедиминової династії, зробив українські землі простими провінціями вел. князівства Литовського і піддав їх безпосереднім впливам політики в. княжого правительства. Але не вважаючи на всю вагу свою, сей переворот якось не був відповідно оцінений сучасниками, принаймні коли судити по наших джерелах. Чужі джерела майже зовсім промовчали його. Давніша русько-литовська літопись оповіла дещо з сих подій, але не постарала ся дати ніякого ширшого освітлення сим фактам. Оповідуючи про походи Витовта на Корибута, на Володимира, на Федора Кориятовича, вона повторяє тільки стереотипово, як причину, при кождім поході, що даний князь „не у послушанні нача быти“, „не восхотѣ покоры учинити“¹⁾. Сама ся стереотиповість робить підозрілим таке обясненне. Перегляд же поступовання в. княжого правительства в його цілости не лишає сумніву, що воно мало свій план, і коли може дійсно хазало ся як за поводи якоїсь „непослушности“, то хйба шукаючи тільки заціпки. Але можливо й таке, що літописець зробив з якогось одиночного випадку загальну причину всіх сих війн, не вміючи, або — не хотючи відкрити правдивих мотивів правительства.

Хто був властивим ініціатором сього плану — чи Ягайло, чи Витовт, сього, як я вже сказав, нам джерела не кажуть, як не кажуть нічого й про самий план. Виконанне його припадає на часи, коли Ягайло міг дивити ся на Витовта як на простого свого намістника в Литві, отже Ягайло так само міг бути автором сього плану, як і Витовт. Взагалі близькі мотиви лишають ся нам невідомими. Ті кілька документів, які маємо в поміч оповіданню русько-литовської літописи, дуже не багато причиняють ся до вияснення намірів обох репрезентатів великокняжого правительства, хоч багато причиняють ся до висвітлення самих фактів.

Перейдім до тих фактів.

Хоч з поміж них найраніше довідуємо ся про план відібрання Київa, але на нього прийшла черга вже по иньших українських князівствах. Почало ся від Корибута. Русько-литовська літопись каже, що він „нечто нача борати (перечити) и не у послушанні нача быти, и нача совокупяти вои свои и поидѣ противу“²⁾. Як бачимо,

¹⁾ Давн. рус.-лит. літ. с. 38, 39, 45.

²⁾ Давн. русько-лит. літ. — текст Авраамка с. 12: тут він не має пропуску, який бачимо н. пр. в кодексах виданих Даниловичом і По-

оповідання таке добре, що про причину сеї війни ми так як би нічого не знали, бо з сям говоренням літописця нема що рахувати ся. Треба пам'ятати при тім, що в 1393 р. Витовт зовсім не був ще в князем Литви, як собі літописець представляє, а за тим не міг і жадати такої покори від князів собі особисто!

Про саму війну літописець оповідає, що Витовт вислав на Корибута військо, й воно побило Корибута під Недокудовим; він зачинив ся в Новгороді, але Витовт, прибувши з усіма силами, здобув місто, а Корибута з родиною узяв „у нятьство“. Подібно, але ще коротше, оповідає сю історію сучасний німецький хроніст. Потім Корибута взяв на поруки його тесть Олег кн. рязанський: маємо його поручну грамоту з 14/XI. 1393 р. Кілька місяців пізніше (літом 1394) бачимо Корибута вже разом з Витовтом, учасником війни з пруськими рицарями, отже він з своєю долею погодив ся¹⁾. Чи дістав при тім якусь волость, не знати. Пізнійший Стрийковський каже, що Корибут дістав Браслав, Винницю і Соколець на Поділю та Кремінець на Волини. Ся звістка одначе опираєть ся на ототожненню Корибутового сина Федора з Федьком кн. Несвизьким, що звав сї волости своєю батьківщиною; а що се ототожненне дуже непевне, то й ся звістка не може бути трактована серіозно²⁾. Остатню звістку про Корибута маємо з 1404 р., коли він брав участь у Витовтовім поході на Смоленськ³⁾.

Відібрані волости Корибута, разом з иньшими сіверськими городами мали послужити винагородженням Федору Любартовичу за Волинь: її й рещту тепер взяли ся від нього відібрати. Сю подію

повим, і читаєть ся так: „Князь Корбуць Ольгирдовичь нача в непослушенствѣ быти у великаго князя Витовта, и начать збирати вой свои, и поиде противу. Князь же великий Витовтъ посла вой своим (Василья Боренковича (мб. Борейковича) и Кгинивила противу ему. И ступиша ся вой“.

¹⁾ Script. rerum pruss. III с. 185, 195. Arch. Sang. I ч. 17 (теж в Cod. ep. saec. XV т. I ч. 22 з хибно розвизаною датою — 1/V 93).

²⁾ Strujkowski II с. 101. Грамота Федька Несвизького — Собрание грамотъ Круповича с. 16. Коцебу, Стадніцкій уважали сього Федька Корибутовичом, а наслідком того приймала ся й звістка Стрийковського про Корибутову волость (див. ще Барбашева Витовтъ с. 148). Хибне мішання Федька Несвизького з Корибутовичем (і Федором Острозьким) виказав одначе основно Вольф Кніазіовіе с. 175 і 275—6; головна підстава до розрізнення їх що Федька Корибутовича генеалогія зве безпотомним (Воскр. I с. 255), тим часом у Федька Несвизького сина були. На сїм, хибнім по всякій імовірности (хоба-б припускати, що в генеалогії маємо похибку що до безпотомности Федора Корибутовича) ототожненню опирав ся вивід князів Збаразьких і Вишновецьких від Корибута. ³⁾ Воскр. II с. 76.

джерела наші промовчали зовсім, тому що стала ся вона без оружного конфлікту. Одиноким її слідом лишили ся грамоти Любартовича: вони видані ним в маю 1393 р. в Вислиці. Туди покликали, видко, бідолашного князя, щоб прочитати йому засуд над його політичною кар'єрою й зажадати від нього нових присяжних грамот. Любартович мусів піддатись: видав грамоту одну, потім другу (першу відкинено, як я здогадуюсь, тому, що там не було згадано про вірність Польській короні). В них мусів він дякувати за надання йому Сіверщини й обіцяти послухність і вірність. Про відбране від нього Володимирської волости в грамотах не згадується зовсім¹⁾.

Але свою нову волость, за котру казали йому так красно дякувати, Федір Любартович так легковажив, що кинув слідом (не знати навіть — чи й заглянув до неї). Роздражений заповіданими йому кривдами прилучив ся він до иншого подібно покривдженого князя — Свигригайла. В 1397 р. бачимо їх обох на Угорщині; звідти вони пробували вийти в зносини з пруськими рицарями²⁾. На тім звістки про Федора Любартовича уривають ся на довго, і взагалі знаємо про нього дуже мало певного, тим більше, що разом з ним виступає і на краківськім дворі, і в Галичині, де він проживав, його стрієчний брат Федір Ольгердович³⁾. Мав він тут якісь волости. Маємо чимало грамот з його іменем з Жидачівщини (з рр. 1411—1430), але вони всі нещевні (новішими часами проголошені всі за фальсифікати, але справа їх вимагає ще ближшого розслідування)⁴⁾. В однім документі резиденцією його виступає замок Коронець в Галицькій землі. За сей час він, видко, зближив ся до краківського двора, мав тут довіре й сам до нього став щиро прихильним. В 1431 р., як оповідає Длугош, Ягайло, відібравши Володимир від Свигригайла, вернув сю батьківщину Федору. Але він слідом умер, відказавши все своє майно тестаментом Ягайлови⁵⁾.

¹⁾ Arch. Sang. I ч. 14 і 15, пор. вище с. 135; див. ще записку в *Rationes curiae Vladislai* с. 165 (вересень 1393).

²⁾ Voigt Codex dip. prussicus VI ч. 57.

³⁾ Найновіша проба розділяти між ними звістки — Radziwiński Monografia xx. Sanguszków, I с. 141 і далі, але він при тім викинув ще третього Федька, сина Федька Ольгердовича.

⁴⁾ Жидачівські грамоти Любартовича переважно зібрані в книзі *Kronika domowa Zdzieduszyckich*, Льв. 1860, також *Akta grodz. i ziem.* III ч. 84, *Przegląd archeologiczny* 1882, I. Про них критичні замітки Ж. Козицького в книжці: *Z. Radziwiński, B. Gorezak i Z. D.-Kozicki Sprawa początków rodu Sanguszków*, Льв., 1901, і особно *W sprawie rodowodu xx. Sanguszków*, розд. V, та *Radziwińskiego Monografia xx. Sanguszków*, I с. 19 і далі.

⁵⁾ Длугош IV с. 446, 454. Радзімінський (I. с.) виступив против цього погляду, вказуючи, що у Длугоша Ягайло дає Володимир пероті

Сі події — здобуте Витебська, похід на Корибута, відібране Володимирської волости від Федора змістили ся десь в зимі 1392/3 і в першій половині 1393 р.¹⁾ Безпосередно по витебській кампанії — „тоє же зимы на весну“ містить русько-литовська літопись похід Витовта на Поділе. Се отже мала б бути весна 1393 р. Літопись каже, що підчас сього походу Витовт по дорозі ударив на Володимира Ольгердовича й забрав його поліські волости — Житомир і Овруч, а на осінь „вивів“ його з Києва й посадив там Скиргайла, і тоді вже пішов на Поділе. Отже з того б виходило, що Поділе було відібране від Федора Кориятовича в осени-зимі 1393 р., і тоді ж була закінчена окупація Києва, розпочата весною 1393 р.

Для сконтролювання оповідання літописи ми не маємо інших джерел. Хронологія її знаходить собі потвердження в записці двірських рахунків Ягайла, де в жовтні 1393 р. згадуєть ся про похід на Київ: туди послали ся королівські стрільці з Люблина²⁾. Отже в осени 1393 р. дійсно був, або бодай приготував ся якийсь похід на Київ. Але до остаточного відібрання Києва від Володимира тоді, видко, ще не прийшло. Се видко з того, що на одній грамоті — поручній записи з 18/II. 1394, Володимир виступає ще з титулом князя київського, а Скиргайло з титулом „литовського князя“. Значить закінчена була київська справа не в осени 1393 р., як каже літопись, а вже десь в р. 1394, не скорше³⁾. Чи супроти того треба

germano; він прикладає сей факт до того гіпотетичного Федька, Федькового сина, але підстав до того нема властиво.

¹⁾ Судячи з записки Посільге, походи на Витебськ і на Новгород мали місце зимою 1392/3 р. — *Scr. rer. pruss.* III с. 185: похід на Корибута десь в січні, а похід на Витебськ ніби перед тим, хоч русько-лит. літопись оповідає історію з Витебськом по поході на Корибута.

²⁾ *Item Sbroshconi pixidario dni regis, qum (sic) ad expeditionem versus Kyoviam ipsum dnum regem (читати dnus rex?) direxit, ad mandatum dni regis pro balista 1 marc. 1 gr. Item pro balista Arnolde socio ipsius Sbroshconis ad predictam expeditionem ad mandatum dni regis 1 marc. 1 gr. — Rationes curiae Vladislai c. 167 — 168.*

³⁾ *Codex Vitoldi* ч. 109. Стадніцький (Bracia с. 117—8) клав окупацію Києва навіть на 1395 р., і його датованне прийняв і я в Історії Київщини (с. 499), й дехто инший, от як Вольф (*Ród* с. 100, *Kniaziowie* с. 337). Стадніцький опирав ся на тім, що мовляв в р. 1393 і 1394, аж до січня 1395 р. Скиргайло переважно перебував на королівськім дворі. Тепер коли завдяки пок. Некосійському ми маємо польські двірські записки в далеко повнійшій формі, я сконтролював висловлене Стадніцьким спостереження й переконав ся, що покійний історик помилив ся.

класти й окупацію Поділя на осінь 1394 р., чи на осінь 1393, відділяючи від окупації Київ, і чи взагалі треба тримати ся сеї „осени“ — зістаєть ся неясним за браком иньших джерел, які могли б потвердити або змінити вказівки літописи.

Похід Витовта на Поділе літописець своїм звичаєм толкує тим, що „Подолская земля не хотела была послушна быти князя великаго Витовта и Литовской земли, какже предь тымъ послушна была“¹⁾. Витовт тому рушив на тодішнього подільського князя Федора Кориятовича — весною 1393 р., але зачепивши ся з Володимиром київським, відложив похід на Поділе на осінь. Федор обсадив подільські городи Волохами й угорським військом, що прислав йому король Жигимонт, а сам подав ся на Угорщину — мабуть за новою допомогою. Витовт в його несприятності позаймав оден за другим подільські городи, при тім взяв у неволю й Федорового воеводу Нестака, й обсадив городи своїми старостами.

Так оповідає русько-литовський літописець, супроти пізнійших польських претенсій на Поділе кладучи натиск на те, що Витовт здобув Поділе самими лише литовськими силами, без помочи Поляків. Він зістаєть ся досі одиноким джерелом про сей епізод, і на підставі загалом того, що знаємо про *fides historica* сеї літописи, треба припустити, що в головнім його оповіданні вірне. Про якийсь конфлікт з Федором Кориятовичом згадує його грамота з 1403 р., звісна тільки в реґесті XVI в.: тут „Федор кн. подільський і пан Мункача пробачає королю Володиславу й його підданім за своє арештованне“²⁾. Але чи йде тут мова про війну 1392 р., чи якийсь пізнійший конфлікт — може пробу Федора вернути собі Поділе, не знати. Літопись, як ми бачили, не каже, аби він сам попав у неволю³⁾.

1) Ученя зап. с. 45: в кодексі вид. Поповим читаєть ся „какъ ж и предь тымъ послушна не была“, в кодексі вид. Даниловичом „какже предь тымъ послушна была“. Безперечно, не тут безпотрібне. Ціле оповідання літописи про похід Витовта на Федора Кориятовича, як я вже згадував (с. 90), пробував викинути за вікно др. Прохаска в своїй статі *Podole lennem korony гл. II*; критика його аргументів в згаданій моїй рецензії — Записки т. XIII.

2) *Theodorus dux Podoliae et dominus de Munkacs ignoscit Vladislavo regi et subditis eius offensam arrestationis anno 1403* — цитата з інв. Кромера у Стадніцкого *Synowie I* с. 179.

3) Тільки Стрийковський, переповідаючи літопись, додав, що Витовт взяв у неволю й самого Федора й відіслав його до Вильна. По словам Стрийковського, за його часів в околицях Камінця була традиція про Витовтову облогу (*mogily, procsysca i szance Witoldowe*), але й тут не знати, чи не додав чогось Стрийковський від себе.

Літописна дата подільської окупації — осінь 1393 р. посередно знаходить собі потвердження в датах подій, які мали по літописи її випередити: витебської війни й походу на Київ¹⁾).

Федор Коріятович по сім забрав ся на Угорщину, з якою уже перед тим його звязували якісь ближше нам неясні звязки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерти, справляючи часами також уряд бережського наджупана; але при тім не покидав свого титулу „князя подільського“²⁾. Умер в р. 1414. З його побутом на Угорській Русі звязала ся потім легенда про руську кольонізацію угорського підгір'я — але про неї не місце тут розводити ся.

Перейдім до окупації Київ'а.

Русько-литовський літописець представляє так, що вже весною 1393 р., вибравши ся походом на Поділе, Витовт по дорозі напав на Київщину й забрав Житомир і Овруч — західні київські волости. Причина знову та сама: Володимир Ольгердович „не восхотѣ покори учинити и чоломъ ударити в. кн. Витовту“. Коли Витовт забрав у нього ті волости, Володимир „приїхав до Витовта“ — очевидно з покорю, але Витовт його покори не прийняв і на осінь „вивів“ Володимира з Київ'а, давши натомість йому Коциль, а в Київі посадив Скиргайла. Ідучи на Поділе, він заразом поручив Скиргайлу йти на зароські краї — взяти Черкаси й Звенигород; Скиргайло се вчинив, взяв сіє городи й вернув ся назад у Київ³⁾.

Так виглядає літописне оповідання. З умов Витовта з Скиргайлом знаємо, що відібране Київщини від Володимира було рішене ще в грудні 1392 р.; супроти того „непослушність“ Володимира була хіба причіткою Витовта, коли не здогадом автора літописи.

¹⁾ Давнійше до усталення хронології притягала ся ще грамота Витовта Василю Карачевському на селище Княжу Луку на Поділю, що в одній відписи має дату 5/V 1393. (Видання її в Актах Зап. Россії I ч. 6 і Codex Vitoldi ч. 205, новітше факсиміле в Палеограф. снимках ч. 17). Але ся грамота і перед тим будила великі сумніви (див. про неї мое Барское староство с. 53—4, Прохаска Podole с. 6), тепер же, по виданню її факсиміле (з датою 1383 р.) не лишаєт ся ніякого сумніву в її фальшивості: крім всього иньшого й палеографічні прикмети вказують на се рішучо.

²⁾ Про його побут на Угорщині новітші праці Lehoczky Begeg-vármege monographiája, 1881, Петровъ і Холоднякъ Матеріали по історіи Угорської Русі, III: О подложности грамоти кн. Федора Коріатовича 1360 г. (1906). Ся остання праця усуває грамоту, на якій опирала ся гадка, що Федір ще перед своїм конфліктом з Витовтом володів Мукачовом. Документальні звістки про се володіння починають ся тільки від р. 1398.

³⁾ Давн. рус.-лит. літоп. с. 40 і 45.

Супроти того ж і випадковий ніби конфлікт Витовта з Володимиром підчас походу на Поділля стає підозрливим що до сеї своєї випадковості. Одначе ще через те нема причини заперечувати, що вже перед осіннім походом на Київ, весною того року дійсно могли бути забрані поліські київські волости. Років означити докладно не можна. Як сказано, про осінній похід на Київ згадують цитовані вже дівські записки Ягайла (жовтень 1393), але сам Київ від Володимира забрано не скорше як весною 1394 р., судячи з того, що Володимир ще в лютім 1394 титулує себе князем київським. Трудно думати, аби в грамоті виданій ним спільно з Витовтом і Скиргайлом Володимир став титулувати ся київським князем, коли б Київщину від нього тоді вже відібрано, і в Києві сидів уже Скиргайло. Коли б тримати ся слів літописи, що Володимира виведено з Києва в осени, то се могла б бути осінь хіба 1394 р.¹⁾ У всякім разі з літописи виходило б, що Київщину відібрано від Володимира кількома наворотами, і се можливо: прецінь так відібрано й Волинь Любартовичу. Могла бути в тім спеціальна тактика: „помаленьку різати“, не доводити від разу до розпуки.

Слова літописи, що на Черкаси й Звенигород посилав Витовт Скиргайла підчас свого походу на Поділля, треба розуміти очевидно в звязку з фактом, що сі городи, ззагалі землі за Росю зачисляли ся тоді до Поділля. На пр. в реєстрі Свитригайлових городів сі городи зачислені до подільських, а і пізнійше, ще в XVI в. ся територія де поміне зачисляла ся до Поділля²⁾. Чи Скиргайло здобував її від Коріятовича для Витовта, а не для себе, чи Витовт віддав був їх Скиргайлови, і по його смерті вони вернули ся назад до Поділля — се не можна сказати за недостаткою яких небудь інших звісток.

Володимир, роздражнений вчиненою йому кривдою, здасть ся подав ся був до Москви. Пізнійша русько-литовська літопись, оповідаючи про відібранне Київщини по смерті Семена Одельковича, Володимирового внука, толкує се тим, що „дідь ихъ князь Володимиръ бѣгалъ на Москву, и тамъ пробѣгалъ отчизну свою Кієвъ“. Вільше ніяких відомостей про сю його еміграцію не маємо. У всякім разі не задовго вернув ся він назад, і уже в осени 1398 р. бачимо його в товаристві Витовта, при укладі трактату з пруськими рицарями. Титулу він при тім не має ніякого: мабуть уже пізнійше дістав ма-

¹⁾ Див. іще до сеї хронології прим. 28.

²⁾ Даниловича Skarbiєс ч. 746, мої Акты Барскаго староства I с. 264—5.

леньку Слуцьку волость на Білій Русі, що стала дідичним князівством його роду¹⁾.

Таким чином протягом яких двох років, кількома ударами розбито княжий устрій на Україні й знищено всіх сильніших князів. Полишилися тільки другорядні як Федір Ольгердович на князівстві Ратенським (в північній Волині), як Пинське князівство Василя — сина Михайла Наримунтовича, Чорторийське Василя — сина Константина Ольгердовича, Острозьке Федора Даниловича, Стародубське Патрикя Наримунтовича, і т. и. Їх полишено в спокою, бо не були небезпечні ні трошки. З відібраного, як уже знаємо, віддано Сіверщину Любартовичу, Київщину Скиргайлови. Волинь, а здається й Поділе узяв собі на разі Витовт: звісна регеста Ягайлової грамоти з 1394 р., де він надавав Витовтови й його наступникам „Камінець з його округом“ ленним правом²⁾. Що правда, не маючи в руках самого документу, не можна ані покладати ся на вірність дати, ані бути певним змісту грамоти. Русько-литовська літопись теж каже, що Витовт забравши Поділе, взяв його був на себе. Се само в собі не має нічого неправдоподібного, тільки у всякім разі се Витовтове володінне цілим Поділем було дуже коротке, й не задовго Ягайло розпорядив Поділем сам.

Про се русько-литовська літопись оповідає так, що коли Витовт здобув Поділе, Ягайло попросив Поділя собі, й Витовт відпродав йому західню частину його за 40 тис. (гривен чи кіп), а східню частину (Браслав, Винниця, Сокоlecь) задержав у себе. Ягайло ж заставив те західне Поділе в 20 тисячах Снитку, а коли Снитко наложив головою, Ягайло віддав його назад Витовтови за зворотом тих 40 тисяч.

З другого боку маємо оригінальну грамоту Ягайла Спиткови з Мельштина, воеводі краківському з 13/VІ. 1395, з наданням йому Поділя. З неї бачимо, що західне Поділе Ягайло дав Спиткови не

¹⁾ Давн. русько-лит. літоп. с. 39, Pomniki do dziejów litewskich с. 61, Raczynski Kodes dypl. Litwy с. 256.

²⁾ Даниловича Skarbiec ч. 649, з інвентара Варшевіцького. Любавський (Обл. дїленіє с. 16), потім Прохаска (Podole с. 8) прикладають се до Камінця литовського, але таке обясненне неможливе. Перед усім той Камінець сам по собі грав тоді занадто малу роль, аби служити предметам такого особного надання, а головнo — що Берестейська земля вже перед тим мусіла ціла належати до Витовта як його батьківщина; Любавський, твердіючи противне, попав в похибку, хибно покомбінувавши відомости з Starożytniej Polski. Зрештою Кромер, що бачив сю грамоту in extenso, не вагав ся її прикласти до Поділя — Хроніка вид. Туровського с. 739.

в застав, а на вічність, *plene iure ducali*. По друге — виходило б з неї, що Ягайло мав тоді не тільки західне Поділе, а й східне, і східне Поділе задержав для себе далі: „округи Межибожа, Божського й Винниці в усіма їх приналежностями й правами задержуємо для себе й для своїх наступників“.

Отже оповідання літописи стоїть піби в суперечности з документом. На сій підставі декотрі дослідники попросту відкидають літописне оповідання як невірне, але так легко його позбувати ся не можна. Хоч безперечно воно має свою тенденцію, але припустити, що літописець висав з пальця цілу ту історію про якісь 40 тис., таки не можна, і вона мусить мати якусь, близьше нам неясну фактичну основу. Про дійсний застав Поділя в тих грошах Ягайлови, розумість ся, в тодішніх відносинах Витовта й Ягайла не може бути мови; мусіло бути щось иньше.

Що східне Поділе лишило ся в розпорядженню Витовта й пізнійше, се зовсім не виключене. Ми взагалі завадто мало знаємо історію Поділя між 1393/4 і 1410 рр., аби щось могли рішучо заперечити. Н. пр. Федько неєвизький називав (в 30-х рр. XV в.) східне Поділе (Браслав і Винницю) своєю батьківщиною, значить воно належало колись його батькови, а ми нічого про се не знаємо, не знаємо навіть і імени сього Федькового батька¹⁾. Слова грамоти, де Ягайло полишає східне Поділе собі, не виключають такого володіння Витовта, бо він тоді формально лише заступав Ягайла в управі в. кн. Литовським, отже східне Поділе міг Ягайло назвати своєю провінцією, хочби воно фактично було в розпорядженню Витовта, як і иньші провінції в князівства.

Як би там не було з тими фазами, які Поділе переходило в тих роках, але літом 1395 р., як бачимо з грамоти Спиткови, розпоряджав ним Ягайло. Східне Поділе — пізнійшу Браславщину зіставляє він у сій грамоті за собою й на пізнійше; грамота не каже, чи воно мало бути в непосредній управі Ягайла, чи в руках Витовта, але се останне простійше й правдоподібнійше. Західне Поділе — округи Камінця, Смотрича, Вакоти, Червоногорода й Скали, Ягайло віддає Спиткови, а колишні галицькі анекси Поділя — округи Тербовля й Стінки, зістали ся на далі при Галичині. Цікаво, супроти пізнійших спорів за Поділе, що даючи західне Поділе Спиткови,

¹⁾ Давн. русько-лит. літопись с. 46, грамота Спиткови — Codex Vit. ч. 115 і Arch. Sang. I ч. 19, грамота Федька — Собрание Крушовича ч. 16. На сій Федьковій грамоті опираєть ся звітка Стрийковського, що східнім Поділем володів Корибут; про неї див. вище с. 168.

Ягайло уважав його провінцією литовською: Спитко діставав його „на взір иньших литовських і руських князів“¹⁾. На практиці се в тій хвилі не мало значіння, бо Ягайло й його двір тримали ся креської постанови, що всі землі в. кн. Литовського інкорпоровані Польщі, але теоретичне значіння воно має й мало²⁾.

Длугош пише, що надання Поділя Спиткови викликало велике незадоволення на краківськім дворі³⁾. Се кидає світло на політику польських кругів. Заміна литовського князя Поляком не задовольляла їх, бо краківський двір стремів до безпосередньої інкорпорації земель в. князівства Польській короні. Я вже казав, що тут можна бачити й властивий мотив тих систематичних відбирань земель від русько-литовських князів. Землі відбирали ся, аби бути прилученими безпосередно до Польської корони, і коли їх віддавано на ново якомусь князеві, то се в очах польських політиків могла оправдати тільки крайня потреба. Витовт в рахунок не йшов, бо в тім часі уважав ся ще тільки управителем Литви в імені польського короля. Але тільки з потреби віддано Київ Скиргайлови, Сіверщину Любартовичу — аби не скривдити їх занадто вже грубо. До надання Поділя Спиткови, хоч який він був заслужений чоловік, не змушувало ніщо: звідти незадоволення краківського двора, на перший погляд таке дивне.

Але щасте діби прийло плянам краківських політиків: нові надання всі були не трівки. Що Любартович ані схотів сидіти в Сіверщині, ми вже знаємо: польське правительство мало її знову в своїм розпорядженню. Скиргайло діставши Київ, не просидів тут і двох років: він захорував нагло на ловах і вмер у Києві, в січні 1397 р.⁴⁾ Толкували, що йому дав отруту митрополичий намістник на пиру⁵⁾. Опорожнену на ново Київщину Витовт дав одному з товаришів своєї колишньої недолі Івану Ольгимунтовичу кн. гольшанському, але вже

¹⁾ *Pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuanie et Russie frui soliti sunt... regibus Polonie prout alii nostri duces Lithuanie et Russie servire teneantur... ipsum Spitheonem prout ceteros duces nostros Lithuanie et Russie defendemus.*

²⁾ Про се див ще прим. 29.

³⁾ *Quae quidem donatio Hedvigi reginae et toti consilio gravis, iniuriosa et onerosa ab omnibus etiam odio et ludibrio habita est — Длугош III, с. 519.*

⁴⁾ Про дату смерти див. прим. 28.

⁵⁾ До давньої поголоски про отроєння Скиргайла новішими часами попробувано пришити нову: що постарав ся про се отроєння не хто як Витовт — Барбашева Витовтъ с. 71, за ним Kochanowski Witold с. 99. Розуміть ся, на такі здогади історик не має найменшого права.

тільки „держати“ не — яко княжу волость до володіння, а як просто-му намістникови до управи.

Подібне слідом стало ся і з Поділем. В битві на Ворсклі про-нав без сліду Спитко, володар подільський. Повороту його ще надія-ли ся, але в руках його жінки лишати Поділе Ягайло тим часом не вважав можливим і взяв Поділе назад, пообіцявши віддати, як би вернув ся Спитко. Разом з далекими иньшими наданнями віддав він Поділе молодшому брату своему Свитригайлу, що по своїм увязненню (по витебській авантурі) подав ся був на Угорщину й там пробував знайти союзників против Витовта і Ягайла. Ягайлової грамоти, котрою надав він Поділе Свитригайлови, ми не маємо і тільки з реґести Свитригай-лової присяжної грамоти довідуємо ся, що Поділе він дістав як лен, в володінне дідичне, але з умовою, що як би Спитко вернув ся, то, мусить його назад віддати. Одначе на документах своїх, почавши від серпня 1400 р. пише Свитригайло себе „володарем“ Поділя — *Dei gratia dux Podolie, dominus et heres Podolie*. Аби не стратити По-діле для інкорпораційних плянів польської політики, зобовязали його давати подільські замки в управу тільки Полякам¹⁾.

Та надання, одержані від Ягайла, не задовольнили Свитригай-ла. Він далі ладив ся до боротьби, вербуючи союзників на Русі і на-віть, як каже сучасний німецький хроніст — знаходив їх між поль-ськими панамі. Вкінці на початках 1402 р. подав ся він до Пру-сії й уложив союз з пруськими рицарями. Се було вже оттвертим виступом, і Ягайло постановив відібрати надані Свитригайлови землі. Але коли він зажадав від подільських старост Свитригайла, аби пе-редали йому замки, сі старости, як оповідає Длуґош — не тільки Русини, а й Поляки, відмовили послуху королеви.

Дальшого ходу сеї „реbellії“, як її зве Длуґош, ми не знаємо. Правдаподібно, прихильники Свитригайла переконали ся не задовго, що його шанси занадто слабі, й вони не можуть числити на енергіч-ну поміч з боку його й його союзників. Тож вони вислали до Ягай-ла депутацію з заявою своєї покори. З дня 23/VI 1402 маємо при-реченне подільського старости Свитригайлового — Грицька Кердееви-ча, видане в Вислиці королеви, де він обовязуєть ся передати Ка-мінець і иньші подільські замки Ягайловому відпоручнику Коноці²⁾. По сім Ягайло сам виїхав на Поділе, аби своєю присутністю його заспокоїти до реншти. В сернії бачимо його в Камінці, потім в Чер-воногороді, де він видає кілька привилеїв для Поділя³⁾. Длуґош ка-

¹⁾ Див. прим. 30. ²⁾ Codex ep. saec. XV т. II ч. 26.

³⁾ Voigt Codex dipl. Prussiae V ч. 124 і 125, Codex Vitoldi ч. 249, Dlugosz III с. 354—5.

же, що начальник камінецької залози замкнув замок перед королем і піддав його лише після того, як Ягайло видав заяву, що не дасть Поділя й його замків нікому князю, а тільки польським шляхтичам. По попередній опозиції Ягайлови се виглядає на комедію, задуману краківським двором і поручену до виконання тому старості (Жердевичу?). Як би там не було, Поділе перейшло на ново в руки короля. Супроти того, що Спитко не вертав ся, Спитковій виплачено грошеву сплату¹⁾, й Поділе перейшло в безпосередню управу королівських старост²⁾ — як не ціле, то принаймні західне.

Витовт одначе не мирив ся з таким відірваннем Поділя від в. князівства, особливо від коли був формально признаний вел. князем всіх земель в. князівства — в р. 1401. На жаль, тодішня закупівська боротьба виленського й краківського двора закрита для нас. В 1409 р. доносили з Польщі, що Ягайло заявляє готовість відступити Поділе Витовтові, аби тільки він зробив уступки його політиці в відносинах до Німців. В 1411 р., по Гривальдській битві Поділе дійсно передано Витовту, і воно до смерти Витовта зіставляло ся під управою його старост³⁾. Про боротьбу, яка далі за кулісами йшла про нього й нарешті виявила ся по смерти Витовта отвертим конфліктом, скажемо низше.

Для заспокоєння Свитригайла, коли він по своїй утечі до Прусії знову звернув ся до Ягайла й Витовта з перепросинами (зимою 1403—4 р.), визначена була Сіверщина. В якій великості — не знаємо, бо сіверське князювання Свитригайла було такеж ефемерне, як і попереднє подільське. Правдоподібно се були конфісковані землі Дмитра Ольгердовича й Корибута — Брянськ, Трубчевськ, Чернигів, Новгород, може й Стародуб⁴⁾.

Незадоволений своїм становищем, Свитригайло тут розвинув агітацію за московським в. князем, що стояв тоді на военній стопі

1) Длугош каже, що Спитковій було виплачено по умові 5000 гривон чеських грошей. З дня 9/V 1403 р. маємо поквітованне Спиткової на 3000 кш, „одержаних за Поділе від п. Рафала, старости подільського“, — *Starodawne pomniki prawa polskiego* т. II. Може се була тільки частина умовленої суми — перша рата.

2) Про відібране Поділя Ягайлом Посільге (*Scr. reg. pruss.* III с. 260) — під р. 1402 і Длугош III с. 360 — під р. 1405. Див. ще *Codex Vitoldi* с. 966 — звідси видно, що в 1403 р. з Поділя перебували в Прусію до Свитригайла вистники — значить були у нього там партизани. 6 серпня надає він францішканам камінецьким грамоту в Камінь, 9 серпня надає Камінецьке війтівство в Червоногороді — *Akta gr. i ziem.* т. X. і мої Матеріали до історії західньої України ч. II.

3) *Codex Vitoldi* ч. 402, Длугош IV с. 136.

4) На склад Свитригайлової волости вказують передовсім ті боаре „чернигівські, брянські, стародубські, любутські й рославські“, що

з в. кн. Литовським. Ся агітація стала звісна Витовтови, й він мав замір арештувати Свигригайла. Тоді Свигригайло попавив замки, яких не сподівав ся задержати, і з своїми одномишленниками — сіверськими князями з Гедиминової й кївської династії, з боярами чернігівськими, брянськими, стародубськими, любутськими, рославськими й єпископом чернігівським літом 1408 р., як ми вже знаємо, подав ся до Москви. В Москві його прийнято з великими гонорами. Але сіверські волости Москві задержати не удало ся. Тільки деякі пограничні замки лишили ся за нею, все иньше зістало ся при в. князівстві Литовським і було конфісковане від Свигригайла й иньших емігрантів¹⁾. Аж 1420 р., по кільканадцятьлітній одісеї Свигригайла, воли Витовт знову з ним помирился, вернено йому Сіверщину назад, і вона зістала ся за ним аж до смерти Витовта й переходу Свигригайла на великокняжий стіл²⁾.

Що за сими виїмками, робленими з огляду на інтереси вищої політики, що вимагала заспокоєння волостію того чи иньшого князя, — на Україні як і взагалі в в. кн. Литовським більше не було вже значнійших князівств в тім роді як давнійше. З виїмком Сіверщини та деяких меньших і меньше важних князівств українські землі стали простими провінціями в. кн. Литовського та Польської корони.

разом з ним емігрували в Москву. Але тут можна б подумати, що декотрі з сих міст не належали до волости Свигригайла, тільки пішли за його агітацією. Посільге, оповідаючи про перехід Свигригайла до Москви, каже, що він володів тоді „маленькою волостію і замками близько московської границі (с. 291), але на сей же час треба перенести його ранійшу згадку, що Свигригайло дістав Новгород (Сіверський) — с. 244. Длугош (III. 571) називає Свигригайловими Брянськ і Стародуб (*castris Bransko et Starodub, quae ex Wladislai Poloniae regis et Alexandri m. g. Lithuaniae donatione in Lithuania obtinebat, succensis*). З Стародубом не зовсім ясно — чи належав він ще до Патрикия, чи може Витовт сконфіскував його, арештуючи Олександра за зраду не задовго перед тим (див. вище с. 70); в такім разі Свигригайло міг його дійсно дістати. Чернігів і Трубчевськ правдоподібно також належали до нього, судячи з того, що він мав сі замки, коли йому вернено Сіверщину в 1420 р.

¹⁾ Посільге с. 291, Воскр. літ. II с. 82, Длугош III с. 571.

²⁾ Codex Vitoldi ч. 889 і 890, Длугош IV с. 219. На однім документі з р. 1422 Свигригайло титулує себе: *Dei gratia dux Littwanie et terrarum Czirneow, Szewor et Trubeczensis dominus* — Cod. Vitoldi ч. 1034; Брянськ тут опущений, але його вичисляє Длугош.

III.

Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — від середини XV віка до початків XVI-го.

Національний розлом в в. кн. Литовським. Свитригайло й змагання українських і білоруських елементів. Справа унії й інкорпорації українських земель за Казимира й Олександра. Становище руських елементів в вел. князівстві Литовським і українсько-білоруська іредента.

Справа інкорпорації Польській державі — се головне питання в політичних обставинах українсько-русських земель протягом всього XV і потім — XVI віка. Польська політика, від коли поставила собі се завдання — в Кревській унії, змагала до сеї мети неустанно, не вважаючи на вилом, зроблений діяльністю Витовта. З одного боку стараєть ся вона при кожній нагоді скасувати політичну окремішність в. князівства Литовського, уставлену Витовтом. З другого боку, не будучи певна, чи сю програму так скоро осягне, ставить вона собі близшу мету — відірвати від в. кн. Литовського й інкорпорувати Польщі бодай українські землі. На першій пляні стояли тут ті волости, що входили давнійше в склад Галицько-волинської держави: Волинь, Поділе, земля Верейстейсько-дорогичинська. Щасливо забравши Галичину, Польща простягала руки по решту сих земель: прецінь за Казимира вела вона оружну боротьбу за цілу галицько-волинську спадщину!

Сі змагання польської політики, піддержувані Ягайлом і його наступниками на польським престолі, стрічали опозицію і в Русинах, і в правительственных кругах в. кн. Литовського. Для руських магнатів і князів, яких було ще багато, й вони творили ще силу, хоч насильнійші князівства знищено, — прилученне до Польщі несло з собою утрату їх першенства, пониженне до рівеня звичайної польської шляхти, а до того ся польська шляхта мала б зараз відтиснути їх на другий плян в управі землею, в посадах і впливах, як то діяло ся

на їх очах у Галичині. Для руського загалу се також значило признати на своїй землі панамі Поляків, „польську віру“ й культуру, маліти й заникати в упослідженню, як то знов на їх очах чинило ся на Галицькій Русі.

Магнати литовські мали також всяку причину боронити політичної окремішности в. князівства Литовського. З упадком її вони стратили б своє впливове становище, а не могли не спротивляти ся також і плянам Поляків на українські землі, бо відірванне їх ослабило б вел. князівство й підорвало б його відносну силу супроти змагань польської політики до інкорпорації вел. князівства.

Але опозиція Руси й Литви не була вже такою однодушною, якою могла б бути давніше. Між литовськими й руськими елементами забито клин, і розколина між ними зарисовувала ся все глибоше, ослабляючи енергію супротивлення й підтипаючи взагалі сили в. кн. Литовського в самім корені. Зробило се охрещенне Литви на латинство й наданне Литвинам-католикам спеціальних привілежій в порівнянню з православною Русю. Наслідком сього був етнографічний розділ і руська іредента в вел. князівстві Литовським.

В XIV в. такого розділу не було. Хоч історично звязане з литовськими племенами, в. князівство давно перенесло свій центр ваги на Русь, і наслідком того що литовські племена дуже скоро піддавали ся культурним впливам Руси, се не робило поважних трудностей. В. кн. Литовське йшло до того, щоб стати вповні руською державою, й литовські князі проголошують себе спадкоємцями давньої Руської держави¹⁾. Русь в в. князівстві Литовським чула себе дома, і тим пояснюєт ся, що білоруські та українські землі тягли до нього. Супроти чисельної й культурної переваги руських елементів над литовськими тільки в руським напрямі й міг розвивати ся сей державний організм.

Але все змінив Кревський акт 1385 року. Ягайло обовязав ся вихрестити всю Литву на католицтво, і сповнив се. Так став ся перший розлом між елементами руськими й литовським: ті були православні, сі стали католицькими, і разом з латинством і від культури руської стали відчужати ся, а тісніше зближати ся до культури польської. Заразом Ягайло сотворив для латинників привілеговане становище: литовські бояре-латинники зрівнювали ся в правах з польською шляхтою, звільняли ся від ріжних державних обовязків та діставали деякі спеціальні права, в роді свобідного розпорядження шлюбами своїх своячок²⁾. Правда, зрівнянне з польською шляхтою було

¹⁾ Див. вище с. 98.

²⁾ Dziatyński Zbiór praw litew. ч. 1. Про сі справи говоримо ширше ще в дальшій томі (т. V гл. 2).

поки що зовсім теоретичне, і виключення православних бояр від тих шляхотських привілеїв також досить ілюзоричне. Але важний був принцип привілеюваності католиків і нерівноправності католиків і православних, або — що було майже то само, нерівноправності народностей — Литви й Руси. Принцип сей послужив провідною гадкою для пізнішого законодавства й практики в кн. Литовського та поглиблював далі розділ між обома етнографічними елементами в князівства.

Ягайло сьвідомо чи не сьвідомо був тут, як і взагалі в справах унії, тільки зрядцем в руках польської політики. Фатальніше було, що й Витовт, будши речником і оборонцем автономії й самостійності в князівства, стояв на тій же становищі протегування латинства й литовського елемента. Чи не розумів він сеї небезпечности, чи легковажив такі „ідеологічні“ моменти, як то часто буває у таких державних людей у відносинах до питань культурних, релігійних і всякої иньшої ідеології? Чи не просту не бачив способу направити помилку, зроблену Ягайлом, і йшов далі раз витиченою дорогою, по принципу — сказало ся *а*, треба сказати й *б*?

Здасть ся, одначе що Витовт сьвідомо хотів опирати ся на литовських елементах і тому протегував їх супроти Руси, не розуміючи, яку небезпечність тим приготував на пізнійші часи. Шукаючи оперти в литовських елементах, він ішов по часті за традицією свого батька, по часті може робив се і з опозиції Ягайлови, що як раз не хотів його пускати між Литву, боячи ся тої родинної традиції Кейстутовичів. А що Литва, підчас коли Витовт узяв в свої руки управу в князівства, була вже католицькою, тож він іде за політикою Ягайла — дає протекцію латинству перед православем. До того могли тут впливати ще й иньші мотиви. Н. пр. Витовт міг не бажати, аби Поляки зробили з того колись зброї против нього, коли-б він давав протекцію православним, або показував навіть толерантність до них. Так чи инакше, досить того, що Витовт виразно стоїть на тій становищу — протекції Литви й латинству против Руси й православія. Акти унії 1401 і 1413 р., як ми вже бачили по часті, а ще побачимо пізнійше, стоять на сім виключнім литовсько-католицьким становищу; акти 1413 р. обдаровують литовсько-католицьку аристократію спеціальними прероґативами. В самостійній своїй діяльності Витовт також дає велику протекцію латинству. Поляки, хоч як неприхильні Витовту, призывали за ним велику прихильність до латинства. Завзятий ворог його автономічної політики Збіґнев Олесніцький з призначенням Витовту і в докір Сви-тригайду підносив потім, що за Витовтових часів Русини не діставали ніяких вливових посад, „як то й виразно застережене в умові

Польської корони з князівством Литовським, що схизматики-Русини не можуть держати замків в в. кн. Литовським ані не мають бути допущені до участі до парад над державними справами¹⁾.

Незадоволенне руських елементів з такого порядку річей проявляло ся в союзі їх з Свигригайлом против Витовта; але доки жив Витовт, під його престожем і сильною рукою сей розлом не давав себе знати так виразно. „Русини-схизматики“ мовчки корили ся в його „зелізних оковах“, які так мило згадували потім Поляки²⁾. За те після його смерті розлом зарисував ся дуже скоро: коли Свигригайло шукав опертя в руських князях і панах, Литва стала по стороні Жигимонта Кейстутовича. Але тут не обійшло ся без польської участі, що по акушерських улекшила народження сього литовського сепаратизму, приготовивши його цілою своєю політикою.

Від сього часу двоїстість в. кн. Литовського стає річею всім звислою й загально-призною. Коли нове литовське правительство — Казимира Ягайловича стає по стороні литовсько-католицькій, руський елемент — передо всім князі й магнати, шукають собі також опертя, і в противстваленню до Польщі, що підтримувала католицькі елементи, починають хилити ся до православної Москви. В останніх роках сам Казимир констатував істнованне такого нахилу до Москви серед руської аристократії, й з сього погляду остерігав литовських панів від усяких конфліктів з Москвою. На переломі XV і XVI в. істнованне такого нахилу виступило вже зовсім ясно.

Супроти сеї руської іреденти литовсько-католицькі елементи шукали опертя в Польщі й горнули ся до неї, не вважаючи на свої страхи за литовську автономію. Се ставило їх в фатальне положенне. Бо в інтересах державної самостійности в. кн. Литовського воли повинні були ослабляти всякі звязки з Короною, але для задержання сво-

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. II с. 290 пор. 271. З самостійних актів Витовта найбільше проречисті з погляду його протекції латинникам перед Русинами — його фундаційні привилеї німецького права, де Русини виключають ся звичайно з сього привілегованого права — див. т. V с. 238—9; хоч тут до певної міри се можно положити на рахунок релігійної виключности самого німецького права. Див. зрештою факти зібрані у Левіцького Powstanie Świdrygiełły с. 29 (хоч не без помилок).

²⁾ Constat enim toti orbi et a vestra sanctitate alienum non extat, quam late et longe sunt terre Rutenorum scismaticorum, quos nisi rex prefatus (Ягайло) cum fratre suo duce Vytoldo bone memorie in virga ferrea direxissent, maior ipsis in Christi fidelibus aditus seviendi patuisset, sicut iam, proh dolor, effrenacio ipsorum patenter incipit christiano populo malignare, казали польські послы перед папою, нарікаючи на союз ринарів з Русинами Свигригайла — Codex saec. XV т. II, 273.

го привілеюваного становища в в. князівстві вони підтримували сі звязки й не відважали ся їх рішучо зірвати. Така двоїстість, посе-редність політики литовських кругів, так само як і той етнографічно-культурний розлом в середині в. кн. Литовського, розумієть ся, мусіли дуже сильно ослаблювати силу супротивлення против польських окупаційних плянів, і взагалі підтинали сили орґанізму в. князівства, саму житєвість його. Можна сказати, що від унії в. кн. Литовське переходить в стадію агонії. З кінцем XV в. сей хоробливий, безвхідний стан його стає вже зовсім ясним, але перші симптоми прокинули ся виразно зараз таки по смерті Витовта.

Витовт умер серед самого розпалу боротьби за повну самостійність в. кн. Литовського. Ся ситуація мала свій важний вплив на справу великокняжого престолу¹⁾.

Безперечно, на краківськїм дворі був від давна плян зробити кінець з окремішністю в. князівства зараз з смертю Витовта, хоч городельський акт виразно признавав станам в. князівства право вибрати по смерті Витовта нового великого князя. Ягайло потім твердив, що Витовт перед смертю передав йому велике князівство з усіма своїми землями, і по всякій правдоподібности Ягайло в момент смерті Витовта, будши в Вильні, не залишив дійсно спробувати взяти велике князівство безпосередно в свої руки. Але при тім подразненню правительственных кругів в. князівства на точці своєї політичної самостійности, яке викликав коронаційний епізод, про се не можна було ані мовити в вел. кн. Литовськїм. Литовські й руські пани однодушно виставили кандидатуру Свитригайла на великого князя, й Ягайло мусів уступити.

З Свитригайлом ми стрічали ся вже не раз. По всякій правдоподібности, він був наймолодшим з синів Ольгерда й зіставав ся під доглядом своєї матери до її смерті (1392). Разом з Ягайлом він був охрещений в Кракові на латинство й дістав імя Болеслава. В латинстві зіставав ся він, очевидно, до кінця віку, хоч був проводирем руського елементу. Першим виступом його був звісний уже нам нам витебський його бунт: коли Ягайло по смерті матери, що проживала з Свитригайлом у Витебську, захотів узяти Витебськ собі, Свитригайло, вважаючи волость свою, вбив присланого Ягайлом намістника й опанував Витебськ. Ся справа скінчила ся тим, що Витовт, здобувши Витебськ, в кайданах вислав Свитригайла до Кракова.

¹⁾ Літературу див. в прим. 31.

Пущений на волю, Свитригайло виїздить на Угорщину й починає оглядати ся за союзниками до боротьби з Ягайлом і Витовтом. Але не встигши організувати якогось поважнішого союзу, помирился в 1400 р. з Ягайлом, діставши від нього Поділля й деякі маєтности в Галичині й Малопольщі. Се одначе не задовольнило його. З пізніших заяв його бачимо, що він уважав собі кривдою наданне великого князівства Витовту: на його гадку воно повинно було принасти йому — Свитригайлу¹⁾. Тож коли на поч. 1401 р. прийшло до формального признання Витовта вел. князем, Свитригайло, як оповідає німецький хроніст, новисив фальшиву початку на грамоті²⁾, яку при тім мусів видати, і зараз почав укладати плани нової боротьби³⁾.

З початком 1402 р., не пробувши й двох літ на Поділлі, він тікає до Пруссії, з планами нової боротьби. Та не встигши й сим разом нічого зробити, він знову годить ся з Ягайлом і Витовтом, дістає Сіверщину, але звідси розпочинає слідом нові конспірації, закінчені утечею до Москви (1408). Звідти, не знати вже ближше — яким способом, опинив ся він, рік пізніше на дворі Витовта⁴⁾. Тут знову веде він зносини з Німцями, але ся конспірація кінчить ся тим, що Витовт, викривши її, казав відрубати голови двом князям, прихильникам Свитригайла, а його самого всадив до вязниці.

Близько дев'ять літ пересидів Свитригайло у вязниці, під пильним доглядом, аж в 1418 р. удало ся його прихильникам, під проводом Дашка кн. Острозького, викрасти його з кремінецького замку. Свитригайло удав ся тоді до цесаря Жигимонта, і за його посеред-

¹⁾ Див. заяву його відпоручника на базельськїм соборі: *patrem ipsorum (Ольгерд), quatuor filias habentem, disposuisse, quod et ipse Ladislaus iuramento firmarat, ut si contingeret eum aliquod regnum adipisci, ducatus ipse Lithuanie in personam veniret Witrigaldi* (Свитригайла, — *Ioh. de Segovia Historia gestorum synodi Basilensis (Monumenta conciliorum generalium* вид. віденською акад., *Consilium Basiliense, Scriptores* II с. 619). Се, розумієть ся, неправдиве, але характеризує погляди Свитригайла.

²⁾ Мусіла то хіба бути якась особна грамота, — може обіцянка послухности Витовтові, бо на звісних нам грамотах унії 1401 р. нема імени Свитригайла, як і иньші князі не беруть в них участи.

³⁾ *Scr. rer. prus.* III с. 244.

⁴⁾ Левіцкый (*Powstanie* с. 59) здогадуєть ся, що підчас нападу Ідики на Московщину Свитригайло попав у неволю до Татар і звідти дістав його до своїх рук Витовт. Але можна було-б сподіватись, що московські джерела в таким разі згадали-б про сю неволю Свитригайла. Про побут його між Татарами *Codex Vitoldi* с. 184.

ництвом знову помирено його з Ягайлом. Але Витовт мав більше завзяти. Тільки два роки пізніше, літом 1420 р., за прошенням польських станів, що вислали з Свитригайлом своїх делегатів і ругали за нього, перепросив ся з ним Витовт і вернув йому Сіверщину.

Для Свитригайла остатня наука не минула дурно. Від сього помирення він тихо сидів у своїй волости аж до смерти Витовта, задушивши в собі ненависть до нього, хоч не залишав своїх зносин з ріжними можливими союзниками (Прусією, цїсарем і т. и.). Заразом по всякій правдоподібности задалегідь ладив ся він з своєю кандидатурою на вел. князівство і вербував собі прихильників в самім вел. князівстві.

В описаних авантурах Свитригайла для нас особливо інтересне те, що в своїх пробах боротьби з Витовтом і Ягайлом він усе опираєть ся на українських і білоруських силах. Його моральні звязки з руськими елементами просвічують на кождім кроці, почавши від витебського епізоду, коли Витебляне як могли боронили його від Витовта. По повороті його на Русь в 1400 р., як каже сучасний німецький хроніст — „Русини оголосили його своїм паном“, і Поділе тримаєть ся його й по утечі до Прусії в 1402 р. та не хоче піддавати ся Ягайлови. З Сіверщини Свитригайло удаєть ся до Москви на чолі місцевих князїв і сїверського боярства. „Князї“ — значить знову українські та білоруські, беруть участь в конспіраціях його по повороті на Литву й головою платять за се. Своє увільнення з вязниці завдячує він знову своїм українським прихильникам (кн. Дашку Острозькому й Олександрю Носу). Сидячи в Сіверщині, перед смертю Витовта, він, по словам Олесніцкоґо, „притягнув до себе потайки майже всіх православних (scismaticos) князїв і бояр та привязав їх до себе як найтїсніше всякими ласками, а особливо обіцянками, що коли він дійде свого теперішнього становища (вел. князівства), то піднесе їх віру й за їх радою буде правити“. Провідником Русинів „всього руського язика“¹⁾ уважає його й инший сучасник — ливонський магістр Рутенберг²⁾.

Таке привязанне Русинів до Свитригайла треба тим більше ці-

¹⁾ Och is sich zum besorgen ville men dem fürsten (Свитригайлу) entgegen, der alle Rusche zunge mit im unsirm Ordin entkegen sien wuerde.

²⁾ Див. вище с. 72, Scr. rer. prus. III с. 244, Codex Vitoldi ч. 434 (на жаль тільки регеста), Давн. рус. лит. літоп. с. 13—4, пор. Полн. собр. літоп. V с. 260, Длуґош IV с. 217, Codex ep. saec. XV т. II с. 290, Liv-est- und kurländisches Urkundenbuch VIII 398.

нити, що він був католиком, а вдача його була досить тяжка. Що правда, ми маємо характеристики Свитригайла тільки з ворожого йому польського табору, і коли тут представляють його піяком, нездатним до якоїсь розумної гадки дурнем і легкодухом¹⁾, то се безперечно крайности, які мусимо толкувати ворожою пристрасстю. Але судячі з самих учинків Свитригайла, треба признати, що сей чоловік при незвичайній енергії, рухливості й витривалості, не визначав ся ані здібностями, ані консеквентістю, а його несподівані й часом дикі вчинки (в тім роді як спалення митр. Герасима) кажуть підозрівати в нім сейхоната, по теперішньому кажучи. Певні привабні прикмети в кождім разі мусіли в нім бути, але ними ще не можна б витолкувати привязання й симпатії до нього Русинів, що несли за нього голову під ворожий меч і катівську сокіру.

Причини мусіли лежати глибоше, і їх вказують нам уже сучасники. Русини цінили в Свитригайлу свого вірного прихильника й союзника; його побіда мала бути побідою руського елемента в вел. князівстві. За се йшли українські й білоруські князі й бояре за Свитригайлом за весь час його політичної кар'єри. Найбільше докладно висловляє се Олесніцький в своїм, цитованім уже листі з 1432 р.: Русини тримали ся Свитригайла тому, що він обіцяв дати перевагу їх релігії (розумій — взагалі руському елементу) й опирати ся на них в своїй політиці; Русини не давали пізнійше йому помирити ся з Ягайлом, аби знову в вел. князівстві не взяли перевагу елементи литовсько-католицькі, відповідно до уніонних умов.

І дійсно, Свитригайло не дурив сих надій: „заявляючи прихильності Свитригайла і його підмозі, нише Олесніцький в тім же листі, характеризуючи обставини 1432 р., Русини взяли (в вел. князівстві) перевагу над Литвинами: вони мають в своїх руках майже всі важ-

¹⁾ Длугош так характеризує його: „він був відданий пиянству й забавам, вдачу мав великодушну (*liberalis* — властиво щедрю), але змінчиву й навіжену; розумом і здібністю не визначав ся, розсудливості й поваги в нім не було, натомість піддавав ся він безгранично гніву; настрої міняв ся у нього як би подувом вітру, мов у нім вічно боролися ріжні й противні собі напрями. Не вважаючи на те, великою щедрістю й участю в пиятиках він здобув собі приятель богатьох, особливо Русинів, бо хоч був сам католиком, показував більшу прихильність до їх віри“ — IV. 417. Подібно характеризує Свитригайла й Длугошів патрон Збігнев Олесніцький: „князь сей не поводить ся розумними мотивами, бо й розумом не визначаєть ся, але чинить те, до чого тягнуть його сліпі пориви (*sed quo sensualitas impellit, hoc credit sibi licite expedire*), як то зрештою показують його недоладні (*incompositi*) вчинки й звичаї“ — *Codex ep. saec. XV*, т. II с. 291.

нійші городи й уряди, чо́го не бувало за небіжчика Витовта¹⁾. Свитригайло дійсно окружав себе Русинами і давав широке місце їх впливам в своїй політиці, се можемо ствердити на підставі Свитригайлових грамот — в його прибічній раді фігурують майже самі Русини²⁾.

Але хоч Свитригайло був признаним проводирем Руси, він, яко завзятий противник Витовта й унії з Польщею, знаходив собі прихильників і між Литвою. Так коли в 1419 р. підняло ся на Жмуди повстання против Витовта, Жмудини — сі найбільні литовські націоналісти, хотіли висадити великим князем Свитригайла. Пізнійше також доносили з Литви, що простий народ, незадоволений на Витовта за великі тягарі, хотів би Свитригайла³⁾. Тим пояснюеть ся, що по смерті Витовта не тільки Русь виставила своїм кандидатом на вел. князівство Свитригайла, а й Литва також прилучила ся до нього.

Обставини, серед яких Свитригайло дістав вел. князівство, мають деякі неясні точки, бо не тільки реляції сторонників і противників Свитригайла, але навіть і звістки самих сих остатніх сильно розходять ся між собою.

Одну крайність сторонничости представляє Длугош, оповідаючи так, що тим часом як нани в. кн. Литовського зайняли зовсім пасивне становище по смерті Витовта, чекаючи рішення Ягайла — чи схоче він взяти вел. князівство собі, чи уставить їм нового вел. князя, Ягайло з особливих симпатий до Свитригайла дав йому вел. князівство з власної охоти, против сподівань, і навіть против волі нанів вел. князівства. Другу й противну крайність маємо в оповіданню Ягайла, що промовчує зовсім вибір Свитригайла й свою згоду на се, натомість кладе натиск на те, що Витовт передав перед смертю вел. князівство йому, Ягайлови. У нього отже Свитригайло силоміць опановує вел. князівство, а самого Ягайла арештує й змушує, аби його потвердив. В дійсности правда лежала по середині: Свитригайло став вел. князем зовсім легально, за згодою Ягайла, але згода ся не була вповні добровільна, а дана під натиском обставин.

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. II с. 290, пор. Длугош IV с. 418.

²⁾ Грамоти Свитригайла з часів перед 1430 р. — Zbiór dokumentów hr. Przewdzieskich ч. 6 (1401), Акты Южной и Зап. Р. II ч. 69 (= Головацкий ч. 26), по р. 1430 н. пр. Акты Южной и Зап. Р. I ч. 18 (1431), Arch. Sang. I ч. 35 (1437), 36 (1438), 38 (1442), 31 (дата 1429 неможлива), 41 (1444), 44 (1446), 48 (1450), Архивъ Югозап. Рос. VIII т. IV ч. 3 і т. н.

³⁾ Codex Vitoldi ч. 822 (знову тільки регеста), 814, 999.

Як я підніс уже вище, Ягайло й польські пани, очевидно, носили ся з гадкою не допустити до вибору нового вел. князя — пруські рицарі писали навіть, що Ягайло пробував силоміць забрати собі землі, але скільки не йде мова про Поділе, тут очевидне побільшення. Одначе супроти рішучої опозиції ставів вел. князівства Ягайло з своїм двором мусів відступити від своїх плянів. Литовські й руські пани однодушно заявили ся за вибором великим князем Свитригайла, й Ягайло не уважав можливим противити ся їх вибору¹⁾. „Литовські пани“, оповідає сучасна німецька записка, „сеюро тільки умер їх володар — вел. князь, зібрани ся з руськими панами разом і за згодою, відомістю й участю короля польського, що зіставав ся на Литві, вибрали великим князем Болеслава-Свитригайла, рідного брата короля“.

Що вибір Свитригайла був однодушний, се певно. Що Ягайло дав свою згоду на вибір Свитригайла, також не підлягає сумнію. Свитригайло, устами свого відпоручника на базельськiм соборі, заявляв, що Ягайло признав його вибір і на знак передання вел. князівства надів Свитригайлови на руку перстень. Про сю церемонію інвеститури згадує також і Длугош. Для уневажнення вибору польські пани підняли потім иньшу обставину — що вибір сей став ся без відомости ставів коронних, умовленої в Городельськiм актi²⁾. Неволя Ягайла у Свитригайла, коли в дійсности мала місце, не стояла в ніякiм звязку з самим вибором Свитригайла. Доперва пізнійше, коли вийшов конфлікт з Свитригайлом за Поділе, сей епізод з арештом Ягайла розкривали польські пани, аби кинути підозріння на добровільний і свобідний характер згоди Ягайла на вибір Свитригайла³⁾.

І так знести автономію в. князівства Литовського з нагоди смерти Витовта польським політикам не удалось. Та числячи ся з опозицією на Литві, вони мусіли й наперед принускати можливість такого неуспіху; тому разом з сею, щоб так сказати — максімальною програмою, мали й мінімальну, а було нею відірвання від в. князівства Поділя, приготовлене уже здавна.

¹⁾ Див. ширше в прим. 32.

²⁾ Лист Ягайла — Codex ep. saec. XV т. II с. 258—9, меморіал пруський — *ibid.* с. 300—1, німецька записка *Scr. reg. prus.* III с. 494. Оповідання Свитригайлового відпоручника — *Ioh. de Segovia Mon. vish. conciliorum* II с. 616. Длугош IV с. 417—8.

³⁾ Сюверзію, що Свитригайла вибрали без відомости Ягайла, повторено потім в реляції пані, коли треба було уневажнити присягу, зложену станами в. кн. Литовського Свитригайлови — *Arch. Sanguszków* I ч. 32.

Ягайло вернув західне Поділе Витовту в 1411 р. тільки під натиском обставин, і польські політики постаралися заздалегідь забезпечити поворот сеї землі до Польщі. Вони опиралися при тім на польських елементів, що встигли поосідати в сій землі за часи приналежності до Польщі, а може й перед тим іще, а тягнули, зовсім природно, до прилучення Поділя до Корони. Хоч Посільге й каже, що Свитригайла трималися підчас його подільського повстання не тільки Русини, а й „богато Поляків“, але за показчик загального настрою подільської польської шляхти сього в ніякім разі не можна брати.

На жаль одинокі сліди польських заходів в подільській справі можемо шукати по документах. З них можемо здогадуватись, що подільська (польська) шляхта відмовила присяги Витовту, коли Поділе йому віддане було: в 1414 р. Ягайло вислав грамоту до неї, ззиваючи, аби зложила присягу Витовту, одначе не уневажнюючи тих обов'язань, які зложила вона польському королеви. Сю грамоту маємо тільки в реґесті. З датою р. 1418 маємо зовсім подібну грамоту в цілости, але вона також коротка і мало що дає понад ту реґесту¹⁾. Можливо, що реґеста з р. 1414 іде від сеї ж самої грамоти, тільки з помилкою в даті; але як ні — то виходило б, що по першій королівській грамоті подільська шляхта таки короля не послухала, й присяги не зложила. У всякім разі чи не зложила її до 1414 чи до 1418 р., і Витовт мусів до Ягайла в сій справі звертати ся раз чи два, — се однаково дуже характеристично для тутешніх обставин. Польське правительство про чуже око ззиваючи шляхту до послухності Витовту, могло само по тиху підогрівати таку її опозицію против вел. князівства. В обох грамотах воно не залишає пригадати подільській шляхті її обов'язки супроти Польщі, а в грамоті 1418 р. підчеркує, що приналежність Поділя до вел. князівства тільки тимчасова — має трівати до живота Витовта. Видаючи весною 1430 р., за життя Витовта, привилей для руської шляхти Польської корони, Ягайло розтягає його й на подільську шляхту: для неї був виданий особний привилей, такого ж змісту²⁾. Се могло мати двояку ціль: наданими в нім свободами привідзати подільську шляхту тіснійше до Польщі, і zarazом — пригадати їй, що Подільська земля то провінція коронна.

¹⁾ Codex ep. saec. XV т. II передм. с. XXII, Codex Vitoldi ч. 805 (з копії).

²⁾ Codex ep. saec. XV т. II ч. 177, див. варіанти на с. 232 й об'яснення на с. 233—4.

Що до тих обов'язків супроти Польщі, які пригадують подільській шляхті королівські грамоти, то їх поясняє Длугош, переказуючи промову Олесніцького на парчовській соймі 1451 р. Він каже, що передаючи Поділя Витовтові, польське правительство обов'язало присягою всіх подільських старост, урядників і шляхтичів, аби передали подільські замки по смерті Витовта королю й короні Польській¹⁾. Це вповні правдоподібно, і щось в тім роді маємо ми в одному документі 1427 р., виданім в Кракові. В нім четверо шляхтичів обов'язують ся, відобравши камінецький замок від якогось Мартина, передати його до шести тижнів королеви або його відпоручнику²⁾. Нарешті сама історія окупації західного Поділя по смерті Витовта виразно показує, що ми дійсно маємо до діла з організованою конспірацією.

Скоро тільки Витовт умер, польські пани, що були з Ягайлом, вислали вістника до Камінця, з вістею про його смерть. Тоді подільські шляхтичі, на чолі котрих, по словам Длугоша, стояв камінецький біскуп Павел, колишній камінецький староста Грицько Кердеевич і зв'яні в пізнійшій історії Поділя шляхтичі Бучацькі, викликали до себе камінецького намістника Довгірда, що ще нічого про смерть Витовта не знав, узвизнили його й захопили камінецький за-

1) Длугош V с. 96. Ваповський, переказуючи туж промову Олесніцького, цитує в ній ніби якийсь документ, виданий Витовтом в 1418 р., де він признавав, що дістав від Ягайла землі Волинську, Дорогичинську й Подільську в доживоте, і по його смерті ці землі мають відійти до Польщі (Wapowski Dzieje korony Polskiej III с. 165). Та уже Маліновський, видаючи Ваповського, висловив сумнів що до істинування такого документу, на тій підставі, що Длугош, переказуючи зміст тоїж промови Олесніцького (I с.), не згадує про сей документ, хоч він для аргументації його був би дуже потрібним. Хоч др. Прохаска в своїй статі Podole lenem Korony (с. 20) взяв автентичність сього документу в оборону, трудно сумніватись, що в нім маємо фальсифікат з другої половини XV в., незвісний ще Олесніцькому, а втягнений Ваповским в його промову. Фальсифікат сей уложений був підчас спорів за Волинь, бо нею головню займаєть ся. Стилізація свідків з формального боку свідчить против його автентичности, а що до змісту самого, то дуже неправдоподібно, аби такий документ, колиб дійсно був, замовчаний був в полеміці про Поділя в 30-х рр. XV в.

2) Codex ep. saec. XV т. I ч. 68. З тексту виходило б, що той Мартин був намісником в Камінці, й що він сам належав до конспірації. Він при свідках поручає своему бурграбію передати тим шляхтичам Камінець; не сказано, коли се мало стати ся, але мабуть — на першу вість про смерть Витовта. Стилізація цілого документа одначе дуже неясна, може навмисно притемнена.

мок. Заохили також і інші замки західнього Поділя (Смотрич, Скалу, Червоногород) ¹⁾.

Коли про се дійшла вість до Свитригайла, він зробив сцену Ягайлови й польським панам, що ще зіставали ся на Литві, а на-решті заявив Ягайлу, що не пустить його, доки йому не вернуть Поділя. Про сю неволю Поляки оповідали різні страхи, счинивши великий крик з поводу її й розіславши візвання до заграничних дворів, аби жадали від Свитригайла увільнення Ягайла. Але скільки правди в їх оповіданнях про Свитригайлові зпущання над Ягайлом, се трудно зміркувати. Досить, що Ягайло, аби увільнити ся з Свитригайлових рук, дав згоду вернути йому Поділе ²⁾. В Троках 7 надоліста уложено таку угоду, що Поляки вернуть Поділе Свитригайлови зараз, але в сій і в інших спірних справах відбудеть ся литовсько-польський зїзд на Пречисту (15/VIII), і як би в справі Поділя не прийшло до згоди на сїм зїзді, то Свитригайло має вернути назад Польщі ті подільські замки (Камінець, Смотрич, Скалу й Червоногород), задержуючи за собою право далі доходити їх. В тім поручили ся за Свитригайла литовські бояре. Так кажуть про се старі реґести сих документів ³⁾.

¹⁾ Длуґош IV с. 422—3, *Scr. rer. pruss.* III с. 494, Давн. рус.-лит. літоп. с. 46. В Ширшій русько-лит. літоп. (Виховця, с. 45) иньша версія — що Ягайло забрав Поділе яко опікун „подільської княгині Софії Жедивідівни“ — див. про неї Молчановський ор. с. с. 351—2, *Wolff Kniازیowie* с. 57. Як зложилась отся баламутина ге-неалогічна легенда, лишаєть ся неясним.

²⁾ Длуґош IV с. 418—422, *Scr. rer. pruss.* III с. 494. Ув'язнення Ягайла у Свитригайла триває у Длуґоша (с. 418—422) аж до Різдва, і тільки збори Поляків до походу змушують Свитригайла пустити Ягайла. Навнаки німецька записка каже, що Свитригайло пустив Ягайла зараз по угоді (троцькій), і що хоч Поляки писали до вел. магістра про ув'язнення Ягайла, се не була правда. Розв'язати сю справу не легко. З одного боку не дуже правдоподібно, аби прибічники Ягайла, переступивши угоду, не перестерігли Ягайла, аби забрав ся з Литви, поки можна. З другого боку ще в січні 1431 р. писали в Ливонію до Прусії, що Ягайло сидить у Свитригайла в неволі — *Liv - Est - und Kurländisches Ukundenbuch VIII ч. 398*. Левіцкий н. пр. припускає, що Ягайло по троцькій умові лишив ся в Литві, й Свитригайло, довідавши ся про зраду, в друге його арештував (ор. с. с. 75). Може бути, що супроти пошести в Польщі Ягайло зістав ся в Литві.

³⁾ Грамоти Ягайла й Свитригайла, зовсім однакові — *Codex Vitoldi ч. 1461* і Записки Н. т. Шевченка т. LXXVI с. 130. Реґести Свитригайлової грамоти що до звернення подільських замків і порука бояр за нього в *Inventarium* вид. Рикачевского с. 380—1: не підлягає сумніву, що вони належать до сеї самої угоди.

Ягайло по сїм вислав до Камінця наказ, аби замки передано Свитригайловому відпоручнику, й Свитригайло, задоволений тим, щедро обдарував Ягайла на перепросини. Але його радість була передчасна: польські панове ніяк не хотіли випустити з рук подільських замків і остерігли нового камінецького старосту Михайла Буцацького, аби королівського наказу не слухав і замку Свитригайловому відпоручнику не віддавав. Той так і учинив, і ні король, ні польські пани нічого не зробили, аби се поправити або бодай покарати Буцацького за сей непослух ¹⁾).

Через се прийшло до повного розриву між Свитригайлом і Ягайлом, уже з кінцем 1430 р., і зараз же почала ся оружна боротьба. Прихильники Свитригайла обложили Смотрич на Поділю й пробували взяти, але по кількаденій облозі їх відогнали польські шляхтичі, зібравши ся на підмогу. Боротьба між Русинами й Поляками йшла також взагалі на пограниччю Поділля й Волини з Галичиною — в Теробовельщині в землі Львівській і Белзькій, як скаржив ся Ягайло: „Його (Свитригайлові) прихильники й наші бунтівники, писав він, силоміць опанували Збараж, Кременець, Олесько, нападають на наших підданих, грабують і чинять всякі кривди“ ²⁾).

Се були перші вістники війни — довгої і многозначної війни, що мала рішити, чи будуть мати перевагу в Литві елементи литовсько-католицькі чи русько-православні; чи зістанеть ся в. князівство в унії з Польщею, чи розрве її; чи будуть влучені українські землі до Польщі, чи ні. Такою вагою сеї боротьби пояснюється незвичайне заінтересованне нею українських і білоруських елементів в. кн. Литовського, передовсім князів і панів, що на чолі їх стояли, і їх жива участь в сій війні. Тим самим вона має право й на особливу нашу увагу.

Свитригайло не спішив ся з війною. Він пильнує наперед зміцнити своє становище, придбати союзників, і в сїм напрямі розпочинає дипломатичні зносини. Готового союзника мав він в цїсарі Жигимонті, що веде дальше політику відокремлення в. кн. Литовського від Польщі й переносить на Свитригайла плян коронації

але не у Свитригайла, а на свободі, а в Польщі ходили поголоски, що він в арешті.

¹⁾ Длугош IV с. 422—5.

²⁾ Codex. ep. saec. XV т. II с. 259—60. Що се не була властива війна з боку Свитригайла, як приймають дослідники, а місцева боротьба, на мій погляд видко з дальшого постування Свитригайла, що зовсім не спішить ся з війною.

й перетворення вел. князівства Литовського на королівство¹⁾. Тяжше йшло з німецькими рицарями, що бояли ся ризкувати війною з Польщею й відтягали ся від участі в польсько-литовськїм конфлікті. Тільки під сильними налаганнями Свитригайла, що грозивсь помирити ся з Поляками, а також і під намовами цісаря, рішили ся вони, і в червні 1431 р. списали з Свитригайлом і з иньшими русько-литовськими князями акт оборонного й заціпного союзу²⁾. Крім того Свитригайло мав союзниками Татарську орду й волоського господаря — з ними уложив ся ще перед тим. В дуже живих зносинах стояв він також з чеськими гуситами, хоч з сього нічого позитивного для нього не вийшло³⁾.

В Польщі, як оповідає Длугош, війна з Свитригайлом була рішена вже на запусі, на зїзді в Сендомірі. Пани польські мали бути розгнівані зневагою, якої дізнав Ягайло від Свитригайла, і пограничною війною на Поділю і в Галичині. Але в дійсности, заохочені окупацією Поділя, вони хотіли скористати з сеї нагоди для нових здобутків — обмежити автономію в. кн. Литовського й відірвати від нього ще й Волинь. Посольство, вислане до Свитригайла з сендомірського зїзду, по словам Длугоша, зажадало, аби Свитригайло відступив Волинь і віддав забрані на Поділю замки; в справі вел. князівства, яке Свитригайло мовляв опанував не правно, без волі польських станів, він має піддати ся рішенню короля і станів польських і литовських. Се був ультиматум; хоч може поставлений в дійсности не тоді, а дещо пізнійше, він добре характеризує польську політику⁴⁾.

Поляки сподівали ся успіху тим певнійше, що до останньої хвилі не підозрівали нічого про союз Свитригайла з рицарями й сподівали ся, що ті зістануть ся нейтральними, хоч Свитригайло сам поспішивсь уже похвалити ся сим союзом перед Ягайлом. Свит-

1) Codex Vitoldi ч. 1464, LEKUrkundenbuch VIII ч. 407, пор. Левіцкїй оп. с. с. 314 нотка 31.

2) Історію переговорів описує магістр пруський в своїм меморіалі — Codex ep. saec. XV т. II с. 301—2. Для ситуації див. іше лист в LEKUrkundenbuch VIII ч. 398. Акт умови найновійше *ibid.* ч. 462; в умові окрім Свитригайла беруть участь: кн. Лугвен, Жигмонт Кейстутович, Олелько Володимирович, Федор Корибутович, Семен і Михайло Гольшанські й ин.

3) Codex saec. XV т. II с. 256, 290—1.

4) Длугош V с. 433—5, пор. Ягайлів меморіал в Codex saec. XV т. II с. 260—1, німецьку записку в Ser. ger. pruss. III с. 494—5 і реляції Свитригайла про переговори з Ягайлом *ibid.* ч. 189 і 190, Даниловича Skarbiec ч. 1542 (оригін. текст в теках Онацевича, бібл. Осолінських рук. 2937 ч. 435); лист його до Ягайла — LEKUrkundenbuch VIII ч. 463.

ригайло взагалі не охотив ся до війни й не від того був, аби справу полагодили. Навпаки Поляки рвали ся до неї, покладаючи, очевидно, на сю війну великі надії.

Переговори між Свитригайлом і Ягайлом, що тягнули ся цілу першу половину 1431 р., скінчили ся на тім, що Свитригайло, розлючений жаданнями Ягайлового посла, чи його поводженням, вдарив його в лице й казав викинути до вязниці. Се був *casus belli* й він послужив знаком до походу польського війська. Метою походу була Волинь. По словам Длугоша, похід був туди визначений ще по великодні. Король рушив 25 червня з Перемишля, а 9 липня був уже над Бугом в Городлі, на волинській границі. Звідси вислав він листи з оповіщенням про війну до Свитригайла, пруських рицарів і цісаря, й без малого два тижні стояв тут табором, чекаючи полків з Польщі.

Свитригайла сей похід, видно, застав несприготованим: він твердив навіть, що Поляки підступом, серед переговорів, напали на його землі. Вісти про похід Поляків на Волинь застали його в Вильні, й він зараз дав знати до своїх союзників Німців, закликаючи їх до нападу на Польщу, а сам почвалав на Волинь¹⁾.

Погранична війна тим часом ярила ся з обох боків. Уже 25/VI писав Свитригайло Німцям, що Поляки в трох місяцях напали на його землі й спалили Городло. Перед зближенням польського війська Свитригайлові залоги спалили й покинули Збараж і Володимир, і польські передові полки приступили під Луцьк, а Свитригайло писав Німцям, що то вже сам король рушив під Луцьк, — хотів сею звісткою принаглити їх похід.

В дійстности Ягайло не спішив ся. Може бути, що він не поділяв воевничого запалу Поляків, а може по prostu протягав час, чекаючи полків. Длугош каже, що по виповідженню війни Ягайло вислав ще раз послів до Свитригайла, звиваючи до згоди й покори. З повільности Ягайла, яку він у сій війні показував, вирости заєди, переказані Длугошом, що Ягайло з особливих симпатій до Свитригайла відтягав ся з війною, упустив час, не дбав при облозі Луцька про успіх; а навіть казали, що то він накликав Німців на Польщу, аби виратувати сею дівереією Свитригайла. Се, розуміть ся, все дурниці, але можна принускати з усякою правдоподібністю, що кривавий конфлікт між Польщею й Литвою не був милий Ягайлови.

¹⁾ Длугош IV с. 443—4. Його оповідання про луцьку війну дуже деталічне і в головнім потверджуєт ся сучасними документами; мусить воно опирати ся на якісь дивеннику похода. Документи: Codex ep. заес XV т. II с. 191 і 192, Даниловича Skarbies ч. 1548—52.

А в тім самої повільности польських полків вистане на обясненне повільности Ягайла, що дійсно дала можливість Свитригайлови хоч до певної міри приготуватись.

Діждавши ся полків малопольських, Ягайло рушив з Горедла на Володимир, полишений Русинами, і надав тут Володимирське князівство його колишньому володареві Федору Любартовичу, або Федюшкови, як його звуть¹⁾. Не довго одначе той потішив ся своїм давнім князівством, бо кілька тижнів пізнійш умер.

Понадливши околиці Володимира й пограбивши людей, кого змогли віднайти в їх захистах, польське військо рушило поволі далі. Нарешті діждавши ся великопольських полків, Ягайло, ще ведучи переговори з Свитригайлом, рушив під Луцьк. Свитригайло, що перед тим стояв в північній Волини, наспів туди також.

Над Стиром, під Луцьком, прийшло вперше до поважнійшої битви, 31 липня. Польські полки збили русько-литовське військо, що боронило переходу через Стир, і Свитригайло, обсадивши залогою луцький замок, сам відступив, чи утік, як кажуть польські реляції, представляючи сю битву дуже сильною побідою над Свитригайлом. Навпаки Свитригайло доносив своїм союзникам, що не потерпів ніякої особливої шкоди, противно — задав сильні утрати Полякам, і обсадив луцький замок сильною залогою. Самий напад Поляків представляв він підступним і наглим, підчас коли Свитригайло їхав на зїзд з Ягайлом. Розуміть ся, в сих Свитригайлових оповіданнях багато побільшення й неправди, але так само очевидно, значно побільшені й польські тріумфи в оповіданнях Поляків²⁾.

Пристаивши під Луцьк, Поляки розпочали облогу. Луцьке місто спалено, обсаджено тільки замок. Залогу свою Свитригайло рахував на 4.000. На чолі її стояв Юрша, оден з визначнійших Свитригайлових вождів. Поляки обложили Луцьк на около, щоб перервати довіз запасів, і обстрілювали замок. 13/VIII пішли приступом до

¹⁾ Про нову гіпотезу, що се був Федюшко син Федора Ольгердовича, див. вище с. 169—170. Нема причин одначе видумуваги адhoc такого нового князя.

²⁾ Оповідання Длугоша — IV с. 445 і 448, і дві реляції Ягайла, до вел. магістра й до якоїсь духовної особи, писані другого дня по битві, дуже подібні змістом — Codex ep. saec. XV т. II ч. 194 і III дод. 6. З першої з них користав Длугош в своїм оповіданню. Див. ще Monum. Pol. hist. II с. 895 і III с. 86. З становища Свитригайла описують кампанію джерела німецькі, як лист пруського відпоручника до кн. саксонських — Codex ep. saec. XV т. III дод. 8, пруський меморіал ib. II с. 393—4, хроніка Бітшіна Scr. rer. pruss. III с. 494—6, і Свитригайлів відпоручник на соборі — Ioh. de Segovia с. 620.

замку, але приступ відбито. Юрша по тім зажадав перемиря й дістав його, але поправивши замок, зараз же вирік ся дальших переговорів. В польськїм таборі складали вину на Ягайла, що облога йде так лихо — що він жалує Луцька і т. п. Через те Ягайло нарешті поручив заступати себе Земовиту мазовецькому з комісією польськїх панів.

Але облога по сім приступі пішла ще слабше, тим більше що Свитригайло розпочав переговори. Уложено одно перемире — на кілька день, по тім друге. Сам Свитригайло, як казали, стояв над Горинєю, в Стенани, й нічого не робив, щоб увільнити Луцьк від облоги — видно не міг організувати якогось поряднішого війська. Поляки попробували були підчас перемиря захопити Луцьк несподіваним нападом, але се не удало ся. Потім поставили якийсь дуже сильний „порок“ (машину до кидання) і покладали на нього велику надію. Але надія ся не мала часу справдити ся, бо Юрша попросив зараз перемиря, й Ягайло знов дав, на великий жаль і огірчення Поляків.

Підчас сеї анемічної облоги Луцька йшла дрібна війна в сусідніх землях. В Белзькій землі руські ватаги спалили Бужськ і грабували Поляків. Висланий туди ще з під Володимира польськїй 6-тисячний полк погромив сі ватаги. При тім він пробував взяти Олесько, але се йому не удало ся: державець сього замку Богдан Рогатинськїй, Русин з Галичини, властитель Рогатина, перейшов ще з початку війни до Свитригайла і тепер не вважаючи, що йому грозила конфіскація маєтностей, не схотів піддатись. Здобути Олеського замку Полякам не удало ся, й вони мусіли задоволити ся обіцянкою Богдана, що він піддасть замок, коли піддасть ся Луцьк. За те маєтності його, розумієть ся, сконфісковано.

Подібний рух був також і в Холмщині. Початком було спалення Ратненського замка, що піддали самі осадники, і потім руські ватаги ходили по Холмщині. Але їх погромила холмська залоза¹⁾.

Тим часом головне польське військо під Луцьком починало вже сильно нудити ся такою довгою й безуспішною облогою. Літо кінчило ся, надходили осінні слоти. Було загальне невдоволення, підозрін-

1) Головним джерелом служить і тут Длугош (IV с. 449—55). Звістки його дуже деталічні, але завсіди освітлені з прихильного для Поляків становища; в фактах вони знаходять собі потвердження там, де ми маємо иньші джерела. Так про приступ до Луцька й переговори оповідає Ягайло в листі до вел. магїстра — Kodeks dupl. Litwy Рачинського с. 353; про дальші переговори — охоронний лист Ягайла, Skarbiec Даниловича ч. 1561; про смерть Федюшка й ролю Земовита мазовецького при облозі — грамота Ягайла в Materjały archiwalne Прохаски ч. 75. Надання Рогатина по Івашку Богдані Мик. Параві — *ibid.* ч. 90.

ня зрад, упадок духу. До того прилучила ся сильна утрата в ко-
нях: маса їх здихала від непривичної наші. Тому вість, що перего-
вори з Свитригайлом готові привести до якоїсь тривкішої згоди, стрі-
чені були з великою радістю в польських таборі.

Полякам така згода була дуже на руку тим більше, що обста-
вини Свитригайла починали рішучо поправляти ся. Йому самому, вид-
ко, не удало ся таки зібрати якогось поряднішого війська, але за
те нарешті починали рушати ся його союзники. Воевода волоський
Олександр вислав військо й спустошив зайняте Поляками Поділе та
сусідні галицькі землі — на Покутю і в Галицькій землі. Вправді
брати Бучацькі, вислані королем против Волохів, розбили Олександро-
ве військо, але діверсія ся мала свою ціну, й її ще можна було ви-
користати. Татари, що перед тим вислали якусь поміч Свитригайлу
(вони згадують ся в битві над Стиром, але мабуть се була незначна
поміч), тепер зближали ся з новими силами. А що найважніше —
хрестоносні рицарі, на котрих нейтральність так числили Поляки,
зовсім несподівано для них винувили війну й разом з сим, в 20-х
днях серпня, трома полками напали на польські землі¹⁾. Обста-
вини були незвичайно користні для Свитригайла, і от саме коли
наставав нарешті його час — він укладає з Ягайлом перемире на
два роки, розтягаючи його й на своїх союзників — Німців і Волохів²⁾.

Коли прийняти, що Свитригайло тоді знав уже про німецькі
пляни походу на Польщу, то його угода з Ягайлом була остатнею
дурницею, яку собі тільки можна уявити, а Свитригайла треба б при-
знати дурнем чистої води. Можливо одначе, що укладаючи угоди, він
ще не чув нічого про похід Німців і не мав надії, що рицарі, ко-
трих він так довго всякими способами закликав до війни, рушать
дійсно. Акт угоди підписаний Ягайлом 26/VIII, коли ще вісти про
сам німецький напад не могли прийти. Можливо, що вісти про не-
удачу Волохів на Поділю знеохотили Свитригайла, й він не мав енер-
гії чекати діверсії Німців довше. Інша справа, чому він не зірвав

¹⁾ Длугош IV с. 471—2 про Волохів; про Татар—згадка в трак-
татах. Відповідь пруських рицарів — Codex ep. saec. XV т. II ч. 195,
також лист вел. магістра до Свитригайла в LEKUrkundb. VIII ч. 500.

²⁾ Трактати перемиря — Ягайлів прелімінарний з 26/VIII, з ні-
мецького перекладу королевецького архива виданий у Kotzebue Gesch.
Preussens III с. 477, відти у Нарбута Dzieje nar. litew. VII дод. 4 і Да-
ниловича Skarbiec ч. 562 (в перекладі); Свитригайлів в оригіналі в ар-
хиві Чорторийських, виданий з неповної копії в Supplem. ad hist. Rus-
siae mon. с. 303, в повнім тексті в Записках Н. тов. ім. Шевч.
т. LXXVI с. 131, з коментарем Бучинського.

переговорів підчас ратифікації, що затягла ся до 2 вересня, коли він муїв уже мати відомости про німецький похід?! Чи так стратив енергію, що не хотїв уже й підтримати рицарів?

У всякім разі, навіть принускаючи, що Свитригайло укладав угоду ще не знаючи про німецькі пляни, його роля в Луцькій війні дуже непоказна. Він не показав здібностей ані організатора, ані вождя, ані політика, й не зміркувавши в ситуації, підтяв свою справу в самих початках. Вона потім уже така й не встала.

Згоду уложено на два роки — до Івана Купала 1432 р., на підставі стану володіння. За Поляками зіставало ся західне Поділе — Камінець, Смотрич, Скала і Червоногород з своїми округами. Бакоту з її округом лишено нейтральною; на східній границі крайніми замками з польського боку виступають Голчедаїв і Йолтушків, з литовського — Летичів. Волинь, розумієть ся, ціла зістаєть ся за Свитригайлом, і про неї навіть згадки нема в трактаті — Поляки мовчки вирікли ся претензій до неї. Так само нема мови вже про якісь сумніви що до правности великокняжого титулу Свитригайла: на сих двох точках він узав гору. Підчас перемиря мали відбувати ся зізди комісарів польських і литовських, що по можности ще перед скінченням перемиря мали полагодити спірні питання, а передо всім мали рішити, кому має належати Поділе. Перший такий зізд визначено на Стрітенне 1432 р. З Свитригайлового боку підписали сю умову князі: Жигимонт Кейстутович, Омелько й Іван Володимировичі, Юрий Дугвенович, Семен Гольшанський й иньші, всіх вісім, і 22 визначніші панове, переважно Литвини, й деякі Русини.

Несподіваний напад німецьких рицарів на Польщу, хоч не мав великих успіхів, страшно розгнівав Поляків тому, що вони не сподівали ся звідси ворожих учинків. Завзявши ся на Німців, вони розпочинають дуже живі зносини з усіми ворогами рицарів, а заразом силкують ся всякими способами прийти до порозуміння з Свитригайлом. Але Свитригайло міцно тримав ся при союзі з рицарями, дуже багато по нїм сподіваючись, і не хотїв мирити ся з Поляками. Він хандричив ся з ними за границі, жадав відступлення пограничних замків, що давнійше належали до Волини (Ветли, Ратно, Городло, Лопатин). А доносячи рицарям про заходи Поляків, щоб розбити його союз з рицарями, запевняє, що й цілий сьвіт його не розлучить з рицарями. На Ягайла ж мав такий завязток, як доносили німецькі агенти, що навіть підозрівав його в плянах на своє жите¹⁾.

¹⁾ Про сі відносини див. Codex saec. XV т. II ч. 197, 198, 202, 203, т. III дод. 10, LEKUrkb. VIII ч. 512, 530, 532, Skarbies ч. 1378.

Литовсько-польський з'їзд, визначений на 2/II 1432 р., не відбувся наслідком того, що Свитригайло зажадав, аби в нім брали відпоручники й його союзників — Волохів і німецьких рицарів. Німецькі агенти доносили також ще иньше: Свитригайло був ображений тим, що в охороннім листі потитуловано його просто „князем литовським“, не „великим“. Поляки все таки силкувалися якось прийти до порозуміння з ним. Маємо звістку, що на з'їзді станів польських в Серадзі (цвітень 1432 р.), де ухвалено війну з Німцями, постановлено також шукати згоди з Свитригайлом на тім, що він буде великим князем на тих самих умовах і в тих самих границях, як Витовт, і з тим вислано до нього посольство. Коли б покладати ся на докладність сеї звістки, се значило б відступлення Поділя. Але Свитригайло на те не здавався. Навіть проєкт, що ще перед тим виник був у польських кругах — дати йому регенцію в Польщі з огляду на упадок сил Ягайла, не звабляв його. Зрештою сей проєкт уложено поза плечима старого короля, й Ягайло не мав до нього ніякої охоти¹⁾.

Відповіддю на серадзькі ухвали був з'їзд Свитригайлових союзників — пруських і ливонських рицарів, з Свитригайлом і відпоручником воеводичів молдавських Ілі й Стефана. На с'їм з'їзді, 15 мая 1432 р. відновлено торічний союз на ново. Окрім сих союзників Свитригайло числив далі на поміч татарського хана, на тверського князя, з котрим незадовго перед тим посвоячив ся, на московського в. князя. Новгород і Псков також піддали ся як раз тоді під його зверхність; заносило ся також якийсь час на союз з Свитригайлом ще й мазовецьких князів²⁾. Супроти того Свитригайло міг себе уважати дуже сільним і не хотів польської ласки.

Поляки мусіли нарешті переконатися, що не дійдуть з Свитригайлом до кінця. Тоді вони постарали ся знищити його — таки на ґрунті.

На жаль, закулісова сторона сеї інтриги від нас в значній мірі закрыта. Одинокий Длугош оповідає нам про се — і то досить за-

Про програничні суперечки й конфлікти Codex saec. XV т. II ч. 197, 198, 201, 202 (завважу, що видавець, пок. Левіцкий, на с. 269 хибно думає тут про с. Лопатин в пов. Пинській).

¹⁾ Длугош IV с. 469—70, Codex saec. XV т. II с. 203, т. III дод. 10 і 13, Codex Vitoldi с. 1063, Skarbiec ч. 1584, 1589, також нотка у Левіцкого — оп. с. с. 323 нотка 55.

²⁾ Трактати угоди з Німцями — Napierski Russisch-livl. Urkunden ч. 231 а і 231 б, теж LEKUrkb. VIII ч. 589. Про иньші зносини: 1 Новг. с. 414, 2 Псковська в Полн. собр. лѣтоп. V с. 27, LEKUrkb. VIII ч. 596, 606, 632, Raczynski Kodeks с. 366, Skarbiec ч. 1596, 1608, 1618—4. Про шлюб Свитригайла Wolff Ród с. 165.

гально й не дуже докладно. Головним махером називає він серадзького каштеляна Зарембу: король і пани польські, довідавши ся, що на Литві є незадоволення на Свитригайла, поручило Зарембі заохотити сих незадоволених до повстання против Свитригайла й вибору на його місце Жигимонта Кейстutowича, запевнивши їм при тім поміч Польщі. Заремба був одним з послів висланих до Свитригайла ще з серадзького з'їзду й перебував на Литві в маю 1432 р.; потім знову бачимо його у Свитригайла десь в липню ¹⁾. Він був здавна близьким чоловіком до родини Жигимонта Кейстutowича — до його сина Михайла ²⁾, і через них міг вийти в ближші зносини з литовськими верховодами. Можливо, що він уже підчас свого першого посольства звернув увагу на литовських невдоволенців, або й увівши у зносини з ними, та піддав польському правительству план використати се незадоволення, — тому й вислано його знову на Литву, уже з сими секретними порученнями ³⁾. При його участі організовано вже формальну конспірацію против Свитригайла, й та конспірація вчинила переворот при кінці серпня.

Головним матеріалом для тої організації послужили литовські пани; головним ферментом — незадоволення на особливу прихильність Свитригайла до Русинів, на протекцію їм і впливи Русинів в державі. Се виступає і з оповідання Длугоша, і з загальної ситуації.

Поголоски про те, що Русь взяла гору над Литвою в вел. князівстві, ходили в Польщі ще з початком року, як показує звісний нам лист Олесніцького ⁴⁾, і очевидно, що такі нарікання ходили й по Литві, хоч в дійсности становище Литви зовсім не було так трагічне. Нпр. підписи на трактаті з Польщею 1431 р. показують виразно, яке важне становище займали литовські пани в державнім жи-

¹⁾ Длугош IV с. 479, про посольства Заремби пор. Raczyński Kodeks dypl. Litwy с. 368 і LEKUrkb. VIII ч. 606. Що тут мова йде про два особні посольства Заремби, справедливо підніс Левіцький ор. с. с. 327—8 нота 29.

²⁾ Див. цікавий з сього погляду епізод у Caro Liber cancellariae St. Ciołek ч. 94.

³⁾ У Длугоша не ясно говорить ся про ролю Заремби. Раз сказано, що король знав про литовську конспірацію й поручив Зарембі увійти в зносини з нею, другий — що литовські князі й бояре мали тільки охоту до повстання, властиво — тільки незадоволення на Свитригайла, і Заремба їх animos oportune ascendit. Зістаєть ся не вясненим, в якій мірі дозріла була справа сама, й на скільки причинило ся до сеї конспірації польське привительство. Сам Свитригайло, в своїй реляції про сей переворот, нічого не каже про участь в сій справі Заремби і взагалі Поляків. ⁴⁾ Див. вище с. 187—8.

ттю в князівства: трактат підписало без малого двадцять литовських панів — все вищі достойники, а з Русинів бачимо тільки сім князів і кількох панів (вищих урядників Русинів чомусь тут нема, хоч і між ними Русини були). Навіть між найближчими улюбленими й повірниками Свитригайла бачимо Литвинів (як Гедігольда, Іванка Мони-видовича і т. к.). Але литовським панам, призвичасним за Витовта до виключного розпоряджування вищими становищами й справами держави, уже саме трактування Русинів на рівні з ними могло показати ся кривдою, відомою в їх стані володіння¹⁾.

Така була головна підстава сього перевороту, що наслідком того й характеризував ся як переворот національний, литовський, звернений против переваги Русинів. Але до того примішували ся й особисті незадоволення й змагання, а також певні суспільні мотиви (про них низше), так що виключно національним він не був. Між прихильниками Свитригайла й пізніше ми бачимо деяких Литвинів; натомість в конспірації брали участь декотрі руські князі. Сам Свитригайло називав головним автором конспірації Семена Гольшанського, князя з роду вправді литовського, але давно зрученого; він то, по словам Свитригайла, „підбунтовав Жигимонта й підучив“²⁾. Таке становище Семена можна пояснити його родинними зв'язками. Він був близько зв'язаний з родиною Кейстута, як син вірного Витовтового товариша кн. Івана Ольгимунтовича і Витовтів швагер; з другого боку, як стрий Ягайлової жінки Соньки він міг стояти в близьких зносинах з краківським двором, і тому його міг Ягайло ужити за організатора конспірації³⁾.

¹⁾ Про ролю литовського елемента в конспірації — Длугош IV с. 479 (Lithuania тут в етнографічному значінню, як видно з контексту) також *Scr. rer. pruss.* III с. 498.

²⁾ *Fraudulentus ac perfidus Sumeon dux de Olschani, instigator suus (Жигимонта) ad ea mala et instructor.*

³⁾ Про провідників конспірації Свитригайло в *LEKUrkundb.* VIII ч. 624. В літературі про Семена Гольшанського — *Pulaski Książęta Holszańscy* с. 272 (*Szkice i poszukiwania historyczne*, I) і *Wolff Kniaziowie* с. 97. Другим провідником повстання Левіцький уважав (с. 147) біскупа виленського Матвія на підставі листу Свитригайла з 1435 р. — *Raczyński Kodeks* с. 364, але Свитригайло мав із сьм біскупом пізніші рахунки, тож з тих пізніших слів його не можна вивести чогось про ролю біскупа в 1432 р. На зв'язки Заремби з родиною Жигимонта звернув не давно увагу Кошицький (с. 76). Про самого Жигимонта Кейстutowича окрім новітніх статей Барвінського і Кошицького давніша стаття Бартошевича — *Encyklopedia Powszechna XXVIII* с. 827 і далі, і коротенькі біографії у Вольфа *Ród* с. 61 і *Kniaziowie* с. 161.

Самому Жигимонтови, як ми бачили, Свитригайло, признає в перевороті досить пасивну роль. Взагалі про нього сучасники були не високої гадки. Длугош, оновідаючи про обставини по смерті Витовта, каже, що кандидатура Жигимонта на вел. князівство нікому не приходила до голови, бо він за Витовта вів нічим не замітне життя й не дав ніяких доказів своєї здібности¹⁾. Се мабуть справедливе: не визначив ся він зовсім нічим²⁾, а додати треба, що пізнішні нелюдські ексцеси Жигимонта дають дорозумівати ся, що сьому чоловіку бракувало й психічної рівноваги³⁾. Володіння Жигимонта теж були не визначні: володів він - якось частиною (мабуть половиною) в Новгородській волости (Новгородка литовського), де мали свої часті Кейстутовичі, потім дістав натомість Стародуб — так що і з становища політичної сили роля його була зовсім незначна⁴⁾. З Свитригайлом він тримав ся з початку солідарно, і його підписи видніє на важніших Свитригайлових актах 1431 р., але вже на відновленім трактаті союзу з Німцями, уложєнім в маю 1432 р., саме перед тим як почала організувати ся конспірація, — імені Жигимонта не бачимо; чи стало ся се припадкою, чи умисно він почав отягати ся, не можемо сказати.

1) Длугош IV с. 417.

2) Барвінський в своїй новійшій біографії Жигимонта силкуєть ся ослабити сю характеристику Жигимонта, але кінець кінцем зібраний матеріал про Жигимонта до 1430 р. переконує його, що життя Жигимонта дійсно не було визначне нічим, хоч і не можна його зовсім назвати незамітним — то значить настільки, що Жигимонт часами фігурує в сучасних актах.

3) Під впливом сих ексцесів в 1433 р. ходили погослови, що він збожеволів — у Коцебу с. 103 = Skarbies ч. 1661.

4) Волости Жигимонта останніми часами стали предметом пильного обговорення (в статях Барвінського, рец. Прохаски й Бучинського). Першу вказівку про них дає акт унії 1401 р. (Codex Vitoldi с. 72), де Витовт забезпечує Жигимонтови по своїй смерті володінне половиною Новгородка, що перед тим належала його братам Войдату й Товгивилу (друга половина перейшла на самого Витовта — їх з Жигимонтом було тоді тільки двох братів). В однім документі 1412 р. (Codex Małop. IV ч. 1531) виступає procurator ill. principis d. Sygysmundi D. gr. ducis de Nowogrodek. Але в 1420-х рр. цілий Новгородок належав до Витовта, що записав його в 1428 р. своїй жінці (Codex Vitoldi с. 793—4). Натомість Жигимонт на трактаті 1422 р. підписаний як Sigismundus dux starodubensis (Dogiel Codex diplom. Poloniae IV с. 115). Очевидно, переміна ся сталась перед наданням Сіверщини Свитригайлови в 1420 р. (див. с. вище 179). З тою Стародубською волостю зістав ся Жигимонт і по смерті Витовта. Левіцький уважав Жигимонтовою волостію Троки (Powst. Swidrygielły с. 149), але підписи

Конспірація вибухнула 31 серпня 1432 р.: на Свитригайла, що в дорозі почував в Опшьянах, недалеко Вильна, напав в ночі Жигимонт Кейстувович з своїми прихильниками і мало що не зловив: Свитригайло ледво з душею утік до Полоцька, полишивши в руках Жигимонта свою жінку. Жигимонта оголошено великим князем, і по його стороні стали відразу всі литовські землі: Вильно, Троки, Ковно, Жмудь, також Городно — давня волость Кейстута, а Бересте Жигимонт здобув силоміць. Натомість по стороні Свитригайла зісталися майже всі руські землі — Полоцька, Витебська, Смоленська, Сіверщина, Київщина, Волинь, східне Поділля¹⁾. З руських князів окрім Семена Гольшанського між Жигимонтовими прихильниками бачимо ще тільки Олелька й Івана Володимировичів та Федора Корибутовича; були се виїмки — князата держались Свитригайла.

„Литва посадиша великого князя Жигимонта Кестувовича на великое княжение на Вилни и на Троцех, и князи русии и бояре посадиша князя Швитригайла на великое княжение Руское“ — характеризує сей розлом сучасник, русько-литовський літописець. Подібно зрозуміли значіння його й чужинці — Поляки й Німці однаково характеризують його як поділ вел. князівства Литовського на часті литовську й руську²⁾. Ся сторона роздому передовсім кидала ся в очі, не вважаючи на деякі виїмки в обох партіях, на вагання деяких елементів і домішку мотивів соціальних. Жигимонт дійсно став фактично вел. князем Литви, а Свитригайло Руси литовської, хоч обидва претендували на ціле велике князівство й виключали один одного в своїх претенсіях.

трьохських воевод і каштеляна на умові 1431 р. (LEKUrkb. VIII с. 273) не лишають місця сумніву, що Троки належали до Свитригайла; тому Длугош в оповіданню про конспірацію і зве Жигимонта тільки „князем стародубським“. Натомість мусів він мати якісь дрібніші держави й маєтності і в Литві, і в Короні — на коронні вказує згаданий документ з 1412 р.

¹⁾ Про переворот — Свитригайло в LEKUrkb. VIII ч. 624, агент пруський Ребеніц Коцебу с. 83 і в Skarbiec ч. 1621 (також по горячим слідам подій), далі Длугош IV с. 479—80, Бітшин — Scr. rer. pruss. III с. 497—8 і аналогічна записка *ibid.* с. 497—8. Давніша русько-лит. літопись с. 50, Тверська літоп. с. 489.

²⁾ Dux Sigismundus omnia castra Lithuaniae, videlicet Vilnam. Trokky, Grodno iu suam redegit potestatem, terrae vero Russiae: Smolensko, Vitepsko ducis Switrigal fidem sequebantur — Длугош. Жигимонту dux Lyttawwen alle dirgoben unde auch nemliche rewschen herczogen als Semeon, Allexender unde noch andere — Scr. rer. pruss. III 498.

Пізнійша русько-литовська хроніка (т. зв. Биховця, XVI в.) робить цікаву замітку, що надає ще інакше освітлення цьому розмови. Вона каже про Жигимонта, що він „сильные окруженства чинилъ подданнымъ своимъ, а зьлща надъ рожаемъ шляхецкимъ, немилостиве ихъ ималъ и тяжкіе окруженства надъ ними чинилъ, невинне ихъ каралъ и мордерства надъ ними чинилъ, якіе вымыслити могли, надъ всеми князеты и панеты и рожаемъ шляхецкимъ всехъ земель литовскихъ, рускихъ и жомойтскихъ, и былъ тому рожаю шляхецкому велми окрутный и велми учинки своими злыми прыврванный естъ ко Антиоху сирскому и Ироду ерусалимскому и къ предку своему в. кн. Тройдену. И тые подданны его — вся шляхта, тому терпели, якъ вѣрныя рабы пану своему и ничего злого ему не учинили ани мыслили, и онъ же окааппикъ князь великій Жыгимонтъ не насытилъ ся злосты своей и мыслилъ въ серцу своемъ по діаволю наученію, како бы весь рожаи шляхецкій погубити и кровь ихъ розлити, а поднести рожаи хлопскій псю кровь“. Оповідвши про арештовання князів, літописець каже далі: „и еще на томъ мало маючи, и на остатокъ раду и умысль свой злый на томъ zostавилъ: сеймъ великій вчинити, а на томъ сеймъ всю шляхту выстнаты и выкоренити, а хлопскій рожаи поднести“. Кн. Чорторийському перед убійством Жигимонта літописець каже вичитувати „его злые учинки, што онъ чинилъ надъ всею шляхтою великаго княства, а к тому што еще вымыслилъ былъ на останокъ на томъ сеймъ всехъ князей и пановъ и весь рожаи шляхецкій выкоренити и кровь ихъ розлити, а псю кровь хлопскую поднести“¹⁾.

Сей одинокий в своїй характеристичности відзив показує, що в панських кругах уважали Жигимонта противником аристократії. Тим толкували його сурові наліжки за репрезентантами сеї аристократії, а з другого боку — аристократичні конспірації на Жигимонта, з котрих одна й закінчила ся його смертю. В тій пізнійшій традиції мусить бути реальний підклад. Розумієть ся, такий радикалізм і такі крайні пляни, які признає Жигимонтові літописець, се найбільшенне (може відгомін конспіративних агітацій). Ми повинні тямити, що репутація Жигимонта як такого „демократа“ в дійсности втворила ся в значній мірі під вражіннем його суворих розправ з литовськими аристократами, а сі розправи були викликані не принципіальною ворожнечою до аристократичного елементу, а нахилом аристократії до Свигайла, її конспіраціями й підозріннями таких конспірацій. Але нема нічого неправдоподібного, що тим часом як аристократія тягла переважно

¹⁾ Pomniki do dziejów litew. c. 48—9.

до Свитригайла, Жигимонт шукав опертя в середній верстві — дрібно-шляхотській, а може навіть і не-шляхотській.

Ся антигеза додає світла становищу Свитригайла. Його тісні звязки з аристократією — князями й магнатами не підлягають сумніву. Він давав їм широкий вплив на державні справи — від нього починаєть ся політичний зріст „ради вел. князя“ як правового інститута в вел. князівстві. Його прихильністю до аристократії поясняєть ся, що він мав прихильників і поза руськими аристократичними кругами — на Литві і в Польщі. Про його польських прихильників ми чули ще від Посільге в перших роках XV в.; потім польські магнати змушують Витовта до амнеції Свитригайлови в 1420 р., а й пізніше стрітимо ся ще з доказами їх прихильности до Свитригайла. Що до литовських магнатів, то полишаючи на боці тих, що від разу зістали ся при Свитригайлі, ми слідом уже чуємо про конспірацію уложену литовськими панами на Жигимонта, з метою — вернути литовські землі Свитригайлови¹⁾.

Отже Свитригайло був не тільки проводирем Руси, але разом — проводирем аристократії. Тісніше взявши — він був речником не так руського народа як руської аристократії, князів і можних панів. Тому боротьба руських елементів під проводом Свитригайла була справою українських і білоруських князів і панів. Народною війною в властивім значінню того слова вона не була ніколи. Тим поясняєть ся, що хоч ся війна вела ся під окликом піднесення руської народности й руської віри, властивого народного руху — зовсім не викликала, вона не рушила широких кругів українських та білоруських, не кажучи вже за народні маси. Тому й мала вона досить слабосилий, анемічний характер, не вважаючи на житевість голошеного нею руського національного оклику.

Конспірація Жигимонта й розлом в вел. князівстві сотворили незвичайно користні обставини для польської політики. Тільки огляди на Свитригайла, до котрого литовські автономісти, як би їх занадто дражнити, могли б знову звернути ся й знайти в нім підпору, наказували польським політикам бути обережними в використуванні свого тріумфу.

Коли Жигимонт дав знати королеви про своє оголошення вел. князем і просив потвердження сього вибору, визначено зїзд в Городні, й туди король вислав своїх повномочників для потвердження Жигимонта й уставилення відносин між вел. князівством і Польщею. Пе-

¹⁾ LEKURkb. VIII ч. 636.

реговори, що вели ся тут, закінчили ся, розуміть ся, потвердженням Жигимонта на в. князівстві. За зломанне присяги Свигригайлови впрошено від нани розгрішення — мовляв вибір Свигригайла був неправний, бо зроблений против обіцянок даних Ягайлови: без його відомости був вчинений ¹⁾.

Жигимонт з свого боку за те все муїв прийняти на себе ріжні обовязання. Їх виложив він в грамоті, датованій 15/X. 1432 і ствердженій підписями князів і панів — прихильників Жигимонта. Грамоту уложено на взір Витовтової грамоти 1401 р., але з ріжними відмінами. Жигимонт, приймаючи вел. князівство від Ягайла, признавав за ними і його наступниками зверхність над вел. князівством (*supremus principatus Lithuaniae*), обовязував ся помагати йому, не жадаючи ніякої винагорода — виключаючи тільки виживленне для війська; за себе й своїх наступників прирікав, що ні за чиею намовою не буде хотіти коронувати ся против волі короля польського. Вел. князівство діставав він в тих границях, в яких володів ним Витовт, але відступав Польщі Подільську землю „з усіма містами, замками й округами“, вирікаючи ся за себе й за своїх наступників усяких претенсій до неї. Признавав також Польщі спірні волинські пограничні округи: Олесько, Ратно, Ветли, Лопатин ²⁾. Натомість Волинь, хоч би її зайняли коронні війська, мала зістати ся в володінню Жигимонта до його живота. По смерті його вел. князівство з усіма землями мало відійти до короля й корони Польської, тільки Троцька земля зістала ся в руках Жигимонтових синів. Одначе з того не впливала інкорпорація сих земель Короні — виключала ся тільки діядичність в. князівської гідности. Про наступство на вел. князівстві говорить ся хоч принагідно, але зовсім виразно: наступники Жигимонта на вел. князівстві мають „вибирати ся обома сторонами“ (Поляками й Литвинами ³⁾).

Князі й визначнійші нани литовські ручили за дотриманне сих умов. Осбною грамотою прилучав ся до них син Жигимонтів Михайло, чи Михайлушко, як його звали. Ягайло потвердив сї уклади грамотою (3/I 1433), де повторюючи умови висловлені в Жигимонтовій грамоті, спеціально обіцяв йому поміч на Свигригайла ⁴⁾.

¹⁾ Длугош IV с. 480 і далі, *Scr. rer. pruss.* III с. 498, *Cod. ep. saec.* XV т. II ч. 206, *Archiwum Sanguszków* I ч. 32, *Skarbiec* ч. 1627.

²⁾ Додатково, осбною грамотою, Жигимонт признав права Польщі на Городно (грамота у Длугоша IV с. 486). Не бачу підстави для здогаду, що таких грамот про поодинокі спірні території було ще більше.

³⁾ *Seu duci magno, per utramque partem pro tempore eligendo.*

⁴⁾ Текст грамоти Жигимонта і Михайла у Длугоша I с., в *Supplem. ad hist. Russiae mon.* ч. 217, в *Codex ep. saec.* XV I ч. 81. З ори-

Таким чином Поляки зробили оден важний зривок — вимовили собі Поділе. Натомість зреалізувати свої претензії на Волинь вони не відважили ся¹⁾. Так само не відважили ся вони й скрутити карк політичній особности вел. князівства Литовського: справу обсади великокнязівського трону не обговорено спеціально (очевидно — умисно), але мовчки признано, що й по Жигимонті вел. князівство може мати своїх великих князів²⁾. Тільки участь Корони в обсаді великокняжого стола забезпечувано тою постановою, що землі в. кн. Литовського по смерті Жигимонта вернуть ся до Корони. Але могла при тім бути укрита думка, що може тоді удасть ся зробити те, що не удало ся по смерті Витовта — не обсаджувати в. князівського стола й обернути його землі в провінції корони³⁾.

Уважали потрібним зробити щось і для Русинів, аби ослабити їх нахил до Свиртригайла. Королівські відноручники, разом з тим актом унії, видали в імени Ягайла привилей для Русинів. Привилей сей, потверджуючи вільности дані Литвинам (католикам), заразом усї „надання, свободи, привілеїї і вигоди“, які надані були князям, шляхті й боярам литовським розтягав на Русинів чи властиво на „руських князів, боар і шляхту руську“, що досї „як здавало ся — була виключена“ від попередніх надань. Русини можуть уживати рицарських гербів й клейнотів на взір литовсько-польських, і литовські роди можуть приймати Русинів до своїх гербів⁴⁾.

гіналу видані на ново у Барвінського, док. 1 і 2. Грамота Ягайла — Rzyszczewski Codex dupl. Pol. I ч. 175.

1) Навіть про вилученне Волини з комплексу земель в. кн. литовського й прилученне до Польщі по смерті Жигимонта не говорить ся виразно; але стилізація така, що в ній можна б добачати такий зміст.

2) Левіцкий в своїй остатній праці (Przymierze s. 293) здогадував ся, що спосіб вибора в. князя в будучности був описаний разом з сим актом в особній грамоті, але се зовсім неправдоподібно, і слова, на котрих свою гадку Левіцкий опирав, належать мб. до Городелського акту.

3) Копилянський в своїй недавній праці (с. 82—4) висловляє гіпотезу, що вага акту 1432 р. лежала в тім, що родину Жигимонта виключено на будуще від великокняжого престолу й забезпечено його самим Ягайловичам. Але в дійсности вага його лежала ніяк не в династичній, а в польській державній ідеї, в забезпеченню участі Корони в обсаді великокняжого престолу, що мала діяти ся через вибір, а не спадком. Кейстутівичі зрікають ся дідичних прав, але не тратять можливости бути вибраними. Ягайловичі можуть дістати ся на великокняжий престіл також тільки через вибір.

4) Codex ep. saec. XV т. III с. 523. Про сей привилей див. прим. 33.

Одначе добродійства, признані сим привилеєм Русинам, були досить непевні. Перед усім Яґайлові відпоручники хоч мали дуже широку повновласть від короля, видають сю грамоту за своїми підписями і печатками тільки тимчасово — до приложення королівської печати. З тим підривала ся правосильність сього привилею — вповні правосильним мав він, очевидно, стати по королівським потвердженню, чи привіщенню королівської печати. Далі, незалежно від сього застереження кидаєть ся в очі, що в таким важнім акті, при направі великої національної кривди православної Руси, зовсім промовчано реліґійну ріжницю: говорить ся тільки про національності, тим часом як ті давніші привилеї, що „як здавало ся виключали Русинів“ (се „здавало ся“ також може своє значінне мати!) і тепер мали дістати поправку в сїм новім привилею, як раз стояли на становищі не національнім, а реліґійнім: не національну, а реліґійну ріжницю підносили. Се промовчанне, розумієть ся, може бути толковане так, що відпоручники, на чолі котрих стояв сам краківський біскуп Збіґнев Олесніцький, хотіли можливо невинно представити сю дражливу для їх латоліцького сумління справу — обминали її реліґійну сторону. Але може бути й так, що тут наданне навмисно давало ся так, аби не трудно було його потім признати неважним, або пізнішим толкованнем звести на ніщо (мовляв, мова тут іде про Русинів католиків, а не схизматиків). В звязку з тим може мати значінне й та обставина, що Яґайлового потвердження сеї грамоти не маємо: може він і дійсно не вважав потрібним її потверджувати. Та коли й так, то сього надання, видко, не було можна потім взяти назад: признану в нїм рівноправність Русинів з Литвинами повторив Жиґимонт в своїм привилею шляхті в. кн. Литовського, видавнм швтора року пізніше¹⁾, і тим самим сю справу занечатано, — хоч і Жиґимонтів привилей повної рівноправности Русинам не давав. Навпаки, можна думати, що значінне його було в дійсности більше формальне ніж реальне, або й зовсім ілюзоричне: Русинам признавав він те, чого вони не були й перед тим позбавлені, а не давав того, в чім вони дійсно були покривджені в порівнянню з католицькою шляхтою — як у правах на уряди²⁾.

Підчас сих переговорів і дипломатичних актів польське правительство, не гаючи часу, заходило ся оружною рукою позаберати собі землі, на які розтягали ся його претензії. З проголошеннем великим князем Жиґимонта воно уважало перемирє з Свитриґайлом неважним, всі умови з ним так само, і його самого — неправним

1) Codex ep. saec. XV т. III с. 529.

2) Див. в т. V с. 452—3.

володарем земель в князівства. Був се софізм, але і все поступованне польського правительства против Свитригайла — ся організація конспірації против нього підчас перемиря, що признавало його вел. князем, було одним безправем і віроломством.

Насамперед, на вість про проголошення Жигимонта в. князем, Ягайло забрав свої двірські полки¹⁾ й вислав їх на Олесько, аби відібрати від Свитригайла. Богдан Рогатинський боронив ся, але облогою змушено його піддати ся²⁾.

По сїм першім, хоч і дрібнім успіху, Ягайло вислав нові полки в поміч олеській екснедиції й виправив їх на Поділе — відібрати східне Поділе від Свитригайлового намістника Федька князя несвизького, що виступає тут уже від р. 1431 й по словам неприхильного Длугоша „з поміж усіх князів Литви й Руси визначав ся великою відвагою й воєнною славою“. Уже зараз по перемирї 1431 р. польське правительство нарікало на нього, що він не віддав пограничних замків Голчедава й Єлтушкова, відступлених Польщі трактатом. Чи уступив ся він з них потім, не знаємо, бо пізнійше про них не чуємо, але Длугош, оповідаючи про кампанію 1432 р., каже, що Федько з своїми Русинами і з помічними полками Волохів і Татар чинив напади на зайняті Поляками округи³⁾.

Сили Федька в дійсности одначе не були, видно, великі, і коли польське військо (десь в жовтні—падолисті 1432) рушило на східне Поділе, він не відважив ся виступити против нього, тільки нищив дрібною війною. Польське військо позаберало кілька замків в східнім Поділі, тоді Федько сам спалив свою резиденцію — Браслав, разом з замком, і Поляки зайняли й його. Але Федько тим часом дістав помочи від Татар і Волохів і підстеріг польське військо в дуже невігідній, болотнистій і лісній околиці Конистерина, недалеко Морахви, де польське військо мало сю ріку переходити, вертаючи з під Браслава. 30 падолиста 1432 р. він ударив тут на нього, коли воно переходило гатами. Настало велике змішанне, й польське військо тріхи не погинуло до останку. Федькові ватаги кинули ся вже грабувати польський обоз. Але несподіваний прихід малого відділу, висланого на провянтованне, підбодрив Поляків і перестрашив Федько-

1) Exercitum de curiensibus suis.

2) Длугош IV с. 481, пор. 484—5.

3) Длугош IV с. 487. Левіцький (ор. с. с. 162) представляв собі справу сей кампанії так, що польський похід був викликаний нападом Федька, а сей знову входив в плян падолистової кампанії Свитригайла. В дійсности польський похід на Поділе значно випередив сю кампанію і був вчянекий Поляками *propter motu*.

вих вояків, зайнятих грабованнем. Честь польського війська була втрачена. Поляки навіть представляли сю битву великою своєю поразкою, оповідали про великі тисячі побитих Татар, Волохів і Русинів, і на доказ привезли дванадцять ворожих корогів; але єї оповідання досить підозрілі. Навпаки, Федько доносив Свигитрайлови, що він побив Поляків і задав їм великі страти¹⁾.

У всякім разі, коли навіть битва скінчила ся з честю для Поляків, окрім гонору вони не здобули нічого: результати походу по сій битві пропали, й східне Поділля опанував Федько на ново²⁾.

Тим часом воевничий загал Поляків, разом з загальною депрессією, викликаню у партизанів Свигитрайла проголошенням Жигимонта, зробили були вражіння на Волини. З грамоти Ягайла довідуємо ся, що коли він перебував у Львові, слідячи за кроками подільської експедиції, з кінцем жовтня (1432 р.) прибула до нього депутація князів і шляхти Луцької землі й заявила, що вони піддають ся королеви й короні Польській. Ягайло видав їм грамоту, де призовавав різні благодати. Князям, шляхті й духовенству — латинському й православному, Німцям, Жидам і Вірменам надавав він ті самі права, якими користають ті верстви й народности в Польщі. Православні церкви не мали руйновати ся або змінити ся на латинські, православні всяких верств не мали бути приневолювані до латинства. Селяне звільняли ся від старостинських поборів (стацій). Спеціально прибуває король, що не відлучить ніколи Луцької землі від Польської корони ані кому чужому (*alicui extraneo*) не дасть у державу³⁾.

Ся остатня обіцянка піддає гадку — чи Ягайло, користаючи

¹⁾ Длугош IV с. 487—491, LEKUrб. VIII ч. 651, 661 (= Ser. ger. pruss. III 499), Skarbies ч. 1644. Реляцію Длугоша про Конистеринську битву з певним скептицизмом брали й інші дослідники, що ближше застановляли ся над сим епізодом: Молчановський ор. с. 367, Левіцкий ор. с. с. 163.

²⁾ Що Федько зівстав ся паном східнього Поділля, а не стратив його, як думає Левіцкий (с. 165), се виходить з усього. Федько представляв Конистеринську битву поразкою. Длугош мовчить про результати окупації. Поділля слідом (весною 1433 р.) бачимо в руках Федька. Левіцкий бачить доказ утрати Федьком Поділля в тім, що Свигитрайло закликав Федька до себе до походу (LEKUrkb. VIII ч. 662), але в сім скорше треба доказ, що його становище на Поділлю було зовсім безпечне. Левіцкий думає (ор. с. с. 201), що Федько вернув собі Браславщину весною 1433 р., але текст Длугоша (IV с. 515), на який він покликається ся, каже тільки, що Федько тоді держав Браслав.

³⁾ Codex eqist. saec. XV т. I ч. 82 (з пізнішої досить лихої копії). Се надання очевидно має на гадці записка Густин. літ. під 1432 р. — див. прим. 33.

з такої привабливої нагоди, не задумував задержати Луцьку землю в своїх руках, хоч відпоручники його відступили права на Волинь Жигимонтови, і се мусіло бути королеви звісне¹⁾. Але справа ся вияснити ся не встигла: серйозного нахилу до Польщі в Луцькій землі не було ніякої, ні перед тим ні по тім. Дługош оповідає навпаки, що по Луцькій війні 1431 р. тут проявилось ся сильне роздражненне на Поляків: палили й нищили костели й т. и. Луцька депутація була проявом тільки хвилевої депресії: під зверхністю Ягайла й Жигимонта Луцька земля зістала ся лише кілька місяців. Коли показало ся, що справа Свитригайла зовсім ще не програна, тодішній намістник луцький кн. Олександр Ніс, давній прихильник Свитригайла, прилучив ся знову до нього, десь в цвітні 1433 р.²⁾, і Волинь знову тримала ся Свитригайла³⁾.

Свитригайло сам ані хвилі не уважав своєї справи програною; його незвичайна енергія не зраджує йому й тепер. Утікши від наглого нападу Жигимонта до Полоцька, він висилає зараз лист до ливонського магістра й сповіщаючи його про катастрофу, zarazом заявляє, що числить ще на значну підпору в землях в. князівства, й просить бути готовим йому в поміч для боротьби з Жигимонтом. Іншим разом доносив він, що числить на поміч Татар і Волохів, що хан прислав йому 20.000 війська, а з Волощини сподіваєть ся він 50.000, і т. и. Се розуміеть ся цифри побільшені — для заохоти Німців. Ливонський магістр і без того тримав ся вірно Свитригайла, але пруський крутив, хочаби дочекати — хто в кінці візьме гору на Литві, Свитригайло чи Жигимонт, і вів зносини з обома⁴⁾.

В надолісті (1432 р.) Свитригайло розночав окупацію відірваних Жигимонтом земель і закликав пруського магістра, аби разом

¹⁾ Левіцкий в своїй першій праці (Powstanie s. 330) тушував сю справу, але в новійшій (Przymierze s. 295) признав, що тут виступає плян прилучення Волини Польщі. Одначе з того, що кн. Ніс, покинувши Свитригайла, виступає серед Жигимонтового двору на акті унії 20/І 1433 р. (як перше), виходило б, що Луцьк в тих місяцях в реальнім володінню Поляків мабуть не був. Вольф (Ród Gedymina s. 22), що-правда, думав, що кн. Ніс був тоді без уряду, але його ввела в помилку хибна дата реляції в Skarbies ч. 1623.

²⁾ Вольф, як вище, здогадувавсь, що кн. Ніс відстав від Жигимонта тому, що він відібрав від нього Волинь, але сей здогад, як сказано, опираєть ся на хибній даті.

³⁾ Про перехід Луцької землі до Свитригайла див. листи у Карамзіна V нр. 264 (тогочасний німецький переклад в LEKUrkb. VIII ч. 681), Skarbies ч. 1661, також Дługош IV с. 499.

⁴⁾ LEKUrkb. VIII ч. 624, 632, 636, 639, 646.

з тим ударив на Польщу. Початки походу були щасливі, й Свитригайло під Вильном задумував злучити ся з ливонським військом для дальшої кампанії. Але перше ніж надійшло ливонське військо, під тоюж нещасливою для Свитригайла Опмяною нанав на нього Жигимонт з польськими полками, і по завзятій битві, 9 грудня Свитригайла побито, так що він з значними стратами знову мусів вернути ся до свого Полоцька ¹⁾.

І ся неудача не ослабила завзятя ані Свитригайла ані його союзників. Ливонський магістр вибрав ся сам на війну. Волохи мали урядити похід на Польщу. Рахували також на диверсію пруського магістра. Свитригайло збирав коло себе великі сили, щоб злучити ся з ливонським військом для окупації Литви. Але сей скомбінований плян не удав ся: ливонське військо ударило не дїждавши ся Свитригайла; той рушив, не дїждавши ся головних сил татарських, і кампанія (січень — лютий 1433 р.) скінчила ся тільки на спустошенню Жигимонтових земель ²⁾.

Свитригайло збирав ся слідом поновити свій похід, але що обіцяне татарське військо не наспіло, відложив сей плян, тільки ливонські рицарі повторили грабівничий напад на Литву ³⁾.

На весну закликав Свитригайла до великої кампанії на Польщу й Литву сам вел. магістр, що стратив нарешті надію помирити ся через Жигимонта з Польщею. На Зелені свята пляновано велику війну. Свитригайло призначав сили Поділя й Волини до диверсії на Польщу, на котру мав ударити й вел. магістр, тим часом як магістр ливонський з Свитригайлом мали зайняти ся Литвою. Але з кінцем лущького перемиря заатакували Поляки з чеськими гуситами Прусію так, що з задуманого пруського походу на Польщу не вийшло нічого. Мало се тільки той користний для Свитригайла наслідок, що Поляки, зайняті сею війною, не могли допомгти Жигимонту против Свитригайла й ливонських рицарів, що в липню рушили на Литву разом з тверською помічу.

Жигимонт, полишений своїм силам, переважно обмежав ся тільки дрібною війною, і його проби відпору не були щасливі. Свитригайло з союзниками страшно знищили Литву. Цілий ряд городів в східній частині Жигимонтових волостей оцановані були Свитригайлом. Як би

¹⁾ LEKUrkb. VIII ч. 642, 645, 646, 647, 649, Давн. рус.-лит. літоп. с. 50—1, псковські — Пол. собр. літ. IV с. 206, V с. 27, Тверськ. с. 489, Длугош IV с. 491—2 (сильно побільшено).

²⁾ LEKUrkb. VIII ч. 650, 657, 661, 662, 663, Давн. русько-лит. літоп. с. 51, Cod. ep. saec. XV т. III дод. 18.

³⁾ LEKUrkb. VIII ч. 661 (с. 392—3, пор. 404), 664, 667, 669, 673.

не пошість в людях і конях в союзних військах, Жигимонта може удало ся б зовсім знищити, тим більше, що серед литовських бояр, як доносили Німцям, знову зазначив ся дуже небезпечний для Жигимонта рух. Але пошість чи брак поживи змусили союзників перервати війну, а слідом Поляки, змусивши пруських рицарів до перемиря, прислали поміч Жигимонту, й він кінець кінцем коли не в цілости, то бодай в часті вернув собі утрачене (про сей його похід маємо лише побіжну звістку).

Свитригайло потім зимою знову вислав свої полки на Литву, але вони тільки спустошили землю. Таким чином й ся кампанія, найщасливіша ще для Свитригайла, не привела до ніяких важніших результатів¹⁾.

Війна, що разом з тим вела ся на Україні, також не довела до ніяких важніших результатів. Вихідною точкою війни тут, здасть ся, був перехід Носа до Свитригайла. Як оповідає Длугош, по сім переході до Луцька настигало ся пребагато Русинів. Звідти українські ватаги нападали на землі Польської корони. Длугош згадує про їх походи в Холмську землю, котру одначе щасливо боронив звісний уже нам Грицько Кердеевич і зробив сим нападам кінець побивши самого Носа на чолі одної такої експедиції²⁾. В другий бів повстання ширяло ся на північ: Русини по часті спустошили, по часті опанували Берестейщину, Чорну Русь, околиці Слуцька й Клецька. Одначе само Бересте польському війську, надісланому Ягайлом, удало ся виратувати³⁾.

1) LEKUrkb. VIII ч. 677, 681, 685, 693, 701, 703, 724, 797. Лист Свитригайла з оригіналу у Карамзіна V пр. 254. Давн. рус. лит. літоп. с. 51—2. Псковська в Пол. соб. літ. IV с. 207. Длугош IV с. 519—20.

2) Длугош с. 499. З сим епізодом досить правдоподібно звязуєть ся реляція якогось польського старости (мабуть Кердеевича) про погоню за Носом (звісна тільки з польського перекладу Шнедзєцкого, друкованого в старій польській газеті *Gazeta Codzienna*, 1854, а недавно передрукованого Радзімінским *Monografia* хх. *Sanguszków* I с. 81; згаданий тут кн. Казимир може й не помилка, як думає Вольф, а кн. Казимир белзький, з мазовецької династії). Взята при тім в неволю кн. Гурьова обіцяла намовити свого свата кн. Носа до служби королеви, а Луцьк до підданства.

3) Длугош IV с. 499 і 520—1, лист Жигимонта до Ягайла з 25/IX 1433 у Голембіовського *Dzieje pan. Władysława Jagiełły* I с. 551 (ліхо виданий), пор. *Skarbiec* ч. 1661. Сей лист Жигимонта має в собі деякі неясности, і їх не можна розв'язати, не маючи перед очима певнішого тексту. Питанне головню в тім, чи вихідною точкою повстання на півночі був також Луцьк, чи Слуцьк — з теперішнього текста годі вгадати на певно. Невпевна звістка про напад Носа і побі-

На Поділю Федько кн. несвизький з Татарами вів далі пограничну війну з Поляками, без значніших результатів; голоснішим епізодом було, що він захопив в неволю несподіваним нападом самого камінецького старосту Фридриха (Теодорика) Буцацького. Але сили Федька були ослаблені: страчена була для нього поміч з Волощини, бо оден з молдавських господарів Іля, вигнавши свого брата, зложив літом 1433 р. присягу на вірність Польщі. Татари також були досить неневними союзниками: Длугош оповідає, що пообіцявши Свитригайлови поміч, вони натомість попустили землю Київську та Чернігівську й від Дніпра вернули ся назад¹⁾.

Кінець 1433 р. приніс з собою згоду Польщі з Прусією, уложену на 12 літ. Вона мала обіймати також Литву й Свитригайла, але так само як і попереднє перемирє, не була в дійсности переведена в литовських відносинах. Ливонські рицарі її не прийняли й зістали ся союзниками Свитригайла, а й в. маїстр пруський, згодившись на неї під натиском обставин, не залишав обіцянок своєї помочи Свитригайлу: до такої помочи заохочував маїстра по давньому цісар²⁾. Отже в дійсности згода та нічого не змінила, бо реальної помочи пруські рицарі Свитригайлови й перед тим не давали. Ріжниця була тільки та, що Польща, полагодивши відносини з Прусією, могла звернути свої сили на Свитригайла; але й на се не заносило ся.

На початку 1434 р. прибув на Литву Ягайло; Длугош каже, що просив його приїхати Жигимонт, бо сподівав ся, що така гостина Ягайла піднесе його значінне в очах людности³⁾. Він ще раз, власною особою, потвердив Жигимонта на вел. князівстві, а той за те ще раз (в лютім 1434 р.) мусів відновити акт унії 1432 р., відновлений уже раз на початку 1433 р.⁴⁾. Заразом — очевидно за згодою Жигимонта, Ягайло вислав до Свитригайла запросини на візд, аби

ду над Поляками під Самбором у Коцебу, за ним у Вольфа Ród с. 22. Що до Холмщини, то Лавіцький представляє собі Кердеевича якимсь спеціальним Grenzverweser-ом супроти Носа (op. с. с. 186), але без всякої підстави. Кердеевич в ролі старости тільки боронив собі звичайним способом своєї землі від волинських нападів.

¹⁾ Длугош IV с. 520. Присяжні грамоти волоського господаря — Матеріали для історії Росції, Польщі и Молдавіи Уляницького ч. 29—30, Codex ep. saec. XV т. II ч. 216, пор. Длугош IV 513—4.

²⁾ LEKUrkb. VIII ч. 781, 797, 828.

³⁾ Длугош IV с. 521—2.

⁴⁾ Сі подвєрдження, інтересні тільки підписами свідків (зміст повторяють вони незмінно з акту 1432 р.), видані недавно у Барвінського, док. 3 і 4. Грамота Ягайла з 1434 р. — Rzyszczewski Codex d. Pol. I ч. 176.

уложити з ним згоду від Польщі й Жигимонта. З запросин сих нічого не вийшло, бо Свитригайло збув їх відповідю, що без згоди союзників не може до таких переговорів приступити. Але вони характеристичні, бо показують, що й польсько-литовським кругам ся безконечна війна з Свитригайлом встигла наскучити¹⁾.

Слідом умер старий Ягайло, перестудивши ся в Медиці, в лісі, де засидів ся слухаючи соловейка. Безкорольва зайняло всі уваги в Польщі, відвернувши їх зовсім від Свитригайла.

Се було дуже на руку Свитригайлу, але сеї ситуації використати йому не вдало ся. Похід на Литву, розпочатий ним з кінцем літа 1434 р., спільно з ливонськими рицарями, зійшов ні на що. Русько-литовський літописець каже, що перешкодили йому великі дощі, але ще скорше — спинили Свитригайла висти про вагання серед самих його прихильників та змусили його залишити на разі кампанію в Литви²⁾.

Коли в польських кругах ми могли помітити з початком сього року прояви змудження з сеї безконечної війни, то тепер приходить ся сконстатувати утомлення від сих безплідних напружень і серед Свитригайлових прихильників — руських княжат і панів. В ріжних місцях української й білоруської території прокидала ся охота покінчити з сею війною й кинути Свитригайла.

Уже на початку вересня 1434 р., підчас Свитригайлового походу, доносив ливонський агент, що йому казали на дворі Жигимонта: Олександр Ніс піддав Жигимонтові Луцьк, вислав до нього підданську грамоту через якогось монаха, і Жигимонт виправив туди Гаштовта, щоб Луцьку землю на себе відібрати. Так само мав звернути ся до Жигимонта й Київ, і Жигимонт вислав туди кн. Оделька Володимирича, київського княжича, аби Київ перейняти на себе. Але в Києві Свитригайло упередив його: день скорше прибув туди його прихильник Івашко Монивидович і задержав Київ³⁾. На дворі

1) LEKUrkb. VIII ч. 789 (на жаль, тільки регеста). Подібні поголоски про замір Ягайла завести компроміс між Жигимонтом і Свитригайлом ходили ще зараз про проголошення Жигимонта — Skarbies ч. 1629; але на сей раз ми маємо документ.

2) LEKUrkb. VIII ч. 781, 816, 849, 854, 855, 856, Skarbies ч. 1686, Давн. русько-лит. літоп. с. 52.

3) З весни 1434 р. маємо листи Свитригайла, де він пише про заміри Поляків забрати у нього Луцьк і Кременець і про успіхи Федька на Поділю — Skarbies ч. 1684 і 1686. Про зраду в Луцьку й Києві — лист Ганса Вальга з 6/IX 1434 р., LEKUrkb. VIII ч. 855 (с. 501). Вальг обережно додає до сих новинок: was nu an dessen dingen al wores ist, das kan ich nicht gesagen. Звістку про Київ не маємо нічим

Жигимонта сподівалися, що Іванко не утримається супроти того неприхильного Свитригайлівського настрою в Києві — так та неохота до Свитригайла мала бути сильна. Але в дійсності Київ зівстався при Свитригайлі; Жигимонтові прихильники, видно, помилялися що до сили того кївського руху. За те Луцьк на якийсь час зівстався при Жигимонті.

Сей же перехід Носа, очевидно, відізвався ще на иньшійм вищійм прихильнику Свитригайла — Федьку кн. несвизьким, що ще весною 1434 р. щасливо вів дрібну війну з Поляками на Поділю. Окрім східнього Поділя він тримав Кременецький повіт на Волини, і от більше менше разом з переходом Носа з Луцьком до Жигимонта, Федько піддає Кременець Полякам. Довідавшися про се, Свитригайло казав його взяти, й Федькови, як він каже в своїй грамоті, грозила смерть разом з його родиною. Але його визволили з неволі сусідні польські старости — староста руський Вінц. Шамотульський і камінецький Мих. Буцацький. Увільнений Федько 14/IX. 1434 записав королеви й короні Польській свої держави — Поділе й Кременеччину, з тою умовою, що сі землі зівстануться й далі в його державі. Запис Поділя не мала реального значіння, бо його завчасу зайняли відпоручники Свитригайла, — аж в 1435 р., як оповідає Длугош, захопив Браслав для Поляків їх союзник воевода волоський. Кременеччину ж Поляки опанували зараз по зраді Федька¹⁾.

Всі сі польсько-литовські здобутки не були тривкі. Весною 1436 р. Свитригайло писав уже, що Луцьк, Кременець і майже вся Подільська земля знову в його власти, і він посадив на місце Федька Івалєка Монивидовича²⁾. Факти сі головнo цікаві як симптоми.

Кілька місяців пізнійше викрилася зрада в Смоленську. Провідником конспірації мав бути митр. Герасим, що завдячав своє становище Свитригайлу. Він приготував був уже передачу Смоленська Жигимонтові, але в остатній хвилі намісник смоленський викрив зраду. Герасима увязнено, а кілька місяців пізнійше спалено на стосі за наказом Свитригайла³⁾.

провірнн. Але в тій формі, що там готовилася зрада, але Свитригайло запобіг їй, нема в сій звістці нічого неправдоподібного. Звістка про Луцьк оповіджена з великими деталями, й підтверджується згаданнм донесеннєм Свитригайла, що Луцьк вернув ся до нього — *Golebiowski Dzieje Polski za Jagielly II* с. 37.

¹⁾ Про сей епізод див. прим. 34.

²⁾ Про Кременець і „майже всю Подільську землю“ (очевидно, треба розуміти східне Поділе) як свої волости пише Свитригайло 1/IV 1436 — *Skarbicz* ч. 1783.

³⁾ Про сю конспірацію читаємо в листах Свитригайла — *Raczyński Kodeks dypl. Litwy* с. 364 і 367. Про спаленне м. Герасима Давн.

Ся хиткість прихильників, єї конспірації й зради показували Свитригайлови виразно, що довше протягати боротьбу не можна¹⁾. Треба було або повалити противника одним ударом, або самому йти на капітуляцію. Свитригайло порозумів се й напружив усї свої сили до остатньої боротьби. З своїм вірним союзником, ливонським магістром він уложив спільний похід на Литву на липень 1435 р. Стягнув кого міг з своїх земель і поміч від Татар. Цісаря й вел. магістра просив ударити на Польщу, аби звідти не було Жигимонтови помочи.

Але цісар, хоч обіцяв, та здуревій Поляками дав протягнути час в переговорах. Без нього й в. магістр пруський, хоч як хотів, не відважив ся розірвати угоду та напасти на Польщу, і тільки своєю оружною маніфестацією на границі змусив Поляків здержати ся від висилки більших помочей на Литву. Але все таки Жигимонту була післана з Польщі значна поміч (один сучасний польський кореспондент рахує її на 12.000), і Жигимонт з нею виступив против Свитригайла, що злучивши ся з ливонським військом коло Браслава литовського, вправ в землі завкелейські²⁾.

Не далеко Вилькомира, коло р. Св'ятої зійшли ся ворожі війська, в позиції дуже невигідній для Свитригайла. Свитригайло постановив перенести табор назад під Вилькомир, але підчас переходу польсько-литовське військо Жигимонта ударило на нього і в короткій битві, 1 вересня 1435 р. страшно знищило його. Майже ціле ливонське військо пропало; з Свитригайлових русько-литовських полків літописець числить самих князів взятих у неволю 42, і багато побитих.

русько-лит. літоп. с. 52, нековські в Пол. собр. лѣт. IV с. 209 (тут похибка, що зміняє зміст) і V с. 28 (тут добре).

¹⁾ Левіцький (Powstanie с. 240 і далі) пробував звязати всі єї вагання в одну велику конспірацію, що обіймала „як здаєть ся всю західню Русь“; її мотивом мало бути змагання до церковної унії, а проводирем м. Герасим, котрого д. Левіцький пропонував при тій нагоді на канонізацію яко першого мученика церковної унії. Все се одначе зовсім фантастичне. Припускати, що київські пани, Федько, Ніс і Герасим були учасниками одної конспірації, на сам перед трудно через хронологічну ріжницю. Не вже ж по тім, як Федько й Ніс відкрили свої карти вже в серпні, Герасим ще пів року тягнув свої переговори (сї переговори й розпочаті мабуть були пізнійше). По друге, не однакова у них політична тактика: Федько піддаєть ся Польщі, Ніс і Герасим тагнуть до Литви. Що до уніонного мотиву — то се чиста фантазія, для якої бракує всякої підстави, хоч би тому що сам Свитригайло був прихильником церковної унії, і зовсім не за унію спалив Герасима.

²⁾ LEKUrkb. VIII ч. 906, 936, 969, 970, 976, 983, 1006, Codex ep. saec. XV т. III дод. 24, 27, 29, 32.

Свитригайло ледво втік у свій Полоцьк¹⁾. Се був рішучий удар Свитригайлу, рішучий триумф його ворогів. По всій Польщі дзвонили в дзвони, співали *Te Deum!* Навіть нинішні польські історики попадають в ту ж триумфальну нету, оповідаючи про сю перемогу. Русь розбито, справу унії уратовано — вона могла тепер дозрівати даліше, щоб дозрівши — тягаром своїх здобутків задавити саму Польщу.

Жигимонт по сій перемозі почув себе знов паном ситуації. Справу з Свитригайлом уважав він покінченою. Настав час звернути фронт в другий бік — против польських інкорпораційних апетитів, против яких він заздалегідь, ще від самих початків свого панування пильнував зміцнити свою позицію. Потрібні були союзники против Польщі, і тому Жигимонт не схотів іти з Поляками на Ливонію по вилькомирській перемозі. Як Витовт під Грінвальдом, так і Жигимонт, що взгалі силував ся йти слідами свого славного брата, хотів собі зберігти в рицарях союзника для обрахунку з Поляками, що тепер виходив на чергу.

Замість походу на Німців, вислав він сина з військом забрати руські землі Свитригайла. Але тут так гладко не пішло. Тільки Смоленськ, приготований недавню конспірацію, піддав ся Жигимонтові, натомість Полочане й Витебляне не піддали ся й перемозі витримали облогу литовських військ. Сам Свитригайло також не думав капітулювати й стягав недобитків своїх прихильників, та татарську поміч. Відсидівши ся в Витебську від литовського війська, він з кінцем року подав ся на полудень, як казали Німцям — аби стягнути Татар та за їх помічю вернути собі Смоленськ і оборонити інші руські землі²⁾.

Під весну, дійсно, бачимо Свитригайла в Києві. На Україні справді треба було його присутности. Там рознесла ся була чутка, що Свитригайла нема вже на світі, й як він сам каже, се було причиною, що намістник сіверський був піддав ся — кому, не знаємо, Жигимонту чи Москві. Але коли Свитригайло з'явив ся тут, сіверські городи вернули ся до нього. З татарською помічю рушив він на Поділе й вернув собі Браславщину. Волинь — земля Луцька

¹⁾ Про саму битву — Давн. руськ.-лит. літоп. с. 52—3, псковські в Пол. собр. літ, IV с. 209—210 і V с. 28, Дуглош IV с. 562—5, LEKUrkb. VIII ч. 985, 986 і 994.

²⁾ Давн. рус.-лит. літоп. с. 53, LEKUrkb. VIII ч. 979, 981, 998, IX ч. 2.

й Кременеччина також вернули ся до нього. І цвітня він писав до вел. магістра, що вернув собі вже всі руські землі, з виїмком Смоленська, до котрого думав тепер забрати ся. Він плянував похід і на Литву з Татарами, та просив вел. магістра ударити разом на Польщу. Але рицарі — й пруські, й навіть ливонські, уложивши під патиском обставин угоду з Польщею (31/XII 1435) і пообіцявши в ній розірвати з Свитригайлом, не відважали ся вже порушити сеї умови й мовчаннем збували Свитригайлові листи¹⁾.

Літо принесло новий, ще тяжкий удар, ніж ся утрата німецьких союзників: Полочане й Витебляне піддали ся Жигімонту, „не чую собі помочи ни отколе“²⁾. Вся Біла Русь отже була страчена. Се було особливо тяжко: і з становища литовської державної традиції і для Свитригайлових рахунків. На українські землі, хоч як вони були великі, в Литві все дивили ся як на провінції анектовані, властивою ж державою були землі литовські й білоруські. Тепер і ті й сі були для Свитригайла страчені. Тому то русько-литовський літописець, записавши підданне Полоцька й Витебська, додає: „и нача князь великий Жедимонтъ княжити на великом княженни на Литовськомъ и на Рускомъ“ — з Свитригайлом літописець від сього часу не рахуєть ся. Та й сильнішої опори українські землі не могли Свитригайлови дати: ми знаємо, що він операв ся на князівсько-панську верству, тим часом на Подніпровю, так само і в Браславщині ся верства була дуже слабка, а Волинь займала тепер досить нецвене становище супроти Свитригайла.

По кількох літах боротьби Свитригайлу приходило ся думати про покору. Але старий дипломат все ще шукав якоїсь штуки. Союз Польщі з Жигімонтом знищив його — сей союз задумав він доконче розлучити. Притягнути до себе Жигімон а не було надії; значить приходило ся пошукати ласки у Поляків, хоч би ціною крайніх уступок.

Поляки, як ми знаємо, захоочували Свитригайла до компромісу на початку 1434 р. Потім чуємо про якусь пропозицію переговорів від них на початку 1436 р. Та тут — з весною 1436 р. починають нас полишати джерела, перед тим розмірно багаті, так що ми тільки в деякій часті можемо слідити за політикою Свитригайла. При кінці падолиста він писав вел. магістру, що недавно уложив

1) Skarbiec ч. 1731, 1732, 1733, LEKUrkb. IX ч. 39. Давн. русько-лит. літоп. с. 53. З Лупька маємо лист Свитригайла з падолиста 1436 р. — Skarbiec ч. 1739.

2) Давн. рус.-літоп. I с.

перемир'я з Поляками, як той йому радив, — до дня св. Миколая (9 мая?). По тім, як оповідає Длугош, він цілу весну й літо бомбардував своїми посольствами кор. Володислава, стараючи ся прихилити його до повного помиріння й союзу. Але Жйгімонт дуже жалкував і нарікав на сі зносини Поляків з Свитригайлом та уложене з ним перемир'я й рішучо протривав ся всяким компромісам з ним. Тому польське правительство дуже здержливо приймало всі сі залицання Свитригайла. Тоді Свитригайло сам 13 серпня з'явив ся в Кракові, з великими дарунками королеви й його сенаторам. Але дарунки не помогли, й Свитригайлу пообіцали тільки, що на зїзді польських станів в Серадзи, в жовтні, візмуть його справу під розвагу¹⁾.

Відповідь ся обіщувала так мало, що Свитригайло махнув рукою на польське правительство й звернув ся до панів з українських земель Польської корони і з ними уложив сепаратну умову.

Щоб порозуміти сей факт, що так противить ся сучасній ідеї держави, мусимо еказати де що про становище сього українсько-польського панства. Галичина, хоч прилучена до Польщі ще 1387 р., аж до 1434 р. не була зрівняна з иньшими польськими провінціями. Її устрій і адміністрація відріжняли ся від иньших польських провінцій, маючи деякі останки з руських часів, а що найважнійше — її шляхта була обтяжена спеціальними податками й обовязками, яких не знала шляхта иньших польських земель²⁾. Се звязувало місцеву шляхту, без ріжницї її національності — польську й українську, певними спільними інтересами й веліло їй, так само без ріжницї, добивати ся повного зрівняння з иньшими польськими провінціями. З нею солідарно тримала ся також і шляхта Велзької землі, хоч та належала до мазовецьких князїв, а з окупацією Поділя 1430 р. прибув союзник також і в шляхті подільській. Не давно видана конфедерація руської шляхти 1436 р. кидает світло на сей шляхотський союз всіх українських земель Польської корони: в нїм беруть участь магнати й шляхта земель Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяніцької, Холмської, Велзької й Подільської, грозячи знищенням майна кождому шляхтичови або урядникови, котрий би не піддав ся постановам сеї конфедерації, а в иньшій, пізнійшій грамоті (1438 р.) заповідає навіть боротьбу королеви, як би він мав спротивити ся її постановам³⁾.

Вихідним мотивом для сеї організації була справа зрівняння шляхти руських земель з польською. Таке зрівнянне заповідав уже

1) Skarbiec ч. 1730 і 1739, Длугош IV с. 579—80.

2) Див. т. V гл. II.

3) Codex saec. XV т. II ч. 250, т. III дод. 39.

Єдинський привилей Ягайла з 1430 р.: він задержав до смерті Ягайла тільки вісвану данину в землях „руських“ (галицьких) і подільських, а зрештою зрівнював сі землі з иньшими польськими, і се було повторене потім краківським привилеем 1433 р. На практиці одначе се зрівнянне не було мабуть вповні переведене, бо коли по смерті Ягайла його син Володислав оголосив повне зрівнянне Руси й Поділя з иньшими провінціями, се, як оповідає Длугош, викликало сильне незадоволення в польських кругах, хоч з формального боку се був тільки наслідок, що сам собою випливав з Ягайлових грамот. У всякім разі в р. 1434, з запанованнем Володислава, проголошено було повне зрівнянне Галицької Руси й Поділя з иньшими провінціями; тут переводить ся тепер польська адміністраційна й судова схема — се було закінченням інкорпорації сих земель Польщі¹⁾.

Переведенне в жите сього зрівняння, зреформованне українських земель в дусі польської шляхетської свободи, оборона здобутих прав, поставлена метою конфедерації 1436 р. — були тільки одною стороною в змаганнях шляхотського союзу. Другою був, щоб так сказати — шляхотський імперіалізм. Галицька Русь була першою стадією в поході польської шляхти на українські землі; тут утворили ся перші кадри нової польської магнатерії, й сі успіхи тільки розпалили її охоту до дальших здобутків. Поділе було здобуте галицькими панами, против наказу, хоч і не против волі польського правительства. Се удало ся, й завистне око галицьких панів звертаєть ся до иньшої сусідньої землі, на котру заявило претензії польське правительство, але не відважило ся зреалізувати — до Волини.

Претензії на Волинь були піднесені зараз по смерті Витовта, а як я вище підносив, грамота Ягайла Лучанам 1432 р. будить підозріння, що польське правительство й потім мало гадку забрати Волинь. Але мотив обережності супроти унії взяв гору, й польське правительство відложило сю справу до ліпших часів. Се не задовольило русько-польських конквістадорів, і обставини, в яких опинив ся Свитригайло в 1436 р., давали їм охоту використати їх для окупації Волини. Правда, у Свитригайла, як казав Посільге, були ще й незалежно від того приятелі між українсько-польським панством. Але що переговори галицьких панів з Свитригайлом стали ся не на ґрунті якихось особистих симпатій, а власне таких окупаційних апетитів, в тім трудно мати які небудь непевности, маючи перед очима умову галицької шляхти з Свитригайлом.

На жаль, ніяких подробиць сих цікавих переговорів ми не маємо—

1) Див. т. V с. 86—8.

саму тільки умову¹⁾. З неї бачимо, що по своїй невдалій візиті до Кракова Свитригайло розпочав переговори з галицькими панами, і між ними в перших днях вересня (1436) прийшло до такої умови:

Між Свитригайлом й панами з Галицької Русі й Поділля уставляється союз против усіх ворогів, аж до повнолітності короля. Свитригайло має панам помагати „вірними радами й помічю“, а вони йому. Свитригайло віддає Полякам Луцьк з повітами²⁾, а галицькі пани мають на серадзькім зізді вистарати ся йому від короля за плату за Луцьк иньшими маєтностями. Наколи ж би на тім зізді не вдало ся виторгувати нічого для Свитригайла, в таким разі відпоручники Свитригайла й панів самі мають щось постановити в справі тої заплати йому. По смерті Свитригайла всі його володіння мають перейти до Корони, і в сїм напрямі мав він обовязати своїх намістників. Що до Київщини, бояре Свитригайла, які були при нїм, тут же зложили таку грамоту: обіцяли бути помічними й прихильними королеви й панам його, а спеціально панам з Русі, і по смерті Свитригайла тримати ся тільки короля³⁾. Можливо, що теж було зроблене й для Браславщини, тільки сеї грамоти ми не маємо.

Значінне сеї умови ясне: за відступленне Польці Волини галицькі пани забезпечали Свитригайлу володінне иньшими землями — Київщиною, Браславщиною, Сїверщиною, й обіцяли йому за себе й за короля поміч против Жигимонта. Инакше сказавши — Свитригайло ставив їм жаданне, аби змусили короля розірвати союз з Жигимонтом. Се, очевидно, було його головне жаданне, а наскільки щиро при тім заміряв він передати Луцьк Полякам, се вже иньша справа. Правда, полки галицькі й мазовецькі (се очевидна вказівка на участь в сій справі також панів бельзьких), прилучивши ся до війська Свитригайла, були виущені ним в Луцьку землю. Але се ще щирости Свитригайлового заміру не доводить: в тій хвилі для Свитригайлового престіжа ся польська залога була дуже користна, а більшого не питаємо.

Справді, здається, се панське військо — властиво вість про його прихід зробила Свитригайлови дійсну прислугу. Підчас його подорожі в Польщу Жигимонт задумав зробити з Свитригайлом кінець. Правдоподібно, сим хотів він занобігти можливому компромісу з Свитригайлом. Як довідуємо ся з Свитригайлового листу до вел. магістра, вислав Жигимонт разом два війська на Свитригайлові во-

1) Codex saec XV т. I ч. 250, т. III дод. 39.

2) Ся точка про віддане Луцька тільки *implicite* містить ся в сій умові; може була ще иньша грамота, яка говорила виразнійше про се. 3) Ibid. ч. 92.

лости: одно на Луцьк, друге на Київ. Перше, прийшовши під Луцьк, пішло на приступ, хочаби спалити місто, але Свитригайлова залога їх відбила. Потім прийшла звістка, що Свитригайло „уложив союз з королем“ — не знати, чи значило се звістку про ту Свитригайлову угоду з панами, чи про вислане ними військо, — скорше може остатнє. Тоді Жигимонтові воляки кинули облогу й пустилися швиденько назад. До Києва же встиг надтягнути Юрша, тодішній київський воевода, що був з Свитригайлом у Львові. Получивши ся з Татарами, що прийшли в поміч, він задав битву Жигимонтовому війську, побив його сильно, і тим ся кампанія скінчила ся. Діяло ся се в середніх днях вересня¹⁾.

Тим часом галицьким панам на сєрадєськїм зїздї, видко, не вдало ся перевести своїх плянів. Длугош каже, що дебати над сєю справою були дуже завязїтї. Галицькї пани вказували на те, що се справа вже зроблена й це може бути змїнена: Свитригайло уже передав луцький замок відпоруцникам панів — старостї руському Шамотульському й Яну з Сенна старостї олеському. Дїйсно, в актах Свитригайлових і його союзників сї пани звуть ся навїть луцькими старостами, то оден то другий, хоч в дїйсности Луцька земля зїставала ся в володїнню Свитригайла, й тї пани були властиво тїльки комісарами галицької шляхти. Але з противного боку вказувано на обовязки прийнятї на себе супроти Жигимонта, на його рїшучу опозицію всяким компромїсам з Свитригайлом і домагання, аби Луцьк передано йому, Жигимонтови, відповідно до трактату 1432 р.

Очевидно, серед польських панів були два напрями. Один змагав до як найскоршого прилучення українських земель до Польщі. Другий за лїше вважав пильнувати унії й сєю дорогою зближати по волї інкорпорацію цїлого вел. князівства Литовського. Зрештою такї два напрями були взагалї в польській полїтицї, від самого початку майже, й часом перехрещували ся з собою. Перевагу в Сєрадзи взяв, очевидно, другий погляд, хоч ми й не знаємо близше постанов сього зїзда. Длугош каже, що з Сєрадзи вислано послїв до Жигимонта, аби конче помирити його з Свитригайлом і намовити його на те, аби згодив ся, щоб Свитригайлу дати якусь винагороду в коронних землях²⁾. Се все оновїджене дуже коротко й не ясно; очевидно тїльки, що правительство не хотїло розривати з Жигимонтом, як бажав собі Свитригайло й галицькї пани. Але як воно хотїло обернути компромїс з Свитригайлом і справу його земель, се не ясно.

¹⁾ Реляція Свитригайла в LEKUrkb. VIII ч. 227.

²⁾ Длугош IV с. 580—1.

Супроти рішучої опозиції Жигимонта, вислані з серадзького візду польські послі вкінці вирікли ся зовсім Свитригайла й задоволили ся тільки скріпленням унії: Жигимонт потвердив ще раз акт 1432 р., додавши нові гарантії на те, що по його смерті всі землі перейдуть до короля, з виїском Троцької волости його сина. Натомість польські послі обовязали ся перервати всякі відносини між Свитригайлом і Польщею. Всі Поляки, які були в Луцькій землі або взагалі в службі Свитригайла, мали бути відкликані й виведені звідти до 25 січня, й потім нікому не вільно буде чи з Польщі чи з Мазовша іти до Свитригайла, везти до нього припаси, зброю й т. и., під страхом кари¹⁾.

Таким чином польське правительство знові вирікало ся Свитригайла, хоч і не обіцяло Жигимонтові активної помочи против нього. Се була, щоб так сказати, офіціальна польська політика. Але в дійсности ті обіцянки не були сповнені: відносини галицької шляхти з Свитригайлом не були розірвані. Одного з її комісарів Яна з Сенна бачимо ми при боці Свитригайла в лютім 1438 р., з титулом луцького старости; в акті конфедерації галицької шляхти з жовтня 1438 р. на чолі її стоїть Шамотульський генеральний староста руський, з титулом луцького старости. Сама конфедерація, завязана „для загального добра земель руських і подільських“, хоч в акті говорить тільки про збирання й шафованне королівськими доходами, могла в дійсности стояти в звязку з окупаційними плянами шляхти: не дурно ж вона маніфестувала ся титулом луцького старости для Шамотульського. В звязку з сим могла стояти й нова подорож Свитригайла в Галичину з кінцем року: звідти, з Череминшля вислав він свого агента до Пруссії²⁾.

Жигимонт тим часом, як оповідає Длугош, майже на кожний візд польських станів прислав свої скарги й нарікання на те, що умову про передачу йому Луцька не додержано: держать Луцьк далі в імени Корони згадані старости — Шамотульський і Сененський. Длугош додає, що значна частина польських сенаторів не могла рішити ся на передачу Луцька, і тим дає розуміти, що гадки в сій сираві були поділені, і що польське правительство, зробивши формальну уступку Жигимонту, все ще не рішало ся вирікти ся плянів прилучення Волини. На нові домагання Жигимонта поручено було

¹⁾ Codex epist. saec. XV т. I ч. 93, пор. 90 (з оригіналів у Барвінського док. 5 і 6). Rzyszczewski Codex dipl. Pol. I ч. 177.

²⁾ Акти Зап. Россіи I ч. 36, Codex saec. XV т. II ч. 250, Kotzebue Switrigail ч. 139 (переста, з датою 6/XII 1438), звідти Skarbiec ч. 1758.

тим волинським комісарам (десь в осени 1438 р., як виглядало б з Длугошового оповідання), аби з певними застереженнями передали Жигимонтові Луцьк. Але поручення се не було сповнене. Аж самі луцькі бояри, бачучи безвихідне становище Свитригайла й поставлені перед альтернативою — вибрати між підданством Короні або вел. князівству, прихилили ся до сього остатнього. В січні 1439 р., — писав Жигимонт до пруського магістра, — „Луцьк, що Поляки були забрали против своїх записей і присяг та при собі задержали (!), піддав ся нам сам, і Лучане жаждали, аби ми їм прислали свого намісника, і ми їм зараз післали“¹⁾.

Се був остатній удар Свитригайлу — по нім він уже не встав. Всякі звістки про нього уривають ся, й пізнійша легенда про нього оповідає, що він сім літ пас вівці на Волощині, поки не дістав назад Луцька²⁾.

Судячи з того, що в момент смерті Жигимонта ми не бачимо в руках Свитригайла ніяких волостей в в. кн. Литовським, треба припускати, як то й роблять звичайно, що Жигимонт по переході Луцька до нього, вибив Свитригайла геть зовсім з земель вел. князівства Литовського. Се й зрозуміло — Свитригайло був зовсім обезсиленний, і навіть галицька шляхта не мала причини ним опікувати ся, коли втік від неї предмет її бажань — Волинь. Він дістав одначе „винагородження в коронних землях“, про яке пактовано ще 1437 р.: йому дано в державу деякі маєтності в Галичині, що й зіставали ся за ним аж до кінця його життя³⁾.

¹⁾ Длугош IV с. 601—2. LEKUrkb. VIII ч. 414. Остання грамота Свитригайла з Волини — надання Стреченовичу з 2/IX 1438 (багато разів видаване, остатнє вид. в Archiwum Sang. I ч. 36). З грамоти сеї видно, що Свитригайло тоді ще володів і Волинею й Браславщиною: між його радою згадані еп. луцький Теодосій і Монивид староста подільський й кремінецький.

²⁾ Літопись т. зв. Виховця с. 56. Сі сім год, коли вони не епічне кругле число, могли зявити ся наслідком того, що літописець кладе поворот Свитригайла десь на р. 1446.

³⁾ Про держави Свитригайла в Галичині див. Длугош V с. 104. Головна держава — Городок, в його держанню в судових записках львівських виступає від початку р. 1441 тільки—Akta gr. i z. т. XIV ч. 3737, також 301, але дістав він її, очевидно, скорше. Ми маємо грамоту його для городецької церкви ще з 1403 р. (Головацький ч. 26), але питання, чи дата певна. Стадніцький (Brosia Jagiełły с. 364) зачисляє і Жидачів Свитригайла до галицьких держав, але документ, на який покликають ся він, належить до ранійших часів — 1415 р. (див. Akta gr. i ziem. X ч. 46).

Части вівці отже Свйтригайло не мав потреби, а й саме вигнання його не трівало довго: в марті 1440 р. під ножами конспірації згинув його ворог Жигимонт, і перед очима Свйтригайла на хвилю блиснула знову перспектива великокнязівського престолу.

Мусимо вернути ся до відносин вел. князівства до Корони, аби прослідити дальшу історію унії й тісно звязану з нею справу придучення українських земель до Польщі.

Ми бачили, що унія була розірвана Свйтригайлом і звязана на ново по проголошенню Жигимонта. Аби уратувати загрожену унію, Поляки не синили ся перед державним переворотом в Литві й сотворенням власними руками вел. князя з прерогативами Витовтових часів. Відступили навіть від претензій на Волинь і тільки всі старання робили коло того, аби забезпечити перехід вел. князівства по смерті Жигимонта до рук короля.

Жигимонт, хотючи запобігти порозумінню між Поляками й Свйтригайлом, послухно видавав ті приречення, яких вимагали від нього Поляки. Акт унії 1432 р., потверджений 1433 і 1434 р., був загострений при кінці 1437 р. ріжними додатками, що мали на меті не дати місця дідиченню великокняжого престолу, — переходови його від Жигимонта до його сина Михайлушка: всі намісники й старости мали зложити присягу й письменне обовязання, що по смерті Жигимонта передадуть свою державу королеви й т. и. Нарешті в осени 1439 р., може занепокоєні заходами Жигимонта коло союзу з цїсарем (чи властиво „королем римським“) Альбрехтом, Поляки казали Жигимонтови ще раз потвердити акт унії 1432 р.¹⁾

Жигимонт чинив їх волю, але тільки до часу. Його відносини до Корони не були та й не могли бути щирі. Відібранне від його сина спадщинних прав до великокняжого престолу, правдоподібність, що при „виборі“ в князя сей син і в дійсности буде відсунений від того престолу, щоб не скріпити тим принципу дідичности, зовсім природно, мусіло Жигимонта в високій мірі дражнити. А і взагалі таке залежне становище від Польщі, в яке поставило його польське правительство, йому не могло подобати ся. З самого початку старав ся він знайти собі опору супроти польської політики, її далекоюяглих інкорпораційних змагань.

¹⁾ Див. вище с. 207 і 225. Потвердженне р. 1439 — Cod. ep. saec. XV т. II 262 (воно потверджує властиво акт з 1434 р., але той був тільки відписом акту 1432 р.). Левицький (Przemięzge с. 295) нарахував навіть пять потверджень акту 1432 р., але се за багато: в дійсности їх було тільки чотири.

Від початків Жигимонт пробує увійти в близькі відносини з німецькими рицарями, і як ми бачили, в 1435 р. навіть здержав похід на Ливонію, аби ошадити собі союзника в будучности. Пізнійше (1438 р.) навязує він зносини з Альбрехтом австрійським, зятем і наступником ціс. Жигимонта на престолах угорським і чеським, що супроти тодішніх польських плянів на Чехію мусів дуже цінити такого союзника як вел. князь литовський. У в. князя являють ся пляни ліги против Польщі, зложеної з цісаря, німецьких рицарів, Литви й Татар. А коли Поляки, силкуючи ся розбити сей союз Жигимонта з Альбрехтом, повторяли стару пісню, що в. князь литовський не може входити в такі союзи, бо він не самостійний володар, а польський підвладний, — в. кн. Жигимонт відповідав на се вповні Витовтовим язиком: „Ніколи ми не були нічїми підданими, і велике князівство наше, скільки сягає людська память, ніколи не було нікому підвласне, і ми держимо його не з рук Поляків, а займаємо престіл його від Бога дідичним правом по наших попередниках. По смерти нашого брата вічної памяти Витовта воно правно перейшло на нас, як на правдивого спадкоємця і ми на сім престолі за божиєю помічю нікого окрім Бога не боїмо ся“¹⁾.

Як бачимо, справа унії знову була в великій небезпечности, тим більше, що як раз тоді Жигимонт скрутив карк Свигригайлу, отже не потребував польської ласки, а двозначним поступованнем Поляків в Свигригайловій справі був сильно роздражений. Але його пляни стрітили ся з ріжкими перешкодами. Вел. магістр, по недавніх прикрих досвідках, не вважаючи на всі налягання цісаря, не хотів розривати з Польщею. Сам Альбрехт умер в осени 1439 р. Між литовськими панами, як каже німецький агент, була певна опозиція против розриву з Польщею, а навіть Жигимонтів син Михайлушко держав себе невповні солідарно з батьковими плянами²⁾.

1) Cod. ep. saec. XV т. II ч. 261, пор. III ч. 44. Матеріал про зносини Жигимонта з Альбрехтом зібраний в згаданій (прим. 31) статі пок. Левіцького Przumierze, де подано й кілька невиданих документів в додатках. Питання, чи союз з Альбрехтом був довершений, чи тільки був в плянах, які не дійшли кінця через смерть Альбрехта, рішала ся Левіцьким не однаково. Прохаска в своїй рецензії підтримав давнійший погляд Левіцького, що фактично союз існував уже, і сю гадку приймають і новіші дослідники сього часу.

2) Реляція бранденбурського комтура в додатках до розвідки Левіцького Powstanie ч. 8, с. 319. Копистянский в своїй недавній розвідці пребує толкувати се так, що Михайлушко тільки в подробицях політики розминав ся з батьком, а в основі був з нею солідарним (с. 97 і далі).

А найбільша біда була в тім, що взагалі против Жигимонта було сильне незадоволення в державі¹⁾. Через те Поляки, як би він рішив ся против них виступити, ще легше потрапили б його зашухувати, ніж в своїм часі Святригайла. Та сього мабуть Жигимонт не відчував.

Нагдла смерть перебила його плян. В вербну неділю 1440 р. Жигимонт згинув від конспірації. Перекази й пісні оповили скоро по-дробиді сього факту густою сіткою легенди — аристократія в князівства тріумфувала смерть свого гонителя, що здавав ся їй страшнішим від всіх ославлених світових гонителів і тиранів і положив головою серед плянів нових кар і нелюдських нагінок на нещасливих панів. Польський хроніст Меховский (поч. XVI в.) згадує про сумну пісню співану на Литві: „хоробрі князі руські забили Жигимонта князя литовсько-го“²⁾. Оповідали ріжні історії, що цілий полк конспіратів був штучно проведений в княжий замок — в возах з сіном, де сиділи поховані узброєні вояки; що вони вкрали ся до покою, перекупивши найблизшого слугу княжого Клявина Скобейка; що князь сам відчинив їм двері, бо конспіратори піддурили його: пошкробали двері, як то мала звичай робити домашня медведиця, яку держав Жигимонт при собі, і т. и. Але не вважаючи на сей легендарний туман, характер конспірації переданий нам вповні виразно і згідно не тільки з собою, а із усею історичною обстановою³⁾. Як ми бачили ся традиція литовська — литовсько-руської аристократії докладніше вазучи, вважала конспірацію за реакцію панства против переслідувань, якими Жигимонт мучив „рожай шляхецький“⁴⁾. Русько-литовська літопись середньої редакції⁵⁾ підносить, що хоч проводирем конспірації „був один з дому

1) Нпр. LEKUrkb. IX ч. 133 (про Полочан і Витеблян).

2) Chronicon Polonorum с. 309. По контрасту, припускають, що в тій сумній пісні народ оплакував Жигимонта, як свого правителя, але се можна говорити хіба в формі здогаду. Старі „думи“, що оспівували подібні події, взагалі мали елегічний характер (див. в т. V гл. IV). Тим менше можна на підставі сеї згадки робити виводи про прихильну для народа політику Жигимонта, як то чинять декотрі.

3) Крім русько-литовської літописи також освітленне дає сій конспірації Длугош (IV с. 619), взагалі дуже близький в своїм оповіданню і в характеристикі Жигимонта з літописною традицією (хто на кого впливав тут, було б інтересно прослідити), а певне значінне має й оповідання Стрийковского (II с. 202—4) з огляду на його близькість до аристократичних кругів в. кн. Литовського.

4) Див. вище с. 205.

5) З т. зв. познанського кодексу бібл. Рачинських, виїмки з неї у Барвінського, в додатках. Тамже проба аналізу оповідання ширшої літописи.

князей Чорторських“, але була вона ділом і виразом настрою всієї аристократії — „з волею всіх панов и князей литовських“. І раз се було ділом аристократії, а головну роллю в сій руху грали елементи „руські“¹⁾ — „руські князі“ тої пісні, згаданої Меховским — бо й справді, на чолі конспірації стояв князь Іван Черторийський з братом Олександром²⁾, — то можемо повірити тій же ширшій русько-литовській літописі, що конспірація, усуваючи Жигимонта, мала на меті проголошення традиційного русько-панського кандидата — Свитригайла³⁾. Дійсно, на вість про смерть Жигимонта до Свитригайла поспішили вістники, він прибув на Волинь, і в Луцьку його прийняли з великою честію. Правдоподібно, старий сам мав надії, що прийшов час йому бути великим князем: в грамоті виданій ним на початку червня він називає себе *supremus dux Lithvaniae*.

Грамота ся, датована в Товмачі, була видана, правдоподібно, наслідком переговорів з його давнішими союзниками — галицькими панами. У них передовсім шукав попертя Свитригайло. Він обіцяє в ній бути прихильним Польщі й нічого не робити без ради короля й його сенаторів. З свого боку мусіли йому галицькі пани також пообіцяти поміч по давньому⁴⁾.

Але литовським панами кандидатура Свитригайла не могла особ-

¹⁾ Пізнійший о два покоління Ольбр. Гаштовт в своїм мемуарі (1525) представляє конспірацію 1440 р. навіть вповні руським рухом, зверненням против литовських панів, і ставить її в одну лінію з конспірацією 1481 р. і рухом Глівського: *Duces Czartoryscy... Rutheni magnum ducem Sigismundum, patrum olim Casimiri in Troki ex conjuratione simili interficere, contra quos conspiratos, tota terra tumultuante, vix ipsum Casimirum minorennem avus meus ineolumem conservavit et contra eorum voluntatem potenter sublimavit, cum omnem genealogiam nostrorum dominorum tunc ipsi Ruthenorum duces voluerunt delere et soli ambiebant dominationem occupare* (Acta Tomiciana VII с. 269). Але Гаштовт в сій своїм мемуарі взагалі показує таку неперебиричівість в обвинуваченнях і комбінаціях, що треба бути досить обережним і не спішити ся брати його слова за відгомін якоїсь дійсної традиції або загальніших поглядів.

²⁾ До давніших сучасних звісток, що називають Івана, а не Олександра Чорторийського „убійником Жигимонта“ див. ще в новім томі LEKUrkb. XI ч. 159.

³⁾ Ponniki с. 49.

⁴⁾ *Codex epist. saec. XV* т. I ч. 113. Що ся Свитригайлова грамота була видана наслідком переговорів з галицькими панами, вказують слова: *commissariis regni totius Poloniae et Russiae*. Подібно як в давнійшій умові Свитригайла — *ibid.* ч. 91, так і тут, я думаю, король і *commissarii regni* приплетені для більшої поваги тільки, а властива вага в *Russia* — в галицьких панах.

ливо усміхатись. Деякі з них, як каже Длугош, були за проголошенням вел. князем короля Володислава, себто за найтіснішим зв'язком з Польщею. Він називає поіменно цих прихильників Польщі з поміж найвизначніших литовських панів, так що сеї його звістки не можна відкидати, хоч можна мати сумніви, чи сей напрям був щирий, і тим більше — чи був сильний¹⁾. Далі були прихильники у Жигимонтового сина Михайлушка; як каже Длугош — мав він сторонників між панами новішої дати, вивисненими Жигимонтом, а також симпатії на Жмуди. Але сі кандидатури мусіли уступити ся на другий плян перед иншою, висуненою слідом: кандидатурою молодшого Ягайловича — молодого королевича Казимира (він мав тільки 13 рік тоді).

На сій точці різні традиції розходять ся. Русько-литовська традиція представляє так, що Казимира спровадили з Польщі литовські пани против бажання польського правительства — мовляв навіть викрали його. Традиція польська, в особі Длугоша, ставить діло так, що Казимира вислало польське правительство з власної ініціативи²⁾. Одначе така ініціатива з становища польської унії була б такою похибкою, що трудно її у тодішніх польських політиків по стількох досьвідах припустити. Правдоподібно, кандидатура Казимира була піднесена таки в литовських кругах, і литовським панам удало ся переконати польське правительство, що ся кандидатура, бувши компромісом між крайніми льоялістами і радикальними автономістами або руськими прихильниками Свигригайла, ще найліпша для Польщі супроти всіх инших можливих.

Взагалі польське правительство, не приготоване зовсім до таких перемін на Литві і зайняте справою угорської корони, предложені кор. Володиславу, литовським справам не дало відповідної уваги й взагалі не потрапило їх взяти в свої руки. Польська політика мала властиво дуже добрі обставини для переведення своїх плянів що до в. кн. Литовського: відповідно до акту 1432 р., що йно перед кількома місяцями потвердженого, король Володислав мав взяти в свої руки в. князівство, міг при тім перевести інкорпорацію Волини до Польщі й взагалі поставити в як найтіснішу залежність від неї в. кня-

¹⁾ Що така польська партія, яка противила ся антипольській політиці Жигимонта, дійсно була, се писав і пруський агент на кілька місяців пред конспірацією (видане у *Levińskiego Przemierze*, дод. 8): „між панами і в краю литовським нема одностайности — частина прихильна до Польщі, частина по стороні вел. князя“.

²⁾ Літопись Биховця с. 50—1, Длугош IV с. 621—3. Літературу сього моменту див. в прим. 36.

зівство. І се супроти браку якогось пляну, одностайности й рішучости в зверхніх кругах в. князівства, при істнованню кількох кандидатур і партій, ледво чи й стріло б дуже сильні перешкоди.

Длугош каже, що згадані литовські льоалісти кілька разів прислали до Володислава запрошення до Литви, але Володислав і його сенатори (котрих олігархічним цілям перспектива угорської корони була дуже наручна) за ліпше вважали пильнувати угорської справи, й Володислав на Литву не поїхав. Коли ж висунула ся кандидатура Казимира, в польських правительственных кругах рішено вислати його на Литву, але як каже Длугош, не в ролі вел. князя, а в ролі тимчасового намістника, поки Володислав остаточно полагодить литовські справи. Одначе виражаючи Казимира, Володислав у Длугоша поручає Казимирови, аби без дозволу Володислава не зачинав ніяких війн, пильнував унії й памятав добродійства Корони польської та усе мав на оці її добро й користь¹⁾. Отже самі єї інструкції представляють справу так, що Казимира вислали не на тимчасового заступника, а на довші часи, хоч і обмежували його права.

Пізнійше Длугош згадує, що Володислав мав такі „спасенні заміри“ що до Литви: забрати до Польщі Волинь і Берестейщину²⁾, лишити в руках Болеслава мазовецького Дорогичинську землю, захоплену ним по смерті Жигимонта, далі — зіставити Михайлушку Жигимонтовичу його землі (Троки, а може й Городно), і доперва так обкресне вел. князівство дати Казимиру, „аби воно шукало собі розширення в займанщинах³⁾, і в такій зменшеній великості не відважало ся брикати проти Польщі“. Такі пляни можна прийняти й для того моменту, коли Казимира вислано на Литву. Тільки ж відложивши їх до пізніших розпоряджень Володислава, польське правительство тим самим стратило можливість переведення сих плянів. Що найдивнійше, навіть не забрано до Польщі Волини, що вже стільки разів була так як у руках Поляків. На сей раз, здаєть ся, на перешкодї став Свитригайло з своїм союзом з галицькими цанами, відновленим по смерті Жигимонта. Як я вже казав, Свитригайло при

1) Длугош IV с. 622—3, 626—7, 657.

2) Certis castris — Brzeszcze et Krzemieniec, каже Длугош (с. 657), але Волинь, очевидно, саму собою тут треба розуміти. Кремінець чи не означає туг східнього Поділля, що за Свитригайла належало до кремінецького староства?

3) Acciperet in his terris, quae nondum cultae sunt, augmentum — властиво отже з земель нерозроблених. Чи розумів тут Длугош господарську культуру, чи казав се метафорично — про розширення політичних границь, трудно сказати.

тім мав ширші плани, і в сї плани муєїв вводити своїх галицьких союзників. Але на разі він сїв на Волини, і звідти сї союзники не хотїли його рухати.

Та найважнїшою таки помилкою польських політиків було висланне на Литву Казимира, перше ніж відповідно використано обставини в интересах Польщі. Попередні досвїди аж надто добре почувували, що коли на чолї вел. князівства ставав хтось з Гедиминової династїї, утримати його в границях самого тільки намісникованя, взагалї в границях польської програми — було не можливо. Висилаючи Казимира на Литву, перше ніж переведено ті „спасєнні заміри“ польської політики, польське правительство, мабуть не свїдомо, але зовсїм певно закидало свої плани що до Литви, приготовлюванї цїлими десятилїтями, отже справдї жертвувало, хоч не свїдомо, литовську політику угорським плянам.

Дїйсно, скоро тільки польські пани з Казимиром приїхали до Вильна, литовські пани заявили їм, що хочуть оголосити Казимира великим князем, і аргументовали се тим, що з сею справою не можна проволїкати з огляду на партію Михайлушка Жигимонтовича.

Польські пани спротивляли ся тому. Тодї стани в. кн. Литовського проголосили Казимира вел. князем без їх згоди. Длугош оповїдає, що се було зроблено потайки, поки Поляки спали, але ся анекдотична подробиця не конче була потрібна в дїйсности. Заразом литовські правителї потрапили взяти Казимира в свій вплив, а польські пани „з малими дарунками“ були відправлені назад; тих же кїлька, що лишили ся далї при Казимирі, не мали нїякого впливу серед литовського оточення¹⁾.

До Володислава Казимир і стани в. кн. Литовського вислали посольство, просячи, аби потвердив Казимира на вел. князівствї. Але Володислав його не потвердив, і пізнїйші посольства й прохання литовські не привели до нічого. Польське правительство не признало Казимиру великокняжого титулу, називало його тільки *dux Lithuaniae*. Володислав збував справу, кажучи, що полагодить її по своїм поворотї до Польщі, а тим часом чинив такі роспорядження, наче в Литві нїякого в. князя не було — по просту ігнорував Казимира²⁾. Тільки та біда, що на Литві його не слухали.

Таким чином по стількох заходах і всяких хитромудрих гарантїях — унїя фактично була розірвана.

¹⁾ Длугош IV с. 657—9.

²⁾ Длугош IV с. 657, лист польських панів до Володислава — Wiszniewski Historia literatury polskiej V с. 353, 355, див. ще низше с. 235—6.

Правда, могли Поляки сподівати ся, що як то кажуть, прийде коза до воза — Казимир і литовські пани будуть іще їх потребувати. Дійсно, обставини, в яких Казимир засів на великокняжий стіл, не були веселі. Претензії Михайлушка Жигимонтовича й Свитригайла, розлом між Руссю й Литвою, і до того ще повстання на Жмуди й Смоленську, а на Підляшу мазовецька окупація. Але литовська релігія, на чолі котрої стояв Ян Гаштовт, воєвода троцький, потім виленьський, вміла справи повести й міцною рукою підтримати значіне вел. князівства.

Свитригайлу полишено зайняту ним Волинь, і він задоволив ся тим, що до кінця життя титулював себе великим князем. На реальне ж велке князівство претензій не заявляв і Казимира, яко в. князя, признавав своїм зверхником. Казимир в додатку до Волини дав йому ще Гомель і Туров¹⁾.

Се признание Волини Свитригайлу було заразом уступкою руській партії. Другу зроблено також зараз по проголошенню Казимира — надано Київщину Олельку Володимировичу, сину Володимира київського. Се був оден з визначнійших руських князів зять московського в. князя²⁾, а при тім займав супроти Литви й унії прихильне становище³⁾. По проголошенню Жигимонта вел. князем він, разом з своїм братом Іваном, прилучив ся до нього й стояв по стороні Жигимонта до кінця, що не перешкодило йому одначе бути увязненим Жигимонтом не задовго перед його убийством. Коли зявив ся Казимир в Литві, Олелько зараз же ставив ся до нього з поклоном. Отже сьому „уміркованому“ князеві надано його отчину Київщину,

¹⁾ Літопись Виховця с. 51 і 56. Документи архива юстиції І с. 14, 6. Archiwum Sanguszków I ч. 47. Фойгт Geschichte Preussens VIII с. 91 — про заяву Свитригайла з р. 1446.

²⁾ Стрийковский (II с. 177) каже навіть, що по смерті Витовта були голоси за його кандидатурою на в. князівство, але се досить непевна традиція — мабуть самої родини Олельковичів, до якої близько стояв Стрийковский. Тому у нього так часто Олельковичі кандидують на великокняжий стіл.

³⁾ Про попередню карієру Олелька див. у Вольфа Kniaziowie с. 327—8 (у Стадніцкого коротко). Треба поправити тільки помилку, ніби Олелько від Жигимонта був перейшов до Свитригайла (тим Вольф толкує й арештованне Олелька). Вольф опираєть ся в сім здогаді на обговорені уже київській грамоті Свитригайла 1442 р., друкованій в Актах Южной і Зап. Россія I ч. 21: в сім виданню її на чолі свідків стоїть „князь Олеко“, але порівнянне з виданням тоїж грамоти в Arch. Sanguszków I ч. 38, покаже, що кореспондент археографічної комісії (що копію сеї грамоти надіслав) зле прочитав слова: князь Олександръ (Ніс), і зробив звідти князя Олька й Андрія Носа.

мабуть зараз же по проголошенню Казимира вел. князем: уже з початком 1441 р. маємо від Олелька документи в новій ролі київського „государя-отчича“. Разом з Київщиною він дістав також задніпрянські простори давньої Переяславщини, а можливо що й Браславщину¹⁾. Таким чином переважна частина українських земель вел. князівства Литовського (з виїмком Сіверщини й Побужа) опинила ся в руках князів — репрезентантів руського елемента. Сим литовські пани, що в своїх руках держали Казимира, до певної міри задовольали руську аристократію в князівстві.

З інших трудностей регенція вийшла також добре. Повстання загашено. Михайлушко, хоч задалегідь ладив ся на великокняжий престіл²⁾ і справді проголошений був вел. князем по смерті батька, не відважив ся тепер повстати рішучо й зложив присягу Казимиру. Поводив ся він, що правда, двозначно, а його намістники не піддавали ся Казимирові. Але регенція позабирала тоді Михайлушкові землі силою, і сам він мусів утікти. Відносини до сусідніх земель — німецьких рицарів і північних републік Новгороду й Пскова уставлено приятельські. Супроти того правительство Казимира не потребувало польської ласки й зовсім рішучо ставило ся супроти Польщі і в пограничних справах і коли польське правительство вмшало ся в справу Дорогочинської землі.

Про пограничні спори ми довідуємо ся тільки припадком, з документів. В маю 1441 р. кор. Володислав нише в одній грамоті, що кн. Сангушко, сидячи в Кошерській волости на Волини, протягом довшого часу нападав на землі Польської корони, вкінці захопив Ратно і при тім забив польського державця та інших Поляків. За се король згаданою грамотою відбирає йому Кошерську волость і надає її холмському старості Дерславу з Ритван. Чи Дерславу дійсно

1) Про надання Олелькови Київ — Літопись Биховця с. 56; перша київська грамота Олелька — Акты исторические изд. археогр. комиссією I с. 488. Що до Київ за Олелька й Семена Олельковича могла належати й Браславщина, бачу на те натяк в обводі границь учиненім Семеном Олельковичем. — Акты Зап. Россіи II ч. 199: нащо б Семен Ол. послав свого черкаського намістника обводити границу з Польщею в Браславщині, коли б ся територія мала інших литовських намістників?

2) Длугош каже (IV с. 656), що литовські пани ще за життя Жигимонта, змущені ним, зложили присягу Михайлушку як будущому вел. князеві. Маємо й грамоту його з титулом вел. князя (Arch. Sanguszków III ч. 2), тільки в пізнійшій копії й без року. Коцистанський вповні правдоподібно виводить дату 1440 (5/IV) і боронить її автентичности (с. 98—9).

вдало ся відібрати ту волость, не знаємо, але за те маємо з весни 1443 р. грамоту Казимира, де він надає тому Сангушкови Ратно й Ветли яко отчину його й поручає Ратнянам нікого иншого не слухати¹⁾. З цього бачимо, що за спірну Ратенську волость, признану в остатнє Польщі Жигимонтом в 1432 р., ішла формальна боротьба, і Казимир в ній зовсім рішучо поставив ся супроти Польщі.

Далеко голосніша й важніша була справа Дорогичинської землі. Сю землю в 1391 р. дав був Ягайло Янушу кн. мазовецькому на вічність. Але се була батьківщина Витовта, і вернувши ся на Литву в 1392 р., Витовт відібрав її назад. Потім Жигимонт, оженивши сина Михайлушка з унучкою сього Януша, Офкою, надав брату її Болеславу Дорогичинську землю, з тим щоб він узяв її по його смерті доперва; про таку його грамоту згадує Длугош, але ми її не маємо²⁾. На сій підставі Болеслав по смерті Жигимонта забрав Дорогичинську землю собі. Литовське правительство зараз запротестувало. Справо загострила ся ще тим, що до Болеслава удав ся й Михайлушко і звідти заявив претенсії на Казимира за відібрані від нього землі, а сторону Болеслава узяло польське правительство.

Зложений в сій справі зїзд польських і литовських панів в Шарчові в осени 1441 р. не привів до нічого, тільки подразнив обидві сторони, тим більше, що підчас сих переговорів польські пани виступали також і в обороні інтересів Михайлушка, і також, розумієть ся, нічого тим не osiąгнули. На сї часи вкладає Длугош вище згаданий плян обероєння в князівства; мовляв він виник під впливом того огірчення в Польщі на Литву. Пізнійші переговори в дорогичинській справі не помогли також нічого, і з кінцем 1443 р. литовське правительство почало ладити ся до війни. Спровоаджено Татар і з ними попустошено мазовецькі землі, а при тім влетіло й Галичині. Дорогичин взято в облогу. Болеслав також стягнув свої сили, а Володислав на сї вісти поручив польським панам, зібраним в Пьотркові на зїзді, вислати поміч Болеславу. Сенатори дійсно вярдили шляхту Ленчицької, Куявської й Добринської земель против литовського війська, але не мали воевничого запалу свого короля. Вони розуміли, що такий оружний конфлікт знищив би унію до решти, тому старали ся здержати короля в його запалі й запропонували Казимиру перемире аж до повороту Володислава, що мав рішити справу. Перемире прийнято дійсно, а слідом Болеслав згодив ся продати свої претензії на Дорогичинську землю за 6.000 кіп грошей, і на тім

¹⁾ Archiwum Sanguszków I ч. 37 і 39. Новійша Monografia хх. Sanguszków (I с. 110) не дала до сього нічого цікавого.

²⁾ Пробує її відтворити Копистянський оп. с. с. 115.

стала умова. Але в Литві завзяте було так велике, що навіть виленський єпископ виступав против куна Дорогичинської землі, і Литвини роздраженні сею справою захопили сусідній мазовецький замок Венгров¹⁾. Все таки справа дорогичинська була убита.

Сей дорогичинський епізод виразно показав, в якій мірі в князівство Литовське еманціпувало ся з під всякого впливу Корони й перейшло супроти неї на самостійну роль. Великі сліди унії зникали. Вел. князівство Литовське здобуло собі фактично вповні суверенне, незалежне становище.

Та все помішала подія, якої годі було собі вгадати наперед: 10 надоліста 1444 р. в битві під Варною пронав безвісно король Володислав. Його наступником, розуміть ся, мав бути Казимир, і супроти напружених відносин до нього польські пани опинили ся в досить трудній позиції. На першім зїзді вони попробували ігнорувати все попереднє, й саме великокняже становище Казимира, та покликвали його просто яко престолонаслідника, аби взяв на себе регенцію в Польщі, поки прийдуть докладніші вісти за Володислава. Але Казимир збув се різними вимівками. Тоді прийшло нове посольство, що просило його вже на королівство — коронуватись на польського короля. Казимир знову вимовляв ся; заявляв, що він задоволений великим князівством, при тім підчеркував, що він був не намісником польським в Литві, а правдивим вел. князем. Але заразом давав зрозуміти, що він не дозволить на польського короля вибрати кого иньшого, а не його.

Польські пани, збентежені катастрофою, мусіли формально випрошувати Казимира у Литвинів, й сї, видно, того й чекали. Розуміть ся, з державного становища вел. князівства було б ліпше, як би Казимир зовсім вирік ся польської корони й справді задоволив ся вел. князівством. В таким разі з вибором иньшого польського короля, з иньшої династії, самостійність вел. князівства була б забезпечена від польських претензій. Але так радикально поставити справу в литовських кругах не відважились. Може сам Казимир особисто не хотів упустити польської корони, і литовські пани не мали сумління

¹⁾ Kodeks dypl. ks. Mazowieckiego ч. 120 і 186, Длугош IV с. 622, 670, 711—3, Codex ep. saec. XV т. I ч. 125 (лист писаний перед перемирєм, в 1444 р., а не в 1443, як даєтьє видавець), Wiszniewski Historia literatury polskiej V с. 356. Про сї події Caro op. с. IV с. 272. Прохаска Uchwały walnego zjazdu Piotrkowskiego (Ateneum 1887) і найновіше у Копицяньского, op. с. Зовсім хибно у Любавского Обл. дѣленіє с. 16 і 19.

вливати на нього в с'ім напрямі, а найважнійше те, що литовські правителі самі не хотіли розривати зв'язку Польщі й Литви, хотіли тільки забезпечити литовську автономію й поладити польсько-литовські спори по своїй мислі, користаючи з сеї нагоди. Тому вони не противили ся коронації Казимира на польського короля, тільки при сій нагоді хотіли дещо виторгувати від польських панів, і для того протягали, впливаючи в с'ім напрямі на Казимира. Не забудьмо, що Казимира оточували пани литовські, котрим, яко католикам, унія з Польщею давала привілеговане становище в в. кн. Литовським і перевагу над руськими князями; тому розривати з Польщею було не в їх інтересах. Виховавши ж Казимира під своїми впливами, вони могли тішити себе надією, що він і на польським престолі зістанеться під їх впливами, і вони через його вливатимуть і на польську політику. Се може вповні витолкувати їх політику, дарма, що з державного становища в. кн. Литовського вона мала як найгірші наслідки ¹⁾.

Ще кілька місяців прийшло в безплідних переговорах — Казимир відтягав ся. Польські пани, щоб настрашити Казимира, виступили з вибором на короля Болеслава мазовецького. Ся кандидатура загрозувала й відносинам литовським, би Болеслав, ставши польським королем, без сумніву підтримав би претензії свого свояка Михайлушка на литовський престіл. Тому довершений весною 1446 р. умовний вибір Болеслава — на випадок як би не згодив ся Казимир, мусів зробити своє вражіння в Литві, не тільки на самого вел. князя. На зїзді в Берестю, в вересні 1446 р. литовські пани виступили нарешті з своїми вимогами. Вони жадали повернення до в. князівства Поділя й забезпечення йому Волини, разом з спірними територіями (Олесько, Лопатин, Ратно, Ветли). Другим постулатом було перетворене уніонного зв'язку в простий зачіпно-відіорний союз в. князівства з Корonoю, то значить — признання обом державам рівного значіння, скасування всякої залежності вел. князівства від Корони, всякої державної оцінки Польщі над Литвою ²⁾.

Що з тими постулатами стало ся, лишається ся неясним. Длугош оповідає, що польські відпоручники мали поручення, або не брали на себе ніяких обовязків перед станами в. кн. Литовського, і підчас сього зїзду встигли намовити Казимира поки що не ставити гостро справи з тим литовським постулатами, а прийняти насамперед корону. Мовляв потім він сам, будучи королем, зможе по

¹⁾ Про сей епізод чимала література вказана в прим. 36.

²⁾ Длугош V с. 26—7, 141. Codex epist. saec. XV т. III ч. 5.

мисли своїй порішити її справи, — як Ягайло то робив. І Казимир згодився на се. Так каже Длугош, що до недавна був одиноким джерелом в сій справі. Та новішими часами віднайшовся фрагмент, чи властиво витяг з грамоти, з титулом: „Угода Литвинів з Польською короною, уложена кор. Казимиром у Парчові“. Тут Казимир, титулюючи себе уже польським королем, уставляє відносини Литви й Польщі по мисли литовських жадань і признає в князівству ті спірні території. З тої нагоди висловлена була гадка, що маємо тут правосильний акт, виставлений Казимиром за згодою польських відпоручників і ними контрастерований, а по просту замовчаний Длугошем. На підставі, мовляв, сього акту згодився Казимир прийняти польську корону, — отже литовські пани пустили Казимира, тільки діставши від польських відпоручників формальне забезпеченне своїх бажань¹⁾.

Однак так категорично того сказати не можна, і при сучаснім стані наших джерел справа лишається неясною. Безперечно, Длугош, як сучасник тих завязаних спорів, що велися на сій ґрунті потім між панами литовськими й польськими, в сій справі тенденційний. Він міг не одно освітити в користь своєї партії, так що на повність і докладність його оповідання не можна покластися. Але й робити якісь певні висновки на підставі згаданого документу, в тій формі якій його маємо, не можливо: приходиться вірити на слово тій надписи над фрагментом, не знати ким і коли зроблений. Тим часом в дійсності міг се бути тільки плян грамоти, або проект предложений до підписи польськими відпоручниками, а ними не прийнятий²⁾. Міг сю

¹⁾ Таку гадку про ексцерпт висловив пок. Левіцький в згаданій розвідці. В історіографії вона була однак прийнята досить скептично (див. нпр. Bobrzyński Dzieje Polski I с. 58). Дійсно Левіцький в своїй аргументації дещо пересолює; так він задає Длугошеві брехню на тій підставі, що польські відпоручники в своїм *salvus conductus* для Казимира згадують про свою *plena et omnimoda potestas*, тим часом як Длугош каже, що польські пани не дозволили їм приймати ніяких обов'язань: аргумент *contra*, розуміється, зовсім слабкий. В оцінці обставин перецінює Левіцький шанси Литви в берестейських переговорах: Польки мали вже на Казимира дуже сильну погрозу — вибір Болеслава. Слова акту 1499 р. (*Działyński Zbiór praw. litewskich* с. 76), де Левіцький бачив натяки на акт 1446 р., треба скорше розуміти про давніші акти, де йшла мова про інкорпорацію й залежність вел. князівства від Корони. Уважаючи висновки Левіцького занадто категоричними, однак не можемо безоглядно опиратися на самі оповідання Длугоша, як зробив Любавський, відкидаючи висновки Левіцького в своїй роботі про литовський сойм (с. 114—5): в сучаснім стані науки се був би рішучо — крок на зад.

²⁾ Сей погляд прийняв і Прохаска в своїй розвідці.

грамоту видати Литвинам і сам Казимир, як своє обов'язання супроти них, без участі Поляків.

Інтересний сей документ в усякім разі з того погляду, що по-казує дезідерати литовських панів, і з цього боку він згоджується ся зовсім зі звістками Длугоша про дискусії на пізнійших литовсько-польських соймах. Можна на певно прийняти ще й те, що Казимир сам в усякім разі прийняв на себе обов'язки в с'ім напрямі перед литовськими панами. Обов'язання привернути Литві границі з Витовтових часів було внесею і в загальний привилей станам в князівства, виданий Казимиром весною 1447 р.¹⁾

Але сповнити сї обіцянки вийшло далеко тяжше ніж дати. Скінчило сю на тім, що Казимир, звязаний тими своїми обіцянками, даними литовським панами, не схотів потвердити привилей станів польських, поясняючи, що не може цього зробити, поки не будуть сповнені бажання в князівства. На більш активну ролю він не здобув ся. Навіть коли Фридр. Бучацький, тодішній подільський староста, саме на початках пановання Казимира в Польщі захопив сусідню частину литовського Поділя (Межибож, Хмельник, Караул) — Казимир не здобув ся на якийсь енергійний виступ, хоч се було по просту провокацією супроти литовських жадань і даних Казимиром обіцянок. Він тільки „гнівав ся“ на Бучацького²⁾.

Правда не більше енергії показали й стани в. кн. Литовського. З своїми жаданнями виступили вони перед Поляками уже на першій спільній зїзді станів коронних і в. князівства в Любліні в маю 1448 р. Домагання свої поставили вони в душі тої берестейської грамоти: аби формула унії була змінена в значінню рівноправного союзу³⁾, і аби в. князівству було вернене Поділе та спірні волинські округи (Олесько, Лопатин і ин.). Але на се Поляки, як каже Длугош, винайшли дуже простий і делікатний вихід в душі унії 1385 р.: нехай всі землі вел. князівства придучать ся вповні до Польщі, тоді, мовляв, усякі спори й рахунки зникнуть. Се було, ро-

1) Codex ep. saec. XV т. III с. 12 § 13 (найновіше виданне).

2) Длугош V с. 38.

3) Gravarentur, ex his praesertim verbis, ubi Wladislaus rex P. et Alexander m. Lith. dux omnes terras Lithuaniae et Russiae regno Poloniae perpetuo scribunt se incorporasse, univisse, et appropriasse, — petentes, ut verba huiusmodi ex literis inscriptionum tollerentur, ne praelatos, principes et barones Lithuaniae declararent regno Poloniae perpetuo esse obnoxios et quodammodo inferiores et subiectos (Длугош). Порівняти слова грамоти 1446 р.: in fraterna caritate... confederamus, complicamus, componimus et liga perpetua colligamus, ut qui amicus esset Polonis, erit et Lythvanis et e contra.

зумієть ся, цинічною іронією, але на неї литовські пани, як каже Длугош, відповіли тільки проханнями, аби сповнено їх бажання, бо вони не годять ся на скасування державного становища вел. князівства. Польські пани відкинули їх прошення: вказали на акт унії 1385 р. та доводили, що Поділя від часів Казимира В. все належало до Польщі. Були се аргументи важні більше для Длугоша, як для литовських панів: акту 1385 р. литовські пани не вважали для себе обовязковим, як то зазначив і Длугош, оповідаючи про переговори в 1451 р., а вартість другого аргументу — про стару приналежність Поділя до Польщі ми теж знаємо. Але Поляки мали переконання, що забили баки Литві основно. „Бояре литовські, вислухавши се й переконавши ся, що бракує їм правди, перестали говорити й доминати ся Поділя“, наївно кінчить своє оповідання Длугош¹⁾.

Сі перші пересправи були взірцем для всіх пізнійших. Вони відновили ся на зїзді 1451 р., де Литвини між иньшим доводили, що уніонні акти, видані самими великими князями, не важні й не обовязують їх, бо видані без участі станів в. князівства. Потім переговори вели ся знову на зїзді 1453 р.²⁾ Сторони дебатували, а Поляки лишали ся *beati possidentes*. Коли вірити Длугошеви, то вже по першій зїзді всі розважййші литовські сенатори прийшли до переконання, що з тих жадань нічого не буде і більше для принціпу поновляли єї переговори. І се не виглядає неправдоподібним.

Таку податливість литовських панів треба перед усім толкувати тою загальною вище вказаною нерішучістю литовських сенаторів в справі унії — що вони вважали звязок з Польщею потрібним в своїх интересах. Мали своє значінне також і впливи Казимира. Длугош оповідає, як Казимир заспокоював польських сенаторів, запевняючи їх, що стоїть по їх стороні, але просить бути можливо толерантними з Литвою, аби не загостряти відносин³⁾. По тім можемо міркувати, як лагодив він литовських панів. Тільки та було ріжниця, що на польських панів, з їх більшим призвичаєннем до конституційних форм, Казимирові умовляння не мали ніякого впливу (та в дійсности Потяки й не мали причин гарячитись, маючи в своїх руках спірні землі). А у Литви династичне почуте було ще сильно, престиж особи

1) Длугош V с. 46—8. Аргументацію польських панів з 1448 р. в справі Поділя пробував недавніми часами відживити др. Прохаска в своїй розвідці *Podole lennem korony*; але що можна дарувати політикам XV в., тяжко переносити в науку в наших часах.

2) Длугош V с. 80, 95, 135. Кореспонденція про сі зїзди (менше интересна) в *Codex ep. saec. XV t. I 2*, ч. 107, 109 і 125.

3) Длугош V с. 46, 91, 96.

володаря великий, його особистий вплив майже не обмежений¹⁾. Тому на Литву Казимирові наближування ся до лагідности, терпеливості мали рішучий вплив. Поляки ж, зміркувавши, з ким мають діло, і супроти Казимира і супроти литовських панів ставили ся тепер рішучо й безоглядно.

До сих відносин підлила ще олію справа Волини, виникши з нагоди смерти Свитригайла. Поляки, не зробивши для прилучення Волини нічого по смерті Жигимонта, тепер дуже заметушили ся, коли рознесла ся звістка про хоробу Свитригайла, й треба було чекати його скорої смерті. Волинь вони уважали своєю. Длугош каже, що Свитригайло видав Полякам запись, де обовязав ся держати Луцьк в імені Корони й при смерті своїй передати його Польщі: тим мовляв титулом він мав до своєї смерти маєтности в Галичині. Провірити правдивість сеї звістки не можемо, але, видно, в усякім разі польські пани на певність таких обіцянок Свитригайла не покладались. В вересні 1451 р. перед Казимиром ставили ся відпоручники польських сенаторів і поручали йому, аби зайняв ся волинською справою та допильнував прилучення Волини. Инакше вони грозили конфедерацією: шляхта польська сама збереть ся й силою забере Волинь. Длугош, що сам був між тими відпоручниками, додає, що сенатори брали то на себе, що піддержать сю справу оружно, а від короля тільки жадали широкого поступовання (*praga mens*)²⁾.

Але в тім то й була трудність для Казимира. Як ми знаємо, Свитригайло давно вже признав себе васалом в князівства, і в вел. кн. Литовським ніхто й гадки не мав, щоб по його смерті відстунити Волинь Короні. Коли тепер Поляки зажадали від короля, аби допильнував інкорпорації Волини, Казимир вибрехав ся, збувши їх запевненнями, що в волинській справі приє Короні, але просить нічого не зачинати в сій справі, аби не дражити Литви, щоб не збунтовалась³⁾.

1) Прояви сих прикмет будемо ще далі стрічати аж надто виразні.

2) Длугош V с. 90—1.

3) Приймають навіть, що Казимир ще в 1450 р. забезпечив Волинь в. кн. Литовському, прийнявши присягу від луцького старости Шиловича, що він буде держати Луцьк „къ великому князівству Литовському“ — *Stadnicki Synowie II* с. 202, *Sago IV* с. 441, пор. Любавській Обл. дѣленіє с. 42. Присяжна грамота Шиловича (видана в Актах Зап. Р. I ч. 53) не має дати, але тому що вона прилучена до надання Шиловичу маєтностей на Волини з 24/VII 1450, кладуть і її на тойже час. Але в 1451—2 рр. луцьким старостою був не Шилович, а Немира. Він підписаний з сим титулом на грамотах Свитригайла 1451—2 рр. — *Arch. Sang. I* ч. 47, 48, 49. З тої причини, очевидно, наділяє його Казимир наданнями на початку 1452 р., щоб до себе прихилити

Відповідно до сеї рецепти польські пани не рушають волинської справи на литовсько-польським зїзді в Парчові, в осени 1451 р. Але за кілька місяців Свитригайло умирає, і Волинь переходить до вел. князівства. Длугош оповідає, що Литва закупила Свитригайла дарунками і обіцянками (не знати, що вже могла вона обіцяти чоловіку на смертельнім ложі!) і він перед смертю наказав передати Луцьк Литві. Ще за життя його прибув на Волинь кн. Юрий пинський, Радивил і Юрша з військом, аби обсадити волинські замки, й перейняли Волинь на вел. князівство з смертю Свитригайла, що стала ся 10 лютого 1452 р.¹⁾ Старий провідник автономістів вел. князівства лишив ся в тім вірним собі до смерті!..

Вість про прилучення Волини до в. кн. Литовського, як треба було й сподівати ся, незвичайно подразнила Поляків. Особливо ярилася малопольська шляхта, з своїм провідником еп. краківським Зб. Олесніцким. Скликано було в сій справі кілька зїздів — в Кракові, Сендомирі, Львові. Загал стояв за тим, аби зараз іти походом і відібрати Луцьк оружно. Казимир пробував лагодити сеї запал, але його поведження в сій справі було за надто двозначне, аби його намови могли заспокоїти когось в Польщі. На закиди шляхти йому приходило ся толкуватись тим, що литовські пани його не слухають і роблять на перекир! Ухвалено було вже, аби шляхта земель Сендомирської, Люблинської й Галицької Руси рушила для оружної окупації Волини. В в. кн. Литовським також ладили ся до оружної оборони своїх прав. Та загамували війну польські пани, що шукали ласки у короля для своїх особистих справ — тає толкує се Длугош. Вони потрапили здержати похід²⁾.

За всім тим роздраження на короля було дуже велике. Приходило до прикрих сцен від провідників шляхетської опозиції. Нарешті справа скропила ся на потвердженню коронних привилеїв, яке Казимир стільки літ протягав, покликуючи ся на свою присягу станам в. кн. Литовського. Справа ся вже й перед тим дуже дражила шляхту, тепер же зібрала громи на голову Казимира. На колїнах випрошував

(Arch. Sang. I ч. 50). І він дійсно передає Луцьк литовським панам — Длугош V ч. 104. Нагомість Шилович був старостою володимирським в 1460-х рр., потім маршалком Волинської землі, й на уряд луцького старости міг поступити хіба пізнійше. Його присяжна грамота з луцького староства належить до остатніх літ Казимира, як то вказує й обовязанне — передати Луцьк тому з Казимирових синів, який буде в. князем литовським. Вольф (Senatorowie с. 22) кладе її на р. 1480, але близьких мотивів не подає.

¹⁾ Длугош V с. 104—5.

²⁾ Ibid с. 106—7.

ся він перед панами від потвердження. Нарешті мусів пообіцяти, що потвердить на другий рік, бо заносило ся на формальне повстання¹⁾.

Ся буря, викликана волинською справою, як то часто буває, прочистила атмосферу й спожила нагромаджену електричність. Щоб не протягти далі справи з потвердженням привилеїв, Поляки на спільнім литовсько-польським зїзді в Парчові, в червні 1453 р., розмірно здержливо виступали в волинській справі. Вони жадали полюбовного суду перед Казимиром, папою або котримсь європейським володарем, инакше грозили, що відберуть Волинь оружно при першій нагоді (tempore opportuno). Відпоручники в. кн. Литовського запропонували на судю татарського хана, але Поляки на нього не пристали. З свого боку й Литвини, маючи против себе польські претензії на Волинь, ще слабше, ніж давніше, виступали з своїми дезидератами в справі Поділя й змінення формули унії. Роздраження було велике, але обопільні претензії, стрівши ся, до певної міри знейтралізували себе²⁾.

Казимир по остатній бурі рішучо канітулює перед Поляками: потверджує коронні привилеї, з деякими дрібними застереженнями, пускає в непамять свої приречення панам в. князівства, й від сього часу іде вповні за польською політикою. Чи був се у нього свідомий політичний план, як припускають часто новітні історики, чи простий брак витривалости й характеру, се трудно осудити. Нема сумніву в кождім разі, що на ослаблення напруження в Польщі й зближення Казимира до польської суспільности дуже сильно вплинули тоді пруські справи: повстання пруських міст і станів против рицарів, підтримане Польщею, й війна, що виникла наслідком того, а мала характер національної боротьби Поляків з німецькими рицарями й закінчила ся підданством рицарів Польщі та прилученням західньої Пруссії до Корони.

Напруження між Литвою й Польщею одначе тільки ослабло, а не зникло. Наскільки не вірно дивили ся на себе обидві сторони, показують такі факти, як обвинувачення Литвинів у Польщі, що вони напускають Татар на коронні землі, а з литовського боку нпр. жадання поруки безчечности для литовських відпоручників, коли вони виберали ся на польсько-литовські зїзди, або поголоски, що Поляки хочуть Литвинів порізати на таких зїзді³⁾. Довга й тяжка пруська

¹⁾ Ibid. с. 107, 109—112, 115. Про попередні переговори про потвердження коронних привилеїв — ibid. 38, 70, 86. Первісний проєкт потвердження, виладжений ще 1447 р., див. Codex ep. saec. XV т. III ч. 13.

²⁾ Длугош V с. 135 — 7. Інтересна реляція (з грудня 1453 р.) в LЕKUrkb. XI ч. 321.

³⁾ Длугош V с. 56—7, 95, 136, 609, Літопись Биховця с. 57—8

війна (1454—1466) як з одного боку зблизила польську суспільність до короля й ослабила її претензії на Волинь, так з другого боку дала духу станам вел. князівства Литовського. Вел. князівство лишило ся нейтральним в сій польській національній війні й фрондувало против Корони й Казимира. Але фронда ся йшла дуже слабо й анемічно, й Казимирови удавало ся своїми особистими впливами без трудностей її гамувати.

Фонда ся перед усім обертала ся коло давніх двох точок — Поділя й формули унії. Але до них прибула тепер ще й третя — іменування особіного вел. князя для Литви. Поки литовські пани рахували на свої впливи у Казимира й за його помічю сподівали ся досягнути різні здобутки в Польщі, доти їм не приходила в голову серйозна гадка про усталення особіного вел. князя. Литовські магнати, що держали в своїх руках управу краю, могли як раз собі хвалити такий стан річей, що Казимир тільки зрідка заглядав до Вильна, лишаячи їм майже безконтрольну управу.

Та й кандидата такого, щоб для нього варто було міняти *statum quo* не було зовсім. Претендентом був Михайлушко Жигимонтович, але Казимир мав на нього завзяте після кількох атентатів на його життя, а пани литовські були йому неприхильні. Бо хоч в Литві і на Жмуди Михайлушко мав прихильників, не мав він загалом популярности між панами: для Русинів він був репрезентантом литовського елемента; литовські пани бояли ся, що він буде мстити ся за зраду його батькови і йому. До того пани руські й литовські однаково могли бояти ся від нього нових переслідувань на панів, як за його батька. В 1447 р. попробував він перепросити Казимира, й вивросив авдієнцію у нього, але Казимир і пани литовські не пішли на згоду¹⁾. І Михайлушко далі тиняв ся по чужих дворах, шукав помочи, та пробував щось захопити в вел. князівстві. Так в 1449 р. удало ся йому з татарською помічю захопити Сіверщину: Новгород Сіверський,

¹⁾ Длугош V с. 35. Підчас першого видання цього мого тому одинока наукова біографія Михайлушка була у Вольфа Ród Gedymina с. 62 і далі, і я тоді вказав, якими новими, або лишне виданими документами треба її доповнити (LEKUrkb. IX ч. 925 і 926, X ч. 28, 186, 192, 336, 379, 389, 597, 623, 642, 665, Cod. ep. saec. XV т. III ч. 10). Не давно з'явила ся біографічна праця Кошляцького, де сей матеріал вже використаний (за багато віри дано одначе ширшій русько-литовській літописи). Не використані в ній зістали ся деякі звістки в LEKUrkb. т. XI (він вийшов, мабуть, за пізно для того) — ч. 15, 58, 157 (погоди про посольство Казимира до Михайлушка і помирненя їх, перед самою смертю Михайлушка).

Стародуб, Брянськ і інші міста, але Казимир зараз їх відібрав¹⁾. В пізнійшій русько-литовській літописі є звітка, що Михайлушко з московською помічю захопив бург раз також Київ, але се досить сумнівно²⁾. Але з кінцем 40-х рр. Михайлушко таки сильно доїхав Казимирови завдяки союзу з Срдюю. Його союзники Татари кілька разів нападали на землі в. кн. Литовського й Польщі і в 1449 р. становище Казимира було досить небезпечне. Михайлушко з Татарами погромив його військо, страшенно попустошив землі вел. князівства й захопив рад пограничних замків. Але кінець кінцем тривалих здобутків йому не удало ся досягнути. Взагалі в вел. князівстві останніми часами він, очевидно, ніякого значнішого опертя не мав, навпаки уступали ся за ним польські магнати³⁾. Нарешті несподівана смерть перервала його заходи: в 1451 р. він умер на Московщині — від отрути, як казали⁴⁾.

Як оповідає Длугош, польські пани з початку, бажаючи вирвати Казимира з під впливу литовських панів і литовської політики, самі намовляли його, аби передав вел. князівство в управу якомусь князеві, „прихильному до нього й до Корони“; але Казимир не хотів упускати з своїх рук велике князівство⁵⁾. Коли побачало ся потім, що Казимир перейшов на дорогу польської політики, Поляки,

1) Про окупацію Сіверщини Михайлушком — Длугош V с. 61 і LEKUrkb. X. 491 нотка 2, Skarbies ч. 1883 і 1884.

2) Літопись Биховця с. 56. Ціла обстановка сеї події того рода, що ми її ані руш не можемо сконтролювати іншими джерелами, бо те що знаємо про Михайлушка з інших джерел, не знаходить ся в літописі, і навпаки, так що всі її оповідання про Михайлушка вимагають великої обережності, а між ними й історія про кївську окупацію підозріла досить, хоч її й приймали дослідники: нпр. Саго IV с. 268, Любавській Сейм с. 106—7; новіший біограф Михайлушка Копилянський теж прихильєть ся до неї (с. 152). В кождім разі хронологічне означенне сього епізода в літописі неможливе: в ній Михайлушко, по своїм повороті з Мазовша (значить 1444) і нещасливій конспірації на Казимира тікає до Брянська, там збирає військо і з немолодою московською помічю опановує Київ. Казимир послав Гаштовта, той відберє Київ назад, і тоді Казимир дає Київ Олелькови. А в дійсности Олелько дістав Київ ще 1440 р.! Любавський, кладучи на підставі Стрийковського (!) сеї епізод на р. 1442—3, робить крок назад навіть в порівнянню з Каро, що клав його на рр. 1449—51. Дійсно, коли приймати сеї епізод, то його треба класти на кінець, а не початок 1440-х років. ³⁾ Длугош V с. 87—8.

4) Длугош V с. 105, Літоп. Биховця с. 56. Новіший біограф Михайлушка Копилянський кидє тїнь сеї смерті Михайлушка на м. Йону, до котрого тоді підобрав ся Казимир (ор. с. 163).

5) Длугош V с. 141.

розумієть ся, не мали потреби поновляти сеї пропозиції. Натомість се жадання почали підіймати литовські пани, від коли переконали ся, що Казимир забув свої обіцянки й перейшов у службу Польщі. Провідником сих автономистів став той самий Гаштовт, колишній шеф литовської реґенції за малолітности Казимира.

Уже з 1453 р. маємо звістки про змагання в вел. князівстві до вибору нового великого князя. Литовські пани скаржили ся перед вел. магістром пруським на Казимира, що тримає з Поляками; ходили поголоски про союз литовських панів з Татарами, щоб скинути Казимира, відірвати ся й висадити вел. князем Радивила; маємо якусь глуху звістку про повстання против Казимира підчас його побуту на Литві¹⁾. Потім знову такі звістки маємо з 1455 р.; на весну того року, каже Дługош, Казимир удав ся на Литву і там „загамував неспокій (*plures motus*), піднятий Гаштовтом, і відвернув Литвинів від переміни відносин, яку вони задумували“²⁾.

Літом 1456 р. рада в. князівства вислала своїх послів в Ленчицу до Казимира з такими жаданнями „панів і всього вел. князівства“. По перше — аби Казимир вернув вел. князівству Поділля, як присягав їм, приймаючи польську корону; инакше вони оружно постараять ся вернути собі сю й инші відірвані від в. князівства землі. По друге — аби Казимир вернув ся на Литву й там перебував. Жадання се, що мало метою знову взяти Казимира під литовські впливи, укрито було в форму турботи про безпечність короля. Логічного виводу з сього жадання не зроблено, але він сам собою ясний: инакше стани вел. князівства виберуть собі осібно великого князя. Такий кандидат тоді вже був — в особі Семена Одельковича, що не задовго перед тим (1454 чи 1455) дістав Київське князівство по батькови. Він був репрезентантом руського елементу, а оженивши ся з донькою Яна Гаштовта, став у близькі відносини з литовськими панами, і тепер був спільним кандидатом і литовських панів і руських князів на великого князя³⁾.

В Польщі розуміли сі жадання так, що литовські пани хочуть використати тодішні трудні для Казимира обставини — пруську війну. Говорено навіть про союз Литви з Прусією. Можливість оружної боротьби Поляки брали зовсім серіозно: на Поділля вислано комісарів, щоб на ново відібрати від державців присягу короні Польській

1) LEKUrkb. XI ч. 296, Skarbies ч. 1904, 1907—9.

2) Дługош V с. 198, пор. 203.

3) Перед тим такої загально прийнятої кандидатури, видко, не було—див. нпр. реляцію про кандидатуру Радивила в LEKUrkb. XI ч. 296.

і приготувати тутешні замки до боротьби з Литвою. Казимир одначе ліпше знав сю литовську фронду і в відповідь на її литовські петиції сам поїхав на Литву, не вважаючи на велике незадоволення й спротивлення польських сенаторів. Вони бояли ся, очевидно, аби Литвини знову не перетягнули Казимира на свій бік. Відїзджаючи з Польщі в жовтні тогож року й беручи з собою коронну печатку, Казимир мусеї навіть видати письменно приреченне польським сенаторам, що не видасть, ні від чїми намаганнями, якогось акту на некористь Польщі або її земель. Заразом обіцяв, що він не порушить і не скасує якимсь актом уніонних умов з часів Ягайла й Витовта, і як би якийсь акт в такім напрямі був ним виданий, то він вперед оголошує його неважним. Тільки так звязавши, пустили польські сенатори Казимира з Польщі¹⁾.

Не вважаючи на пруську війну, що ярила ся тоді, Казимир зістав ся на Литві цілу зиму, лагодячи литовську опозицію. Опіраючи ся на своїй партії — себ то таких панах, що з ріжних особистих мотивів бажали, аби Казимир і далі лишив ся великим князем, він почав обробляти й иньших, і осягнув зовсім несподівані результати. Коли на загальнім зїзді панів вел. князівства, на Рїздво, Казимир став дорікати панам за жадання, переказані через те літнє посольство, присутні вирікли ся всякої участі й відомости. Вони зложили всю справу на Гаштовта й навіть жадали укарання ініціаторів сього посольства. Від карання Казимир, розумієть, ся здержав ся. Навпаки він старав ся придбати собі прихильність панів щедрими наданнями й ласкавим поводженнем, та приглушити тим велику опозицію, і дійсно в значній мірі осягнув свою мету²⁾.

З польського боку підносили докори, що Казимир такими знаками прихильности підливає тільки оливу в огонь литовських претензій: на соїмі 1459 р. навіть прийшло ся йому наслухати ся від Поляків гірких докорів за його надмірну ніби прихильність до Литви³⁾. Але Казимир розумів сю справу ліпше. Одиною формальною уступкою Литвинам з його боку, скільки знаємо, було потвердження в 1457 р. земського привилею 1447 р., що містив в собі, як знаємо, обіцянку держати в. князівство в границях часів Витовта: стани вел. князівства могли се толкувати як обіцянку постарати ся про повернення Поділя⁴⁾. Та обіцянок Казимир взагалі не більше жалував, певне, перед литовськими панами як і перед Поляками.

1) Длугош V с. 227 — 8, 234 — 235. Codex ep. saec. XV т. I 2 с. 157.

2) Длугош V с. 240. 3) Ibid. с. 294—5.

4) Dziatyński Zbiór praw litewskich с. 28.

Сі особисті заходи Казимира на кілька років припнали агітацію литовських автономістів, тим більше, що головний провідник її, Ян Гаптовт умер слідом (1458). Але далі почала вона знову відзивати ся. Литовські пани знову носили ся з пляном оружноі окупації Поділя, з огляду на пруську війну, що займала Поляків, і кримський хан Хаджи-герай хвалив ся Полякам, що литовські пани кілька разів накликали його до походу на Камінець. Казимир скликав весною 1460 р. литовський сойм до Береста, щоб на нїм заспокоїти сей вовничий запал Литви, і се очевидно до певної міри йому знов удало ся — бодай на якийсь час. За те справа осібного вел. князя виникла слідом знову. На великоднім литовським соймі в Вильні 1461 р. присутні князі й пани однодушно (*uniformi sententia*) просили Казимира, аби він або сам постійно перебував на Литві або іменував великим князем Семена Олельковича. Казимиру одначе удало ся ту справу знову пустити в проволоку¹⁾.

На січневий польський сойм в Пйотркові 1463 р. прибули знова литовські послы; вони жадали вже не тільки Поділя й пограничних з Волинею округів, а й Белзької землі, инакше грозили війною — „розливом християнської крови“. Жаданне звучало як ультиматум, тому Казимир на згоді за висланими від сойму послами сам поспішив ся на Литву. Йому вдало ся насамперед осягнути те, що справу пущено знову на обради спільних литовсько-польських зїздів. Перший з них був визначений на осінь, найдальше на початок 1464 р. Але Казимир, що зимою 1463/4 р. знову поїхав на Литву, „гамувати збунтованих литовських панів“, бояв ся, аби пересправи на такім зїзді не подражнили литовських панів іще гірше. Тому відложив зїзд, а сам тим часом лишив ся на Литві до великоддя, стараючи ся відвернути Литвинів від плянів війни з Польщею²⁾.

Поляки тоді хотіли кінче притягнути Литву до участі в пруській війні й обіцяли віддати Литвинам сусідні з Жмудю пруські землі, аби їм лише помогли. Але вел. князівство тримало ся нейтральности й хотіло використати сю війну для своїх рахунків з Польщею. Виливами Казимира сі пляни одначе знову відсунено. Осінній зїзд 1464 р., в с. Ломазах (між Берестем і Парчовим), був знову відложений; на нїм були порушені справи Поділя, Волини й реформи унії, але через різні недогоди сі наради відложено на рік. Чи відбув ся сей новий зїзд, не знаємо, бо Длугош, що служив нам майже одним джерелом до історії литовсько-польських відносин за Казимира, перестає

¹⁾ Длугош V с. 304, 314, 331.

²⁾ Ibid. с. 366, 372.

ними займати ся від сього часу. Він запримічає тільки, що покінчення пруської війни в 1466 р. було дуже немиле литовським панам, бо від коли Польща мала свободні руки, вони вже не відважали ся думати про оружну боротьбу з нею¹⁾.

Ся обставина мусіла дійсно вплинути на прохолодження литовського западу, тим більше що він, як ми бачили, і без того був не дуже гарячий. Але й Поляки, перебувши стільки літ на стаковниці відпоринім супроти Литви, не мали завзята до агресивних виступів. Що правда, маємо принактову звістку, що малопольські пани на пйотрковськїм сеймі 1470 р., коли Казимир жадав ухвалення податку, жадали від нього, аби при новім потвердженню привилеїв зазначив, що Поділе й Волинь належать до Корони²⁾. Але видко, що ся справа, хоч порушувала ся (се мусіло бути), вже не викликала давнійшого напруження. Маємо другу, але пізнійшу, і не зовсім певну звістку, що справа реформи унії піднесена була ще на зїзді в Парчові в 1473 р.³⁾. Взагалі хоч відносин Литви й Польщі не полагоджено, і обопільне недовіре лишало ся далі (знаємо таку поголоску, що страшний напад на Польщу Татар в 1474 р. накликали литовські пани!), — але давнійше напруження значно ослабло. Вел. князівство Литовське напр. брало участь в заходах Казимира коло чеської корони — ухвалило для сеї справи податок і послало військо⁴⁾.

Справа іменовання осібного вел. князя тим часом не сходила з порядку дня. Давнійший кандидат — Семен Омелькович умер 1470 р., але тим часом почали підростати у Казимира сини, й стани вел. князівства жадали, аби дав їм вел. князем котрого небудь з них.

¹⁾ Длугош V с. 385—6, 402, 464, Дневник Люблин. сойму 1569 р. с. 79 (текст Дзялинського). Каро (V с. 511), опираючи ся на тім, що звістки про спір за Волинь і Поділе у Длугоша уривають ся з зїздом в Ломжах, думає що справа була полагоджена десь слідом на принципі *uti possidetis*. Але згадка Длугоша про вражінне на Литву від згоди 1466 р. такому припущенню рішучо противить ся. Так само Любавський (Сейм с. 125) робить за надто категоричний вивід з мовчання Длугоша, кажучи, що литовські пани „вже не рушали справи Поділя й Волини й обмежали ся тільки тим, що від часу до часу просили Казимира дати їм великим князем когось з синів“⁴⁾. В дійсности тільки звістки наші уривають ся тут, а не самі спори.

²⁾ Bielski Kronika вид. Туровського с. 834.

³⁾ Про зїзд в Парчові 1473 р. — Дневникъ Люблин. сейма ч. 79 (текст Дзялинського): се одинока згадка про такий зїзд, і може бути що тут помилка в даті.

⁴⁾ Про Татар — Длугош V с. 609. Чеська справа — *ibid.* с. 578 і Бельський *ib.* с. 851.

Так випадком довідуємо ся, що на литовськiм соймi в мартi 1478 р. литовськi панн дуже просили Казимира¹⁾, аби дав їм вел. князем котрогось з синiв, що були з ним тодi на соймi: або старшого — Казимира (родженого 1458 р.) або другого — Ольбрахта (родженого 1459 р.). Ольбрахт мав при тiм також зi слiзми просити батька, аби дав його на вел. князя, але Казимир рiшучо заявив, що до своєї смерти нікому не дасть вел. князiства. Те ж саме чуємо пiдчас побуту Казимира в Литвi весною 1480 р.: прошено його, аби лишив ся сам на Литвi, або дав вел. князем котрогось з синiв, але Казимир не годив ся ані на одне ані на друге²⁾. По тiм аж до смерти його (1492 р.) не маємо жiяких звiсток з литовсько-польських вiдносин.

Таким чином за цiле пiввiкове панованнє Казимира вiдносини вел. князiства до Корони були в високiй мiрi неяснi. Унiя формально була розiрвана. Литовськi стани виразно заявили, що всi давнiйшi акти унiї признають вони неважними й для них образливими. Поляки ж не хотiли уложити нового унiйного акту вiдносно до їх бажань. Вони хотiли тримати ся давнiйших актів, i як ми бачили, змусили й Казимира, що обцяв їм не видавати нових унiйних привилеїв в дусi литовських жадань. Одначе й видати якогось потвердження давнiйших унiйних актів він не вiдважив ся, та й не мало б воно значiння супроти того погляду, який мали стани в. кн. Литовського на акти унiї — розумiючи її як свобiдну умову народiв, а не самих володарiв. Та й самi Поляки ще вiд р. 1401 зiйшли на таке становище супроти унiї.

Реально беручи, унiя не iснувала. Навiть союз Польщi й Литви був зiрваний, не iснував, як то показували вiчнi погрози вiйною, з початку з боку Польщi (дорогичинський iнцидент), потiм з боку вел. князiства, не кажучи вже нпр. про становище вел. князiства супроти пруської вiйни. Тiльки своєю особою звязував сi двi держави Казимир, звязком непевним i невиясненим, та особистими впливами лагодив конфлiкти. З його смертю увiрвав ся й сей звязок.

¹⁾ Magno studio et sonatu—Длугош V с. 669. Пане пробує доглянути в сiм литовськiм жаданню спеціальних мотивiв: мовляв з огляду на перспективу боротьби з Москвою й Кримом литовськi панн вважали потрібним мати в. князя на мiсцi (с. 46—7). Але й свiдомiсть такої перспективи й вплив її на жаданнє литовських панiв — все се рiчи дуже непевнi.

²⁾ Длугош V с. 698.

Казимир умер в вел. князівстві, в Городні, 7 червня 1492 р., оточений панам вел. князівства, в присутності своїх молодших синів Олександра й Жигимонта. Дуже скоро появилася версія, що Казимир сам перед смертю призначив на польський престіл Ольбрахта а на вел. князівство Олександра. Ця традиція стала потім офіційною. Але що в найперших листах ради вел. князівства й самого Олександра про сей тестамент нема згадки, дуже можливо, що ця історія з тестаментом була цущена литовськими кругами пізнійше, для оправдання вибору Олександра на великого князя¹⁾.

Навчена попередніми труднощами, коли треба було дістати особного вел. князя для в. кн. Литовського, рада вел. князівства зараз по смерті Казимира поцінила ся лишити у себе Олександра. Він мав бути тимчасовим управителем вел. князівства, „для нѣкоторыхъ пригодъ и нагабаней непріятельскихъ на отчину нашу“, а вже на день 11ї, 20/VII визначено сойм вел. князівства для вибору вел. князя. Зроблено се без порозуміння з польськими сенаторами, як того вимагали давні уніонні акти і як то пригадували литовським панам польські на першу вість про смерть чи хоробу Казимира²⁾. Правда, в попередніх часах уніонні акти дійсно стратили своє значінне, й сама унія властиво не істиувала; але виразно зазначити се в своїм поступованню рада в. кн. Литовського також не хотіла, й поступаючи против тих постанов унії, заразом старала ся злагодити можливо своє поведженне. Вона з великою готовістю відкликала ся на візвання Поляків до солідарного поступовання, обіщувала, що візьме участь в проєктованім Поляками спільнім соймі для полагодження відносин обох держав — „што бы было отпущено а любо оменшано с обустороны, раднымъ а сираведливимъ обычаемъ оправити“. Тим усім силкувала ся вона огладити вражінне від свого самовільного поступовання в виборі Олександра. Для сього послужила й історія з тестаментом Казимира. Посольством висланим до польських сенаторів, рада повідомила їх про тестамент Казимира³⁾ і свій замір вибрати Олександра. Про сей вибір говорила вона як про річ уже рішену, не згадуючи

¹⁾ Див. про се ще в прим. 37.

²⁾ На се є натяк в литовським посольстві до Польщі, скоро по смерті Казимира (Яна біскупа лудького й Солтана Олександровича) — Лит. Метрика, Записи, кн. V л. 131 (я користав з копії сих актів, в теках Онацевича — Инст. Осолінських ч. 2938).

³⁾ „Его милость будучи доброе памяти передъ часомъ сконанья своего поведиль намъ слугамъ своимъ волю и умыслу своего, естли бы его милость Богъ милый не вховаль, tedy его милость наменьль наномъ коруны Польское по своемъ животе наяснейше княжа Яна

нічого про участь в нім Поляків. За те з свого боку усильно поручала польським сенаторам вибрати собі королем Ольбрахта, відповідно до того тестаменту. Теж саме поручав їм Олександр, покликуючи ся на свідомство литовських панів про Казимирів тестамент¹⁾. Тут у перше чуємо про той тестамент, і як сказав я вже, дуже правдоподібно, що рада вел. князівства й пустила сю історію для того, аби оправдати своє самостійне поступованне в виборі в. князя.

Вибираючи Олександра, одного з молодших королевичів, литовські пани забезпечали вел. князівство від персональної унії з Польщею. Здасть ся, для того-ж вони, з самим Олександром разом, так усильно поручали Полякам вибрати королем Ольбрахта. По їх думці й стало ся: Ольбрахта вибрано королем, а ще перед тим вибраний був вел. князем Олександр, на загальнім зїзді земель в. кн. Литовського.

Се перший раз, скільки знаємо, вибір вел. князя переведено на соймі всіх земель. З канцелярської записки довідуємо ся, що запрошення на зїзд були вислані в усі землі вел. князівства: до Київів, до Смоленська, до Витебська, до Полоцька, до Луцька... Заховані в цілости листи на Волинь адресовані до „всіх князів, панів і земель Волинської землі“, осібно від Олександра й осібно від ради вел. князівства. Подаючи до відомости смерть Казимира, сі грамоти пригадують присягу, що нею Казимир „обовязав и запечаталъ всихъ насъ души, и ваше милости братъи наше“ — вибрати по смерті його одного з синів. Тут отже про тестамент мови не буде ще в його пізнійшій формі, гадки про нього ще не вияснили ся. Пани ради пояснюють, що задержанне Олександра в вел. князівстві не ставить ніяких перешкод свободному вибору в. князя, заохочують аристократію провінцій до солідарности з вел. князівством Литовським, і просять для участі в виборі вислати на сойм „старшихъ васъ десять або двадцать, або колько ся вамъ увидитъ“. Крім вибору в. князя сойм мав також обсудити різні справи „для доброго и исполитого земьского“²⁾.

Олбрахта сына его милости (якожь домнимами, ижъ вашей милости есть ведомо черезъ некоторое всказанье его милости господара нашего), а намъ его милость слугамъ своимъ уменьилъ господаремъ наяснейшого княжати сына его милости Олександра“.

1) Посольство біскуна луцького — Акты Западной Россіи т. I ч. 101. Нове припінненне, аби Поляки вибрали Яна Ольбрахта, — в посольстві Станіслава Петрашковича й Войтеха Нарбутовича Лит. Метрика Зап. V л. 131.

2) Листи до волинських панів — Акты З. Россіи I ч. 100—1, записка про розсиланне листів подана у Любавского Сеймъ с. 135.

Подробиць самого вибору маємо досить мало. У Стрийковського знов згадується, що була кандидатура на вел. князівство братанича звісного нам претендента Семена Омельковича — Семена Михайловича, кн. случького, і що у нього були прихильники, але вел. князем згідно вибрало Олександра¹⁾. Ця кандидатура Семена не дуже певна, але що вибір Олександра не стрів ніякої поважнішої опозиції і пішов гладко, се можна уважати певним²⁾. Подробиці коронаційної церемонії оповідає, на підставі того що чув потім в Польщі, де що пізніший хроніст Децій (Діц)³⁾, але брати їх серйозно не можна. Натомість земський привилей, виданий Олександром зараз по виборі, 6/VIII, зовсім уже певно вказує на цілий ряд обмежень великокняжої влади, переведених при сим виборі: вел. князь обіцяє приймати ухвали ради вел. князівства й не перемінювати своєю властю того, що ухвалить рада; без її згоди в. князь не може відібрати урядів, роздавати воєводств і пограничних замків, тратити доходи вел. князівства⁴⁾. Се й була, очевидно, та друга точка соймових нарад — „для доброго посполитого земського“, згадана в запрошеннях на сойм⁵⁾.

¹⁾ В категоричнім тоні повторив сю звістку про кандидатуру Омельковича не давно Любавский, Сеймь с. 135. Він іде за Кояловичем (*Historia Litwana*, II с. 59), але той тільки розвинув ширше коротеньку згадку Стрийковського (II с. 292): *acz też Siemion Olelkowic Michalowic xiażę Słuckie z strony swoich przujaciół miał wota na się*. У Стрийковського се вже не перша самостійна звістка про кандидованне Омельковичів (т. II с. 177, 206). Вище я сказав, що він міг користати з якоїсь фамільної традиції кн. Случьких, але розуміється, традиція все таки зістанеться дуже сумнівною.

²⁾ Про свій вибір вел. князем згадує Олександр в листі до хана з 27 липня — З. Россиі I ч. 162.

³⁾ *De Jagellonum familia* — у *Historia Polonicae historiae corpus* II с. 293—4; звідси оповіданне Деція повторяють Стрийковський і Вельский. Серйозно бере його Любавский — I с., але без всякої потреби.

⁴⁾ Земський привилей Олександра виданий в перше у Дзялинського — *Zbiór praw* с. 58, з копії Литовської Метрики, з дипломатара кор. Бови (про сю конію у Якубовського Земські привилей в кн. Литовського, Ж. М. Н. II. 1903, IV с. 249 і далі), потім — з оригінала в *Codex dipl. Poloniae* Жищевського, і ще раз — з копії Нарушевича у Вросль-Плятера *Zbiór pamiętników do dziejów polskich* I с. 16.

⁵⁾ Попри Олександра мав на вел. князівство претенсії ще молодший брат його Жигимонт, пізнійший король: він просив від Олександра собі волости, але Олександр не приставав на се. Ольбрахт радив Олександрови згодити ся на річну пенсію Жигимонтови, але Олександр і на то не пристав. При тім Олександр покликав ся знову на тестамент, оповідаючи про нього докладніше й як до свідка відзи-

Вибір Олександра ослабив і без того слабку зв'язь вел. князівства з Короною, можна сказати — зовсім перервав її¹⁾.

Олександр поздоровив брата з коронацією на короля, але скільки знаємо, не робив ніяких старань бути признаним або потвердженим на вел. князівстві польським правительством, як свого часу робив то його батько. Вел. князівство стало на становищу повної самотійности; унія була розірвана. Але трудні політичні обставини пригадували на кождім кроці обох державам потребу помочи, солідарности, союзу, й з тим виринала все справа унії. Цікаво одначе, що піднесено її передовсім з польського боку.

Уже на перші вісти про смерть чи смертельну хворобу Казимира польські сенатори, зважаючи литовських панів до солідарного й приятельського поступовання, як ми бачили, проєктували спільний сойм для доповнення „опущеного й омешканого“. Мова йшла очевидно про дипломатичне сконстатованне унії, тільки польські сенатори не вважали потрібним називати справу по імені. Литовські пани заявили свою повну готовість „оправити опущене“, але ближше в справу ще менше мали охоти входити, і з того проєкту спільного сойму не вийшло зовсім нічого. Рада в. князівства й в. кн. Олександр тільки при кождій нагоді заохочували Поляків до солідарности тротив усіх ворогів, в інтересах обох держав²⁾. Та Поляки не хотіли такої солідарности инакше як „під одним дахом“, і при першій нагоді коли в. кн. Литовське серіозно попросили їх помочи, заявили, що без унії просять на них не рахувати.

Вел. кн. Литовське стояло вже за Казимира в напружених відносинах з Московю, що доіпкала йому нападами свого союзника — кримського хана³⁾. По смерті Казимира Москва почала зачинати Литву ще сильніше; виглядало се на добру війну, й супроти того весною 1493 р.

вав ся до матери своєї, Казимирової вдови, але цікаво, як я то підніс на иньшій місці (прим. 37), що в відповіді Ольбрахта про той тестамент ані згадки — Акти Зап. Р. I ч. 135 і 136.

¹⁾ Цікаву звістку подає Ваповский (с. 15), що в Польщі декотрі були за вибором Олександра на короля, для задержання унії з Литвою. Але иньші джерела мовчать про се.

²⁾ Див. Лит. Метрику, Записи V л. 135 (посольство крайчого Миколая Николаевича). Через пізніше посольство Поповского й Тенчиньского, сенатори польські пригадували литовським панам, що два рази посиляли послів в справі відновлення актів унії, і хоч „ваша милость на тые посольства о поправлене тихъ постунов досыть слушне и почестне отказали, а ведже ничого у концу не стало ся“. — Лит. Метр. зап. V л. 173.

³⁾ Про се буде мова низше в гл. IV.

Олександр і рада вел. князівства просили помочи у Корони, людьми й грошима, відповідно до проголошеної солідарности¹⁾. Відповіді довго не було, аж з кінцем року польське правительство відізвало ся і в відповідь на прошення Литви витягнуло справу відновлення давніх „записів“ унії. Король заявляв в. князеві, що він як брат, готов помогати, але між державами існували записи, що докладно означили обовязки одної держави супроти другої і їх треба тримати ся: „от которых жо записов справне не слушаеть отступити, и овшеки в них от которых стороны в чем коли выстунено або вмешкани есть, жадаеть маестать королевский, абы было оправлено е обусторонь, в чемъ потребизна есть оновити, абы были оновены“. Литовські пани тоді, як згадують потім в своїм посольстві польські сенатори, заявили були охоту на ревізію актів унії²⁾. Але видно, Полякам зда-ло ся слідом, що обставини для Литви за надто тяжкі, й її можна притиснути до стіни та змусити до престога признання давніх актів унії, уневажнюваних Литвою в попередніх спорах. Вони почали доводити литовським панам, що старі акти унії так добре улежені, що лише їх тримати незмінно³⁾. Та на се литовські пани згодити ся ніяк не могли, а що тим часем криза в московських відносинах проминула, тож справу унії вони вкінці замовчали, й тільки подякували ладно Полякам за їх шляхетичну охоту до помочи⁴⁾.

1) „Якожь ваша милость нам прирекли через перьвыи послы: ко-го бы перьвей потреба впередила“.

2) „Ваша милость зъявили, ...аби звезанья и записы были бы захованы слушне, (котрі) для доброго стоянья обоих панствъ черезъ перьвыи паны наши и королевъ и княжатъ вчынены суть и вмоцнены; а естлы бы в тых записахъ и тежъ звязаньяхъ змешкано и пущено, а любо вмнейшано есть, тежъ слушнымъ обычаемъ и братьскою приязнью по обема сторонамъ направить не отмавляють“.

3) „В которыхъ досеть широко и розумне выписано, которымъ обычаемъ собе послепитыи панства мели бы се вспомагати; отъ которыхъ записовъ отойти неслушно, а лелей черезъзо все и всемъ маютъ быти захованы; бо естлы бы што хотели ваша милость отновити а любо прыдаючы а любо вомнейшаючы, нешто прменяючы межы собою безъ обоа стороны призволенья, и вьставенья нешто чынячы, — то не могло бы быти безъ ламанья и зквалтованья старыхъ записов“.

4) Лит. Метрика, Записи V л. 140 і 150—2. Деякі звістки про сї переговори, хоч досить короткі й не зовсім повні, подав д. Любавський в своїй остатній праці (Сеймъ с. 138). З огляду, що документи сї лишаютъ ся невидані, а також і з огляду на самий інтерес сих переговорів (сеж перший раз маємо ми якісь автентичні подробиці з переговорів про унію), подав я деякі виписки з сих актів (з згаданих копій).

Потім Поляки не задовго знову підняли справу унії, але в иньшій ситуації. Було се під татарською грозою, після того як Татари в осені 1494 р. страшно спустошили Поділля й побили Поляків під Вишневцем. Як Ольбрахт через свого посла Филипа Калімаха кликав Литву до спільної боротьби з Татарами, а щоб прихилити її до участі, запроєктував уложити нові „записи“ „слухнимъ а раднымъ обычаямъ, безъ ображеня чти и безъ шкоды обоего панства“. Отже в біді Поляки показували охоту зійти з того становища, на яким стояли пів століття: що унія має операти ся на давніших актах. Вони готові були відступити від стилізації давніх „записів“ і виробити нову формулу унії, чого так довго й даремно добивали ся від них пани литовські за Казимира. В литовських кругах сю гадку про уложення нового уніонного акту, розуміють ся, прийнято й тепер прихильно. Олександр повідомив короля (1496 р.), що рада на се годить ся, й просив його прислати свій начерк унії: „волю свою вказати, которымъ обычаямъ мель тотъ записъ вделанъ быти“¹⁾.

На се прибуло поважне посольство, зложене з двох воевод — серадзького Поповського й белзького Тенчинського. Король через них накликав в. князя до спільної боротьби з Татарами й Турками та піднісив потребу тісного союзу Корони з в. князівством, а для того — відновлення актів унії. „Предки наші, казав він, злучені союзом крови, пануючи в тій державі, розуміли, що одна без другої (Корона без в. князівства) не може добре усьнівати — „не могло добре быти разоно ани стати“. Тому урадили й підданих своїх прихилити до умов, потверджених „записами“, аби против всіх неприятелів боронити ся спільною радою та помічю й таким чином бути страшними всім своїм ворогам. Сих умов (вступу) й записей тримали ся вони аж до часу смерти отця нашого²⁾, і поки них держали ся („радили ся“), — в яким покою і в яким добрім стані були ті держави, добре то знає ваша ясність. А коли перестали їх держати ся, які шкоди й спустошення стали ся з тими державами, на велику ганьбу нашу й дому нашого, — всім то явно“. Тому король просить в. князя вплинути на своїх підданих, аби „давнии ступы и записы, обаяол вделаны, захованы и держаны были“, хоч би з певними змінами, — на се Поляки вповні готові пристати³⁾.

¹⁾ Інструкція литовському послови Стан. Петрашкевичу — Лит. Метрика Зап. V л. 161, з копії тек Нарушевича друкована в Codex er. saec. XV т. III ч. 421 (в текстах має дату 1500 р.).

²⁾ Тут, як бачимо, рішуче натягання, бо за часів Казимира ті трактати власне втратили всяку силу.

³⁾ „А естли в чомъ вступено есть, то бы нехай было поправено,

Як підставу для такого відновлення, чи евентуальних змін в формулі унії послаи привезли котрийсь з актів унії. Мусів се бути городельський акт, судячи з того прихильного становища, яке зайняла супроти нього рада вел. князівства. В. кн. Олександр заявив польським послам своє переконання, що рада в. князівства нічого не буде мати против відновлення привезеного ними акта унії. Дійсно, рада висловила послам свою готовість потвердити привезену ними й передану в. князеві копію¹⁾. Але zarazом вона заявила, що всі інші записи, старші чи пізніші від сього акту, противні їх чести, вони не признають важними, так як і їх предки не признавали, й сподіваються, що й Поляки се приймуть до відомости²⁾. Ся заява дуже заїхала польським послам. Вони, очевидно, мусіли знати, що польські сенатори, пристаючи на зміну формули унії, зовсім не мають охоти через те вирікти ся інкорпораційних актів, тільки відкладають їх до інших часів. Тож у відповідь на заяву литовських панів польські пани відказали, що вони не мають ніякого поручення від короля й сенату трактувати про інші акти унії окрім привезеного ними. І не докінчивши переговорів і не прийнявши виладженого литовськими панамі проєкту потвердження привезеного їм акту унії, та не пояснивши причин³⁾, воеводи відїхали⁴⁾.

бо без правления и без держанья посполитое порозуменье и нашьство наших оборона никакко не може(т) быти зведена. На штожь корол его милост со всеми радами и со всеми поддаными готовъ есть, естли в чомъ противность и выстунъ стал ся, тое поправити“. Лит. Метр. Записи V л. 171—3. Звістки про се посольство з сих актів подав і Любавский оп. с. с. 139—140.

1) „Которогожь запису и копию пану нашому милостившому ваша милость есте дали, его милость пан нашъ намилостившый тую копию намъ вказалъ, ино в той копии ничего не есть шкоднаго их милости пановъ брати нашое наймилейшее, ани тежь нашой есть што шкодное, ани нарушане, ани понижене чести з obu сторонъ... прелати и панове не отмавляют их милости брати своей того запису дати и потвердити, который ж былъ вделанъ за предковъ ваших радным а слушным обычаемъ“.

2) „И далее их милость прелати и панове старшии казали ми то вашей милости поведити, казав в имени ради троцький воевода Петро Янович, — естли бы были которые записи перьвей того и потом за предковъ нашихъ вделаны будутъ нераднымъ а неслушным обычаемъ, чсти вишкаючи а чсти нарушаючи одное стороны, якожь веле одваланы были на велею соймаю и не одержаны отъ предковъ нашихъ, — тыхъ и мы записов держати их не хочемъ, а верымы в то их милости паном и брати нашой милей, иж их милость не мней будутъ важити нашу почестност нижли ровно братским обычаемъ такъ яко и сами свою“.

3) „Не вемы для чого“, як казали литовські пани через своїх послів. 4) Лит. Метрижа Записи V л. 174—5.

Тоді литовська рада вислала своїх послів (Яна Біскуна лудзького і старосту берестейського Сенька Олизаровича) до Польщі з своїм проектом¹⁾. Але й тут його не прийнято, й переговори про унію на тім урвали ся. Супроти того, що литовські пани новим актом унії хотіли уневажнити давніші записи, Поляки, очевидно, кинули гадуку про новий акт унії, аби не підірвати ним значіння давніших²⁾.

За те коли польське правительство, по турецьким нападі 1498 р. на руські землі, що навів перестрах на цілу Польщу, закликало Литву до спільної боротьби, — рада вел. князівства віділатила тоюж монетою як Поляки в 1493 р. Вел. князь відповів брату, що він готов іти йому в поміч особисто з своїм військом, але не може прихилити свою раду до помочи: вона займає неприхильне становище й не хоче Полякам помагати, поки нема між обома державами „справедливої й рівної умови“. Теж саме, хоч в делікатійшій формі заявили польським сенаторам і самі пани вел. князівства через послів, висланих на початку 1499 р. Пригадуючи зірвані переговори 1496 р., вони радили королеви нахилити польських сенаторів до умови в дусі тих переговорів³⁾.

Можливо, що король дійсно вплинув у сім напрямі на своїх сенаторів, і на сей раз прийшло таки до „справедливої й рівної умови“. Переговорів в подробицях не знаємо, але 6 мая польські

1) Сим проектом чи не був видрукований в Codex saec. XV т. III, ч. 422? У всякім разі він інтересний для характеристики литовських змагань. По короткій і досить побіжній згадці про потвердження давніших уніонних трактатів тут уставляється між обома державами союз, з тим застереженням, що як би котра сторона через перешкоди не могли дати помочи другій, то се ще унії не нищить. В разі безпотної смерті вел. князя литовські пани мають вибрати собі нового — з польської династії, і навпаки. Таким чином унія обмежала ся тільки союзом, так як ми бачили в фрагменті з 1446 р. Проект унії, видрукований в Codex ep. saec. XV т. III ч. 423, що містить в собі потвердження Геродельського акту, був предложений польським послам Поповському й Тенчинському при переговорах з ними, отже він мабуть старший від проекту видрукованого тамже під ч. 422. Одначе й сей статій, безперечно, належить також до сеї стадії переговорів, бо імена свідків не можуть вказувати ані на час давніший від 1496, ані пізнійший від 1497/8 pp. — див. уряди воеводи троцького й намісника полоцького — Wolff Senatorowie i dignitarze w. ks. Litewskiego.

2) Лит. Метрика V л. 176, пор. Codex ep. saec. XV т. III, с. 491—2 (Записки V л. 323).

3) Інструкції литовським послам 1499 р. — Лит. Метрика Записки V л. 322—4, в старім польським перекладі друквані в Codex. ep. saec. XV т. III ч. 441—4.

стани й король прийняли литовський проєкт з деякими змінами¹⁾, і на загальній сеймі литовським в Вильні, 24 липня 1499 р. його формально прийнято й potwierджено²⁾.

Сей новий акт уложено в формі potwierдження Городельського акту, в стилізації дуже близькій до згаданого вище литовського проєкту. Potверджуючи Городельський акт литовські пани пояснюють тільки докладніше точку про порядок вибору вел. князів і королів, також в напрямі повної рівності обох держав: вел. князя не можна вибрати без участі польських панів, а короля — без участі литовських. Всі ж інші уніонні акти окрім того Городельського акту, виданого литовськими панами, вони уневажають як такі, що „нарушали честь обох сторін, і тому їх наші попередники не признавали“³⁾.

Таким чином литовським панам удало ся зреформувати унію по своїй мислі, як свобідний союз двох рівноправних держав. Тільки титул „supremus dux Lithuaniae в титулі короля лишав ся знаком супремата Польщі. Але Поляки згодили ся на сю уступку, очевидно, тільки під натиском обставин і певно, що не щиро. Можливо, що вони умисно не помагали по тім вел. князівству в незвичайно тяжкій для нього боротьбі з Московю 1500—1 рр., аби змусити Литву до тієїж унії. Правда, що вони мали й свої клопоти на голові — з Турками й Татарами. Вкінці ж смерть Ольбрахта й кандидатура Олександра на польську корону дали їм можливість повернути справу унії в зовсім инший бік.

По смерті Ольбрахта (1501 р.) Олександр дуже енергічно старав ся дістати ся на польський трон — хотів навіть оружно підперти свою кандидатуру. Але до сього не дійшло — його партія й так перемогла партизанів старшого Казимировича Володислава,

1) Як виглядав предложений литовськими послами проєкт, не знаємо, але порівнюючи акт 1499 р. з проєктом 1496 р. (Codex ч. 423), можна думати, що вони предложили той проєкт 1496 р., і Поляки прийняли його з деякими змінами — властиво з одною: про вибір вел. князя. Грамота польських панів іб. ч. 449 натякає на якісь спеціальні переговори про текст давніших актів, що мали бути вставлені в акт 1499 р. Зміст тих переговорів лишаєть ся неясним: чи йшла мова про оригінальний текст Городельського акту, якого не могли відшукати Поляки, чи вони наставляли, аби й тексти деяких інших актів вложити туди.

2) Не знаю на якій підставі Любавский (Сеймъ с. 142) каже, що унію прийнято за згодою своїх земель в. князівства — ні з чого сього не видно, а імена панів в акті навіть противили ся-б такій гадці.

3) Codex ep. saec. XV т. III ч. 448—9, акт унії — Działuński Zbiór с. 72.

угорського короля. Офіційним, щоб так сказати, мотивом вибору Олександра була унія — потреба тіснійше злучити обидві держави. Сей мотив підносив з великим натиском сам Олександр¹⁾ і на сій точці мусів зробити уступки. Що правда, від коли він переходив на польський престіл, се переведенне тіснішої унії не противило ся й його власним інтересам.

Поляки при тій нагоді хотіли довести до того, щоб — кажучи словами сучасника Меховського, з Литви й Корони утворила ся „одна держава, оден народ, і в них оден король і одно право“²⁾. Але Олександрові відпоручники (з Ольбрахтом еп. виленським, каштеляном виленським еп. Олександром Гольшанським і воеводою троцьким Яном Заберезинським на чолі) так далеко піти не могли, хоч і починили великі уступки жаданням Поляків. Компромісовий прелімінар, уложений ними 3 жовтня на елєкції в Пйотркові, слідом, 23 жовтня, без всяких змін, потвердив Олександр з кількома присутніми панами й обовязав ся привести „всіх прелатів, князів, панів, землян і важніші громади вел. князівства“ до того, що вони сей акт зповні приймуть, потвердять, і на се видадуть Польській короні грамоту³⁾.

Компромісовий характер сього акту видно ясно з самого його змісту. Вихідним принципом його була унія реальна: „корона Польська й вел. князівство Литовське злучають ся в одно неподільне й одностайне тіло, аби був оден народ, одна нація, одно братство, спільна рада, одна голова, оден король і пан“. Одначе в близішій переведенню ся спільність обмежуєть ся тільки отсим: король від сього часу все має бути заразом вел. князем; він вибираєть ся спільно вищими урядниками обох держав; монета має бути спільна; урядники вел. князівства мають складати присягу королеви й унії. По за тим є тільки фрази про спільну раду й поміч, солідарність в добрім і в злім і т. и., так що вінець кінцем унія виходить властиво тільки персональна. Очевидно, Поляки ждали реальної унії, але мусіли задоволити ся проголошенням сього принципу в акті, без дальшого його переведення.

¹⁾ Див. його лист до брата Фридриха кардинала, з кінця червня (тека Нарушевича 24 ч. 64).

²⁾ Про уніонні мотиви при виборі Олександра — у Меховського вид. 2 с. 248, Вацовский с. 45. Але у Меховського уніонний мотив розвинено тільки в другім виданню, а в конфіскованім першім ініціатори кандидатури Олександра ведуть ся егоїстичними мотивами, і автор досить неприхильно ставить ся до неї — див. виїмки з першого вид. в *Scr. rer. polon.* II с. 273.

³⁾ Прелімінар унії 1501 р. — *Rzyszczewski Codex dipl. Pol.* I ч. 196—7. Акт унії — *Działyński Zbiór* с. 77, *Volumina legum* I с. 131.

За всім тим, і в такій формі акт сей стає в рішучій суперечности з недавнім актом 1499 р. і піввіковими автономічними змаганнями Литви. Новітні дослідники пробували толкувати се тим, що самі литовські пани в тих трудних хвилях московської війни порозуміли потребу тіснішого зближення до Польщі¹⁾. Але в дійсности стани вел. кн. Литовського по просту не признавали ся до акту 1501 р. Ми маємо виразну таку заяву з часів виленського сойму 1566 р.²⁾, а на соймі 1569 р. литовські пани перед Поляками поясняли, що відпоручники в. кн. Литовського не мали повновласти до такої рішучої зміни уніонного акту, що Олександр тих кількох панів, підписаних під актом 1501 р. попросту змусив підписати сей новий акт, але стани вел. князівства його не прийняли. „За Олександра, протягом чотирох літ, казали вони, — досить було часу, аби наші предки потвердили сей акт своїми печатками й грамотами (як то обіцяв Олександр польським станам), але коли вони не признали сих постанов, прийнятих їх послами против інтересів держави і їх інструкції, то чого ми маємо признавати їх“³⁾.

Дійсно, акт унії 1501 р. при його потвердженню Олександром окрім тих послів, що його укладали в Шютркові, підписали тільки нечисленні (числом дванадцять), переважно другорядні урядники, тим часом як найважійших членів ради бракує. Тих грамот, що мали

1) Толковання про тенденцію самих Литвинів до тіснішої унії у Каро V. 2 с. 856, Любавского Сеймъ с. 143—4.

2) В замітках до унії 1501 р., роблених підчас сойму 1566 р., котримсь з литовських сенаторів (може біскупом виленським Протасевичом, або кимсь для нього) читаємо: *co sie dotyczy thego articulu, czo panowie coroni obowiazali poslow v. x. Alexandra, aby to wssysthko oni, czokolwiek s nimi namovily, za pana swego, tho iesth za v. x. Alexandra, y za wssythkie yne stany v. xiestwa opisaly y przysiegamy swymi poczwierdzily chowacz y dzierzecz tho wiecznemi czasy, tedy tho podobno na on czas czy panowie poslowie lithewssczy tak y uczynily, ale gdzieby pothym wssysthka ziemya na takove ych articulu poselskie takim obyczaiem namovione pozwolila або przysiegami swymi peczwierdzily [i]nthechnich do wssysthkiego tak uprzejmie cziagnacz ani obowiazowacz, iedno czo sie daly Bog teraz dobrego y gruntownego — Dziennik Warszawski 1826 т. V (ч. 14) с. 174—5.*

3) Дневник Люблин. сейма с. 80 (текст Дзялинського).

на потвердження цього акту краї, пани й визначніші міста, не видано зовсім. Коли зажадали їх польські пани в 1505 р., рада в князівства пояснила, що вел. князь жадав тих „реверсалів“ від панів і земель в князівства, але „тхи которыи при тыхъ записахъ не были, и тежъ многиы земли, которыи жъ прислухають къ великому князству, тыхъ реверсаловъ послати не хотѣли для некоторыхъ причинъ, въ которыхъ же ся ихъ милости трудно видело“¹⁾). Ясно, що цього акту унії в литовських кругах справді не признано правосильним²⁾).

Але, з другого боку, й на виразний протест стани вел. кн. Литовського не здобули ся, хоч би в що йно наведеній відповіді: вони замовчують справу, може не хочачи компромітувати вел. князя, а може — й боячи ся дражнити Поляків.

Таким способом справа унії лишилася неясною. Поляки мали в руках акт унії 1501 р. і ними хотіли нормувати відносини Польщі до вел. князівства. Але в очах станів вел. князівства сі відносини мали нормувати ся актом 1499 р., акту ж 1501 року вони не признавали правосильним, хоч і не опротестовували отверто.

Треба додати, що вони не подбали забезпечити й осібність вел. князівства, хоч мали в тих часах дуже добру нагоду. Молодший брат Олександра Жигимонт, що ще за життя Ольбрахта просив собі якоїсь волости в вел. князівстві, поновив свої прошення, й за ним вставляв ся Володислав угорський³⁾). Литовські пани могли б наперти на Олександра й дістати особного вел. князя. Але то їм було не в голові: тажкі обставини, видео, відстрашували їх від гадки зрівати, чи ослабити звязки з Польщею, дарма що звідти вони тає як і не мали ніякої помочи в боротьбі з Москвою й Татарами.

В повнім сьвітлі се здержливе й малодушне поступованне литовських панів в справі унії виявило ся при першій справденній пробі уніонних відносин — по смерті Олександра.

Олександр умер 29 серпня 1506 р., на Литві. Знову є звістка про тестамент його: він мовляв поручив литовським панам вибрати на його

¹⁾ Про се подав звістку з Литов. метрики Любавский Сейм с. 147. Він думає, що в сій справі скликувано литовський сейм в Берестю на початку 1505 р., судячи з того, що на сїм сеймі був і польський посол Лаский.

²⁾ В теках Нарушевича (24 ч. 83) єсть грамота Олександра де він посьвідчує, що ряд панів обовязали ся додержувати записи унії. Але се теж переважно люде невизначні і по більшій часті тіж, що підписали ся на акті унії. Видко, більше не можна було стягнути.

³⁾ Лит. Метрика, Записи V л. 167—8, 170, про се див. у Каро V, 2 с. 873—5.

місце молодшого брата Жигимонта. Так казала навіть Олександрова вдова Олена. Одначе в тім тестаменті Олександра, який маємо, йде мова тільки про приватні справи ¹⁾).

Як би з тим тестаментом не було, литовські пани ще за життя Олександра послали по Жигимонта, і той поспішив ся поїхати, але Олександра не застав уже живим. Забрали ся до виборів — їх ронисали на 20 жовтня. Польські пани на першу вість про се звернули ся до Жигимонта, просячи його, аби своїм впливом причинив ся до заховання унії. Потім вислали свого посла, щоб пригадати Литвинам умови 1501 р., аби не виберали вел. князя на власну руку. Але литовські пани з'їгнорували се прошення, й 20 жовтня „пани и княжата со всіми землями прислухаючими къ великому князству“ оголосили вел. князем Жигимонта ²⁾.

Повідомляючи про се панів польських, литовські пани толкували свій учинок тим, що грізне становище Татар і Москви супроти вел. князівства не давало часу для протягань, та поручали станам боронним вибрати королем тогож Жигимонта ³⁾. Але не підлагає сумніву, що вони поспішили ся оголосити Жигимонта вел. князем власне для того, аби зазначити свою самостійність, в противність акту 1501 р. (а навіть і 1499 р.). Одначе против сього самого акту вони знов таки не запротестували при тім, а вибираючи Жигимонта, що був мав майже зовсім певним кандидатом на короля, та навіть пору-

¹⁾ Тестамент Олександра — Acta Tomisiana I дод. 6; про поручення вибрати Жигимонта вел. князем — Ваповский с. 68—9, у Меховського про се нема, так само і у Деція. В. кн. Олена писала брату в. кн. московському Василю, в відповідь на його кандидатуру на вел. князя литовського, що Олександр „государство свое поступил ся брату своему короловичу Жигимонту“ — Сборник истор. общества т. XXXV. с. 482. Але може сеї версії ужила вона тільки щоб викрутити ся від прикрого поручення брата? Про вибір Жигимонта: Pułaski Przyczynek do elekcji Zygmunta I w Litwie i w Polsce (Szkiec i poszukiwania historyczne I) с. 79—80, і новіше L. Kolankowski Elekcya Zygmunta (Przewodnik naukowy i literacki, 1906).

²⁾ Листи польських панів на Литву — Acta Tomisiana I ч. 5—7. Подробиць вибору Жигимонта на вел. князя не маємо, д. Любавский пробує використати звістку Страйковського (ор. с. с. 149), але зовсім безпотрібно. Про дорікання польських панів литовським за довершений вибір — Ваповский с. 71. Повновасть литовським відпоручникам до участі в елекції короля — Codex dipl. Pol. I с. 363.

³⁾ Відповідь литовських панів Полякам в перше видрукowana була у Пулаского, в згаданій вище монографії, новіше і дліше у Максимейка Сеймы дод. 2; у Пулаского-ж посольство Жигимонта з Литви до польських панів с. 81—2.

чаючи його станам коронним, самі свідомо йшли до удержання тісної звязи в. кн. Литовського з Короною¹⁾. І тут отже середня дорога — змагання задержати фактичну звязь з Польщею, тільки з зазначенням, бодай формальним, самостійности вел. князівства Литовського.

Се була перед усім спеціальна політика литовських панів-католиків. З кінцем XV в., коли в. кн. Литовське було дуже сильно загрожене і з боку Москви, і з боку Татар, таку політику тісного звязку з Польщею до певної міри, бодай на побіжний погляд, диктували державні інтереси вел. князівства — коли воно вже не чуло в собі сил і енергії завернути ся на своїй хибній дорозі. Але та ж політика, як ми вже підносили, характеризує становище литовських панів і за ліпших часів вел. князівства Литовського, коли воно займало вповні безпечне, про око навіть дуже імпозантне становище. Тоді ся політика в державних мотивах не могла знайти собі ніякого оправдання. Отже властива причина її мусіла бути иньша.

На сю дорогу литовська аристократія звернула, очевидно, зовсім свідомо. Зробила вона се, коли руська реакція під проводом Свирягайла загрозила литовським католицьким панам утратою того виїмкового, привілегованого становища, яке завдячали вони виключно унії з Польщею і нерозлучно звязаній з нею протекції і підтримуванию католицтва.

В противність державним інтересам, що казали вел. князівству операти ся на руськім елементі, як сильнішим і культурнійшим, ся політика диктувала ся егоїстичними класовими мотивами верстви *beati possidentes*. І свою класову мету осягала. Проголошена в 1432 р., з чисто політичних мотивів тодішньої ситуації, рівноправність Русинів-православних, незалежно від того що була неповна, лишила ся чисто теоретичною. Часи Жигимонта Кейстутовича, що правда, не принесли щастя литовській аристократії, бо сей князь, хоч тягнув безперечно в сторону литовських елементів і католицтва, заразом був ворогом аристократії взагалі. За те з проголошенням Казимира литовська аристократія взяла міцно в свої руки управу держави й пильнувала, щоб не дати себе збити з сеї позиції.

З початку регенція, потім майже така сама повновластна рада вел. князівства, що правила Литвою в імені неприємного Казимира,

¹⁾ Цікаво, що в своїй відповіді Полякам литовські пани навіть згадують про їх відклик до акту 1501 р. і не мають відваги завити, що не признають ся до того акту.

була в руках Литвинів. Досить тільки переглянути реєстри вищих достойників, що в склад сеї ради входили, аби в тім вповні переконатися.

Поминаємо на боці, що тим часом як латинські єпископи невідмінно майже виступають в радї й грають тут визначну ролю, православних не стрічаємо там ніколи. Поминаємо те явище, що на таких чисто литовських посадах як нпр. жмудське староство ми ніколи не стрічаємо Русинів, але Литвини-католики чисто виступають на урядах в чисто білоруських або українських землях, з Литвою навіть слабо звязаних, як Київщина й Волинь. Але в реєстрах вищих урядів взагалї Русини стрічають ся в рішучій меншості, хоч мали всякі підстави на те, аби бути в більшості. Нпр. на чотирох найвищих урядах — виленським і троцьким воеводстві і каштелянстві за весь час від 1452 до 1500 р. ми стрічаємо тільки три рази руські імена: князя Олександра Гольшанського на каштелянстві виленським (1492—1511), та Івашка Івашевича (коло р. 1460) і Богдана Саковича (1486—1490) на воеводстві троцьким. Виленським воеводою не був Русин ні разу. Так само не знайдемо ані одного Русина на уряді канцлера. Оден тільки раз стрічаємо — звісного вже нам Богдана Саковича, на урядї маршалка і т. н.¹⁾

Забираючи в свої руки управу іменем Казимира, литовські пани, як вище зазначив я, зробили уступку руському елементу, утворивши два руських князівства — Волинське під управою Свитригайла, й Київське під управою Олельковичів. Уступка, безперечно, для руського елементу була приемлею, хоч з боку литовського не вимагала особливого самовідречення. Свитригайлу, як давнійшому вел. князю й претенденту, однаково треба було зробити якусь уступку в інтересах споконю держави, а Олельковичі стояли в дуже близьких і приязних відносинах з литовською аристократією й тримали ся по її стороні ще від проголошення Жигимонта. Родинні звязки Семена Олельковича з родиною Гаштовта були причиною, що його кандидатура на вел. князя була в 50—70-х рр. ставлена спільно литовськими й руськими панами. Отже коли ті князівства і та кандидатура Олельковича робили вражінне солідарности Литви й Руси та вирозумілости Литви для руського елементу, давало ілюзію національної гармонії, то в основі того всього лежали тільки випадкові династичні або політичні комбінації.

Сї виїмкові причини й комбінації одначе скоро минули, а з тим руському елементу прийшло ся відчути вповні своє уюслідження в вел.

¹⁾ Wolff Senatorowie i dignitarze w. ks. Litewskiego s. 55 і далі, с. 71 і далі, с. 159 і далі.

князівстві. При кінці 1470 р. умер Семен Олелькович, відіславши перед смертю, як оповідає Длугош, Казимиrowи в дарунку свого князя й свій лук, з котрими він виїздив у свої щасливі походи на Татар, та поручивши ласці вел. князя своє князівство й свою родину. По нім лишив ся син Василь, але Казимир не дав Києва ані йому, ані Семеновому брату Михайлу. „Бо литовські пани дуже хотіли, аби се князівство знову повернено на звичайну провінцію вел. князівства, як і інші руські князівства, і вимогли то від короля, що він туди іменував намістником Мартина Гаштовта. Князем се було дуже прикро й гірко, бо вони бажали собі по Семені його брата Михайла, що тоді був намістником Казимира в Новгороді, а Гаштовта не хотіли, бо він був иньшої віри й їм рівний (не князь). Через те вони двічі не пускали його до міста, кажучи, що або всі до одного надожать головами, або иньшого собі князя добудуть, а таки не будуть слухати Литвина і голови свої перед ним не хилити муть. Вони просили короля, аби посадив у них якогось князя грецької віри, як ні — то хоч латинської, або — як хоче, то щоб посадив у них котрогось з своїх синів. Але вкінці Князе, побоявшись оружного походу на них королівського війська, таки прийняли за намісника Гаштовта“¹⁾.

Так оповідає Длугош, додаючи, що ся справа тоді задержала Казимира довший час на Литві. Він бояв ся їхати звідати не поладивши справи, супроти сього нового розлому між Русинами й Литвинами, що ворогували між собою з причини релігійної різниці, і через те ще, що Русини уважали Литвинів низшими від себе походженням, бо Литвини колись Князем²⁾ дань давали, а тепер ними правили.³⁾

Се оповідання Длугоша дає дуже інтересну характеристику національних відносин в вел. князівстві — боротьби за власть, і огірчення руського елемента за своє упослідження. Ініціативу відібрання Київщини від Олельковичів Длугош признає не Казимиrowи, що міг мати гнів на Олельковичів по тій кандидатурі Семена на вел. князівство, а литовським панам, що змагають до можливої вівеляції й централізації та підпорядкування руських земель своїй управі. Русько-литовська літотпись — речник литовської аристократії, мотивом до відібрання Києва називає ту обставину, що Володимир в своїм часі „бѣ-

¹⁾ Длугош V с. 547.

²⁾ Се може значити або Русинів з київських часів, або таки спеціально Князя — в сім разі маємо тут мабуть таки дійсно відгомін спеціальних нарікань з причини іменовання Гаштовта. ³⁾ І. с.

галъ на Москву и тимъ пробѣгаль отчину свою Кієвъ“. Та очевидно, що се говорило ся тільки про око. Родині Семена Казимир надав князівство Слущьке, а в Київ, як ми знаємо, післано воеводою Мартина Гаштовта, Семенового швагра (брата його жінки).

Може бути, що рада в. князівства вибрала Гаштовта власне з огляду на се свояцтво його з покійним київським князем; але Кияне, як ми бачили, взяли таке іменованне Литвина-католика за провокацію. Рада вел. князівства одначе не схотіла уступити, й Гаштовт зівстав ся воеводою в Київі (до р. 1480). По нїм іменовано тудя Киянина Івана Ходкевича, але по нїм знову Литвина-католика Юрія Паца, і тільки в 1492 р. Кияне нарешті діждали ся православного князя, одного з дрібних князів дружських — Дмитра Путятича. Очевидно, якогось князя, особливо значнійшого навмисно не хотіли давати, щоб не відроджувати традиції київського князівства.

Так само й на Волини по смерті Свѣтригайда іменовано на вищі уряди луцького старости та маршалка Волинської землі всуміш то Русинів то Литвинів (Монтовт, Петро Монтирдович)¹⁾, щоб не підтримувати її окремішности.

Відібране Київа від Одельковичів і накинненне Киянам силоміць Гаштовта показувало виразно, що литовські пани не вважали вже потрібним числити ся з руським елементом. Вони, видно, чули себе досить сильними, аби правити не тільки без Русинів, а й против Русинів. Се було, очевидно, відчуте в українських і білоруських кругах, і характеристика національних відносин Длугоша малює нам сі відносини. Проявом сих же відносин була конспірація руських князів 1481 р., інтересна, але на жаль дуже мало нам звісна.

Найбільше докладна звістка, яку ми маємо про неї з сторони прихильної конспірації — в московській копіяції XVI в. (т. зв. 2 Софійській літописи), каже, що князі Іван Юриевич Гольшанський, Федір Вільський і Михайло Оделькович змовили ся, хочачи „відірвати землі по р. Березину й прилучити до вел. князівства Московского“. Але змову викрито ще перше, ніж вона проявила ся: князів хтось обмовив. Вільському пощастяло ся утечи до Москви, і там він ляшив ся. Одельковича й Гольшанського зловлено і стято 30 серпня 1481 р., „вина ихъ Богу единому свѣдущу“, додає київський літописець в короткій, але повній здержаного чутя записці²⁾. Лист

¹⁾ Длугош V с. 547, Літопись Биховця с. 61, 1 Пековська — Пол. Собр. IV с. 236. Wolff Senatorowie с. 19, 21--2.

²⁾ Софійська — Полное собр. рус. літописей VI с. 233; пор. Воскресенська VIII с. 214, Софійск. Врем. II с. 223, Latopisiec Litwy i Kronika ruska Даниловича с. 263. Супрасльська рукоп. вид. Оболенского с. 138.

хелминського воеводи, писаний до Гданська по горячим слідам події, переказуючи вісти, які ходили про се в польських кругах, каже, що змову викрито перед самим великоднем, отже в середині цвітня 1481 р. „Князі“ задумали вбити Казимира, коли він з своїми силами вйде на лови, а його жінку арештувати; але Казимира остерегли „добрі люде“, він на лови не поїхав, і учасників конспірації арештовано¹⁾. Сю поголоску про замір на жите Казимира переказують потім і інші автори, що черпали з прусько-польських джерел²⁾. Нарешті дуже романтичні подробиці про змову й її викрите оповідає ще Нарбут, віби з рукописи XVI в.: на весілю Федора Більського з донькою Ол. Черторийського був в гостях Казимир, і тут конспіратори мали намір його убити, але припадком викрито в тім дворі сьлад всілякої броні й донесено про се потайки королеви; почало ся слідство, й оден з дворян на муках, відкрив змову³⁾. Але автентичність сього оповідання дуже не певна, бо Нарбут на тім полі взагалі не має доброї репутації.

Внук Більського в листі писанім з Москви до в. кн. Жигимонта Августа (1567 р.) закидав Казимирови смерть Михайла так: „відомо всім, як зрадливо убив твій дід Казимир нашого свояка Михайла Олельковича і загорнув його вітчину?“⁴⁾. Тут Більський мабуть каже про Київщину, як близшу „отчину“ Олельковичів. Але отчиною їх уважає він також і вел. князівство, признаючи більші права на нього своїй лінії — Володимира Ольгердовича, яко старший від Ягайлової, а панованне сеї остатньої уважає узурпацією: „Ино наша была отчина великое княжество Литовское, заыже прапрадѣдъ нашъ князь Володимиръ великого князя сынъ Олгердовъ, и какъ князь великій Олгердъ понялъ другую жену Тверянку, и тоє для другою своей жены прадѣда нашего отставилъ, а даль тотъ столецъ, великое княжество Литовское, другою своей жены дѣтемъ, сыну Ягайлу“⁵⁾. Сі погляди кидають нам сьвітло і на мотиви та плани

1) Codex epist. saec. XV т. III ч. 296.

2) Вандаля Кранца — як низше, про змову згадують ще Script. rerum prussicarum III с. 687 і 743, Любецька хроніка — продовженне Детмара (Grantoff Die lübeckischen Chroniken, II).

3) Narbutt Dzieje narodu Litewskiego VIII дод. X с. 44—5.

4) „И то естъ всёмъ людемъ вѣдомо было народу христіанскому — и якимъ же обычаемъ дѣдъ твой Казимиръ сродича нашего князя Михайла Олельковича зраднымъ обычаемъ убилъ, и отчину его за себя взялъ, и у себя въ в. кн. Литовскомъ въ урядъ поставилъ“.

5) Лист був друкований зпочатку в старій колекції Древняя російская вивлююнка вид. 2, 1790 т. XV ч. 6, 1 с. 25, відти переклад у Даниловича Skarbioc ч. 2373, дуже дравтивий. Новіше виданне в Сборнику истор. общества т. 71 с. 501.

конспірації 1481 р. Ближнім мотивом її могло бути відібрання Київщини від Одельковичів, дальшою метою конспіраторів — винести Одельковича на великокняжий престіл. Такий план не повинний нас дуже дивувати по кандидатурі Семена Одельковича, проголошений в вищих кругах вел. князівства¹⁾.

Що Михайло сподівався київського стана, й відібрання його мусіло його прикро образити, се не підлягає сумніву. Він кинув своє намісництво в Новгороді на першу вість про смерть брата Семена й поспішив ся в Київ, щоб там сісти²⁾ — отже розчарованне мусіло бути гірке, коли довідав ся він про розпорядженне Казимира. На якусь звязь його конспірації з Києвом може вказувати також глуха звістка в листі Ів. Вільського до Ходкевича (1567 р.), що предки Ходкевича (а ними були київські бояре, як каже Вільський в сім листі, й інші емігранти також) „зрадили Михайла Одельковича в київській справі й виступили з свого підданства“³⁾.

В реєстрі київських воевод з р. 1480—3 є прогалина, — не знаємо коли іменовано київським воеводою Ходкевича, і можливо, що ся номінація київського боярина київським воеводою стояла в якімсь звязку з тою „зрадою“ Одельковичам⁴⁾. Але за браком всяких відомостей, не хочу бавити ся в здогади⁵⁾.

1) Пригадую ще аналогічний погляд молодшого о одно покоління від конспірації Ольбрахта Гаштовта: duo proavi eiusdem Slucki rutheni duces eadem de causa per divum Casimirum... iudicialiter sunt detruncati, quia conspiraverunt in necem regis et mg. ducis predicti domini Casimiri ex conducto volentes soli occupare mg. ducatum (Acta Tomiciana VII c. 269). Гаштовт в своїх осудах і свідочтвах односторонній дуже, але тут його погляди про плани конспіраторів на вел. князівство сходяться з иньшими звістками.

2) Полное собр. лѣтоп. IV с. 237: выѣха изъ Новгорода князь Михайло кievскій, а поѣха на Киевъ, на свою вотчину; див. ще т. VI с. 191, Літонись Биховця с. 61. В однім київським документі з 1470 р. (ще за життя Семена Одельковича, з місяця червня) Михайло титулується ся „князем київським“ — Описаніє архива западно-русскихъ митрополитовъ I ч. 1.

3) „Якъ же предкове твои зраднымъ обычаемъ сродника нашего князя Михайла Одельковича на Киевѣ зрадили, и отъ нашего подданства есте отлучили ся“. Др. рос. вивлісєника с. 20 — Skarbiec ч. 2376 (дуже лихий переклад). Реєстри київських воевод — Wolff Senatorowie с. 19, Boniecki Poczet rodów litewskich с. LXIII.

4) Ріжні здогади у Пале I. с.

5) Цікаво, що в супрасльським помяннику Ходкевичів (Археограф. сборник т. VI) на першій місці вписано „князя Михайла“ — щось так як в помяннику Сагайдачного — Бородавку.

Що кінцевою цілюю сеї змови в Литві вважали дійсно великокняжий престіл, потверджує оповідання про єю конспірацію сучасного німецького компілятора Альб. Кранца († 1517). Він каже, що в Литві були князі (властиво пани — *proceres*), які признавали собі права на вел. князівство, і надіяли ся, що воно могло б прийти до них, як би вдало ся убити короля. Вони увійшли в porozумінне з вел. князем московським і приготували конспірацію, вибравши місце й час, коли сподівали ся мати в своїх руках короля з королевою й кількома синами. Але змову викрито, й головні учасники заплатили головою; в. кн. же московський, коли замисел пропав, удавав, що нічого не знав про нього¹⁾.

На звістки про змову на жите Казимира не дуже можна покладатись, хоч вісти про се носили ся по горячим вчинкам події. Знаємо, як то виростають легенди про страшні заміри конспіраторів, і коли їх не прихвнено на горячим учинку, для таких чуток треба все мати певну дозу скептицизму²⁾. Тут же для таких замірів не було властиво й поводів: мотивів особистої пімсти досить трудно доглянути, а убивати Казимира для політичних плянів не було великої потреби. За те цінним уважаю сей погляд, що змова вела до здобуття великокняжого стола, бо він потверджує висловлений уже вище здогад, опертий на листі внука Хв. Вільського, та поясняє нам і династично-родинний характер конспірації. Всі провідники змови, названі нашими джерелами, близькі свояки: Вільський стричний брат Олельковича, син молодшого брата Олелькового, Івана Володимирича, а Гольшанський — тіточний брат Вільського (його мати і його жінка, на весілю котрої ніби то захопила його катастрофа, були з кн. Гольшанських). Московська династія стояла теж в тісних родинних зв'язках з Олельковичами: Михайло Олелькович був тіточний брат вел. князя Івана (його мати була рідною сестрою в. князя Василя) і як раз підчас конспірації швагер Михайла воевода молдавський Стефан завів переговори з вел. кн. московським про шлюб своєї доньки з його сином, а посередниками в сім були кн. Михайло й його сестра Федька, по мужу кн. Пронська: весною 1480 р. в тій справі був післанець кн. Федьки у вел. кн. московського³⁾. Як бачимо, обстановка була того рода, що в ній такий плян — вивести на вел. кн. Литовське князя

1) Krantz Wandalia кн. XIII гл. 21.

2) Може се відгомін обвинувачення конспіраторів в такій змові на жите Казимира на суді?

3) Див. Сборникъ истор. общества т. 41, інструкція чоловікови княгині Федьки до воеводи Стефана, з 16 цвітня 1480 р. — вел. князь згадує про посольство воеводи „къ моему брату по князю Михайлу

Михайла Одельковича за помічю вел. кн. московського — а може й воеводи молдавського, зовсім не виглядав фантастично. В світлі ж такого розуміння — що конспіратори мали плани на велике князівство, знаходять собі відповідне об'ясненне й звістка про їх замір — віддати вел. князеви московському землі по р. Березину, себ то східне пограниччє вел. князівства Литовського. Ті східні землі мали бути заплавою вел. князеви московському за його поміч. І переговори про шлюб московського престолонаслідника могли служити доброю нагодою для переговорів в справі задуманого перевороту.

На вільний ґрунт — релігійно-політичної іреденти переносять цілий епізод пізніше офіціальне представлення його, яке знаходимо в пізнійшій дипломатичній кореспонденції. В. кн. Олександр, заохочуючи брата свого В. лодислава до участі в боротьбі против Москви в імя інтересів католицтва, загроженого мовляв руською іредентою, давав таке освітленне й змові князів 1481 р.¹⁾ Але се очевидне перенесенне пізнійших мотивів, пізнього кольориту на епізод 1481 р.; щоб прийняти таке освітленне, на се, не бачимо ніякої підстави.

Отже в цілій сій, як бачимо — досить неясній справі²⁾, важні для нас два моменти. Одно — се незадоволенне руських князів з сучасного стану річей в вел. князівстві. Друге — їх надії на поміч від Москви і нахил в сей бік. Не була се річ нова, і не була вона, певно, особистою річею тих трох князів-змовців, провідників змови. Литовсько-руський антагонізм обіймав широкі круги. Характеристика московського агента з часів пізньої релігійної іреденти: „наша Русь (литовська) велми ся съ Литвою не люблять“³⁾, констатує безперечно явище далеко старше й загальне. Се розуміли і в правительственных кругах польсько-литовських. Длугош, оповідаючи, як

Александровичю“ в справі того шлюбу. Може в інтересах конспірації вважали за ліпше післати післанця в Москву не від самого кн. Михайла, а від його сестри.

1) „Яко часу частної памети отца вашоє милости, короля Казимира, на его милость не для иного ніжъ для веры светой повстати умыслили, такъ и на вашу милость, сыновъ его милости, нановъ нашихъ милостивыхъ (натяк на ту змову на жите Казимира і його синів); о которыхъ же его милость своєю мудрестью и ошатростью то поразумѣлъ и нѣкоторыхъ зъ нихъ за то скаралъ, а иные для того къ томуужъ Москвитину збѣгли“, і тоді Московський вел. князь, покладаючи ся на релігійний антагонізм в вел. князівстві, розпочав війну з в. кн. Литовським „поспелъ зъ оными князаты, которыхъ же отъ добровъ памети отца вашего короля е. м. и тежъ отъ нашего пана къ нему повтекали“. Акты Зап. Рос. I ч. 188.

2) Див. ще в прим. 3) Акты Зак. Рос. I ч. 156.

Казимир гадував литовських панів, що поривали ся до війни з Москвою, роздраженні успіхами її та зривками з території вел. князівства, вкладає в його уста таку раду¹⁾: нехай Литва не пориваєть ся до війни з сим князем, бо він сильний, зміг ся великими перемогами й багатствами, а вони не можуть поклати ся на Русинів вел. князівства. „Бо прецінь знають сами, що вони (Русини) на них (Литвинів) ворогують з причини релігійної різниці, і як дійде до війни з Москвою, вони постарають ся здобути Литвинам не перемогу, а погибель“²⁾. Отже вже за Длугошевих часів, то значить в 1470-х рр. (Длугош умер 1480 р.) сей русько-литовський антагонізм і нахил руських елементів до Москви був у двірських кругах фактом ясним і знаним.

Таке іредентське становище Русинів супроти Литви й їх оглядуванне на Москву було для в. князівства тоді дуже небезпечно. По століттю більш або менш спокійних відносин, вел. князівство Московське знову ставало міряти ся силами з вел. князівством Литовським, і тепер доперва показувало ся, як змінили ся протягом сього століття сили й шанси противників.

Перед тим сього не можна було так виразно спостерегти. За Витовта Литва тримала ся імозантно, і вел. князь московський не тільки наслідком родинних відносин, а і в почутю індивідуальної висшости над собою литовського володаря давав йому перше місце перед собою, приїздив до нього на поклон і перед смертю зробив Витовта опікуном своєї родини. Прилучення Смоленської землі, довершене в 1404 р. не вважаючи на сильне протівленне місцевої людности і проби боротьби з боку остатнього претендента з смоленської династії — Юрія Святославича, та різні иньші успіхи литовської політики в тім нейтральнім поясі, що ще ділив вел. князівства Московське й Литовське, — могли піддавати гадку, що в. кн. Литовське ще не стратило своєї агресивної сили на сході й може успішно витримувати конкуренцію з Москвою на сім полі. Землі Рязанська й Тверська при кінці падовання Витовта стояли під виразним впливом Витовта: тутешні князі обовязали ся Витовту служити

1) Упускаю початок сих слів, де Казимир дає литовським панам, яко новикам (тугопес) в воєннім ділі, раду — не поривати ся до війни, не запевнявши собі помочи Поляків; се може бути мотивом не Казимировим, а Длугошевим, взагалі польським мотивуванням.

2) Длугош V с. 698.

і бути з ним „за одно“¹⁾). В північній Сіверщині, що була найбільше чутливим показником політичних впливів обох сусідів, цілий ряд „верхівських“ князівств переходить тоді під литовську зверхність. Так Витовт в 1427 р. писав до вел. магістра, що йому зложили васальну присягу князі Новосильські, Одовські, Воронинські; до них також треба додати кн. Віловських. В реєстрі Свйтритайлових городів, списанім десь з р. 1432, вичислені такі городи вел. князівства Литовського в північній Чернигівщині: Трубчевськ, Брянськ, Тула, Любутськ, Мещовськ, Серпейськ (обидва між Угрюю й Оксю, в теперішній Калузькій губернії)²⁾).

Замішання в Литві по смерті Витовта не захитали становища в. кн. Литовського супроти Москви, бо вел. кн. Московське ще скорше попало в період ослаблення, наслідком усобиць, що потягнули ся до 1447, ба навіть до 1453 р. Коли вел. князівство Литовське злучило ся з кінцем 1430-х рр. в руках Жигимонта, а ще більше в часах Казимира — воно все ще виглядало імпазантійше від свого східнього конкурента і його сила притягання ще ніби проявляла ся. Чимало князів підчас московських усобиць переходило в в. кн. Литовське, і тому укладаючи в 1447 р. умову з Московією, правительство вел. кн. Литовського не застерегало ся против переходу від одної сторони до другої князів з їх волостями, хоч таке застереження здавна існувало в умовах Литви з Тверію. Литва уважала свою позицію користнійшою від Москви й не хотіла перешкод для своєї атракційної сили.

Са умова 1447 р. взагалі дуже докладно ілюструє становище обох держав. Виходить, що в дійсности впливи Литви пішли за останні десятиліття не вперед, а назад. Тверь признаєть ся в сфері політичних впливів Литви, Новгород і Псков — в сфері впливів Москви; перевага московського впливу признаєть ся також над Рязанією³⁾. Таким чином вел. князівство Литовське, не вважаючи на ліпші шанси, в дійсности понесло вже деякі страти на користь Москви.

Але повне збанкрутованне східньої політики в. кн. Литовського і взагалі повне ослаблення його державного організму виявило ся донерева кількадесять літ пізнійше, коли в. кн. Московське, відпо-

¹⁾ Умови сих князів — Акты Зап. Рос. I ч. 33, Акты Археогр. экспед. I ч. 25, 26, див. також лист Витовта — Codex Vitoldi ч. 1298.

²⁾ Codex Vitoldi ч. 1298, Skarbies ч. 746, пор. Акты Зап. Р. I ч. 58.

³⁾ Акты Зап. Рос. I ч. 50.

чавши по усобицях і ослабленню, з подвоєною енергією перейшло до агресії під проводом талановитого нового вел. князя Івана III Василевича.

На сам перед вел. кн. Литовське понесло цілий ряд нещасть в тім нейтральнім поясі, що ділив обидві держави. Новгород, притиснений московськими князями й шукаючи, під проводом родини Борецьких, опори против них, звернувся по поміч до Литви й піддався Казимиrowи. Казимир обов'язався обороняти його від Москви й посадив тут своїм намістником Михайла Олельковича (1470). Олелькович одначе виїхав звідти слідом, на вість про смерть брата Семена, а коли прийшло до війни Новгорода з Московією, Казимир не прислав ніякої помочи¹⁾. Іван двома наворотами погромив Новгородців і прилучив сю північну релубліку до своєї держави (1478).

Ще нужденніше видала Литва Москві свого иншого союзника-васалю, тверського князя. Коли Москва пішла війною на тверського князя за те, що він відновив свій давній союз з Литвою, Казимир не поміг йому зовсім, і 1484 р. Твер мусіла покоритися Москві й вийти ся союзу з Литвою. Колиж потім, під впливом роздражнення на московські утиски, тверський князь сю умову нарушив, — се привело слідом до формального прилучення Тверської землі до Москви (1485 р.). Рязанська земля в 1480-х рр. теж перейшла під фактичну управу московського князя (а формально прилучена була в 1506—1521 рр.).

Таким чином в остатній четвертині XV в. Московська держава присунула ся під саму литовську границю. Всі посередні землі були притягнені Московією. Сей факт, в порівнянню з колишньою атракційною силою в. кн. Литовського на сході, в землях давньої Руської держави, сам уже давав розуміти, що в становищі в. кн. Литовського стала ся якась дуже важна й небезпечна для нього переміна. Нею було, як ми вже знаємо, перенесення центра ваги в державі з руського елемента на литовсько-католицький і нахил сього литовсько-католицького елемента в сторону Польщі. Наслідком того був внутрішній розлом. Литовські пани втрачати зрозуміння й інтерес для східньої політики; для них, в їх боротьбі з руським елементом навіть не зовсім безпечним було розширення держави в сім напрямі та зріст

¹⁾ Новійший дослідник, др. Пана, оправдуючи взагалі політику Казимира, старав ся довести, що Казимир не приняв на себе ніяких обов'язків супроти Новгорода: звісна умова Новгорода з ним, мовляв, були тільки новгородським проактом (Polska i Litwa гл. II). Але критика його поглядів вказала зовсім поважні обставини, які промовляють против такого розуміння річи.

руських провінцій вел. князівства. Знов же руський елемент, в своїй боротьбі з литовським і в своїм огірченню на нього, починає звертати очі в московський бік, подумуючи над можливістю помочи звідти. Се ми бачили в змові 1481 р., побачимо знову, ще виразніше в повстанню Глинського. І силою своєї державної переваги та завдяки тому розломови в вел. кн. Литовським, що полекшав її роботу, Москва починає притатати до себе сусідні землі самого в. кн. Литовського.

І тут показником явила ся Чернигівщина — її північні, „верхівські“ князівства. Сі князі й переходячи під зверхність в. князя литовського не зривали вповні своєї залежності від Москви, „служили на обидві сторони“. В остатній четвертині XV в. вони зривають з Литвою і з своїми князівствами піддають ся Москві. Коли сей поворот почав ся, трудно означити. Вже в 1470-х рр. бачимо деяких князів Одоївських в підданстві Москви, тим часом як інші Одоївські зіставали ся при Литві. В 1480-х рр. оден по другим починають переходити під московську зверхність князі Воронинські, Вілевські, далі, уже в 1490-х рр., Мезецькі, Трубецькі, Мосальські і т. и.¹⁾

Правительство в. кн. Литовського не хотіло приймати до відомости сих переходів, не звільняло сих князів від присяги, і се вже одно приготувляло матеріал до конфлікту з Москвою. Окрім того сі переходи одних князів з даної родини й волости до Москви, тим часом як інші князі сеї родини й волости лишали ся при Литві, приводили до великої замотанини, спорів і дрібної війни. За життя Казимира московське правительство не відважало ся брати в сій пограничній війні безпосередню участь, тільки напускало на в. кн. Литовське Кримську орду, а Казимир з свого боку старав ся відвдяти ся заволзькою Золотою ордою, — тільки та в тім часі уже зовсім підупала. По смерті Казимира Москва виступає вже більше виразно й починає брати участь в сих пограничних війнах, хоч війни не проголошує. Уже на самім вступі Олександрового князювання (1492 р.) московські війська зруйнували пограничні городи в. кн. Литовського:

¹⁾ Воскр. літоп. II с. 178, 219, 225, 227, Памятники сношеній Москов. государства съ Польско-литов.—Сборникъ истор. общ. т. XXXV с. 3, 5, 40, 58, 81, Памятники снош. съ Крымомъ — Сборникъ т. XLI с. 318. Про сі переходи верхівських князів і взагалі литовсько-московські відносини з загальних курсів — Соловйов т. V гл. 4, також Карповъ Исторія боротьбы Московского государства съ Литовско-польскимъ, 1462—1508, Мва, 1867, Владимірскій-Будановъ Государство Московское и Литовское (київ. Универс. Изв. 1882), Parée Polska i Litwa, гл. VI і VII, Любавскій Областное дѣленіе с. 51 і далі.

Любутськ, Мценськ, Мосальськ, Хліпень і Рогачів. Зимом 1493/4 р. московські воеводи „съ многою силою знову ходили на чернигівські й смоленські границі“, на Мезочськ, Серпейськ, Опаків, „гради взяша, а села повоеваша“, а на смоленським пограничу взяли Вязьму¹⁾.

Значіння сих кроків московське правительство не забарило ся пояснити. Висилаючи на початку 1493 р. посольство до Олександра, Іван в перше для зносин з вел. кн. Литовським ужив собі титулу „государь всея Руси“. А коли литовське правительство закидало йому таке відступлення від „старини“, московське правительство заявило, що в. кн. московський „новини никоторое не вставилъ: чѣмъ его Богъ подароваль, отъ дѣдъ и отъ прадѣдъ и отъ начала правой есь уроженой государь всея Руси“²⁾.

Таке рішуче й многозначне виступлення настрашило литовське правительство. Щоб обминути конфлікт, виступило воно з проєктом оженити Олександра з Івановою донькою. Іван залвив на се свою згоду, але зажадав наперед уложення трактата між обома державами. Його дійсно уложено, з початком 1494 року. Литва признала підданними в. кн. Московського тих князів, що перейшли до нього з волостями: кн. Новосильських, Одоевських, Воротинських, Черемисльських і Білевських, Мезоцьких і Говдиревських; але на далі обидві сторони обов'язували ся не приймати до себе служебних князів другої сторони з їх волостями. За в. кн. Литовським лишив ся Любутськ, Мценськ, Серпейськ, Мосальськ, а Вязьма, Мезочськ, Серенськ, Козельськ лишили ся за Московію. За нею ж признані її здобутки в сфері колишнього литовського впливу — Новгород, Псков, Твер, також і князівство Рязанське. Признано вел. князеві московському і його далекоюяглий новий титул „всея Руси“³⁾.

По сїм Іван видав за Олександра свою доньку Олену, але сей шлюб не причинив ся до полагодження відносин обох держав. Навпаки, справа Олени привела до ще більшого роздражнення обидві сторони. Безконечні комплікації виникли з релігійної різниці сулругів. Олену видано з тим, що вона мала задержати свою православну релігію, і се викликало безконечні труднощі на католицьким дворі Олександра, а за сї дрібниці раз у раз чіпляли ся загальніші справи: справа становища православної релігії в вел. князівстві Литовським взагалі, услідження руських елементів, і т. и.

1) Сборникъ т. XXXV с. 76—7, 104, 106—7, Воскр. літоп. II с. 225.

2) Сборникъ т. XXXV с. 80, 82, 106—7.

3) Сборникъ т. XXXV с. 125—133. Про шлюб Олександра з московською княжою спеціальна (більш компілятивна) праця: Е. Церетели Елена Ивановна в. кн. литовская, Спб., 1898.

В 1500 р. переходить знову цілий ряд князів з вел. кн. Литовського до Москви, переважно з своїми державами й волостями. В литовських кругах толковано, що московське правительство само завязало зносини з ними й заохотило до переходу; в московських кругах пояснювано єї переходи релігійними утисками, які мовляв дали ся в знаки й самій вел. княгині Олені. Початок зробив кн. Семен Більський, брат звісного нам Федора, з початком 1500 р.. Він прислав свого посла в Москву з скаргами на приневолюванне православних до латинства в вел. кн. Литовськїм¹⁾ і з прошенням — прийняти його під московську зверхність з його „вотчиною“ — князівством Більським (Біла, на смоленськїм пограничу). Сей релігійний повод (хто зна чи не інспірований самою Москвою) московське правительство признало за доста важний для порушення умови 1494 р.: кн. Семена прийнято під московську зверхність „съ отчиною“. Се було сігналом: слїдом переходять кн. Хотетовські, Мосальські, бояре мценські з Мценськом, серпейські з Серпейськом, і також приймають ся московським правительством з того ж релігійного powodu: „коли на нихъ такова нужда отъ нашего брата о греческомъ законѣ, и намъ ихъ какъ не примати?“²⁾.

Се була виразна й дуже небезпечна заповідь на дальше. Й дійсно, се були тільки початки! Потомки московських емігрантів князь Семен Можайський і Василь Шемячич з тих же релігійних мотивів заявили свій перехід до Москви з своїми державами, які дістали їх батьки від Казимира: кн. Семен піддав Чернігів, Стародуб, Гомель і Любеч, кн. Василь — Новгород Сіверський, Рильськ „и со многими волостями“. Князі Трубецькі зголосили ся з Трубчевськом. Отже ціла Чернігівщина переходила до Москви. Іван постановив клепати залізо поки телле — виповів війну Литві, мотивуючи все тим же релігійним мотивом — „за христіанство стояти, колко Богъ поможетъ“.

¹⁾ „Что на нихъ пришла великаа нужда о греческомъ законѣ: послалъ деи князь велики Александръ къ своей великой княгини Еленѣ о томъ отметника православныа вѣры греческаго закона Иосифа владыку смоленскаго, да бискупа своего виленского и чернцовъ бернединовъ, чтобы приступала къ римскому закону, да и къ княземъ рускимъ и къ виленскимъ мѣстичемъ и къ всей Руси, которые держать греческой законъ, а нудятъ ихъ приступати къ римскому закону“ — Воскр. с. 238.

²⁾ Воскр. лѣт. (с. 239) розвиває се в таку відповідь Олександрови: „чтобы дочери его Елены... да и всей бы Руси, которые ему служатъ, къ римскому закону не нудиль, а учнешь нудити, а отъ той нужи пойдуть къ намъ, и намъ ихъ примати и съ вотчинами, и стояти сколько намъ Богъ поможетъ“ — Воскр. с. 239.

Зараз вислано воевод, і вони докінчили прилученне Сіверщини: взяли Брянськ, Почен, Радогощ, Путивль, приводячи людей до присяги; потім звернулися на Смоленщину, взяли Дорогобуж і погромили литовське військо, приведені гетьманом кн. Коост. Острозьким.

Литовські круги огорнула паніка. Зараз розпочато переговори, — в них взяло участь також польське правительство, король угорський (Олександрів брат) і папа¹⁾. Але в міру як зростав перестрах в литовських кругах, тим отвертійше і рішучіше виступав Іван. Те, на що натякав його титул „всєя Руси“, розвивав він уже зовсім недвозначно. Відповідаючи пані на його посередництво, він писав: „на-діємо ся, пані добре відомо, що королі Володислав і Олександр мають діличні права від своїх предків на Польське королівство і Литовські землі, а Руська земля від наших предків, здавна наша отчина“; від претенсій на неї він, Іван, відступив був тільки на якийсь час, через шлюб доньки, а тепер хоче „за свою отчину стояти“. Підчас переговорів московські бояре, в відповідь на жадані литовських послів, аби Литві звернено забрані городи, заявили на останку, що про ті забрані міста не може бути й мови, а як в. кн. Литовське хоче прийти до добрих відносин з Москвою, то нехай віддасть і ті руські городи, які ще має! Се розуміється була тільки манієге de parler, але вона дуже характеристична для ситуації²⁾.

1) Характеристично, що так як Іван, і Олександр надавав сій боротьбі характер релігійний, з свого становища: він просив від Володислава помочи „для вѣры светое христіанскоѣ“, насадженої на Литві за Ягайла: „так о бо отъ оныхъ лѣтъ ажъ до нынѣшнихъ часовъ Русь покушають ся ее сказити и згладити, — не только Москва, але и отъ подданныхъ князятъ земли нашего милост. пана (Олександра) нѣкоторые, яко часу щастной памети отца вашего милости кор. Казимера на его милость не для иного ниужъ для веры светой повстати умыслили“ (і далі як вище с. 272). Як я вказав, конспірацію 1481 р. тут освітлено з релігійного становища ретроспективно. За те вповні справедлива гадка — звязати сю конспірацію з пізнійшими переходами князів під Москву і аспіраціями московського вел. князя, як фактами аналогічними. Цікаво ще, що з сими представленнями угорському королеві був висланий — Михайло Глинський, проводир руської партії в вел. князівстві Литовським. Се найліпше характеризує безвихідне становище, в яким опинилося литовське правительство з своєю католицькою ідеєю й ворожим становищем супроти Руси: прецінь таки тої Руси, що тепер уже вважала ся внутрішнім ворогом, не можна було виключити зовсім з державного життя великого князівства Литовського!

2) Воскрес. літ. II с. 238—40, Сборникъ т. XXXV с. 297, 299—300, 301—2, 358, 385, т. XLII с. 318, Акты Зап. Россіи I ч. 180, 188, 192 с. 260, LEKURkb. серія II т. 1 с. 808. Про сю війну Москви

Вкінці стало на тім, що уложено перемирє на 6 літ (1503—1509), на основі status possidendi. За Московю зістав ся Чернигів, Новгород Сіверський, Путивль, Стародуб, Брянськ, Гомель, Мценськ, Дорогобуж — превелика територія з 319 містами й 70 волостями, в тім ціла давня Чернигівщина. Олександр виравді сподівав ся, що принагідна хвиля дасть йому можливість вернути сі страшні втрати, але московське правительство навпаки страхало його ще дальшими претенсіями. Коли він весною 1504 р. намовляв Івана, аби вернув йому забране, бо йому шкода своєї „отчини“, Іван відповів на се, що і йому шкода своєї отчини, — тої що ще лишала ся при Литві: „не тільки то наша отчина — ті городи, що тепер у нас, а і вся Руська земля: Київ, Смоленськ і иньші городи, які він (Олександр) має у себе з Литовською землею, то за божею волею наша отчина — від наших предків“, а Олександрова отчина — Польща й Литва; Іван радить відступити Москві решту руських земель, а инакше, дав розуміти, між Московю й Литвою не буде певної згоди¹⁾.

Смерть Олександра дала привід до инакшого пляну. Новий вел. князь московський Василь Іванович писав до своєї сестри Олени, Олександрової вдови, аби рекомендувала його литовським панам на вел. князя й поручила ся за нього, що від нього не буде ніяких кривд латинській вірі, а ласка їм буде від нього ще більша як за Олександра. Проект сей був спізнений: Олена відповіла, що Олександр „поступив ся“ вел. князівством Жигимонту; але та згадка про латинську віру в пропозиціях Василя нам все таки интересна: вона показує, як мало щирости було в тім запалі московських вел. князів до православ'я, яким вони маніфестували ся, підпераючи руську іреденту в. кн. Литовського: православем вони лише воювали на політичнім полі²⁾.

Жигимонт на початках свого пановання думав скористати з того, що Москва була тоді сильно занята в східніх (казанських) справах, і на початках 1507 р. проектував війну з Московю та шукав з нею зацінки. Але Москва встигла упорати ся з своїми східніми справами, а тим часом повстанне Глинського змусило Жигимонта залишити всякі агресивні плани й думати над обороною.

з Литвою згадана вище монографія Карцова—Історія боротьби Москов. госуд. съ литовско-польскимъ, 1867 (не мудра).

1) Сборникъ т. XXXV с. 398—402, 457, 460.

2) Ibid. с. 481—2.

Повстання Глинського було останнім пароксизмом боротьби руського елементу, властиво руських князів і панів, з ворожою їм системою в вел. кн. Литовськім, тому на нїм треба застановити ся ближше. Явище се аналогічне з конспірацією 1481 р., тільки придбало більші розміри й ліпше нам звісне, хоч завіди єї звістки наші не так багаті, як би могли ми собі бажати ¹⁾

Героєм його був князь Михайло Львович Глинський. Рід Глинських не належав до значнійших. Виводили вони себе від якогось малозвісного татарського виходня (буцім Мамаєвого сина), що прийшов в вел. князівство Литовське за Витовта й охрестивши ся, дістав маєтності в давній Переяславщині, м. и. Глинськ на Ворсклі — звідти й пішло їх імя ²⁾. Протягом цілого XV ст. рід сей нічим не визначав ся, й тільки завдяки Михайлови, одному з молодших синів кн. Льва, здобули Глинські значінне: вийшовши на ширшу арену, сей Михайло повиягав на визначні посади й своїх братів, і надав блеск і значінне перед тим незначному родови ³⁾.

Всі звістки, які ми маємо про Михайла, ідуть з джерел йому неврихильних, але й вони признають, що була се талановита й взагалі визначна індивідуальність. „Князь Глинський, чоловік сміливий, визначних здібностей, тілом кріпкий і в небезпечностях відважний“ — характеризує його оден сучасник — Поляк. „Великих здібностей і високої вдачі чоловік“, пише про нього другий ⁴⁾. Такі похвали воротів щось значать!

За молоду виїхав він на Захід на науку, і там перейшов на латинство. Перебував довго на дворі цісаря Максиміліяна, що звав його потім своїм вихованцем і просив за нього, коли Глинський сидів у московській вязниці. Потім служив на дворі курфюрста саксонського Альбрехта, з його військом ходив підчас війни в Фризії; побував в Італії й Гіспанії, і по тій довгій європейській школі

¹⁾ Літературу див. в прим. 39.

²⁾ В Полтавщині є два Глинськи, оден на Сулі (місто), друге на Ворсклі (село); супроти того як описують ся маєтності Глинських (Дворцовые разряды II с. 900), треба думати тут про Глинськ на Ворсклі.

³⁾ Про рід Глинських: Родословная книга — Временникъ моск. общества исторіи и древностей X с. 84, Дворцовые разряды II с. 900.

⁴⁾ Децій — вид. Чермака с. 22—3, відси характеристику Глинського повторяє Гурский — Acta Tomisiana I с. 15. Ваповский с. 54. Кромер вид. Туровського с. 1362. Стрийковский II с. 322 — Бельский вид. Туровского с. 922.

з славою знавця воєнної штуки і вишколеного європейця прибув в остатніх роках XV в. на двір Олександра¹⁾.

Тут Глинський скоро став улюбленцем в князя й найблизшим йому чоловіком. В осени 1500 р. він уже дістає недовго перед тим за-снований важний уряд „маршалка дворного“ — міністра двору й начальника двірської гвардії, на місце взятого в московську неволю Гр. Остиковича. Така швидка кар'єра й двірські впливи звернули на нього увагу руських панів. Глинський, не вважаючи на своє європейство й зміну релігії, лишився вірним своїй руській народності²⁾, і тепер руська партія, унасліджена й розбита, побачила в нім свого вожда — впливового, талановитого, енергічного. Глинський дійсно користав з своїх впливів у Олександра, аби виносити на гору Русинів³⁾, і сим, а також і иньшими причинами здобув велику популярність серед Руси. Найблизшою підпорою служили йому свояки, котрим він здобув визначні посади: так брат його Іван дістав маршалківство, а в 1505 р. став київським воеводою; другий брат Василь дістає староство Берестейське, і т. и.⁴⁾ Пізніше казали, що Глинський держав „трохи не половину Литви“ (очевидно — з своїми свояками й прихильниками). Се було, розуміється, побільшенне, але воно віддає нам пам'ять про незвичайну силу Глинського й його фамілії.

Серед старших панів блискуча кар'єра Глинського та його впливи на в. князя мусіли, розуміється, розбудити заздрість, а його роля провідника руського елемента мусіла підняти проти нього все литовське панство. На чолі його ворогів стає Ян Заберезинський, маршалок земський і воевода троцький, оден з найстарших панів. Уже в 1503 р. Глинський обжаловував Заберезинського перед судом, що він наслав на нього убійників; але процес скінчився на нічім.

На другий рік розгоріла ся між ними нова справа, що прибрала загальніший характер. За намовою Глинського Олександр відібрав намісництво лідське від Ілініча, зятя Заберезинського, й дав свояку Глинського Дрожджі. За Ілінічом обстала ціла рада вел. князівства

1) Сборник истор. общества XXXV с. 544—6, Герберштайн вид. Старчевского (Historiae rutenicae scriptores exteri saec. I с. 72, 73).

2) Тому визнійні хроністи — Гурский, Стрийковский, Вельский — звуть його „чоловіком грецької віри“, хоч він був католик.

3) Між причинами ненависти до Глинського литовських панів Гурский наводигь таку: quod rex possessiones et praefecturas praeteritis ceteris optimatibus ad unum Michaellem ac ad consanguineos eius Russios deferebat.

4) Див. у Вольфа Kniazowie с. 80—1, 185—6.

й покликуючи на приречення Олександрового привилею 1492 р., що в. князь не відберати ме урядів без рішення ради, скасувала се роспорядження Олександра. Прийшло до конфлікту між королем і радою. Олександр таки віддав Ліду Дрожжі, дав кілька нових держав Глинському, а від Заберезинського відібрав троцьке воєводство.

Коли на поч. 1505 р. скликано сейм до Берестя, рознесла ся чутка, що на сїм сеймі приготована засідка на чільніших литовських панів — ворогів Глинського; мовляв мали їх поскидати в воду з мосту на Бугу. Пани ті наслідком тої поголоски на сейм не прибули, і се дало привід до нового роздражнення короля: він заборонив сїм панам приїздити на двір без спеціального покликання. Усім сїм рада, розуміть ся, була в високій мірі роздражнена на Олександра й ще більше на Глинського¹⁾.

Тим часом Олександр почав сильно хорувати. В литовських кругах пушено поголоску, що Глинський за помічю Русинів сподіваєть ся по смерті Олександра захопити вел. князівство. Друга поголоска обвинувачувала Глинського в хоробі Олександра й її нещасливім кінці. Діло в тім, що Глинський з свого маршалківського уряду й особистої близькості до в. князя доглядав його лічення. Коли лікарі не помагали, спроваджено до в. князя якогось знахоря, „пророка балинського“ з під Олькуша, і тому що Глинський обставав за ним против лікарів, виросла поголоска, що Глинський в змові з сїм пророком позбавив Олександра віку. Розуміть ся, з становища Глинського, що все завдячав ласці Олександра, се був би крайній абсурд — бажати собі смерті Олександра, і сї поголоски на Глинського мусимо відкинути без вагання, хоч не вагав ся висловити се обвинуваченне сам вел. князь Жигимонт. Але не більше певна й та поголоска про плани Глинського на великокняжий стіл²⁾. Вона по всякій прав-

¹⁾ Меховский — при Ваповскім с. 276, повнійше в другім вид. (1521) с. 364—5, Ваповский с. 54—5, Гурский с. 16—7, Літопись Виховца с. 74 і Познанський кодекс л. 277.

²⁾ Йі також повторяв Жигимонт: „а намъ то гараздо было свѣ-домо, ижъ онъ отчину нашу великое князство Литовское по смерти брата нашего безъ бытности нашею, первѣй нижъли до нашего господарства пріѣхали, хотѣлъ подступивши коудъ нами подѣсти, ино панъ Заберезинский зъ иншими... пановъ раду нашу въ томъ осмотрѣлъ“ — лист до Менглі-герая з 11/VI 1508 р. Але Жигимонт взагалі дуже легко і несеріозно робив такі обвинувачення; в листі до вел. кн. Василя з 21/VI він не тільки закидає Глинському, що він „Александра короля съ того свѣта своими чары сослалъ“, і за то мав бути стятий, „судом справедливого доводу“ (!), — але й таке, що він посварив Олександра з вел. кн. Іваном і „в. кн. Еленѣ много прикрести почи-

доподібності була нав'яна обставинами в момент смерті Олександра. Але Глинський в них нічим не показав, що він дійсно хотів з сих обставин скористати для того, щоб стати самому великим князем. Той факт, що його пізніше повстання толковано не якимись такими плянами, а простим роздраженням на інтриги ворогів, що позбавляли його всяких впливів і значіння, показує, як не глибоко в дійсності сиділи в самій суспільності ті підозріння Глинського в плянах на великокняжий престіл.

Перед смертю Олександра велике татарське військо впало в землі в. кн. Литовського, заганяючи ся аж на Литву. Сам Олександр вибрав ся протів нього, але що хвороба погіршала ся, мусів вернути ся з дороги й вислав військо під проводом гетьмана Кишка й Глинського. Кишка одначе захорував підчас походу, й провід перейшов до Глинського. Йому пощастило під Клецьком сильно погромити Татар і зробити кінець їх походу. Два тижні по тім Олександр умер. Глинський був героєм дня і маючи в своїх руках військо, був фактичним паном Литви. Дуже можливо, що литовські пани побоювали ся з його боку якогось рішучого виступу, може й плянів на великокняжий стіл. Кажу навіть і тут: можливо, бо те що ми знаємо про се, все або писало ся пізніше, під впливом пізніших обвинувачень на Глинського, або могло бути подиктоване иншими мотивами в дійсності — як виправдування литовських панів перед польськими панами, коли вони свій смішний вибір Жигимонта на вел. князя толкували своїм страхом перед Глинським. Не можна отже навіть на певно сказати, що сучасники дійсно серйозно бояли ся з сторони Глинського плянів на великокнязівство. Сам же Глинський з своєї сторони не допустив ніякої недоброляльності: він перший повитав Жигимонта, виїхавши йому на зустріч з своїм двором, коли той переїхав литовську границю і між першими зложив йому присягу по проголошенню вел. князем. Ся льояльність одначе не виратувала Глинського — його дні були пороховані¹⁾.

ниль" — А. З. Р. II. с. 39 і 43. Далеко обережнїйше висловляеть ся про злочини Глинського пізнїйше стилїзоване урядове виданне Меховского (1521 р.): *quippe qui occulto pectore seditiosum quiddam pro imperio et gubernatione eiusdem ducatus gestare consueverat, quod ipsi domini contra eum affirmarunt* (с. 364); тільки на маргінезі приписка: *M. Glinski m. ducatum Lithuaniae affectat.*

¹⁾ Меховский — 2 вид. с. 368—371, 372—3, Децій вид. Чермака с. 22, Бельский с. 941, Познанський кодекс рус.-лит. літописи. Про додатки другого видання Меховского про участь Глинського в сирваженню „балинського пророка“ і цілий сей епізод див. замітки у Каро —

Не вважаючи на всі старання, Глинському не udało ся придбати прихильности Жигимонта. Той відібрав йому маршалківський уряд, толькучись тим, що того уряду не можна було йому надати за жита Остиговича; відібрав і держави, а брата його Івана переніс на низше рангою воеводство новгородське. Заберезинський побачив відповідний час відплатити ся Глинському й обвинуватив його в державній зраді та в стараннях здобути великокняжий стіл. Глинський жадав суду в сій справі, кликав Заберезинского до поединку — дарма. Жигимонт протягав, відкладаючи суд з часу на час. Даремно Глинський удавав ся по протекцію і до Менглі-герая, з котрим стояв у давніх і близьких зносинах, і до Жигимонтового брата Володслава, короля угорського — їх прошення у Жигимонта нічого не помагали. Переконавши ся в сторонничости в князя, Глинський рішив ся перейти на иншу дорогу. Герберштайн вкладає йому в уста таку грізбу, коли він відїздив з великокняжого двору, весною 1507 р.: „підійму ся ж я такої справи, що й тобі, королю, й мині потім буде її жаль!“¹⁾

Відїхавши в свої Туровські маєтности, починає тут Глинський організувати повстання і входить в порозумінне з Московою й Кримом. В. кн. московський, пишучи до в. кн. Олени літом 1507 р. (червень), у відповідь на якусь згадку про зносини з ним Глинського, казав, що до нього прислав „бити челомя“ не сам тільки Глинський, але й багато руських князів і людей гречеської віри, скаржачи ся, що на них прийшла „нужа велика о греческомъ законѣ“ — приневодлють їх до латинства, тож вони „били чолом“ московському князю — „чтобы намъ пожаловати ихъ, за нихъ стати и боронити ихъ“²⁾. Не ясно, чи тут іде мова про одномишленників Глинського, чи про посольства в Москву руських князів і бояр аналогічні з тими, які ми знаємо в попередніх літах. В кождім разі зносини Глинського з вел. князем московським були вже розпочаті — і гаслом виставлено інтереси православної віри. Небезнека право-

У. 2 с. 995. Під впливом Меховского, очевидно, стоїть оповідання Познанського кодекса: Король Александро рохоровалъ ся иж его повѣтріе душно, в которой хоробе нѣякійсь Балинскій от Олькуша славный лѣкар в Коруне польской был припроважон до Вилни и тамже королю лѣкарства чынечы горшъ здорове его псовалъ, яко нѣкоторыя розумели, ижъ то чынил з направи Михайла Глинского“.

¹⁾ Герберштайн I. с. (с. 72), Меховский I. с., Децій с. 22—3, Ваповский с. 74—5, Стрийковский с. 343, 349. Відложене справи Глинського з Заберезинским з 16/VII 1507 — Литовская Метрика I с. 559. ²⁾ Акты Зап. Р. II с. 25.

славним від литовського правительства служила Глинському і агітаційним мотивом для ширших мас вел. кн. Литовського. Припадком довідуємо ся, що Глинський в Новгородку, „созвавши многих людей“, казав їм, що підняв повстання з огляду на релігію: мовляв йому казав якийсь Колонтай, зі слів маршалка Соніги, що на найблизнім соймі в Вильні, „о громницах“, будуть Русинів силоміць хрестити „в людську віру“, а хто б не хотів, того будуть стинати¹⁾.

Організація конспірації припадає очевидно на літо 1507 р.²⁾, але про неї ми нічого ближше не знаємо. З пізнішого бачимо тільки, що головними учасниками її були свояки Глинського, особливо брат Василь, староста берестейський³⁾.

На осінь 1507 р. вел. кн. московський вислав своє військо на литовські землі. Похід його не мав особливого значіння, і московське військо слідом відступило, але для Глинського сей похід був сигналом до відкритого виступлення. Коли Жигимонт слідом виїхав з Литви до Кракова, Глинський нанав з своїми людьми в ночі під 2 лютого на двір свого ворога Заберезинського під Городном, вхонив його й казав забити. Се було початком повстання. В Новгородку, як оповідає Гаштовт, була нарада Глинського з його партизанами і там рішено було спробувати захопити Вильну і в ній скарб великого князівства, але литовські пани встигли вже обсадити Вильну, і сей плян прийшло ся закинути⁴⁾. Спробовано ще наглим нападом вихопити з ковенського замку увязненого там хана Золотої орди Ших-Ахмата, Менглі-герасового ворога: очевидно Глинський хотів мати його в своїх руках з огляду на Менглі-герая, аби змусити його до

1) Акты Южной и Зап. Рос. II ч. 46.

2) Вольф припускав, що конспірація Глинського була звісна уже в осени 1507 р. Жигимонтови — він виводить се з того, що тоді відібрано уряди В. Глинському й Дрозджі. Але се могло стати й незалежно від конспірації, як стало ся з відібранням урядів і держав Мих. Глинського. Той факт, що Жигимонт виїхав з Литви на зиму до Польщі й тільки на вісти про повстання Глинського весною 1508 р. спішно вернув ся, на мій погляд, показує ясно, що перед тим литовське правительство не мало поняття про конспірацію.

3) Здогади Вольфа, що Іван Глинський мовляв пізнійше пристав до конспірації, не мають підстави. Василеви визначну ролю в повстанню дає Ваповский.

4) Оповідання Гаштовта, де він росписує свої подвиги і злочини своїх ворогів, треба приймати з великою обережністю; він представляє себе одиноким спасителем держави, що виратував тоді Вильно, і т. д. Але самим підкладом його оповідання про сю нараду Глинського в Новгородку й його пляни на Вильно, мабуть, не треба поміжувати.

помочи¹⁾. Але ковенська залога оборонилась. Так почало ся повстанне²⁾.

Який властиво плян мав Глинський, липасть ся не зовсім ясним. Ваповский каже, що він оголосив себе вел. князем³⁾. В сучасній кореспонденції ми, що правда, не знаходимо про се ніякої згадки, але цього не вистане, аби відкинути сю звістку. Звести поступованне Глинського до самого бажання шімсти трудно, так само тяжко обмежати його до пляну — відірвати пограничні землі від Литви й прилучити їх до Москви. Театр повстанських заходів вказує на зовсім інші пляни. Скорше й тут, як при змові 1481 р., треба припустити у повстанців надію за помічю Москви й Татар здобути собі власть — коли не над цілим вел. князівством, то принаймні над його руськими землями, хоч би й під зверхністю вел. князя московського. Але брак відомостей не дозволяє нам ближче цього прослідити.

Глинський почав ширити повстанне з своєї Туровщини в лютім 1508 року. Суєдній Мозир піддав ся йому, й як оповідає Ваповский, тутешні Русини „показували йому божеські почести, наче володареві: православне духовенство й монахи вийшли йому на зустріч зі святощами“. Потім він попребував приєднати або здобути Слуцьк — замок Одельковичів. Близький до Одельковичів Стрийковский се толкує так, що Глинський сватав ся до тодішньої властительки Слуцька, вдови кн. Семена Михайловича, аби з її рукою дістати скарби Одельковичів і дідичні права на Київщину. Скільки тут дійсної правди, се друге діло⁴⁾. Але здобути Слуцька Глинському не удало ся, так само не піддав ся й Минськ, лише кілька другорядних міст на Білій Русі.

Брат Глинського Василь разом з тим орудував в Київщині —

1) Глинський навіть запевняв Менглі-герая, що таки має Ших-Ахмета у себе, й Жигимонт навіть показував Ших-Ахмета Менглі-гераявому послови, аби переконати, що то неправда.

2) Децій с. 28, Гурский с. 22, Познанський кодекс рус.-лит. літописи, записки Гаштовта в Acta Tomisiana VII с. 263, листи Жигимонта у Пулацко Stosunki ч. 99 і Актах Зап. Р. II ч. 33.

3) Pro magno Lituaniae duce se gerere, nominare et scribere coepit, і трохи низше: plerosque proceres et nobiles Lituanos (себ то з вел. князівства, бо пише се Поляк) iuramento fidelitatis ac subiectionis sibi obstrinxit et pro magno Lituaniae duce se coli iussit. За Ваповским повторяє се друге місце Стрийковский і Бельский: kilka pańów litowskich i szlachty ruskiej na swoje stronę obietnicami, darami i nadzieją opranowania w. xięstwa przyciągnął.

4) Про „оригінальні“ звістки Стрийковского див. прим. 39.

обложив Житомир і Овруч. Стрийковський оповідає, що Василь Глинський „намовляв руську шляхту й бояр, аби добровільно пристали до його брата, що постановив — і в тім йому допоможе Бог, що на те його подвигнув! — відібрати в князівство з рук Литви й вернути Руси, як перед тим бувало з покоявіку, та відновити Київську державу; тими обіцянками він звів дуже багато кївських бояр, так що декотрі йому й присягали“. Але значніших успіхів повстання не мало й тут; навіть Овруча й Житомира, видно, здобути не удало ся.

Головну вагу Глинський покладав на поміч заграничну. В. кн. Василь дійсно прислав до нього в Мозир свого дядька Губу-Моклокова, і тут стала ся якась близше нам незвісна умова між ними. Жигимонт писав Менглі-герасви, що Глинський зложив московському князеві служобну присягу й обіцяв здобути йому „Київ і иньші граничні замки“. Можна прийняти на певно, що московський князь приобіцяв Глинському свою поміч, і він дійсно прислав йому якесь військо, але видно — досить невелике¹⁾. Воно брало участь в походах Глинського на Білій Руси, де він нищив те, чого не надіав ся здобути, респускаючи свої ватаги аж в околиці Вильна. Але для якихось важніших кровів сили його були за слабі. Головне московське військо, вислане на весну, мало йти двома дорогами — одно на Смоленську землю, друге на Полоцьку, отже зовсім в иньші, інтересні для Москви землі, де повстання не було. До того ще воно й не спішило ся, і Глинський даремно просив в. кн. Василя наказати своїм воеводам, „аби на одному м'єстці безь потреби не лежали“, та використали принагідний час, поки ще Литва була безборонною. В. кн. Василь не показав потрібної енергії, щоб піддержати Глинського, й відповідний час був опущений.

Не удало ся Глинському подвигнути й Менглі-герая, що уложивши перед тим перемире з Литвою, не рішав ся на якийсь відкритий виступ. З свого боку Жигимонт просив його напасти на московську Сіверщину; Менглі натомість казав, що вишле військо в Київщину, — мовляв боронити її від Москви; в дійсности, мабуть, се татарське військо посилало ся з тим, аби стати по тій стороні, яка буде мати більше щастя. Але поки се татарське військо вибрало ся, справа Глинського була програма²⁾.

¹⁾ Сильно побільшене, навіть рахуючи з головним московським військом, мусить бути означенне Гаштовта (I. с. 263): що московського війська, присланого в поміч Глинському, було „близько 100 тис. коней“.

²⁾ Хроніки й мемуари: Децій с. 28—9, Ваповський с. 76—9, Гурский — Acta Tomisiana I с. 22—3, Герберштайн с. 12, Русько-лит.

Жигимонт від кінця 1507 р. був у Кракові. Коли прийшли вісти про повстання, він з одного боку старався дипломатичною дорогою ослабити Глинського — в Москві і в Кримській орді, а разом почав ладити військо. На Литву він, видно, не покладав сподівань: мабуть не здавав собі справи, як глибоко захопило її повстання. З кінцем цвітня він вислав 5.000 кіпноти під проводом люблинського воеводи Фірлея на Бересте, а в перших днях мая рушив за ним слідом з своїм двірським полком. Сей прихід в князя з військом вплинув відразу на ослаблення повстання. В Новгородку до Жигимонта прилучилося литовське військо під проводом гетьмана Ковет-Острозького, і вони разом рушили на Глинського. Той покинувши облогу Минська, відступив до московського війська, що стало над Дніпром під Орнею. Коли зблизилося польсько-литовське військо, московські воеводи з Глинським відступили за Дніпро, але Жигимонтове військо пішло за ними, розбило за Дніпром, і змусило до утечі. Глинський разом з своїми одномишленниками утік до Москви (липень 1508 р.)¹⁾.

Тим властиво повстання й скінчилося. В жовтні (1508) уложено між Москвою й Литвою вічна угода. Москва зріклася претензій на руські землі в кн. Литовського (спеціально вичислені тут місця, що були театром повстання: Овруч, Житомир, Туров, Мозирь і т. и.); Жигимонт признав право вільного виходу до Москви сторонникам Глинського²⁾. Тоді окрім його роду емігрувало кілька княжих і панських родин — кн. Друцькі, Одинцевичі, Жижемські, Козловські, Дрожджі, й т. и. По їх виході розпочалися в вел. князівстві слідства про участь в повстанні³⁾. Цілий ряд визначних аристократів арештовано з початком 1509 р. по ратифікації московської

літоп. — познанська рукопись с. 279, Стрийковський II с. 346—8, Бельський с. 943—6, Густинська літоп. с. 365, Воскр. II с. 249. 2 Соф. — Пол. соб. л. VI с. 247, Руський Временник II с. 219—20, Памятники диплом. сношень с. 151—3, Разряды як вище. З них московські звістки дуже короткі й для самого повстання не дають нічого. З польських Гурекій опирається на Децію й не дає майже нічого, Бельський повторяє Стрийковського. На Стрийковським же — безпосередно або посередно, через Бельського, опирається Густинська літопись. Познанський кодекс в значній мірі опирається на Ваповськім і дає мало свого.

1) Лист Жигимонта з під Орні — Archiwum Sanguszków III ч. 19.

2) Акты Зап. Р. II ч. 43.

3) „И была у Литве после Глинского заматня велми великая, и пановъ тых имали, которые з Глинскимъ мешкали гораздь, а нѣкоторых шляхту и мучоно“, каже русько-литовська літопись (Познанська рукопись).

згоди. Між ними були воевода новгородський Ольбрахт Гаштовт, великокняжий конюший Мартиян Хребтович — швагер Глинського, його брат Федько, підскарбій вел. князівства, маршалок Олександр Ходкевич і и. Їх тримали до весни 1511 р. В якій мірі дійсно були вони скомпромітовані, годі сказати¹⁾.

Епільою повстання була московська війна, розпочата 1511 р. — вона таки, здаєть ся, стала ся не без впливу Глинського. Метою її був Смоленськ, і Герберштайн каже, що Василь прирік, як би удало ся Смоленськ здобути, віддати його Глинському. По тих походах Москві в 1514 р. удало ся дійсно здобути Смоленськ, і задержати в своїх руках, не вважаючи на страшну катастрофу московського війська під Оршею, де побив його тогож року (1514) Константин Острозький. Але Глинський Смоленська не дістав.

Ся невірність московського князя так роздражнила Глинського, що він розпочав зносини з Жигимонтом. Але в Москві про се довідали ся, арештували Глинського й засудили на смерть. Його спасла тільки заява, що він хоче назад вернути ся на православну віру. Але з вязниці його таки не випустили. Не помогло й посольство цісаря Максиміліана 1517 р., що уступав ся за своїм вихованцем і просив віддати йому Глинського, аби міг його придати свому внукови Каролеві — в. кн. московський Глинського не пустив²⁾. Аж щаслива пригода вивела Глинського з вязниці: в. князь Василь заховав ся в його братаниці Олені (доньці кн. Василя) і з нею оженив ся (1527 р.).

Нові перспективи відкрили ся тепер перед Глинським. По смерті в. кн. Василя (1530 р.) за часів регенства своєї братаниці, Глинський грав першу ролю в управі. Але скінчив він життя таки в вязниці. Його впливове становище викликало інтригу з боку фаворита Олені кн. Овчині-Оболєнського. Глинському закинули, що він отруїв вел. князя Василя (якась лиха доля тяжіла над ним з тими обвинуваченнями!). В серні 1534 р. його арештовано й всаджено до тоїж вязниці, де він сидів давніше, і по кількох тижнях (15/IX) там він і умер³⁾.

¹⁾ Про емігрантів див. у Вольфа Kniaziowie с. 84, про арештування ще Ваповский с. 84, Гурский — Acta Tomiciana I с. 31, 135 і 136, Гаштовт ibid. VII с. 262; Вольф в сих арештах бачив доказ, що Глинський вів з Москви зносини з литовськими панями, але джерела не дають на се ніякої вказівки — вони кажуть, що арештовано тих панів по підозрінням участі в повстанню.

²⁾ Герберштайн с. 72—3, його посольство — Сборникъ ист. общ. т. XXXV т. 544—6.

³⁾ Про кар'єру останніх літ Глинського — у Соловйова т. VI, дата смерті Глинського у Карамзіна VIII пр. 12.

Повстання Глинського, як я вже сказав, було остаточно конвульзією українсько-білоруської аристократії в вел. князівстві Литовським. Що се повстання мало національний характер, що метою його було — видвигнути руський елемент на перший план, се виразно вказують джерела. Але з них же видно, як слабкий був сей рух: він мав характер скорше фамільної справи, ніж народньої. Звістки про емігрантів показують, як мало було замішаних людей в се повстання. Та й то се люде з родів менших, другорядних; з властивої руської аристократії нема там нікого, хіба між арештованими в 1509 р., і то не багато. Що в ширших масах сей рух не знайшов відгомону, про се й казати нема що. Була се панська справа, як і попередні повстання й конспірації. Розумієть ся, як би вел. князь московський взяв більш енергічну участь, як би Мендлі-герай прислав був своє військо завчасу, такого фіаско Глинський би не мав. Але факт, що в самім вел. князівстві він не знаходив сильного оперття, зістаєть ся фактом. Глинський головню рахував на заграничні держави.

Показало ся, що недобити руських княжих і панських родів помирили ся з своєю другорядною роллю в вел. князівстві й не мали ані відваги ані енергії бороти ся з литовською аристократією: піввікове панованне литовських родів не минуло дурно. В дальшій сей процес мусів розвивати ся в тім же напрямі. Литовська аристократія, держачи керму в своїх руках і маючи опертє в великих князях, що тримали з нею, як близою по вірі та більше льоаяльною, — зміцняла далі своє становище й перевагу. Руська — тратила свої впливи ще більше й переставала творити навіть якусь одноцільну політичну групу.

Галицьке боярство упустило з рук національну справу з Казимировим походом 1349 р., в середині XIV в., і перестало від годі бути політичною силою. Руська аристократія вел. князівства зробила теж, можна сказати — уже з упадком Свитригайла, 1439 р. Такі факти як змова 1481 р. й повстання Глинського — були тільки безнадійними конвульзіями. Характерно, що Волинь — ся княжо-панська українсько-руська земля *par excellence*, не бере участі ані в конспірації 1481 р., ані в повстанню 1507 р.: тутешня аристократія жила своїм особнім житєм, задоволена і з того, що полишала їй литовська олігархія. І коли не бракувало з обох боків недоброго настрою¹⁾: глухої злоби з сторони руської за унослідження і понижен-

¹⁾ Цікавий вираз тим поглядом, які мали на Русинів їх конкуренти пани литовські й польські, дає не раз згадуваний меморіал Ольбрахта Гаштовта. Виливаючи свою злобу на свого ворога кн. Конст. Острозького, він представляв його репрезентантом всяких злих „руських“ прикмет: *per calumpniam, quam assuevit laborare, uti omnes fere*

не своє в державі, що на зверх далі носила ще прикмети руської стихії (в мові, письмі, культурі), а підозрінь і ворожнечі наслідком тих підозрінь з боку литовсько-католицького, — то не було ні сил ні енергії, щоб проявити своє невдоволення побідженим, ані серйозніших поведів, що заманіфестувати свою силу й перевагу панам держави, *ii beati possidentes*.

Руську національну справу в Польсько-литовській державі мали двигнути нові суспільні елементи. Але тоді, коли догорала руська шанська фронда, про них ще не було й передчуття.

natura suapte Rutheni facere sciunt... Visum etiam erat ruthenico eius ingenio, ad omnem nequitiae inventionem callidissimo... Duplex, perversum, simulatum et non rectum ac natura et more ruthenico olens... superbia et astutia ruthenica sibi dominante (Acta Tomiciana VII c. 262, 263, 264, 268). І щоб не було підозріння, що се його суб'єктивний погляд, наводить Гаштовт слова повірника королеви, єпискупа камінецького Медзівського, як той відраджував литовським панам не давати Острозькому троцького воеводства: Non licet vobis, per fractionem sancitorum patrum vestrorum et iuramentorum, Ruthenum etiam quantumcunque meritum in palatinum eligere, presertim eum Constantinum, cuius tota physionomia est mihi suspecta, quia etsi videatur sue apparentie inesse vestis ovina, procul tamen dubio intus latet grossicies lupina... habent modum suum Rutheni, quo decipiunt homines (ib. c. 268).

IV.

Зміни в українських степах і на Чорноморю. Сформованне Кримської орди й татарські спустошення.

Крім дальшого розвою політичних відносин під зверхністю Польщі й Литви, яких еволюцію оглянули ми в попереднім розділі, XV вік приніс з собою нову важну зміну — новий чинник, який дуже сильно заважив не тільки на політичній, а й на культурній життю України. Було то сформованне Кримської орди, що припадає на саму середину XV віка. Осівши ся в ближнім сусідстві, по часті — на самих колишніх українських займанщинах, вона в сім періоді упадку й ослаблення українського життя, паралізованого всякими чинниками польсько-литовської зверхности, стає незвичайно грізним і небезпечним сусідом для українських земель. Поки відроджені сили українського народу здолали поставити границю її руйнівним впливам, ся Кримська орда, завдяки безтолковій політиці польсько-литовського правительства, його повній безрадности й безсилности в обороні своїх полудневих границь, встигла зробити страшні шкоди українській колонізації, українському економічному й культурному життю. Протягом більше як цілого століття, поки український народ здобув ся на власні сили для самооборони, ся нова Орда висіла чорною хмарою над Україною, нищучи своїми руйнівними набігами всяке життя, ще раз зганяючи українську колонізацію з степів і передетенових просторів в глибину Поділля. З сього погляду мусимо спинити ся над історією сформовання сього нового політичного тіла, на сім місці, в ближнім звязку з політичними подіями XV віка, які впливали так само на політичну еволюцію українських земель, як і їх нового сусіда ¹⁾).

Ми полишили чорноморські стени зараз по поході Бату, коли татарські орди, витиснувши звідти Шоловців, розложили ся тут самі.

¹⁾ Літературу див. в прим. 40.

Карніні, що переїздив з Києва до Сараю в 1246 р., рахує чотири головні татарські орди на просторони між Уралом і Дністром. Найбільша орда, з самим Бату кочувала над нижньою Волгою, друга на Подоню, третя на лівім боці Дніпра, четверта на правім боці Дніпра¹⁾. Як далеко на захід сягали татарські кочовища, він не каже. У всякім разі коли не відразу, то згодом вони мусіли сягнути до крайньої стації всіх чорноморських кочовників — задунайських степів Добруджі²⁾. Про Подунаве як границю татарських кочовищ і татарської держави маємо згадки з пол. XIV в.³⁾. Взагалі-ж ближших відомостей про розміщення татарських орд в степах і черемини в нім ми не маємо, бо всі відомости наші про внутрішнє житє степів в сих століттях дуже бідні.

Поки держала ся первісна, міцно сконсолідована організація „Золотої орди“, поодинокі чорноморські орди були не більше як розміщеними відділами татарського війська, що стояли в повній залежності від розпоряджень і волі хана. Карніні каже, що в ті часи ніхто з татарських воевод не міг пробувати в певній місцевості без веління хана: він сам визначав місце кочовищ для вождів орд (темників, емірів), як ті знову визначали місця для менших вождів⁴⁾. Кождий з сих вождів був властиво не більше як тільки офіцером в армії хана.

Але така сильна організація тривала не довго. Уже в другій половині XIII в., з смертю Берке (1266 р.), упадає сила й престиж ханів, а з тим ставало все більше самостійним становище начальників головніших орд (арабські письменники звуть їх емірами, у самих Татар звали ся вони беками або бєями). Таких головних орд в Золотій орді було чотири: стільки бачимо їх у Карніні, і з сим сходять ся звістки арабських письменників, починаючи уже від 2-ої пол. XIII в.; тільки їх розміщення вони не поясняють. Начальників сих

1) Див. т. III² сеї Історії с. 163.

2) Про турецькі осади й кочовища в Добруджі оповідаєть ся в історії міграції Із-еддіна до Криму, в другій половині XIII в., але ся звістка взагалі досить неясна — див. Сеїд Лукмана в Огуз-наме, вид. Лягусом; оповідання се наведене у Смірнова ор. с. с. 13, і він толкує його так, що тут іде мова власне про емігрантів Із-еддіна. Але Брун (Чорноморьє II с. 333) нпр. розумів се так, що Із-еддін уже застав в Добруджі Турків, і се толкованне, по моему, зовсім можливе.

3) Див. у Тізенгаузена Матеріали для історії Золотої орди I с. 117, 161, пор. 197, 236—7, 378. Але в декотрих з сих звісток не можна зміркувати, чи йде мова про Земліні ворота дунайські чи дербентські.

4) Див. в т. III² сеї Історії I. с.

орд звуть вони „удусними емірами“¹⁾. Сі еміри мали свої землі й городи, звідки побирали великі доходи, тримали свої полки, й опираючи ся на них забирали в свої руки управу в Ордї, коли підунала власть хана. Такий розклад її організації тягнув ся, поки котрийсь бек не встиг забрати в свої руки управу й привести ослаблену організацію Орди до якогось порядку. Опираючи ся на емірів з одного боку, а з другого — на яку небудь податливу креатуру з ханської родини, котру він висаджував на ханський престіл, уживаючи собі для фірми ставав бек фактичним володарем держави і правив нею під фіктивною фірмою своїх ставлеників-ханів, змінюючи їх без церемоній, коли вони ставали йому ненаручні. Таким всемогучим майордомом був Ногай при кінці XIII в., Мамай в третій четвертині XIV в., Ідика (Едигей) на переломі XIV—XV в.

Але такі майордоми по якимсь часі упадали, звязь слабла, й поодинокі орди знову ставали de facto самостійними. Наставали відносини, які так характеризує оден арабський письменник (Ібн-Хальдун), оповідаючи про обставини по смерті Бірди-бека, в середині XIV в.: „було тоді кілька емірів, що поділили між собою землі Сарає, між ними не було згоди, й кождий правив самостійно“²⁾.

В міру ослаблення звязку між поодинокими ордами, слабла й звязь західніх орд з старим центром Татарської держави — Сараєм, положеним на східнім краю її території. Утворюєть ся новоді новий політичний центр для них — у Крими.

Ми полишили Крим під візантійською власттю³⁾. В X—XI в. їй прийшло ся тут витримати боротьбу з Руською державою, що від Дніпра й Дону, від Оленя й Тмуторокани простягала руки на самий півостров. Турецький потоп, заливши стени й відтявши побереже від центрів руського державного життя, підтяв сі руські претензії в XII в. Але увільнившись від сього конкурента, візантійська зверхність сама ледво дотягла до XIII столїтя. Брак всякої згадки про кримські городи при подїлі Візантійської держави між західніми князями в 1204 р.⁴⁾ дає розуміти, як слабо звязані вже тоді були сі городи

1) Тизенгаузенъ Матеріали для исторіи Золотої орди I с. 195, 348, 411—2, пор. Смірнов ор. с. с. 93, 99—7.

2) Тизенгаузенъ ор. с. с. 389.

3) Див. т. I² с. 70, 74, т. II² с. 510—3.

4) Трактат у Тафеля Urkundenbuch zur Handelsgeschichte Venedigs I с. 452. Пок. Брун вправді бачив в ній згадку про Судак — Сурдєю — Sagudai (Mémoires de l'acad. des sciences de S. Petersburg Série VII т. X ч. 9), але Гайд довів йому помилку (Bulletin de l'acad. de S. Petersburg, 1869, т. XIII с. 269 і далі), і Брун відступив від своєї гадки — Черноморье I с. 196.

з державою й яку слабку ролю грали в тодішнім візантійським політичним життю. Погром 1204 р. мусів також причинити ся до ще більшого їх відокремлення, але приготоване було се відокремлення, правдоподібно, самими тодішніми напрямками кримської торгівлі, які можемо бачити вже в першій половині XIII в. — власне сильно розвиненими зносинами Крима з противним малоазійським берегом Чорного моря і взагалі зі Сходом¹⁾. Сям же пояснюють ся, чому дещо пізніше бачимо ми кримські городи (ή Περάτεια) в залежності від грецького Трапезунтського царства²⁾. Звістки такі маємо з 20-х рр. XIII в., але початок того міг бути значно скорший. Залежність ся була, очевидно, добровільна і вповні свободна, і коли вірити одному панегірику XV в., то така залежність, або бодай певна звязь Трапезунта з останками кримських грецьких колоній існувала навіть тоді, в XV в. Але з сформованнем Золотої орди ся залежність кримського побережя чи то від Трапезунта чи то від Візантії³⁾ мусіла комбінувати ся вже з иншою зверхністю — татарською: про неї будемо говорити далі.

¹⁾ Про торговельні зносини Крима з Малою Азією особливо Рубрук — *Recueil des voyages IV* с. 215, ібн-ель-Атир — у *Defrémery Fragments de géogr. et d' histor. arabes, Journal asiatique* серія IV т. XIV с. 461 і далі, також в Ученых Зап. петерб. акад. I і III отд. т. II с. 660, 662 і у Тизенгаузена с. 26—7; див. також у мене т. I² с. 253.

²⁾ Факт сей підніс ще Фальмераар — *Originalfragmente, Chroniken, Inschriften zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt* (Abhandlungen der historischen Classe der Bayerischen Akademie т. III, 1841 ст. 110 і 144), але в літературі сей факт тоді якось не прийняв ся. Потім підніс його Гайд (*Geschichte des Levantehandels*) і Куніг (О запискѣ Готскаго топарха). З сього становища пояснив Ф. титул трапезунтських цісарів XIII—XIV в. — *αυτοκράτωρ Περατειας, Περατίας ἀναξ* — див. тексти Фальмераара с. 87, 92, 103. Залежність кримських міст від Трапезунта потверджують ся виданою у Фальмераара біографією трапезунтського героя Евгенія, де причиною війни Трапезунта з іконійським султаном стає пограблення в Синопі в 1223 р. корабля, що віз трапезунтському цісареві річні податки з кримських провінцій (*ναὺς τις πεφορτισμένη μετὰ τῶν δημοσιακῶν τελεσμάτων τῆς Χερσονοῦς καὶ τῶν ἐκείσε κλιμάτων Γοτθίας, καὶ δημοσιακοῦ ἀρχόντος Ἀλεξίου τοῦ πακτιάρη καὶ ἀρχόντων τινῶν χερσονησιῶν, ἐργασμένη ἐνταῦθα συγκομίσει τῷ βασιλεὶ Γεῶφ* (Андронік Гід, тодішній трапезунтський цісар) *τὰ ἐπίετα τέλη* — с. 72. Уривок з панегірика візантійського номофіляка Евгеніка, де Трапезунт зветь ся столицею ἡδῆ δὲ καὶ τῶν ἀντιπερην ἐπίοις, δεῖος κόσμος τὸ ἀπὸ Χριστοῦ χαλεῖσθα: тамже с. 145.

³⁾ Як тут в дійсности комбінувались чи мінялись впливи царгородські й трапезунтські за Палеологів, се зістаєть ся незвісним. Натяки на залежність Крима від Палеологів зібрав Брун в своїй мо-

З ослабленням політичної сили Візантії йшло в парі й ослаблення грецького елемента в Криму. Уже попередні кольонізаційні перевороты принесли сюди осадників готських, алянських, хозарських, руських, половецьких. Татарський похід приніс за собою в кримську людність елементи татарські й турецькі, що з часом все значнійше збільшують ся ¹⁾. На сей же час принадає кольонізація вірменська, интересна й для нас еpecially, бо від сеї кримської Вірменії пішли потім вірменські кольонії України. В Криму вона була так значна, що Крим в XIII—XIV зветь ся Armenia Magna або Armenia Maritima; її головници осідками були Кафа, Судак і Солхат. Нарешті в тім же часі стають тут міцною ногою італійські кольоністи, забираючи в свої руки кримську експортну торговлю. Ся італійська кольонізація мала в культурній історії східної Європи взагалі чимале значінне і тому на ній мусимо трохи спинитись ²⁾.

Візантійське правительство до певної міри само йшло на зустріч напливу італійських купців в візантійські землі. Політика Комненів в Італії й тривога їх перед хрестоносними походами приводила їх до змагань знайти собі союзників поміж італійськими морськими республіками, а заплатою за союз і поміч мали їм служити торговельні привілеї. Першим таким союзником була Венеція, і вона вже в останній четвертині XI в., трактатом 1082 р. здобуває собі широку участь в візантійській торговлі. За нею пішла Піза (умова 1111 р.), вінці Генуя (умови 1155 і 1169—70 pp.) ³⁾. Наслідком того, що венецькі купці, пустивши ся перші, встигли опанувати важнійші торговельні центри Візантії ⁴⁾, Пізанцям, а ще більше Генуезцям прихо-

нографії про Судак (Чорноморье II с. 134); особливо важна тут звістка Дуки, що цїс. Мануїл II дав своєму сину в державу чорноморські землі сусідні з Хозарією — *ed. Voyn. p. 134.*

¹⁾ Татар-християн в Судаку вчисляють записки Судацького синаксаря XIII—XIV в. — Записки одеського істор. товариства т. V (Арх. Антонинъ, Записки XII—XV в., относящіяся къ крымскому городу Судгеѣ, приписанныя на греческомъ сиваксарѣ — важне джерело до історії Судака). Про турецьку кольонізацію — Смірнов *op. c. c. 6* і далі, про вірменську Гайд *op. c. II c. 174*, Врун Чорноморье II с. 139.

²⁾ Література її в прим. 41.

³⁾ Про се у Гайда *Geschichte des Levantehandels* I с. 208 і далі.

⁴⁾ Як великий був наплив венецьких купців в Візантію, показує нпр. звістка, що підчас розриву з Венецією в 1171 р. в самім Царгороді арештовано 10.000 Венеціан. Сучасник Евстатій під кінець життя Мануїла Комнена († 1180) рахує в Царгороді на 60.000 Латинян — переважно се були італійські купці, і між ними головню венецькі.

дило ся шукати таких місць, де їм меньше заважала венецька конкуренція. Правдоподібно, се й було причиною, що вони звертають особливу увагу на кримські й азовські краї. На се маємо натяк уже в умовах 1169—70 р., коли Мануїл застерігав від генуезьких купців торгівлю на Азовськім морі — не дозволяв їм торгувати в Тмутарокани й Руськім порті¹⁾. Але особливо звертають ся сюди вони в XIII в., по упадку Царгорода, коли Венеціане зовсім витиснули їх в Латинського цїсарства.

Пізнійше, помігши Михайлу Палеологові відбудувати Візантійське цїсарство, Генуезці навіть здобули собі від нього монополію морської торгівлі на Чорнім морі. Трактатом 1261 р. обов'язав ся Палеолог не перепускати через Царгородську протоку ніяких італійських кораблів у Чорне море окрім генуезьких і пізанських. Се застереження звернене було против Венеції й показувало, як тоді уже високо цінила Генуя свою чорноморську торгівлю, що пізнійше стає головною її силою. Венеціане, що правда, дуже скоро — уже умовою 1265 р. здобули собі також право свободної торгівлі на Чорнім морі, але таку головну роль в кримсько-азовській торгівлі й потім, в XIII—XV в. грають Генуезці²⁾. Вони витиснули майже зовсім з сеї торгівлі Греків і в свої руки забрали навіть доставу принасів з Чорного моря до Царгорода.

Головним огнищем чорноморської торгівлі Генуезців стала їх колонія Кафа, заснована на місці давньої Теодосії³⁾, деє в 2-ій пол. XIII в., вперше виступає вона, як вповні організована вже громада, в р. 1289⁴⁾. Вона підлягала зверхности татарських ханів і їх

¹⁾ Див. про се у мене т. II² с. 512.

²⁾ Трактат 1261 і 1265 pp. — *Liber iurium reipublicae Genuensium* (*Historiae patriae monumenta VII*) I 1350, Тафель і Томас *Urkundenbuch Venedigs III* 70.

³⁾ Сама назва Кафи (6 Καφας) на місці Теодосії приходять у перше в *De administr. imperio* Константина, гл. 53. Ласкін, в своїх примітках до сього тексту (Сочиненія Константина Багрянородного „О еемях“ и „О народах“, Москва, 1899, ст. 197) висловляє підозрінне, що ся назва тут інтерпольована. Дійсно, ми не стрічаємо її потім аж до генуезьких часів (у Едрізі нпр. її нема).

⁴⁾ Перша згадка генуезької колонії тут належить до війни султана Кіляуна, коли на поміч Генуезькій колонії в Триполісі вислав военний корабель кафинський конзуль Паоліно Доріа — *Annales Januenses* с. 324. 1290 р. був уже зладжений статут сеї колонії, з тою ж організацією, яка звісна пізнійше — *Canale I* с. 227. Про час і обставини заснування кафинської колонії каже Никифор Грігора, що писав в 50-х pp. XIV в. (II 683 ed. Bonn.), але його оповідання дуже загальне; одинокі

кримських намісників: зверхнім знаком цього був герб Кафи — була ним татарська тамга, а реальним проявом її — особний поборець, що pobирав тут мито на хана з товарів. Але заразом Кафа стояла в тісній залежності від своєї метрополії, що звертала пильну увагу на неї. Зруйнована 1308 р. ханом Токтою, Кафа була відновлена зараз заходом генуезького правительства, що рядом протекційних і заборонних розпоряджень постарала ся зробити з неї центр генуезької торгівлі на Чорноморю.

Управа її залежала від морської колегії, організовані в Генуї 1214 р. і від сорокових років званої officium Gazariae, себ то урядом для Хозарії — кримського й азовського побережя. Звідси присилали що року намісника — „конзула“ в Кафу, що правив з участю тіснійшої й ширшої ради, вибраної кафинськими горожанами. Людність була дуже різnorodна: Італійці, Греки, Русини, Вірмени, мусумьмани різних народностей; коло р. 1318 тут засновано католицьку єпископію, котрій папи надавали велике місіонерське значіння¹⁾. Торговельне значіння сеї колонії було дуже важне: окрім місцевої торгівлі й заморської — з полуденним берегом М. Азії, Кафа була портом для сухопутної, караванної азійської торгівлі, що оживила ся на ново з заснованнем великої монгольської держави XIII в. Ближнім ринком сеї азійської торгівлі була татарська столиця Криму — Солхат або Крим (тепер Старий Крим на дорозі з Судаку до Теодосії); тут починала ся сухопутна караванна дорога, що вела далі татарськими степами на Сарай, в Туркестан, на Каспійське побережжя і т. и.

Другим портом італійської торгівлі був старий Сурож — Сугдея, Soldaia, теперішній Судак, таке ж різноплеменне місто, з живою торгівлею, як і Кафа. Як Кафа для Генуезців, так Судак був головною торговельною стацією для Венеціян в 2-ій пол. XIII і в першій пол. XIV в., з тою тільки різницею, що Венеціане не були

реальні вказівки — що колонію сю засновано не дуже давно, ої πολυὸς τὰς ἑταῖρας за позволенням якогось τοῦ τῶν Σκλιθῶν ἡγεμόνος (татарського хана?). Італійський хроніст Stella, що писав коло 1400 р., також каже, що генуезька колонія в Кафі заснована не так давно — Magatori, Scriptores XVII с. 1095. Сі вказівки не дозволяють дуже відсувати час її заснування від останньої четвертини XIII в. На значно ранішій часи кляли її заснування давніше з огляду на Мономахову легенду, звязану з Кафою у Герберштайна — див. у мене т. I² с. 450. Про заснування Кафи див. іще Heyd Geschichte II с. 159—166.

¹⁾ Про колонізацію Кафи див. у Гайда II с. 174—5, Бруна II с. 138—140, Юргевича в Записках одеських V с. 828.

тут такими панамі, як Генуезці в своїй Кафі, а тільки колонією в чужім місті. Бо Судаку стояв в безпосередній залежності від Татар, і часто терпів від них, а се зле відбивалося й на його торгівлі. Венецькі торговельні дома в Судаку звісні нам уже в середині XIII в. як славний дім Польо¹⁾. Правдоподібно, вже тоді Судаку був центром венецької торгівлі в Криму, що була досить значна: коли трактатом 1261 р. Венеція була виключена від чорноморської торгівлі: венецькі купці відплили з Криму до дому аж на чотирох кораблях (на дорозі сі кораблі забрала генуезька фльота). Вернувши собі приступ до Чорного моря, Венеція відновила свою колонію в Судаку: в 1289 р. чуємо про венецького консула Сольдаї, що був разом конзулом цілої Газарії, а сучасний арабський письменник каже, що тодішня торгівля Судака дорівнювала Кафі²⁾. З кінцем XIII в. Венеціане так чули себе сильними на Чорнім морі, що пробували витиснути звідти й Генуезців, і в 1296 р. венецька фльота несподіваним нападом захопила Кафу, але Генуезці вернули її слідом, і умовою 1299 р. війну закінчено³⁾.

При сих двох сильних конкурентах малозначну вже ролу грали Пізанці, допущені й трактатом 1261 р.; пам'яттю по них лишився „Пізанський порт“, porto Pisano, в сусідстві устя Дона, звісний в початках XIV в.⁴⁾ Грецька торгівля пропала зовсім, грецький центр — Херсонес упадає, підтятий конкуренцією Судака й Кафи, та і в ній, судячи з засновання католицької катедри 1333 р., мусіла заісти якась західня колонія⁵⁾. Досить важним торговельним містом була ще давня Пантікапея, тепер звана у західніх купців Vosporo (Воспор), де також 1332 р. засновано латинську місіонерську катедру. Тут Татари радили осістися венецьким купцям по вигнання з Тани, і тут дійсно була венецька торговельна колонія. На противнім боці азовської протоки поруч старої Матреги (Тмуторокань) з'являється нова Кона (Сора, пор. теп. Кубань), звісна торгівлею рибою й кав'ярем⁶⁾. В обох — Воспори й Коні потім знаємо генуезькі конзуль-

¹⁾ Про торгівлю Польо в Судаку у Гайда I с. 331—2.

²⁾ Про виїзд Венеції з Чорного моря — *Annales Januenses* с. 244, про судакське консульство — *Canale* II с. 441, про торгівлю *Geographie d' Aboulfeda par Reinaud* II с. 319.

³⁾ Про війну 1296 р. Гайд II с. 171 нїм. вид.

⁴⁾ Про нього Гайд II с. 168—170, Брун I с. 140.

⁵⁾ Див. у мене в т. I² с. 70.

⁶⁾ Про них Гайд II с. 193—4, 378—9, Брун II с. 322—3, пор. II² с. 517—8.

ства — значить були й колонії, а в XV в. Матреґу бачимо в вододілиню генуезької родини Гвізольфо, в залежності від якихось місцевих династій, може черкеських князів. На захід від Криму на нашій території генуезькі колонії знаємо в Монкастро (Акермані) і Олешю (castrum Illicis)¹).

В другій четвертині XIV в. особливе значіння в орієнтальній торгівлі здобула Тана — по татарськи Азак, потім Азов, в дельті Дону. Генуезці з початку торгували там з Кафи, і в інтересах піднесення й зміцнення Кафи генуезьке правительство навіть не дозволяло своїм підданам селити ся анї в Тані, анї в Солхаті, а тільки доїздити туди. Але десь коло 20-х рр. XIV в. засновують вони в Тані свою постійну колонію, а за ними (в 1332 р.) осідає й колонія венецька. Тана доходить раптом до світового значіння як першорядна стація в орієнтальній торгівлі Західної Європи. Відси виходили торговельні дороги на Каспійське побереже, в Персію, в Туркестан, середню Азію й Китай: в сїм часі власне прослідили західні купці сю дорогу в глибоку Азію. Яке важне значіння мала Тана в тодішній орієнтальній торгівлі, показує звістка, що коли закрито її для італійських купців, ціни на шовк і коріння в Італії піднесли ся о два рази, а в Візантії zarazом відчутю недостачу риби й хліба, що здавна довозили ся з Азовського моря, і тепер ся торгівля також була зконцентрована ся в Тані²).

Але таке значіння Тани в західній торгівлі не тривало довго в цілости. Бійка між Татарами й Венеціанами в Тані 1343 р. привела до зруйнування тутешніх італійських колоній і до татарського походу на кримські колонії. Тільки Кафа удержала ся підчас сеї бурі: двічі оборонила ся вона від татарського війська (1344 і 1345 рр.). Венеціане ж на кілька літ стратили пристун до кримсько-азовської торгівлі, а навіть і Генуезці разом з ними, щоб зробити натиск на татарського хана, розірвали торгівлю з Кінчаком. Відновлено потім згоду з Ордою в 1347 р. Венеціане вернули ся в кримські порти й Тану, але значіння Тани від сього часу не дорівнювало давнішому: Генуезці, навчені досвідом 1343 р., вернули ся до політики концентровання торгівлі в Кафі й тільки для конкуренції Венеції відновили свою колонію в Тані. Вони хотіли навіть намовити Венеціан, аби закинули Тану, але до того не прийшло, і тільки переривано сю торгівлю по умові від часу до часу. З другого боку італійські коло-

¹) Див. звістки у Бруна Черноморье I с. 222—3 і Гайда op. с. II с. 397—8.

²) Звістки зібрані у Гайда II с. 180—192.

нії в Тані кілька разів потерпіли страшні погроми від Татар (1395, 1410, 1418). Караванна дорога в середню Азію підчас татарських замішань при кінці XIV в. також потерпіла багато — все се відбуло ся і на торговельнім значінню Тани¹⁾.

Всі ці пригоди головно відбили ся на венецькій торговлі. Генуезцям їх успішна боротьба з Татарами, навпаки, ще додала духу. Вони побільшають фортифікації Кафи — сі генуезькі стіни й вежі заховали ся досить добре й досі. Заразом переходять до агресії, до підбивання сусідньої території. Протягом 1360—70 рр., користаючи з повного розстрою в Орді, Генуезці підблявають собі ціле полудневе побереже Крима: Судак з бережною Готією, Алушту, Гурзуф, Ялту, аж до Чембало, нинішньої Балаклави (давн. бухта Символів)²⁾. Мамай, забравши в свої руки Орду, вирадї вибрав ся на Генуезців походом, але попав тільки деякі дрібніші осади, а зараз по смерті Мамай, на поч. 1381 р. прийшло до угоди з Татарами: Генуезці, признаючи на далі зверхню власть Орди, задержували свої нові здобутки — ціле побереже, кінчаючи Балаклавою³⁾.

Головою сеї колоніяльної держави став кафинський конзуль, що титулуєть ся тепер також „конзулем цілої Газарії“. В залежності від нього стояли й ті урядники, що іменовали ся безпосередно генуезьким правительством — не тільки в Криму, а і взагалі в чорноморських генуезьких колоніях (навіть малоазійських). В Криму такими були конзулі в Судаку й Балаклаві, тимчасом як конзулів в Алушті, Партеніті, Гурзуфі й Ялті іменував від себе кафинський конзуль. Судак і Балаклаву сильно укріщено — останки сих генуезьких замків задержали ся тут також досі. Грецькій людности, аби

¹⁾ Стан торговельних відносин Тани по тих пригодах малює подорож в Тану 1436 р. Йосафата Барбаро (особливо гл. XII); видана з перекладом в книзі Библиотека иностранных писателей о России, I (1836).

²⁾ Натомість Готія гірська разом з деякими сусідніми округами творила в XV в., а може й раніше, осібне князівство під зверхністю Орди, а часом і Генуезців. Йї князі звали ся *domini Gothiae*, або *signori de la Tedoro*, по імені своєї столиці — Теодоро, инакше Мангун, не далеко Бакчисарая. Се князівство існувало до р. 1475, коли забрали його Турки. Про нього особливо у Бруна II с. 229—232 і Васілевського Житіє Іоанна готскаго в Ж. М. Н. П. 1878, I; иньшу літературу див. у мене в т. I² прим. 21.

³⁾ Маємо два однакові тексти сеї умови, як тепер звичайно розуміють — проєкт з кінця 1380 р. і текст формально прийнятий, з лютого 1381 р. — *Silv. de Sasy Notices et extraits* XI с. 52 і далі, *Olivieri Carte e chronache manosc. c. 72*. Про них Гайд II с. 208—9, Брун I с. 224—226, Смірнов op. c. c. 132—7.

прихилити її до нового правительства, дано рівноправність з Генуезцями. Се не перешкодило одначе тутешнім Грекам тягнути більше до сусідніх грецьких князів Готії.

Для Генуезької торгівлі се опанованне кримського побережа було незвичайно важним успіхом. Головний конкурент Кафи — Судак був тепер в Генуезьких руках, і ціла кримська торгівля, майже без виїмків, перейшла до них. Ще перед тим, під впливом своїх успіхів 1340-х рр. Генуезці вертають ся до свого давнього пляну — зробити з чорноморської торгівлі свою монополію: силоміць обсадили вони в 1348 р. своїми залозами Царгородську протоку (давший Герон), побирали мита з усіх кораблів і хотіли поставити під свою контролю всю чорноморську торгівлю. З сього випшла війна з Венеціанами й Візантією, і вкінці Генуезці мусіли признати Венеції свобідну торгівлю на Чорнім морі, тільки торгівлю з Таною ухвалено перервати на 3 роки (угода 1355 р.). Тана тепер стала майже одинокою венецькою торговельною стацією на нашім побережу. Як я вже сказав, Генуезці хотіли тому зовсім замкнути сю стацію, і ще в 1381 р. намовляли Венеціан, аби перенесли свою торгівлю до Кафи. Венеціане на се не згодили ся; але все таки з третьою четвертиною XIV в. їх чорноморська торгівля сходить на другий плян перед Генуезцями, що стають правдивими панами Чорного моря.

На остатню четвертину XIV і першу XV в. припадає найвищий розцвіт сеї торгівлі. Але вже в 1430-х рр., з першим сформованнем Кримської орди, почав допівати Генуезцям Хаджі-герай¹⁾. Потім (в 1450-х рр.) відносини сі поправили ся, але страшним ударом Генуезцям було опанованне Царгорода султаном Магометом в 1453 р. Царгородська протока, а з нею вся чорноморська торгівля тим самим опинили ся в його руках, що більше — султан не крив ся і з плянами опановання чорноморського побережа. Уже в липню 1454 р. стала турецька фльота перед Кафою, а разом з тим приступив до неї суходолом кримський хан з кінним військом. На сей раз Кафа відкунила ся, обовязавши ся платити ханови річну данину в високоєти 1500 дукатів, турецька ж фльота сама не розпочала бльокади. Але небезпечне становище Генуезців зарисувало ся вповні ясно.

Дуже зле було, що зносини з метрополією були перетяті, або принаймні сильно утруднені: Генуезці в сїм часі заходять ся коло уставлення дороги сухопутної, через Галичину, але ся далека й тяжка дорога не могла заступити морської²⁾. Ще гірше — що сама

1) Про се зараз низше.

2) Див. про се в т. VI с. 22 і 44, пор. Akta gr. i ziem. VI ч. 67.

Генуя була знищена війною з своїми європейськими ворогами й не могла прийти своїм кольоніям з значнійшою допомогою. Тому уже з кінцем 1453 р. генуезьке правительство продало свої чорноморські кольонії на вічну власність генуезькому банкови св. Георгія — корпорації кредиторів Генуезької держави. Надія була на те, що може ся богата й сильна фінансова інституція потрапить удержати кольонії. Але се тільки протягнуло агонію генуезьких кольоній. Вони висіли на ласці султана, без дозволу котрого не можна було провести сюди навіть запасів. Правда, новий кримський хан Менглі-герая чув себе обов'язаним перед Генуезцями й тримав з ними, але обставини були незвичайно грізні. До того в самих кольоніях показував ся повний упадок духа, деморалізація адміністрації. Банк бояв ся ризикувати дуже своїми грошима, щоб не понести занадто великих страт. В кольоніях прокидала ся паніка, багато видало їх, торгівля упала. Тому ті двадцять літ, що минули від здобуття Царгорода до повного упадку сих кольоній, були справді тільки агонією: тільки високими річними даними султану й хану протягали вони своє існування.

Нарешті підкунність кафінських урядників — їх надужиття при обсаді уряду татарського агента, „тудуна“, привели до того, що з кінцем 1474 р. татарські беки підняли ся й против Кафи й против Менглі-герая й закликали султана на Генуезців. Літом 1475 р. заявила ся дійсно сильна турецька фльота перед Кафою й почала бомбардування. Майже не пробувавши оборонити ся, Кафа піддала ся. Пішла страшна розправа. Масу народу порізано, забрано в неволю, а вкінці всіх Італійців забрано звідти до Царгорода. Так само знищено й інші італійські кольонії чорноморського побережя. Упало князівство Мангунське й васальна держава генуезька в Матрезі. Крим цілий став залежним від Турків, і від генуезьких кольоній позіставали ся ледви поодинокі родини. Так закінчила ся історія італійської кольонізації нашого Чорномор'я¹⁾.

Вернімося до сформування Кримської орди.

Татари навістили Крим уже підчас свого першого приходу і тоді, на початку 1223 р., взяли й пограбили Сугдею. Потім вони

¹⁾ Історія її упадка у Гайда II с. 381 і далі, нім. вид. (тільки використані там джерела належить доповнити кількома реляціями, виданими в VII ч. II Atti della soc. Ligure — вони лише в частині використані і в французьким виданню). Також Смірнов с. 259 і далі. Про заходи Кафи знайти поміч і опору в Польсько-литовській державі див. Hubert Pamietniki historyczne, ч. I, Длугош V с. 372.

повторили свою візиту при другім поході, в 1239 р., а лишивши ся панувати в Кінчаку, розстали свою власть і на Крим, побіраючи звідси ріжні данини і на задокументованне своєї власти від часу до часу чинячи погром то в тім то в иньшій місті¹⁾. Морське побереже одначе цікавило їх менше, натомість в стінах Криму і на північнім його взгірю, осідають вони з часом в значнійших масах, і тут лежить властиве огнище татарської колонізації Криму. Резиденцією татарського намістника в Криму, як ми вже знаємо, в XIII—XIV в. був Солхат. Пізнійше, від 2-ої пол. XV віку татарський центр переходить на захід, в околиці Мангуна й иньшого, загадкового, стародавнього кримського гнізда — Киркйора або Чуфуткале — „Жидівського городу“, викопаного в скалі²⁾.

Завдяки віддаленню від Сарая, складним етнографічним і політичним відносинам Криму та його географічному відокремленню, татарські намістники Криму здобувають з часом все більше незалежне й сильне становище. Уже за першого звісного узурнатора Ногай († 1300) Крим до певної міри служить його опорною базою³⁾. А вповні ясно виступає таке значіння Криму за аналогічного еміра XIV в. Мамая: на се виразно вказують східні письменники, називаючи Мамаю управителем Криму в 1370-х р., підчас найбільшої його сили. Унавши в боротьбі з своїм ворогом Тохтамишем, Мамай шукав і захисту в Криму, і тут наложив головою (1380 р.), як каже легенда — наслідком зради Кафинців⁴⁾.

В 1390-х рр., підчас ординських замішань, бачимо в Криму якихось узурнаторів Бек-пулада і Тан-тімура, що вже тримали ся як самостійні від Золотої орди хани Криму. В Крими-ж загніздив ся

¹⁾ Так в 1299 р. Ногай погромив Кафу й Судак, Керч, Киркйор й ин.; 1308 погромлено Кафу; в 1322, 1327 і 1338 р. Судак; в 1395 попустошив Крим, а між иньшим і Кафу Тімурленк, і т. и. Про иньші городи не маємо таких докладних відомостей, але очевидно, що Судак і Кафою подібні татарські погроми не обмежали ся.

²⁾ Найдавнішу звістку про татарського намістника Криму маємо з 1263 р. — Тизенгаузенъ I с. 63. Ряд сих намістників пробує устави Смірнов ор. с. с. 47 і далі, 123 і д.; одначе при тім він отожднює їх з кафинськими татарськими агентами, т. зв. тудунами, *titano*, *titanus* (с. 39—47 і 91), а тождниєть ся мені здаєть ся дуже непевною — той тудун був спеціальним агентом для Кафи й її території тільки.

³⁾ Тизенгаузен I с. 111—112, Смірнов с. 123.

⁴⁾ Про се у Тизенгаузена I с. 389—391, Смірнова с. 131 і далі. В діяльності кримського намістника 1340-х рр. Кутлук-тімура Смірнов також бачить сепаратистичні прояви — ор. с. с. 128—9.

проголошений Ідикою хан Тімур-кутдук (1397—8 р.), перше ніж реально опанував Золоту орду. Педібне повторяєть ся з Тімур-ханом, що кілька літ панував в Крими (1406—1410), перше ніж дістав ся на ханство Золотої орди¹⁾.

Таким чином з кінцем XIV в., разом з ослабленням волзької орди й упадком татарської державної організації, Крим, скріплений уже тоді значною татарською колонізацією, здобуває дуже важне місце в політичній житю Татар, стає особним центром їх державного життя. І тим часом як одні хани, опанувавши Крим, переходять потім на загальний престіл Золотої орди, иньші зістають ся в ролі самостійних ханів Криму. Але все се були поки що ефемеричні узурпатори, володарі, що зникали слідом по-тім, як появляли ся. До перва в другій четвертині XV в. удало ся тут одному з татарських династій, звісному в пізнійшій традиції під іменем Хаджі-герая, пустити корень і положити початок політичній окремішности Криму під пануванням його династії.

Рід і перні стадії діяльности сеї визначної в історії Східньої Европи особи майже незвісні. Що до генеалогії його, то самі пізнійші Герая не знали про неї нічого певного, і у східніх письменників на сій точці велика заплутанина. І для ранійшої частини власного життя Хаджі-герая, далеко більшої від пізнійшої, маємо самі пізнійші перекази, не в однім очевидно прикрашені й змінені.

Одначе всі отсі перекази, при своїй легендарности, дають певні точки опертя для виводів про дійсне його походження й перні стадії діяльности. Так в генеалогіях замітна звязь Хаджі-герая з Таш-тімуром, звісним уже нам кримським ханом 1390-х рр.: генеалогії звуть Хаджі-герая сином або внуком Таш-тімура. Дуже можливо, що він був дійсно Таш-тімуровим сином: се поясняло-б його звязи з Кримом, а з другого боку також і його звязи з Литвою²⁾.

Популярний татарський переказ про молоді літа Хаджі-герая каже, що він, тікаючи від ворогів свого батька, удав ся в руські землі й там пробував, поки обставини на вітчизні не змінили ся на його користь. В русько-литовській традиції також маємо перекази

¹⁾ Савельєвъ Монеты джучидскія 133—5, 301 і далі, 324, 301, Блау Восточныя монеты ч. 581, Березинъ Ханскіе ярлыки II с. 36 і далі, Тизенгаузенъ I с. 393, 533—4, Смирновъ ор. с. с. 138—144, 166 — 181.

²⁾ Генеалогічні виводи Гераяв, зведені у турецького хроніста Мюнеджім-баші, див. у Смирнова с. 209—211. Сином Таш-тімура уважають Хаджі-герая новійші дослідники — Веляминов-Зернов ор. с. I 95, Говорз ор. с. с. 449, Смирнов ор. с. с. 218.

про побут і навіть уродження Хаджі-герая на Литві. Що в сих переказах єсть фактична підстава — що Хаджі-герай дійсно пробував в землях в. кн. Литовського за часів Витовта, про се найліпше свідчить звіна уже нам грамота Менглі-герая, де згадуєть ся про те як „великий царь Ачъжи-кырей, отецъ нашъ, коли ихъ потны кони были, до в. кн. Витовта, до Литовскоѣ земли въ гостиное поѣхали“¹⁾.

Отже супроти сих звісток звертає на себе увагу та обставина, що в традиції татарських кольтоністів Литви (з XVI в.) їх перехід в Литву звязуєть ся з іменем і часами якогось „еміра Тімура“. Дуже можливо, що се як раз той Таш-тімур²⁾. Його пановання в Криму в 1390-х рр.³⁾ хронологічно припадає на час найбільшої енергії татарської політики Витовта, його участі в боротьбі Тохтамиша з Тімурленком і далеких походів в степи (1398 і 1399). Коли на сей час з найбільшою правдоподібністю приходиться ся взагалі класти першу татарську міграцію на Литву⁴⁾, то звязавши її з особою Таш-тімура, обяснимо і те, чому всякий слід про нього гине нагло по тім його панованню в Криму, і ту татарську традицію про еміра Тімура в Литві, й династичні звязки родини Хаджі-герая з в. кн. Литовським.

1) Легенда про молоді літа Хаджі-герая в передачі анонімного турецького автора, „в простій, але найповнішій редакції“, досі неопублікованій, у Смірнова оп. с. с. 213—7. Русько-литовські версії про побут Хаджі-герая в Литві: Літоп. Биховця с. 56, Михайло Литвин De moribus Tartarorum, базельське вид. 1615 с. 3 (Мемуари кь історії Юж. Руси під ред. Антоновича I с. 9); Стрийковский II с. 212—3. З оповіданням Михайла Литвина, що Хаджі-герай родив ся в Троках, др. Прохаска пробував звязати звістку про сина якогось утікача-хана в сучаснім листі—Codex Vitoldi с. 352, але ані сей син, ані той ханбатько не названі тут. Листи Менглі-герая — Акты Зап. Р. II ч. 6 і у Пулаского Stosunki z Mendli girejem с. 90 (про них вище с. 405—9).

2) „Еміра Тімура“ литовських Татар з Таш-Тімуром звязав Смірнов оп. с. с. 153—9. Традиція про нього — в мемуарі про литовських Татар „Pisale-i-Tatarı-Lex“ — Teka wileńska 1858 кн. IV—VI (польський переклад Мухаліцького, в й російське, але тільки літографоване виданне, виймки у Смірнова — с. 153—6).

3) Маємо його кримські монети з 1394/5 рр., тим часом як у 1397—8 рр. бачимо в Криму вже Тімур-кутлук.

4) Перші ширші звістки про литовських Татар (у Троках) маємо в подорожі Гільбера де Ляноа, з поч. 1414 р. — Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, Mons, 1840 (Société des bibliophiles de Mons, N 10 des Publications) — виданне дуже рідке; найбільш приступні виймки в Scriptorum rerum prussicarum III с. 448. Також у Делевеля й ин., як низше с. 315.

Легенди, зложені з тим, аби пояснити, звідки взяло ся у Хаджі-герая отсе його подвійне імя, наводять на гадку, що се було пізніше імя його, і що перед тим виступав він під иньшим іменем. Висловлена була дуже правдоподібна, на мій погляд, гадка, що в перших стадіях своєї діяльності Хаджі-герай виступав під іменем Девлет-бірди, і наслідком нещастя, які його спіткали, змінив імя при новім виступі¹⁾. Попри деякі менше важні натяки (як то що в легенді пістун Хаджі-герая зветь ся Девлетом, з племені Гераїв, а Стрийковський, говорачи про Хаджі-герая, зве його на однім місці Девлет-гераям), головне значінне має тут та, справді немаловажна обставина, що монети Девлет-бірди, кримського хана з рр. 1426—7, дуже подібні до пізніших монет Хаджі-герая, і що найважніше — мають той самий герб (тамгу)! З другого боку русько-литовська літопись вичисляє Девлет-бірди (Давладь-бердия) між ханами, ставленими Витовтом, і се також вповні відповідає фамілійним звязкам Хаджі-герая з в кн. Литовським.

Про Девлет-бірди маємо найранішу звістку в листі писанім до Витовта з Кафи весною (2/V) 1426 р., від якогось францішкана. З сього листа виходить, що Девлет-бірди, прибувши незадовго в Солхат, через сього францішкана хотів назад вернути собі ласку Витовта, виправдуючись впливом на нього „злих людей“ і покликуючись на свою гречність, зроблену з поручення Витовта якомусь Сарацену Ібрагиму. З листу отже виходить, що відносини Девлет-бірди до Витовта сягали давніших часів, і що сама політична кар'єра сього хана була також не вчорайша. Се був час, коли в Кінчаку йшла боротьба кількох претендентів за ханський престіл. Девлет-бірди, видко, програв справу в боротьбі з иньшим претендентом Уду-Мухамедом і уступив ся в Крим. Звіден потім, на початку 1427 р. висилає він посольство до єгипетського султана, яко володар кримський. Рік пізніше маємо його монету, биту в Астрахани — отже він знову боров ся не без успіху за загально-татарський престіл (єсть також його монети биті в Новім Сараю і в Орді, але не знати чи з сього часу, чи з попереднього). Але потім слід про нього гине, і той самий арабський письменник, що під р. 1427 записав посольство Девлет-бірди до єгипетського султана, під 1428/9 р. записує, що Кінчаком і Кримом володів Мухамед, і весною 1429 р. прислав свого посла в Єгипет.

Коли Девлет-бірди справді одна особа з Хаджі-гераям (бо се все ж таки поки що тільки гіпотеза, хоч і правдоподібна), то на

¹⁾ Див. про се і про Девлет-бірди взагалі в прим. 43.

сей час — рр. 1428—30 треба покласти його утечу до Витовта, „коли його коні потні були“. Потім, 1434 р. уперше маємо згадку про Хаджі-герая під сим його іменем: на тім році генуезьке правителство, висилаючи свою флоту в Чорне море, між иншим поручило їй змусити Хаджі-герая, аби залишив свої прикрости, які чинив він Кафі та взагалі генуезьким землям. Шеститисячне генуезьке військо, під проводом Короля Льомеліна, пішло походом на Солхат, але на дорозі несподівано напали на нього Татари й погромили¹⁾. З сеї звістки треба здогадувати ся, що Хаджі-герая загніздив ся в Крими дещо скорше, коли встиг уже так наприкрити ся Кафі. Але по тім знову маємо довгу перерву в звістках про нього. Чи се прогалина в наших відомостях, чи знову прийшла на нього пригода, й він мусів тікати з Криму?

В ширшій русько-литовській літописи є про се оповіданне дуже докладне. Вона каже, що за Жигимонта Кейстутовича приїхав на Литву Хаджі-герая і дістав від Жигимонта в державу Лиду. Потім, в рік повороту на Волинь Свитригайла (значить в 1440 р., але літопись хибно датує сей факт кілька літ пізніше) кримські мурзи й улани „от всеє орди Перекопскоє“ вислали посольство до Казимира, аби пустив до них Хаджі-герая на царство. Казимир послав його з великою честю, в проводі свого маршалка Радивила до Криму, „і там його Радивил іменем вел. князя Казимира посадив на царстві перекопським“, а з вдячності Хаджі-герая, „що в Литві хліб-сінь їдав“ і Казимиром на царстві був посаджений, — „за його царства ні одна нога поганська татарська безбожних Ізмаїлтян в Литві і в Ляхах не ступила“²⁾.

В головній основі ся звістка знаходить собі документальне potwierдження в пізнійшій кореспонденції в. кн. Олександра з Менглі-гераям: докоряючи йому за його напади на землі в. кн. Литовського, Олександр пригадує, як то його батько Хаджі-герая „їв хліб і сінь“

¹⁾ Ляонік Халькондиль ed. Bonn. p. 284 sq. Стелія (Stella) — *Regum italicarum scriptores XV c. 1312—3*. Джустініані Castigtissimi annali della rep. di Genova (1539) л. 192 (у Гайда на с. 381 нім. вид. похибка в цитаті) й ин.

²⁾ Літопись Биховця с. 56, скорочено повторене у Стрийковского с. 212—3. Сестренцевич-Богущ клав першу утечу Хаджі-герая до Витовта, на р. 1428, другу — до Жигимонта — на р. 1437—1442 (рос. вид. II с. 238; 242—3). Смірнов (ор. с. с. 226—8), переказавши його оповіданне й звістку Стрийковского, висловляє гадку, що звістку Сестренцевича про другий побут Хаджі-герая на Литві треба посунути на десять літ наперед (1447—1452)!

у Казимира, на Литві, і відти дістав ся „на царство“¹⁾). Припустити, що тут іде мова про той перший побут Хаджі-герая на Литві за часів Витовта, не можна, бо в перерві між часами Витовта й Казимира бачили ми Хаджі-герая в Криму на ханстві. Припустити помилку або вигадку в словах Олександра також не можливо. Отже виходить, що Хаджі-герая пробував на Литві і вдруге наслідком якихось кримських звірюх. Може бути, що справді так, як оповідає літопись: він прибіг туди за Жигимонта і в початках пановання Казимира вернув ся до Криму. Довгого побуту Хаджі-герая в Литві не можна припускати, бо вже з початками 1450-х рр. він так сильно виступає в Криму, що трудно припускати якийсь дуже недавній його упадок.

Наново зачуваємо про Хаджі-герая в Криму в 1452 р., коли він потромив хана Золотої орди Сеїд-Ахмета, коли той вертав ся з Поділя. Ся боротьба Хаджі-герая з Золотою ордою скінчила ся повною перемогою: він знищив Сеїд-Ахмета, так що той мусів тікати на Литву²⁾). З другого боку чуємо про Хаджі-герая в кримсько-генуезських відносинах: він довго надокучав кафинському правительству, жадаючи собі контрибуцій чи дарунків, а під час коли появилася під Кафою літом 1454 р. турецька фльота, й собі притягнув під Кафу з 6.000 кінноти. Генуезці бачили в тім умову Хаджі-герая з султаном Магометом. Але чи була така умова, або взагалі якесь порозуміння між ними, се дуже сумнівно: можливо, ба навіть і правдоподібніше, що Хаджі-герая задумав тільки використати турецьку маніфестацію, щоб нагнати більшого холоду Генуезцям. Дійсно, він зробив з них при тій нагоді добрий зривок: щоб відчепити ся від нього, як уже знаємо, прирекли вони платити йому річно 1500 дукатів³⁾).

Почавши відси аж до смерти Хаджі-герая, що наступила літом 1466 р., ми можемо слідити його правління в Криму без значніших перерв. Бачимо його в дальшій боротьбі з Золотою ордою: незадовго перед смертю знищив він тодішнього хана Золотої орди Кучук-Ахмета. Відносини його до Генуезців в сім остатнім періоді були більше прихильні⁴⁾).

1) „Также и тобѣ вѣдомо, ижъ отецъ твой царь Ачи-кгирей въ отца нашего хлѣбъ и соль ѣлъ, и оттоль и столица царского досталъ“.

2) Длугош V с. 119, 216.

3) Atti della societa Ligure VI ч. 33 (про попередні зривки Хаджі-герая тамже ч. 22).

4) Длугош V с. 422, Воскрес. II с. 151, про приязні відносини з Хаджі-гераям Генуезців див. Atti della societa Ligure т. VII ч. II.

Таким чином остаточне сформування Кримського ханства, під рукою Хаджі-герая, припало на середні десятиліття XV в. Почавши від претензій на ханство в цілій Золотій орді — сам Хаджі-герай (коли він дійсно одна особа з Девлет-бірди) чи його родина — приходять по різних пригодах до переконання, що є широкі пляни треба закинути й натомість скупити всю енергію й увагу на скріпленню й відокремленню своєї близької волости — Кримської орди. Се був, щоб так сказати, політичний заповіт Хаджі-герая свому потомству, і воно його, дійсно, сув'ято додержало. Воно залишає всякі претензії на Золоту орду, приймає герб Хаджі-герая намість кінчацької тамги й імя Гераїв для своєї династії.

Але вирікати ся претензій на Золоту орду було не досить, треба було оборонити ся від її претензій на Крим, як на частину кінчацьких земель, — бо в очах Золотої орди Гераї були тільки узурпаторами Криму. Відси друга точка політичної програми Гераїв, другий політичний тестамент Хаджі-герая кримським ханам — традиційна боротьба з ханами Золотої орди, що перестала тільки з повним упадком Золотої орди, чи властиво — її наступниці Астраханської орди, в 20-х рр. XVI в.

Моральну підпору в таким своїм становищі знайшла собі Кримська орда в зверхности турецького султана. Се признание залежності від Туреччини завершило політичну еволюцію сеї орди, але наступило воно трохи пізнійше, по Хаджі-герая вже. За Хаджі-герая відносини до Туреччини не були уладжені: звістка про його союз з Магометом в 1454 р., як сказано, не певна, так само як і звістка одного пізнішого кримського хроніста, що Хаджі-герай звертав ся до Магомета за помічю на Генуезців. Навпаки, з пізнішої грамоти Магомета виходило-б, що до остатнього підданства йому Кримської орди, за Менглі-герая, Магомет уважав Крим землею золотоординською¹⁾. За Хаджі-герая властиво одиноким союзником Криму була Литва.

Я кілька разів принагідно зачіпав відносини вел. князівства Литовського й Польщі до Татар взагалі й до Кримської орди спеціально. Тепер мушу спинити ся трохи на сім, аби зібрати до купи головніші моменти в сій політиці — на скільки вона важна для історії наших земель²⁾.

нпр. с. 371—2, 401, 443. Перші звістки про смерть його — іб. с. 463—4 (хронологічний вивід видавця Amedeo Vigna тамже с. 516—7).

1) Див. у Смірнова с. 261, тамже с. 270—1 про лист Магомета, друкований в збірнику грамот Ферідун-бея.

2) Про літературу див. прим. 42.

Вел. князівство Литовське дістало свої відносини до Татар, можна сказати, в спадщині з українськими землями разом. Вище я казав уже, що Любарт, переймаючи спадщину Юрія-Волеслава, мусів zarazом упорядкувати свої відносини до Татарської орди, що признавала за собою певні права зверхности на галицько-волинські землі. Мусів оплачувати ся певними контрибуціями, як оплачували ся й інші литовські князі з тих українських земель, які Татари уважали собі підвласними, і як оплачувало ся також і польське правителство — Казимир наприклад, коли хотів бути в згоді з Татарами¹⁾.

В перших стадіях литовсько-польської боротьби Татари переважно стоять по стороні литовських князів, а навіть помагають їм на Поляків, як на напастників, хоч від часу до часу Полякам дипломатичною дорогою удавало ся перетягнути Татар на свій бік. Тільки окупація українсько-руських земель литовськими князями в 1360-х рр., привівши до конфлікту з Татарами, розбила сі переважно дружні відносини²⁾. Незвичайно скупі відомости — майже самі загальні згадки про „Татар“, не дають нам одначе спромоги вислідити, на скільки тут у гру входила сама Золота орда і на скільки проявляли себе дрібніші, місцеві орди та поодинокі татарські „еміри“ в часі розкладу Орди, в середніх десятиліттях XIV в. Мусимо задоволити ся сим загальним представленням — відносин до „Татар“ взагалі.

В 1370-х рр. наступає важний поворот в литовсько-татарських відносинах: литовсько-польське політичне суперництво тратить своє дотеперішнє значіннє в відносинах до Татар, натомість першоряднє значіннє набуває в них суперництво литовсько-московське. Змагання Москви до незалежности від Орди приводять при кінці 1370-х рр. тодішнього шефа татарської політики Мамай до союзу з в. кн. Ягайлом, зверненого против Москви. Але хоч як важнє значіннє могла мати ся комбінація, вона такого значіння в дійсности не набрала: Ягайло бояв ся ризкувати й зістав ся пасивним сьвідком боротьби Мамай з Москвою (битва на Куликовім полі 1380 р.)³⁾. Слідом Мамай гине в боротьбі з новим претендентом — Тохтамишем (1380 р.), а Ягайло входить в круг нових інтересів, звязаних з унією Литовсько-польською й випускає з очей східні справи. Тохтамиш незадовго сам удасть ся до Ягайла, шукаючи його помочи в своїх

¹⁾ Див. вище с. 43. ²⁾ Див. вище с. 81 і далі.

³⁾ Смолька здогадував ся, що Ягайло не відважав ся ударити разом з Мамаєм на Москву, боячи ся зради своїх Русинів (Kiejsztut i Jagiełło с. 36). Але тут, як і де инде, він, на мій погляд, грішить нерозуміннєм тодішніх руських відносин.

трудних обставинах. Він завдячував свою перемогу допомогі Тимур-ленка (Тамерляна), але не вмів запанувати над обставинами, і з поміж омірів виступає новий верховод — Ідїка, що формує сильну партію і вкінці напускає на Тохтамиша Тимура, аби позбути ся Тохтамиша. З 1392/3 р. маємо лист Тохтамиша до Ягайла, де він згадує про посольства, якими обміняли ся він і Ягайло в початках панування, повідомляє про повстання емірів і похід Тимур-ленка, про свою перемогу над ворогами, пригадує за дань з колишніх татарських улусів, заявляє свою готовість до допомогі Ягайлови на ворогів та просить, аби й він йому дав поміч¹⁾.

Але Ягайло зівстав ся пасивним свідком татарських замішань. Натомість Витовт, вернувши ся в 1393 р. на Литву в ролі управителя вел. князівства, звернув цільну увагу на татарські справи, і в нім Тохтамиш знайшов діяльного союзника. Уже з 1395 р. маємо натяк на участь Витовта в війні Тохтамиша з Тимур-ленком: ідучи походом в осени того року, Витовт пустив поголоску, що йде на Тимур-ленка, отже в обороні Тохтамиша, але в дійсности мав метою Смоленськ, і напав на нього несподівано. Очевидно, поголоска не могла б бути пущена, як би не було в політиці Витовта таких фактів, що робили її правдоподібною — значить, в татарських справах брав він діяльну участь. Потім під рр. 1397 і 1398 в пруських літописях маємо дві записки про походи Витовта в степи, на чорноморське побережжя. Під 1397 р. оповідає одна пруська хроніка (продовження Детжара), що до Витовта утік татарський цар, наслідком повстання своїх вагалів (в иньшій версії він зветь ся на імя, але покрученим якимсь іменем Mosathan). Витовт, жалуючи його, зібрав сильне військо і з тими Татарами, що лишили ся вірними тому цареві, ходив походом у Татарію, аж до Кафи, спустошив татарські землі й підбив багато Татар Литві, або як иньша версія каже: наново піддав їх тому ханові. У иньшого хроніста (Посільге) читаємо під 1398 р., що літом того року Витовт ходив на Татар, з великим військом, де було також дещо й пруських рицарів. Пройшов за 200 миль від Волини, підбив собі околиці Дніпра (нижнього — очевидно), й поставив там кам'яний замок, назвавши його городом св. Івана.

Сі дві звістки звичайно ототожнюють, але се не так легко зробити, і далеко правдоподібніше, що маємо тут таки два осібні походи. Віда тільки, що в самих татарських відносинах багато неясного. Так про утечу Тохтамиша до Витовта північні

¹⁾ Кн. Оболенскій і Григорьевъ Ярлыкъ хана Золотой орды Тохтамыша къ польскому королю Ягайлу отъ 1392—3 г., як вище (с. 84).

ні джерела, що правда, кажуть під р. 1398, але арабські оповідають про утечу його на Русь під 1395 р., і тут також не ясно — чи йде мова про оден факт, чи про дві особні утечі¹⁾. Безперечно в усякім разі, що в інтересах Тохтамиша вчинений був новий похід — голосний похід 1399 р. Північні джерела кажуть, що Тохтамиш утік до Київів з останками своїх вірних і родиною, і тут пробував, маючи удержання від Витовта, поки Витовт не зібрався йти добувати йому назад утрачене царство. Московський літописець оповідає, що Витовт умовився з Тохтамишом, обіцяючи його посадити в Орді, а за те Тохтамиш мав посадити його „на Москві на вел. князівстві і на всій Руській землі“. Похід привів Витовта до стрічи на Вореклі з полками Темір-кутлука, креатури Ідики, і Тімур-кутлук, як оповідає літописець, настрашений великими силами Витовта, годився на його жадання — обіцяв давати дань з Орди. Але наспів Ідика, відкинувши Витовтові жадання, і в страшній битві, 12 серпня, Витовтове військо страшно погромлено. Цілий ряд князів лишився на побоювищі. Військо Тімур-кутлука гналося далеко за Витовтом і спустошило Київщину та Волинь²⁾.

Ся битва закінчила першу стадію в татарській політиці Витовта — більше активну й агресивну. Річ очевидна, що підтримуючи так діяльно Тохтамиша, Витовт хотів використати татарську усобицю в інтересах вел. князівства Литовського. Метою його було не тільки забезпечення вел. князівства на далі від татарських претензій на українські землі. Такий характер вже мала грамота Тохтамиша, де той, в формі надання, потверджував за вел. князівством Литовським його волости — давніші улуси татарські³⁾. Але не вдоволяючися сим Витовт, видко, хотів розширити свою власть коштом Орди. Можна

¹⁾ Никон. III с. 162, 167, Воскр. II с. 71, Scriptorum rerum pruss. III с. 216 (і примітка 2), 222, Длугош III с. 523, Тізенгаузен I с. 330 (пор. 363, 448), 393—4, 454. Оповідання Длугоша виглядає на самостійне, а що має дату 1397 р., то се в моїх очах служить немаловажним доказом против ототожнення німецьких звісток про походи Витовта 1397 і 1398 рр. і зведення їх до одної події. Друга обставина — що подробиці походів різняться ся зовсім у обох німецьких хроністів. Повна нерозробленість татарських відносин сих часів не дозволяє мені ближше рішати сю справу. Дослідники, що ототожняли походи 1397 і 1398 р., або властиво — ігнорували звістку про похід 1397 р., робили се без всяких мотивів — див. Саго III с. 201, Барбашев Витовт до Грюнвальд. битви с. 95, Молчановский Очеркъ изв. о Подол. землі с. 288.

²⁾ Найд. литов. літ. с. 42, Воскр. II с. 72—3, Никон л. III с. 172—4. ³⁾ Див. вище с. 85—7 і прим. 20.

бути різних гадок що до правдивости оповідань Никонівського літописця про Витовтові пляни про те, щоб поставити саму Орду в залежність від себе — про його жадання від Тимур-кутлука річної данини, про бажання Витовта, аби на татарських монетах било Витовтів герб і т. в., — тим більше, що сї подробиці не конче годять ся з пляном походу — посадити в Ордї Тохтамиша. Але не підлягають сумніву иньші Витовтові пляни: користаючи з татарських замішань розпросторити границі вел. князівства на полудень і полудневий схід, відчинити туди дороги для колонізації й стати міцною ногою на чорвоберським побережу.

Ми бачили вже вище звістку пруського хроніста, що Витовт під час походу 1398 р. підбив собі околиці нижнього Дніпра й для оборони їх поставив на Дніпрі город св. Івана. Оповідання се варте всякого довіря, бо в поході брали участь також деякі пруські рицарі, і хроніст міг дістати відомости з доброго джерела. І звістки сї не стоять одиноко — маємо цілий ряд иньших на потвердження їх. Так подорожник Гільбер де Ляноа, що переїздив Чорноморем в 1421 р., каже, що татарська людність на побережу нижнього Дніпра признавала зверхність Витовта ¹⁾. Подорожники XVI в. переказують місцеві традиції про Витовтові укріплення й заведення: на нижнім Дніпрі, коло о. Тавани пам'ятали Витовтову митницю на Дніпровім броді й останки кам'яного будинка звали „Витовтовою банею“ (*Vitovdiusum balneum*). Иньший подорожник згадує Витовтів камінний міст і теж „баню“ на нижнім Богу, де й тепер ще є село „Витовтів брід“ ²⁾.

¹⁾ Guillebert de Lannoy Voyages et ambassades, витяги в *Script. rerum pruss.* III (с. 450), у Лелевеля *Rozbiór dzieł obejmujących albo dzieje albo rzeczy polskie* (1844) і в III т. *Записок одеського історичного товариства*.

²⁾ Михайло Литвин с. 34—Мемуари вид. Антоновичом I с. 51. Броньовского *Tartariae descriptio* кельнське вид. 1595, виїмки в *Записках одеськ. іст. тов. т. VI*. Про с. Витовтів брід—Труди подольск. истор.-стат. комитета IX с. 69—70. Досить популярна в науці ще звістка Нарбута — він вчисляє цілий ряд замків збудованих Витовтом в степах, де стояли литовські залоги: „Krzemieniczuk to jest syn Krzemieńca, osada Krzemieniecka, Upsk, Herberdejow rog, Missuryn, Koczkos (Koczubej?), Barhuń, Tiahinia“ (*Dzieje narodu litewskiego VI* с. 564). Проф. Антонович (*Монографія I* с. 245, пор. К. Старина 1896, X с. 10) і за ним В.-Буданов (*Архивъ Юго-зап. Рос. VII. I* с. 56—7) без застережень приймають сю звістку. Але се одна з тих „оригінальних“ Нарбутових звісток, які в самім сумнім світлі представляють достовірність тих його оригінальних відомостей. Взяв він сей реєстр імен з Михайла Литвина — тільки там вони нічого не мають до Витовта. Михайло Литвин описуючи переправи через Дніпро, висловляє гадку,

Сьому дійсно відповідає те, що ми знаємо про заходи Витовта коло укріплення західнього Чорномор'я. Тойже Ляноа оповідає, як на його очах подільський староста Гедігольд поставив за наказом Витовта під Білгородом (Акерманом) кам'яний замок. В першій половині XV в. звісні нам замки — Чорний город на Дністровім лимані (може той власне Гедігольдом збудований замок), Каравул на нижнім Дністрі (коло теп. Рашкова), й Качибейв (Хаджібей) — на місці нинішньої Одеси, де був і порт — відси Ягайло вислав збіже в Візантію в 1415 р.¹⁾ Сі звістки, хоч як уривкові й припадкові, не лишають сумніву що до властивих цілей Витовта в його татарській політиці.

Катастрофа на Ворсклі поучила Витовта не легковажити занадто татарські сили. Від тепер він не вмішує своїх війська в татарські усобиці, а тримаєть ся більше дипломатичних способів. Він має своїх елєнтів між татарськими династами, що бороли ся за власть в Орді, та підперає їх в боротьбі з противниками, головно з Ідиєю, що до самої своєї смерти (в 1419-20 р.) сякуєть ся держати Орду в своїх руках і против Витовтових креатур виставляє своїх, щоб фактично правити їх іменем. Але в більші походи, в особисту участь в сій боротьбі Витовт більше не вдаєть ся²⁾. Та мета сеї Витовтової політики зостаєть ся, очевидно, та ж сама і результати свої вона осягає.

як би можна загородити дорогу татарським нападам, поставивши там якусь річну сторожу, і вичисляє ті місця де можна переправити ся через Дніпро: ea appellatur Kermeczik, Upsk, Hierbedelow rog, Massugin, Koczkos, Towany, Burhun, Tyachinia, Oczakow (с. 34). Нарбут вписав, як бачимо, сей ряд імен і ex propria diligentia додав те, що пропонував Михайло: замки й залоги в часах Витовта. І так пішли по науковій літературі гуляти сі Витовтові замки.

¹⁾ Ляноа — як вище; наданне Чорного города, Каравула й Качибей Бучацькому 1442 р. — в моїй книзі Барское старобство с. 25; звістки про спір за границі Качибей у Чацького O litewskich i polskich prawach вид. Туровского II с. 200; про Качибейський порт — Длугош IV с. 189; про Каравул див. примітки до мани в сім томі. Про се все ще в т. VI прим. 2.

²⁾ Похвала Витовту, вичисляючи його кандидатів на ханстві, ніде не каже про значнійші сили, послані Витовтом разом із сими кандидатами, навпаки — кладе натиск на незвичайне поважанне Татар до Витовта: що вони вже на саму вість про Витовтове поперте піддавали ся його кандидату. Длугош, оповідаючи про посадженне Бетсубулана на ханство, каже тільки, що Витовт в поміч йому послав своїх Татар (gentibus, quae illum sequebantur, alias suas gentes thartaricas adiungens). Тому Бартошевич (ор. с. с. 15) зовсім безпідставно здогадував ся, що Витовт по Тохтамышу најмніє з pięć razy odbywał wyprawę do hordu nad Wolgę. Так само фантастична у нього (перейнята від Свідзінського) історія про Витовтові герби на монетах Золотої орди.

Сучасна руська „Похвала Витовту“ що правда, іде за далеко, представляючи сих його клієнтів на ординським столі простими васалами Витовта¹⁾). Але сильні впливи його в татарських кругах і певна залежність від нього тих його клієнтів не підлягає сумніву. Згаданий Ляноа лишив ся свідком того незвичайного поважання, яке мали для Витовта татарські беки в Криму. З другого боку факт нам звісний, що Витовтові партизани з ханства послали йому воєнну поміч. Пруські рицарі, закидаючи Витовту, а з ним і Ягайду (але сьому вже через Витовта, посередно) його близькі відносини до Татар, мовляв не відповідні для християнського володаря, зістали ся свідками сього. Вони підносять Витовтову „приязнь з Татарами, таку що вони до якого небудь похода присилають добровільно стільки тисяч, скільки вони (Витовт і Ягайло) схочуть і зажадають, як поучив досвід двох ostatnich війн (писано 1416 р.), і як то можна бачити з одного листу, де Витовт недавно писав, що по смерті остатнього татарського хана двох синів його, спорячи за власть і не можучи погодити ся, зложили справу в його руки й прибули до нього до Києва, і він там, як хвалить ся, казав коронувати старшого на хана, на що й молодший пристав...“²⁾).

Ближше в історію сих Витовтових клієнтів не маємо потреби входити, та й звістки наші про се досить неясні і баламутні. Переберу їх з-дебільшого. По упадку Тохтамыча, що по катастрофі 1399 р. утік в Киргизькі степи, й там його убито 1406 р., Витовт підтримував його старшого сина Джелаль-ед-діна. Той кілька разів пробував захопити ханство, і дійсно засів на столі в 1412 р., але слідом упав і згинув у боротьбі з братами. Чи брав Витовт яку участь в боротьбі Джелаль-ед-дінових братів по його смерті, на певно не знаємо. Длугош згадує ніби з сих часів Витовтового поставлення Ветсубулана, потім Керімбірдієвого брата Бремферді як вірного союзника Витовта, але Длугошеві звістки з сих татарських відносин взагалі дуже баламутні³⁾. По сучасним актам дуже діяльну участь Витовта в татарських справах бачимо в 1415—6 рр.: до нього звертали ся татарські претенденти з своїми спорами, й Витовт „коронував“ котрогось із них у Києві, як він писав рицарям⁴⁾. Відповідею на

1) „Салтан седе на царство повелениемъ великаго государя Витовта, а служаше ему с великою боязнию... Сему ж малому Салдану седшу на царство никакож не сме ослушати славнаго государя: где коли ему повелить, и онъ туда кочуетъ“, і т. и.

2) Ляноа — як вище; Codex Vitoldi с. 1031—2.

3) Див. в примітці 44.

4) Codex Vitoldi с. 321, 352—3, 398, 1030—31 (pp. 1415—1417), Scriptores rerum pruss. III с. 364, 369, Длугош IV с. 197—7.

се зі сторони його ворога Ідики був напад на Київщину, коли й самий Київ попалено. Потім в 1420-х рр., як ми вже знаємо, підтримував Витовт Девлет-бірди¹⁾; можливо, що в зв'язку з сям стояла нова масова еміграція Татар в Витовтові землі — про неї пише він весною 1427 р.²⁾ Похвала в. кн. Витовту зве Витовтовим поставленником хана Магомета — очевидно Уду-Мухаммеда, що заступив місце Девлет-бірди. Але звістка ся стоїть одиноко, так що годі на неї спуститись, тим більше, що в орієнтальних джерелах Уду-Магомет виступає скорше як противник Девлет-бірди.

Свитригайло, заступивши на в. княжім столі Витовта, піддержує далі дуже діяльні зносини з Ордою. Що Татари були постійними союзниками в його боротьбі з Ягайлом і Жигимонтом, ми вже знаємо. На жаль, сі звістки про Татар, хоч численні, так загальні, що з них не можна довідати ся щось більше про політику Свитригайла супроти тодішньої ситуації в Орді. Припадком довідуємо ся, що підчас катастрофи 1432 р. з ним було трох татарських ханів, з них по імені називає він Сеїд-Ахмета (Sydachmet), одного з тодішніх претендентів, пізнішого хана, і якогось Вехубowitz — може Ветсабулу чи його сина. Взагалі Свитригайло, скільки можна судити, головню шукав і мав союзників в головній, Золотій орді. Може бути, тому то й Хаджі-герай утік в трудні часи не до нього, а до Жигимонта Кейстутовича, як оповідає ширша русько-литовська літопись³⁾.

З остатнім сформованнем Кримського ханства, воно стало далеко важнішим для литовсько-польської політики ніж Золота орда. За Хаджі-гарає Кримське ханство було союзником Литви. Чи був Хаджі-герай одною особою з Витовтовим союзником Девлет-бірди, чи ні, він у всякім разі був зв'язаний династичними зв'язками з Литвою, сам чув себе обов'язаним для неї, потвердив, як оповідає Менгі-герай, Тохтамишову грамоту на руські землі в. князівства Литовського і при кожній нагоді заявляв свою прихильність до Литви й Польщі. Діяльної помочи він вправді не давав — далі обіцянок справа не йшла, бо сам Хаджі-герай занадто багато мав роботи в своїх татарських відносинах, аби запускати ся в чужі. Але користний він був, здержуючи свої орди від нападів на землі Корони і вел. князівства та нейтралізуючи своєю боротьбою сили Золотої орди. Знаємо,

1) Про живі зносини Витовта з Татарами в тих часах свідчить згаданий вже нераз Ляноа.

2) Codex Vitoldi с. 721, 759, і вище — с. 308.

3) LEKUKb. VIII ч. 624, пор. 661, і вище — с. 194 і далі.

як в р. 1452 він погромив орди Сеїд-Ахмета, коли той вертав ся з Поділя. В 1453 р. ходили поголоски, що коли литовські лани хотіли притягнути Татар до помочи проти Польщі й Казимира, щоб скинути його й поставити собі особного великого князя, то сі пляни розбив „цар татарський“ — очевидно Хаджі-герай¹⁾. З нагоди смерти Хаджі-герая Длугош не знаходить слів похвали для нього: підносять, що Хаджі-герай хоронив спокій руських земель, здержував своїх Татар від розбійничих нападів, захоплював до хліборобства, промислу й торгівлі, і вірить навіть, що Хаджі-герай готовий був взяти участь в боротьбі християнських держав против Туреччини, як би Казимир закликав його до цього!

З свого боку польсько-литовське правительство пильнувало сих добрих відносин, і коли побитий Хаджі-гераям хан Сеїд-Ахмет утік до Київля з своєю родиною й прихильниками, воно безшародно арештувало його й до смерти притримало так, „аби в тим певнійшій приязні держати його ворога Хаджі-герая“. Цікаво, що при тім істнувала певна конкуренція супроти цього союзу між Литвою й Польщею. Принаймні Поляки вірили, що литовські лани старають ся перетягнути Хаджі-герая на свій бік, і Длугош записуючи під р. 1461 кримське посольство до Польщі, каже, що Хаджі-герай обіцяв ніколи не нападати на Поділе, „до чого Литвини часто намовляли його через своїх послів“²⁾.

Ся — так важна для польсько-литовського правительства й для українських земель приязнь з Кримом одначе не довго пережила Хаджі-герая. По ній лишило ся кілька синів, між ними розпочала ся боротьба за власть, і в сій боротьбі польсько-литовське правительство не зміло знайти ся: зайняло супроти неї зовсім пасивне становище. Ся зрада традиціям Витовта була сильним свідомством убожества політики Казимира й принесла Польській і Литовській державі, а спеціально українським землям як найнещасливішій наслідки.

На перший плян з поміж синів Хаджі-герая з початку виступає старший, чи оден з старших — Нур-девлет і відновляє батьківський союз з Казимиром. Весною 1467 р. вислав він до Казимира свого посла, повідомляючи, що Хаджі-герай вмер, що на ханство з поміж братів, „за однудушвою згодою всіх мурз і уланів“, вибрано його — Нур-девлета, і що він хоче за прикладом батька задержати тісний союз з Польщею й Литвою. Казимир з ним по сім

¹⁾ LEKUrkb. XI ч. 296.

²⁾ Длугош V с. 119, 198, 216, 305, 331, 422, 470, Pułaski ч. 78, 88 і 90.

розміняв ся посольствами, з усякими запевненнями приязни та компліментами¹⁾. Але показало ся незабаром, що становище Нур-девлета на ханстві не було певне і вибір його, очевидно, зовсім не був так однодушний: поруч його виступає молодший його брат, талановитий і енергічний Менглі-герай. Від нього вже з рр. 1467—8 маємо надання, з ханським титулом, для його прихильників²⁾, а слідом, по якійсь усобиці, про яку можемо лише здогадувати ся, Менглі-герай встиг взяти гору над своїм братом: з початком 1469 р. прибули вже до Казимира його послы, повідомляючи, що Нур-девлета скинено, „бо показав себе нездалим“, і на його місце вибрано Менглі-герая. Подробниці перевороту не звісні. Нур-девлета з иньшими чотирма братами і їх прихильниками Генуезці на бажання Менглі-герая держали потім в неволі: з початку сиділи в Кафі, потім, по невдалій пробі їх увільнитись з неволі переведено їх до Судака³⁾.

Поюнавши Нур-девлета, Менглі-герай також заявив свою приязнь Казимирови, і польсько-литовське правительство прийняло до відомости сю перемену на ханстві, не поспробувавши ані підтримати свого недавнього союзника Нур-девлета, ані постаравши ся певнійше привязати до себе його щасливого противника⁴⁾. Що більше, приймаючи від

1) Длугош V с. 478, Codex epist. saec. XV т. I 2 с. 213 — нове посольство Нур-девлета, з 17/IX 1467 р. Див. про нього ще Сборникъ рус. истор. общ. XLI с. 76. Про боротьбу синів Хаджі-герая див. Atti della soc. Ligure VII, I с. 464, 487, 490, 495.

2) Березинъ Тарханнне ярлыкы — Записки одеського історич. товариства VII с. 5, 11.

3) Длугош V с. 519. Atti della societa Ligure VII, 1 с. 562, 628 — 9, 674, 730, 797—9; з першого з сих листів виходить, що в липні 1468 р. повна перемога Менглі-герая над Нур-девлетом була завершеним фактом. Зауважу, що Смирнов (с. 252—3), не знаючи сих звісток, не довіряв навіть звісткам про поміч, подану Кафою Менглі-герая в його боротьбі з братом: незнанням європейських джерел і тут на нім помітало ся.

4) Про відносини Менглі-герая до Литви й Польщі маємо спеціальну монографію Пулаского, при його книжці: Stosunki Mendli-giereja (див. в прим. 42). Простора ся розвідка зроблена досить старанно, але в значній мірі перестаріла тепер, по виході дипломатичних актів кримсько-московських в XLI т. Сборника русскаго истор. общества (Памятники дипломат. сношеній Московскаго госуд. съ Крымскою и Ногайскою ордою и Турцією т. I), та й давнішого матеріялу цілого не опанувала. Їх використовує, хоч епізодично, Пале в своїй монографії про рр. 1480—92; заразом поправляє помилки в датованню актів в збірці Пулаского. Про події по смерті Хаджі-герая ще Vigna — Atti т. VII. 1 с. 517 і далі.

синів Хаджі-герая заповнення їх приязни й союзу, Казимир zarazом накладав з традиційним ворогом їх — ханом Золотої орди, Ахматом, підбиваючи його на Москву: про одне з таких посольств його маємо звістку з 1470 р.¹⁾

Пrawdopodobно, таке пасивне й непевне становище Казимира було причиною, що Менглі-герая став розглядати ся за иньшими союзниками. У себе, в Криму він мав уже такого союзника в правителях Кафи. Супроти зносин Казимира з Ахматом против Москви, Менглі-герая звертаєть ся до московського в. князя, що за посередництвом одного кафинського ЖИда постарав ся навязати з ним зносини і запропонував йому союз. На початку 1474 р. мало місце перше посольство Менглі-герая до в. кн. Івана; Менглі-герая називав в. князя своїм братом і другом і взивав до союзу. Що до самого етикету, то для в. князя, васала Золотої орди, було таке братанне зі сторони кримського хана великою честью, й не диво, що в. кн. Іван в дуже сервілістичнім тоні дякував за се ханови. Але по за тим в. кн. московський умів оцінити й усю вагу сього союзу, і за навязані Менглі-гераям зносини ухопив ся обома руками. Він обіцював Менглі-гераям давати також „поминки“, які той має від Казимира, та заохочував до зацінно-відпорного союзу против Казимира й Ахмата. Менглі ще не охотив ся розірвати традиційну приязнь з Литвою, відогріту новітшими зносинами²⁾, тому клав натиск головню на потребу спільної боротьби з Ахматом, що був також небезпечним ворогом і для Москви, бо бажав відновити в давній силі захитану вже власть Орди над Москвою³⁾. Але в. кн. Іван свого не дарував, і використовуючи страх Менглі-герая перед Ахматом, не инакше годив ся на союз против Ахмата, як тільки щоб з тим був злучений і союз против Казимира: як ми вже знаємо, Москва, не входячи ще в виразний конфлікт з Литвою, боролася тоді з її впливами на цілій лінії й старалась підкопувати її силу де могла⁴⁾.

¹⁾ Воскрес. л. II с. 158. Судячи з того, що посол Казимира пробув цілий рік в Орді, висланий він мабуть був ще в 1470 р., а може навіть 1469 р. При тим з записок виходить, що се посольство було одним з кількох.

²⁾ Не довго перед тим Менглі-герая відновив і Хаджі-герая „наданне“ українських земель Польщі й Литві.

³⁾ Сборникъ русскаго истор. общ. т. ХLI с. 1—12 Див. акти до зносин Менглі з Казимиром — Голембіовский Dzieje III с. 234 і далі, і Пулаский ч. 1—3.

⁴⁾ Супроти того, що ще зимою 1475 р. Менглі-герая, не вважаючи на намагання Івана, як видно з інструкції московському посоль-

Але перше ніж єї нові зносини показали свої результати, в Криму стала ся якась нова, в подробицях своїх не зовсім ясна катастрофа. В звісну вже нам історію з іменованнем кафинського тудуна, що послужила близшим поводом упадку Кафи, був замішаний і Менглі-герай. Сучасні генуезькі джерела оповідають що Менглі-герай був стероризований кафинськими властями, бо вони грозили ся випустити з неволі його братів. Через те він відібрав тудунський уряд від одного з визначнійших татарських беків, Емінека, аби віддати його генуезькому протегованцю, що закупив був кафинських властей. Се привело Татар до бунту претив Менглі-герая та до посольства до турецького султана. Супроти сього повстання Менглі-герай, очевидно, шукав захисту у своїх приятелів Генуезців, та під час турецької облоги разом у сею Кафою понав у руки Турків і був відвезений до Царгороду.

На ханство винесли бунтівники якогось Джані-бека, особу близше нам незвісну. Але поруч нього, видко, відновив претензії свої Нур-девлет, опинившись на свободі. Він якийсь час сидів був на ханстві знову: весною 1478 р., як оповідає Длугош, прийшов посол Нур-девлета разом з послами турецького султана, щоб посередничити коло союзу Перти з Казимиром. Отже видко, сам Нур-девлет стояв у якихось зносинах з Туреччиною. Та Менглі-герай вплив незадовго знову і перебіг дорогу братови на султанським дворі. Чи сам він, пробуваючи в Царгороді, під час сеї усебиці умів знайти дорогу до султанських кругів, чи нагадали їм про нього його кримські прихильники, досить що виник в султанських кругах проєкт — осадити Менглі-герая в Криму на ханстві турецькою помічу, яко турецького васаля.

ству, не годив ся зірвати союзу з Казимиром, виходить, що ніяк не можна класти на рахунок Менглі напад Татар, на Поділе й Галичину, вчинений літом 1474 р., як то робить і Пулаский і Паше. І в сучасній Польщі, видко, не ставили сього нападу в вину Менглі: Длугош виразно каже, що Татаре напали *iniussu sui caesaris, sub duce Audoz, filii Eczigirei* — V с. 608. Так само треба шеркнути й дальші два напади, зачислені у Пулаского (с. 15—7) на рахунок Менглі-герая — на Поділе й Сіверщину: похід на Поділе був вчинений з кінцем 1478 р. коли Менглі хто зна чи вернув ся вже до Криму (скорше що ні), і був то мабуть, як можна здогадувати ся з оповіданя Длугоша (V с. 717—8), якийсь дрібний напад. Що до нападу на Сіверщину, то такого джерела зовсім не знають; Пулаский свого джерела не цитує, але здогадую ся, що звістка виросла з оповідання про кампанію 1480 р., коли війсьско латовського союзника Ахмата ішло поуз Мценськ, Любутськ, Одоїв і Воротинськ (Воскрес. II с. 206) — подробицю сю потім повторив і Пулаский на відповіднім місці (с. 22). Таким чином все сказане у Пулаского про підступ і віроломство Менглі-герая супроти Литви в 1474—9 рр. має віднасти: зміну становища Менглі супроти Литви треба датувати 1480 роком.

Подробиці цього, незвичайно важного факту нам незвісні. Досить, що з початком 1479 р. Менглі-герай знову являється в Криму, на ханстві, як турецький васаль. Інші претенденти мусіли забирати ся відти. Джані-бек удав ся до в. кн. московського — він наперед уже замовив собі таж скоронище, на випадок якоїсь біди. Нур-девлет з братом Хайдером утікли на Литву, до Києва, але дуже скоро звідти перебрали ся теж до Москви — чи не знайшли у Казимира того чого шукали, чи може й зваблені в. кн. Іваном: знаємо, що Менглі-герай просив Івана переманити їх до себе й Іван потім доносив йому про сповнення цього¹⁾.

І се ще не була остатня завірюха, пережита Менглі-гераем, але вкінці він засів таки на ханстві сильно і міцно. Васальна залежність від Порти, хоч не була йому мела, давала всеж таки певну опору. Турецькі залози, розложені по важнійших містах кримського побережя, в Кафі передовсім, були для нього опертем. Менглі-герай зістав ся вірним васальству. Від цього часу аж до свого кінця Кримське ханство стояло в залежності від турецьких султанів, що іменували й скидали ханів, жадали від них воєнної помочи в своїх справах й давали їм інструкції в заграничній політиці. У внутрішній управі хани були свободні — доки незадоволені їх управою елементи не підіймали гадки — звернути ся до султана, аби їм перемінив хана. Такі прошення, убран в відповідну форму, дуже часто кінчили ся скиненням хана. Взагалі більш або менш самостійне становище хана супроти турецького двору залежало від його особистих прикмет і від моментальної політичної ситуації, що робила хана більш або менш цінним помічником для Порти. Безпосередню контролю над ханом мали начальники згаданих турецьких залог кримського побережя; вони були незалежні від хана й творили осібне намісництво, а на чолі його стояв кафінський паша²⁾.

¹⁾ Atti della soc. Ligure VII, 2 с. 286 і далі, інші італіянські джерела у Гаїда франц. вид. II с. 400—4; Длугош V с. 629, 670; Воскрес. II с. 181, 205. Турецько-татарські звістки у Смірнова с. 275 й далі. Переміни в Криму комбіную з тих звісток, які маємо, бо джерела про них безпосередно зовсім нічого не кажуть. Як тут багато ще й досі неясностей і баламуцтв, можна бачити, прочитавши для порівняння відповідні уступи у Смірнова (с. 263 і далі), що деяких порушених тут питань навіть і не зачіпає. Пулаский вивязав ся ще легше, збувши цілу історію в кількох рядках (с. 13). Див. іще Великінова-Зернова О касимовських царях і царевичах I с. 99—110.

²⁾ Про кафінське намісництво у Смірнова с. 333 6, там же про відносини хана до Порти (вибірка з турецько-татарських джерел — с. 294 і далі).

Васальство Туреччині закінчило, можна сказати, процес утворення Кримського ханства. Удар заданий слідом Золотій орді остаточно зміцнив його становище.

Сі відносини до Золотої орди дуже сильно заважили на пізнішій становащі Криму супроти Литви й Польщі, тому мусимо на них трохи спинитись.

Ми вже знаємо, що Казимир був в союзі з тодішнім ханом Золотої орди Ахматом. Він мав надію використати цього союзника проти Москви й неустанно його против неї намовляв. Супроти цього союзу в 1474 р. уложив ся тісний союз Москви й Менглі-гераем. Поки що союз сей був звернений тільки против Золотої орди, бо Менглі-герай не хотів розірвати своїх традиційних відносин до Литви. Але супроти союзу Казимира з Ахматом союз Менглі-герая з Іваном самим розвоєм подій мусів перейти в обосторонній — звернути ся і против Ахмата і проти Казимира. Не знати, чи правительство Казимира не рахувало ся з такою будучністю, покладаючи ся на традиційну прихильність Гераїв чи може по тих кримських завірюхах легковажило собі значінне Менглі-герая, супроти користей, які обіцувало собі від союзу з Ахматом. Але пошекло ся воно на тим сильно.

Довго намовлюваний до походу на Москву, Ахмат нарешті з усіми силами своїми вибрав ся літом 1480 року. Казимир разом з тим мав з свого боку ударити на Москву. Щоб злучити ся з ним, Ахмат пройшов на литовську границю Московщини, на верховські городи. Супроти сеї грізної коаліції стояв союз Московщини й Кримської орди. З огляду на спільну кампанію Казимира й свого традиційного ворога — Ахмата, Менглі-герай нарешті рішив ся розірвати свій союз з Литвою. Вилинули на се й інші обставини: як раз тоді в руках Івана опинили ся вже всі претенденти кримські — Джані-бек, Нур-девлет, Хайдер: Іван позбирав їх на балаганне свого союзника й забезпечав йому спокій з цього боку. Для такого гречного і в своїй гречности не перебірчивого союзника варто було потрудити ся і відкинути на бік сентименти! Менглі-герай згодив ся на преханне Івана бути з ним „за одинь на Ахмата царя и на вончого нашего недруга короля“, і під час Ахматового походу зробив діверсію — ударив на Поділе, щоб здержати Казимира від походу.

Не знати, скільки сей напад заважив на долі сеї кампанії¹⁾.

1) Шане, взагалі сяжкуючи ся виправдати політику Казимира, щоб обороняти його й витолкувати його пасивність під час кампанії 1480 р., яка дає ще одно свідощтво убожества його східній політиці, пробував пояснити сю пасивність його викритем змови князів. Про неправдопо-

Казимир, здається, й без того не спішився до помочи своєму союзникови, полишивши йому самому давати собі раду. Ахмат постоявши над р. Угрюю та не діждавшися помочи з Литви, вкінці завернувся назад з огляду на страшні, ранні морози, і з пересердя шарпнув по дорозі литовські волости. Та коли розложився він на зимівку в донських степах, ударила на нього несподівана шибанська (сибірська) орда, нічним нападом розбила його орду, і сам Ахмат наложив при тім головою¹⁾.

Ця кампанія мала важне значіння для Московщини, зробивши кінець залежності її від Орди. Для нас вона була важна тим, що рішучо вплинула на політику Менглі-герая. Відкинувши свої сентименти до Литви, він від тепер веде політику вповні „реальну“ — побирає „поминки“ і від Литви, й від Москви, запевняє свою прихильність Казимиру, але при тім, на жадання Івана, починає немилосердно душити литовсько-польські України. Поступав так по часті тому, що Іван ліпше вмів походити коло свого союзника, а ще більше з огляду на те, що Казимир далі підтримував зносини з Золотою ордою — з синами Ахмата²⁾. Сими зносинами аргументував Іван, намовляючи Менглі на Казимира, але й без тих намовлювань сї зносини з Ахматовичами мусіли дражнити Менглі-герая, бо Ахматові сини все ще зіставалися небезпечними ворогами для нього. Вони не залишали плянів загорнути в свої руки Крим, і 1484 р. оден з Ахматовичів Муртоза дійсно був вибив Менглі-герая та на якийсь час захопив Крим. Менглі-герая, що правда, скоро вернув собі ханство, за помічю Турків, але ся пригода мусіла побільшити його роздраження на Ахматовичів і їх союзника Казимира³⁾.

дібність цього сказано в прим. 38. Се обіснює також мало витолковує пасивність Казимира, як і давніше толковання — що його спора лізувала диверсія Кримців.

¹⁾ Воскрес. II с. 205—7; вибірки в інших літописей у Карамзіна VI с. 91—9, їх доповнює і упорядковує Папе ор. с. Записки Воскресен л. під р. 1481 про напад Менглі на Поділе—очевидний дублет до звістки під р. 1480 (с. 206).

²⁾ Документи зносин Казимира з Ахматовичами, в текстах і реґестах, у Чулаского під ч. 17 і 22. Папе доводить, що Казимир відновив свої зносини з Ахматовичами тільки в 1483 р. (с. 86). Але не легко припустити, щоб Іван дурив Менглі-герая, вказуючи на зносини Казимира з Ахматовичами, коли їх не було в дійсности. В московських актах найранішу згадку про зносини Казимира з Ахматовичами маємо в інструкції з марта 1482 р. — Памятники (Сборникъ ист. общ. т. 41) с. 29, потім про послів Казимира в Золотій орді іbid. с. 43.

³⁾ Про напади Ахматовичів на Менглі-герая—Воскрес. II с. 216. Чи належать сюди й турецько-татарські звістки, наведені у Смирнова

Весною 1482 р. в. кн. Іван, запевняючи Менглі-герая, що не пустить від себе Нур-девлета, zarazом допевняв ся, аби Менглі-герай напав на землі Казимира, „на Подольскую землю или на кievские мѣста“. Сьому посллови він наказав сидіти й не уступати ся з Криму й так довго докучати Менглі-гераєви, поки той не тільки розірве свої відносини з Казимиром — „шертъ зложить“ (скинець ся при-сягн), а й справді вишле військо на Литву¹⁾. Намови, підкріплені, розумієть ся, богатими дарунками, своє осягнули. Співняючи бажане московського князя, Менглі-герай з кінцем літа вибрав ся походом на Київ. Хоч вість про се прийшла за кілька день, і всевода при-готовив замок до оборони, стала ся біда — приступивши під Київ, 1 вересня, Татаре запалили місто, здобули замок, взяли в неволю силу людей, разом з самим всеводою й його родиною, пограбили церкви, попустошили околиці і з превеликою злочицею спокійно вернули ся до дому. З забраних церковних річей Менглі-герай післяв Івану, як трофеї, золоту чашу й діскос (таріль) з Софійської катедри²⁾.

Сей кievський погром зробив в польсько-литовських правительствен-них кругах великий полох. Казмир змобілізував ціле вел. князівство, щоб відбудувати Київ і продемонструвати свої сили на полудневій границі супроти Криму. Визначено загальний похід сюди, під проводом вел. маршалка Богдана Саковича; з усього в. князівства, від Берестя до верховських князівств, до Витебська і Полоцька вирушило військо і маса селян „на роботу кievську“ — з волостей подніпрянських і за-

с. 290—2, чи може говорять вони, як сам Смірнов думає, про боротьбу з Ахматовими синами, що йшла зимою 1490 р. трудно сказати; про ту пізнійшу боротьбу див. Памятники с. 105, 111.

¹⁾ Памятники с. 33.

²⁾ Памятники с. 34 і буля папська — уривок у Папе с. 90; літо-писи: 2 Софійська с. 234., Воскрес. II с. 215, Ников. VIII с. 118, Супрасл. с. 129 і 147 і виписка з літописи у Карамзіна VI прим. 268, Мопш. Poloniae III с. 236. Пізнійші згадки в наданню Жигимонта 1511 р., наведеном у Бонецкого *Poczet rodów* с. 20) і записка в печерським помяннику — Чтенія кievські VI с. 1—2. Докладну дату погрому дає Супрасльська літопись 1483 р. індикта 1, 1 вересня, по нашому чи сленню се дасть 1/IX. 1482 р. В Воскресенській рік 1484 — очевидно хибний, бо в московській інструкції 1483 р. (19/III) можна виразно ви-читати, що писана вона по кievській погромі („и ты какъ молвилъ свое крѣпкое слово, по тому то дѣло и полнишь... а съ королемъ бы еси не кончивалъ“ — Памятн. с. 35). Підношу се тому, що хоч уже Карамзін вивів правдиву дату, в деяких новітших польських працях фігурувала дата 1483 р., що має свій початок в похибці Даниловиче-вого Скарбця (ч. 2028): нпр. у Пулаского оп. с. с. 25, Вольфа *Senato-rowie* с. 19, Бонецкого оп. с. с. 21.

двинських. Пізніша записка каже, що до Київа змобілізовано 40 тисяч війська і 20 тис. „топорів“¹⁾. Щоб розжити ся на гроші, випрошено у папи позволення на спеціальні відпустки²⁾. Але по за хвилеву, хоч і імпозантну демонстрацію, на щось більше правительство литовсько-польське не спромогло ся й зараз вернуло ся на стару утоптану стежку переговорів, задобрювань і підкупів крииського двора. Київський погром воно складало на боже попущення і за ціну приязни в будучности готово було вважати сей погром за річ маловажну: „што ся тое дѣло межи нами стало — над Києвом, ино то стало ся божий гнѣвъ за грехъ, хотябы и ты, цару, к тому помочником не былъ — однакъ было тому городу гореть, и тымъ людемъ погнунуть, коли на нихъ божий гнѣвъ пришоеть. А з божою ласки у насъ есть городовъ и волостей и людей досить. Ты накъ прислалъ посла и усказалъ речи свои, што с нами хочеш жить по тому какъ и отецъ твой и хочеш намъ прислать сына своего — ино коли твой сынъ будетъ у насъ, тогда будемъ за одно“³⁾. Але Менглі-герай, раз розірвавши з традицією фамілійної приязни з вел. кн. Литовським, уже не кидав своєї фальшивої політики, і малодушна нерішучість та огидна податливість литовсько-польського двору могли тільки підтримувати варвара-азіата в його цинічнім поступуванню супроти Литви-Польщі. Тим більше що понижаючи ся перед Менглі-герасем, литовсько-польське правительство само провозжувало його й піддавало підозріння нещирости, далі ведучи зносини з його ворогами, Ахматовими синами. Менглі-герай заспокоював Казимира до часу обіданками приязни, але далеко більше послуху давав неустанным намовленням Москви до походів на українські землі.

Дякуючи Менглі-герасви за київський погром, в. кн. Іван пильно просив його не мирити ся з королем, инакше сказавши — вести далі свої напади. Про се неустанно пригадував він йому й потім через свої численні посольства. В тім часі Іван все ще не хотів сам виразно виступити против Литви — навіть посилаючи свого посла до Менглі-герая, поручив йому по можности не прилучати ся до татарського походу на Литву. За те плів сітку на Литву, з усіх боків напускаючи своїх союзників — окрім Менглі-герая ще Стефана молдавського й Матвія Корвина короля угорського. Сам він приготував свою справу в Сіверщині й сюди не хотів Менглі-герасвих

¹⁾ Записка київської депутації до вел. князя коло р. 1520 — *Zrzódla dziejowe* Грабовського і Пшездецького II с. 120.

²⁾ Уривок з булі у Пана І. с.

³⁾ Пулаский ч. 4 (з фальшивою датою). Реєстр актів до зносин Казимира з Менглі-герасем з сих років (1483—5) у Пана с. 96.

походів: як би Менглі-герай схотів посилати своїх Татар „в Путивлю або на Сіверу“, то Іванів посол мав відмовляти його від того й радити йти на Поділе або на Клівщину¹⁾.

І Менглі-герай, хоч не переривав ніби приятельських зносин з Литвою й неустанно від переговорів про згоду, слухав Івана. Справджуючи слова Казимира, що у нього крім Київщини ще з ласки божої городів і волостей і людей є досить, він звертаєть ся на Поділе. В 1485—7 Орда що року спустошить Поділе своїми нападами. Не повезло їй в 1487 р.: королевич Ян-Ольбрахт вибирав ся походом на Волощину і на вість про татарський напад звернув ся протів Кримців та погромив їх ватаги під Конестерином, на східнім Поділю²⁾. Але ся побіда королевича тільки викликала велику радість в Польщі, а не знищала розбійничих нападів Кримців. Навпаки, по невеличкій павзі, в 1488 р., ще густійші хмари зібрали ся над Україною. Нерішуча політика Казимира, його сидженне на двох стілцях — підтримуванне зносин і з Ордою Кримською, і з Золотою, мало кінець кінцем той результат, що обі Орди звертають ся на нього. Під впливом Шорти, а мабуть і Москви, наступає якесь зближенне Кримської орди з Золотою. Золотоординські Татари, що в тім часі прикочували під самі границі вел. кн. Литовського, в лівобічній Україні³⁾, перейшовши за Дніпро, починають спустошити українські землі. Султан поступав тут, очевидно, по бажанням і інструкціям свого кримського васала⁴⁾, а сей знов в значній мірі чинив волю московського вел. князя, що ввів його і обдарувати в потреби і пострашити претендентами, яких держав в руках.

Зимою 1488 р. доносили з королівського двору до Прусеї про грізну небезпеку від Татар: орда заволзька і кримська закочували на Поділю (очевидно полудневім, на пограничу оселої кольо-нізації), й на літо вибирають ся походом на Україну разом з Турками⁵⁾. Казимир силкував ся добути потрібні кредити, а тим часом вислав сина знову, з шляхетським ополченням. Воно загородило дорогу Татарам до Галичини, але мабуть не змусило вийти з України⁶⁾.

¹⁾ Памятники с. 50; про Казимира зрештою майже в кождім польськостві—*ibid.* а. 9, 10, 13, 14, 15, 17 й т. и.

²⁾ *Codex epist.* III ч. 322, *Monumenta Poloniae hist.* III с. 238, Ваповський (*Scriptores rerum polonicarum*, II) с. 5—7, *Scriptores rerum prussic.* IV с. 766. Кілька документальних вказівок про плани походу на Волощину у Папе ор. с. с. 221—2.

³⁾ Див. Памятники с. 53.

⁴⁾ Про його заходи див. Памятники с. 53, 108.

⁵⁾ *Codex. epist.* III ч. 329.

⁶⁾ Про сю експедицію Ольбрахта Меховський IV гл. 64, *Scripto-*

Ще в вересні 1489 р. чуємо про Татар, що вони підкріплені Турками, кочують „в королівських землях“, з своїми родинами і господарством, і не хочуть уступати ся — орють і єють. Гданський хроніст записує, що літом Татари напали на Київщину, в числі ста тисяч, спустошили Київ і носунули далі¹⁾. Близьких відомостей одначе про сю кампанію не знаходимо. Зимою 1490 р. Татаре спустошили Волинь, загаяючи ся в Галичину, доходячи до Люблина. Волинська записка називає їх заволзькими і очевидно були то знову подвиги обох орд: кримської й заволзької. Вони страшно знищили Волинь, спалили Володимир і інші міста, але щасливо їм не уйшло. Коли вони вже вертали ся з великим полоном, волинське військо з польським, що наспіло сюди, напали на Орду під Заславом і погромило — відібрали полон і страшно побили Татар, так що мало що їх і утікло²⁾. Разом з тим грозив Польщі иньший васаль турецький Стефан воевода волоський — не виступаючи поки що сам виразно, він підстроїв звістне повстання на Покутю під проводом Мухи, що захопило цілу країну під Галич і Рогатин (1490), та висував якихось претендентів, що за помічю Турків мали опанувати західню Україну³⁾.

Підхована Іваном, підтримана союзом Казимира з Ахматовими синами, — ворожа політика до Литви й Польщі в Криму ставала, щоб так сказати, вже політичним принципом. Менглі-герай, як він сам каже — „оманкою молвлячи свої добрі речі“ польсько-литовському правительству, запевняв Москву в своїх воєнних замірах і вже самому Івану закидав його пасивність „З тим королем воли брати неприязнь, то сильно, мала неприязнь — то нічого“, писав він Івану. Заохочуючи його до походу, він обіцяв йому взяти Київ, а навіть тішив його перспективою здобуття Волини й Кракова (червень 1492 р.)⁴⁾. Його, до річи сказавши, подразнила тоді ще нова обставина: Казимир

res rerum pruss. IV с. 766, пор. Helcel Starod. prawa polskiego pomniki II ч. 43—60, Prochaska Materiały archiwalne ч. 210, деякі подробиці з невиданих джерел у Пале с. 225—6.

¹⁾ Codex epist. I 2 ч. 250 і III ч. 357, Scriptores rerum pruss. I. с. Пале відкидає сю звістку про Київ, вважаючи її зідгомоном погрому 1482 р. бо инакше, мовляв, ми б про се знали з иньших джерел (с. 226). Але на повноту иньших джерел ніяк не можна так дуже покладати ся, особливо коли в 1489 р. спалено тільки місто киявське, а замок лишив ся.

²⁾ Scriptores rerum prus. IV с. 781, Супрасльська л. с. 139, Monument. Poloniae III с. 239, Codex epist. III ч. 368.

³⁾ Про повстання Мухи і претендента на „Русь“ Андрія Барула див. в т. VI гл. 3 (с. 243, 270).

⁴⁾ Памятники с. 152—3.

мир прийняв до себе двох емігрантів, братів Менглі-герая. Щоб утворити собі операційну підставу супроти литовської Руси, Менглі-герай тоді задумав собі побудувати кріпость на устя Дніпра. Равійше він просив на се у Казимира дозволу і навіть грошей на будову сього замка; тепер просив підмоги на те у Івана—рахував тих коштів на 133 тис. алтин. Сей замок — пізнійший Очаків¹⁾.

Серед сих приготовань присіла смерть Казимира і ще більше оживила енергію коаліції. Іван зберав ся безпосередно виступити против Литви й старав ся привести до повного розриву у Менглі-герая з Олександром. Менглі-герай на се не здавав ся—зносин не зривав, але обіцював неустанно пустошити литовські землі. На весну 1493 р. уложена була спільна кампанія на Литву, і Менглі-герай рушив на Київ, але сильний розлив Дніпра перепинив сей похід. Незалежно від того дрібніші татарські відділи неустанно трівожили пограничні литовські землі — київські, brasлавські й чернігівські; сам хан ще два рази того року „сідав на коня“²⁾. Зимом 1493/4 р., як знаємо, Іван помирился з Олександром, але не змінив ся повідомляти про се Менглі-герая, мабуть навмисно: для того він довший час не пускав від себе кримських послів і своїх до Татар не посилав, аби не довідали ся про згоду. А й повідомивши, давав до розуміння ханови, що нічого не має против його дальших походів на Литву³⁾. І Менглі-герай, дійсно, не перервав їх.

На осінь 1494 р. Татари впали на Поділе, звідти на Волинь, забрали силу здобичи й полону. Вкінці стягнули ся польські та волинські війська і напали під Вишневцем на Татар, але ті відбили ся й вийшли зі здобичею. На другий рік повторив ся татарський набіг на Волинь, але Татари прийшли, очевидно, не в великим числі, й староста луцький кн. Гольшанський прогнав їх з під Корца. За те тяжкий удар задали татари в р. 1496 — прийшли сини Менглі-герая „со всею ордою Перекопскою“, як каже руський літописець, і сильно спустошили Волинь; між иньшим спалли славний Жиदि-

¹⁾ У Пулаского ч. 4, 18 Памятника 159, 167. З початку Менглі-герай хотів поставити замок в Тягинці, але поставив в сусідстві — що се був Очаків, виходить з інструкції в Памятниках с. 261.

²⁾ Памятники с. 171, 181, 190, 191, 193, 196, 200, 208. 209, Пулаский ч. 25.

³⁾ Особливо характеристична інструкція московському послови з 1498 р. Олександр жадав тоді від тестя, аби він закликав і Менглі-Герая до згоди з Литвою; Іван поручив своему послови явно заохочувати його до згоди, але тайно, „без Литвина“, запевнити Менглі-герая, що Іван готов бути його союзником на всіх його воротів — і на в. кн. литовського, і на Ахматових синів. — Памятники ч. 57.

чинський монастир під Луцьком. Староста луцький Гольшанський, володимирський Хребтович, з кн. Острозьким і волинським боярством замкнули ся в Ровні й звідти безрадно дивили ся на руїну. Пробували вони виступити против Татар, але сили їх показали ся за малі. Татари приступали, спалили місто, а залого відкупила ся від них!

Зимом тогож року татарський набіг повторив ся знову: Татари „плениша усю Волинську землю мало не до конца, и Лядскої землі немало“, і з великим полоном спокійно „возвратиша ся во свояси“. Не так пощастило їм, коли прибули на весну 1497 р. знову на Волинь, під Кременець: при повороті нагнав їх кн. Михайло Острозький й відібрав полон. Другий їх напад також не удав ся: їх ватаги погромлено і в київськiм Полісю і в Браславщині. Замітною подією було, що під час сього нападу Татари недалеко Мозира стріли київського митрополита Макарія Чорта й убили; митрополита сього з того приводу оголошено мучеником і святим¹⁾.

1498 р. прийіс нову бурю. Несчастливий похід короля Яна-Ольбрахта на Буковину викликав пімсту з боку воеводи Стефана. Він спровадив на Польщу Турків, і ті разом з волоським військом весною 1498 р. впали в Галичину й не стрінувши ніде значнішого опору, страшенно спустошили її цілу: знищили Перемишль, Ярослав, Переворськ; Львів відсидів ся — тільки передмістя спалено. Страшна паніка розійшла ся по цілій Польщі. Про боротьбу ніхто не думав, і турецьке військо свобідно вивело свій полон, що сучасники Польки числять, може й не побільшаючи — на 100 тисяч. Тільки по виході їх прибуло до Львова незначне шляхецьке військо, стягнене королем. Та що йно встигло воно розійти ся, як на Поділе й Галичину впала татарська орда, і також безкарно попустошивши, що могла, забрала ся до дому. А під зиму прибули знову великі маси Турків — 70 тисяч, як рахує сучасник, і страшно спустошили околиці Галича й Підгірє. Сей раз виправді потерпіли вони дуже, тільки не від польського війська, а від морозів²⁾.

1) Ваповский с. 21, Супрасльська літ. с. 141, 142, 143, 144—5.

2) Меховский — Script. regim. polon. II с. 202 3, Ваповский с. 33—5, Сенковського Collectanea I I с. 72—85, Зубрицький Kronika m. Lwowa (дещо з міських актів) с. 128. Перегляд нападів 1498—9 рр. у Каро Geschichte Polens V 2 с. 741 і далі, Левіцького — в передмові до видання: Listy i akty P. Myszkowskiego (як низше), і особливо в розвідці С. Рудницького Руські землі Польської корони при кінці XV в. — ворожі напади й організація оборони (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XXXI) с. 9 і далі — перегляд матеріалу й критичні замітки.

1499 рік був заповнений дрібними татарськими наїздами. Тільки припадком знаємо їх з сучасної кореспонденції, бо того рода дрібніші напади стали вже так звичайним явищем, що хроністи їх зовсім не згадують. І так літом Татари набігали на Белзьку землю, кілька разів на Поділе й Браславщину, навідали околиці Житомира. Тогом ходили чутки про Турків. і чекали їх на Русь, але вони не з'явилися¹⁾.

1500 р. приїє зірванне відносин Москви з в. кн. Литовським, а з тим Іван знову починає усильно намовляти Менглі-герая до неустаних походів. Він при тім бажав собі нападів в околиці Припети — на Случьк, Туров, Пинськ, Минск, по близу московських операцій, але просив не вовати Сіверщини, „бо за ласкою божюті городи й земля тепер наша“. Намовляв і поодиноких царевичів та беків, аби неустанно ходили на литовські землі²⁾. Весною 1500 р. сини Менглі-герая ходили на Київщину й Волинь, загопи їх віден заходили в Белзщину й Холмщину, аж до Зисли. Король Ян вибрався на них, але вони встигли спокійно забрати ся. На осінь хан збирався з московським військом воювати Київ і приладив орди 15 тис., але не діставши вісти від Івана, післав її на литовську Русь без себе з синами. На сей раз вони ходили до кінця року, спустошили Браславщину, Волинь, Берестейщину, землі Львівську, Белзьку, Холмську, Люблинську й Сендомирську. Татари оповідали в Криму, що спалили під час сього походу Хмельник, Кременець, Белз, Львів, Холм, Красностав, Люблин, й ин., та вивели полону п'ятдесят тисяч. Шляхецьке військо знову зібралося тоді, як Татари вже забрали ся³⁾.

1501 р. Менглі-герая, на прошенне Івана, вибрався походом на Київ, але похід Шах-Ахмата, тодішнього хана Золотої Орди, спинив його й зайняв потім на цілу зиму. Сей Шах-Ахматів похід стався наслідком намов Олександра й був звернений против обох членів коаліції — Менглі-герая й Івана. Шах-Ахмат просив Олександра вислати свої війська, щоб ударити разом на ворогів, але той дурив його обіцянками й зіставив на жертву ворогам. Стрівши ся по дорозі з Менглі-герая над Доном і відбившись, Шах-Ахмат пройшов над Дніпро, та даремно чекав помочи від Олександра. Сам на Москву ударити він не відважався, маючи з тилу Менглі-герая, а тим часом зима і голод страшно нищили його орду. Вкінці Шах-Ахмато-

¹⁾ Listy i akty P. Myszkowskiego (Archiwum komisji historycznej VIII, обіймають головню час 1499—1504 pp.) ч. 26, 29, 30, 50, 53, 58, 59, 67, 69.

²⁾ Памятники с. 317, 326—7, 339, 243, 348—9.

³⁾ Памятники с. 323, 329—30, 337, 363, Ваповский с. 37—8.

ві Татари почали тікати до Менглі-герая, а той на весну ударив з сьвіжими силами на Шах-Ахматових недобитків і знищив останки Золотої орди. Сам Шах-Ахмат утік у Київ, але там його арештовано, бо розпочав зносини з турецьким султаном, і в Литві бояли ся, щоб він не схотів з турецькою помічю пімстити ся на Литві за своє нещасте і її печирість¹⁾.

Упоравши ся з Олександровим союзником, Менглі-герай знову взяв ся до наїздів на польські й литовські землі. З кінцем літа 1502 р. вислав він двох своїх меньших синів з 30.000 орди, як рахували в Польщі (сам Менглі-герай писав Івану, що пішло 90.000, але мабуть побільшував). Іван все пригадував йому той свій маршрут— воювати Припетські сторони, й Менглі-герай писав йому, що поручив синам іти на Київ і на Волинь, аж до Вильна й Троків, та наказав їм умовити ся ближше з провідниками московського війська. Але Татарам, видко, похід в поліські краї не подобав ся, й вони ударили на Галичину, відти пішли в Люблинщину й за Вислу в Сендомирщину, страшно спустошили й безкарно вийшли²⁾. Інші татарські ватаги воювали околиці Києва, кількома наворотами, „без перестани“, цілу зиму й до весни, запускаючи ся за Припеть³⁾.

Нарешті ходив ще на Покуте Стефан волоський, повоював землі до Дністра, й по тих містах посадовив своїх людей⁴⁾.

На другий рік Татари спустошили землі вел. кн. Литовського: напали були на Чернигівщину, але звідти московські воеводи спровадили їх за Дніпро, „в Литовську землю“. Їх загони чуємо по тому знову на Полісся, під Слуцьком і Новгородом литовським, а польські хроністи згадують під сим роком также напад Татар на Поділе й похід Стефана на Покуте⁵⁾.

¹⁾ Пулаский ч. 51, 53, 58, Памятники ч. 72, 74, 75, 76, 78, 82, 83, 84, Максимейка Сеймы, дод. с. 16—7, 32, Ваповский с. 47—8, Літопись Биховця с. 71—2, вимки з листів у Голембіовского III с. 509.

²⁾ Памятники с. 423 (теж 426, 432), 430, 432, 445—5, 466, Ваповский с. 50, Меховский (вид. 1521 р.) с. 364, Літопись т. зв. Биховця с. 72—3. ³⁾ Памятники с. 469. ⁴⁾ Ibid. 466 і 469.

⁵⁾ Памятники 487, 529, Ваповский с. 52, літ. Биховця с. 73, Бельский с. 919—20. Оповідання Ваповского про напад Стефана дуже подібне до того, що оповідують московські акти з попереднього року, але сі остатні до р. 1503 не можуть належати, хиба би припустити, що Ваповский помилив ся? Літоп. т. зв. Биховця тут помиляєть ся в датах посольств московських і литовських — дає р. 1502 замість 1503, і на тій підставі Стрийковский і Бельский, з ними й Пулаский переносять всі чи декотрі напади татарські з під р. 1502 під 1503. Але ми тут у Стрийковского маємо, здаєть ся, й місцеві, слуцькі записки, і поправляти їх дати не випадає.

Перемире в. кн. московського з Литвою не перервало нападів і тепер: в. князь, повідомляючи Менгіл-герая про се перемире, казав не брати його серйозно й не мирити ся з Литвою, що найбільше — уложити перемире на чотири роки ¹⁾. Але Татари не зробили навіть такої перерви. З 1504 р., що правда, не маємо згадок про значніші татарські напади ²⁾, за те 1505 р. прийіс нові страхи татарських спустошень: зимою впали татарські орди і з незбувалою ще сміливістю загнали ся в Білу Русь, пустошаючи околиці Минська і Новгородка, загонаючи ся під Полоцьк і Витебськ, як каже літописець. Заохочені удачею, на другий рік, весною, вони не тільки повторили свій наїзд за Припеть, але запустили ся за Німан, в Литву. Сей раз їм вправді тут не пощастило: Мих. Глинський, заступаючи гетьмана, сильно тоді погромив їх під Клецьком. Але се нічого не змінило в дальших відносинах. Інші татарські загани таки того ж року спустошили Поділе й Галичину ³⁾.

Таким чином з кінцем XV в. прийшло ся українським землям, завдяки дурній політиці і безрадности польсько-литовського правительства — Казимира й його синів, випити чашу, якої ще на пам'яті історії вони не знали. Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI в., ані походи Бату не обіймали такої величезної території ані дорівнювали інтензивністю своєю руйніним наслідкам сеї нової грози, прискороної як раз тими чинниками, що в представленню новійшій польської історіографії виступають оборонцями українських земель від „татарської дичи“, її цивілізаторами й культиваторами.

Трудно собі навіть представити всю глибину нещастя, в яке впали українські землі, і всю соромотність безрадности державних чинників супроти нього. Вся Україна з виймком хіба зайнятої Москвою північної Чернігівщини стала театром страшних спустошень татарських, турецьких, волоських. Періодично, майже щорічно ⁴⁾ набігали на них більшими або меньшими відділами Татари, забираючи, що могли понести їх коні, і забиваючи або нищачи решту. Перешкоди їм в тім ніколи не було. Як і збирало ся на них військо й встигало їх ще захопити (а се трапляло ся рідко), а навіть погромити (се ще рідше), то відбирало воно тільки полон і здобич, але занодіана руїна таки зіставала ся руїною — спаленого,

¹⁾ Пам'ятники с. 492—3, 528.

²⁾ Може бути одначе, що до сього року належить напад на околиці Києва, згаданій в листі в.кн. Олександра до Менгіл-герая — у Пуласского ч. 67. ³⁾ Літоп. Биховця с. 74, 75—8, Ваповский с. 60, 64—8.

⁴⁾ Tartari Tauricani, anniversarii rebe hostes, називає їх сучасник Ваповский (с. 64). Про північні напади в т. VII гл. 1.

забитого, знищеного ніщо вже не в силі було вернути. Здобуток кольтонізації й культури кількох століть страчено як в огні. Вся країна степова, весь полуднево-східній пояс аж до лінії лісів — Переяславщина, полуднева Чернигівщина, полуднева й центральна Київщина, Брацлавщина й східне Поділля — перетворилися в пустиню, де тільки в рідких державних замках, а що найбільше — в безпосередній їх близькості трималися малі групи людности.

Дальші околиці жили також в неустійливому страху татарських нападів. Володимирські міщани скаржилися в 1495 р. королю, що зовсім знищені татарським нападом, і у них великий голод. Волинське боярство доносило, що маєстности їх страшно знищені й розграблені Татарами. Кременецька околиця кількадесят літ лежала цілком порожньою й наново кольтонізувала в середині XVI в. Людність знову мусіла перейти на воєнну стопу, вічно приготована до відпору Татарам. „Чи есть чи нема перемиря з Татарами, рідко коли злазимо з коня“, скаржилося волинське боярство в 1545 р.¹⁾ Всі вищі культурні інтереси мусіли відступити перед сею елементарною справою — охорони своїх ший від татарського аркану.

Щож супроти цього правительство? Казимир, потім Олександр неустійливо пересилалися з Менглі-гераям; серіозно слухали заповінь про згоду, які хитрий Татарин торочив їм неустійливо „оманкою“; умовлялися що до часу і способу уложення трактатів, які не доходили до кінця, а й дійшовши зараз же зривалися Татарами. І супроти сеї злобної татарської хитрости литовське правительство не здобувалося ні на що инше окрім легких закидів або сентиментальних пригадувань обоїльної приязни за часів Хаджі-герая.

Кожду скаргу Татар на пограничні зачіпки та напади литовсько-польське правительство спішилося задоволити, а страшні спустошення татарські зіставлялися без кари. Але стараючися обминути всяку причину до скарг зі сторони Менглі-герая, воно заразом неустійливо дражнило його зносинами з Золотою ордою, що, розуміється, секретом для Криму не зіставлялися. А покладаючи в своїй безрадности супроти Москви й Криму всю надію на Золоту Орду, не здобувалося навіть на те, аби підтримати цього свого союзника в його походах, викликаних литовськими намовами і заповіднями. Так підвело воно під погібель в 1480 р. Ахмата. Так пронав в 1502 р. його син Шах-Ахмат, понадіявшися на обіцянки Олександра й загнавшися під Київ, тим часом як Олександр формально дурив його, зайнятий своєю коронацією, а на прохання вислати помічне військо відповідав,

¹⁾ Акти Зап. Рос. I ч. 124, 201, Źródła dziejowe VI s. 29, 101.

що сам війська не має в тій хвилі, а радить ханови удати ся до гетьмана литовського¹⁾. За те як розбитий хан утік до Києва, арештовано його й тримано в неволі — на пострах Менглі-герая, аби тим зробити його податливійшим для Литви..

Володарі великих новочасних держав, провідники й оборонці культури й цивілізації, славлені новітніми польськими істориками, автори прославлених планів боротьби зі Сходом — не здобували ся навіть на таку боротьбу з степовими варварами, яку вели дрібні й скромні руські князі XI—XII в.!

Польське правительство по буковинським погромі залишило всяку агресію й тільки по страшних спустошеннях 1498 р. взяло ся до організації оборони Галицької Русі: іменовано для того начальником оборони Петра Мишковского, воеводу белзького, під власть його віддано пограничних старост, поручено в потребі склимати шляхетський похід, а на видатки дано йому львівське старіство й 1300 зол. річної платні. Се був уряд тимчасовий — до угоди з Турками, а результати всеї сеї організації були зовсім ніякі: шляхта й старости того начальника не слухають; наемне військо, не дістаючи на час платні, виходить з карності, бунтується й грабує людність; сили того війська за малі, аби від Татар оборонитись, а з шляхетським походом годі на час поспіти, й т. и. Тому сю організацію залишено слідом²⁾.

Литовське правительство навіть і таких проб не робило. Всі його заходи властиво обмежали ся будовою, чи то відновлюваннем зруйнованих українських замків. А поза тим тільки шукали ріжних способів уласкавити Менглі-герая. Висилаючи по страшних спустошеннях 1498—1500 р. послом до Менглі-герая київського воеводу Дмитра Путятича, Олександр навіть зробив таку пропозицію, що в. кн. буде платити з кожного чоловіка в землях Київській, Волинській і Подільській (Браславській) ханови річно по три деньги, аби тільки він не нападав на землі в. князівства й був його союзником на в. кн. московського!³⁾ Що правда, ся пропозиція до Менглі-герая не дійшла, бо кн. Дмитро умер перше, ніж до Криму вибрав ся; але для Олександра й його правительства вона через те не перестає бути в високій мірі характеристичною. Зрештою дещо подібне було таки запропоноване ханови иньшим разом: в. кн. Олександр по по-

¹⁾ Пулаский ч. 54 (с. 257).

²⁾ Матеріал про сю організацію — в згаданім збірнику кореспонденції Мишковского. Спеціальна розвідка Рудницького про сю організацію цитована вище (с. 331).

³⁾ „А его милость господарь нашъ про тебе брата своего хочеть то вчинити: съ своихъ людей и съ князьскихъ и съ панскихъ и съ

громі Шах-Ахмата годив ся платити кримському ханови вічну дань під делікатійною назвою „поминків“ і відступити ханови ті землі, на які він претендував²⁾. Розуміть ся, така податливість і безрадість, як я вже сказав, в очах степового дикуна, що вмів шанувати тільки силу і оборотність, викликали легковаженне, і вони дійсно на завісї закорінили в Татарах зневагу й погорду до Польсько-литовської держави, до її сил і поваги.

Супроти такої безрадістости правительств, про оборону мусїди думати самі безпосередно інтересовані — людність українських земель і начальники пограничних провінцій і замків. На сїм ґрунті, під сїм примусом обставин розвинуло ся українське козакування, а з нього сформувало ся козацтво як суспільна верства. Про се будемо говорити пізнійше, тепер же тільки зазначимо, що перші документальні згадки про козакування стрічаємо слїдом по перших погромах Менґлі-ґерая: найдавнїша до тепер звїсна згадка належить до р. 1492. З 1493 р. маємо перший більший похід в стилї пізнїйших козацьких: черкаський староста, якийсь Богдан, як зве його татарська реляція, напав на Очаків, поруйнував, забрав залогу й усяку здобич³⁾. Правительство сього козакування ані думало підтримувати, навпаки бояло ся його, щоб воно не розгнівало Менґлі-ґерая. На скарги Менґлі воно поручило відшукувати заграблені річи, й т. и., а що до Очакова — то замість думати про зруйнування його, волїло пропонувати ханови відступного: в 1492 р. Олександр обіцяв заплатити Менґлі-ґераю кошти будови Очакова, аби вивів звідти свою залогу⁴⁾. Менґлі-ґерай, розуміть ся, на се не пристав. На другий рік по тому, став ся той Богданів напад, але правительство литовське використати його не постарало ся й нічого не зробило, аби перешкодити Менґлі-ґераю відбудувати Очаків.

Українська народня самооборона не стрічала ні помочи ні спочути в правительственных сферах.

боярскихъ въ земли Киевской и въ Волынской и въ Подольской съ каждого человека головы велить тобѣ по три деньги дати в каждый годъ, одно бы вже твоя милость вѣрно а правдиво помогъ господару нашему на того неприятеля его милости и его милости земель, и самъ бы еси постерегъ отъ своихъ людей, ажъ бы людемъ его милости шкоды не дѣлали“—Пулаский с. 247 (Акты Зап. Рос. I ч. 183).

²⁾ Памятники с. 448 і 450.

³⁾ Пулаский ч. 24, 63, 64, Памятники с. 196.

⁴⁾ Памятники с. 166.

V.

Політичні обставини в XVI в. — влучення українських земель до Польщі.

Переговори про унію в початках панування Жигимонта Старого і відновлення їх за Жигимонта Августа. Сойми 1560-х рр. і люблинський акт 1569 р. Українські землі, не обняті Люблинським актом.

Події з кінця XV і початку XVI в. досить виразно змалювали нам державні змагання польські, литовські й руські. Польща далі змагала до здійснення плану, поставленого ще Кревською унією — перетворення Польщі й Литви в одноцільну державу, в „одно неподільне й одностайне тіло, оден нарід, одну націю“ (акт 1501 р.). Литовські магнати, що в своїх руках держали управу вел. князівства, бажали унії з Польщею, але тільки в значинню тісного політичного союзу обох держав, з задержаннем політичної самостійности вел. князівства непорушно. Нарешті українські та білоруські магнати в. князівства, цураючи ся зближення з Польщею, до певної міри тягнули до вел. кн. Московського. Інші верстви й народні маси українські та білоруські свого голосу в політичнім життю поки що не підносили.

Нахил руських магнатів в. кн. Литовського до Москви був наслідком їх суперництва за владу і впливи в вел. князівстві з магнатством литовським. Супроти нахилу до Польщі магнатів литовських, українські та білоруські князі й пани шукали опертя в Московській державі, близькій їм релігією, історичними традиціями (бо ж вона представляла себе спадкоємницею давньої Руської держави) й сильно розвиненим аристократичним устроєм — князівської аристократії переважно, хоч і під деспотичною формою. Але ті самі події, що вказали сей нахил, вказали й політичну слабкість сього руського магнатства — пасивний характер сеї ірєденти, її частковість, недостатку солідарности, енергії й здатности до боротьби, та брак впливів в широких верствах українських та білоруських. Показало ся, що сей руський князівсько-панський елемент може заважити в політичній си-

туації своєю інертною, безвладною силою, але як з активним чинником з ним нема що рахувати ся.

Конкуренція з руським елементом попихала литовське маґнатство далі до тісного союзу з Польщею, і так замикав ся той небезпечний круг, з котрого не здужало вилабудити ся вел. князівство. Зближення з Польщею забезпечало литовському елементови привілеґіоване становище в в. князівстві. Туди ж гнала литовських маґнатів і державна потреба. Загрожене становище вел. князівства супроти Москви й Кримської орди, його слабосильність, так несподівано й страшно задокументована подіями кінця XV і перших років XVI в., в очах литовських політиків робила тісний союз з Польщею доконче потрібним. Се й задокументували вони актом 1499 р. і вибором Жигимонта на великого князя. Але з другого боку їх литовсько-державний патріотизм спротивляв ся гадці про повну інкорпорацію вел. князівства Польщі, і ще більше в тім же напрямі впливали їх узні, класові інтереси. Окремішність вел. князівства забезпечала литовським маґнатам їх становище фактичних правителів сеї держави, вироблене практикою XV в. Вона ж забезпечала їх від конкуренції польської шляхти при іменованнях на уряди, роздаванню маєтностей і держав в вел. князівстві. Безперечно — змагання до литовських урядів, до ґрунтів в. князівства було, поруч державних мотивів, сильним мотором, що гнав польську шляхту до інкорпорації Литви, й на сій точці інтереси польської шляхти й литовського маґнатства спирали ся в рішучій протівности. Се аж надто виразно показують вічні протести литовської шляхти против напливу Поляків на литовські уряди й маєтності, протягом цілого XVI в. І через се литовські маґнати тим більше мусіли цінити свою державну окремішність.

При такій рішучій суперечности класових інтересів литовських і польських верховодів, виглади на переведення якоїсь тіснійшої унії, по мысли польських політиків, були дуже малі, хоч державна потреба, гатию *republicae*, протягом XVI в. не сходила з овида польсько-литовської політики, в виді хронічної, дуже тяжкої війни з Московією, такої ж хронічної грози з Кримом, й т. к. Але в гру входили ще інші чинники, що перехилили шанси в сторону польської політики.

Насамперед з розвитком литовського парламентаризму здобуває собі голос в політичних справах новий елемент — рядова шляхта. Діставши ся в першій половині XVI в. до постійної й правильної участі в соймах, вона поволі визволяеть ся з під впливу панів-рад — маґнатів литовських і руських, та починає трактувати державні справи з становища інтересів своєї верстви. З становища сих інтересів вона прихильно оцінювала влучення вел. князівства до Польщі. Що

до державних потреб, то з інкорпорації шляхта обіцявала собі полегшення оборони в князівства й дуже прикрих воєнних тягарів, з нею сполучених. Але окрім того інкорпорація приносила з собою кінець переваги магнатства над рядовою шляхтою та розширення шляхецьких прав до обсягу прав польського шляхтича. Се був мотив незвичайно важний, просто житєвий для шляхти. І от під впливом сих мотивів рядова шляхта литовсько-руська в 1560-х рр. підносить рішучий голос за переведенням тіснійшої унії.

Другим чинником була особа в. князя і короля. Ми знаємо вже силу його особистих впливів серед панів в. князівства. Супроти того його особисте становище в справі унії мало дуже важне значінне. Жигимонт Старий в сій справі показував рівнодушність — майже неприхильність до тіснійшої унії. В сім бачили вплив його жінки Бони, а її неприхильність до унії толкували фінансовими мотивами: страхом, що з інкорпорацією Литви прийшло ся б їй поносити великі видатки з своїх просторих литовських маєностей на державні потреби. Але в очах самого Жигимонта політична окремішність в. князівства Литовського мала велике значінне, а то з династичного становища: усвячена віками дідичність його роду на вел. князівстві гарантувала його потомкам польську корону, не вважаючи на вільну елекцію в Польщі, бо польські стани не допустили б розлуки в. князівства від Польщі. Завдяки тому без всяких спорів дістав ся на польський престіл з в. князівського стола Жигимонтів батько й брат, сею дорогою пішов, при забезпеченню польської корони для свого сина сам Жигимонт, і се значінне особного в. князівського стола для інтересів його роду він мусів добре тямити.

Так чи сяк, досить того, що тіснійшої сполуки в. князівства з Короною Жигимонт Старий собі не брав до серця. Так само індиферентно ставить ся до сього в початках і його син Жигимонт-Август. Тільки в 1560-х рр. — чи то під впливом трудних політичних обставин в. князівства, чи стративши надію на мужеське потомство й тому вже не цінячи особности в. князівства з династичного становища — схиляєть ся він в справі унії рішучо до політики своїх польських дорадників та усильно заходить ся коло переведення унії.

Впливами сих чинників поясняєть ся, чому справа унії, після повної, можна сказати, застої за тридцять п'ять літне пановання в вел. князівстві Жигимонта Старого й перші десятиліття пановання його сина, переходить в таке приспінене, горячкове tempo в 1560-х рр., поки не знаходить собі наглого й досить несподіваного розв'язання — чи скорше розрублення, як заплутаний вузол, на славнім Люблинським соймі 1569 р.

В момент, коли на королівськiм польськiм столї засїдав вел. князь литовськiй Жигимонт, вiдносини в. князiвства до Польщї сто-яли дуже неясно. Октройований Олександром акт унїї 1501 р. не був прийнятий станами вел. князiвства, а своїм вибором Жигимонта на вел. князя без участі польськiх панiв вони переступили поста-нови не тiльки його, але й акту унїї 1499 р. — так як би призна-вали й його уневажненням пiзнiйшими вчинками польськoї полiтики. Що правда, литовськi стани виправдували се перед польськiми станами виїмковими обставинами, отже не вiдважали ся надати свому поступованню принципiального значiння; але для сучасникiв було ясно, що був то тiльки викрут. Так само стало ся і з участю литовськiх панiв в виборі польськoго короля: їх посла, вислані для участі в виборі короля і для спiльних постанов в потребах обох держав, прибули за пiзно. Пiдозрiвано не без правдоподiбности, що спiзнали ся вони умисно¹⁾. Таким чином вiдносини Литви й Польщї прийшли знову в неяснiсть.

Акту 1501 р. Литва мала всяке право не признавати: самі стани польськi, знаючи, як він був уложений, не вiдважали ся на нiм наставати; тiльки пiввіка пiзнiйше, поколiннє нове, тих обста-вин не свiдоме, почало *sans façons* до нього вiддiлювати ся. Але iгнорованнє акту 1499 р. литовськiми панами було значним нетактом з їх боку. Супроти польськiх змагань їм як раз треба як найпильнiйше триматись постанов акту 1499 р., уложеного вiд-повiдно до литовськiх бажань, та всюди його пiдчеркувати. Та ли-товськiм панам хотiло ся фрондувати. Задоволені вповнi тим, що з вибором Жигимонта на польськoго короля уставив ся фактичний звязок Литви й Польщї, не проминали вони нагоди зазначити полi-тичну окремишнiсть вел. князiвства та зовсiм не журили ся сформу-лованнєм сих вiдносин і взагалі справою унїї.

Такий стан рiчей дуже непокоїв Полякiв. Як ми бачили, ще перед вибором Жигимонта на польськoго короля сенатори польськi клали йому на серце, аби він постарав ся своїми впливами заховати унїю в. князiвства з Польщею, „вчинену вашими предками з важ-них причин і потверджену актами“²⁾. По вськiй правдоподiбности ся справа мусiла бути порушувана й на коронацiйнiм соїмi, пiд свiжим вражiннєм литовськoї манiфестацiї, але ми не маємо про се вiдомостей. За те в постановах Пьотрковськoго соїму з початку 1510 р.

1) Rzyaszczewski i Muczkowski Kodex dypl. Polski I ч. 363—4, Хронiка Гурскoго — Acta Tomiciana I с. 11.

2) Acta Tomiciana I ч. 5 (с. 8).

на першій місці читаємо приречення короля, що він постарався ся привести „до унії вел. князівство Литовське, Прусію й иньші землі в границях Корони“, і в сій справі зложити сойм з відпоручників Польщі й Литви¹⁾.

Коронні стани мусіли з тим добре наставати на короля, коли витягнули від нього таке приречення: Жигимонт, аж надто обережний і неохочий до колізій, видячи неприхильний настрій литовських станів до унії, не мав ніякої охоти дражнити їх сею справою. Та позбувши польські стани сею обіцянкою, він і не думав заходити ся коло унії, й того приобіцяного спільного сойму не скликав. Даремно звертали ся також польські пани в сій справі до панів литовських. В своїм меморіалі 1512 р. вони пригадували литовським панам, що через тих сенаторів, які їздили з Жигимонтом до вел. князівства, вони не раз намовляли литовських панів, аби зібрали ся на спільну нараду й перевели унію, але даремно²⁾. З нагоди нарад над організацією оборони против Татар спільними силами обох держав, з спільною платою „упомнників“ кримському хану, що вели ся в 1511 р. на соймах в Польщі і на зїзді панів в. кв. Литовського в Берестю, сенатори польські через своїх відпоручників порушили ще раз потребу відновлення унії. Але литовські пани знову збули їх відповідю, що вони зібрані в малім числі і в неприсутности иньших панів-рад не можуть сеї справи трактувати, отже її треба відложити на загальний, „вальний сойм“ в. князівства³⁾.

Польські пани рішили сього допильнувати. Коли в. князь скликав потім до Вильна вальний сойм на січень 1512 р. для організації оборони, вони вислали туди своїх відпоручників. В грамоті, посланій з ними, вони вzywали литовських панів, аби з справою оборони звязали також справу унії, бо тільки вона може заповнити успішну спільну роботу коло оборони. Вони пригадували, які страти вже понесло в. князівство через те, що справа унії була занедбана, й радили, не проводікаючи, з сього ж сойма вислати кількох відпоручників для уніонних переговорів, в присутности короля, „щоб те від давна уложене брацтво, стверджене давніми й новими актами,

1) Volumina legum I c. 166.

2) Deinde regnante hoc moderno serenissimo rege nostro domini consiliarii regis sepius per fratres suos, qui cum maiestate regia in Luthuaniam proficiebantur, admonebant dominos Lithuanos, ut super ista unione secum concordarent et ordinem rebus ponerent — Acta Tomiciana II c. 47.

3) Ibid., порівняти Документи архива министерства юстиції I c. 506.

було наново поправлене тими панамі і обопільно держане відповідно, аби при тім братстві така була організована оборона, що могла б обидві держави забезпечити від нещастя". Цікаво однак, що король, по тих недавніх обіцянках, з свого боку — в своїм листі до литовських панів, вказуючи на ті питання, що мають бути предметом обряд сойму, ані словечком не згадав про унію. Обережний Жигимонт як бачимо, не хотів пхати пальці межі двери — в литовсько-польські спори ¹⁾.

Дійсно, литовські пани не хотіли нічого чути про унію, й виленський сойм 1512 р. поминув справу унії зовсім. Замість розсправляти про унію, литовські стани через своїх відпоручників прислали Польським тільки начерк організації спільної оборони; в додатку ще й відпоручники їх спізнали ся, своїм звичаєм, і не поспіли на коронаційний сойм, на котрий їх чекали, так що справа була убита основно і всесторонно. В своїм проєкті, переданім сенаторам польським, литовські пани проєктували таке: коли ворог нападе на одну державу, стани другої мають їй всіма силами помагати; на потреби спільної оборони обидві держави мають ставити рівні контингенти — 2 до 4 тисячі; упоминки й контрибуції союзникам і ворогам мають вони платити на рівно, й т. и. Польські сенатори були дуже сим невдоволені й відповіли, що про організацію оборони трактувати не будуть, бо то річ короля, а в справі унії все таки ще раз просять вислати литовських відпоручників до Польщі на новий сойм, до Кракова ²⁾. На се прошенне литовські пани, здаєть ся, вже завсім нічого не відповіли — принаймні нема тому сліду ніякого. Тому і польські пани трактуючи з литовськими панамі в липні того року про дальше поступованне супроти Татар, по погромі їх спільними литовськими й польськими силами під Вишневцем, вже не зачіпали унії ³⁾.

Та грізна московська війна, що розпочала ся з кінцем 1513 р., облога Смоленська, брак всякого приготування до відпору у Литви.

¹⁾ Acta Tomiciana I с. 235—7, пор. II с. 47; лист Жигимонта—Документи арх. юст. I с. 506.

²⁾ Acta Tomiciana II с. 45, 47. Завважу, що ся литовська пропозиція 1512 р. (в Томіціанах вона має зовсім докладну дату) в актах московського архіву міністерства заграничних справах трапилась Довнару-Запольському з датою 1532 р., і на сім опер він в своїй статі виводи про оборонний союз, уложений в тім році між Литвою й Польщею (Польско-литовская унія с. 6—7). На жаль, Любавский, що зауважив таке ся помилку (ор. с. с. 262), не подає близьких відомостей про сю копію московського архіву, і з якої нагоди вона там під тим роком виступає.

³⁾ Acta Tomiciana II с. 109—110.

все се змусило литовських панів з початком 1513 р. звернути ся до польських панів з прошенням, аби пустили до них короля, що вже довгий час пробував в Польщі, і аби вчинили їм „братську поміч“. Се дало польським сенаторам пожадану нагоду заговорити знову про унію. Вони підносили, що унія потрібна для успішної оборони, і „рицарство Польської корони дуже на то уважає, що та добра й славна річ не приходить до кінця між Короною й вел. князівством“, та висловляли надію, що литовські пани тепер уже справою унії займуть ся ¹⁾.

Так повторяли ся обставини з часів московської війни за в. кн. Олександра, коли польські сенатори казали литовським, щоб без унії не рахували на якусь на поміч з Польщі. Але литовські пани показували й тепер не менше завязте на сій точці, як і за Олександрових часів, і не хотіли купувати польської помочи ціною унії. Зрештою давнійший досвід навчив їх, що ніяких реальних благодатей їм нема чого чекати від унії: ніякої позитивної помочи з Польщі вона їм не приносила. Тому в відповіді на той польський меморіал литовські пани, пригадуючи, як стали в. кн. Литовського бували помічні Короні „своими нерсунами“, просять вчинити їм „помощь безумешканую безъ жадное вымоги“, а справу унії в таких воєнних обставинах не вважають можливим трактувати. „Але коли буде того час а покой, ихъ милость (литовські пани), порозумене земши с княжати и паняги и з землями, которы суть привлащоны ку в. князству Литовскому, хочють з вашою милостью тыхъ записовъ и слушного зраженя вчинити и потвердити, какъ бы было на обе стороне ровно безъ пониженя чти обоихъ паньствъ, какъ коруны Польское, такъ великого князства Литовского“ ²⁾.

По такій рішучій відповіді литовських панів польські сенатори мусіли зміркувати, що годі їм далі чогось добиватись. Вони відповіли сухо й холодно, що замір литовських панів — в спокійнійшій часі упорядкувати справу унії, вони похваляють і сподівають ся, що тіснійше сполученне обох держав зробить пострах на їх ворогів. В надії, що унія буде дійсно переведена, вони дають до роспорядження короля свободні насамні сили, які є в Польщі, а на випадок як би король був у крайній потребі, багато сенаторів і шляхти заявили готовість служити йому „своими парсунами“. Литовським панам вони обіцяють показувати всяку жичливість по своїй братній любови (оп-

¹⁾ Acta Tomisiana II с. 177—8, пор. додаток 1 до статі Довнара-Запольского Польско-литовская унія (с. 24—5).

²⁾ Д.-Запольский Польско-литовская унія, дод. I (с. 24—7).

nem benevolentiam pro suo affectu fraterno) ³⁾. Инакше сказавши Поляки відповіли знову таки, що коли що зроблять, то тільки для особи короля, а литовські пани, поки унії не переведуть, від них реальної помочи нехай не надіють ся.

Литовські пани прийняли се до відомости, але таки з становища свого не зступили. Навіть найбільший удар, який зазнали вони за ціле столітє — утрата Смоленська, не зломил а їх упору й не привела до переговорів про унію. Але треба запримітити, що й польські сенатори не попробували, скільки знаємо, використати се тяжке становище в. кн. Литовського й не зачинали про унію. Чи не мали духу використовувати таке нещастє, чи може скорше — стративши по стількох нещасливих пробах надію вимогти щось від литовських панів для унії під натиском обставин, не хотіли більше компромітувати себе даремними пропозиціями. Литовські пани з свого боку також як забиті мовчали про унію, і таким чином справа ся, по тих пробах польських, на довший час затихає. Обидві держави зістають ся тільки в персональній звязку, й навіть спільна акція їх супроти заграничних ворогів, що мала місце від часу до часу, не мала в собі нічого постійного або організованого.

Такий стан річей — повну окремішність в. князівства Литовського, використав Жигимонт для того, аби забезпечити свому сину литовський престіл, а з ним і польську корону по собі. Як довідуємо ся з меморіалу одного з головних учасників сеї справи, виленьського воеводи Ольбр. Гаштовта, ініціаторкою її була королева Бона, що від самого майже уродження свого одинака неустанно кували йому різні шанси на будуще. Через своїх повірників вона поручила Гаштовтови — найбільш впливовому тоді з литовських магнатів, зайняти ся сею справою, і той зачав обробляти в сім напрямі литовську магнатерію, а й король, взагалі тяжкий і не підприємчивий, по словам Гаштовта — діяльніше й сміливіше зайняв ся сим проектом, коли почув його від Гаштовта ²⁾. Опозиції з боку литовських панів цьому проекту з рештою не було чого сподівати ся, й робота Гаштовта не мусіла бути тяжка. Проект Бони додав їм добру нагоду ще раз заманіфестувати політичну окремішність і самостійність вел. князівства Литовського, а ініціатива, яку мав взяти на себе на зверх сам Жигимонт, мала характер офіціального признання сеї окремішности й само-

³⁾ Відповідь Поляків — Acta Tomiciana III с. 50—1, і в тогочаснім руськім перекладі — у Д. Запольского оп. с. с. 26—7.

²⁾ Меморіал Гаштовта в Acta Tomiciana VII (на жаль досить лихо виданий), с. 259.

стійності з боку вел. князя і короля. На виленським соймі 1522 р. він офіційно просив зібраних прелатів, князів і землі, щоб вони на випадок його смерті, при малолітності його сина (що родився 1520 р.), не шукали собі іншого володаря окрім цього його сина, Жигимонта-Августа. Присутні, як доносив Жигимонт жінці, одностайно згодилися на це й зложили присягу, що володарем собі візьмуть Жигимонтового сина, а кожного сій постанові противного уважати муть ворогом вітчизни. Як довідуємося з записки Гаштовта, опозиція однак була, і зробили її Русини. Кн. Острозький з іншими руськими магнатами, своїми однодумцями, на засіданню ради на колінах просив Жигимонта, аби відступив від свого плану; але Жигимонт, мовляв, різкою завіткою закрав йому рота, і опозиція затихла. Гаштовт толкує її тим, що кн. Острозький шов дорогою Глинського і задумував собі захонити великокняжий стіл¹⁾. Але се, розуміється, була байка²⁾, і сам Гаштовт дає можливість дорозумівати ся властивих причин: було то суверенитетство Острозьких і Радивилів з Гаштовтами. Вважали однак потрібним зробити якусь приємність старому князеві, й на тім же соймі в. кн. надав йому троєцьке воеводство (опорожене з переходом Гаштовта на виленське) і перше місце в раді, хоч і з усякими застереженнями, що такий виїмок для схизматика робить ся не в прецедент, а зовсім виїмково³⁾.

Зійшовши ся раз в своїх заходах коло забезпечення окремішности вел. князівства з династичними планами королівської пари, і особливо королеви, литовські верховоди старали ся й далі використати їх в інтересах скріплення тої окремішности. Коли в 1526 р. на Литві розійшла ся поголоска, що папа хоче післати корону в. князю московському, стани в. князівства в тайнім посольстві до Жигимонта звертали його увагу на неприхильність до них Поляків. Мовляв, вони в своїм часі не пускали корони Витовту, як її послав йому „отець святий папезь и цесарь хрестіянській“, уважаючи на славі вчинки Витовта, „а кь тому на задность панства того ваное милости в. кн. Литовского“, тепер же свобідно пропускають папського легата з ко-

1) Quorum exemplo (Глинського і Мих. Радивиля) idem hostis meus dux Constantinus ingrediens... vellet hoc ipsum dominium, hereditatem domini nostri clementissimi Sigismundi vi Ruthenorum occupare (с. 260).

2) Приходить ся згадати характеристику сучасника — Поляка, з нагоди пізніших обвинувачень Гаштовтових приятелів против Солиги: tanta hic est criminandi licentia, quanta nusquam gentium, ita ut laesae maiestatis crimen iam levissimum esse videatur (Замбоцквий до Томіцкого Acta Tomiciana X с. 253, 1528).

3) Archiwum kom. prawn. VII с. 273.

роною московському князю. З того, кажуть вони, показуєть ся властива політика польських панів, — що вони хочуть, аби в князівство Литовське „было въ пониженю, а жебы втѣлено имъ къ Корунѣ, о штожь ся они давно працують, хотячи дѣдитство ваше милости привлацити ту — къ князству коруны Польскоѣ“. Стани в князівства просять Жигимонта, аби він противив ся сим інкорпораційним змаганням Поляків, бо і для його потомків буде завжди лїпше й користнїйше, коли в князівство буде „подъ особнымъ титуломъ и правомъ отъ коруны Польскоѣ“, як ся осібнїе уже й придала ся для Жигимонта-Августа: пани-рада в князівства „з добровольством и охотнѣ“ признали його своїм в князем і зложили йому присягу, а польські пани й досї того не хочуть вчинити. Як би в. кн. Литовське було інкорпороване Польщі, то воно не могло б зробити такої прислуги Жигимонтовому сину. Щоб запобігти польським плянам інкорпорації, було б дуже добре дати титул королівства вел. князівству Литовському і коронувати Жигимонта-Августа литовським королем: інкорпорація тоді стала б неможлива, „бо коруна въ коруну втѣлена быти не може“. Тоді б і „панове Поляцы не мѣли тое жадости, аби тое паньство ваше милости отчизное (в. кн. Литовське) было унижено и привлациено къ нимъ, але равное братство и прїязнь стала бы зъ одного напротивъ каждому неприятели“. Супроти того пани-рада просять короля, аби він наказав польським сенаторам видати Жигимонту-Августу Витовтову корону, що вони були перехонили, аби його коронувати ще за життя батька литовським королем. Колиж би польські сенатори не дали тої корони, в таким разі пани-рада просять короля удати ся до пани й цїсаря та прохати, аби вони прислали нову корону для королевича. Пани-рада не пожалують потрібних на то видатків і сподївають ся, що коли пана заявив охоту дати корону тому „отщепенцови костела святого римского—Москвитинови“, то ще скорше дасть її королевичу, „за важный и знаменитый учинки ваше милости и предковъ ваше милости, в князей литовскихъ, которыи тую землю къ вѣрѣ хрестіаньской направили и вставичиѣ ся напротивку неприятелиемъ вѣры святоѣ застановляли“¹⁾.

Ми не можемо оцінити, на скільки самостійно виступали в сій справі литовські верховоди. Разом із сею справою корони вони давали пораду королевичу також у справі мазовецької спадщини, і ся порада так близько сходила ся з тодішніми заходами Бони²⁾, що се наводить підозрінне, чи і сим разом, як в справі вибору Жигимонта-Августа

1) Акты Западной Россіи II с. 174—6.

2) Про мазовецьку справу й династичні заходи Бони новїйша статя: L. Kolankowski Elekcya Zygmunta Augusta (Kwart. histor. 1905).

на в. князівство литовське, не виступали литовські пани перед Жигимонтом тільки речниками бажань Бони. Але чи робили вони се за порозумінням з нею, чи ні, в кождім разі очевидно, що се бажання королівського титулу для великого князівства — старе, сокровенне бажання литовських автономістів, висловляло ся тепер в надії, що воно відповідає династичним плянам королівської пари: забезпечити малому синові всі шанси на польську корону.

На такий сьміливий крок Жигимонта одначе не відважив ся — се могло б накликати занадто велику бурю з польської сторони, і для нас сей епізод зівстав ся тільки інтересним показником змагань тодішніх литовських правительственных кругів до особности в. кн. Литовського. Їх представлення, як бачимо, мають дуже виразно роздражненне литовських панів на інкорпораційні змагання Поляків, їх дражливість на точці політичної самостійности вел. князівства й рівноправности його з Польщею, але zarazом відкриває перед нами й короткозорість литовських патріотів, що надіяли ся забезпечити сю самостійність папською короною. Вони не розуміли, що польських заходів не відперла б ніяка корона, а тільки внутрішня сила вел. князівства Литовського, бо їх апетити живив не нижчий титул вел. князівства, а його внутрішня слабкість і двоїстіть політики литовських панів, що самі ж шукали опертя в Польщі супроти внутрішнього, національного роздвоєння в вел. князівстві.

Коли Жигимонт не рішив ся скористати для своїх династичних плянів з литовського проєкту коронації, королева рішила підогнати справу признання Жигимонта-Августа спадкоємцем королівського престолу в Польщі инакше: формальним настолюванням його в в. князівстві Литовським — проголошенням його не тільки престолонаслідником, по смерті батька (як то було зроблено в 1522 р.), а дійсним великим князем. В 1528 р. король з королевою виїждять в сій справі до Литви. В литовських кругах, розуміють ся, проєкт сей знайшов повне співчуте: се ж була нова маніфестація окремішности й самостійности вел. князівства Литовського. На соймі виленським в осени 1529 р., проголошено Жигимонта-Августа великим князем: в присутности батька й матери зібрані на соймі стани з церемонією посадили молодого княжича на столі, а старий Жигимонт потвердив всі права і привілеї обивателів в. кн. Литовського й приобіцяв за сина, що дійшовши повних літ він зложитъ присягу й видасть грамоту на додержанне тих прав і привілеїв¹⁾.

¹⁾ Archiwum kom. prawn. VII с. 275. Ваповский с. 229, Бельский вид. Туровского с. 1045—6. Рус. лит. літопись — кодекс Сьвейнова — Пол. собр. л. XVII с. 405—6. Стрийковский II с. 395,

Се проголошення Жигимонта-Августа в князем дійсно змусило нарешті й Поляків проголосити його престолонаслідком: зараз по проголошенню його вел. князем в Литві, проголошено його королем і наступником батька в Польщі, а з початком 1530 р. короновано, тільки застережено, що сей факт не може служити прецедентом на будуще — в обмеженні вільної елекції¹⁾. Таким чином політика Бони й Жигимонта удала ся вповні, й політична обрешішність вел. князівства віддала його родині важну прислугу. Заманіфестовано ще раз рядом актив політичну самостійність вел. кн. Литовського, і в двірських кругах мусіли собі запам'ятати, як цінна може бути, з династичних мотивів, щоб обминенути польської „вільну елекцію“, ся обрешішність Литви, з її сильними династичними традиціями. І можемо собі представити, як холодно приймали ся в сих двірських кругах пригадки про потребу переведення унії з Польщею, що від часу до часу давали себе чути з польської сторони²⁾.

Затихнувши на довший час супроти такої виразної неохоти у литовських панів і браку спочуття у короля, справа унії вийшла знову на порядок дня донерва в 1540-х рр.

Привід дала буря, що ярила ся в сусідній Угорщині — турецька окупація її. Настрашена сям грізним турецьким сусідством, польська шляхта починає наставати на короля, аби для сильнішої оборони перевів тісніше сполучення Польщі з ріжними анектованими землями — в. кн. Литовським, Прусією й ще деякими дрібнішими. Першу таку звістку маємо в ухвалях коронного сойму з 1539 р. Жигимонт тоді пообіцяв, але ледво чи робив які старання в тім напрямі. На соймі 1541 р. коронні стани, настрашені турецькою окупацією Угорщини, ухвалили податок на потреби оборони й заразом удали ся до короля, що пробував тоді на Литві, з новим прошенням, аби постарав ся привести в. князівство Литовське до унії з Польщею, „як для боротьби з спільним ворогом так і для иньних справ, для сусідської приязни й брацтва“. Жигимонт їм і на се приобіцяв постаратись³⁾, але, як сам каже, потім обмежив ся тільки справою організації оборони: коли польські стани на найблизнім соймі в Кракові, з кінцем 1543 р. ухвалили податок на потреби оборони на оден рік, то король їм обіцяв привести й стани вел. князівства до того, щоб і вони вчинили відповідні постанови й таку ж організацію

1) Archiwum Sanguszków V ч. 200.

2) Див. Acta Tomiciana, XI с. 2.

3) Pro ratione postulationis ipsius respondissemus.

оборони у себе перевели. На запитання ж в справі унії відповів, що не може обіцяти нічого певного що до уложення якихось уніонних актів, ані навіть не підіймаєть ся зложити для єього спільного сойму, бо не мав нагоди порозуміти ся з литовськими сенаторами, і взагалі не підіймаєть ся нічого більшого, як тільки прихилити стани в князівства до таких же ухвал в справах оборони, які ухвалить польський сойм ¹⁾.

Се, розумієть ся, було найбільш рішучою відмовою, яку тільки міг дати обережний і аж занадто лагідний Жигимонт. В польських двірських кругах таку його неохоту толковано тоді, як я вже згадував, впливом королеви Бони, що мовляв тому противить ся унії, бо боїть ся спільних воєнних заходів обох держав: тоді вона мусіла б нести всякі тягарі з своїх великих держав у Литві, а тепер тих тягарів не несе й то їй уходить ²⁾. Але ми знаємо, що в гру входили й династичні мотиви, які поділяв і Жигимонт. І давніше він був неприхильний до справи унії, а тепер як раз мав спеціальний плян — віддати в. кн. Литовське синови ще за свого життя. Сей плян звісний був в двірських кругах уже в початках 1544 р., його тольковано тим, що старий король хотів увільнити королевича від шкідливих впливів матери та її мішань в його фамілійне житє ³⁾. З тих чи иньших мотивів Жигимонт такий плян — передати синови в. кн. Литовське, дійсно мав, і через се саме мусів противити ся інкорпораційним плянам польських панів. Тому не диво, що на литовським соймі в Берестю, літом 1544 р., нічого не чуємо про унію, хоч в польських кругах сподівали ся, що Жигимонт буде старати ся про неї ⁴⁾. Сойм застановляв ся тільки над пропозицією в справі спільної з Поляками оборони й згодив ся взяти участь в обороні против Турків, з тим одначе, щоб Поляки підняли ся так само помагати в. кн. Литовському против його ворогів, а особливо против Москви. Взагалі стани в. кн. Литовського, так само як Поляки в 1513 р., зазначували, з усею силою що роблять такі уступки тільки з огляду на особу короля, і не жалували закидів Полякам, що вони не кванили ся з помічю в. кн. Литовському в його пригодах ⁵⁾.

¹⁾ Volumina legum II с. 269 і 277.

²⁾ Zbiór pamiętników o dawnej Polsce Немцевича т. IV с. 39 (лист Стан. Гурского з 18/11 1544 р.), пор. тамже с. 42—35. Гурский здогадуєть ся навіть, що й Литвини противлять ся унії під намовою Бони!

³⁾ Ibid. с. 36 (лист тогож з 15/III. 1544).

⁴⁾ Ibid. с. 42 (лист тогож з 26/V. 1544).

⁵⁾ Jest tesz iawnno waszey kro. mci, isz to tutejsze panstwo w. x. Litewskie iusz i za szczesnego panowania w. k. m. nie malo i wielkie

При закінченню сього сойму Жигимонт передав вел. князівство Литовське синові, 8 жовтня 1544 р.¹⁾ Ще перед тим проголошений вел. князем, Жигимонт - Август від сього часу став фактичним володарем в. князівства Литовського, так що близько чотири роки — до смерті Жигимонта (що вмер на великдень 1548 р., 1 цвітня) Литовська держава мала свого особібно великого князя.

Правда, се не було повним зірваннем персональної унії з Польщею, бо великий князь литовський був коронованим королем польським, і старий Жигимонт передавав поволі синові й ріжні справи з кругу управи Польської корони. Але все таки се хвилеве відлучення ще раз підчеркувало політичну окремішність вел. князівства Литовського, було отже новим тріумфом литовських автономістів. Що правда — й остатнім разом²⁾.

Польській шляхті кожде таке зазначення політичної окремішности вел. князівства, розуміється, було в високій мірі неміле, але, на жаль, не маємо близких відомостей про те, як прийнято в її кругах передачу в. кн. Литовського Жигимонту - Августу. Можемо тільки сконстатувати, що справи унії Поляки від сього часу не снусяють з ока на своїх соймах³⁾.

Так на краківськїм соймі при кінці 1545 р. послали в своїх постулатах особливо займали ся справою інкорпорації Литви й иньших земель (Прусії, князівства Заторського й Освенцімського), „і про се як на попередніх соймах, так і на сїм нильно просили короля“⁴⁾. Теж саме повторило ся на пйотрковськїм соймі 1547 р. — остатнім

trudności i nawałności przymowało, a na żadną potrzebę i. m. papowie korunni, bracia naszi, żadney pomocy nam ani ludzmi ani pieniedzmi nigdy uczynić nie raczyli, aczkolwiek o to zawsze przez posly nasze bywali zadani, iedno tylko tego niedawnego czasu ku Starodubskiej wojnie (1535) raczyli ich mcz. poslać nam za swe pieniądze tisiąc ludzi iezdnych a pięćset pieszych ku pomocy, o ktorą pomoc posylalysmy do ich mci prosząc poslow naszich, osob zasnych, dignitarzow poważnych. Zbiór praw litewskich Дзяліньского с. 415.

¹⁾ Рус. лиг. лѣтоп. — Пол. собр. лѣтоп. XVII с. 352 і 410. Strykowski II с. 400.

²⁾ Ілюстрацією тодішніх відносин — певного суперництва двора виленьского з краківським може служити оден лист першого сенатора литовського Глібовича (десь коло р. 1547), де він радить своєму шуринові кн. Сангушкевичу, старості браславському, шукати ласки не на дворі краківськїм, а в Вильні (Arch. Sanguszków IV ч. 415).

³⁾ Як на соймі 1563 р. казав Зборовський, каштелян краківський: bywając przez 18 kroć posłem koronnym, wiem to i pamiętam, że nie był ten sejm, kiedyby unia przypominana być nie miała (Zrządtopisma II с. 298).

⁴⁾ Вельський вид. Туровского с. 1092.

соймі, відправленім за Жигимонта Старого. На чолі посольських постулятів і тут стоїть справа інкорпорації, або як висловляють ся вони — приведення Литви й Польщі „до одностайних соймів, воєнної служби однакової з иньшими воеводствами, і сполучення“¹⁾).

На першій соймї скликаній за нового короля — в Пйотркові, в осени 1548 р., послы шляхецькі знову піднесли справу унії. Дебати про неї прибрали на нїм незвичайно гострий тон наслідком загального роздражнення, яке панувало на сїм соймї. Ферментом служив шлюб короля з Радивилівною — послы його хотїли розірвати, а король опирав ся, й відповідею на його відмову були революційні жадання з боку послів. З великим натиском жадали вони, аби король в найскоршій часї зложив для того сойм, десь на східній границї, й туди закликав литовських відпоручників, щоб справа унії була вже раз закінчена. Щоб принаглити справу, проєктовано застановити королївські права — чи то в судї, чи в збираннї війська, доки не буде скликаний той спільний сойм. Таке революційне жаданне було підтримане навіть деякими сенаторами. Але король, підтриманий більшістю сенаторів, рішучо не згодив ся на таке обмеженне своїх прав і пообіцяв тільки, що буде старатись скликати сойм коло литовської границї²⁾. На закиди, що він досї не постарав ся коло унії і не прикликав на сей сойм литовських відпоручників, король відповів, що не міг їм сього наказати, бо то противне їх правам. Щоб привести до спільного сойму, він сам мусить наперед поїхати на Литву, скликати там сойм і там намовити литовські стани добрим способом, аби вислали своїх відпоручників на спільний сойм на пограничу. Так він, король, і має замір учинити, бо не вважає ніякої справи важнішою над унію і скільки буде то від нього залежати, постараєть ся коло неї³⁾. Так представляє справу король в своїм манїфестї (т. зв рецесї), виданім по зїрванню сойма. Часть сенаторів і послы зробили сецесію і сойм мусїв розійти ні з чим.

Як прикмету характеристичну для всеї дальшої історії унії треба піднести, що справу унії підносила головнo посольська палата. Вона то неустанно пригадувала сю справу в рядї иньших постулятів, звернених до короля й сенату, й заохочувала їх до найбільше рішучого й безоглядного поступовання. На жаль, її речники не пояснили нам мотивів, які викликали таке заінтересованне сею справою серед шляхти.

¹⁾ Żądania posłów ze stanu rycerskiego na sejmie w Piotrkowie— Zbiór pamiątek do dziejów polskich Броель-Плятера, I с. 161.

²⁾ Дневник сойму 1548 р. — *Scriptores rerum polonicarum* I с. 262 — 3, пор. 171—2, 246, Бельский с. 1098.

³⁾ Дневник сойму 1548 р. р. 268—9, 271.

Можна здогадувати ся, що через притягнення в. кн. Литовського й інших земель до тих весняних татарів, які несли польська шляхта, сподівала ся вона полекші для себе. З другого боку шляхта могла тішити себе надією, що коли б посольська палата збільшила ся послами в. кн. Литовського й Прусії, і між ними увійшло б багато дисидентів, що між тодішньою шляхтою були елементом радикальним, то се скріпило б її в тодішній боротьбі з сенаторами і спеціально — з духовними, в спорі про церковні імунітети й привілеї¹⁾. Більший же радикалізм в постулятах взагалі характеризує посольську палату — по часті тому, що їй незнані були перепони в практичнім переведенню тих постулятів, лише звістні сенаторам, по часті тому, що вона взагалі менше чула себе звязаною супроти короля.

Сам новий король в 1540-х і 1550-х рр. показував не більше охоти до унії, як і його батько. Окрім тих династичних мотивів, які ми сконстатували у його батьків, у Жигимонта-Августа були ще й інші причини, по перше — його приязнь з литовськими магнатами, близькими свояками його жінки Барбара, по друге — ся обставина, що з унії зробила мов би свою справу ся польська шляхта, що так зражувала короля своїм гострим тоном.

Огірчений її гострою опозицією, король довго не хотів зовсім скликати сойму. Його завзяте вплинуло на шляхту, так що вона спустила з тону. На соймі 1550 р. ціла увага звернула ся на т. зв. ексекуючі права (заходи против нарушень законів в Польщі); але справа унії все таки фігурує невідмінно серед постулятів шляхецьких послів. Вони жадали, аби ще на сім соймі був визначений день для спільного сойму і на нього покликани не відпоручники в. кн. Литовського й інших земель, що мають підлягти унії, але сенатори й шляхецькі послы від повітів, безпосередно. Таке жадання не могло одначе прийти до здійснення вже через те, що на сім соймі взагалі не прийшло до ніяких рішень²⁾. Але Жигимонт-Август, сповняючи жадання шляхти, на найпершій литовській соймі, скликанім у Вильні в осени 1551 р., предложив устами присутного підканцлера коронного жадання польських станів *około złączenia u wzzielenia tego państwa s koroną Polską* і про зложення в тій справі спільного сойма обох держав на пограничу. Маємо звістку, що на сей сейм приїхало з королем чимало польських сенаторів, що з свого боку старали ся намовити

¹⁾ Відмінно, але взагалі дуже неясно, так що годі й порозуміти його гадки, толкував політику посольської палати Довнар-Заноцький в своїй розвідці (с. 12—3).

²⁾ Дневник сойму 1548 р. с. 39, Бельский с. 1101—3.

литовських панів до унії¹⁾. Мотивом знову служила потреба спільної оборони против Турків. Коли ж стани литовські відкликували ся до ухвали Берестейського сойма 1544 р. в сій справі, король і коронні сенатори косячили, що польські стани не можуть задоволити ся нею.

Тоді литовські стани, устами панів-рад дали їм дуже рішучу відправу. В своїй відповіді, зложеної на руки короля і недавно в цілості віднайденій²⁾, заявляють пани-рада, що стани в. кн. Литовського, застановивши ся над справою унії, рішучо не згоджують ся на таку унію, якої жадають Поляки — себ то інкорпорацію, влученне в. кн. Литовського в польську Корону³⁾. Що до справи оборони против Турків, то вони нічого більше не можуть зробити, окрім того, що ухвалили на соймі 1544 р. На пограничний сойм з польськими станами зїздити ся вони не мають чого, бо всі справи поладдали вже на нижнім соймі. Взагалі на такі сойми не пристають і сподівають ся, що король їм не схоче причиняти видатків тяганиною на такі зїзди.

Відповідь, як бачимо, дуже рішуча, а додати треба, що сувороти змагання польської шляхти доконче втягнути в уїонні пересправи безпосередно литовську шляхту, пани-рада особливий натиск кляли на неприхильність до унії як раз литовської шляхти. З польського боку се зовсім виразно було зазначене в жаданню, поставленім на остатнім соймі, аби на спільний сойм прибули послы від повітової литовської шляхти. Отже окрім спільної відповіді литовських станів, наведеної вище, відпоручники литовської шляхти осібно заявили королю прозби у wolią swą w they tho gzeszy, в тімже дусі, що й відмова панів-ради,

1) Стрийковський II с. 404, повторено у Бельського с. 1107—8. Коялович (Historia Lithuania II с. 416), переказуючи сю звістку, додає, що сі коронні сенатори при тім жадали від литовських станів Підляша, Волини, Київщини й Сіверщини (sic), але се дуже нещаслива видумка компілятора, хоч і повторена в розвідці Д. Запольського.

2) Видав її Д. Запольський при своїй статі Польско-литов. унія, дод. II; деякі помилки в сім виданню одначе подекуди зовсім затемнюють зміст. Пор. Стрийковського і Бельського I. с. і дневник сойму 1553 р. (Scriptores rerum polonicarum I с. 15—6) — реляція короля (Шуйский, видаючи дневник сього сойму, думав, що зреферовані королем факти належать до литовського сойму 1552 р. — с. 87, тепер знаємо, з порівняння реляції з виданою відповідю литовських станів 1551 р., що належать вони до сойму 1551 р.).

3) Yako ze wszich ynich stanow rycerskich tho wyrozumieli, tak thesz y w szwey radzie nycz są ynego ichm. nie nalezli, ieno tho isz w they myerzi tha unia, yako ichm. panowie korunny chczą myecz, bicz nie moze z wielia przyczyn, i dla osobliwey dostoinosczy. y wolnosci panstwa thego waszei k. moszczy oicznego.

щоб розсіяти всякі надії польської шляхти на поміч з боку шляхти литовської. Шляхта литовська не була ще на стільки сильна й політично дозріла, аби виломити ся з під впливу магнатів і піти на зустріч покликам польської шляхти, і вчинила волю своїх панів. Польським послам треба було ще потерпіти.

Немила ся відповідь литовських станів, як і взагалі справа унії, не була, видно, зовсім трактована на найближшій коронній сеймі (на початку 1552 р.¹). Так можна здогадувати ся майже певно з того, що король, як знаємо з дневнику і його листу до Мик. Радивиля²), тільки на сеймі 1553 р. розповів свою подоріж на Литву й відповідь литовських панів. Не було з чим спішити ся, щоб похвалитись; зрештою увагу польської посольської палати на сеймі 1552 р. захопила горяча справа церковного суду над еретиками.

За те на сеймі 1553 р. унія була предметом дуже живої дієкусії. Один з провідирів шляхецької опозиції краківський посол Єронім Осолінський, закидаючи від посольської палати королеви різні упущення, між иньшим закинув і те, що король досі не скликав спільного сейму, з литовськими й иньшими послами й сенаторами. В відповідь на се король оповів про свої переговори з станами в. кн. Литовського, в своїм представленню даючи можливо м'якку форму їх рішучій відмові. Стани в. кн. Литовського, казав він, прихильно (!) прийняли його пропозиції³) й ухвалили взяти участь в боротьбі Польщі з Турками (тут король повторив, як щось нове, ухвалу 1544 р.). „А що дотикає права, то з огляду що воно різнить ся від польського й инакшу має практику, трудно б прийшло злучатись, бо й вони не призвичаєні до вашого, й ви не пристали б на їх право; тому мусить зістатись так як бувало“⁴).

Таке пояснення не могло, розуміють ся, задоволити польських уніонистів, і другий провідир посольської палати Мик. Сеніцький, розтягаючи на унію загальний оклик *executio iugium*, заявив, що помічю від Литви в справах оборони задоволити ся не можна. Має бути переведена унія в значінню інкорпорації. А спільні сейми признає „статут“ (тут розуміти треба мабуть акт 1501 р.) — отже вимовляти ся від них Литва не може.

¹) Про сейм 1552 р. р. — *Scriptores rerum polon.* I с. 48 і далі, Вельський с. 1108—1111.

²) *Pamiętniki do dziejów Polski — Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego*, wyd. Lachowicz (1842), с. 48.

³) Proponował to im i. k. m. u przyjęli to oni wdzięcznie.

⁴) Дневник — властиво збірка головніших промов з сейму 1553 р. в. *Scriptores rerum polonicarum* I, див. с. 3 і 15.

Неясні взагалі вислови цього оратора звучать як відгомін перехованої для нас промови Осолінського, держаної під час цього сейму в посольськiм колі¹⁾. Застановляючись над справою оборони від Турків, Осолінський доводив в сій промові, що аби мати сильне військо (дешевим коштом, розумієть ся), треба перевести наперед унію з Литвою. Він виступав против погляду, що унії від Литви вимагати не можна, і уложенне її залежить від доброї волі короля яко дідичного володаря Литви²⁾. Осолінський доводив, що унія уже єсть: землі в. кн. Литовського інкорпоровані Польщі ще за Ягайла й Витовта, за загальною згодою³⁾, і се було вкінці потверджено за Олександра (1501 р.). Всі ті постанови унії були in usu, і тільки за Жигимонта Старого вийшли з уживання, тільки через те, що Жигимонт, і тепер його син не хотіли зложити спільного сойму — тільки його й бракує для переведення унії, і тому треба конче просити у короля такого сойму.

Ся промова інтересна, бо показує, як довга застоя в справі унії притемнила її в памяти польської шляхти, перервала її традицію, так що тепер шляхта її розпочинала ab ovo. При тім як одні зовсім забули про „історичні права“ Польщі й цілу справу віддавали ініціативі короля, так знов інші, як Осолінський, з букви актів приходили до хибного виводу, що постанови тих актів були in usu цілий час, аж до Жигимонта Старого. Заходами найбільше загорілих уніонистів, як сей Осолінський, відсвіжувано в памяти суспільности давніші уніонні акти, й угольним каменем сеї історичної аргументації стає акт 1501 р.: його Осолінський ширив між послами для обзнайомлення з справою унії. Пізнійше важну прислугу уніоністам зробила хроніка Кромера (перше виданне 1555, друге 1558 р.), де справі унії дано дуже богате місце, обставлено її цитатами з актів і представлено як можна користнійше для інкорпораційних змагань.

Завдяки тому всьому польські політики незадовго узброїлись тяжкою артилерією історичних документів, а разом й історичних

¹⁾ *Scriptores* I с. 20, 30—1. Д.-Запольский (с. 12), не доглянувши, уважав сю промову відповідею королеви, на його відправу Сеніцкому (прж тім і зміст її недокладно переказує). В дійсности вона не була виголошена в соймі — читай *Script. rer. polon.* I с. 111 прим. 24. На гадку Шуйского вона випередила вступну соймову Осолінського, але цього свого погляду Шуйский не умотивував. В дійсности, як я сказав, ближшим відомоном сеї промови звучить мова Сеніцкого.

²⁾ *A iz snadz niektórzuy powiadaia, że jest niepowinna ta unia, chyba żeby to szło z łaski k. i. m., żeby chciał uczynić, albowiem państwo Litewskie jest ojczyzna k. i. m.*

³⁾ *Za zwoleniem wszystkiego orszaku litewskiego.*

рекрімінацій на Литвинів. З цього погляду цікава одна анонімна промова (може бути, тогож таки Осолінського), де історія унії, досить докладна¹⁾, зведена на ряд закидів Литві не тільки в недодержання унії, але і в учинках против Поляків: Литвини намовили Казимира не потверджувати коронних прав, відірвали від Польщі Луцьк, Ломази й ин. міста, наводили Татар на Польщу, й т. и.²⁾ Такі обвинувачення через їх повторюванне з часом мусіли дуже сильно впливати на агресивність польських уніоністів супроти Литви.

Під час сойму 1553 р. се ще, як кажу, було тільки в початках. Як ті, против котрих аргументував Осолінський — що склали цілу справу унії на ласку короля, так і сам король — не підозрівали ніяких прав силою тягнути Литву до унії. На виводи Сеніцького король з роздраженням відповів, що він не береться відгадувати змісту його неясних вимог що до унії (Сеніцький, як я зазначив, дійсно говорив дуже неясно). Що міг він, король, зробити з станами вел. князя Литовського, то зробив, і більшого не підіймаєт ся. Спільного сойму скликати не може, бо не може станам вел. князівства наказати; а щоб згодились вони самі, того не сподієт ся. Хиба що польські стани попробують самі через своїх послів намовити литовські стани до такого спільного сойму.

Супроти такої неохоти короля радикальніша частина послів вернула ся до проекту 1548 р. — синити все, поки король не виконає своїх обовязків. Але більшість посольської палати не прийняла сеї програми, і після того як меншість (15 послів) під проводом Осолінського зробила сецесію з сойму, більшість вела наради далше

1) В ній уже не говорить ся про *usus unii* аж до Жигимонта Старого, тільки *thrwala tha unia poniekađ za zywotha crolia Iagiella*.

2) Промова ся, без початку, знайшла ся при дневнику сойма 1555 р. (*Dzienniki sejmów walnych koronnych 1555 i 1558 r. w Piotrkowie złożonych, wydanie braci Lubomirskich*, Краків, 1869, с. 95 далі). Здогадують ся, що дневник сей зладив Осолінський. (Див. замітку Шуйського в *Scriptores rerum polon.* I с. 111, тільки тут лишаєт ся не ясным, чи Шуйський лише здогадував ся про авторство Осолінського що до сеї промови, чи мав на се документальну вказівку). Коли Осолінський справді був автором дневника, то й автором сеї фрагментарної промови (чи брошюри?) можна б уважати також Осолінського. Д.-Залозький зве її памфлетом та прирівнює до звісної промови Мелешка (с. 13—4). Але на такий погляд ніяк не можна пристати: Мелешкова промова то сатирична карікатура; анонімна ж промова держана вповні серіозно, її закиди зачерпнені з історичних джерел (Длугоша) і в польських устах вони мусіли звучати зовсім поважно.

в більш уміркованій тоні. З огляду на вияснення короля в справі спільного сойму послали при закінченню сойму тільки просили короля „письно“, аби найблизший сойм скликано до Парчова, а разом з тим сойм литовський до сусідніх Войниць, аби їм легше було переговорюватись. Король відмовив і того, кажучи, що не може кликати литовські стани під Войницю, бо в. князівство — „то теж держава наша, має свої свободи, права й вільности, ми на них їм присягали й їх ламати, боронь Боже, не годить ся“. Сойм, заповів король, буде скликаний у Вильні, а Поляки можуть вислати туди своїх послів, одного з поміж сенаторів, другого з поміж послів. Або нехай вишлуть на Литву лист від сойму, запрошуючи до такого соймування в Парчові й під Войницями, і годі буде видко¹⁾. Посли на то пристали — так описував се сам король в листі до свого повірника Миколая Радвила²⁾.

Відповідно до того король скликав на другий рік коронний сойм до Люблина, але таке незвичайне, пограничне місце не подобало ся самим послам: мало хто з них приїхав, і сойм зійшов на нічим³⁾. На сойм 1555 р., скликаний відповідно до бажаня станів у Пйотркові, були, здасть ся, закликані й стани в. кн. Литовського; але вони відповіли, що не можуть прибути через „письні справи й потреби“ (мали то бути напружені відносини з Московю)⁴⁾. Польські послы хотіли ввести в конституції соймові постанову, що найблизший сойм мусить бути зложений з участю Литви, і на ній переведена унія та *communio consilia de communibus malis*, але конституція ся не була прийнята. Та король обіцяв, що за рік скличе сойм і на нього закличе литовські й пруські стани. Для заохоти литовських станів посольська палата обіцяла, що на сїм соймі вона ухвалить і поміч Литві на Москву⁵⁾.

Принада ся одначе не заохотила Литвинів. На сойм 1557 р. (в Варшаві) вони не прибули, правдоподібно вимовили ся, як потім і в 1558 р., інфлянтською справою. Була то усобиця ливонського магістра з ризьким архієпископом; Жигімонт-Август хотів вмінати ся

1) Posłyszycie, jako się k temu mieć będa.

2) Scriptores rerum polon. I c. 22, Lachowicz Listy Zygmunta Augusta do Mikolaja Radziwilla (1842) c. 48—9.

3) Гурніцкй в вид. Мостовского (Wybór pisarzyw polskich) c. 400 і 405, Вельский с. 1119.

4) Dzienniki sejmów 1555 і 1558 г. с. 57, пор. 83. В Вильні наражував ся литовський сойм протягом зими 1554/5 pp. (Любавский op. с. 592), можливо, що на сей сойм і були вислані запросини.

5) Dzienniki sejmów 1555 і 1558 г. с. 81, 82—3, 84, 87.

до неї тому, бо архієпископ був його сволком, а до того ще й польського посла в Ливонії вбито Литва сею справою спеціально займала ся¹⁾. Зрештою ближших відомостей про сойм 1557 р. не маємо; знаємо тільки, що в рецесії його було повторене жаданне, щоб найближчий сойм відбув ся з участю ставів вел. кн. Литовського²⁾. Але литовські стани не прибули й на новий сойм — 1558 р. (в Шютркові). Та судячи по перехованому дневнику його, і в польських кругах інтерес до унії в сих роках відійшов на другий план перед иньшими, внутрішніми справами. Симптомом ослабленої енергії, а з тим — і ослаблених надій на шкоре переведенне інкорпорації вел. кн. Литовського служить справа перевірення границі Корони з вел. кн. Литовським, піднята на соймі 1558 р.. Згадуючи різкі утрати, які понесла Польща на різних границях, посольські оратори згадували й „захоплене“ в. кн. Литовським, покликуючись на „давні хроніки“. Вони користали при тім з хроніки Кромера й між тим захопленим згадували й Луцьк. Король і тут постарав ся прохолодити запал послів, пригадавши, що самими хроніками не можна нічого довести, бо мабуть і Литва потрапить покликати ся на свої знов хроніки³⁾. Замітка дійсно твереза, та на жаль уже не повторена королем при „історичних“ аргументах люблинського сойму 1569 р.

Як бачимо, король в сих роках все ще зіставав ся об'єктивним глядачем польських інкорпораційних змагань і сам до них нічим не хотів прикладати ся. Покладаючи ся на се, стани в. кн. Литовського ігнорували всі заклики й заходи польських ставів коло спільного сойму й „екзекуції унії“; вони не хотіли купувати помочи Поляків лькими небудь уступками в сій справі і взагалі обминали всяку спільність з ними. Коли по остатнім соймі (1558 р.) ливонські рипарі звернули ся до Жигимонта-Августа, прослячи його помочи против Москви та піддаючи ся під його протекцію, польські сенатори хотіли взяти участь в ливонській справі спільно з Литвою, а литовські пани

1) Про се й дальші стадії інфлянтської справи монографійка Карвовского *Wcielenie Infantów do Litwy i Polski, 1558—1561 r.* Познань, 1873.

2) Так можна здогадуватись зі згадок і натяків дневника сойму 1558 р. — *Dzienniki* с. 143, а ще виразніше сказано се в королівським листі з 1589 р. — *Zrzódłopisma do dziejów unii* т. II част. I с. 161.

3) *Tho czo sczie tess napissali, zeby odiscz mialo do xiestwa Litewskiego Luczko, Lomazi, Polubicze y yne dzierzawy, acz tego autentice nie dowodzicie, zebi to Coronie bicz mialo, tilko cronikamy, ktore małą wiadomocz y wiare dacz mogą, a snadz tess y Litwa croniki szwe na to maia.* *Dzienniki* с. 218, 257.

недвозначно дали зрозуміти, що не потребують в сій справі Поляків. Наслідком того Польща усунула ся від сеї справи, й Литва взяла ся ратувати Ливонію сама (на виленськїм соймі 1559 р.), а в Польщі гвівали ся на короля, що він у сій справі, як і в иньших, був сторонничо-прихильним для Литви¹⁾.

Ся участь в ливонськїй справі одначе мала фатальні наслідки для в. кн. Литовського й справи унії. Ливонська справа унала виключно на литовські плечи й показала ся незвичайно важкою. Прийшло ся боронити Ливонію не тільки від Москви, але витримувати конкуренцію також з Данією й Швецією. Від початку 1560 р. вела ся війна з московським військом і виїшла ся незвичайно тяжкою. В. кн. Литовське крім шляхецьких походів мусіла тримати значні, як на той час, наємні війська, що вимагали значних податків від станів (серебщизни).

При тім виявило ся, що задержати Ливонію в виключнім володінню Литви не удасть ся. Коли супроти повного унадку й розбитя Ливонії стани ливонські рішили секуляризувати рицарську державу й піддати ся Жигимонту-Августу, вони вимовили собі, що прилучають ся разом до Литви й Польщі, а на винадок розірвання унії можуть піддати ся якійсь иньшій державі. Для литовських автономистів таке застереження було в високій мірі не миле, бо творило певний завязок реальної унії між Литвою й Польщею; але щоб не упустити Ливонії в московські руки, литовські стани на се мусіли згодити ся. Мали надію тільки на те ще, що Поляки може самі перехидять справу на їх бік. В преліминарнім актї, уложенім на виленськїм соймі 1561 р. з ливонськими відпоручниками, було застережено, що як би Польща не згодила ся прийняти Ливонію в свою оборону, Ливонія прилучаєть ся до самої Литви²⁾. Але польські сенатори згодили ся зараз на прилученне Ливонії в тій формі; тільки шляхта робила різні труднощі, жадаючи сповнення своїх давнійших домагань, та ображена тим, що в ливонськїй справі перну ролю грала Литва. Кінець кінцем прилученне Ливонії і до Литви і до Польщі стало ся довершеним фактом.

Але се не багато полекшило тягар війни, що тяжів далі на в. кн. Литовськїм, бо Поляки якоїсь значнійшої участі в війні не взяли. Тим часом прилученне Ливонії потягнуло за собою, в 1562 р.,

1) Biblioteka ord. Krasin'skich r. 1868 — хроніка з pp. 1559—60, с. 3—4; реляція Заурмана (виїмки з віденського архиву) у Карвовського оп. с. с. 58.

2) Niemcewicz Zbiór pamiętników т. II с. 26.

московський похід на землі в. кн. Литовського, а зимою 1562/3 рр. рушив сам царь, і в лютім 1563 р. московське військо взяло Полоцьк. Це був тяжкий удар, тяжший навіть може як утрата Смоленська, бо це була стародавня провінція Литовської держави, далеко тісніше звязана з усім політичним і економічним її життям, і ця катастрофа мусіла зробити сильне вражіння в литовських кругах.

Литовське боярство, для котрого не минула даремно піввікова участь в парламентарнім житю, починає, під впливом цих політичних подій, рішучо виломлювати ся з під проводу й впливу панів-рад. Тяжкі тягарі, часті походи й великі „серебницзи“, що спадали на плечі боярства, озлобляють його против політики відокремлення від Польщі, веденої панами-радою. Тісніше сполучення з Польщею, переведення унії по мысли Поляків обіщувало литовському боярству діяльнішу участь Поляків в війнах, що тяжіли на Литві. Заразом, як підносили уніюясти, обіщувала унія литовському боярству ріжні иньші спеціальні вигоди: розширення шляхецьких свобод, увільнення шляхти з під переваги магнатів і т. и.

І от з театру війни, під безпосереднім вражінням її тяготи, по раз перший підносить ся сей постулат литовської шляхти: з табору під Витебськом, в вересні 1562 р., висилає литовська шляхта, против волі литовських магнатів, петицію до в. князя й короля, просячи, „аби dokonав унії з Польщею“. Польське шляхецтво, що від кільканадцяти літ простягало руки до литовської шляхти, аби вона помогла йому в імя спільних класових інтересів в переведенню унії й иньших шляхецьких постулатів, на решті дочекала ся відповіді — литовська шляхта простягнула й собі руку до нього, до шляхецьких благодатей Польщі.

На жаль, нам все ще не звісні ближше обставини, серед яких виїшла петиція литовського боярства про унію. Тим часом важне значіння сього факта, його вплив на дальший перехід уніюяних переговорів надає сим обставинам значний інтерес. Знаємо, що петиція вислана була з під Витебська, де стояло литовське військо, скликане літом 1562 р. наслідком нападу московського війська на околиці Витебська й Орні. Перше ніж зібрало ся литовське військо, московські війська уже вернули ся, й литовська шляхта, понуствоивши пограничні землі московські, звернула ся до в. князя через послів з прошенням — пустити їх до дому¹⁾. Разом із сим, очевидно, була пе-

¹⁾ Див. відповідь в. князя, видруковану у Любавського Литовско-русскій сеймъ дод. 43.

реслана й петиція в справі унії. Вона має дату 13 вересня 1562 р. й була зложена „на seimie“ — на вічу литовського боярства, зібраного в війську.

Стилізація сеї петиції чи властиво постанов того віча, переданих послам до предложения королю ¹⁾, показує, що се був формальний „бунт“ шляхти против литовських магнатів, які до тепер в своїх руках держали політику в князівства і в своїм впливі тримали в князя: шляхта рішучо не хотіла більше йти з ними.

Постанови кажуть, що шляхта, аби добитись сойму спільного з коронними станами, ухвалила не згоджувати ся на осібний сойм литовський, які б привабні річи не заповідано на нім — хоч би „давано обцяний статут або иньші річи обцявано, аби відвести нас від спільного сойму з панамі Поляками й від унії“. Очевидно, сї слова були відповідю на старання автономистів — литовських панів-ради коло того аби відвести шляхту від спільного сойму, а мабуть — і від самої сеї петиції до короля.

Против них же — против противних впливів панів і урядників, звернені дальші постанови віча. Коли шляхтич або землянський син служить у пана, а пан його не хотів би пристати до прийнятих шляхтою постанов, або приступивши відступив, то ті служební шляхтичі не можуть вимовляти ся своїм паном. Вони таки мусять стояти при тих постановах, відповідно до свого переконання й добровільно взятого на себе обовязку. Коли ж би хто за участь в сій конфедерації, або соймовій обструкції був позваний до суду, то за ним має обстати вся окружна шляхта, з ним їхати до суду й допомагати всяким способом.

Шляхту з земель, не заступлених в сій нараді, ухвалено закликати теж до участі в сій справі. Всякому хто б не згодив ся до приступлення, або згодивши ся відступив, zagrożено бойкотом: „всякого такого маємо уважати за ворога держави, за такого, що не хоче добре мислити їй, і такого між собою не хочемо мати“.

Як спосіб обструкції против правительства — против в. князя й панів-ради, коли б против скликання спільного сойма були піднесені якісь труднощі, — прийнято не вдавати ся в ніякі справи на осібних соймах, не ухваляти податків („серебцизни“), і в походи ходити тільки справді конче потрібні ²⁾.

¹⁾ Видруковані в дневнику сойму 1563 р.—Zrzodłopisma do dziejów unii т. II ч. 1 с. 367—8.

²⁾ Так здасть ся треба розуміти не зовсім ясний вираз: *okrom jedno gwałtownej potrzeby rzeczpr.* — *ku odparciu naprzeciw nieprzy-*

Свою петицію в справі спільного сойму для переведення унії шляхта ухвалила вислати до Вильна в князеві з початком жовтня. Доручено її в князеві перед виїздом його з Вильна до Польщі, на скликаний в Пйотркові коронний сойм¹⁾. За той час пани-рада мали час порозуміти ся з в. князем в справі шляхецької петиції. Вони, видно, сподівали ся побороти сей шляхецький бунт, й під їх впливом в. князь зайняв виразно неприхильне становище до того бунту шляхти й її петиції про унію. Він нічого не згадує про неї в своїх відповідях, і не дав, очевидно, знати про неї на короннім соймі, коли тут зайшла мова про унію.

Сойм коронний скликаний був на подоліст (зачав ся 22/XI) й потягнув ся до марта 1563 р. Ми не знаємо, коли довідали ся коронні шляхецькі послі про литовську петицію, але очевидно — дуже пізно, десь під сам кінець сойма. Що дізнали ся про неї, про се виразно каже соймовий дневник²⁾, а що довідали ся не від короля, а з приватних джерел, то также певно. На жаль, дневник нічого не переказав нам з посольських дебат з тої нагоди.

Взагалі, як видно з дневника, унією сойм з початку не займав ся; тільки у вступній промові примаса, соймовім експозе, згадано про „звісні старання“ короля коло унії³⁾. Потім ся справа зійшла на далекий плян супроти ріжних злób для внутрішнього життя Польщі; не виринула навіть тоді, як король, на вість про великий похід московського царя на землі в. князівства, з слізми просив помочи Литві від сойму⁴⁾. Се вказує на повне ослабленне інтересу до унії й надій на неї у коронних ставів. Навіть коли наспіла вість про утрату Полоцька (25/II) і під загальним вражіннем сеї новини зачали ся наради о gatunku Litwy przeciw Moskiewskiemu, — бесідники ви-

jacieliowi, na poruwez e niepotrzebne powłoki jezdzić nie chcielibyśmy. Се натик на можливість відтягнути ся шляхті навіть від походу.

¹⁾ Король приїхав до Пйотркова на сойм 28/X 1562 — Гурницький вид. Мостовского с. 464.

²⁾ На закінченню дневника, в загальнім погляді на сойм сказано: O litewskiej uniej była zminka wielka, bo wiedzieli posłowie ziemscy, że sama Litwa solicytowała o nią krola, i z wojska od Witepska jawnie poselswo byli wyprawili do Wilna ku krolowi prosząc, aby unię im z Polską dokonał, o czym jest wyżej dostateczniej wypisano (в дійсности нема). Solicytowali o to wszystka szlachta litewska, ale sie temu panów nieco sprzeciwialo, z ktorych przedniejsi byli pan Mikołaj Radziwiłł wojewoda wileński, kanclerz, marszałek, hetman i wielkich dzierzaw w onem księstwie wielki pan z łaską wielką — с. 157.

³⁾ Zrzodłopisma II ч. 1 с. 10.

⁴⁾ Ibid. с. 56.

словляли різні жалі на Литву¹⁾, але не чуємо згадки про змагання до унії в самій Литві, про той оклепаний спільний сойм, і т. и.²⁾ Аж при замкненню сойма порушено, давнім звичаєм, справу спільного сойму. В проєкт соймового рецесу, уложений послами, але королем не прийнятий, вставлено й приречення короля, що найблизший сойм буде зложений з участю Литви й Пруссії, і на ній переведена буде інкорпорація литовських земель, в дусі актів в. кн. Олександра, себто унії 1501 р.³⁾

Фраза ся сама по собі звучить, не стількох попередніх, досить стереотипово, але набирає особливого значіння, коли пригадаємо, що в тій хвилі послам звісна була литовська петиція. Новим було й те, що король, давніше не охочий до такого спільного сойму, тепер нічим не спротивив ся й висловив переконання, що на найблизшій соймі дійсно буде закінчена справа унії. Сей найблизший сойм рішено скликати на св. Мартина (11/XI) того-ж року до Ломжі⁴⁾. Очевидно, в поглядах короля наступає зміна; він не вважає можливим далі безоглядно тримати ся політики литовських магнатів. По всякій правдоподібности, остатній удар — утрата Полоцька вплинула також

1) Przypominali ich przeciw Koronie niestateczność, łamanie foederu, nie ziszczenie spisków spolnych (актів унії), а на оstatek nieprzyjaźni znaczne, które oni Koronie w potrzebach ich, tak wałaskich (із gdy byli o pomoc żądani, przymierzem i pactsy swemi z Wołochy wymawiali się), jako z innemi, okazowali.

2) Ibid. с. 102—3.

3) A ten sejm spólny z Litwą i Prussy bedziem powinni wedle statutu złożyć i tamże już w doskonałą exekucyą przywieść tę unią i incorporacyą tym obyczajem, jako przywieje spólnе tak dawne jako też za króla Alaxandra, stryia naszego, uczynione uczą.

4) Ibid. с. 144—5, 147, Volum. legum II с. 20. Я вважав потрібним увійти ближше в деталі, бо сей момент — критичний в історії унії, зовсім не був відповідно розсвітлений. Д.-Запольский (с. 15—6) зовсім проминув і петицію литовської шляхти й сойм 1562/3 р.: про нього він тільки згадує, що розпочав ся він заявою про потребу унії — і відкликаєть ся до соймового рецесу. Що правда, він досить широко спивняєть ся над причиною повороту в трактуванні унії, але міркування його й тут або в високій мірі неясні (навіть подекуди незрозумілі), або хибні — як і в попереднім. Любавский (с. 635—6) відповідно оцінив значіння петиції, але зрештою хибно судить про дальші її наслідки: „відповідно до петиції Литвинів Жигимонт-Август поставив справу унії на короннім пюотровськьм соймї (до сього д. Л. покликують ся зовсім хибно на акти подані в Zrzódłor. do dz. unii), але вдати ся в наради над сим питанням і його рішеннем сойму не прийшло ся, бо як раз король мусів за „гвалтовною потребою“ виїхати до в. князівства“ (с. 636—7).

на його відносини до унії. Дальше поводження його показує, що він рішив ся вести до унії, не в'яжучи ся вже гадками литовських панів-ради.

Ще з Пьотркова, на першу вість про утрату Полоцька, Жигмонт-Август скликав на місяць май литовський сойм до Вильни для важних і пильних потреб, а особливо для нарад коло способів визволення Полоцька, і просто по короннім соймі удав ся до Вильна¹⁾. Окрім справ оборони він мав тепер перед собою далеко труднішу задачу — прихилити панів-раду до уступок в справі унії. На жаль, перехід тих конференцій нам незвісний; в перехованих актах сойму постанов в справі унії теж нема, і одиноким слідом їх лишили ся інструкції литовським послам на коронний сойм²⁾.

З них можна бачити, що пани-ради витримали тяжку боротьбу і хоч самі мусіли піти на уступки, але змусили й короля та шляхту в. кн. Литовського до важних уступок. Насамперед пани-рада силкували ся задержати короля на Литві, вказуючи йому на грізне становище вел. князівства та намовляючи відложити коронний сойм на пізнійше³⁾. Король одначе на се не пристав. Нарешті пани згодили ся на участь в короннім соймі, скликанім на осінь 1563 р. до Варшави (замість ухваленої рецесом Ломжі), — але явитись туди мали тільки відпоручники литовських панів і шляхецьких депутатів, а не всі особисто. Мотивом до того послужила можливість війни з Московою, бо уложене з нею перемире кінчило ся на Успеніє. Вислано з ради двох єпископів і дванадцятьох євїтських, з шляхецьких відпоручників земель также дванадцятьох, і вїйта та бурмістра м. Вильна, як репрезентантів міщанства⁴⁾.

Таким чином не мав уже то бути справжній спільний сойм, як собі жадали в Польщі і як просила литовська шляхта. Окрім того, повновласть відпоручників обмежено інструкцією, уложеною на тімже виденським соймі й потвердженою в. князем, і при тім ще виразно

1) Любавського Литов.-русскій сеймъ докум. ч. 45.

2) Друковані в дневнику сойма 1563/4 pp., в Zrzodłopisma-x do dziejów unii т. II с. 280—9; тамже, с. 172—9, видруковано ще й польський переклад, досить лихий (так що місцями для зрозуміння треба собі відгадувати латинський текст), але з деякими відміннями. Відносини тих двох текстів обговорюю в прим. 46. Датована інструкція 21/VII 1562 р.

3) Лист короля з 8/X 1563 — Zrzodłopisma II ч. 1 с. 185.

4) Виставлена їм грамота, по латини, в Zrzodłopisma-x II ч. 1 с. 182, виказ відпоручників у Любавського оп. с. дод. ч. 47 (він не зо-всім сходить ся з тою латинською грамотою). Пор. Zrzodłopisma II. 1 с. 237.

в ній застережено, щоб послі від шляхецького й міщанського станів у всім поступали за згодою висланих з ними панів-ради і без їх позволення не мішали ся в соймову діскусію коло унії¹⁾, а напам'яті поручало ся з відпоручниками тих станів поводити ся ласково „яко правдивим провідникам держави годить ся поводити ся з своїми дітьми“, та про державні справи з ними радо намовити ся й годити ся. Таким чином шляхецьким послам наперед призначала ся роль простих фігурантів при панах-радах, а сих останніх забезпечено від всяких виступів шляхецьких послів в напрямі тіснійшої унії поза границі, зачеркнені їм інструкцією²⁾. В тій ролі дійсно удало ся їм шляхецьких послів вповні задержати, не вважаючи на тенденцію шляхти до тіснійшої унії.

Інструкція, дана соймовим відпоручникам, має характер компромісу між змаганнями панів-автономистів і шляхецьких уніонистів³⁾. В напрямі унії вона йде значно дальше від акта 1499 р., що був образом змагань литовських панів, але рішучо противить ся інкорпорації. Одна і та сама особа має бути королем польським і в. князем литовським, вибрана спільно станами польськими і литовськими, на границі „обох держав“; поки живе рід Ягайла, вибираєть ся вона з його роду, пізнійше — свобідним вибором. Вона осібно коронуєть ся в Кракові на короля і осібно „підносить ся“ в Вильні на в. князівство, при тім осібно потверджує привилеї коронні і осібно в. князівства. Коли король має більше синів, то в. князівство має бути дане котромусь королевичу осібно від Корони. Обидві держави — королівство Польське і в. князівство Литовське мають жити в тіснім союзі й солідарности. Війни вони ведуть спільними силами, поносячи видатки відповідно до своїх засобів; одна держава не може розпочати війни без відомости й згоди другої, хиба з обставин незалежних від її волі⁴⁾, ані не може укладати згоди чи перемир'я. В важних справах зберают ся на пограничу спільні сойми з станів обох держав, в менш важних питаннях держави порозумівають ся через висланих на сойм відпоручників з Литви до Корони, і навпаки. Поза

1) A zwłaszcza ilekroć w spólnych zasiedzeniach trafi się rozmowę mieć w rzeczach koło unii, żeby się kto z tych panów posłów, którzy od inszych stanów posłani są, okrom wolej, wiadomości i przyzwolenia ich mści panów posłów z ławice tedy pańskiej posłanych w tę znowy nie wtrącał, ale żeby było wszystko z wiadomością i wolą starszych i spólnem zezwoleniem wszech panów posłów.

2) Źródłopisma II. 1 s. 281 i 219, por. 183 i 277—8.

3) Про неї прим. 46.

4) Wyjąwszy wielką nagłą przypadłą od nieprzyjaciela potrzebę.

тим вся організація обох держав задержуєть ся в своїй особности. Горожане одної можуть мати маєтності в другій державі всяким правом, але про права на уряди не згадано.

„Особливо пильно будуть наші послы уважати, аби права в князівства Литовського, свободи, прерогативи сенаторів і повага урядників, функціонування урядів (міністрів), що мають по давній практиці входити в силу, коли король віздить в границі в. кн. Литовського, першество князів і панів — ні в чім ані трохи не були понижені. Але щоб при сій державі — в. князівстві завсіді зіставляла ся її підність, важність, юрисдикція і власть і не була нарушена сим відновленням давньої унії, ані не була ображена честь землі, застережена й забезпечена давнішим привилеем (розумій акт 1499 р.), що містить в собі такі слова: „а коли-б якісь иньші акти були уложені між нами — прелатами та панами в. кн. Литовського й прелатами та панами корони Польської, котрі-б ображали снішню честь нашу, а котрих не тримали ся предки наші, — таких актів ми не приймаємо й триматись їх не будемо“¹⁾). Тому, по давньому звичаю, не вважаючи на які небудь противні нам акти, котрих не приймали предки наші, ані тримали їх, мають бути визначені відповідні, честні місця як на соймах, в спокійнім часі, так і на війні, в даві: сенаторам обох станів (духовного й сьвітського) й усім иньшим станам — князям, панам, баронам, всьому рицарству й шляхті в. кн. Литовського. Князата, пани й новіти в. князівства будуть ставити свої хоругви (*vexilla et insignia*) на певних, честних місцях, і взагалі не мають вони бути пониженими супроти панів Польської корони, але будучи одним народом, однаковими й рівними собі членами, з одною головою, повинні мати однакову між собою честь. Так само й шляхта й увесь стан рицарський гідністю, честю, повагою і всякими почесами в усім аби уважали ся рівними шляхті й рицарському стану корони Польської, ні в чім хоч би найменшим не уважали ся низшими від них, але користали все з тих самих прерогатив, які в цілім сьвіті признані рицарському станови, й жили в тих же свободах й вільностях“²⁾).

Таким чином хоч інструкція й уживала подекуди таких виразів як „одно тіло“, „один народ“³⁾, очевидно — роблячи в тім уступку

¹⁾ Див. вище с. 221; ці слова з акту 1499 р. в польським тексті інструкції 1563 р. мають прогалину, і для того не зрозумілі.

²⁾ *Zrzodkopisma* с. 286.

³⁾ *Sub quo* (особою короля й великого князя) *tamquam uno capite uterque populus sit unum corpus unaque gens* — с. 282, пор. 286. За те знов на иньших місцях без церемонії говорить ся про дві держави чи володіння — *utraque dominia*.

інкорпораційним змаганням Поляків, але реальний зв'язок Польщі й Литви, як бачимо, мав по мысли сеї інструкції обмежати ся тільки заграничною політикою (очевидно, що в сих справах заграничної політики й мали нараджувати ся спільні сойми). Поза тим є унія тільки персональна, й обидві держави вповні задержують свою окремішність — особний титул, військо, скарб, уряди, право. Границі держав мають упорядковувати ся особою комісією.

Послам поручало ся уважати, щоб трудні обставини в. кн. Литовського не були використані на його некористь при уложенню унії, взагалі щоб нічого не робило ся під натиском. У всіх „трудніших справах“ послы мали звернути ся до нового литовського сойму¹⁾.

Варшавський сойм, куди мали ставити ся литовські відпоручники, розпочато 21 надоліста. В своїм експозе король підносив як особливу свою заслугу, що йому удало ся досягнути те, чого не могли досі вчинити ані він ані його попередники: стани в. кн. Литовського вислали своїх відпоручників для довершення унії відповідно до „старих пактів і спільних привилеїв“, аби ся справа вже раз була закінчена. Сенатори дякували королеви за його старання й зазначали, що мова йде не про уложення якоїсь нової, тільки про введення в життя давньої унії²⁾. Се було досить многозначним передвістником. Але ближше обговорення всі відкладали до приїзду литовських послів, а тим часом учасники сойма зайняли ся студіюванням давніших актів унії³⁾.

Литовські відпоручники прибули на сойм 6 грудня і з великою честью прийняті були коронними сенаторами. Було тут шість панів, з своїм сеніором — Миколаєм Радивилом на чолі; про делегатів інших станів не маємо ніяких ближших відомостей⁴⁾. На сойм відпоручники заявили ся тільки тиждень пізніше, і тут Радивил виголосив довгу й красномовну промову, де підносив заходи короля й охоту Литви до унії, не жадував компліментів і гарних фраз, але нічого ближше про ту унію не сказав⁵⁾. Потім минуло ще три тижні, поки коронні стани забрали ся до нарад над унією (7/I). Погляди коронних сенаторів сходили ся з посольськими на тім, що при переведенню

1) Zrzodłopisma с. 281, 287.

2) Дневник сойму — Zrzodłopisma do dziejow unii II ч. 1 с. 193, 202—8. З попередніх дослідників ближше спинив ся коло цього сойму тільки Любавський (с. 663 і далі). Д.-Запольський (ор. с. с. 15—6) збув його кількома побіжними увагами.

3) Дневник с. 215, 270.

4) Дневник с. 226; інші відпоручники згадують ся на с. 237.

5) Дневник 237 — 241.

унії треба тримати ся давніх актів унії й переводити її в значінню повної інкорпорації в князівства до Польщі, аби знесено самий титул в князівства. Нехай би, наприклад, як пропонував підкарбій В. Дембінський, землі в. кн. Литовського звали ся на дальше „Новою Польщею“ так як єсть Велика і Мала. Таким би чином до Польщі вернули ся самі собою й литовські землі, до котрих підношено спеціальні претензії — Волинь і Підляше¹⁾.

Взагалі, коронні стани, навіть сенатори, почувши, що обставини змінили ся на користь Польщі, спішили кувати залізо по горячому, ідучи в своїх жаданнях як найдальше. Тойже Дембінський висловив се зовсім виразно: „єсть на те час відповідний і оказія, якої не треба упускати — бачимо, що єсть на то воля короля, єсть воля й панів литовських, як вони заявляють“²⁾. Що пани литовські не були щирими прихильниками унії, а уступали тепер під пресією короля й шляхти в. кн. Литовського, се для коронних станів було ясно після того, що стало ся відомим під час попереднього сойму. Отже спішили ся власне використати сей натиск обставин, під яким опинили ся литовські пани.

Потім (10/I) відбула ся перша конференція коронних сенаторів з литовськими відпоручниками. Коронні сенатори запропонували їм переведення унії в значінню інкорпорації³⁾; литовські відпоручники на се предложили свою інструкцію, що й послужила потім предметом нарад коронних сенаторів і послів⁴⁾.

Виходячи з ідеї інкорпорації, коронні сенатори й послы, розумієть ся, не могли пристати на таку формулу унії, яку містила інструкція. Особливо дві точки її викликали живе незадоволення серед Поляків, перше — се застереження, що оден з королевичів і далі має діставати великокнязівський титул, друге — забезпечення дідичних прав на корону Ягайлової династії, що робило неважним право вільного вибору в Польщі⁵⁾. Коронні стани постановили не вдавати ся в нове констрування умов унії, але тримати ся тих привилеїв, що санкціонували інкорпорацію. Одначе при тім старші привилеї унії показували ся ненаручними, бо говорили все про осібних вел.

1) Дневник с. 271—5. 2) Ibid. с. 271.

3) *Aby w tych państwach był zawsze unus rex, una lex omnibus, unus populus, pod jedną pieczęcią i łaską koronną* (з спільними міністерствами).

4) Дневник с. 277—290.

5) Дневник с. 290—1, 293—6, див. також примітки до тексту інструкції с. 282—9.

князів литовських¹⁾. Наручніший був з цього погляду акт 1501 р. — на се звернули увагу послаи, й гадку їх прийняли й сенатори²⁾. Велике замішання повстало через те, що оригіналу цього акту в короннім скарбі не знайшло ся. Нарікали на нелад в архіві скарбу, нарікали на сенаторів; нагло спроваджено цілий коронний архів, в 14 скринях, з краківського скарбу, але тим часом таки взято сей Олександрів акт в копіях за підставу нарад. Одначе й він не задовольав вповні Поляків, бо полишав нерушеною всю державну організацію в. кн. Литовського, тим часом як коронні стани хотіли знести тепер всяку окремішність в. князівства: осібні сойми, осібні уряди, аж до титулу в. князівства включно. Правду обзивали ся голоси, що не треба б так підносити своїх вимагань, лишне лишати Литві їх уряди і тримати ся виключно привилеїв; але більшість розходилась і не хотіла нічого лишати, що могло-б пригадувати окремішність в. князівства³⁾.

Щоб підкопати опозицію литовських панів, пробовано відтягнути від них відпоручників иньших станів. До коронних послів доходили чутки, що делегати меньших литовських станів раді б увійти в склад коронної посольської палати й безпосередно з коронними послами умовити ся про унію на основі польських пропозицій, — „аби тільки дозволили їм се їх пани-рада“. Тому коронні послы кілька разів виступали з заданням, аби „послы литовські“ засіли разом з ними; під час конференцій вони теж звертали ся до них, кладучи їм на серце справу унії: підносили, що справа іде про зрівнянне литовської шляхти з польською в вільностях, поручали їм впливати на панів-рад, аби більш податливі були⁴⁾. Яке се робило вражіння на тих литовських послів і які мало наслідки в їх відносинах до панів-ради, не знати, але на зверх литовська делегація до кінця ні в чим не нарушила своєї солідарности. Вона зіставала ся одноцільною, і члени її не засідали в палатах разом з коронними станами, але зносились з ними як осібне тіло, репрезентанти иньшої держави. За цілий час ніхто з відпоручників меньших станів литовських не обізвав ся й голосом під час конференцій, і взагалі одиноким речником делегації був Мик. Радзивил, що роблячи короткі наради з товаришами, сам оден робив всі заяви, відповідав і взагалі вів дебати; всі иньші відпоручники буди властиво статистами.

1) Цікаво, що при тім зовсім незвісним Полякам і невикористаним зістав ся акт найстарший і для них найцінніший — Кресьської унії.

2) Дневник сойму с. 279, 291—3, 296—7.

3) Ibid. с. 308—312. 4) Ibid. с. 312, 314, 337.

Велика шкода, що ми не знаємо зовсім закулісової сторони в діяльності сеї литовської делегації: не знаємо змісту її нарад між собою, ані з королем, у котрого вона мала досить часті особні авдієнції. Перед нами тільки промови Радиви́ла перед польськими послами, боротві реляції панів послам про їх конференції, та предложені Литвою проекти унії.

Бачимо, що литовські пани зразу дуже завзято стояли при проекті, виложенім в їх інструкції. Проба Поляків — відкликати ся до давніх актів унії, нічого не помогла. Актам, на які покликували ся Поляки, Радиви́л протиставляв горodelьський акт литовських панів і Олександрів 1499 р., а за иньші акти унії або казав, що вони не обовязують литовські стани, або тилькованню їх, яке давали Поляки, протиставляв своє¹⁾. Тоді польські стани, властиво вибрана ними комісія, відкинувши ранійші акти унії, почала конференцію з литовськими відпоручниками, взявши за підставу акт 1501 р.²⁾ Завдяки загальній стилізації й неповноті сього акту, в цілім ряді точок його вони прийшли з Литвою до порозуміння³⁾. З огляду, що король заявляв готовість вирікти ся своїх дідичних прав на в. кн. Литовське, литовські відпоручники не робили трудностей що до способу вибора короля, і тильки справа знесення литовських урядів, піднесена особливо польськими послами, загальмувала справу⁴⁾. Литовська делегація в сїм часі (кінець січня 1564 р.) показала ззагалі незвичайну податливість. Вона показувала охоту уступити у всіх спірних точках, хотіла задержати тильки окремішність внутрішньої організації — своє особне право й правні практики, суди, уряди⁵⁾, й сформуло-

1) Дневник с. 305—8.

2) *Zdało się nam z obudwu stron, że przywilej Alexandra króla jest jako fundament tej naszej uniej, казав потім еп. краківський Падневський (Дневник любл. сойму с. 356).*

3) Цікаво, як супроти заяв Поляків, що повне зрівнянне Литвинів з Поляками розширить їх вільности, Литвини вказували, що в деяких точках вони знову мають більші від Поляків свободи: не шату *obligu zadnego na poradnie, nie podleglichemu świętopietrzu, nie jest na nas włożon obowiazek zwierchności panow duchownych nad nami* (с. 340). Як бачимо, з обох боків з наївним цинізмом виступав принцип чисто матеріальної, класової вигоди пансько-шляхетської верстви, яку вона може мати від унії.

4) Дневник с. 5, 318—326, 326—336.

5) Так виходило б з нарад 1—3/II; але виразної литовської декларації з сього моменту не маємо, а промова Радиви́ла 1/II, може навмисно, стилізована дуже загально.

важни ті точки, на яких уже осягнено порозумінне, решту відложити до нового сойму, щоб на нім покінчити справу унії¹⁾.

Що впливало на таку податливість литовських панів — чи наставання відпоручників шляхецьких і короля, тепер, дійсно, щиро відданого справі унії? чи тяжкий стан в князівства? Може і те і се разом. Що тяжкі політичні обставини сильно впливали на литовських віпоручників, се ясно хоч би з того вражіння, яке викликала в литовській делегації вість про побіду литовського війська над московським над р. Улою (26/І): вість ся наспіла другого дня по дуже смиренній промові Радивила, і по ній литовські делегати зараз змінили тон. Вони заявляли, що хочуть задержати свою політичну окремішність, осібні сойми „й иньші свої звичайні порядки“²⁾, а заразом почали попросту відтягати ся від дальших нарад — мовляв застановляли ся над формулою переданою їм коронними станами³⁾.

Формула ся переводила унію в значінню тісного сполучення в. кн. Литовського з Короною, зносила церемонію оголошення короля в. князем литовським, осібні сойми й сенат в. кн. Литовського, але полишала землям в. кн. Литовського їх право й привилеї, тільки зазначала, що граничні спори мають судити ся правом польським і кождому в вел. князівстві вільно перейти на польське право. Правдоподібно, не без налягань зі сторони короля⁴⁾ й шляхецьких відпоручників, по кількадемній перерві литовські делегати дали свій ультіматум. Вони годили ся на польські пропозиції, але з кількома виїмками: годили ся на спільний сойм і раду; але задержували й осібний литовський сойм і засідання ради для своїх справ; зносили проголошення короля в. князем, але задержували *zasiedzenie na majestacie*

1) Дневник с. 337 — 341, пор. 330 і 343 — як коронні послы прийняли нові вимоги литовської делегації.

2) Nie chcą odstąpić, aby nie mieli mieć swej własnej rzeczy pospolitej, sejmów swych osobnych i inszych porządków swych zwykłych, a temu na sejmy walne koronne nie obiecując się jeździć, jeno wyprawować niektore z rad litewskich, gdyby potrzeba co stanowić o potrzebach obojga państw i obronie abo podatku spólnym.

3) Дневник сойму с. 341, 342—3, 344, 345—7. Формули, поданої литовським відпоручникам від коронних станів, не маємо в автентичній формі. Судячи з відповідей на неї литовських відпоручників (с. 349—351), вона мусіла бути подібна до проекта формули, предложеного послами — с. 341—2, бо відповіді сходять ся з нею, але не вповні: офіціальний текст мусів мати більше параграфів, але вони були розложені в тім же порядку і мали подібний же зміст.

4) Цікаво, що формула коронних станів (зладжена послами) передана була литовським відпоручникам через руки короля.

з podniesieniem piésza — вступну церемонію; вибір короля проєктували переводити рівним числом відпоручників коронних і великого князівства; натомість рішучо відкинули вільне право переходу на польське право¹⁾.

Се, розумієть ся, були досить важні уступки, але за сею декларацією наступила прикра сцена, що мусить бути об'яснена закулісовими поговірками. До литовських панів мусіли дійти поговірки Поляків, що литовські пани з своїх особистих (властиво — князових) мотивів роблять трудність унії: силкують ся за всяку ціну задержати особні литовські уряди (а додамо: й раду в. князівства). Тож по проголошенню литовського ультиматуму Радивил заявив, що супроти таких нарікань складає з себе уряди свої й обовязки відпоручника. Коронні стани звернули ся знову до короля по поміч, себ то по пресію на литовських панів, і король кликав до себе литовських відпоручників, нахилиючи їх, аби прийняли польську формулу, але ті відмовили. Між коронними й литовськими панамі прийшло до досить гострих переговорів: литовські пани казали, що в. кн. Литовське як політичне тіло мусить істнувати далі, „називали його монархією рівною Короні й всяким иньшим християнським державам“, а інтерпретацію старих привилеїв унії пропонували дати стороннім державам, або докторам болонського університета. Коли польські пани пригадували литовським відпоручникам, що вони були згодили ся перед тим на декотрі точки, в дискусії над Олександровим привилеєм, литовські пани без церемонії відповідали, що вони „не приглянули ся докладно його словам“. На ново відкликували ся вони до свого улюбленого городельського привилею. А коли польські пани проєктували здати справу на короля, Радивил дуже гостро відповів: „Колиб й. м. король хотів що небудь чинити над ним своєю властію (absoluta potestate), то се було б великою кривдою нашій вільности. Як не жаловав Сцеволя спалити собі руку, так не пожалую й я, як би мав писати ся на такі річи. Протестую також против всякої безправности против нас: в таким разі ми готові шукати ради й помочи держав не тільки християнських, але й поганських“²⁾.

Не вважаючи на такі голосні фрази литовських панів, коронні стани звернули ся ще раз до короля, і той не відмовив їм своєї помочи. Другого дня, на спільнім засіданню, король зложив свою декларацію. Він заявив, що з унією обидві держави мають уважати ся за одну, тому мають бути „спільні ради“ (в публікації потім се сказано

1) Дневник сойму с. 341—2, 347—351.

2) Ibid. с. 352—4.

яснійше: *spólne sejm i gady*). Справу литовських урядів він обминув. А для усунення всяких перешкод в державнім праві обох держав заявив, що вирікаєть ся своїх дідичних прав на вел. князівство. Але в сій точці маємо дуже важну відміну опублікованого пізнійше урядового тексту від поданої в соймовім дньовник устної декларації короля: в сій він просто тільки „вирікаєть ся дідичних прав“ (*odstepuje successyi*), в опублікованім тексті відступає сі свої дідичні права на Литву Польській короні! ¹⁾ Литовські стани потім справедливо доводили, що Жигимонт-Август, як вибраний в. князь, не мав права так розпоряджати в. князівством, і коли щось таке було вже в устній декларації короля, то тим зрозумілійше було б незадоволення з неї литовських станів. Але не маючи більше записей її, не можна знати, чи то було в устній декларації, чи додане пізнійше.

Королівська декларація прийнята була з великим одушевленням коронними станами і дуже холодно — литовськими відпоручниками. Литовські відпоручники не прийняли королівської декларації й заявили, що пропонують її на соймі литовським станам ²⁾.

Сім були вичерпані обоюсторонні наради. Лишало ся уложити соймовий рецес. Уложений польськими сенаторами проект рецесу литовські відпоручники не прийняли. Не хотіли пристати на те, аби в ній згадувало ся про королівську декларацію немов ними прийняту. Були ще й інші подробиці, на які не годили ся литовські стани: нпр. в польськім проекті поминено титул в. князя литовського і доповнено в литовській редакції; змінена стилізація про сойми ³⁾ і т. и. Литовські відпоручники пропонували свою редакцію з тими поправками, але її заову не прийняли коронні стани, хоч вона була стилізована дуже здержливо й більше замовчувала, як перечила. Тоді литовські відпоручники зажадали назад своєї інструкції, щоб їхати назад. На бажання коронних станів, аби кінець нарад не виглядав так прикро, вони згодили ся тільки попросити ся при королі, з повною нарадою, і 22 лютого дійсно відбула ся прощальна парада. Король висловив надію, що справа унії дійде скоро кінця й заповів скликання литовського сойму до Вільська, а спільного до Шарчова, на св. Івана, й литовські відпоручники поїхали ⁴⁾.

¹⁾ *Zaniechawszy wszelkiej dziedzicznej successyi na ziemię Litewska, i esliby które tak nam samym, jako potomstwu naszemu należała, dobrowolnie rzeczywospolitej a tej sławnej koronie Polskiej odstepujemy*—Vol. legum II c. 29.

²⁾ Дньовник сойму с. 354—367.

³⁾ Про сю справу соймів див. прим. 47

⁴⁾ Дньовник с. 369—379, 380—384.

На базисі коронних послів, король опублікував свою декларацію в справі унії, в формі правилею, де вирикав ся своїх дідичних прав на в. князівство й підносив, що обидві держави мають творити одну. Особно видано рецес, в імені короля, де представлено результати конференцій про унію ¹⁾. Представлено їх не без сторонничости, з помпінням деяких спірних точок, в світлі більше користним для Польщі. Віда тільки, що сей рецес, як і королівська декларація, по протестах литовських відпоручників обовязкової сили для Литви не могли мати ніякої.

Таким чином з формального боку варшавські переговори про унію не осягнули ніяких результатів. Але реально взявши, ці переговори для Польщі безплідними не були. Уступки, зроблені литовськими відпоручниками, хоч не закріплені формально, лишили ся важним прецедентом на пізнійше. Довгою дискусією і натиском з королівської сторони приведено обидві сторони досить близько до певних середніх термінів, на яких можлива була стріча — хоч і не дуже добровільна. Не дурно бачимо, що на Люблинськй соймі вкінці прийнято формулу унії, яка, поминаючи прилученне українських земель до Польщі, взагалі досить близько відповідала тій формулі, яку приймали литовські відпоручники на соймі 1564 р. Се все дає сьому сойму право на більшу нашу увагу, а перехований дневник, хоч малює тільки одну сторону конференцій, при загальній бідности відомостей багато починаєть ся до зрозуміння тодішньої ситуації. Тому мусіли ми трохи ближше коло нього застановитись.

Як згадано було, король вже на варшавськй соймі заповів литовськй сойм в Більську для нарад над справами унії, й коронні стани вислали туди своїх відпоручників ²⁾. Сойм дійсно скликано в червні 1564 р. і на нїм коронні відпоручники вели переговори з литовськими станами. Змісту тих переговорів ближше не знаємо. Вислані до Більська коронні послы шляхецькі оповідали, що литовське „рицарство“ (послы земські шляхецькі) показували велику охоту до унії, годили ся в найважнійших точках, що до спільних соймів і ради. Але на перешкодї ставали „потентати литовські“ й впливали на иньші стани — *przekazywali i innym męsko odradzali* ³⁾.

¹⁾ Видруковані в *Volumina legum II* с. 29—32, мають дату 13 марта 1564 р.

²⁾ *Zrzodźopisma do dziejów unii II* ч. 1 с. 384—5.

³⁾ Дневник Пьотрковского сойму 1565 р. (як низше) с. 83. Бельский с. 1154. Дата сойму у Любавского ор. с. с. 676—7 (з актів Литовської Метрики).

Тодішній настрій сих потентатів може характеризувати лист Радивила, писаний перед самим соймом до короля, де він називає унію таким же замахом на свободу в. кн. Литовського, як і московські претензії, тільки що Москва хоче накинути Литві свою неволю силою, а Поляки — підступом¹⁾. Він просить короля, аби він не понихав Литву до такої унії, що має бути не сполукою, а інкорпорацією її Польщі (włączenia a nie złączenia)²⁾.

Здаєть ся, що остатні переговори на варшавським соймі ще більше знеохотили сих потентатів до всяких дальших уніонних переговорів. Щоб задобрити иньші стани литовські й зацитькати їх змагання до унії, магнати зробили їм уступки у внутрішніх справах в. кн. Литовського — як то предвиджувало литовське боярство ще під час своєї витебської конфедерації 1562 р. На більським соймі панирада перевели реформу судів на польський взір, відповідно бажанню шляхти: реформа ся між иньшим зносила судові імунітети панів, юрисдикцію в. княжих урядників над шляхтою й ріжні судові оплати. Предложили також новий, поправлений відповідно бажанням шляхти статут³⁾. Завдяки всьому тому литовським „потентатам“ удало ся задержати й сей раз шляхту під своїм впливом, і в справі унії уложено на соймі таку декларацію, що Поляки признали її неможливою⁴⁾. Судячи з пізнійших відкликів до неї, вона була уложена згагалі в дусі литовської декларації на варшавським соймі. Виходила, здаєть ся, від уніонного акту 1501 р., признаючи спільну елекцію, але при тім забезпечала рівноправне значіння в. кн. Литовському, як особній державі. Вибори короля і вел. князя мали відбувати ся при границі обох держав: Поляки мали зїздити ся в Литві, литовські стани в Угрові (Венгрові), на Підляшу. По коронації в Кракові мала відбувати ся церемонія „підношення“ на велике князівство в Вильні (на сій церемонії декларація близше спинала ся). „Спільні наради“ обох держав обмежали ся справами, що дотикали інтересів обох дер-

1) Sprawę unii takowej, która się na tem sejmie Bilskim stanowić ma, nie inem czym niewolą być rozumiejąc, jako od Moskiewskiego przezmoc, tak od panow Polaków per artem. Зрештою Радивил не противний унії, тільки хоче такої, jakiej przodkowie polscy i litewscy chcieli (польські предки тут очевидно, додані з гречности) — żeby ręka rękę myła etc. (Lachowicz Listy s. 246).

2) Lachowicz Listy Zyg. Augusta s. 206, пор. 244—5.

3) Більський привилей в XXIII т. Временника москов. істор. тов., і в новім, поправнійшим виданію у Любавского оп. с. док. ч. 48.

4) Artykuły w Bilsku spisane, z któremi Litwa do Parczowa przujechała, nieznośnie były — Дневник сойму 1565 р. с. 83.

жав, але по за тим мали далі існувати осібні литовські сойми — ся точка також була ширше розвинена в більській декларації¹⁾.

Ся декларація більського сойму вислана була з литовськими відпоручниками на спільний сойм до Парчова, що через спізнєнне більського сойму принав на липень-серпень 1564 р. Наслідком перемоги литовських панів порозумінне в справі унії по мысли Поляків стало неможливе. Що правда, литовські земські послы, як оповідали потім коронні послы, і в Вільську і в Парчові досить розумно радили польським станам і навіть просили, щоб не відповідали завзятем на завзяте литовських панів, а годили ся з ними, на чім можна в тій хвилі погодитись, бо иньші уступки можна було б легше осягнути з дальшим часом, аби тільки ввійшли в жите спільні сойми й спільний сенат²⁾. Але польські відпоручники сеї мудрої ради не послушали, і ні з чим відіхали.

Такий мізерний кінець сих пертрактацій викликав значне знеохочєнне в польських кругах. На короннім соймі, скликаним до Пётркова на січень 1565 р. (дневник його маємо, й хід нарад досить добре знаємо)³⁾ серед послів висловляли ся підозріння й що до щирости короля в справі унії, і ще більше — що до поведєннє коронних сенаторів. Говорєно, що нани польські, но хочачи стратити своїх держав і маєностей при „екзекуції прав“, навмисно гальмують

¹⁾ Відклики до „більських розмов“ в промовах В. Протасєвича—*Dziennik Warszawski* 1826, V с. 165, 166 (bis) 167 і 168 див. вище с. 487).

²⁾ Дневник сойму 1565 р. с. 43, 83, пор. 51, 309; *Бельский с. 1154—5*. Дати парчовського сойму у Любавского оп. с. с. 677. Ближших відомостей більше про нього не маємо.

³⁾ Дневник сойму 1565 р. друкований в і т. *Bibliotek-и ордунасуі Krasin'skich*, 1868. Йому чомусь особливо пощастило в розвідці Д. Запольского: збувши кількома словами Варшавський сойм, він дуже докладно синяєть ся коло Пётрковського, так що у нього він в історії унії здобуває таке значінне, якого зовсім не мав в дійности. Робить се таке вражінне, як би автор не бачив дневників попередніх соймів (в Росії се й не було б дуже дивно, але автор про се нічого не згадує), й натомість з дневника Пётрковського сойма постарав ся витягнути що лише можна для історії унії. Загальне освітленне теж непевне: після варшавського рецєса „справа унії вступає в нову фазу розвою: Поляки хочуть зробити унію справою внутрішньої політики, як одну з складових частин екзекуції прав“ (с. 16). В дійности такою складовою частиною екзекуції унія була від 1550-х рр., і як раз на соймі 1565 р. бачимо протгвиний поворот: шляхта помічає, що таке поставленне питання звернуло ся против її інтерєсів й вступає против нього.

справу унії. Вона ще від 1550-х рр. в парламентарних польських сферах вважала ся за складову частину сеї екзакуції¹⁾, і мовляв тому нани коронні утрудняють переведенне унії, бо хочуть протягнути час, щоб позбути ся екзакуції²⁾. Коли послі з Краківської землі привезли на сойм інструкцію — не вдавати ся в наради над екзакуцією, поки не буде переведена унія, то се викликало протесть серед послів: вони вказували, що справа унії може потягнути ся бозна як довго, і неможна чекати з реформами весь той час³⁾. Безплотно стративши на унію вже два сойми (варшавський і парчівський), послі звернули ся тепер до своїх внутрішніх справ, і на соймі 1565 р. унією може більше займало ся правительство, ніж посольська палата, що так напирала на сю справу давнїйше.

В експозе посольської палати — привітній промові до короля, справа унії була поминена. Король в своїй „пропозиції“ згадав про безплідні наради в Парчові й повідомивши, що новий спільний сойм він визначив, за згодою обох сторін, на великодні свята 1565 р., просив, аби стани застановили ся над способами переведення унії, як би й на сім соймі не прийшло до порозуміння przez czyjekolwiek stanie a uroczne przedsięwzięcie. На се з сенаторів прімас радив в разі потреби силою зломити ту опозицію „кількох голов“⁴⁾, але иньші гелоси не радили острих способів. Послі просили короля далі не спускати справи унії і спільний сойм для неї уложити не з відпоручників обох держав, а щоб стани їх зіхались в повнім складі. По їх гадці таке роспорядженне залежало вновні від короля. Заразом вони остерігали, що поки унія не була переведена, вони не мають охоти журити ся клопотами вел. князівства, „бо не знають, чи мають з них приятелів чи ворогів“; що досі робили вони для Литви — то робили тільки для особи короля. Взагалі-ж особливого заналу в справі унії вони не показали⁵⁾.

На заклик правительства, що ще з осени вибрало колекцію документів до історії унії⁶⁾, посольська палата вибрала комісію до

1) Non postrema pars executionis, як казано на соймі 1565 р.— с. 71.

2) Дневник сойму 1565 р. с. 69, 82, про короля див. с. 230.

3) Ibid. с. 68—70, 82, 309—10.

4) A jeśliby uporni byli, przywoźdźić je, aby się powściągęli.

5) Дневник с. 43, 51, 53, 57, 58, 71—2.

6) Реєстр сих документів (без кінця) видрукований в Zrządźo-pisma-x do dz. unii т. II 1 с. 419—425; коронні архівисти поставили ся — перехована частина сього реєстру містить 89 чисел, почавши від р. 1385, але Кревського акту таки не знайшли.

студіювання їх. Чи се студіювання привело до яких нових виводів, не знаємо. Взагалі-ж справа унії зійшла з дневного порядку сойму й вернула ся аж на його закінчення, коли виринуло питання — чи не відложити той спільний сойм, з огляду що коронний так перетягнув ся. Говорило ся се під кінець марта, а 22 цвітня був великдень, і на великдень мав бути спільний сойм. Після не хотіли, щоб відложенне се вийшло від Поляків: бажали, щоб король відправив сойм перед виїздом до Литви, куди кликали його з огляду на дальшу війну з Москвою. Але сенатори рішучо обставали за відложеннем сойму, з огляду що литовські відпоручники однаково через війну-6 не приїхали ¹⁾.

Під кінець сойму прибуло посольство з Литви, просячи короля їхати як найскорше на Литву. Заразом воно дякувало польським станам за поміч у війні й просило на далі, та заявляло готовість Литви до переговорів про унію. Супроти їх представлень про тяжке становище в князівства послали не робили більше опозиції що до відложення сойму, але коли сенатори запропонували податок на московську війну, се серед послів не знайшло прихильности. З тяжкою бідю згодили ся вони на кредит в 500 тис. зл. і податок на се, та й то декотрі воеводства відтягнули ся ²⁾. Спільний сойм король в конституції соймовій приобіцяв зложити перед великоднем 1566 р. і „звести“ на нього також литовські стани ³⁾.

Під зиму 1565/6 р. в Вильні скликано литовський сойм, що потягнув ся до весни 1566 р. ⁴⁾. Головним предметом нарад було збиранне коштів на дальше веденне війни з Москвою. Справа унії, перед перспективою нового спільного сойму, мусіла обговорювати ся теж, але в перехованих соймових актах маємо тільки скупі згадки про неї. Так в пропозиціях станів згадано, що „некоторые земли и поветы“ просять господаря зложити спільний сойм „с короною Польскою“. Се прошенне дійсно стрічаємо в особних петиціях шляхти волинської й підляської. Перша просила зложити скорше спільний сойм, на взір більського; друга просила „способити до унії“ з Польщею, аби Підляше не було „україною“. Правдоподібно, що власне сі „землі й повіти“ розуміла соймова пропозиція ⁵⁾.

¹⁾ Дневник с. 81, 225—31, 131—2.

²⁾ Ibid. с. 290—1, 295—308, 312.

³⁾ Volumina legum II с. 56.

⁴⁾ Акти сойму видруковав Д.-Запольский — Документы архива минист. юстиціи I с. 160 і далі. Хронологія сойму у Любавского оп. с. с. 690.

⁵⁾ Документы арх. юст. I с. 173, 182, 185.

Згадані петиції цінні тим, що видають світло на становище супроти унії шляхти наших, українських земель. Виходить, що шляхта з західніх земель — Волини й Підляша, спеціально приїла унії з Польщею. Цікаво знати мотиви; небагато, але дещо того знаходимо в її петиціях, а доповнивши тим що знаємо з інших фактів, можемо зрозуміти становище сеї шляхти.

Петицію Волинян в. князь переказує в таких словах: „што припоминаете его королевской милости о вчиненъе справедливости с паны Поляками, о забранъе кгрунтовъ, о побитъе и пораненъе братьи своее и о иншиє многиє кривды, и тутъ же просите, абы е. к. милость подле приобъщованья своего господарского, всему панству в. кн. Литовскому и инымъ землямъ в Белску вделаного, съемъ сполный с короною Польскою зложити без омешканья рачиль“. Подібно звучить і підляська петиція: „Просили съте, абы е. к. милость з і. м. панами радами зволив подумати над забезпеченнем вас від коронних обивателів (о рокоіи waszym z obywatelni coronnemi) та способити справу унії вашої з Польщею, бо як не буде унії, Підляська земля стане такою як Україна“. Отже тут шляхта головним мотивом, що веде її змагати до унії, однодушно підносить неспокій від коронних сусідів. Підляшане важуть се особливо виразно, грозючи, що при теперішніх порядках Підляше готово снутіти як Україна. Як бачимо, навіть не благодати польського устрою й польського права, а далеко більше прозаїчна причина: утечі підданих, наїзди, пограничні спори й иньші безправности і на які не можливо було знайти справедливости на Поляках, як на підданих другої держави¹⁾, в першій лінії змушували українську шляхту з польського погранича бажати унії. Оя всяка біда погранична, на яку Волиняне скаржили ся ще в перших роках пановання Жигимонта-Августа, була першим мотивом, що казав Волинянам і Підляшанам бажати знесення державної границі між ними й польськими провінціями, а для того — переведення тіснійшої унії, або інкорпорації.

¹⁾ На соймі 1551 р. Волиняне просили, аби зроблено кінець „тымъ квалтамъ, наїздамъ забыйствамъ и забиранью земель и грабежамъ, которые ся отъ пановъ Поляковъ дѣють“. Przedkładacie wielkie uciski, gwałty, naizady, morderstwa, posiadanie gruntów waszych przez granice w. k. Litewskiego z strony korony Polskiej i księstwa Mazowieckiego — каже король на соймі 1565/6 р. про Підляшан. На утечі селян за польську границу скажила ся волиньська шляхта нпр. підчас ревізії 1545 р. Акты Зап. Россіи III с. 42; Документи арх. юст. Іс. 185, нпр. тамже с. 488 — скарги Волинян на соймі 1568 р.; Zródła dziejowe с. 28. Справедливо характеризував се становище Волинян і Підляшан д. Максимейко в своїй розвідці — Сеймы с. 159.

До цього прилучалися ще інші причини. Підляше, маючи польське право й польську урядову мову та становлячи з цього боку виїмок в в. кн. Литовським, нераз нарікало на те, що центральні влади не рахують ся з сими виїмковими приємками його. Для Волини знову питанням життя й смерті було поліпшення оборони від Татар, а вона вязала її спільними інтересами з сусідніми провінціями Корони — Поділем і Галичиною. Приналежність до двох різних держав тепер паралізувала спільні заходи до оборони, й Волиняне сподівалися на сій точці багато скористати з тіснішої звязи з Корonoю, тим часом як від литовських провінцій вони однаково мали дуже мало помочи в своїй боротьбі з Татарами. Боротьба-ж з Московою, на яку уживало всі свої сили в. кн. Литовське в другій половині XVI в., сильно обтяжуючи воєнною службою й сребричною шляхту всіх земель в. князівства, для Волинян і Підляшан мала зовсім теоретичний інтерес. Тому тягарі, нею викликані, мусіли їм дуже докучати, а тісніша унія давала надію на полекшення їх, коли мовляв причиняють ся до сеї боротьби коронні провінції. Отже й тут принадлежність до в. князівства волинської і підляської шляхті більше докучала, ніж тішила. Всіми отсими мотивами мусимо толкувати петиції Волинян і Підляшан про унію на соймі 1566 р.

Та хоч сі прошення волинської й підляської шляхти йшли на зустріч бажанням короля, він дав на них дуже здержливі відповіді, — що він про те подбає, а з сильним соймом поступить „ведля часу і потреби“. Правдоподібно, в сій здержливості треба бачити його оглядність супроти панів-ради, що дуже не мило мусіли приймати всякі такі пригадування литовської шляхти про унію. Тим більше, що для обговорення справи унії однаково мав бути скликаний особний сойм.

Виленьський сойм перетягнув ся на март 1566 р. і супроти обіцянки короля на пьотрковським соймі — зложити спільний сойм перед великоднем, треба було спішитися. Новий сойм литовський скликано на неділю мироносиць, 28/IV, до Берестя¹⁾. Відси мали бути вислані відноручники литовських станів на зїзд з відноручниками коронного сойму, скликаного тим часом до Люблина. Сам король поїхав до Люб-

¹⁾ Акти берестейського сойму 1566 р. у Любавского оп. с. док. 56 і 57 і Максимейка дод. с. 153 — 6. Два листи короля на сойм — Акты Южной и Западной России I с. 157 — 162, другий з них містить коротку історію переговорів про унію; доповненням до нього служать ухвали сойму й петиції шляхти — Документы арх. мин. юст. I с. 197 і далі. Про Люблинський сойм іще Вельский с. 1157 і 1161 і виїмки з актів (з соймового дневника) у Д.-Запольского Польско-литовская унія с. 18.

лина, так що провід на берестейськiм соймі понав виключно в руки панів-ради. Відновлена, по короткiм перемирiю, вiйна з Москвою звалила на сей сойм цiлий ряд звязаних з нею некучих справ, а окрiм того, на бажаннє станiв, в програму сойму вложено ще й „поправу“ деяких постанов нового литовського статуту, дуже iнтересних для шляхти. Всiми сими обставинами, очевидно, покористували ся пани-рада, щоб засипати справу унiї. Король наглив справами оборони й фiнансiв, шляхта поправляла статут, а на унiю часу бракувало.

Минув май i червень, а литовських вiдпоручникiв в Люблинi не було. На пригадки короля нарештi в линiї вислано вiдпоручникiв, але вони привезли тiльки iнструкцiю, а не мали повновласти „до вступу в речь“, як казав король, себто до яких небудь змiн i уступок в переговорах. Самоi iнструкцiї не маємо, але змiст її знаємо досить докладно.

Перед усiм, перехованi для нас промови на берестейськiм соймі сенiора литовської ради виленського бiскупа Валерiана Протасевича i нотатки до Олександрового привилею, поробленi ним чи якимсь иньшим литовським сенатором для унiонних нарад, дають дорозумiвати ся, що пiдставою для переговорiв брано акт 1501 року. Протасевич радив консеквентно тримати ся умов iнструкцiї 1563 р. i бiльських пропозицiй. Признати спiльну елекцiю, але з захованнєм окремишности кождоi держави, з задержаннєм титуду в князiвства й церемонiї „пiдношення“ в князя¹⁾. Спiльнi сойми прийняти для спiльних справ, але поруч них заховати осiбнi литовськi. Так само й рада в князiвства литовського аби функцiонувала далi, ведучи наради в присутности короля й без короля. Уряди литовськi, розумiеть ся, задержують ся також²⁾.

Змiст виладженоi литовським соймом iнструкцiї переказує пiзнiйший iсторик Литви Коялович (з XVII в.) що, видно, мав її перед очима. Він зводить її до таких тез: спiльна елекцiя короля на границях обох держав, на рiвних правах з Поляками (се „рiвне право“ стилiзоване одначе не ясно); спiльнi сойми по черзi — раз

¹⁾ На сю окремишнiсть в. кн. Литовського — що вони з Польщею творять „не одну, а двi рiчносполитi“, кладе бiскуп особливий натиск, супроти тоi бурi, яку викликав такий погляд на Варшавськiм соймі. *Bo gdzieby sie tak chciało rozumieć, żeby to yuzs miała być yedna rzeszpospolita, thedy w they mierze maiestatu y dostoyność panstwa thego wielkiego xięstwa Lithewskiego musiała by na wssysthkim ustacz.* Буде двi „рiчносполитi“, а панство з них буде тiльки одно. Так розрiзняв собi бiскуп.

²⁾ *Dziennik Warszawski 1826 т. V (ч. 15) с. 161 i далi.*

в Литві, другий раз в Польщі; союз против усіх ворогів; Поляки не будуть пробувати робити потім ніяких змін в сих умовах¹⁾. Отже се було-б повторенне, з деякими новими обмеженнями, пропозицій варшавського союму.

На люблинськїм соймі коронні стани умов сеї інструкції не прийняли, а що литовські відпоручники не мали уваження до яких небудь змін в ній, то прийшло ся відкликувати ся до литовських станів до Берестя. Але звідти, з литовського сойму нових пояснень в сій справі не можна було діждати ся так довго, що коронні стани хотіли вже розійдти ся з Люблина. Король був також дуже незадоволений на литовські стани, що вони поминули його в сих переговорах про унію: не прислали йому своєї інструкції наперед і не удали ся до його посередництва з коронними станами, а до сих безпосередно, так що він не уважав можливим вдавати ся в їх переговори. Але все таки він задержав ще коронні стани в Люблині на свою відвічальність, „абы по такъ частыхъ зъѣздахъ и подъ тмы часы правѣ сь поруганьемъ отъ посторонныхъ такъ важныя sprawy въ розорванье не приходили“. Намовив також коронні стани вислати своїх делегатів до Берестя для переговорів з литовськими станами: сї делегати мали нахилити їх, аби приїхали до Люблина для спільного соймування²⁾. Заразом особнім листом, висланим з писарем своїм Лаврином Войною, король щільно просив панів-раду, аби вони „для доброго земского и речиснослитой въ томъ труженья и праць своихъ не литуючи а здѣ до Люблина, гдѣ самъ его королевская милость парсоною маестату своего госнодарского мѣшкати рачить, зъѣхати ся рачили и справы уніи належачіе въ споной згодѣ и братской милости зъ obu сторонъ речи потребныя зносячи и уважаючи, тымъ милнѣй, дружѣй (przedzej) и статечнѣй отпраовати могли³⁾“.

Та даремно розсилав король в сїм листі компліменти панам-радї, даремно запевняв їх, „изъ сь стороны пановъ Поляковъ ни на што милости братской противного, а чого Боже уховай — вольностаньямъ и свободамъ вашей милости образливого вытгати не будутъ, одно ровного братства для вѣчныхъ и потужнѣйшихъ потребъ обоего пан-

¹⁾ Historia Litwana I с. 472 Д.-Запольскій (с. 17—8) і Любавський (745—6) без застережень приймають звістки Кояловича, і справді цілий його виклад змісту литовської декларації, й кінцеві слова: Quid responsi legati acciperint, non reperio — вказують, що Коялович дійсно мав сю декларацію перед очима.

²⁾ Ut ipsi domini senatores Lithuanorum aliique ordines Lublinum in comitia nobiscum venirent.

³⁾ Лист короля — Акты Ю. З. Р. I с. 160.

ства земських і речи посполитов въ сполности вживати жедаютъ“. Даремно заходили ся на рещті коло сього й коронні відпоручники — литовські стани дали ім 29 липня відмовну відповідь¹⁾). Близше її змісту не знаємо. Бельський каже, що литовські стани від приїзду на люблинський сойм вимовили ся небезпечністю від Москви; правдоподібно се й був мотив відповіді, даної коронним відпоручникам. Принаймні, виправляючи на початку серпня (5/VIII) нових послів до коронних станів, литовські стани повідомляли їх, що з огляду на небезпечність вел. князівства від ворогів не можуть соймувати довше — отже підносили той сам мотив. Через сих послів вони просили коронні стани дати їм відповідь на пропозиції в справі унії, дані через попередніх відпоручників, а дальші переговори відкладали до дальшого сойму²⁾). Так, з великою конфузією для короля, що запевняв коронних послів в найліпших замірах литовських станів, скінчив ся нічим ще оден унійний сойм.

В рецесі люблинського сойму (датованім 15/VIII 1566 р.) король заповів новий спільний сойм литовсько-польський, „відповідно до бажання й прошення панів литовських“, на другий рік, по короннім соймі, визначенім в Пйотркові³⁾). Литовський сойм, зібраний зимою 1566/7 р. в Городні, здаєть ся, унією не займав ся; з постанов його интересна з сього становища тільки одна — стани постановили просити грошевої помочи на Московську війну від Поляків, „яко своее братьи и суседовъ ласкавыхъ“⁴⁾). Що при єім не згадано нічого про унію, се було не без значіння. За те не забули за неї Поляки, зібрані весною 1567 р. на Пьотрковськім соймі. Вони пригадали королеви обіцяний спільний сойм, і в соймовій конституції король прирік, що відповідно до постанови Люблинського сойму⁵⁾, зложить на другий рік (1568) спільний сойм — „станам Польської корони з станами в. кн. Литовської держави“, для покінчення справи унії; „а той сойм не має нічим иньшим зачати ся як тільки від унії, аби справа ся скінчила ся“⁶⁾).

1) Лист коронних відпоручників — Broel - Plater Zbiór pamiećników do dziejów polskich II с. 15—6 II с. 15; при нім посилали вони королю відповідь литовських станів на письмі, але ми її не маємо.

2) Коротенький зміст сього листу подав Любавский Сеймъ с. 747, пожалувавши для нього місця в додатках. Подаю його в цілости в прим. 48.

3) Volumina legum II с. 66, пор. Документи арх. юст. I с. 202—3 — відповідь короля витебським послам, 27/VIII 1566.

4) Документи арх. юст. I с. 460, Любавскій дод. ч. 59—63, Максимейко дод. с. 166—186.

5) Але, як бачимо, з малою проволокою.

6) Volum. legum II с. 71.

Окрім того сойм вислав делегацію до литовських панів, під проводом підканцлера Мишковського — візвати їх до скоршого закінчення справи унії. Делегація ся мала конференцію з литовськими панами на воєнних зборах литовського війська в Молодечні, в осени 1567 р. Сучасний польський хроніст Гурійський каже, що Мишковський мав при тім дуже гарну промову до литовських панів — вказував на потребу згоди й любови між обома державами, на шкоду, яку терпить Литва через те, що справа унії протягаєть ся, та пригадував приречення, умови й привилеї унії. Але й ся рієчна промова не рушила литовських панів: вони відповіли, що унії не противні, тільки хочуть, аби вел. князівство Литовське при тім не було ні в чім понижене і не понесло ніяких страт „ані в своїх титулах, ані в праві, ані в доходах“¹⁾.

Відповідь ся дуже мало доброго заповідала на той будущий спільний сойм, але певного рода протестом против сеї відпорности панів була петиція литовських станів, зібраних під той же час на нараді в Лебедові: вони просили в. князя конче на другий рік зібрати спільний литовсько-польський сойм²⁾. Крім загальної, вже добре нам знапої тенденції литовської шляхти до унії, на сю петицію мусіли ще й спеціально вплинути тодішні незвичайно тяжкі обставини московської війни — вічна тривога й тяжкі податки: на тім же зідї ухвалена була друга сєребницзна на р. 1567 — річ в литовській парламентарній практиці нечувана!

Очевидно — під натиском шляхти, на соймі в Городні, скликаним на весну 1568 р., литовські стани поставили вже до в. князя загальне своє прошенне про силльний сойм. Вел. князь пообіцає, що в тім же році росичне повітові соймичи, потім литовський сойм, дєсь при польській границі, і звідти литовські стани поїдуть на сойм з станами коронними³⁾. Протягнувши трохи час своїм звичаєм,

¹⁾ Гурійський вид. Мостовского с. 473—4. Дату сього посольства Любавский виводить на підставі актів Литовської Метрики на 21 листопада 1567 р. — ор. с. с. 787; докладности її сконстатувати не можемо, але в усякім разі не мусіли її наради трівати оден день тільки.

²⁾ Лебедівські постанови мають дати з середини подоліста — Любавский ор. с. дод. ч. 64 == Максимейко дод. с. 189, див. іще Ляховича Listy с. 303. Про лебедівську петицію в справі унії див. у Любавского дод. ч. 70 (207—8) і 71 (с. 209—10), Документи архива юст. I с. 482. Любавский (ор. с. с. 787) висловляєть ся так, що лебедівська петиція про зложенне сойму для унії була наслідком польського посольства; безпосередніх вказівок на се опубліковані документи не дають, але само по собі воно дуже можливо.

³⁾ Документи арх. юст. I с. 482.

в. князь дійсно розписав на надоліст соймки, а на грудень визначив зїзд литовським станам в Воїні. Кождий повіт, відповідно до нового статута, мав вибрати двох послів, „людей бачнихъ и ростропныхъ“ і дати їм „моць зуполную“, аби вони могли щось постановити, як каже в. князь в своїх листах, „около сполного звязьку — доконченья уми“¹⁾. Але що соймові листи припізнали ся, спізвив ся й загальний зїзд у Воїні, а в дальшій лінії — й спільний польсько-литовський зїзд. Він був визначений в Любліні, перед Рїздвом (23/ХІІ), але пани й послы литовські, та й коронні, поспізнювали ся, попрїїздили тільки по святах, і тільки 10 січня 1569 р. розпочав ся на віки славний Люблінський сойм²⁾.

По кількох безплідних уніонних соймах тяжко було сподїяти ся успішнїйших результатів і на Люблінськїм. Початки його й не віщували нічого нового — теж більше менше становище займали обидві сторони, той же тон звучав з обох боків, тіж аргументи, ті ж способи в тактиці. З попередніх уніонних соймів ближше знаємо Варшавський 1564 р., і сей Люблінський своїми вступними переговорами дуже пригадує його.

З польського боку найбільше безоглядно знову виступала посольська палата, і в нїй — послы краківські, тим часом як сенатори, так як і в 1564 р., показували більше оглядности в трактуванні противної сторони. Провідники литовського автономізму — пани-рада ставили ся ще відпорнїйше до унії, ніж тоді. На чолї їх став другий Радивид, Миколай Юриевич, стрижичий брат повійського Миколая Яновича, і староста жмудський Ян Ходкевич, й вони держали литовську шляхту все ще щїцно в своїх руках, не вважаючи на її тайну опозицію. Дарма тепер приходило ся мати до діла не з кількома відпоручниками литовської шляхти, а з цілою литовською посольською палатою. Король стояв по сторонї Польєв і утомлений роками безуспїшних старань, знеохочений упором литовських панів, готов був ще на більші услуги з свого боку справі унії. Так виглядає ситуація в початках Люблінського сойму, скільки можемо її осудити. Бо наші відомости, хоч досить богаті розмірно, знов односторонні: маємо аж два дневники сойму, але обидва походять з польських посольських кругів, а литовські внутрішні наради закриті для нас і сей раз³⁾.

1) Максимейко дод. с. с. 199—204, Любавский дод. с. 211.

2) Любавский д. ч. 72, Дневник Люблін. сойму вид. Кояловича с. 1.

3) Одну редакцію дневника видав Дзяльницький в III т. своїх *Zrzodopisma do dziejów unii, Poznań, 1856.* Другу — Коялович під

Не змінилися і загальні політичні обставини. Важка війна з Московєю висіла далі, і кінця її видко не було, а хоч осінь 1568 р. принесла була з собою кілька успіхів Литвинам, але потреба в сторонній допомозі відчувала ся по стількох літах висилень дуже кріпко.

Відповідно до давніших рецесів і прядречень короля справа на соймї зачала ся „не чим иньшам як тільки від унії“¹). Сенатори коронні рішили від неї почати і в основу переговорів положити акт 1501 р.¹). Кілька днів пройшло в нараді над формальностями — чи зібрати ся в одній палаті з литовськими послами, чи особю, і як вести переговори. При тім, як і на варшавськїм соймї, коронні послы старали ся мати в своїм нагляді уніонні переговори й ухвалили, щоб присутніми були всі послы і в разі потреби забирали голос. Шильнували й короля, щоб усі переговори з литовськими станами йшли за його відомістю й посередництвом, абу за тем пам з rowińności zwej nie wysłiznał²). Силували ся притягнути до близької участі й литовських шляхецьких послів — „щоб Литва була при своїх депутатах і всього слухала, бо дізнали вони з досьвіду на попередніх соймах, що литовські пани шильно уважали, аби загал (populus ich) не брав участі при тих переговорах, щоб не розлакомив ся на польські права довідавши ся про них докладнійше; для того пани перед ними ганили унію, відводили й знеохочували до неї, а як би їх загал сам чув про неї від Поляків, то був би про неї лишної гадки“³). Але розуміть ся, екзекутиви в сім польські послы не могли мати ніякої.

титолом: Дневникъ Люблинскаго сейма, 1569 года—Соединеніе в. кн. Литовскаго съ королевствомъ Польскимъ, Спб., 1869; тут додані під текстом і в додатках варіанти з дневника вид. Дзялинським. Обидва дневники доповняють себе обонільно. Літературу сойму вичислив я в прим 45: се головню статі Кояловича, Дашкевича й присвячені сьому сойму розділи в книгах Любавскаго і Лапко.

¹) Дневник вид. Дзялинського с. 15 b (ненум.) с. 15 с.

²) Дневник вид. Дзялинського с. 15 с. Кояловича с. 6.

³) Дневник вид. Кояловича с. 5. У Любавскаго виходить, що Поляки просили литовські стани засісти разом з станами коронними, але ті годили ся тільки з тим, аби король наперед гарантував їм цілість територіі в князівства, особні соймї, виключні права на уряди в князівства його прирощенних горожан (ор. с. с. 816). Та сього в дневниках нема, і гадка Любавскаго опираєть ся на очевиднім непорозумінню: дневник виданий Кояловичом каже, що литовські стани відтягали ся від нарад над унією, бо хотіли перше покінчити свої наради коло статута, і на доказ прислали коронним станам примірник статута, де польські пани познаходили постанови про цілість територіі в князівства і т. н. (с. 14 і далі). З сього у Любавскаго вийшло, ніби вели ся переговори про спільні засідання і були поставлені для того умови з литовської сторони.

Тим часом тих переговорів з литовськими станами ніяк не можна було дочекатись — вони відтягали ся, кажучи, що мають по-лагодити наперед деякі свої литовські справи; між иньшим вони на-ставали на короля, щоб відібрав литовські уряди від декотрих По-ляків, а король вказував на те, що хоч се були Поляки, але здавна оселі в в. князівстві, і дістали свої уряди наче б то за прошенням самих литовських панів. Литовські пани обставали, кажучи, що тоді було инакше, а тепер укладасть ся унія, отже вони не хотіли, як догадували ся Поляки, робити прецедентів на пізнійше. Король нарешті уступив. Ся подія викликала серед польських станів дуже прикре вражінне, й дійсно була дуже цікавим проявом настрою, з яким литовські пани приступали до нарад про унію¹⁾.

Стративши терпеливість, польські стани зажадали від короля, аби казав литовським станам приїхати для переговорів і не вів з ними особних нарад. Король обіцяв ужити своєї влади над Литвою, і литовські пани приїхали дійсно, але з тим тільки, аби сказати, що не можуть розпочати конференцій, поки не покінчать своїх вну-трішніх справ. Знову прийшлось звертати ся до короля, і тільки 26 січня розпочали ся властиві конференції²⁾.

На запитання Ходкевича, як представляють собі Поляки спосіб ведення переговорів про унію, коронні пани, устами краківського біс-купа Падневського, жадали, аби в основу переговорів лягли, по давньо-му, старі привилеї унії й акти варшавської конференції 1564 р. Але литовські пани рішучо тому спротивили ся; вони не хотіли вже ні-чого чути й про Олександрів акт 1501 р. — даремно Поляки при-гадували, що на Варшавським соймі вони прийняли його в основу переговорів. Про давніші ж акти унії литовські пани відзивали ся іронічно, що Поляки їх „добре ховали в скринях і деінде“, але вони лишили ся без реального значіння і „вивітрили ся“. Вони ка-зали, що хочуть укладати унію з Поляками не на основі давніх ак-тів, а на „сердечній любови“ й застерегали ся против втягання в сю справу короля і можливого натиску з того боку: „до унії король й. м. нічого не має, і ніхто не може про неї трактувати окрім нас, бо ми люде вільні, християнські“³⁾.

Поляки признавали, розумієть ся, й самі, що давні привилеї не були реалізовані. „Предки наші зле укладали унію, казав той сам

¹⁾ Дневник вид. Кояловича с. 8.

²⁾ Дневник вид. Кояловича с. 9—20, вид. Дзялинського 15 д-е (текст Кояловича тут повнійший).

³⁾ Дневник вид. Кояловича с. 13, 21; він має тут велику прога-лину — заковняє II видання Дзялинського с. 15 і далі.

біскуп Падневский, — ми мали тільки акти, а не саму річ“. Або як ще виразніше сказав потім оден з послів: „ми й предки наші мали тих шкір (пергаментів) і початок досить, а все таки унії не мали“. Признавали вони й те, що унія 1501 р. не була введена в жите; тим більше, очевидно, розуміли, що для станів в. кн. Литовського не має обовязкової сили варшавський рецес 1564 р. Але при тім усім вони таки вважали для себе конче потрібним тримати ся тих уніонних актів, „як пняий хлоп плоту“, кажучи словами воеводи белзького. Бо відступити від тих актів значило мовчки признати їх неважність, а з тим — стратити хоч ілюзоричний, але бодай формально правний ґрунт, і замість змушувати стани в. кн. Литовського до своїх вимог, прийшло ся б іти на компроміс з їх жаданнями, а того Поляки не хотіли. „Литва, казав біскуп Падневский, хоче нам показати, що вона хоче укладати унію не з якого небудь обовязку, а з доброї волі, але нам треба показати таку ж витривалість з якою стояли при старих актах наші предки. Як відступимо від варшавського рецесу, то тим буде уневажнена заява короля. І од старих актів я не хотів би відступити, бо як би ми відступили від них, то з тим стратили б і претенсії на те, що покриває нашого та унія — як Підляше, Волинь і т. и.“¹⁾

Литовські стани одначе ніяким чином не хотіли вдавати ся в наради над давніми актами унії, а жадали від польських панів нового проєкту унії на нисьмі. Тож польські сенатори виїнці постановили дати їм такий проєкт в дусі варшавського рецесу, з деякими уступками²⁾, і без відкликів до давніших актів. В польських кругах здогадували ся, що литовські стани тому не хочуть нічого чути про Олександрів привилей, бо боять ся звязаної з іменем Олександра езекуції, але се, здаєть ся, була чисто польська психологія.

Одначе последи коронні виступили рішуче против такого заміру сенаторів. Вони бажали стояти при давніших актах і варшавським рецесі як актах обовязкових для Литви і „не вдавати ся в ніякі нові контракти“. А як би литовські стани не хотіли вдавати ся в такі конференції, радили звернути ся до короля. Сей оклик, поданий кравізькими послами, прийнятий був всею посольською палатою, а виїнці й сенатом: сенатори відступили від свого проєкту й запропонували литовським станам, аби засіли разом з коронними й узали

¹⁾ Дневник вид. Кояловича с. 23, 33, 455, вид. Дзялинського с. 17, 19, 20.

²⁾ Так, тут задержували ся на далі особні уряди в вел. кн. Литовським.

ся до перегляду давнійших актів унії, „якщо б їм що в них здавалося противним братській любові“¹⁾).

Литовські стани цього рішучо відмовили, заявивши, що звязані інструкціями своїх „братий“. Для ілюстрації того становища, з якого вони не можуть зійти, прислали вони втяги з привилеїв в князів почавши від Казимира і до Жигимонта-Августа, що забезпечали непорушність границь в князівства, його чести й титулу. Кінець кінцем зажадали від коронних станів проєкта унії про фіналі, инакше давали розуміти, що не будуть довше чекати й відідутъ²⁾.

Така рішуча відповідь заклопотала коронні стани. Сенатори, щоб не дати Литві зірвати сойм, знову вернулися до гадки дати їм проєкт унії в дусі варшавського рецесу, без відхилень до давнійших актів; але послы спротивилися знову. Завязала ся полеміка між обома палатами, тим живіша, що й серед посольської палати не було одної гадки. На тім тільки сходились вони, щоб жадати від короля, аби змусив литовські стани до нарад³⁾. Нарешті сенатори відступили ще раз від свого проєкту й рішено було закликати литовські стани, аби приступили до переговорів про унію на підставі акту 1501 р. й варшавського рецесу. Генеральним речником вибрано краківського біскупа, і той на засіданню 11 лютого виголосив до литовських станів довгу промову, де знову пригадував, як на варшавськім соймі Радивил тряс початками Олександрового привилея, відхилиючи ся до нього. Далі боронив він значіння варшавських умов, здавав ся на давнішні уніонні трактати — Ягайла й Витовта та пробував довести різними натяганнями, що уложена Ягайлом унія не нарушала ся протягом цілого XV в.⁴⁾ Все се було пересичане солодкими фразами про братерство, любов і обопільну поміч⁵⁾.

¹⁾ Дневник вид. Дзялинського с. 20—28 (в дневнику вид. Кояловичом тут прогалавна).

²⁾ Повний текст в вид. Дзялинського 28—32.

³⁾ Сю гадку піддав, властиво мовив оден з галицьких послів — перемишльський судя Ожеховский: „нема що иншого робити, тільки йти до короля, представити йому, що нам уневажняют привилеї, й вислати йому, що він повинен змусити, аби вони (литовські стани) прийняли привилеї; нехай він уживе своєї власти й накаже литовським панам сісти в радї“. Дневник вид. Кояловичем с. 34.

⁴⁾ На взирець, як кс. біскуп при тім давав собі раду з історичними фактами, вистане такий вивід: у нього Олександра посилає на в. князівство Казимир ва свого жита „за спільною згодою рад коронних і в. князівства“ (с. 64).

⁵⁾ Текст II в вид. Кояловича с. 56—66, в вид. Дзялинського дуже скорочений — с. 40—1.

Гарна промова не рушила литовських панів. Радивил не без іронії заприпитив, що вони люде з холодних країв і до всього мусять бути холодніші. Він зажадав, аби йому дано сю промову на письмі, а також і польський проєкт унії. Польські сенатори передали литовським свій давнійший начерк, змінений де в чім, під час конференцій з коронними послами, в більш претензійнім дусі¹⁾. Три дні пізніше (15/II) литовські пани дали, також на письмі, свою відповідь і на промову Падневського і на проєкт унії. Тут заявлялось, що литовські стани й їх предки унія не так nie sserocze rozumieli, як Поляки. Польський проєкт „вносить у нас володаря, його титул — в. князя литовського, нашу державу (гвезд-розполіта), честь, всі свободи, уряди, нагороди й надання. А про се ми з вами ані письменно ані устно не хочемо трайтувати, тим більше — ставити сі справи в непевність. Бо ми приїхали по братерство, братську любов до вас, а не на те, аби стратити свою державу й свого володаря — в. князя литовського, позбавивши його того велико-княжого титулу, і як би ми на се при-стали, то поступили б против присяг і сумління свого“²⁾.

Доповненням до сеї відповіді служила промова жмудського старости Ходкевича, виголошена при передаванню тої відповіді литовських станів. Вона містила історичну критику польських поглядів на унію. Ходкевич вказував на суперечність в поступованню Поляків, що відкликують ся на акти Ягайла, де він відступив своєю властю литовські землі Короні, а жадають потвердження таких монархічних актів від чинів в. князівства. Одиноким актом унії, уложеним народом (!) литовським, був акт Городельський; інші акти, уложені самим Ягайлом, не були правні, бо яко володар виборний, а не дідичний, він не мав права відступати Литовських земель Короні. Тут, як бачимо, литовський речник анахроністично переніс на Ягайлові часи сучасні йому конституційні погляди. Натомість зовсім справедливо пригадував він Полякам, що против інкорпорації литовських земель до Польщі литовські стани протестували при кожній нагоді, і вона не була переведена через те в жите; що унія 1501 р. не була прийнята литов-

¹⁾ Так нпр. тут згадано „давню інкорпорацію“, чого не було в сенаторським проєкті, й сей самий новий акт унії називається ся звед-посзєніє а wszєієніє. Зазначено, що не має зїстати ся ані знаку й слїду „піднесєннє на в. князївство“. Викинєно параграф про осїбні соїми в Польщі й Литві, за те додано, для приваби Литви, що її не дотикає екзєкуціи прав. Текст в вид. Дзяльнського с. 42—5, Кояловича с. 68—73.

²⁾ Текст в вид. Кояловича с. 74—8.

ськими станами, і так само не має для них ніякого значіння варшавський рецес¹⁾.

Против польського проекту унії литовські пани подали свій, уложений в дуї виленської інструкції 1563 р.²⁾. Головні точки його: спільна елекція, але в в. князівстві король може розпоряджати ся тільки по „піднесенню“ його в Вильні на в. князівство. Спільні сойми тільки в справі заграничної політики й податків на спільну оборону, поза тим особні сойми в обох державах, що можуть скликати ся з ініціативи самих станів. Уряди роздають ся тільки прирожденним обивателям в. князівства. Монета однородна, але особна. Граничні справи нормують ся граничними судами; екекуція не дотикає в. князівства. Держави й застави не можуть бути знесені ані королем, ані соймом, і всяка екекуційна постанова значила-б розрив унії³⁾.

Сей проект, розумієть ся, не міг знайти співчуття серед Поляків. Коронні послы не хотіли ніяких переговорів з литовськими станами й жадали від разу посередництва короля, а як би ті не піддали ся натиску короля — то хотіли розірвати з ними зовсім. Сенатори не бажали ставити ся так гостро, але нарешті уступили й разом з послами пішли до короля — просити його *bywacz przy tych sprawach*. Король просив їх попробувати ще наперед поладити справу з литовськими станами по доброму самим⁴⁾. Польські пани тоді ще раз повторили, устами Шадиевського, свої дезідерати литовським станам і по кількох днях ще раз почули від них ту ж відповідь — що вони не признають ся до давніх актів унії. Тоді коронні стани удали ся до короля — просити, щоб він з свого боку зажадав від литовських станів, аби тримали ся старих актів. Король мав протягом кількох днів конференції з литовськими панями, але прихилити їх до уступок йому не удало ся. Тим часом коронні стани далі наставляли на нього, і він нарешті, по ріжних протяганнях, на жаданне польських панів побіцнів 26 лютого, що накаже литовським станам прибути на конференцію з польськими станами. Під секретом сенатори дали знати послам, що коли литовські стани прибудуть, король зажадає, аби вони засіли з коронними станами — сенатори з сенаторами, послы з послами.

¹⁾ Текст в вид. Дзялинського с. 46—50; Коялович, подаючи його в нотках (с. 78), на початку дав хибну інтерпункцію, так що зовсім змінив зміст.

²⁾ Текст в вид. Кояловича с. 79—88.

³⁾ В сих застереженнях як і в справі урядів виразно слідно голос панів — в обороні власних інтересів.

⁴⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 91.

Але литовські пани рішучо заявили, що на конференцію з польськими станами не поїдуть. Так минув день. Другого дня Поляки чекали їх знову, коли король прислав звістку, що вночі, від 1 марта, литовські стани нагло виїхали!

Литовські пани, очевидно, хотіли тим зірвати сейм, а разом обминути конфлікт з королем, що був зарисувати ся виразно вже. Але така потайна втікачка була разом і свідомством моральної слабости литовської опозиції. Обурені литовською опозицією, предвиджуючи, що литовські пани будуть мотивувати свій відїзд страхом пресії на них¹⁾ (і се не була б неправда!), — коронні стани постановили тепер їти проломом, тим більше що мали опору в королю. Дійсно, розжалений на Литву за її „непристойний і бунтівничий“ відїзд²⁾, король ще тіснійше пристає до коронних станів. Безпосередно по утечі він висловив свій жаль на Литву і готовість, не вважаючи на її відїзд, сзупіс ехекусіа уніюіс, та зажадав ради від сенату. Сенатори запропонували на сій конференції (1 марта): постановити рішення контумацийне, заочне; всі привілеї литовські, противні унії скасувати; оголосити прилучення Волини й Підляша до Корони та вїзвати їх сенаторів і послів до участі в сеймі; взяти ся до приготовань до можливої війни з Литвою, й між иньшим постарати ся притягнути на свій бік Татар; на всіх непослушних оголосити кари, а всім послушним обїцати свободу від ехекуції³⁾. Король заявив свою згоду на се.

Се був безперечно оден з найважнійших моментів в історії унії, може найважнійший по Креськїм актї 1385 р. Зачавши від контрактів з в. князем литовським про його землі й зійшовши пізнійше на дорогу конституційну — на переговори з литовськими станами, польські політики тепер вертали ся знову назад до великого князя, жадаючи, аби він їм проти волї литовських станів „чинив ехекуцію унії“. Супроти рішучого віднору литовських сенаторів кинено в кут всі фрази про обоїльний інтерес, про стародавню приязнь і братерство: Польща звернула ся до насильства й ладила ся війною змусити литовських панів, аби віддали ся добродїйствам унії. Оправдувати се, бодай до певної міри, могла б хїба тільки та обставина, що литовські „потентати“ самі душили у себе змагання до унії серед литовської шляхти, отже Поляки мовляв уживали насильства на насильство. Але сього мотиву у польських речників не чуємо. Оголошена-ж

1) Дневник вид. Дзялинського с. 63—4, 66—7.

2) Nie spodziewał się, aby panowie litewski te nieprzystoinoszcz uczynicz mieli — tak rebelliter odiechacz, etiam insalutato hospite.

3) Дневник вид. Кояловича с. 125—9, вид. Дзялинського с. 67—8 дискусія в сенатї, в присутности короля *ibid.* с. 64—7.

на литовських делегатів „контумація“¹⁾ була не більше як правовою фінцією, бо не було ані умов для такого акту, ані покликаної для такого оречення правової інстанції. Правний термін мав по prostu покрити повну безправність.

Та проголошуючи контумацію на литовських панів і послів, ладячи ся навіть до війни з Литвою та зносячи всі привилеї противні унії, коронні стани вже не мали гадки переводити унію так як бажали давніше — в значінню повної інкорпорації всіх земель в кн. Литовського, відповідно до давніх актів унії. Литовська опозиція не лишила ся без вражіння. Переконавши ся, як завзято тримають ся литовські пани деяких точок автономії (для них спеціально важних і користних) і який величезний вплив вони все ще мають на шляхту, коронні стани готові були на деякі уступки їм, або числили ся з можливістю неуспіху. На таке становище їх вказує та обставина, що разом з контумацією, як ми вже бачили, висунено справу українських земель.

Я підносив уже не раз, що з того часу як з'явили ся перешкоди в переведенню в жите кресьських умов, польська політика все вагала ся в альтернативі: доходити інкорпорації всіх земель в. кн. Литовського, а як се, може, не вдасть ся, — то забрати ті землі, на які Польща мала свої близші претенсії — Волинь, східне Поділля й т. и. Столітня тяжка опозиція литовських автономистів не зробила польських політиків багато скромнішими на пункті інкорпорації в. кн. Литовського, і під час уніонних сеймів 1560-х рр. більшість польських станів не хотіла мирити ся навіть на тіснішій унії з в. кн. Литовським, з захованнем деяких прикмет окремішности його, в роді особних литовських урядів і т. и., а жадала повної інкорпорації. В тім вона бачила й розв'язання претензій Корони на декотрі землі в. кн. Литовського. Ми бачили вже, як і на сім Люблинським сеймі оден з проводирів польського сената біскуп Падневський підносив, що унія покриває собою претензії Поляків до Волини, Підляша й інших спірних земель, — як висловив ся він в дуже мягкой формі перед литовськими станами²⁾. І поки була надія перевести інкорпорацію ці-

¹⁾ Так звало ся в польським праві, як і в сучаснім австрійським судове рішення при неоправданій неприсутности сторони.

²⁾ Див. вище с. 389, пор. промову його 12/II — Дневник вид. Кояловича с. 61—2: przy nas niema nicz, czoby ku w. xiestwu nalezalo, y richliey by sie podobno przy w. xiestwie naliazlo, ezo ku Koronie wlasnie naliezy, alie tho spolecznoscz tha nassa wsitko zakrywa, ktora pokad trwa, tak rozumiam: czokolwiek przy w. xiestwie iest, iakoby tez przy koronie biło. Пор. дневник вид. Дзялинским с. 41.

лого в. князівства, польської політики не підносили справи спірних земель. Тільки як відносини з литовськими станами загострили ся й пішло на перебіг, Поляки стали виїздити з претензіями на сі землі, передовсім на Волинь. Коли отже литовські стани розірвали переговори й коронні стани звернули ся до посередництва короля, виринуло питання — чи згадувати про Волинь? Воевода ленчицький Сераковський, мабуть не перевівши своєї гадки в сенаті, просив маршалка посольської палати Чарнковського, щоб посла, переглядаючи декларацию, зладжену сенаторами для короля, вложили до неї згадку про Волинь. В посольській палаті вийшла з того цікава дебата. Одні казали, щоб Волини не згадувати, а жадати взагалі унії, аби Литва не зрозуміла, що Полякам її властиво не треба, а треба тільки Волини. Інші доводили: Волинь нам належить і без унії, і ми хочемо мати її при Короні, хоч би унія й прийшла до кінця, — бо вони (литовські пани) хочуть там мати свої уряди (і до них, розумій, не допускати Поляків). Посла ухвалили згадати про Волинь, але сенатори спротивили ся тому, й Волинь тоді все таки не згадано¹⁾.

Епізод сей інтересний, бо показує, як сильно інтересували ся Поляки Волинею. Тільки надія на поладження унії, то значить — інкорпорацію цілого в. кн. Литовського, здержувала їх від виразного виступлення з претензіями до Волини. І от коли утеча литовських панів і послів відібрала надію на переведення такої унії за обоюсторонньою згодою, коронні стани, відсуваючи на другий план переведення унії, взяли ся зараз до прилучення Волини й Підляшя²⁾.

Ближше слідити за сформованнем сього рішення не можемо, бо, на превеликий жаль, днівники замовчали наради коронних станів, які випередили їх конференцію з королем 1 марта, коли сформульовано се жадання. На сім засіданню перший таки речник — прімас Уханський, ставлячи постулати, правдоподібно — вже перед тим прийняті сенатом, і пропонуючи поступати з литовськими станами в формі контуманції, зажадав, аби соймовою конституцією також привернено Короні Підляшя й Волинь. Аби в тих землях скликано зараз соймики, які-б вислали послів на нинішній сойм, а їх старости й дігнітарі аби зложили присягу королю й Короні. Против сього, розуміеть ся, ніхто не обізвав ся. Навпаки, з голосів інших сенаторів ще ясніше висту-

¹⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 117.

²⁾ На гадку Любавського, „в підстави думати, що Поляки востайки вели переговори з Підляшанами й Волицянами під час Люблинського сойму“, й сі переговори приготували справу прилучення сих земель (с. 82). Які се підстави, д. Л. одначе не поясняє, а я, признаюсь, таких підстав зовсім не бачу.

нало, що у них унія з Литвою відходить на другий план перед прилученням сих земель: говорили, що наперед треба постарати ся, аби в Польщі був добрий порядок, то він сам звабить до унії литовські стани й т. и.

Король супроти рішення сенаторів про Підляше й Волинь заважив на сій конференції, що таке переконаний в давніх правах Корони на сі землі й певний, що їх легко можна буде прилучити¹⁾.

Кілька днів перейшло головню в нарадах над забезпеченням для Польщі Волини й Підляша. Краківські послы й тут виступили з крайнім проєктом — іти загальним походом на Волинь. Але при тім виринула справа коштів на таку війну, бо перспектива загального походу шляхті не подобала ся. Ухвалити податку на війну шляхта теж не схотіла, і се проходило її воєвничий запал: вона рішила обмежити ся правительственными заходами і репресіями²⁾.

5 марта уложено привилей — королівську грамоту про прилучення Підляша; з сею датою його потім і видано, хоч редакція потягнула ся на цілий март. Натомість привилей Волини видано в датою 26 мая, хоч початковий начерк його зроблено ще в марті³⁾. Обидва сі привилей в стилізації уложені подібно, аж до буквального, тож ми й разом оглянемо їх тут. В привилею підляським король повідомляв, що на Люблинським соймі, зложенім для переведення унії з сенаторів і послів коронних і литовських⁴⁾, коронні стани з wielką ріpnością просили короля, аби він вернув Короні Підляську землю. Король, памятаючи свою присягу — вернути Короні всі відірвані від неї землі, прилучає Підляше до Корони бо добре знає, що Підляська земля належала до Польщі wiecznie, prawem doskonałym іще перед Ягайлом і за всі часи його, а також і за Володислава Ягайловича, і тільки Казимир, відірвавши її від Мазовша, прилучив до Литви, не вважаючи на протести коронних станів, які й потім не переставали допоминати ся, аби Підляську землю вернено Короні. Підляська земля зрівнюєть ся у всіх правах з коронними землями й увільняєть ся від усіх дотеперішніх тягарів. Екзекуція її одначе не має дотикати, і всі

1) Дневник вид. Дзялинського с. 65—67 (дебати записані тут, очевидно, дуже неповно, але в дневнику вид. Кояловичом і того нема, тільки відповідь короля — с. 129—30).

2) Дневник вид. Кояловичом с. 144 і далі, вид. Дзялинським с. 74 і далі.

3) Про сі дати й редакційну роботу над привилеями див. прим. 49.

4) Як бачимо, вступ стилізований дуже східно: литовські стани, через замовчанне їх відізду, стають мов би нейтральними свідками польської петиції про прилучення Підляша й Волини.

тутешні надання зістають ся в силі, а хто й не міг би виказати документами своїх прав, зістаєть ся все таки при своїм володінню. Уряди мають роздавати ся лише прирощенним тутешнім обивателям.

Такими самими словами мотивувало ся й прилученне Волини, до котрої потім додало ще Браславщину: „землі Волинської — себто воеводств Волинського й Браславського“. Король знав напевно, „як з різних иньних давніх доказів і листів, так і з привилея свого стрія Жигимонта Старого, в. кн. литовського“ (Жигимонта Кейстутовича), що земля Волинська з усіма її принадлежностями належала до Польщі саґум а зиреґнум у пiewaґрліwум правеш. Вона належала до неї перед Ягайлом і за всі часи Ягайла та Володислава Ягайловича, і тільки Казимир, „пануючи над обома народами“, відірвав її від Польщі, неважаючи на протести коронних станів. Тому король, памятаючи свою присягу, за pokazaniem dostatecznych przywilejów і tak jasnej sprawiedliwości, прилучає Волинь до Польщі, за призволеннем коронних станів, і здійсмає з Волинян — князів, панів, шляхти й всього рицарства присягу дану ними в. кн. Литовському. Стани волинські зрівнюють ся у всім з коронними, зістаючи на далі при своїх маєтностях, без екзекуції, — тільки на далі король не буде вже своєю волею роздавати тут королівщин (відповідно до польських законів). Задержуєть ся на далі право Литовського статуту, тільки постанови його про військову службу, „як противні вільностям коронним“, уневажнюють ся — себто здійсмають ся воєнні татарі з волинської шляхти. За прошеннем волинських станів (отже се додаток пізніший) в усіх волинських урядах і судах задержуєть ся руська мова, і в сій мові будуть видавати ся Волинянам всякого рода акти з королівської канцелярії й иньних коронних урядів; тільки до міст листи будуть писати ся по польски. Шляхта „грецького закону“ у всім буде мати рівні права з католиками: православні будуть діставати всякі уряди, аж до сенаторських. Волинські-ж уряди всякі, духовні й світські, будуть роздавати ся тільки осілим обивателям-шляхтичам Волинської землі¹⁾.

Як бачимо, коронні стани не журили ся докладним мотивованнем прилучення: історичне мотивованне дано і для Підляша і для Волини тими самими словами, з повним зневаженнем історичних фактів. Хто-б журился такими дрібницями, коли чула ся сила сїї претензії зреалізувати! В дійсности Підляше — стара земля Дорогичинська, як ми вже знаємо, перед часами Ягайла тільки припадком, на короткі часи, і то переважно не ціле, попадало в руки Польщі

¹⁾ Volum. legum II с. 80—4.

в пограничних польсько-руських війнах¹⁾. Так само тільки ефемерично належала вона мазовецьким князям за Ягайла: коли той надав її, як литовський лен, Яншу мазовецькому, але слідом відібрав її Витовт. Потім вдруге, по смерті Жигимонта Кейстутовича, взяте воно було до Мозовша доки не сплатив Волеславу мазовецькому його претензій Казимир (1440—1443)²⁾. Але Поляки привикли дивитися на Підляше як на свою землю, через те що воно вже в XV в. сильно спольшило ся, наслідком переходу сюди дрібної польської шляхти в значнійшій числі — тому тут уже в XV в. уживало ся польське право, і тутешня шляхта тягнула до Польщі³⁾. Історичних же прав, як бачимо, не було у Поляків до Підляша ніяких.

З Волинею було трохи відмінно, бо лишаячи на боці боротьбу XIV в. за Волинь і східне Поділе (Браславщину), як землі Галицько-волинської держави, Польща виторгувала собі грамоти на Волинь від Свитригайла і торгувала ся за неї довго в середині XV в.⁴⁾ Однак же як справедливо підніс оден з литовських панів⁵⁾, сі претензії були згашені уніонними трактатами за часів Олександра, що не згадували про якісь польські права до Волини; сим мовчаннем Польща вирекла з своїх претензій до спірних земель, аж тепер підняла їх наново. Але, як кажу, Поляки, заходячи ся коло прилучення Підляша й Волини, менше всього журили ся історичними доказами своїх прав на них: історична аргументація, писана з початку на швидку руку, так і зістала ся без всяких поправок при всій дальшій, досить довгій і трудній редакційній роботі коло інкорпораційних привилеїв. Навіть до своїх пророків — Длугоша й Бромера не потрудили ся заглянути польські політики, щоб якое бодай ближше до історії та зручійше мотиви свої уложити. За те, як бачимо, подумали вони над способами зробити прилученне до Польської корони можливо привабливим для волинської й підляської шляхти: увільнено її від страху езекуції, забезпечено всі володіння, оборонено права її на місцеві уряди й т. и.

Тим часом коронні послани довідали ся, що в Люблінні перебувають ще декотрі з підляських послів. Отже звернули ся до короля з прошеннем, аби казав їм засісти з коронними послами на соймі, і взагалі всім сенаторам та послам волинським і підляським наказав в сой-

1) Див. т. II с. 371, 388—9 і прим. 8. 2) Див. вище с. 236.

3) Див. в т. VI с. 246—9. 4) Див. вище с. 223, 243 і далі.

5) *Posse etenim id probari, quod istae terrae tempore Alexandri, qui ultimo uniones acta finivit, erant circa ducatum Lituaniae, nec tempore Alexandri aliqua mentio de eis habita est* — Дневник вид. Коляловичом с. 395.

мі зайняти місця. Король відповів, що він уже візвав був їх, але вони боять ся „грізб“ від Литви — на *zdrowie* jako і на *majetność*, тому треба наперед подумати про оборону їх від можливих литовських нагінюк. Посли ухвалили прийняти Підляшан в свою оборону, і після того кілька підляських послів прибуло на сойм. Урядників підляських візвано, аби зложили присягу Короні. Прирожденні Підляшане зложили її без великих трудностей; вони просили тільки, аби наперед зроблено якісь ухвали для оборони Підляша й видано підляській привилей — бо вони боять ся литовських панів. Більше отягав ся писар литовський Матишко Савицький, що держав в заставі Мельницьке староство, давши не задовго перед тим гроші на потреби в князівства під застав того староства. Він покликював ся на те, що вже двічі присягав Жигимонту-Августу як в. князю литовському, і благав короля не змушувати його до вчинку противного його совісти. Але коронні послы зажадали від короля, аби змусив Савицького до присяги, а инакше відібрав від нього староство. Король дійсно загрозив Савицькому, і той присягнув. Ще більше напосіли ся коронні послы на підканцлера литовського Воловича, що мав держави на Підляшу. Афера ся зайняла на кілька день увагу сойму. Зажадали, аби Волович зложив з тих держав присягу Короні. Се було неоправдане жаданне, бо Волович не мав ніякого підляського уряду, був простим державцем (мав староство не судове, кажучи польською термінологією). Але послы наперли ся, тому що він уважав ся одним з найзавзятійших противників унії. Король покликав його до присяги. Волович не згодив ся присягнути, і коронні послы загрозили сецесією, наколи король не відбере від нього його підляських держав. Тоді король пообіцяв, що віддасть иньшим держави Воловича, і дійсно відібрав йому ті підляські держави¹⁾. Нарешті видано загальні універсали до урядників і шляхти Підляша й Волини. Повідомляючи про прилученне сих земель до Польщі король наказував, аби сенатори й послы сих земель прибули на сойм: Підляшане найдалше до п'ятої неділі посту, Волянне до шостої, а урядники до тогож часу мали явити ся й зложити присягу Короні²⁾.

1) Дневник вид. Козловичом с. 153 і далі, вид. Дзялинським с. 78 і далі.

2) Дневник вид. Козловичом с. 189—1 і з дещо ранішою датою — 8/III у Ляховича *Listy Zygmunta Augusta*, с. 305 (він поправляє деякі помилки текста у Козловича). Сей універсал, хоч згадує про обидві землі, звернений спеціально до Підляшан, і разом з тим мусів бути виданий подібний універсал, звернений до Волян, що закликав волинських сенаторів, послів і урядників до вербної неділі ставити ся на сойм — див. Дневник с. 252.

Упоравши ся на разі з Підляшем і Волинею, взяли ся сенатори до справи унії¹⁾. На порядку дня соймових нарад, що правда, стояли иньші справи: екекуція маєтностей, ухвалення четвертої часті (кварті) з доходів королівщин на державні потреби. Але легко зрозуміти, що коронним станам далеке милійше було укладати ухвали на Литву, ніж на власні кешені. Тому більшість була за тим, щоб всякі иньші справи відсунути, а зайняти ся наперед справою унії. До деяких визначнійших литовських сенаторів вислано листи, де король, повідомляючи про прилучення Волини й Підляша, поручав їм прибути й позбирати послів на сойм для дальших нарад про унію²⁾. Сенатори уложили проєкт контумаційної ухвали в справі унії (*litterae significatoriales*): тут од імени короля широко й досить об'єктивно оповідала ся історія переговорів про унію на Люблинськїм соймі, і по тім король постановляє своє рішення в справі унії. Постанови сї мають характер компромісу між литовськими й польськими проєктами її. Не признаєть ся осібно „піднесення“ в Вильні на велике князівство, але конфірмація прав робить ся новим королем і для Польщі і для Литви, під печатами обох держав. Спільні сойми збирають ся в справах заграничної політики, спільної оборони, й для ухвалення податків на сю ціль, по черзі — в Польщі й Литві, але по при те в Польщі й Литві відбувають ся осібні зjazdu для судів і „біжучих домашніх справ“. Уряди в. кн. Литовського задержують ся, й не дають ся нікому *okrom obywatelów tam zgodzonych*. Монета має бути однакова, але беть ся під контролею міністрів обох держав³⁾.

Як бачимо, король і сенатори, відірвавши Волинь і Підляше від Литви, готові були на уступки литовській автономії. Але посольська палата показала менше здержливости. Вона рішучо виступила против предложенного проєкту, закидаючи, що сей проєкт „більше шкідуть ся інтересами Литви, ніж робили то самі литовські стани на соймі“, і сенатори зробили ще раз уступку послам: зложено комісію з сенаторів і послів, і в ній вироблено дві осібні грамоти — в одній було оповіщення про наради на соймі, в другий — постанови про саму унію. Історія нарад оповідала ся тут коротше, а з постанов вичеркнено пороблені Литві уступки, тільки осібні уряди лишено. Взагалі ж в основу постанов положено Варшавський рецес

¹⁾ Дневник вид. Дзялинським с. 92 і далі, вид. Кояловичом с. 187 і далі.

²⁾ *Lachowicz Listy* с. 303—4.

³⁾ Текст в Дневнику вид. Дзялинським с. 92—101 (Коялович дод. 46).

1564 р.¹⁾. Народи над сими проектами зайняли всю другу половину марта²⁾.

Тим часом з Литви приходили вісти, що там настав великий розрух. Декотрі пани гнали до рішучої боротьби з Польщею: польські послы на соймі оповідали, що приготувляло ся вже посольство до Татар, аби напустити їх на Польщу, але „шляхта римської віри“ відвела панів від сих крайніх плянів і прихилила їх до того, аби знову навязати переговори з соймом³⁾. Скільки правди в сих поголосках про Татар, трудно сказати; найправдоподібніше, що тут відбували ся більше або менше легендарні оповідання того рода з XV в. В високій мірі характеристично, що тим часом, як в польських крутих побоювали ся союзу Литви з Татарами, на Литві ходили трівожні слухи, що на Україну ідуть Турки і що турецький посол, Поляк і потурнак Страш віддає се турецьке військо до распорядження короля, і він їх може ужити против Литви⁴⁾. Але в тих оповіданнях, що литовська „шляхта римської віри“ не допустила литовських панів до боротьби з Польщею, лежить, по всякій імовірности, велика правда: литовські пани не відважали ся зривати з королем і Польщею супроти неприхильного настрою шляхти, що навпаки, як уже знаємо, перла до унії. Коли пригадаємо, що разом з тим Литва мала ще на плечах війну з Москвою, то очевидним буде, що в таких обставинах литовським панам не можна було й думати скільки небудь серіозно про оружну боротьбу з Польщею за Волинь і Підляше, за автономію литовську. І справді, по всіх тих поголосках про военні приготування 5 цвітня прибула на сойм литовська депутація, з жмудьським старостою Ходкевичом на чолі — завязати на ново розірвані переговори⁵⁾.

¹⁾ Текст в Дневнику вид. Дзялиньским с. 101 і 113 (= Коялович дод. 49 і 50).

²⁾ Дневник вид. Дзялиньским с. 93, 102—5, вид. Кояловича с. 194—7.

³⁾ I przyrzominal (маршал посольської палати), że tam w Litwie wielki rozruch: „już dwa byli którzy chcieli do Tatar jechać, a przywieść je, którzy są na to gotowi, by była nie szlachta je od tego odwiodła rzymskiej wiary, y przywiedli je do tego, że tu posły wysłali i jada tu de nas. Дневник вид. Дзялиньским с. 127, пор. с. 126.

⁴⁾ temu Turky nieromału tam turkoczą, a smacz to inż od kylku lath chowano, aby pod tym czasem Turczy podzywucz ssyce na unie przyachaly — Лист Ходкевича з 20/V, Археографическій сборникъ VII ч. 21.

⁵⁾ Дневник вид. Дзялиньским с. 129 і далі, вид. Кояловичом с. 258 і далі.

Уже таке навязанне зносин по тій литовській сецесії було признанням побіди Поляків. Вступна промова Ходкевича показала ще вразнійше, що супроти рішучої безоглядності короля й Поляків литовські пани-автономісти стратили ґрунт під ногами. Ходкевич вдав ся в чулі фрази про братерство й любовь, які по недавніх поговірках про війну, розуміть ся, не робили ніякого вражіння. Виправдував відїзд литовських станів — що то стало ся через непорозуміння. Нарікаючи на прилучення Волини й Підляша, підносив, що сойм скликає для унії тільки, й що з Підляшем відірвано й частину Берестейського староства! Нарешті запевняв, що литовські стани готові прийняти унію, просять тільки основи для дальших нарад.

Промова його, як і треба було сподівати ся, не зробила на коронні стани ніякого вражіння. Сенатори тільки звернули ся до послів з запитанням — чи готові вони обставати за унією й за прилученням Підляша й Волини до крайности, чи готові прийняти війну й ухвалити податок на неї? В залежність від того ставили сенатори твою політику що до Литви. Посли радили поступати супроти Литви як найбільше рішучо, але з податком відтягали ся, хоч як наставляли на них сенатори. Все таки рішено поступати з Литвою безоглядно. Прилучення Підляша й Волини ухвалено вважати справою покінченою. Литовській депутації предложено давнійше уложону контумацію в справі унії. Та просила вже, щоб вести переговори на основі Олександрової унії 1501 р., але Поляки на се не згодили ся. Литовські пани й послы мали прибути наново на сей же сойм, на Зелені свята; перед тим — в першій половині мая мали відбутися соймйки, і з них послы з повноважень в справі унії мали ставити ся до Люблина. Так рішив король. Литовська депутація хотїла перенести справу на новий сойм, але коронні стани не хотїли пристати навіть на нові соймйки, і король вкінці розтяв по середині. В листах розісланих на соймйки король згадував коротко про попередні наради над унією (спеціально пригадував шляхоцьку петицію 1562 р.); ширше оповідав про Люблинський сойм і зазначивши суперечку в справі давніших актів унії та можливо користно представивши поведіння польських станів, докоряв литовським, що вони по своїх давніших петиціях про поведіння унії тепер самі зривають справу; нарешті промовчючи контумацію, а про відірвання Підляша й Волини лише злегка натякаючи¹⁾, давав до пізнання, хоч в виразах досить неясних, своє рішення

¹⁾ „Якожь то вжо вамъ, всимъ подьданымъ его королевскому милости (не) тайно, што оеоло некоторыхъ земель, ку градоу жамъ коруны Польское прилеглихъ, доеть“.

не — бути рішучим і безоглядним в литовсько-польській справі. Разом з тим оповіщено в Польщі загальний похід (*rozprowie ruszenie*): се також мало служити Литві осторогою¹⁾.

Серед переговорів минули речинці, визначені підляським і волинським сенаторам та послам для приїзду на сойм. З Підляшан заїдало досі в соймі кілька шляхтичів-послів; на зазив королівського універсалу не приїхав, здасть ся, ніхто: підляські пани поприсилали листи, де виправдували ся переважно хворобою, инші вимовляли ся, що оглядають ся на *stare rany* у *uzzedniki litewskie*. З Волини не приїхав також ніхто — виправдували ся хворобою й тим, що універсал прислано їм з незвичайною печатюю (себо коронною замість литовської). Між коронними послами ходила поголоска, що з канцелярії в. вк. Литовського розсилали ся на Волинь листи з намовою, аби не їхати на сойм. Коли речинці минули, послы зараз звернули ся до короля по „екзекуцію“: аби у всіх непослушних відібрано уряди й держави. Особливо наносіли ся на біскупа луцького Вербицького, тому що свій лист, де виправдував свій неприїзд, написав він по руськи²⁾. Але зроблено ще проволоку й визначено нові речинці приїзду — на май. Коли й тоді не приїхали, король, на жаданне послів, почав відібрати уряди від Підляшан — позбавив урядів воеводу й каштеляна підляського³⁾. Иньших Підляшан король не рушив на разі — покладаючись на наслідки сього приїзду. І не помилив ся, бо слідом наспіли гінці зі звісткою, що за кілька день Підляшане й Волиняне прибудуть на сойм. Тому що Волинянам речинець приїзду був визначений кілька день пізнійше, королеви й не прийшло ся брати ся до екзекуції на Волини: 23 мая дійсно ставили ся на сойм пани волинські й підляські⁴⁾.

Се був перший транспорт, за ними прибували дальші день по дню. Виправдували ся ріжним способом, чому не приїхали скорше, й пробували вимовити ся від присяги Короні, — одні слабше, инші

1) Дневник вид. Кояловичом с. 326, 333, вид. Дзяльницьким с. 156; королівські листи на соймники — Любавский оп. с. дод. ч. 75—7.

2) *Biskupowi luczkiemu aby imiona pobrano, gdysz nie chzial prziechacz, any sie znaczy z listu iego, aby mial wolya prziechacz, gdysz tiz yesth Ruszyn, bo sie to znaczy, yz do wasy kroliewskie moszczi nie pisal lysthu any po laczynie, ni po polsku, ieno po rusku.*

3) Дневник вид. Кояловичом с. 252—3, 257, 329, 335, 367 і далі, вид. Дзяльницьким с. 128, 157; лист з Люблина до Радивиля, з 4/V, про відібранне підляських урядів — Археограф. сборник VII ч. 20.

4) Дневник вид. Кояловичом с. 370—1, 373, 377, вид. Дзяльницьким с. 166, лист Ходковича — поголоски про готові конфіскації на Волинян, коли не прийдуть — Археограф. сб. VII ч. 21.

сильнійше. Висловляли боязнь, що така присяга, по попередній присязі в князю, ляже на їх совість; просили не неволити, дати зачекати приїзду інших панів; жадали, щоб коронні чини з свого боку їм присягнули. Інші застерегали ще, щоб не було їм пониження в вільностях, гідностях і свободі віри¹⁾. Їх на те запевняли всіляко, а що характеристично — особливо пильно завірали, що екзекуція на них не впаде. Найбільше відтягали ся чотири волинські магнати: кн. Олександр Черторийський воевода волинський, кн. Константин Острозький воевода київський, кн. Богдан Корецький староста луцький, браславський і винницький і кн. Константин Вишневецький. Коли вони по всіх намовах короля й польських сенаторів таки не хотіли зложити присяги, прийшло до характеристичної сцени. Подражнений їх опором король сказав до сенаторів: „дайте, панове, їм спокій! не намовляйте їх, панове, бо ж їм вільно присягти або не присягти; нікому не робимо неволі, ино треба доброї волі; коли не хочуть, нехай собі йдуть, а я поступлю по праву!“ По сих рішучих словах, що грозили екзекуцією, упало завзяте магнатів, і вони зложили присягу²⁾.

Таким чином прилученне Підляша й Волини до Польщі не стріло ся з ніякими серйозними труднощами. Поляки самі не сподівали ся такого щастя: цілий сей час вони роздумували над справою оборони Підляша й Волини від пресії й кар литовського правительства, а коли волинські пани почали відтягати ся від приїзду на сойм, зберали ся йти походом — війною змусити їх до послушности

¹⁾ Цікаву таку заяву зложив кн. Вишневецький: „Просимо, аби ми були зіставлені при своїх свободах — аби вони не нарушали ся, але полишені були, яко людям благородним. Заявляємо в королівській милости, що ми пристаємо (до Польщі) людьми вільними й свободними, з тим щоб не були ми понижені в наших чеснотах шляхецьких, бо ми нарид на стільки благородний, що не попустимо першенства ніякому иньшому народу на світі (gdziեսmi iest narоd tak potezіwi, iako zadnemu narоdowi na swieczіe naprzod nucz nie dami), чуючи себе рівними благородством (sliacheцztwem) кождому иньшому народови (незабудьмо, що се говорить руський магнат, іменем такихже руських магнатів і про „народ“ теж шляхецький тільки). Що більше — ми маємо княжі роди, що мають особливу славу й честь уже з свого походження: було б нам прикро, коли б їх честь мало що нарушити; тому просимо, аби вони були заховані в своїй чести (себ то — аби не були зрівняні з шляхецьким загалом Корони). Також будучи рижних релігій, а особливо грецької, просимо, аби нас через те не понижено і до иньшої релігії не примушувано“ (Дневник вид. Кояловичом с. 381—2).

²⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 385 і лист Ходкевича з 28/V з Люблина — Археограф. сб. VII ч. 22.

Польщі¹⁾. Що правда, на дорозі всіх сих воєнних плянів лежала колода, котрої вони ніяк не могли перескочити — справа податку на війну, так що сей оружний бренькіт так дуже страшний не був в дійсности; але завжди Поляки рахували ся з можливою потребою оружного попертя своїх плянів на Волинь і Підляше. Та се показало ся безпотрібним, пішла справа як по маслу, й сей легкий усьпих роздражнив апетити польських політиків. З їдою приходить апетит! Здобувши Волинь і Підляше, Поляки слідом простягнули руку й по иньші сусідні землі. Про те, як до Підляша хотіли вони взяти частину Берестейщини, ми вже чули. Се була дрібниця. Не дрібницею за те були польські апетити до Київщини й Браславщини.

На жаль, в соймових дневниках, які маємо, якось не завважено початку дебат про Київщину. Тільки в сучаснім листі Ходкевича до Радивиля згадано, що волинські послі, засівши в посольській палаті, зараз порушили справу прилучення Києва²⁾. Така звістка не повинна нас ані трошки дивувати: кожній прилученій до Корони землі хотіло ся, аби через се прилученне не розривали ся звязи, що вязали її з иньшими землями в князівства Литовського. Тому Волиняне й потім сильно підтримують заходи польських послів коло прилучення Києва, пригадували, що й Берестейщина належить до Волини, та висловляли ся за прилученнем також припєтського Поляся³⁾.

¹⁾ Дневник вид. Коляловичом с. 371, 373.

²⁾ Niektorzy posłowie wołyńszczy, zasiadszy s posły, radzily, aby krol i m., gdysz iusz Wołyń przyłączył do Polski, zeby i Kiiow zarass, gdysz nie ku Russi, alie ku Wołyniowi naliezy — azeby zarasz z niego p. wojewoda kiewski przysiaгал, a granicze zeby po Niemen uczyniono, i na tem iest rzecz. — Археограф. сборникъ VII ч. 22. Лист писаний 28 мая (не 20, як у Коляловича в передмові до дневника); пан Радомский, що оповідав про се Ходковичу, мусів з Люблина виїхати десь 26—7 мая (він знає про присягу волинських магнатів, зложеноу 24 мая). В мотивованню волинського внесення мусить бути помилка, бо Волиняне такої дурниці не могли б сказати, що Київ належить до Волини. Що до участі їх в дебатах про Київ див. Дневник вид. Коляловичом с. 401.

³⁾ I iuz Wołyncyzcy podaly tego miedzy posły, ze Kiiow y Brzescz ym naliezy, a zwlaszcza p. Bokiij (судя лудцький) wywodzy po Narew y Iasiołde, Pynsk, Cobryn tez do Wołynia zycząc, czego Polaczy popyrasz chcą — лист Ходкевича з 31/V. Археограф. сборн. VII ч. 23, і в пізнійшій листі Нарушовича з 11/VI: instigatorow wiekszych niemasz przeciwo Litwie iako panowie Wołyńcy (chociaz снає nie wszystcy), бо у Brzesć Litewski wszystek y Pińsk takze aże po Jasiołde rzekę odgraniczają do Corony, a zwlaszcza pan Bokiei, którego panowie Poliaczy dla wielkiei wiadomosci rzeczy croniką zową (Ibid. ч. 26). Потерпала литовська делегація і за Мозир, незадовго перед тим фор-

Тому воевода Браславський Сангушко супроти заміру короля — прилучити до Корони Браславщину, просить, аби король зволив „не відлучати Браславського воеводства від воеводства Київського“. Тому ж посли підляські й волинські агітували потім в посольській палаті за можливо тіснішим залученням в. кн. Литовського з Польщею, і їх підтримували посли берестейські, очевидно не бажаючи, так само як і Підляшане та Волиняне, розривати зв'язь Берестейщини з Волинею і Підляшем¹⁾.

Близьку притоку до справи прилучення Київської землі до Польщі дав, здасться, уряд київського воеводи, що займав волинський магнат Константин Острозький. Коли підходив речинець приїзду Волинця, а їх ще не було²⁾, серед дебат коло ексекуції піднесено в посольській палаті, що Острозький має зложити присягу не тільки як волинський магнат, а й як київський воевода, „бо по актам Київ належить до Корони“. Між иньшими петиціями посли також і сю предложили королю — аби привів Острозького до присяги з уряду київського воеводи. Король відповів, що коронні сенатори переглянуть єї акти, і тоді король поступить відповідно до своїх обов'язків. З його відповіді й знаємо сей епізод³⁾.

Не діждавши ся, мабуть, ніяких результатів свого представлення, посли два тижні пізніше знову поновили своє прошення до короля. „Маршалок посольської палати, читаємо в дневнику, мав промову до короля, виказуючи королеви давні, ясні документи на те, що Київ і Київське князівство належали до Корони, і його князі всі були васалами (опагіалес) короля й Корони; тому просив, аби король казав князю воеводі київському сісти в коронній раді з титулу його воеводства, на місці, яке йому здавна належить“⁴⁾.

Очевидно, маршалок в тій згадці про васальство київських князів розумів присяжну грамоту Володимира київського Ягайлови.

мально прилучений до Києва, при сформованню Київського воеводства, але сим разом мали щасте: Поляки якось того не завважили (лист Нарушовича *ibid.* ч. 24: o Mozyriu nic iezcze nie slyszal, alie nie podobna, aby go za przygrodok do Kiiowa porwae). Пор. вище уривок з листу 28/V.

¹⁾ Дневник вид. Коляловичом с. 290, 397, 458. Лист Ходкевича з 5/VI. *Poslom powiatu Brzeskiego nie kazala bracia wrascac sie do domu bez iakiei kolwiek uniey, y tego snac dokladaiac, ze sie nie chca rozrywac z bracia swoią rany Wolynskimi, miedzy ktoremi y rany Podlaszany w samem szrodoku siedza.*

²⁾ Було се 13 мая,

³⁾ Дневник вид. Дзялинським с. 163.

⁴⁾ Дневник вид. Коляловичом с. 387—8.

Грамоту сю мусіли знайти в короннім архіві — там була грамота Володимбра, 1388 р.¹⁾, і вона таким чином послужила першою опорною точкою історичних прав Польщі на Київ. До сього трохи згодом прибув ще нижчий доказ, вичитаний уже в хроніках (в Кромері, а може й безпосередно в Длугошу) — що королі польські три рази взяли й пограбували Київ²⁾. Тут розуміла ся участь Поляків в походах на Київ XI віку — за Сьвятополка й Ізяслава; тільки в дійсности королі ходили на Київ не три, — як у Кромера і Длугоша, а два рази³⁾. Але на короля й сенаторів, до котрих також удавали ся послы з своїми представленнями, сі дипломатичні й історичні докази робили слабе вражіння — король все збував послів обіцянку, що він обсудить ті докази з сенаторами і тоді дасть відповідь⁴⁾. Се й не диво, бо й самі послы признавали, що вони до остатніх часів не підозрівали, ніби Корона має якісь права на Київщину. „Ми чули, як пан воевода київський складав присягу тільки з своїх маєтностей, а не з уряду воеводи київського, а що не унімнули ся про се зараз, стало ся се через непевність: ми не знали й не мали відповідних доказів на те, що Київ належав до Польщі, але тепер маємо документи й доводи певні, що він до Корони належав“⁵⁾.

До Київa послы пристігнули слідом і Браславщину. Притоку і тут, як в справі Київa, здаєть ся дав титул браславського воеводи: з кінцем мая прїїхав на сойм кн. Роман Сангушко, волинський магнат і браславський воевода, з трофеями литовської побіди над Улою. Він мав зложити присягу з своїх волинських маєтностей, але з сеї нагоди послы порушили справу приналежности Браславщини до Корони й зажадали, щоб Сангушко зложив присягу і з свого уряду воеводи. В своїх представленнях сенаторам 1 червня послы підносили, що з привилеїв видко приналежність до Польщі не тільки Київa, але також і Браслава та Винниці. Які се документи доказують приналежність Браслава й Винниці до Польщі, се лишило ся секретом: дневники соймові ніде не кажуть, чим аргументували послы не-

1) Inventarium archivi regni c. 275.

2) Ut rex Kiioviam cum suis attinentiis regno attribuat tanquam eam provinciam, qua antiquitus regno tributaria fuerat ac ex qua duces illi hommagium praestare erant soliti (тому вона й tributaria!), quod ex privilegiis, coram maiestate regia productis, facile apparet, tum ex antiquissimis annalibus — illam urbem, a regibus Poloniae ter captam ac direptam fuisse constat — Дневник вид. Кояловичом с. 401.

3) Див. т. II² 11—3, 57—9, 68 і прим. 2.

4) Дневник вид. Кояловичом с. 392, 395, 400, 401.

5) Ibid. с. 393.

ред королем чи перед сенаторами сю приналежність Браславщини. Ми могли б хіба здогадувати ся, що послам звісні були присяжні грамоти Федька Несвизького 1432—5 р.¹⁾, де він піддавав Польщі між иньшим і Браслав та Винницю, бо сї документи згадують ся між аютим матеріалом, нагромадженням з коронного архива для уїюнных конференцій²⁾.

Але слідом, здасть ся — вже в сенаторських кругах, знайдено важнійший аргумент — що Браславщина давнійше була частиною Поділя, і на сїй підставі король і сенат дійсно постановили прилучити до Польщі Браславщину. Король заявив, що прилучає Браславщину до Корони, й зажадав від Сангушка, аби він зложив присягу з титулу браславського воєводи також. Литовська депутація з Ходкевичом на чолі пробувала була вмішати ся в сю справу, бороначи прав в. кн. Литовського на Браславщину, але її смиренне представлення не зробили ніякого вражіння. Сангушко що до себе застерігав ся тільки, аби така присяга не нарушала його чести, а в справі Браславщини просив він, аби наперед сенатори порозуміли ся в сїй справі з литовськими делеґатами, але король не хотів ніякої проволочки, і Сангушко зложив присягу 2 червня. Притім на прошення Сангушка король, положивши йому на голову руку, зняв з нього першу присягу, зложену йому як в. князю, і по тім Сангушко присяг йому яко королю. Браславщину включено в волинський привилей, так наче б вона була частиною Волинської землі і яко така прилучена до Польщі. Історично взявши, для XIV—XV в., се було зовсім неоправдане, але в XVI в. браславське Подбоже дійсно стояло в тіснім фактичнім звязку з Волинею. Ціла ся історія з Браславщиною була таким чином розпочата й покінчена за кілька днів³⁾, з скорістю й легкістю просто електричною!

Заохочені сим новим успіхом коронні послы з новою енергією взялись до Київщини. Король і сенатори, очевидно, мали що до Київщини важні сумніви, тож відтягали сю справу, тим часом як з Браславщиною відразу пішли на зустріч бажанням послів. Здогадуючи ся, що між сенаторами є опозиція прилученню Києва, послы рішили вивести її на яв. Коли 3 червня послы на нову петицію свою про прилучення Київщини дістали від короля ту саму відповідь — що він порадить ся в сїй справі з сенаторами, вони устами свого маршала зажадали *instantissime*, аби король зараз в сїй справі порадив ся з сенаторами й дозволив послам бути при сїй нараді.

¹⁾ Див. вище с. 217.

²⁾ *Zrzedłopisma do dziejów unii* т. II ч. 1 с. 424.

³⁾ Дневник вид. Кояловичом с. 391, 392, 395—400

Сенатори противили ся сьому бажанню, але послі наставляли й не хотїли йти. Нарешті більшість сенаторів згодилася на присутність послів, і король їм дозволив зістати ся.

Послі, очевидно, сподївали ся своєю присутністю зробити певний натиск на противників прилучення, й, здасть ся, не помилилися. На тій нараді більшість сенаторів заявила ся за прилученням Київ до Польщі, „як тому, що се дуже потрібне в інтересах Корони, так і з огляду на се, що з актів видно його принадлежність до Корони“. Противники прилучення не входили в критику прав Польщі на Київ — тими правами властиво ніхто не журив ся, але доводили, що прилученне його було б шкідним для Польщі. „Не треба відривати Київ від Литви, казали вони, бо наша оборона слабка, а Київщина вимагає сильної оборони, що мусїла б багато коштувати. Лише полишити її Литві, аби вона коштами свого скарбу її запомагала й обороняла, як дотепер робила. Бо нам треба остерегати ся, аби не взяти на себе більшого тягару, аніж який можемо понести своїми силами. Не треба забувати й річної данини (*annua pensio*), що платять Литвини Татарам як плату за те, аби вони не пустошили Київщини. Зміркувавши се все, легко переконали ся, в які б трати зайшли ми, як би взяли собі Київ, а звідки їх покрити, того не бачимо, бо маємо загальний брак грошей“¹⁾.

Як бачимо, сї сенатори дуже добре передчували всю небезпечність сього прибутку, що потім дійсно розвалив Польську річ-посполиту. Але хоч між ними був і знаий вже нам біскуп краківський Пандевський, оден з найвизначнійших польських мужей державних, їх аргументи ані трошки не переконали послів. Зібравши ся на раду, вони постановили йти знову до короля й просити, аби він заявив свою особисту гадку в сїй справі, так як зробив то в справі прилучення Підляша й Волини, а сенаторів заклибати до одиодушности в сїй справі. Як аргументи за прилученням послі підносили, що Корона мусить мати Київ у своїй власті, бо він служить ворітьми до всіх сусїдніх земель — Волини й Поділя, та загорожує до них дорогу, як сторожева вежа. Самі Волиняне мали казати, що без Київщини Волини під Короною прийдець ся дуже зле, бо Литва, маючи Київщину в своїх руках, буде наводити тудою на них Татар, як то робила давнійше. Не можна також лишити Литві Київ і тому, що вона не зможе його оборонити від московського в. князя, бо той дуже змагає до того, аби захопити в свої руки сю давню столицю Руси²⁾.

1) Дневник вид. Кояловичом с. 401—3.

2) Ibid. с. 403, пор. 401.

З тими аргументами послі пішли до короля, і тут маршал польської палати Чарнковський виголосив до короля промову, для котрої автор дневника не може знайти відповідних похвал¹⁾, тільки не записав її. Чарнковський повторяв тут аргументи послів — вказував на небезпечність, яка могла-б вийти з полишенням Київ в руках Литви, ударяв на боязкість тих, що не відважають ся брати на себе оборону Київ; рецитовав привилеї, що доводили права Польщі на Київ „від давна, як на столицю Руси (!); підносили відвагу польських королів, що здобували Київ. Промова ся не зломил опозиції серед сенаторів, але переконала короля. По довгій дебаті він перервав спори, звернувши ся до сенаторів з мовою, де признавав, що Київ в руках Литви лишити небезпечно, бо вона готова інтригувати против Польщі, як інтригувала давніше, і що для забезпечення треба-б її оточити провінціями коронними. Ся мова була сказана à parte до сенаторів нівоголосом. А по ній король устами канцлера подав до загальної відомости, що він з огляду на справедливі домагання послів, підперті документальними доказами приналежности Київ до Польщі, та вважаючи на користи й небезпечности, які принесло-б Короні таке чи иньше рішення сеї справи, прилучає Київ до Корони й скаже київському воеводі зложити присягу з свого уряду.

Сю заяву короля прийнято з загальною утіхою, так що деякі з радости плакали, а на краківського воеводу Мишковського, одного з противників прилучення Київ, що й після королівської заяви мав відвагу против його прилучення відізвати ся²⁾, присутні так були обурені, „що трохи не плювали на нього, іронічно називаючи його заступником Литвинів“, каже дневник³⁾.

1) *Ornatissima, elegans sedataque nec brevis.*

2) „По проголошенню королівського рішення краківський воевода сказав розарений: я протестую, заявляючи, що ніколи не подавав свого голосу на те, аби так частинами прилучати (землі в князівства до Корони), але має бути переведена загальна унія, бо річ вічна, що ми маємо такі самі привилеї не тільки на Київ, але й на Вильно, Троки й т. иньше“. Се була чиста правда; права Поляків на Київ не були ані трошки більше від прав на Вильно.

3) Дневник вид. Кояловичом с. 403—6. Дневник вид. Дзялинським про всі переговори в справі Київ згадує сумарічно, в кількох словах на с. 168, а прилучення Брацлавщини номінає зовсім. Здасть ся, се стоїть у звязку з обставинкою, зазначеною в Дневнику вид. Кояловичом (с. 406), що автор справоздаць був хорий і не описав тих днів, і тому редактор взяв оповідання про сі дні з справоздання якогось Борковського, що писав їх по латини, а не по польски (сі латинські справоздання припадають як раз на 1—5 червня).

Тим же днем датований і привилей на прилученне Київщини, уложений на взір волинського, майже однаковий. Так як і там, тільки ще з більшою наругою історії, доводить ся, що Київ здавна належав до Польщі¹⁾. Тільки Ягайло, пануючи нероздільно над Польщею й Литвою, відірвав Київщину від Польщі, „невважаючи на противність своїх станів коронних, що як від того нашого прадіда, так і від інших предків наших, королів польських і в. князів литовських, що по ним були, а також і від нас самих не переставали завжди пильно упомянати ся за ту землю, аби її вернено й прилучено до Корони“. Так само як Волинянам, Киянам також полишало ся на далі право Литовського статуту, руська мова в урядованню, признавала ся рівноправність православию з латинством і т. и., в тій же стилізації, в тих же словах як у волинським привилею²⁾.

Прилученне Брацлавщини й Київщини до Польщі було останньою мірою податливости станів в. кн. Литовського, що як раз прибули на сойм, коли сі прилучення відбували ся. Вони знесли й се, бо, як казали — чули, „що у них обтято крила“. Що правда, се були землі найслабше взагалі звязані з в. кн. Литовським, до яких найменше мали пристуцу нани-магнати литовські. Але все таки утрата була незвичайно болюча для великодержавного становища Литви. Оден з її головніших речників Ходкевич на першій конференції „з жалем і гнівом“ закидав Полякам, що повідберали від Литви їх землі, навіть не потрудивши ся довести своїх прав на них, аз у przyszytnial uszczypliwie, як каже дневник³⁾. Але що то значило! Поляки не трудили ся навіть відповідати, „аби не гинув час на порожніх розмовах“. Коли литовські стани по таких ударах, заданих Литві, не

1) Сей вступ так характеристичний своїм повним легковаженнем історичної правди й безпардонним натяганням фактів навіть навперекі націоналістичним польським хронікам, з котрих в інших справах черпали свої відомости й доводи польські політики, що варто його тут навести в цілости, в оригіналі: *Ze wszech starych historyj y pism kazdy pewnie obaczyc może, iż Kijow był i iest głową y głowaym miastem Ruskiej ziemi, a Ruska ziemia wszystka z dawnych czasow od przodkow naszych krolow polskich między innymi przednieyszemi członki do korony Polskiej iest przyłączona (tak!!), tak iż częścią przez walkę, częścią też przez dobrowolne podanie y spadki po niektórych lennich xiążętach, ktorzy ją między się na różne części byli roztargnęli, zaśię ku iedności y własności Korony przyszła, iako to z przywileiow, które w skarbie naszym są, yawnie każdy obaczyc może; między ktoremi wiele ich iest, które mianowicie o ziemi y xięstwie Kijowskim to świadczą, iż ku koronie Polskiej wiecznie prawem doskonałym należec ma.*

2) *Volumina legum* II c. 84—7.

3) *Дневник вид. Кояловичом* с. 407.

зривали конференцій, не брали ся до иньших способів відпору, а тільки говорили з жалем і гнівом, то дійсно Полякам не було чим журити ся. Тим більше, що по таким обкросенню Литви справа унії стратила в їх очах багато інтересу, й вони йшли проломом, мало жураючи ся, чи литовські нани по тім пристануть чи не пристануть на їх формулу унії¹⁾.

Навпаки серед послів литовських, по прилученню кількох провінцій до Польщі, проявляла ся тенденція — принаймні у послів провінцій сусідніх — до тіснішої унії з Польщею, аби не розривати своїх старих звязків з тими відірваними провінціями. І литовські магнати муіли рахувати ся з сими тенденціями й уступали перед ними, стративши свій давнійший безграничний вплив, дискредитовані лихими наслідками свого останнього *coup d'état*: утечі з Люблинського сойму, якою справдували тепер себе у всім і король і Поляки²⁾.

Литовські стани хотіли положити в основу нового акту унії Олександрів привилей 1501 р., з деякими змінами (між иньшим — щоб було докладно зазначено про свободу Литви від езекуції). Але коронні послы спротивили ся тому рішучо, бажаючи тримати ся уже готового контумаційного акту унії. Такої-ж гадки були король і сенат. Литовські стани уступили знову. „Снала баба з гори — що далі, то гірше“, казав з гіркою іронією Ходкевич³⁾. Литвини прийняли контумаційний акт, тільки поробили в нім деякі зміни. Коронні послы знову були повстали против усяких змін і переговорів; нарікали на протягання часу, тим часом як домашнє господарство вимагало їх присутности (була половина червня). Але король і сенат не хотіли до останку вичерпувати довготерпеливості литовських станів, і частина послів прихилила ся до їх гадки⁴⁾.

Пішло на обонільні уступки, вкінці зійшло на спір — чи при потвердженню прав новим королем мають бути прибиті до привилею обидві печатки — коронна і литовська, чи тільки коронна. Як то часто буває, на сім завзяли ся обидві сторони, й знову пішло кілька днів на переговори. Супроти опору частини послів Литва знову усту-

1) I iuz tak myedzy szoba, ze z namy unii malo potrzebuja, bo iuz maja za swe, y owszem za trudnosz to szoby poczytaja wyelga — bronzyc nas od Moskwy, mowuancz: ba! puech ssye tam Litwa wiie, wszczak maja swoy skarb y hetmana, писав Ходкевич з 31/V — Арх. соб. VII ч. 24.

2) Дяв. лист — Археогр. сб. VII ч. с. 40—1.

3) Дневник вид. Кояловичом с. 425.

4) Ibid. с. 411 і далі, Дневник вид. Дзялиньским с. 113 і далі, лист Нарушевича 35/VI — Археогр. сб. VII ч. 24.

нила; так само і в поправках що до стилізації контумаційного акту. Заченило ся ще за Інфлянти — чи уважати їх провінцією литовською чи спільною, і нарешті, по жалісній сцені, де литовські стани, з плачем упавши на коліна перед королем, свідчили ся, що уступили в чім тільки могли, — здали вони справу на короля й коронних сенаторів. Тим закінчені були переговори — 27 червня. Король виголосив промову, де запевняв, що він добре обдумав справу унії й веде її на користь обох держав, переконаний, що сповняє волю божу; вкінці вказував і на більше об'єктивний мотив — що сеї унії вимагає загрожене становище в князівства. Потім два дні пішло на остатню редакцію. 29 червня вона була скінчена, й другого дня стани коронні й литовські зложили присягу новій унії. „Акт сей відбув ся з великим плачем польського сенату й подакою Богови, що дав того дочекати, так що коронний канцлер, читаючи формулу присяги сенаторам, не міг від сліз говорити, кинув картки, й докінчив за нього великий маршал“¹⁾).

Акт унії, виданий з датою 1 липня²⁾, постановляв, що Корона й в. князівство Литовське, об'єднане по тій інкорпорації українських земель, мають творити одну рiчнoспoлиту. Вони вибирають спільно короля, що zarazом проголошуєть ся і в. князем, без всякої інавгурації або підношення. Соїми мають бути тільки спільні. Осібні уряди в в. князівстві задержують ся. Екзекуція не дотикає вел. князівства.

Отсе властиво й усе те, що має називати ся Люблинською унією. Ми привикли під сею назвою розуміти прилученне Волини, Підляша, Київщини й Брацлавщини до Польщі. Але се, як бачили ми, були акти від унії осібні, переведені в антракті між переговорами про унію, незалежно від неї, тільки на тім самім Люблинським соїмі. Литовські стани не прийняли їх — прийняли тільки унію.

Соїм протягнув ся потім іще півтора місяця — до 12 серпня. Предметом нарад були головнo фінанси. Сі наради, дотепно названі „обрабованнем короля коронними станами“, характеристичні з того боку, що ще раз показують, як нерадо сягали до власної кешені сі патріоти, що так сміливо наставляли на чужі права й переконання. А деякі подробиці сих нарад мають для нас і спеціальний інтерес.

Дуже багато в них говорено про організацію оборони взагалі й спеціально новоприлучених країв. Загальний похід признавав ся способом непрактичним; литовські стани казали, що готові скорше зрієкти ся польської помочи, ніж пустити через свої землі такий за-

1) Дневник вид. Кояловичом с. 467—490, Дзялинським с. 183—200.

2) Volumina legum т. II с. 87.

гальний похід. Податку ж на наемне військо послали не хотіли ухвалити. Даремно прімас накликав: „взяли сьмо князівство Литовське й инші землі — треба над тим застановитись, аби то не було нам на сором! взявши їх, не боронити — що то буде за слава!“ Послали так і не ухвалили нічого позитивного: воліли скинути справу на короля або на самі новоприлучені землі.

Поки вела ся справа прилучення Волини й Підляша до Польщі, польські послали все обіщували тутешній шляхті увільнення від литовських тягарів. Але як по прилученню прийшло до нарад над волинським привилеем, багато послів противило ся звільненню Волинян від тяжкої воєнної служби: то було б зле, як би ми увільнили Волинян від воєнної служби, а набрали на себе оборони — аби боронити Київ і Волинь¹⁾. Кінець кінцем Волинян увільнено, але все таки воно було характеристично, що вже зараз по прилученню нових провінцій коронні стани відчули, який нерозмірний до сил і організації своєї держави тягар вони вложили на неї.

Стани в. кн. Литовського між иньшими петиціями занесли до короля також і прошенне, аби Волинь і Підляше „полишено“ при в. князівстві. Король, даючи відповіді на їх петиції при закненню сойму, розумієть ся відповів, що тих справ по довершенню унії не годить ся вже й згадувати²⁾. Але може не без впливу сих петицій, король на закінченне сойму видав іще грамоту, де, розяснюючи деякі спеціальні питання (про скликанне соймів і соймиків, порядок сенаторів і т. и.), констатував довершенне унії й прилученне „земель Волинської, Київської й Підляської з усіма їх приналежностями“ до Польщі, та підносив, що се має *nigby nieodmiennie a nieporusznie tak trwać u bydz czasu wiecznemi*³⁾.

Так скінчив ся сей сойм, що своїми постановами так глибоко вирив своє ім'я на скрижалах нашої історії, — сойм що в кількох парламентарних засіданнях доконував того, чого не могли доконати криваві довгі війни й столітні дипломатичні торги й штуки, що потягом пера рішав долю країв і витикав їм на цілі століття нову дорогу...

Прославлений пізнійше як акт любови, братерства, пожертвування, в дійсности сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власти й тяжких політичних обставин. Від початку він був засідкою на литовські ста-

1) Дневник вид. Кояловичом с. 451, Дневник див. Дзялинським с. 182.

2) Документи москов. архива юстиції I с. 498.

3) Volum. legum. II с. 92.

ни, де в кождім разі *ultima ratio* — коволівська власть мала довершити то, чого не удало ся-б вимогти від Литви добровільно. Потім, по утечі литовських делегатів, перейшов він, по просту сказавши, на відкрите рабованне в князівства Литовського.

Маючи за собою короля, що вповні піддав ся впливам польських сенаторів, а не ввів оперти ся й загонистости послів, чуючи безрадне становище Литовського князівства, пригнетеного до останку тягарем московської війни ¹⁾ і підтятою внутрішнім розділом — давнім суперництвом руських і литовських елементів, а в справі унії ще й спеціальною незгодою між панями й рядовою шляхтою, — знаючи добре про сю незгоду і се суперництво, Поляки, як ми бачили, не журили ся ані історичними правами, ані охотою чи неохотою до прилучення у місцевої людности — себто панів і шляхти, бо тоді тільки шляхецькі верстви розуміли ся під поняттями „народа“, „нації“. На всі прошення, аргументи, сумніви відповідали вони одним покликом: нехай король відбере у непослушних уряди й держави, — або грозили війною ²⁾.

Справа прилучення Київів особливо в новій наготі виставляє голий, нічим не прикрашений еґоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилученне Київщини буде користне для Польщі. В ідеологію ті польські політики не бавили ся зовсім, хоч була дешева вимівка під рукою — про ту шляхту на Україні і в Литві, що бажала унії, а не могла виломити ся з під впливів панів. Великі ідеологічні прикраси Поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту „унію“ з далекого віддалення.

Та зазначаючи всю бруталъну безоглядність і неприкрашену еґоїстичність польської політики, я одначе не хочу ідеалізувати й противної сторони — противників унії на Люблинськiм соймі, автоно-

¹⁾ *Tha (wojna) z Moskiewskim za nieboszczyka krolia Litwę do unii wprędzila, zapisawsz odien z suczasnikiw Poljak Pjotrowskij. Dnevnikъ posłędnjago pochođa Batorij na Rossiju, s. 610.*

²⁾ Своєї сторонничості супроти Литвинів був король свідомий і сам; безперечно, поступав він, як то кажуть — серце стиснувши, під натиском польських станів, і потім виправдував ся перед литовськими магнатами. *Wspominat często, jakiego dobrego serca jest przeciwko narodowi litewskiemu, opisywawsz swoję wizytę u krolia z kінця 1571 r. Mikołaja Radziwila Sypitka swomu kuзевu — chcąc to wszystkim pokazać, co prawemu panu przeciwko wiernym poddanym pokazac się godzi — co aby kiedy było, faxit Deus. Była i excusatio niemala o unią, ale to już próżnoprędsię nam piskorz. — Scriptores rerum polonicarum VIII ч. 1.*

мистів в. кн. Литовського. Під литовським патріотизмом рушали ся й тут егоїстичні, клясові інтереси, бажання задержати в руках оліґархії дальшу управу в. кн. Литовського, не поділивши ся нею ні з руськими магнатами, ні з своєю шляхтою, ні з Поляками. Тому нпр. так на вістрю меча важили ся питання про особні уряди в. кн. Литовського, про недонущенне до них чужинців і т. и., далеко більше ніж кардинальніші питання державного права в. кн. Литовського.

Ся виключність оліґархії в. кн. Литовського була головною причиною її слабости. Не кажучи вже про народні маси¹⁾, ся оліґархія не могла оперти ся на шляхту, не могла числити навіть на панство українських земель. Се українське панство, живши й досі своїм особним, замкненим житєм, майже або й зовсім не маючи приступу до центральної управи в. кн. Литовського, не мало виправді охоти до прилучення їх земель до Польщі, але ніколи не виявило й охоти відорвати ся від Польщі та вернути ся до в. кн. Литовського. Українським магнатам, правда, ближший був оліґархічний устрій в. кн. Литовського, ніж шляхецька-демократія польської Корони, але остаточно так бógато вони не бояли ся втратити, як литовські оліґархи, й тому не мали чого так дуже спротивляти ся інкорпорації. Рядова ж шляхта західної України — Волини й Підляча, з своїх місцевих і клясових інтересів навіть спеціально підперала унію. На литовських соймах, як ми бачили, вона виступала з спеціальними петиціями про унію, а на Люблинським соймі, по прилученню Волини й Підляча, разом з панами своїх земель агітувала за інкорпорацію Берестейщини, Браславщини, Київщини. В листах литовських панів з Люблинського сойму читаємо гіркі жалі на таку зраду інтересам вел. кн. Литовського з боку Волинян (також і Підлячан). „Нема вже сумніву що до Підлячан, що вони самі бажали того відірвання, та і по панах Волинянах бачу, що великого насильства над ними не стало ся — самі спішили ся до того, і тепер нема гірших прокурорів против Литви, як пани Волиняне“,

¹⁾ „Помилка заступників Литовсько-руської держави, пише проф. Дашкевич, лежала в тім, що вони не зміли оперти ся на масі руської людности, підняти її до зрозуміння загальнонародніх інтересів й водити нею“ (Замітки с. 173). Наше представлення, думаю, ясно показує всю неможливість ставлення таких дезидерат на адресу литовських автономистів. Де вже було їм до народніх мас, коли навіть з шляхецькою верствою вони не могли прийти до якогось порозуміння на сій точці. І тойже Дашкевич справедливо підніс тут же, що навіть руських магнатів литовські пани не могли потягнути за собою.

нише Нарушевич¹⁾). Обвинувачення були неправдиві на стільки, що й Підляшане й Волиняне поступали супроти Литви вповні доляльно — доки не були включені в склад Корони. А що не було з їх сторони внутрішнього, щирого нахилу до Литви — се певно; і розуміється, був то результат виключної, еґоїстичної політики самих литовських верховодів.

Унія Литви, відірвання провінцій на Люблинськiм соймі були довершені серед крайньої депресії литовської делегації. Земля захитала ся під їх ногами. Їх давнійший союзник і протектор — вел. князь ішов з новою безоглядністю й рішучістю против них. Литовська шляхта, послы, давніше такі послужні панам-раді, вийшли з свого послуху. Запаховані „контумадійними“ декретами польського сойму, пани-рада стратили в їх очах всякий престиж; їх політика була дискредитована, всі їх конституційні права і гарантії розсипали ся в ніщо. Їх давні послужні піддані з українських земель бунтували ся, відривали ся, ставали „прокурорами“ (інстігаторами) на них, і за їх помічу, — як Литві здавало ся, коронний сойм з королем укладали все нові й нові „декрети“ на відірвання старих литовських провінцій: за Волинею Київ, за Клівом Браславщина, там далі Берестейщина, Кобрин, Пинськ, а там іще — дивись — сягнуть по Мозир і дальші заприпетські землі²⁾). І бідна, нещаслива Литва бояла ся вже й рунити ся і голову піднести, щоб не накликати нових бід.

Але хвиля депресії й замішання пройшла. Король прохолов з свого завзяття й готов був каяти ся перед Литвою з своєї сторониности й запалу³⁾). Віджив старий авторитет литовських верховодів у власних кругах, над своєю суспільністю. А з тим повинна була прийти реакція тій депресії, мусила відродити ся давніша енергія литовських автономистів і литовської суспільности взагалі.

Головний актор люблинських актів Жигимонт-Авґуст, очевидно, доживав свої останні дні, й не було що чинати його в тій аґонії. За три роки, що діяли люблинську унію від смерти останнього потома Ягайла (1/VI 1572) ми не бачимо з боку Литви ніяких

¹⁾ Археограф. сборникъ VII ч. 26, с. 44, пор. с. 43: otrzymawszy (Поляки) za decrety jego kr. mci, a niemniej snać za własnym dobrowolnem przychileniem stron ziemie Podlaską y Wołyńską.

²⁾ Див. вище с. 405—6.

³⁾ Див. нотку на с. 415.

серйозних виступів в дуєї литовської державної ідеї¹⁾. Смерть його розв'язувала руки литовським політикам, давала можливість думати про напругу й привернення утраченого. При королівським гробі пішло гасло між литовськими магнатами — упоминати ся від Поляків „ліпшої унії“ і відібраних крав²⁾. Брак солідарности, дезорганізація, яка показала ся на перших порах в Польщі, суперництво між Великопольщею й Малопольщею, заміняння на конференціях — могли тільки піднести дух у литовських автономістів. При першій нагоді — на зїзді з польськими панами у Метибові на початку грудня вони заявили, що ігнорують польські зїзди з їх ухвалами і скликають свій особний зїзд. Заразом піднесли справу відірваних провінцій: рішення Люблинського сойму в сій справі вони признавали неправними, формально неважними, вказували на органічну зв'язь литовських земель з тими провінціями і т. п.³⁾. Та треба признавати, що вже в сій декларації, судячи по змісту її, поданому в головнім нашім джерелі⁴⁾, Литовці не показали потрібної рішучости. Вони ніби заявляли, ніби просили, самі очевидно ще не вяснивши собі, в якій формі виявити свою негачію люблинських постанов і як далеко в ній іти. Поруч з протестами в справі забрання провінцій, що було вповні неправним і їх не обов'язувало, вони підносили різні поправки до унії, яку мусіли вважати обов'язковою для себе, бо кінець кінцем її признали. Взагалі та неясність, яку вносили литовські політики у всі давніші свої відносини до Польщі, в уніонну справу, — те вічне ухиляння від принципіального ставлення річі, яке характеризує їх політику, повторяло се й тепер та ослабляло сильно значінне й вагу їх постулатів⁵⁾.

Що правда, їм і тяжко було виступати різко. На плечах їх висіла далі московська війна й разом з маніфестаціями против люблинських рішень їм приходило ся благати у Поляків помочи против Москви. Тому їх виступи виглядають так нерішучо. Видали розпорядження, щоб з відірваних провінцій податки і всякі виплати йшли по давньо-

1) Малозначний епізод про королівську „сигнетову“ печатку замість державної литовської печатки на соймових листах з кінця 1571 р. див. у Лапо Вол. кн. Литовское с. 88.

2) Лист Миколая-Криштофа Радивиля, надворного маршалка, до стрія, воеводи виленського, з 15/VII, у Трачевського Польское безкорольеве по прекращеніи династии Ягеллоновъ (1869, Мва) дод. с. 88.

3) Hejdensztein Dzieje Polski od smierci Zygmunta-Augusta I с. 39—40 (с. 16 в оригінальнім тексті вид. 1672). Bielski с. 1233.

4) У Гайденштайна, I. с. Акти до сих справ досі не видані.

5) Читай їх пояснення конвокаційному соймови у Гайденштайна с. 44.

жу до литовського скарбу¹⁾, але нічого не зробили, щоб зреалізувати сю постанову. На конвакційнім соймі поставили жадання, щоб відірвані 1569 р. провінції вернено їм ще перед елекцією, але нічого не зробили, щоб на сім настати. Поновили се жадання на соймі елекційнім, і знову скінчило ся на тім тільки, що польські сенатори відсунули сю справу, сказавши, що її не годить ся порушувати підчас безкоролів'я, й литовські сенатори прийняли сю відповідь, не здобувши ся на пілку енергічнійшу акцію, ані навіть на якусь сильнійшу маніфестацію в сій справі²⁾. Не скористали з нагоди, яку мали для того, щоб забезпечити окремішність в. кн. Литовського й спільно з Поляками вибрали Генриха Вальоа³⁾. Гадка про відлученне в. кн. Литовського від Польщі здавала ся литовським політикам неможливою, трохи не дикою. Московський цар Іван IV Страшний, що вважав ся досить бажаним кандидатом (бо сим вибором думали усунути політичне суперництво Московського царства з в. кн. Литовським), заговорив був про розірвання унії: що він лишне б хотів бути в. князем литовським тільки. Але на перше ж слово його в сім напрямі литовські послы відповіли йому, що про відлученне Литви від Польщі не може бути й мови⁴⁾.

З другого боку, в справі привернення відлучених провінцій показало ся зовсім ясно, що в самих відлучених від в. кн. Литовського землях нема до нього ніякого нахилу. Соймики, відбуті літом 1572 р. виявили се зовсім виразно. Ніде голоса не чуємо за новоротом до в. князівства. Соймик Бельзької землі, постановивши

1) *Edicta quibus redditus pensionesque debitas ex Volhinia, Podlassiaque in aerarium lithuanicum inferri jussissent, iure missa a se fuisse nihilque ea re contra communis foederis iuramentum a se admissum, cum in possessione eorum a maioribus aerarium lithuanicum fuerit, neque iuramento unionis eas terras abiurarent* — казали Литвини (Гайденштайн вид. 1672 с. 16).

2) *Hejdensztein I c. 45, Orzelski Bezkrólewia ksiąg osmióro, вид. Спасовича I с. 90, Bielski с. 1237.*

3) Инакше освітленне дає поступованню литовських політиків Лаппо в цитованій праці: він бачить в нім велику гідність, консенвенцію, великі політичні здобутки, перецінюючи одно, не доглянувши другого. Напр. див. написано ним з поводу грамоти висланої Генрихови Литвою на дорозі (с. 114, пор. 109); в дійсности був то дуже характеристичний прозв тої малодушної литовської політики: якоїсь декларації при головнім посольстві до Генриха вони не зложили, а десь на дорозі доручили йому потвердження елекції і притім занесли жалі на відірвання провінцій (Гайденштайн с. 122).

4) *Посольство Гарабурди до Івана IV у Тургенева Historica Russiae Monumenta т. I.*

ряд ухвал для охорони порядку, zarazом зазначив свою повну солідарність з иньшими коронними землями й потвердив спеціально свою звязь з Короною, а його ухвали були прийняті на соймниках волинським і кийвським. В конфедерації руських земель, проголошеній 31 липня, в Глинянах, мали взяти участь посли земель Белзької й Волинської, а ся конфедерація між иньшим проголосувала цілість і нероздільність земель польської Корони й грозила повстанням на всякого, хто хотів би нарушити звязок руських земель з Короною¹⁾. Се був голос головно шляхти, що в тісній звязі з Польщею бачила занорукку своїх клясових шляхетських інтересів і тримала ся сеї звязі²⁾. Роспорядженне литовських ставів, щоб з забраних 1569 р. провінцій всякі доходи йшли до скарбу в князівства, зістало ся, очевидно, без всякого результату. Коли по виборі Генриха, перед новям королям, в присутности волинських і иньших послів, литовські сенатори заложили протест, що не допустять до потвердження прав, доки не будуть звернені в. кн. Литовському відібрані землі, посли українських провінцій нічим не підперли сього жадання й зістали ся солідарними з иньшими коронними послами³⁾. В пізнійших зїздах і конфедераціях в. кн. Литовського (по утечі Генриха) бачимо тільки одного — двох сенаторів з відібраних провінцій — тих що з давнійших часів займали уряди тих земель, будучи самі особисто тіснійше звязані з самим вел. князівством, і нікого з самих місцевих панів⁴⁾. Раз відлучені від вел. князівства, вони не показували ніякої охоти звязувати ся з ним, тим більше що сама Литва на кождім кроці проявляла тільки слабість, нарішучість, більше нічого.

1) „А як бачимо, що в усіх наших постановах давніх і нових особлива увага звернена на те, аби всі землі Польської корони, розуміючи в тім і всі князівства й держави, що до Корони належать, все зіставали ся єдиним і неподільним тілом, — тож і ми, з усім своїм потомством хочемо зіставати ся в сій звязі ціло й неоружно й повстанемо на кожного, хто б відважив ся сю звязь нарушити“.

2) Про сі соймикові постанови див. у Гайденштейна I с. 41—2 і у Трачевского оп. с. с. 161—3, що користав з текстів декотрих соймикових постанов (див. примітки його, с. 13), але на жаль не тільки не дав сих текстів в оригіналі, але й не всюди зазначив докладнійше, звідки він свої відомости черпав. В текстї Глинянської конфедерації, який я мав, про послів белзьких і волинських згадки я не знайшов. Отже приходить ся полишити сю звістку не відповідальности пов. Трачевского. 3) Orzelski I с. 258.

4) В актї виленської конфедерації 1574 р. (див. низше) взяв участь кийвський біскуп Пац і кийвський каштелян Сопіга, але воеводи — кн. Острозького не було, і нікого взагалі ні з Волинян, ні з Брацлавян, ні з Підляшан. На пізнійшій городненській зїзді (1576) виступає тільки біскуп Пац (Ожельський III с. 192).

Нового короля Генриха, коли він зближався до границь Польщі, литовські стани сповістили про свою кривду в справі відірваних провінцій і заявили, що внесуть сю справу на найближній сеймі. Не знати, в якій формі сповнили б вони се, та тільки до сеймовання не прийшло, бо вже в червні 1573 р. кор. Генрих утік з Польщі. Знову розпочинається безкоролівє, і сян разом литовські політики ніби показують замір поступати більш рішучо й пляново. Паралельно з з'їздами й конфедераціями польськими вони організують свої, ведуть сожостійні зносини: актом конфедерації (в Вильні 1 падолиста 1574 р.) пани литовські ухваляють проводити кандидатуру архикнязя Ернста австрійського і разом — обов'язують ся доходити як перед королем так і перед станами польськими відірваних від Литви провінцій¹⁾. В виборі Баторія Литва не взяла участі і признавала його для себе необов'язковим. Та коли з сього фрондовання прийшло ся зробити вивід — вибрати собі вел. князя незалежно від Польщі, стани в. князівства на таку відвагу не здобули ся. Почали просити Поляків, щоб для форми визначали нову елекцію, щоб Баторій здержав ся з коронацію до такого нового формального вибору. Але сього не послухано, й Литві прийшло ся признати Баторія королем та вдоволити ся такими дрібницями, що лоскотали їх литовський автономізм (як осібно присяга Баторія литовським станам, осібне потвердження прав і привилеїв в. князівства, і т. и.), але вирікти ся всяких серйозніших претенсій. В дезідератах предложених Баторієви литовськими станами бачимо різні другорядні подробиці литовської автономії, але про провернення забраних провінцій уже вони не згадали²⁾.

Панованне Баторія причепало такий стан річей. Енергічною обороною в. кн. Литовського від Москви він навчив Литву ще більше цїнити свою унію з Польщею. З другого боку, ті уступки автономній амбіції Литвинів, які були їм зроблені (як заснованне осібного трибуналу для в. кн. Литовського, нова кодифікація Литовського Статуту в дусі автономности в. князівства) давали певне задоволення сим амбіціям. І Литва вдоволяєть ся сим, дає спільному державному життю затягати все тісніше ті узли, які лучили її з життям польським, і залишає свої претенсії. В безкоролівє по смерті Баторія серед відновленої фронди, яка мала зазначити політичну осібність вел. князівства Литовського, домагання привернення відірваних провінцій відізваало ся тільки для того, щоб зараз же замерти: на елекційнім

1) Акт конфедерації видав Лапко оп. с. с. 118.

2) Źródła dziejowe IV ч. 16 і 17.

соймі литовські пани згадали за Волинь, Підляше і т. и., але слідом заявили, що вони се питання залишають, а ставлять догаданне в справі Ливонії, і т. и. ¹⁾).

Справа завмерла, і від сих часів в. кн. Литовське тратить для нас інтерес. По перше — бо воно неважаючи на свої фрондовання фактично все більше стає простою провінцією Польщі, з деякими тільки формальними прикметами автономії, але реально беручи з дуже слабо вираженою осібністю. По друге — тому що в нім зістало ся дуже мало з української землі.

Люблинський сойм полишив за границями польської Корони дві українські окраїни — одну при в. кн. Литовським, другу — в руках Москви.

В руках Москви від часів в. кн. Олександра зіставала ся ціла Чернігівщина, з виїмком тільки узького західнього, наддніпрянського поясу — округів Любеча й Остра (сі зістали ся при в. кн. Литовським і зачисляли ся, як і стара Переяславщина, до Київщини та разом з нею перейшли в 1569 р. до Корони). Але й решту Чернігівщини вернула собі Польща на початках XVII в., під час московських замішань (Смутного времени). Перемире 1618 р. полишило чернігівські землі за Польщею, а „вічною угодою“ 1634/5 р. Москва „на віки“ признала Сіверщину Польщі, й тут 1635 р. сформовано воеводство Чернігівське, зложене з двох повітів — Чернігівського й Новгородсіверського. Се нове воеводство почислено між землі коронні, по традиції, що вони давніше тягнули до Києва, тим часом як відібрана разом з ним земля Смоленська прилучена до в. кн. Литовського ¹⁾).

Таким чином і ся частина української території увійшла в склад Польщі, хоч не на довго — на яких сорок літ, бо з початком Хмельниччини Польща її стратила безповоротно. По за границями Польщі, при в. кн. Литовським лишило ся тільки північне пограниччє України: берестейське Побуже (давня Берестейська земля в тіснійшій значінню — без землі Дорогочинської) й Пинщина. Сі землі належали до Троцького воеводства, але 1566 р. утворено з них осібне Берестейське воеводство, зложене з повітів Берестейського й Пинського; сюди

¹⁾ Під 3/VII: posłowie od panow litewskich przyiechali, opowiadając, iż do żadnej rzeczy przystąpić nie chcą, póki gravamina z nich a państwo odjęte przywrócone im nie będą; під 9/VII: deklarowali już statecznie (Литвини), że nie chcą mówić o Wołyn i Podlasie, tylko o Inflanty, i póki im nie przywróca, to pewna, że się oderwą. Script. rerum polonicarum, XI c. 61 i 64.

²⁾ Volumina legum III c. 410.

належав і Туров з своєю округою. При в. кн. Литовським вони зі-стали ся до кінця. Конституція 3 мая 1791 р., ухваливши знести особність в. кн. Литовського, тим самим включила до Польщі й сю решту української землі, та, як відомо, її постанови реального значіння не мали. Але як і вся особність в. кн. Литовського від Польщі, так і окремішність сих земель від Польщі стала чисто формальною від часу, коли знесено заставу, що загрожувала дорогу Полякам до тутешніх держав і урядів, коли сими землями стало правити єдине правительство, єдиний сейм, і *de facto* тутешні відносини вповні зблизили ся до Польщі. Се сталось дуже скоро по 1569 р. й вповні ігноруючи сю формальну границю, можна сказати, що перед великою українською революцією всі українські землі належали до Польщі. У всякім разі — стояли вони в сфері впливів її правитель-ства, її права, її життя.

Хоч на короткий час, перед сею революцією удало ся Польщі осягнути всю мету — зібрати під своєю властю українські землі.

П Р И М І Т К И.

1. Джерела й література сформовання в. кн. Литовського.

Для історії сформовання в. кн. Литовського найважливішим джерелом служить літопись Галицько-волинська. Дещо небогато, але також цінне і певне дають літописи новгородські й пізніші компіляції східно-слов'янські, та сучасні літописи польські, ливонські й пруські. Сі зібрані в виданнях: *Monumenta Poloniae historica* (головно т. II—IV, Львів, 1872—1884), *Scriptores rerum Prussicarum* (I—V, Липськ, 1861—74), *Scriptores rerum Livonicarum* (I і II, 1847—1853, але важніші потім друковані в інших виданнях: Генрих Лотш в *Monum. Germ. hist. Ser. XXIII, Livländische Reimchronik* вид. в Шадерборні, 1876). З дипломатарів треба згадати спеціальний (але не мудрий) *Codex diplomaticus Litwy wydany z rękopisów w archiwum tajnem w Królewcu zachowanych przez E. Raczyńskiego, 1845*. Генеалогічні ж статі як „Начало государей литовских“ (в Воскресенській компіляції — I с. 253) й інші подібні¹⁾ і старинна історія Литви русько-литовської літописи середніх редакцій — все річи не старші початків XVI в. — містять легендарний матеріал, з которого дуже мало що можна вибрати, особливо з тих редакцій русько-литовської літописи. Вона видані досі з кількох кодексів: у перше в Нарбутових *Pomniki do dziejów litewskich, I, 1846* (ширша редакція), далі — середньої редакції: оден кодекс в неприступнім, виданім як рукопись виданню петерб. археографічної комісії: *Литовская летопись по списку находящемуся в библиотеке гр. Красинскаго, Спб., 1893*, другий — в *Записках одеського истор. товариства т. XXIV* (і осібно — Одеса 1902): *Западно-русская летопись по списку Румянцевскаго музея, вид. Вахевич; третій — польський переклад з Ольшівського кодексу: Kodeks Olszewski Chomińskich, w. ks.*

¹⁾ Збірка русько-литовських літописей, в XVII т. Полного собрания (як низше), містить кілька таких генеалогічних статей.

Litewskiego chronika, podług rękopisu z 1550 r. wydał S. Ptaszycki, 1907. Інші кодекси (разом 8) мають вийти в збірнім виданню петерб. археографічної комісії (див. нижче). Про редакції русько-литовської літописи див. в т. VI гл. 4.

Літописи й літописні збірники новгородські й московські (головно Воскресенська й Никонівська), також польські, пруські й ливонські, та дипломатари пруські й ливонські (Voigt Codex diplomaticus Prussiae, Napierski Russisch-livländische Urkunden, Bunge Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenduch) служать потім джерелом для історії в. кн. Литовського до кінця XIV в. При тім новгородські й московські компіляції головно важні для русько-литовських відносин. До них прибуває зладжена в другій четвертині XV в. давніша русько-литовська літопись (або Літописець в. кн. Литовських, інакше Перша р.-лит. літописець, літопись Даниловича і Попова), що займаєть ся головно часами Витовта, але дає кілька екскурсів і в попередні часи. Джерело се першорядної ваги, хоч в декотрих частях має свою виразну тенденцію й вимагає критики. Воно видане кілька разів: Ігн. Даниловичом п. т. Latopisiec Litwy i kronika ruska, Вильно, 1827 (з кодексу супрасльського), Поповим в Учених записках II отд. академії т. I (з кодексу случького або уварівського, і петербурзькою археографічною комісією з кодексу Аврамки: Отрывокъ краткой Литовской лѣтописи находящійся въ лѣтописномъ сборникѣ именуемомъ Лѣтописью Аврамки, Спб., 1893, ст. 14—VI (але се видання, як і згаданне вище видання кодексу Красівських, вийшло тільки в 50 прим. як рукопись). Друкуєть ся вже досить давно але ще не вийшло збірне видання русько-литовських літописей з усіх звісних кодексів усіх версій і редакцій, накладом петербурзької археографічної комісії. Я мав нагоду познайомитись з сим виданням. Для давнішої редакції воно розпоряджєть сьома кодексами, не рахуючи перерібок, що ввійшли в редакції середні й ширшу. Головне значінне мають звісні вже кодекси супрасльський і случький: інші (дуже ффрагментаричні) не дають багато, ані з текстувального погляду ані що до самостійних звісток. Про саму літопись див. в т. VI гл. 4 Історії, а з иньшої літератури: Smolka Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego (Pamiętnik wydz. hist.-fil. Ak. Um. VIII), Prochaska Latopisiec litowski, Львів, 1890, моя — Похвала в. кн. Витовту (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, VIII, 1895) і Тихомірова О составѣ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей (Журналь Мин. Нар. Пр. 1901 кн. III і V, див. рецензію в Записках т. LI).

Для часів Витовта окрім літописей і згаданих збірок першорядним джерелом служить спеціальний дипломатар А. Прохаски: Codex epistolaris Vitoldi, Краків, 1882 (Monum. medii aevi т. VI).

Для дальшого часу з хронік важні головню Длугош (до р. 1479, вид. Пшездзецкого — Краків, 1873—78) і його продовженне у Ваповського (як низше) та русько-литовська літопись редакцій середніх ширшої. І Длугош і рус.-лит. літопись сих редакцій сильно вимагають критики.

Для XVI в. маємо такі важніші хроніки: Меховского *Chronica Polonorum*, останне виданне у *Historia Polonicae hist. corpus*, II, 1582, варіанти першого, сконфіскованого видання його — при Ваповскім; новіший розбір — *Borzemski Kronika Miechowity, Rozprawy wydz. hist.* XXVI. Ваповского *Chronica*: частина 1480—1535 видана в оригіналі в *II Scriptores germi Polon.*, в попереднім він опираєть ся на Длугошу — з того частина видана в польськім перекладі Маліновского — *Dzieje Korony Polskiej i w. ks. Litewskiego*, I—III, Вильно, 1847—8, до р. 1463, монографія: *Lukas Rozbiór podlugoszowej cześci kroniki Warowskiego — Rozprawy X—XII*. Русько-литовська літопись середніх редакцій (сягає до р. 1548 і 1575). Стрийковского *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi* (I—II, Варш. 1846). Бельского *Kronika polska* (остане виданне Туровского, 1856).

Дипломатари: *Archiwum ks. Sanguszków*, для в. кн. Литовського головню т. I, III і IV (Льв., 1887—90), тут акти XIV—XVI вв. *Codex diplomaticus saec. XV*, I—III (Краків, 1876—1894, — *Monum. mediae aevi* т. II, XII і XIV). Акты западной Россіи т. I—III (всіх пять) — для XV—XVI в. *Działyński Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529*, Познань, 1841. Дрібнійших збірок тут не вчисляю, мушу згадати тільки ще *Skarbiec diplomatów posługujących do krytycznego wyjasnienia dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów* (до р. 1569) Даниловича, I—II, 1860, — збірник уже нездалий і перестарілий, але в дечім досі не заступлений новішими публікаціями.

Література: Загальні курси тільки старі, або ненаукові й компілятивні, або популярні: *Kojałowicz Historia Lithuania*, I—II, 1660—9 (для свого часу зовсім не зла, тому Шлецер переробив його в своїй *Welthistorie*, L. 1785). *Narbutt Dzieje narodu litewskiego*, I—IX, 1835—41 (зовсім не критичне). *Jaroszewicz Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*, Вильно, I—III, 1844—5. Турчинович *Обозрѣніе исторіи Бѣлоруссіи съ древнѣйшихъ временъ*, Спб., 1857. Колялович *Лекціи по исторіи Западной Россіи*, Спб., вид. 4 — 1884 (короткі, більш популярні, і в дечім тенденційні). Бранцевъ *Исторія Литовскаго госудрства съ древнѣйшихъ временъ*, Вильно, 1889 (велика, але зовсім ненаукова книга). Петровъ *Бѣлоруссіа и Литва — Историческія судьбы сѣверо-западн. края*, Спб., 1890 (популярна і теж односторонню зроблена компіляція). Компіля-

тивний характер має й історія в. кн. Литовського, котру рівнобіжно з історією в. кн. Московського подає в своїй Історії Росії Д. Гловайський (т. II—III, 1884—90 — сі розділи в перекладі видруковані в V т. Рускої істор. бібліотеки) і присвячені Литві розділи книги Schiemanna *Geschichte Polens, Livlands und Russlands bis ins XVIII Jh*, I, 1886 (в колекції Онкена).

Монографії — до сформування в. кн. Литовського: Антоновича *Очерк истории в. кн. Литовского до пол. XV ст., ч. I: до смерти Ольгерда*, К., 1878 (передр. в його Монографіях). Дашкевича *Замѣтки по истории Литовско-русского государства*, К., 1885 (кілька важких поправок до поглядів Антоновича). Brückner — *Litwa starożytna* (Biblioteka Warszawska 1897, V і IX і в новім обробленню, осібно 1904, м. ин. замітки про політичну еволюцію литовських племен, написані одначе досить ненауково, пор. рец. в LXVI т. Записок). Latkowski — *Mendog*, Краків, 1892 (Rozprawy XXVIII) — головна монографія до сього предмету. Новіше: J. Totoraitis *Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263* (Фрайбург, 1905), Prochaska *Dwie koronacje* (Данилова і Мендовгова), *Przeegląd histor.* 1905 (бідне змістом) і його ж замітки до біографії Мендовга *Dwa objaśnienia do dziejów Litwy* (Kwart. hist. 1906). Васильевскій — *История г. Вильны*, Спб., 1872 (в Памятниках старины въ зап. губерніяхъ Батюшкова т. V — містить і огляд історії в. кн. Литовського); його ж *Обращение Гедимина въ католичество* — Ж. М. Н. П. 1872, II. Krumbholtz — *Samaiten und der deutsche Orden bis zum Frieden am Melnosee*, Королевецъ, 1890. Никитскій — *Кто такой былъ Гедиминъ* (Р. Старина, 1871, VIII). Prochaska — *Stosunki Krzyżaków z Gedyminem i Lokietkiem* (Kwartalnik Hist. 1896, I). Йогож *O prawdziwości listów Gedymina* (Rozprawy XXXII, 1905). К. Stadnicki — *Synowie Gedymina*, Льв., т. I вид. 2 — 1881, т. II вид. 1 — 1853. Йогож *Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina*, Льв. 1870. Огляди сформування території в. кн. Литовського подають книги: Любавського *Областное дѣленіе и мѣстное управление в. кн. Литовского*, Мва, 1893 (коротко й часто неповно), Леонтовича *Очерки истории Литовско-русского права — Образование территории Литовского государства*, Спб., 1894 (многословно і слабо з методологічного боку). Окрім того відносини поодиноких східно-словянських земель до в. кн. Литовського оглядають монографії по історії сих земель (див. т. II² прим. 1). Монографічна література від часів смерті Ольгерда вказана низше.

2. Похід Гедимина на Київщину.

З оповіданням русько-литовської літописи про похід Гедимина на Київщину повторило ся більше менше те саме що, було з волянською частию оповідання. То значить, по перших скептичних виступах проти

нього (у Карамзіна IV 129, Зубрицького III 265) пішли проби погодити літописне оповідання з іншими звістками, витягнувши з нього його фактичну основу. На с'їм становищі став уже Стадніцький (Syn. Gedymina II 25—7). Ширшій і докладнійшій аналізі піддав оповідання Антонович (Моногр. I 47—58) і київську часть признав вповні апокрифічною: опираючи ся на оповідання 1331 р. і на звістці Густинської комп. про перехід Київѣа під литовську власть за Ольгерда, він уважає цілу сю історію видуманою, властиво — перенесеною на Гедимина з часів Витовта, а подробиці по части видуманими, по части анахроністичними. Проти сього погляду виступив Дашкевич (Замѣчанія с. 42—64). Він доводив, що подробиці літописного оповідання зовсім не так апокрифічні, як вони здавали ся проф. Антоновичу, а на підперте літописного оповідання вказує на записки т. зв. Межигорського збірника. Він уважає факт похода Гедимина та прилучення Київщини за історичний, тільки пересуває його на часи по році 1331 й розбиває на дві осібні частини: прилучення Житомира та Овруча й похід на Київ. Більше менше на становищі проф. Дашкевича стояв потім Гловайський, В.-Буданов (Населеніє югозап. Россіи до пол. XV в. с. 38—9), тим часом як нпр. Леонтович тримаєть ся поглядів Антоновича.

В своїй праці: *Исторія Киевской земли до к. XIV в.* (с. 473—483) піддав я ближній аналізі аргументи Дашкевича, котрими пробував він боронити літописне оповідання. Результат, до якого дійшов я тоді, можу й тепер повторити: літописне оповідання стоїть одиноко, не маючи підпори в інших звістках; воно має виразні баламуцтва й видумки. Супроти того приймати його основу навіть і в простійшій формі, в якійсь редукції, досить небезпечно, хоч з другого боку не можна вказати таких фактів, які б виразно виключали можливість походу Гедимина на Київщину й навіть окупації київських городів. Я признаю, що ані оповідання 1331 р., ані записки Густинської компіляції, до котрих прийдемо низше, не виключають такої можливости: вони доводять тільки, що перед Ольгердом Київщина не була введена ціла і остаточно в круг литовських волостей.

Пробу п. Дашкевича — підперти оповідання літописи звістками т. зв. Межигорського збірника (рукопись, тепер в бібліотекі Осолінських ч. 2168), вказаними уже Стадніцьким, — не уважаю щасливою. Я переглядав сей збірник спеціально в с'їй справі й переконав ся, що нема підстави уважати його звістки самостійними. Рукопись ся містить збірку історичних виписок і літописних заміток. Звістка про те, що Гедимин забрав Київщину, повторяєть ся в ній пять разів (всі тексти подані у п. Дашкевича с. 56), але з них властиво є дві основні — на с. 72, з датою 1340 р. (цифра 40 написана на вишкобранім) і на

с. 104, з датою 1333 (6841) р.; звістка на с. 11 дописана пізнійше на маргінезі, а звістки на с. 80 і 90 — то властиво повторення. Записка на с. 72 звучить: „въ року 1340 Гедимин князь литовский повсталъ на князя кіевского Станислава и побѣдилъ его зъ кіевскимъ и татарскимъ войскомъ над рѣкою Ирпѣною и Кієвъ въ свою власть взялъ“, Записка на с. 104 та сама, тільки має чисто стилістичні відміни (зам. „кіевскимъ“ — „рускимъ“, додано: „и прогнавши Татар“), та дата іньша. Та частина, де ми стрічаємо першу записку, має виразні сліди користання з Стрийковського, досить нпр. порівняти кілька вступних епізодів:

Межигорський збірник

Есть теж Варягія мѣсто вели славное здавна от Вандалитовъ заложеное, недалеко отъ Любку на границяхъ Галсанскихъ, от которого теж мѣста Балтицкое море Варяжскимъ быти меновано нѣкоторые мнѣают (с. 2)

Есть земляца Варягія у наствѣ Саксонского княжати межы Влоскою землею и Французкою, от Лятобергу Воконсовъ недалеко, которая во онъ часъ была провинцією римскою, с тоєѣ землѣ суг тые княжата с Палеоном в тые крає прижеглювали, тогда ся варяжскими княжатами прозвали от влоскою отчизны Варягіи (с. 4).

Як бачимо, подібність буквальна, тільки з деякими похибкамн (треба знати, що ся статя в збірнику — копія, як то видно з деяких технічних познак — нпр. приписки на с. 11). Отже залежність сеї частини збірника від Стрийковського не може підлягати сумніву. Се неминуче піддає гадку, що й звістка про Гедиминів похід мабуть взята звідти; тим більше, що тільки у Стрийковського згадуєть ся участь Татар в війні київського князя Станислава з Гедимином. Друга записка так близька до сеї першої і змістом і стилістично, що мусить уважатися найскорше повторенням її (зі спільного джерела). Ріжниця тільки в даті: у Стрийковського датують ся похід Гедимина на Київ-

Стрийковский (вид. 1846)

Jest też Wągria miasto z dawna wielmi sławne, od Wandaliłów założone, niedaleko od Lubku na granicach Holsackich, od którego też miasta Baltyckie morze Wareckim byc mianowane niktórzy mniemają (с. 113 вид. 1846 р.)

Jest też ziemica Waragia albo Weragia w państwie Safoiskiego xiążęcia między Włoską i Francuską ziemią, od Latobrogów i Wokonciów niedaleko, która też w on czas była prowincją rzymską; s tej jeśli ty xiążęta z Palemonem w ty strony pułnocne przyżegliowali, tedy sie weragijskimi albo waragskimi xiążęty od Włoskiej ojczyszny Waragiej zwali (с. 114).

1320 роком, в Межигорськім збірнику 1333, 1340 і 1341. Я думаю, се вагання в даті походить звідти, що в оригіналі збірника не було дати зовсім; підозріваю, що для датовання послужив рік смерті Гедимина 1340 або 1341, а дата 1333 (властиво 6841) стала ся через помішання рахунків від сотворення світа і Христа: дати з обидвох сих рахунків приходять в першій частині, і кінцеві цифри в них однакові — 41. Проф. Дашкевич пробував виправді підперти дату 1333 р. иньшими вказівками (Замѣчання с. 57), але як я виказав то в своїй Історії Київщини, обидві наведені д. Дашкевичом звістки з датою 1333 р. мають в даті очевидні помилки.

Збірка русько-литовських літописей в XVII томі Полного Собрания не приносить до звісної вже традиції про окупацію Подніпровя Литвою нічого цінного. Оповідання про окупацію Мингайловичем сином Турова, Пинська, Мозира й Сіверщини (редакції середні й ширша) має дві версії: в одній зветь ся сей князь Скимунтом, в другій Шварном (Пол. собр. лѣт. т. XVII с. 232—3, 247—8, 302, 363—4, 428, 480—1). Оповідання про похід Гедимина в середніх редакціях (с. 258—260, 311—3, 371—3, 438, 491—3) мають тільки стилістичні та буквальні відміни. Один тільки Євреїнів кодекс про Ольгимунта додає: „сына Гольшина, великого князя Голшинского“.

3. Дмитро Дедько (до с. 20)

Особа і діяльність Дедька окружена неясностями і суперечностями.

Треба-б насамперед уставити властиву форму імени Dedko. Коли уважати на число звісток, то перевага буде по стороні форми Detko, бо крім двох грамот Юрия-Болеслава сюди ж очевидно веде форма Datko і форма Deshk угорської грамоти (читай Дечко—Децько, Детько, але не Дедко)¹⁾. Але за транскрипцію Dedko говорить те, що її маємо в листі самого Дедька: треба припускати, що його писар, хоч би може й не Русин, таки знав, як звучить імя його патрона. Коли прийняти, що в імени Dedko *d* було м'яке (дь), то се може обяснити вагання між Дедько і Детько. Чи було тут е тверде чи м'яке (ье) — цього вже нам ніхто не скаже. Довільно можемо вибрати *Дедько* чи *Дедько*; остатня форма остільки привабливіша, що давала б певне значінне: Дідько чи Дедько = Дядько; але ми так мало знаємо вокалізм галицьких діалектів тих часів, що в такі виводи тяжко пускати ся.

Звичайно в літературі толкують імя Дедька як „Дядько“, і вказують що в грамоті 1335 р. Юрий-Болеслав називає його Demetrio Datkone postro: тут, мовляв, Datko не імя, а титул: „Дмитро наш дядько“. Та

¹⁾ Кунік (в збірнику, як низше, с. 133) припускав, що се імя хибно відчитане — треба Dethk; можливо й се.

дядьком Юрія-Болеслава Дмитра, по моему, ніяк не можна вважати. Чи можливо, аби такий дядько, приведений Болеславом хіба з собою (бо нема ніякої вказівки на те, аби Болеслав прибув до Галичини таким малим, аж тут йому дядька приділено — див. III² с. 123) і посаджений на першій місці між боярами, міг і після революції бояр против Болеслава удержати ся на чолі боярської управи? А коли навіть припустити, що Дмитро був галицьким боярином — дядьком малого Юрія (хоч се буде дуже гіпотетично), що він потім відступив від свого вихованця й став на чолі революції против нього (також не дуже правдоподібна гіпотеза), то невже потім сам він ще називав себе „дядьком“ того в Галичині зненавидженого, ним самим підступно зрадженого князя? Вказують вправді на те, що назви „кормильця“, „дядька“ приростали. Але приростали вони до *истомства*; так маємо бояр Кормильчичів. Вказують ще Семена Дядьковича, але сей текст нічого не дає: „Левъ посла къ Юрію Семена своего дядьковича“ — Іпат. 612. Пор. іще Arch. Sang. I ч. 52.

Коли Дмитро і був княжим дядьком, то не Болеславовим, а хіба Андрієвим! Значить вираз *Datkone postro* не може нічого дати на potwierдження гадки, що се не імя, а титул, бо Дмитро не міг бути *datko postro* для Болеслава в такім значінню. Але „Дядько“ могло бути його прозвищем і без того, що він був доконче княжим дядьком. Проф. Линниченко справедливо зауважив, що в галицьких актах XIV—XV вв. не рідкі подібні імена: *Detco, Dzatco, Дядкович* — A. G. Z. II ч. 9, XI ч. 74, *Przegląd archeol.* I с. 72.

Були ще інші об'яснення: нпр. Лонгїнов толкував се прозвище як *Detko* = дїтський (Лонгїновъ Грамоты Юрія II с. 16). Але на се справедливо вказувано, що „дїтський“ занадто малий титул для такої визначної особи; зрештою що зрбити тоді з формою Дедко? Далі, толковано се як „дїдо“ — дїд або „дядько“ — вуй князя Юрія-Болеслава (Линниченко Крит. обзоръ с. 159). Але знову неправдоподібно, аби таке означення посвоячення з Юриєм задержало ся і задержане було Дмитром по смерті Юрія-Болеслава.

З передньої кар'єри Дмитра не знаємо нічого над те, що він був найповажнішим боярином за Юрія-Болеслава. Проф. Линниченко в своїм екскурсі про Дедька (Крит. обзоръ с. 158—168), подібно і Кунік (ор. с. с. 131—2) вважали Дедька прихильником Юрія-Болеслава, вірним йому до смерті. Але на се нема ніякої підстави: покликують ся на те, що Дмитро „й пізнійше тепло згадує“ про Болеслава, але стільки тої теплоти, що Дмитр каже про нього в своїй грамоті: *domini nostri felicis memorie ducis Rusie* — шаблонний канцелярійний вираз, що нічого не каже. А priori дуже неправдоподібно, щоб особ-

ливий прихильник Юрія-Болеслава зістав ся на чолі боярства по революції.

Ян з Чарнкова зве Дедька „перемисьльським воеводою“ — *quidam pessimus baro Datko nomine castrum Przemisl habens, i cї слова роблять трудність, бо нема причини припускати (як деякі роблять), що Дедько в 1340 р. був дійсно тільки перемисьльським воеводою, а старшиною цілої Галичини став пізнійше. Перший з бояр Юрія, міщений на його грамотах повище всіх воевод, з чого-б він став перемисьльським воеводою, і що за переворот зробив він, щоб по Казимировім походї забрати власть в свої руки? Зрештою і в його грамоті є досить виразний натяк, що він уже під час Казимирового походу займав своє чільне становище (*discordiam inter dominum Kazimirus... et nos*). Тай порівнянне оповідання Казимира з оповіданням Яна не лишає сумніву, що в часі нападу Казимира Дмитро уже був управителем цілої Галичини. Припускати, як то декотрі роблять (Линниченко Крит. обзорь с. 167), що в словах Яна треба розуміти походження Дедька з Перемишля, також трудно: слова Яна виразно кажуть, що в 1340 Дедько був воеводою в Перемишлі. Чи не лежить тут відгомін якоїсь битви під Перемишлем, де засїв був Дедько? На мій погляд се було-б найлекше об'ясненне.*

До річи сказати, ширша русько-литовська літопись записала нам традицію про якусь різню руських бояр під Перемишлем: вона каже, що під час польсько-литовських спорів в середині XV в. польські пани задумали вирізати литовських, закликавши до себе на зізд, „как вчинил(и) над пани рускими премисьльским, позвавши их до рады, і там порезали і Премисьль засели“ (*Pomniki do dziejów litewskich* с. 57). З звісних тепер кодексів рус.-литовської літописи читаєть ся се оповіданне тільки в однім кодексі Виховця, але Стрийковский каже, що читав се в 12 кодексах: *latopiszcze ruskie i litowskie wszystkie którychem dwanaście nato zgodzał, inaczey skutek tego sejmu opisiują sprosta tymi słowy i t. d.* — іде се оповіданне (II с. 233). Хронологічних вказівок ся традиція не має ніяких, може належати й до р. 1340 і до 1349. Скільки в ній історичного, се розумієть ся трудно сказати.

До Дедька ще прикладали Куїк (збірник, як низше, с. 133) Линниченко (ор. с. 165—6) дві грамоти 1385 р., де згадуєть ся село Деметровичі в Перемишльській землі *quae quondam Dessk*: вони звязують се з звісткою Яна, що Дедько був перемиським воеводою, а назву с. Дмитровичів з його імени. Але як сам Л. вказав, подібні імена були в Галичині не рідкі, тож і сей здогад про належність сих сїл Дедькови зістаєть зовсім гіпотетичним.

Взагалі по 1344 році (грамота Людовика) не маємо про Дедька ніяких звісток. На тій підставі, що в 1349 р. Казимир титулує себе володарем Руси, Кунік ставив згогад, що може саме в тім році вмер Дедько, і се дало Казимиру привід до такого титулювання — бо за жита Дедька не міг він себе так титуловати. Але се, очевидно, дуже слабка гіпотеза.

4. Література боротьби за Галицько-волинські землі.

Про спадщину Юрія-Болеслава й боротьбу за неї маємо досить численну й досить поважну літературу.

З давнішого належать сюди особливо Енгля *Geschichte der Ukraine*, Нарушевича *Historya narodu Polskiego*, Карамзіна *Исторія государства Россійскаго*, курси Зубрицького, Смірнова й Шараневича (див. т. III прим. 2), Стадніцького *Synowie Gedymina* т. II, Саго *Geschichte Polens*, т. II, Бельовського примітки в *Monumenta Pol.* II с. 621 і далі, Райфенкугля *Gründung der r.-kathol. Bistümer in der territ. Halicz und Wladimir* (розд. III).

Але не тільки сі, а й більше нові роботи як Антоновича *Очеркъ истории в. кн. Литовскаго* (1878), відповідні партії з курсів Іловайського (т. II, 1884), Андріяшева (*Очеркъ истории Волынской з., 1887*), в значній мірі стратили вже тепер значінне супроти новітньої літератури сеї справи, що розвиваєть ся з кінцем 1880-х рр. Вступ до сеї нової літератури роблять дві студії, що спеціальніше зачіпали становище Угорщини супроти Руси: Huber *Ludwig I von Ungarn und die ungarische Vassallenländer*, 1885 (*Archiv für öster. Geschichte*, т. 66) і Матіува *Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien*, 1886 (Справозданне II львів. гімназії). Сюди ж треба додати замітку Ан. Левіцького про Дубницьку хроніку — *Kilka przyczynków do dziejów Kazimierza W.* (*Kwart. histor.* 1889). Неопублікованим свого часу зівстав ся приладжений ще в 1880-х рр. пок. Куніком збірник статей і матеріалів про остатніх галицько-волинських князів, де сам Кунік приладив цікаву збірку матеріалів до галицько-волинських подій 1320—1350-х рр., з своїми замітками. Для того часу поява їх могла б бути дуже корисною; тепер вартість того всього пережила ся (я мав змогу познайомити ся з сею збіркою — все ще не вицупленою в світ, уже по виданню першого видання сього тому, і в надії що збірник може вийде незадовго, подаю свої замітки до деяких Кунікових заміток¹⁾).

¹⁾ Що до загального становища його завважу, що Кунік досить далеко йшов за польською традицією: він приймав, що в 1340 р. Казимир зайняв був Волинь (див. с. 123, де він говорить про другу окупацію Волини в 1349 р.), і що при умові 1340 р. Дедько признав дійсно якісь зверхні права Казимира (с. 120).

Безпосередно в боротьбу за Галичину-Волинь вийшла спеціальна (слаба зрештою) книжка К. Gorzycki Połączenie Rusi Czerwonej z Polską za Kazimierza W., Льв., 1889; на неї цінна в дечім рецензія Лісевича (Lisiewicz) в час. Przewodnik naukowy i literacki, 1890. Разом з нею явила ся далеко цінніша (при всій своїй неприємній публіцистичній закрасці, претенсійности й ріжних помилках) праця И. Філевича Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-володимірское наслідіе, Спб., 1890 (друкув. в Ж. М. Н. П. 1889—90 р.). Вона викликала кілька интересних рецензій: Лісевича в Przew. nauk. i liter. 1891, Чучинського в Kwart. histor. 1891, і взагалі збільшила інтерес до сеї справи. Проф. Линиченко під титулом Критическій обзоръ новѣйшей литературы по исторіи Гал. Руси (Ж. М. Н. П. 1891), розбираючи праці Гожицького й Філевича, висловив з тої нагоди свої гадки до ріжних звязаних з сим питань. Філевич порушив деякі спірні питання в своїй відповіді критикам: Къ вопросу о борьбѣ Польши и Литвы-Руси за галицко-владимірское наслідіе (Ж. М. Н. П. 1891). Деякі цінні спостереження висловив далі др. Прохаска в викликаній сею літературою статі W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W. (Kw. histor. 1892), де спеціально піднесено було становище Угорщини о сій боротьбі. Натомість замітки до сеї статі Анатолія Левіцького — Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza (Kwart. histor. 1895) не дали нічого интересного.

Дуже мало дала й книжка В. Мильковича Студия критични над исторією руско-польскою, ч. I, 1840—1887, Льв., 1893, так само курс исторії Волини П. Іванова, 1895, й Леонтовича Очерки (іде вповні за Філевічом). Короткий огляд боротьби за Галичину подав також Линиченко в книзі Черты изъ ист. сословія Гал. Руси, 1894. Самостійну критику теорій і джерел до першої фази боротьби дав Омелян Терлецький в старанній і цінній, хоч важко й трохи схолястично написаній статі Політичні події на Галицькій Русі в 1840 р. по смерті Болеслава-Юрія II (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, XII, 1896). В тім же році появилася маленька, але користна студія М. Довнар-Запольского Изъ исторіи литовско-польскої борьбы за Волинь — Договори 1366 г., К. 1896 (з Универс. Извѣст.). На тім урвали ся студії над сею справою, й за останні роки прибула тільки маленька замітка Прохаски Przyczynek do sprawy zajęcia Rusi przez Kazimierza W. (Kwartalnik Hist. 1904), навіяна працею Кутшеби про торговлю Кракова — про звістки в кореспонденції Вроцлава до акції Казимира на Русі, й зовсім безвартісна статейка Повра (Pór) Magyarruthén érintkezések a XIV-ik (Угорсько-руські відносини в XIV в.) (Századok, 1904), що виходить в своїх виводах з фальшивої дати смерті Юрія-Болеслава в 1339 р.,

і городить на тім дальші недорічності — про неї див. в Записках т. LXV. Сього застою треба дуже жалувати, бо хоч жвава виміна гадок в 1890-х рр. значно посунула справу наперед, одначе полишила невиясненим дуже й дуже богато, і властиво більше поставила питань, як їх розв'язала.

5. Угорський похід на Галичину 1340 р. (до с. 21).

Документ про похід Вілерма на Русь, досить тяжко стилізований, і з деякими похибками виданий, досі, як мині здасть ся, не був відповідно інтерпретований, і се давало привід до деяких хибних виводів. Тому вважаю потрібним ближше застановити ся над його змістом.

Документ сей, виданий в IV т. Codex-diplom. hungaricus andegavensis ч. 20, звучить в с'ім виданню так:

Nos comes Paulus iudex curie domini regis damus pro memoria, quod discussionem cause, quam inter Petrum filium Ladislai et Ladislaum filium Johannis de Rozgun actores — ab una, item Ladislaum filium Johannis de Sowar et Thomam filium Tyba — parte ab altera, iuxta continenciam priorum literarum nostrarum et capituli agriensis in quindenis beati Georgii martiris in facto possessionis, Wysno vocate, facere tenebamur. Quia predictus dominus noster rex prefatos Petrum filium Ladislai et Ladislaum filium Johannis de Rozgun in quadam expedicione regni nostri proficua in Ruteniam una cum Wyllermo palatino, sicut sibi dictum fuisset, profecta (очев. треба читати: profectos) fore denotans, per litteras suas ipsam causam ad quindenas residence exercitus sui precipiebat prorogari, ideo ob preceptum eiusdem domini regis ad quindenas dicti exercitus regii proxime movendi sub statu priori duximus prorogandum (Datum in Wyssegrad octavo die termini prenotati a. D. 1340).

Зміст документу, очевидно, такий: речинець процесу за село Wysno в королівськiм надворнiм судi був визначений на два тижнi по св. Юрi, себто на 7 мая. На сей речинець ставила ся одна сторона — Тома син Тиби, а друга — Петро й Володислав з Розгону не стали. Тома мабуть доневирав ся заочного рiшення, але приятелi не-присутних вистарали ся від короля відрочення, на тiй підставi, що Петро й Володислав пішли в похід на Русь з воєводою Вілермом. Король листом поручив двірському судi перенести речинець справи на два тижнi по поворотi війська з походу (ad quindenas residence exercitus), і судя 14 мая оголошує се відроченне своєю грамотою, в трохи зміненій формi (ad quindenas exercitus proxime movendi).

Попередні дослідки, що застановляли ся над сiм документом — др. Прохаска (W sprawie zajęcia с. 19—20) і д. Ом. Терлецький (Політичні події с. 12), инакше розуміючи текст, робили з сього доку-

менту хибні виводи: по перше — що король угорський сам ходив на Русь, по друге — що військо угорське рушило на Русь на самий термін справи — 7 мая. В дійсности на чолі похода стояв воєвода Вілерм, а не король, а похід мусів розпочати ся уже перед 7 мая.

6. Західні звістки про війну 1340 р. (до с. 22).

Іван Вінтертурський оповідає про сю кампанію так: rex Krakowie, cuius consors soror uxoris regis Ruthenorum fuerat, illuc cum exercitu properavit et immensam pecuniam ab eo relictam rapiens reversus est (вид. Vyss-a с. 165 — див. т. III Історії, вид. 2 прим. 15).

Іван Віктрингський: Rex Ruthenorum moritur et rex Cracoviae ratione consortis, que filia regis Livonie fuerat, terram apprehendere festinavit, et abductis inde spoliis pluribus, quibusdam civitatis depre-datis, ad propria est reversus (Böhmer Fontes rerum Germ. I. 438).

Франтішок Празький: terram Ruthenorum, quam pridem debellaverat (et devastaverat — додано в другій редакції) dux Poloniae propter ducem terrae praefatae, qui exstitit ei in linea consanguinitatis astrictus (Fontes rerum Austriac. I т. VIII с. 564, порів. т. III² прим. 20).

Всі три письменники писали в однім часі — в 1340-х рр., зовсім самостійно — див. про них Lorentz Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I с. 69, 254, 302. Порівнюючи їх звістки, бачимо, що найбільше з них говорять І. Віктрингський, найменше — І. Вінтертурський: у сього навіть ніякої війни ніби нема — Казимир несподіваним нападом тільки захопив скарби свого свояка і з тим вернув ся. Взагалі-ж звістки незвичайно близькі до себе, хоч позичування між ними не могло бути.

Завважу, що в літературі галицько-волинської справи звичайно користано з оповідання Івана Віктрингського не в первісній формі, а з пізнішої компіляції аноніма Леобенського, а оповідання Франтішка, хоч уведене в круг сих дослідів уже Райфенкуґлем (Gründung der gr.-k. Bisthümer), пізнішими дослідками було слущене з очей, і тільки Чучинський в своїй рецензії праці Філевіча на ново пригадав його.

В згаданім вище (невиданім) збірнику Кунік вказав ще на звістку молодшого сучасника Франтішка празького кононіка Бенеша з Вайтміля. Свою хроніку він розпочав перерібною, з деякими змінами й доповненнями, хроніки Франтішка (нове вид. в IV т. Scriptores rerum bohemicarum. Він записує тут: Kazymirus rex Poloniae habuit gwerram cum Ruthenis et Lytwanis infidelibus, qui venerant ad occupandum regnum et terras Poloniae. (Потім звістка: eodem anno dux Latwanorum accersiri fecerat ad se X sacerdotes et christianos plurimos, cupiens tandem christiana fide imbui; sui hoc considerantes ipsum ducem veneno intoxicarunt; Кунік хотів бачити тут звістку про Юрія-Боле-

слава і *Lytwanogum* поправити на *Ruthenogum*,¹ але зовсім не виключено, що тут Бенеш думав на Гедиміна, що теж умер в тім часі, хоч може помішав його смерть з отроєнням Болеслава).

7. Траска і Длугош про похід Казимира 1340 р.

Записка про походи Казимира в 1340 р. кінчить оден з кодексів Малопольської літописи, що з огляду на кінцеві слова: *Thrasca esiam fuit ibidem* від Бельовського дістав назву річника Траски. Кодекс сей був в уживанню Длугоша, як видко з його численних приписок, і ліг в основу Длугошевого оповідання (III с. 196—8). Окрім сього кодексу записка про походи Казимира на Русь одначе повторяеть ся і в кількох иньших кодексах Малопольської літописи — див. *Monumenta* III с. 199—200. Кінцеві слова *Thrasca esiam fuit ibidem* звучать так, ніби ми маємо тут автобіографічну замітку автора-самовидця¹), але характер оповідання рішучо тому противить ся: так загально не міг писати чоловік хоч трохи близше з фактами ознайомлений. Тут Казимир бере *castella et municiones aliquot*; Татари набігають незвістно куди; бють їх невідомо де і як, не кажучи вже про ті легендарні руські інсигнії, привезені зі Львова і зовсім не звісні Якови. Очевидно, оповідання писане пізнійше і то з далеких переказів. Подвійний похід Казимира треба уважати мабуть простим дублетом — контамінацією двох переказів про той сам, одинокий похід його 1340 р. В сучасній історіографії дуже скептичне становище зайняв супроти нього Філевіч, і його погляди прийняли Лісевіч, Милькович і Терлецький: всі вони відкидають звістку про два походи Казимира. Прохаска взагалі резігує з польських хронік для выяснення сих подій. Гожицький же тримаєть ся Траски, і Линиченко не відважаєть ся також вирікти ся його звістки про два походи.

Длугош, як сказано, опер ся на Трасці, але при тім ще своїм звичаєм значно розмалював його. Траска говорить в першім поході про Львів тільки, знає лише про спалення його й забрання клейнотів; у Длугоша Казимир бере в перший похід і Львів і Володимир, буде тут кам'яні замки, а у Львові осаджує свого старосту. В другім поході у Траски Казимир бере *aliquot castella*, Длугош же без церемоній бере від Яна имена міст, де Казимир побудував за свого життя кам'яні замки (с. 626), і вчисляє їх як міста забрані Казимиром в другім поході 1340 р., а кінчить своє оповідання таким категоричним фіналом: *(Russiam) sibi et regno Poloniae subiecit et illam in formam provinciae redactam regno Poloniae perpetuo applicat, incorporat, unit et annectit; nec ab illo tempore a regis et regni Poloniae subiectione et obedientia*

¹) Так се приймав ще недавно Кунік (ор. с. с. 142).

visa est descivisse, sed semper in illius fide, sincera integritate et devotione permansit.

Се оповідання Длугоша, неважаючи на всю його неправдивість, через пізніших компіляторів перейшло й до української історіографії. Так Густинська компіляція, за Кромером і Бельським, знову повторяє Длугошеве оповідання, а з слів Бельського, що руські землі (розумій — потім) були поділені на воєводства й повіти й були зрівняні в правах з польськими землями (вид. Туровського с. 392), робить уже таку звістку: „А потом сей Казимиръ кроль собравъ сеймъ (!), на немъ же Рускую землю на повѣты и воєводства раздѣли, и шляхту рускую единою волностю зъ полскими волностями совокупи и утверди“ (Філевіч, полінувавши ся заглянути до Бельського, за Стадніцким каже, що джерело сеї звістки невідоме — с. 58).

В підручниках легенда Траски-Длугоша задержала ся до сих часів; її критику, хоч не завжди щасливо переведену, треба признати другою заслугою праці Філевіча.

8. Здогади — що Казимиръ володів Русію ще перед 1349 р. (до с. 32).

З тих доказів які наводили ся на се, я спиною ся на двох, що можуть здавати ся серйознішими. На оден вказав Грінгаген, а недавно його виводи повторив Прохаска в згаданій статейці *Urywk i dziejów XIV wieku*. Мова йде про труднощі, які робить Казимир вроцлавським купцям в їх дорозі на Русь — скарги на се знаходимо в вроцлавських актах (*Kogn Breslauer Urkundenbuch I* с. 169, *Mosbach Przyczynki do dziejow polskich z archiwum m. Wroclawa* с. 79). Але труднощі вроцлавським купцям в їх подорожах на Русь Казимир міг робити й не володючи Русію, так що сї скарги не можуть зовсім служити доказом, що Казимир володів Русію перед 1349 р., виразних же вказівок на те, що Казимир володіє Русію, ми не знаходимо в сій вроцлавській кореспонденції аж до 1354 року. Більше загадкова иньша грамота, яку теж хотіли уживати на доказ залежності від Польщі цілої Галичини перед 1349 р. Вона надрукована в старім кодексі Догеля (*I* с. 5—6) і має дату *Puzdry 1346*. В ній ручителі короля чеського Яна й його синів маркграфу моравського Короля и Яна герцога Карянтії, в разі якого небудь конфлікту між підданими й землями згаданих володарів з одного боку, а підданими й землями Казимира й Болька ки. шведницького з другого, обов'язують ся ставити провинників до 14 днів *in castro Halicz*.

Полишаючи на боці, що така приналежність Галича до Казимира стояла-б в виразній суперечности з загальною сумою наших відомостей, визначенне на зїзд нашого Галича виглядає по просту неймовірно: чому аж сюди, так далеко мали тягти ся ті провинники з західних

границь Польщі? Се робить дату сього документу дуже й дуже підозрілою, і без перевірки її не можна уживати. Се справедливо відчув і сам Лісевич, вказуючи на сей документ — *Przewod. nauk. i liter.* 1891 с. 186. Правда Філевіч здогадував ся, що се „Галич угорський“, *Gacs* (Къ вопросу с. 338), але сей угорський Галич належить до сфери фантазії.

9. Джерела до кампанії 1351 року.

Головним джерелом для сього походу служить історія Людовика в т. зв. Дубницькій хроніці. Вона звісна в одному тільки кодексі з кінця XV в.; оригінальну частину її видрукував у перше Ендліхер в *Anzeigblatt für Wissenschaft und Kunst* 1826, т. 34, а в *Historiae hungaricae fontes domestici* т. III (1884) видана ціла хроніка (про походи Людовика на Русь див. тут ст. 160—6). На жаль, хоч обидва видання зроблені були з одного кодекса, вони значно різнять ся, і сі ріжниці нічим не умотивовані новішим видавцем. В науковий оборот увів се джерело вперше Губер в своїй статі *Ludwig I von Ungarn und d. Vassallenländer* (1885), потім опись походів на Русь передрукували Левіцкий (i. c.) і Линиченко (Крит. обзорь с. 453, в російськїм перекладі, але неповнім), з ріжними увагами. Історія походу 1351 р. описана в сїй хроніці самовидцем, на се всі годять ся; натомість історія походу 1352 р. не всюди докладна, так що автор, чи його кореспондент, уже, видно, сам в цілій справі не був самовидцем, а дещо описував з чужих оповідань (див. нижше с. 441). Гадка Філевіча (с. 95), що під р. 1351 і 1352 тут описано оден похід 1352 року, не має ніякої підстави: Філевіч відкидав похід Людовика 1351 р., не знаючи иньших джерел.

Оповідання сього літописця знаходять повне потвердження в панегіриках сучасного поета Петра Зухенвірта (*Peter Suchenwirts Werke herausg. von Primissier*, Відень, 1827), сюди належать його панегірики: перший (рядки 104—111), семий (р. 120—135), девятий (рр. 122—131, 136—142), десятый (р. 89—94), чотирнадцятий (р. 268—272.) Окрім того про перший похід каже *Chronicon Budense = Thurocz* с. 307 (II сар. XXIX), але очевидно навмисно представляє його в трох яскійшим світлі: Людовик попустошив край, а князя взяв у неволю, але пустив, коли той обіцяв йому послушність.

З польських джерел досить докладно оповідають про сю кампанію записки плоцькі — *Monum. Pol.* III с. 120; відти повторяють *Zdarzenia godne pamięci ib.* с. 310; на них же оперте оповідання Длугоша — III с. 240. Записуючи, що 21/VIII 1351 умер Болеслав плоцький під час польсько-угорського похода на Кейстута, плоцькі записки згадують про обіцянку Кейстута охрестити ся й його утечу — *et reges supra dicti* (замість Людовика тут названо Кароля угорського) *confusi redie-*

gunt. Літопись Меховського монастиря згадує тільки про похід Казимира — cum magna potencia processerat Lituoniam, sed infirmatus rediit, parum profecit (Monum. Pol. II с. 885). Lituoniam очевидно похибка, видавець в Monum. Germaniae поправляв на Lithuaniam, але з таким же правом можна-б поправлять й на Lubliniam (хоч хроністи пишуть звичайно все Lublin). Одноче можливо, що тут помилкою написав Ливонію сам літописець.

Крім того маємо дві угорські грамоти з того року. Особливо важна перша (Fejér IX, 2 I. с. 77), видана 16 серпня¹⁾ in descensu postro in regno Ruthenorum prope metas Volchynie habito; в ній Людовик на прохання Кейстута (amicus et proximus noster) дає пробачення одному утікачу. Грамота дана, як бачимо, по уложенню згоди, але перед учечю Кейстута. В другій грамоті згадується про відрочення одної судової розправи ad vigesimam secundam diem residence exercitus regii ad partes Lithuanorum moti; відповідно до того новий речинець визначено на 12 надоліста (secundo die festi beati Martini confessoris, sabbato scilicet — дійсно сей день припадав у суботу). З цього виходить, що угорське військо вернуло ся на Угорщину десь коло 20 жовтня.

До цього ж походу (але не вповні виключений і пізніший — 1352 р.) може належати згадка в грамоті з 25/IV 1352 (Fejér IX, 2 с. 138, повніший текст в Cod. Andegavensis V с. 576)²⁾, де Людовик згадує про заслуги двох Никлинів в поході, cum his temporibus non prolongatis, Christi nomine invocato, ad conterendam duriciem et pervicaciam cordis paganice gentis Lythuanorum a Christi fide scissorum in valido exercitu propria in persona accessimus. Так само до цього походу, але також і до походу 1352 р. може належати грамота в Codex Andegav. VI ч. 21, де Nicolaus filius comitis Laurencii видає квіт Izraeli judeo surprupensi на гроші позичені ним на різні потреби, між иньшим in serviciis domini nostri regis contra Lituanos.

Як бачимо, Людовиків похід на Русь 1351 р. обставлений джерелами так як рідко, й оповідання Дубницької хроніки, спеціально — її хронологія знаходить собі потвердження в різних, зовсім незалежних джерелах (особливо важні свідощтва Плоцьких записок і першої

¹⁾ В виданню стоїть secunda die festi... virginis: треба читати assumptionis b. Marie, і се вповні відповідає звістці Дубницької хроніки, що Людовик уложив згоду з Кейстутом в день Успенія.

²⁾ Прохаска, не помітивши, що маємо тут в обох виданнях ту саму грамоту, звязує одну з них (Cod. Andeg. V с. 576) з походом 1351 р., а другу (Fejér IX, 2 с. 138) — з походом 1352 р. (ор. с. с. 25—6).

Людвикової грамоти). Отже можна хіба дивувати ся, читаючи доводи Філевича що Людовик ходив на Русь лише раз, в 1352 р. Що правда, ми маємо кілька грамот з датами, що спротивляють ся хронології Дубницької хроніки — нпр. грамота в збірці Fejér IX, 2, с. 73, з датою *Budae in vigilia festi natiuitatis b. Johannis bapstisthae (23/VI)*, і декотрі менше певні — в старших виданнях (їх згадує Ендіхер при своїм виданню). Але супроти інших згідних свідощів тут треба підозрівати помилку, або толкувати, як Губер (ор. с. с. 11), що *Actum* і *Datum* не завжди сходять ся на угорських грамотах.

Додам іще, що згадка одної пізнійшої генеалогії про місце смерти Болеслава Ваньковича, учасника походу 1351 р. (*Rodowód księząt polskich — Мопиш Пол.* т. III с. 284 — те саме джерело, що дає й місце смерти Юрія-Болеслава). Воно кидає світло на арену цього походу: *Bolkonem, qui occisus est in Myelnik*. Це потверджує здогад, що похід був звернений на Берестейсько-дорогичинську землю, як то зрештою видно і з напрямку похода. При тім видно з цього, що польсько-угорське військо не стало на границі, як виходило б з угорського оповідання, а вийшло в середину землі. Про неволю Любарта див. ще прим. 11 — звістку Матвія Найбургського, й акт перемиря 1352 р.

10. Угорсько-польський похід 1352 р.

Головним джерелом і для походу 1352 р. служить нам Дубницька хроніка; її оповідання положив я в основу представлення цього походу в тексті. Справедливо одначе завважено вже попередніми дослідниками, що оповідання її про поворот Людовика на Угорщину писане вже не очевидцем, а на підставі чужих оповідань, з других рук. Коли звернемо одначе увагу на докладність оповідання про самий похід, то найбільше правдоподібним виводом буде, що або сам автор оповідання або його кореспондент брав участь в поході, але вертав ся не з королем, а з військом, і тому в оповіданню про поворот Людовика закрали ся різкі помилки в означенню міст, через котрі Людовик ішов і в датах. Але з винятком тих покручених назв, і се оповідання так докладне, багате й правдиве, що варте всякого довіря. Зрештою оповідання хроніки знаходить собі потвердження і в інших джерелах. Так про штурм Белза оповідає з аналогічними подробицями недавно видана грамота Людовика з 28/XII 1352 — надання одному з учасників кампанії Новаку сину Петровому (опубліковане в *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, т. VII вип. 3, 1905 — *Iz arkiva za Zeljeznom ч. 12*, про нього замітки мої в *Записках Н. тов. ім. Ш. LXXIII* с. 158). Король згадує тут: *cum nos pridem quoddam castrum Belz nominatum, in regno Rusie habitum, in quo quidem Lituani cum Ruthenis nostris infidelibus in contumeliam nostri*

culminis conuenerant, cum valido nostro exercitu obsedissemus, predictus Novak armis succinctus, ad fossatum predicti castelli (in quo fluviorum cursus congrirans, ipsum castellum ambiebat) festinatis passibus properando, subiectis ipsius fossati insilit undis et ad menia predicti castelli perveniens, actus militares, ut miles agilis, strennue dimicando peregit; sub quo castello nobis intuentibus letali vulnere exstitit sauciatus. Рідко коли оповідання може знайти собі таке близьке потвердження в сучаснім документі. Далі згадує про облогу Белза звістний уже нам Зухенвірт (див. прим. 9). Хронологію походу потверджує ще грамота Людовика з 7/III, 1352 р., дана in Bardfa — в Бардуеві, на руській границі (по словам Дубницької хроніки Людовик прибув до Сяноку 12/III). Нарешті досить правдоподібно поправляє Губер (ор. с. с. 14) дату: in Welk in dominica ramis palmarum a. D. 1352 — на in Belz (Fejér IX, 2 с. 152).

З польських грамот знаємо, що при кінці січня Казимир був в Сяноку (грамоти в Kodex diplom. Polski I ч. 117, Akta grodz. i ziem. VIII ч. 1, з датою die conuersionis s. Pauli — 25/I): очевидно тут чекав він приходу Людовика. Звістка про спустошення Татарами й Русинами Галичини потверджується запискою т. зв. Генриха Ребдорфського — див. про неї зараз нижче.

Супроти того всього абсолютно незрозумілим стає згодом декотрих дослідників (Линиченко Крит. обзорь с. 468), що се оповідання Дубницької хроніки належить не до 1352, а до 1377 р.! Так само довільний иньший здогад того ж Линиченка, що той белзький воєвода Drozge — то Юрий Наримунтович (ib.).

Що до оповідання про поворот короля то воно певне очевидних помилок і баламуцтв в іменах місць. Король з під Белза приходить на другий день під Lodomeriam, де не міг знайти ніяких запасів, бо все попустили Татари й Литва, відти in Londniam, де його прийняли з честію, але лишати ся там було небезпечно з огляду на Татар, що зібрали ся там. Далі villa Pridiproch, fluvium Tartarorum Olth, fl. Ethel, хутор Dobrauhwzca, alpes Ruthenorum, fl. Zereth, Мункач. Рушив король з під Белза десь 1 цвітня, 5 був уже в Мункачу, проблудивши 4 дні в Карпатах. Що при такім датованню не може бути мови, аби Людовик ішов на Володимир і потім на Серет, се справедливо зауважив уже Ан. Левіцький (Кв. hist. 1889 с. 212—2). Але на пункті хронології сеї Людовикової подорожі автор і сам собі виразно противить ся, так що його дат не можна брати серіозно: у нього 4 цвітня Людовик приходить над р. Olth, і потім іще йде досить довго до Карпатів, 4 дні ходить в горах і приходить 6 цвітня в Мункач! Поділяючи отже на боці сю хронологію, треба піднести иньші обстави-

ни, що виключають можливість думати про Володимир і Серет: Людовик пустив ся на впростоць до дому, тільки з 40 особами; в таких обставинах для нього і небезпечно було заїздити під Володимир, і певне навіть в гадку се не прийшло-б. Він мусів їхати найкоротшою дорогою з під Белза на Мукачів, отже на верхній Стрий і на Верецький прохід, імена ж місць покрутив чи той коресподент літописця, що оповідав йому про сю дорогу, чи сам він. Відгадувати, як то робив Ан. Левіцький, які місця означають в дійсности подані ним імена, здаєть ся мнї річею безнадійною і безхосенною. Досить того, що поданий літописцем образ ми можемо узяти як загальну ілюстрацію Львівської землі в 1352 р.

II. Татарські справи 1352 р. (до с. 38).

Так званий Генрих з Ребдорфа (інакше Генрих Німий — про нього Lorenz Deutschlands Geschichtsquellen I, с. 146) оповідає під р. 1352: *mense martii Tartari et Ruteni pagani cum multis legionibus armatorum contra regem Cracovie intrant Poloniam et unam civitatem vicerunt et terram et homines devastant, tandem armatorum multi sunt occisi et reversi sunt ad terram suam.* — Böhmer Fontes rerum germanicarum IV с. 539. Хоч тут, як бачимо, місце ближше не означене, але хронологія дозволяє звести се з звістками Дубницької хроніки про Татар в Галичині в марті-цвітні. У нього сучасника — в продовженню хроніки Матвія Найбургського (давніше званого Альбертом Штрасбургським) єсть також записка під р. 1352, без близького часу, але за те з докладнішими вказівками на місце татарської війни: *rex Lytovie cum auxilio Tartarorum, cum exercitu innumerabili per Russyam, quam quasi destruxit, transiens animo Cracoviam destruendi, cum rehauisset fratrem suum captivum dudum et cum omnes vicine terre ad eius resistenciam properarent, recessit in Prussiam, in perfidia perseverans* — Böhmer Fontes IV с. 284 (про саму хроніку див. Lorenz op. с. с. 36). Тут, очевидно, іде мова про увільнення Кей-стугом Любарта з неволі, що мало місце в попереднім, 1351 р., і сей факт літописець легко міг помішати з спустошеннями 1352 р. Очевидно, іде тут мова про спустошення Галицької Русі.

Під тимже 1352 р. оповідає Фльорентинець Віляні про боротьбу угорського короля з Татарами (кн. 2 гд. 72 — виданне Gerardi-Dragomani, 1844, Фльоренція). Але як справедливо зауважено, його оповідання — і се, і пізніше, під р. 1354, повні очевидних побільшень і помилок; очевидно опирають ся вони на якихось далеких поголосах. В 1352 р., ранню весною, по його словам¹⁾, угорський король поси-

¹⁾ Він каже, що звістка про сей похід прийшла до Флоренції в цвітні.

мав 40 тис. угорських вояків в поміч своєму васалеви — *re di Proslavia infedele* до війни з Татарами; *di Proslavia* Карамзін (IV пр. 253), а новіше Губер (ор. с. с. 17) розуміли про Браслав, але се не можливо, як вказав уже Стадніцький (*Synowie I*, с. 167). Я думаю, що в основі сеї звістки лежить поголоска про похід угорського короля під Белз весною 1352 р. і *re di Proslavia* означає Казимира, хоч низше й відрізняєть ся від *re d' Arrolonia*, себ то польського короля.

Додам, що десь в червні того року Людовик доносив папі про якісь свої пляни боротьби з Татарами й „иньшими невірними“. Папа супротив того відступив йому десятину церковних доходів на чотири роки й надав права на всі землі, які він би здобув „з рук схизматиків і невірних“ — *Theiner Monum. Hungariae I* ч. 1269 (с. 815) і *Fejér IX*, 2 с. 169. Виглядають сі панські булі так, як би Людовик писав про Татар, а папа звертав його увагу на схизматиків. Чи не було се заохотою Людовику, аби далі вів боротьбу за Руські землі?

12. Перемирна грамота Казимира і литовських князів (до с. 39).

Крайній термін для означення часу грамоти дають імена учасників — мазовецьких князів: згаданий в ній князь Казимир мазовецький (брат Юрія-Болеслава) умер в падолисті 1355 р. (*Balzer Genealogia Piastow* с. 462 — 3). З другого боку згадки про неволю Любарта й утечу Кейстута не дозволяють класти грамоти перед 1351 р. Отже вагання можливо тільки в границях сих років 1354—1355. Уже Каро на сій підставі датував грамоту 1352 роком. З пізнійших дослідників Антонович виправді датував її 1347 р. (Монографія с. 128), і сю дату повторив Карський (див. низше), але взагалі новішими часами в датованню сеї грамоти вагали ся головно між 1351 і 1352 р. тільки: перший рік приймали Линниченко (Крит. обзорь с. 466), Милькович (с. 40), другий Філевіч (Борьба с. 241), Прохаска (*W sprawie* с. 27), Іванів (с. 241), Куйк (збірник с. 160); тільки Андріашів посував дату аж до р. 1354 (с. 215), а видавці. Палеограф. снимків (Пташицький і Соболевський) відсунули до р. 1350.

По моему р. 1351 не можна прийняти. Полишаю на боці вже те, що між утечею Кейстута, яка стала ся коло 20 серпня, і Покровою, що виступає початком перемиря в грамоті, Казимиру в 1351 р. досить трудно було навязати зносини з литовськими князями й привести до перемиря. Але от що головно спротивляєть ся даті 1351 р.: в тім році, як то бачимо з переговорів Кейстута з Людовиком (в Дубницькій хроніці), Татари були союзникам Польщі, у всякім разі — ворогами литовських князів, а в перемирній грамоті вони виступають уже по

стороні Литви¹⁾. Супроти того грамота мусить належати або 1352-му або й ще пізнійшим рокам. За 1352-им р. промовляє та обставина, що тут утеча Кейстута трактується як ще не передавнаєна справа. Та й обставини — похід Казимира в серпні 1352 р., вповні тому відповідають. Ся подробиця, що перемире в грамоті визначається від Покрови до Купала і від Купала на два роки, вказує що уложено воно було десь незадовго перед Покровою

Видана була ся грамота багато разів, у перше у Стрончинського *Wzogy pism dawnych*, 1839. Звичайно цитується ся видання в Актах Західної Росії I ч. 1 Новійше й більш наукове видання зроблене Карским в Древностях археографической комиссии московскаго археол. общества т. I с. 543, 1899. Нарешті факсиміле видано в Палеографических снимках русских грамот преимущественно XIV вѣка, вид. петерб. археол. институтом, 1903, ч. 46. Оригінал в варшавськїм Головнїм архівї.

13. Юрий Наримунтович і Юрий Холмський (до с. 46)

Що до кн. Юрія, згаданого в Яновїм оповиданнї, то перед Зубрицьким його мали за Наримунтовича, як і треба. Зубрицький, опираючи ся на холмськїй записи 1376 р., признав його Юриєм Даниловичом, внуком Мстислава Даниловича, автором холмськїої записи 1376 р., князем холмськїо-белзькїм (III с. 267). Стадїцький, бажаючи помирити сей здогад про Юрія Даниловича з звїстками про Юрія Наримунтовича, виставив гіпотезу про двох Юриїв князїв холмськїо-белзькїх—Наримунтовича й Даниловича: під час походу 1366 р. Казимир зїставив Белз за Юриєм Наримунтовичом, а Холм відібрав від нього й дав Юрію Даниловичу. На поперте сеї штучної гіпотези Стадїцький доводив, що Ян відріжняє двох Юриїв, так само як і польско-литовська умова 1366 р. (*Synowie Gedymina* I с. 13 і далї). В дійсности одначе Ян зовсїм не дає підстави відрізняти Юрія кн. белзького й Юрія кн. холмського: навпаки він очевидно говорить про ту саму особу. А що князем белзькїм був Юрий Наримунтович (він виступає між волинськими князями уже в умові 1352 р.), се не підлягає сумнїву супроти звїстки Германа Вартберге; по його словам в 1377 р. князем белзькїм був *Georgius filius Narmanten*. Щож до двох Юриїв умови 1366 в.: „с князем с Юриєм і с другим Юриєм“, то тут очевидно говорить ся про Юрія Наримунтовича і Юрія Кориятовича; сей тому й стоїть поруч із Олександром Кориятовичом.

Безпідставність гіпотези Стадїцького справедливо виказав уже Ржежабек (Цїї II, с. 136—141, 195—208), але він заразом добачив

¹⁾ Андрияшів і за ним Іванів підносили ще, що грамота мусїла бути уложена по смерті Болеслава Ваньковича, що вмор 1351 р., під час того походу. Але з тексту грамоти такої вказівки не можна витягнути.

і в тім Юрию Даниловичу холмської записи 1376 року¹⁾ Юрія Наримунтовича, а саму запись признав фальсифікатом. Так далеко йти одначе нема потреби, тим більше, що приходить ся робити для такого вивода досить ризикове припущення, що автор фальсифікату не знав навіть, як звав ся батько кн. Юрія на імя (християнське імя Наримунта було не Данило, а Гліб).

Поки не буде вказано певніших доказів против автентичности записи 1376 р. (Ржежабкові аргументи на се не вистають), ми можемо припускати, що в 3-ій чверті XIV в. дійсно були князі Холмські, які сиділи в Холмщині, але Холмщиною не володіли, а Холмськими тоді були тільки по фамілії (звідки така фамілія походила, того не беруть виводити). Подібний здогад висловив уже Лонгінов в своїй статі Грамоты малорусскаго князя Юрія II и вкладная запись кн. Юрія Даниловича холмскаго, 1887.

14. Трактати 1366 р. (до с. 46—8).

Трактат загальний бува звисний з виїмків поданих Нарушевичом з латинського перекладу (Hist. nar. Polskiego вид. Туровського V с. 272—4) і з реґести в описи коронного архива Кромера (Inventarium privilegiorum in archivo regni, 1862 с. 371—2). Аж в 1890 р. видав Чучинський копію його з тек Нарушевича, переписану латинськими буквами — Kwart. histor. 1890, III. З того видання передрукували текст трактату Милькович (ор. с. дод. IX) і Довнар-Запольський (Изъ исторіи литов.-польской борьбы). Окрім сеї копії є ще латинський переклад (з котрого цитував Нарушевич), але досі не виданий. Ориґінал мав бути при кінці XVIII в. в короннім архиві, і ще на початку XIX в. бачив його Чацкий (Нарушевич с. 273, Даниловича Scarbiec с. 210). Тепер він не звисний. Опублікована копія має деякі писарські помилки, але не будить ніяких підозрінь.

Умова з Любартом опублікована в 1887 р., в I т. Archiwum Sapuzzków, з ориґіналу паперового, з краківського архиву Чорторійських; факсімїле видано в Палеограф. снимках рус. грамоть, ч. 8. Підозріння вона в нікім не будила й не будить, натомість Філевіч, виходячи від сеї грамоти, пробував був довести, що грамота загальна противить ся їй: що се фальсифікат (с. 104—8). Се була одна з найгрубших помилок — яких взагалі чимало в праці Ф., і вона стріла односторонній протест в науці. Його аргументи були збиті Чучинським в його рецензії (Kw. hist. 1891 с. 177), Линиченком (Крит. обзор с. 470—2), вкінці Довнаром-Запольським в спеціальній статі (Изъ исторіи лит.-польской борьбы за Волинь. Договори 1366 г., 1896). Філевіч

¹⁾ Про неї див. т. III² с. 109—110.

в своїй відповіді (Къ вопросу с. 341) виправді пробував повторити, в обережнішій формі, свої аргументи, але вони не мали ніякого впливу. Навіть проф. Леонтович (Очерки изъ истории лит.-рус. права с. 209—212), що взагалі йде вповні за працею свого колеги, тут не прийняв його аргументів, ще й зробив йому незаслужений комплімент, що він, „яко серіозний учений“, вирік ся свого погляду.

Як уже сказано, обидві умови не мають дат. Що вони близькі часом одна до одної, се ясно видно з порівняння їх змісту: умова з Любартом служить очевидним доповненням до загальної умови. Дату 1366 р. викомбінував уже Нарушевич, на підставі порівняння загальної грамоти з оповіданням Длугоша, і дійсно се дата єдино можлива, з тих причин:

Грамота ся показує своїм змістом, що була наслідком великого воєнного успіху Польщі. Трудно припустити, аби такий успіх був промовчаний в польських джерелах (у Яна), отже грамоту сю треба звязувати з одним із звістних нам успішних походів Польщі—рр. 1349, 1366, 1377.

До р. 1377 її не можна привязувати, бо укладає умову Казимир, названий так по імені в загальній умові, а і в Любартовій титулований польським королем. Рокови 1349 противлять ся такі факти: Ольгерд і иньші учасники згадують в трактаті про своїх синів; в умові не фігурують зовсім Татари, що були таким важним чинником в 1349 і дальших роках.

Вкінці рішають близькі подібности загальної умови з оповіданням Яна про р. 1366: Белз і Холм признають ся за Казимиром, Юрий Наримунтович і Олександр Кориятович виступають як васалі Казимира. (З Олександром разом виступає й Кориятович Юрий, що мабуть разом із братом мав бути управителем Володимирської чи иньшої землі). Супроти сього всього не може бути сумнівів, що маємо умови звязані безпосередно з походом 1366 р., і то — судячи по великим уступкам, які в них роблять литовські князі — зараз по поході, під депресією від нього.

Я спинаю ся над сею хронологією ближше, тому що окрім заміток до Любартової умови в Archiw. Sang. с. 152, що не вичерпували справи, пізнійші дослідники не застановляли ся на сім питанню, а тільки покликували ся один на одного — Філевіч с. 105, Линниченко с. 470, Д.-Запольскій с. 4 (Милькович, Леонтович, Івалів зовсім не застановляють ся над сям).

Далі треба зазначити, що сепаратна умова Любарта мусіла бути уложена де що пізнійше по загальній умові (відносини сих двох умов і їх згідність, особливо на пункті територіальних справ виказав особливо повно Д.-Запольскій в згаданій статі). Але ніщо не вказує на те, аби

дівив їх значнійший час. Сепаратна умова була, очевидно, уложена перед святом св. Дмитра, 26 жовтня (оляна годъ минеть Дмитриевъ день). Ми бачили Казимира в Опатові, мабуть як вертав ся з походу, 17/X 1366. Ніщо не противить ся припущенню, що перед тим, десь в середніх днях жовтня 1366 р. уложив він свою угоду з Любартом, а перед тим — впр. в вересні або в остатніх днях серпня — загальну умову з литовськими князями.

Загальна угода була вічною згодою, як сказано в тексті. Против сього аргументує широко Леонтович, І. с., але його аргументація виглядає просто на непорозумінне супроти виразних слів умови. Що до сепаратної умови, то тут єсть непевність, а власне в словах: „а кто пойдет на мене, королеви помагати мнѣ на моѣ неприятелѣ безо всякое хитрости и льсти, а мнѣ королеви помагати, оляна¹⁾ годъ минеть — Дмитриевъ день“. Звичайно се розуміють так, що тут означаєть ся речинець, до якого укладаєть ся перемирє: на оден рік від св. Дмитра. Але можна толкувати й инакше: від коли умова вйде в силу, себ то від Дмитрова дня („годъ“ значить також і речинець).

До часів безпосердно по кампанії 1366 р. по всякій правдоподібности належить лист Кейстута й Любарта до громади м. Торуня, звісний досі тільки в виривках (Срезневській памятки древ. письма² с. 191, оригінал тепер невідомо де) і досі не датований ближше. Торуняне просять позволення їздити через Бересте до Луцька в торговельних справах, і Кейстут з Любартом дають їм свєбідну дорогу на Дорогичин, Мельник і Бересте до Луцька. Очевидно, Володимир тоді не належав до литовських князів, бо нема про нього згадки.

15. Грамота Людовика про Любартові заходи в Галичині (до с. 52).

Видавець, др. Прохаска кладе сей лист „на другу половину 1376 р.“, звязуючи його з оповіданням Яна про напад Литви на Сендомирщину. Але при тім він зауважив трудність таку, що тоді Людовик був на Угорщині, а Єлисавета в Польщі, тим часом як з документа виходить противне, отже здогадуєть ся, що в копії є помилка, й треба читати навпаки — що Людовик обіцяє привести військо з Угорщини, а Єлисавета з Польщі. Але така поправка річ небезпечна, а й потреби в ній нема, бо здогади дра Прохаски зовсім довільні, і виведена ним дата здаєть ся мині хибною.

Не може бути сумніву, що грамота ся звернена кудись на Галицьку Русь — *alios cives nobiles Russie* очевидно може означати

¹⁾ Я читаю се як одно слово: оляна, звичайно читають єсібно: оль на годъ.

тільки міщан з Галицької Русі (можливо — і з Холмсько-белзької землею разом, але тільки вкупі з Галичиною). Зрештою такі слова як *sicuti semper fideles reperiti fuistis* на аресу Волинян звучали б хіба як глузування. Можливо, що грамота ся була адресована до Львовян, як припускає д. Прохаска, хоч на се не маємо ближших вказівок; але у всякім разі се були Галичане. Від р. 1372 до 1379 правив в Галичині вповні самостійно, принаймні фактично, Володислав Опольський. Чи правдоподібно, аби грамота видана під час його управи й адресована до підвласних йому міщан так вповні ігнорувала особу сього *dominus et haeres Russiae*, „господаря й самодержця“, як се робить наша грамота? Я думаю, супроти сього час від осени 1372 і до початку 1379 р. для сеї грамоти вповні виключений, і властиво зістаєть ся тільки час між смертю Казимира й іменованнем Володислава, падоліст 1370 — жовтень 1372, та час між уступленнем Володислава й смертю Єлисавети, січень 1379 — грудень 1381 р.

Така ситуація, що Людовик був у Польщі, а Єлисавета на Угорщині мала місце три рази: в першій половині 1376 р., в середині 1377 і в осени 1381 р. (див. документи з цих часів в *Kodex dupl. Pol.*, *Kodex Maior. I і III*). Супроти сказаного вище, два перші моменти здають ся мало правдоподібними, зістаєть ся третій — але тоді Єлисавета стояла над могилою. Одначе з грамоти не конче виходить так, що Людовик був тоді в Польщі, а Єлисавета на Угорщині. Ці стилізація також вповні можлива в таких обставинах, коли й Людовик і Єлисавета були або в Польщі або на Угорщині, а такі моменти знаємо зимою 1370/1 р. і в серпні 1375 — коли вони обоє були в Польщі, і Кошицький з'їзд 1373 р. та час від зими 1379/80 р. і до приїзду короля до Польщі в осени 1381 р. — тоді вони були обоє в Угорщині, скільки знаємо. Отже властиво маємо вибрати між зимою 1370/1 р. і рр. 1379—80. Вибір тут не легкий. Поголоска про смерть Людовика нпр. скорше-б могла вказувати на часи перед його смертю, але інші обставини вказують скорше на час безпосередно по р. 1370 і на мій погляд перешляють вагу рішучо на користь зими 1370/1 р.

Насамперед по кампанії 1377 в. Любарту не до Галичини було — скорше мав би на оці утрачені волинські землі. Заходи коло Галичини, змагання прихилити до себе галицьких міщан відповідають скорше обставинам безпосередно по успіхах 1370 р. на Волини. А вже рішучо вказує на се, по моему, кінцева ф'раза: *et certa iura, consuetudines et veteres gratias clemencius conservemus*, бо про потвердження прав і привілеїв галицьких міст король міг говорити в перших початках свого пановання над Русію, але яке-б значінне мала ся ф'раза в устах Людовика в 1379—80 рр. ?

16. Кампанія 1377 р.

Джерела: Ян — Monum. Pol. h. II с. 678—9, Rocznik Kujawski — ib. III с. 212, Герман з Вартберге — Scr. r. pruss. II с. 114—5. Всі отці оповідання доповнюють одно друге. Про саму війну дають деякі подробиці Ян і Герман. Ян каже про облогу Белза й Холма, у Германа Людовик облягає Белз, а тим часом його війська беруть duo alia castra Ruthenogum—оден можна уважати за Холм, другий мабуть треба признати якимсь Любартовим замком. По сім Любарт і якийсь Koddere filius Algarden (Коригаїло? Корибут? чи може Кориятович?) добровільно, з жінками й дітьми своїми віддали ся на ласку короля й зложили йому присягу вірности. Про покору Любарта каже й річн. Малопольський, докладніше вичисляючи відібрані від Юрія замки — Белз, Холм, Грабовець, Городно й Всеволож. Ся звістка інтересна, бо показує виразно, що до Юрія належала не тільки Белзька, а й Холмська земля, і обидві були забрані Людовиком.

Що Кейстут був посередником, виходило-б з отсих слів Яна: *ibi-que cum castrenses* (в Белзі), *licet sit castrum firmissimum et (in-)expugnabile, tamen spe defensionis frustrati* (додати essent і положити протинок, опущений видавцем, — через те й виходить неясність), — *Keystatho de Troky duce Litwonorum mediante, Georgius castrum Belz g. Ludovico praesentavit.*

Длугош, опираючи ся на Яні й річн. Куявським, доповняє їх оповідання деякими подробицями: Людовик іде *per alpes Sapocenses*, облога Холма триває тиждень, між учасниками походу вичисляють ся деякі поіменно. Трудно розрізнити тут власні додатки Длугоша від того, що міг би він зачерпнути з якогось нам незвісного джерела. Робить він зрештою й виразну помилку: каже, що Людовик віддав Белз назад Юрію Наримувичу.

Хронологію походу дають грамоти, видані під Белзом — *Kodex Maior. III ч. 893—4.* Штрельке, в примітці до Германа (с. 114), пробував викомбінувати час походу з дат угорських грамот і казує на грамоту з 14/VIII in Clusvar, але сю дату приходить ся відкинути.

Що Белзько-Холмська земля була віддана Володиславу Опольському, показують звістки про його надання тут в рр. 1377—9 (див. Baliński і Lipiński *Starożytna Polska II с. 835*). Потверджує се й звістка Яна про угорських старост 1382 р.: між городами, обсадженими ними, бачимо й забрані в 1377 р. замки Городло, Кремінець, Одесько, Лопатин.

17. Роман Бряньський (до с. 66).

Сей Роман згадуєть ся з своїм титулом у перше в 1375 р., разом з иньшим Романом кн. новосильським, в поході в. кн. московського

Дмитра на Твер — Воскр. II с. 22 (Роман Михайлович дьбрянський). Перед тим в перемирній грамоті Ольгерда з Дмитром московським, уложеній десь коло 1371 р., між союзниками московського князя виступає й „князь великий Романъ“, без титула (Собрание госуд. I с. 52). Зотов (ор. с. с. 97) уважає його сим Романом Михайловичом брянським, тим часом як Соловйов уважає його князем рязанським (I с. 966), а Іловайський (Сочиненія I с. 110), простуючи, що такого не було, вважає його князем новосильським, згаданим в иньшій умові, 1402 р. (Собрание I с. 66—7, пор. вище с. 62). Зотов аргументує титулом великого князя; се дійсно аргумент, хоч і не дуже сильний: вправді титул вел. князя тоді уживав ся широко, але таки дуже неправдоподібно, щоб умова назвала новосильського князя великим. А що між тодішніми князями тяжко дошукати ся иньшого відповіднішого Романа, то таки ще найскорше сю згадку треба прикласти до Романа Михайловича. Титул великого князя в такім разі вказував би, що сей князь не був заводи тільки титулярним; але чи мав він якісь значніші землі в тім часі, в р. 1370—1, того не можна знати.

Можливо, що в Брянську сей Роман сидів іще перед Ольгердовим походом 1356 р., бо з тих часів (від смерті Гліба Святославича, 1340) про брянський стіл не маємо звісток. Тяжше вже припустити, що по окупації 1357/8 рр. Брянськ відібрано від Ольгерда — хіба він сам наслідком якоїсь комбінації віддав Брянськ Роману? Квашнін-Самарін (По поводу Любецкого синодика — Чтения моск. 1873, IV с. 219—220) нпр. здогадуєть ся, що Роман був перед тим князем чернігівським, але Ольгерд перевів його до Брянська, а Чернігів віддав сину — Дмитру. Зотов (с. 219) думає, що Роман міг дістати Брянськ назад від литовських князів по повороті Дмитра Ольгердовича з Москви в 1388 р., а Чернігів в 1393 р., по відібранню його від Корибута: тому, мовляв, Роман і зветь ся князем брянським і чернігівським перед смертю. А Леонтович (Очерки с. 171) навіть твердить, покликуючись на IV Новг., що Роман правив Брянськом як намістник Витовта в р. 1402, себто вже по своїй смерті! Покидаючи на боці сю недорічність, як бачимо, й иньші гадки все будуть гіпотезами, для яких джерела не дають властиво ніякої підстави.

У всякім разі під час перемир'я 1371/2 рр. Роман не був уже князем брянським, бо в тій же грамоті згадуєть ся уже „князь Дмитрій брянський“ — Ольгердович. Коли не перед тим, то по тім невдовзі мусів Роман стратити й Чернігів, де засів иньший Ольгердович. Взагалі Роман сходить на безземельного або дуже малоземельного службового князя; в сій ролі він виступає в Смоленську яко намістник з руки Витовта, і в такій ролі наложив він головою: Юрий смоленський, здо-

бувши в 1401 р. Смоленськ, убив його тут. Давнійша русько-литовська літопись, і Софійська й Супрасльська, оповідаючи про сей епізод, звать Романа князем брянським, Тверський збірник — князем чернигівським і навіть великим (князя великого Романа черниговського)-див. Ученія зап. П отд. с. 43, Пол. собр. V с. 252, Супрасльская рукопись с. 136, Тверская лѣт. с. 471. Любецький синодик записує його так: „вел. князя Романа Михайловича чер(ниговскаго) убыенного от князя Юрія смоленского“.

18. Литовські князі в Сіверщині (до с. 68).

Звістки про сіверських князів литовської династії так скуні, що навіть в найголовніших питаннях про них висловляли ся суперечні погляди. Полишаю на боці маловажне для нас генеалогічне питання — хто був старший, Дмитро Ольгердович чи Дмитро Корибут (я вважаю старшим Дмитра Ольгердовича, з огляду на генеалогічні записки Воскр. I с. 255, 4 Новг. с. 72, 1 Соф. с. 236, Тверської лѣт. с. 626, а сьому не противить ся й та обставина, що він дістав Брянськ, а Корибут Чернигів: Брянськ був волостію реальнішою, хоч історичне першенство було по стороні Чернигова). Важніше для нас питання, що теж зістаєть ся не ясним: які кождий з них мав волости на сій тоці не могли з'орієнтувати ся й найбільш авторитетні дослідники.

Так Стадніцький думав, що Корибут (він уважав його старшим від Дмитра) держав Брянськ і Новгород, а Дмитро Ольгердович — Трубчевськ; в дальшій результаті з того виходить у нього, що сі обидва Ольгердовичі емігрували до Москви (Врасіа Jagiełły с. 41—2, 110). Антонович уважав Дмитра Ольгердовича старшим, а володіннями його — Чернигів і Трубчевськ; Корибута мав він також за князя брянського й новгородського (Моногр. с. 115). Вольф був поставив під сумнівом князюванне Дмитра Ольгердовича в Чернигові в своїй першій праці (Ród Gedymina с. 91—2), але в новійшій (Kniaziowie litewsko-ruscy с. 336—8) уважає Дмитра князем Брянська, Трубчевська й Чернигова, так що Корибуту (його він уважає молодшим) зівстав ся тільки Новгород. Аж недавніми часами, в однім часі дали справедливе поясненне сеї справи Леонтович (Очерки с. 157—8) і особливо Зотов (с. 137—146), що ширше й докладніше застановив ся над сею справою¹⁾. Вони виказали зовсім основно, що Корибут був князем чернигівським і новгородським, а Дмитро Старший — брянським і трубчевським.

¹⁾ Йому безперечно належить і першенство, бо праця його предложена була ще р. 1884 і вийшла 1893 року. Леонтович в своїй книжці, виданій в 1894 р., не покликуєть ся ніде на працю Зотова, але аргументація його так подібна, що насуваєть ся думка — чи не користав Леонтович з праці Зотова й тільки забув зацитувати.

Се дійсно мабуть так. Насамперед — що Корибут володів Новгородом сіверським, се не підлягає сумніву: маємо кілька грамот його з рр. 1386—1388, де він і сам себе зве *Demetrius alias Koributh dux Litwanie, dominus et heres Novogrodek*, князь Дмитрій ивъмъ именовъ Корибут, князь новгородський и сіверський — *Codex epist. Vitoldi* ч. 29, *Собрание грамотъ Вильна и Трок I* ч. 1, *Działyński Zbiór praw litewskich* с. 2, *Archiwum Sanguszków I* ч. 9 і 10¹⁾.

Далі треба сконстатувати, що Дмитро Ольгердович князь брянський, згаданий в перемирній грамоті р. 1371 (*Собр. госуд. грам. I* с. 52) і потім в повісті про битву з Мамаєм (*Воскр. II* с. 36), не Корибут, а одна особа з князем Дмитром Ольгердовичом трубчевським, що під час походу московського війська на Сіверщину піддає Москві Трубчевськ і переходить до Москви (*Воскр. II* с. 34). Сей Дмитро Ольгердович, перейшовши до Москви в 1379 р., дістав там в державу Переяслав суздальський, брав разом з братом Андрієм участь в битві з Мамаєм 1380 р. і аж в р. 1388 вернув ся назад на Литву. Маємо його грамоту з кінця 1388 р., писану, очевидно, зараз по повороті, де він уневажнює свою присягу, зложену в кн. московському, й обіцяє служити Ягайлу: „коли ся воротимъ, сложивъ той слюбъ, тогда хочемъ кголовати королеви“—Срезневский *Свѣдѣнія о малоизв. пам. ч. LIII*, *Собрание грамотъ Вильны ч. 3*. Тим часом Дмитро-Корибут перед тим, в рр. 1386—8 видав кілька присяжних грамот Ягайлу, і в них нема ніякого натяку на те, щоб він колись емігрував до Москви; очевидно, в тих літах він був в в. кн. Литовськїм, і до нього не можна прикладати звісток про того Дмитра Ольгердовича-емігранта (як то робив Стадніцький). Звістка про смерть Дмитра кн. брянського в битві на Ворсклі 1399 р. також, очевидно, належить до Дмитра Ольгердовича Старшого, бо Корибут жив іше в р. 1404 і згадується в тїм році під тим іменем в літописних компіляціях — *Полное собр. лѣтон. IV* с. 107, *V* с. 253.

Отже Дмитро Старший мав Брянськ і Трубчевськ, Корибут — Новгород. Се певно. Лишається тільки розібрати справу з Черниговом. Вона опирається на Любецький синодик. В нїм маємо дві записки: „вел. князя Дмитрія черниговского) и брата его князя Йоанна—вел.

1) Зотов (с. 143—4) поставив був такий принцип, що до Корибута належать грамоти, де згадується Корибут або Корибут-Дмитро, а де просто Дмитро — ті належать до Дмитра Старшого. Сей вивід однакє логічно не оправданий, скорсїшній, і сам Зотов не дотримує його, бо зачислив між Корибутові документи оден з іменем Дмитра (під ч. 5), невпевний що до своєї приналежности — а також і що до своєї автентичности.

князя Іоана Скіргалай" і „князя Дмитрія Ольгердовича и княгиню его Анну и сыновъ ихъ князя Михаила, князя Іоанна“. По всякій правдоподібності тут маємо ми двох осібних князів, то значить Дмитра-Корибута й Дмитра Старшого (повторень в Синодику не сконстатовано, а й ріжниця в титулі: „князь великий“ і просто „князь“ за сею гадкою промовляє, хоч титулованне великих князів в Синодику не всюди переведене й видержане одностайно).

Вибір рішає така обставина, піднесена особливо Леонтовичом: генеалогія литовських князів в Воскресенській літ. (I с. 255) у „Дмитрея Трубецького“ Ольгердовича вказує сина Михайла (пор. генеалогію у Временнику моск. общ. ист. и древностей X с. 138, 223), інші генеалогії двох синів — Михайла й Івана (Временник с. 82), і від Михайла ведуть рід князі Трубецькі. Річ не дуже певна, чи кн. Трубецькі пішли дійсно від Дмитра Ольгердовича: вони могли бути звязані з ним на тій підставі, що Дмитро Старший, в звістці про його приїзд до Москви, зветь ся князем трубецьким. Але досить того, що генеалогіи, привязуючи до нього рід князів Трубецьких, мали на гадці Дмитра Старшого і його синів Михайла й Івана. Тим часом як раз синів Михайла й Івана, як ми бачили, має Дмитро безтитульний, з чого-б виходило, що друга записка Синодика про Дмитра належить до Корибута, і значить — він був князем чернігівським. Як бачимо, вивід логічно правильний, але опертий на комбінації джерел не дуже певних, тому й приналежність Чернигова Корибуту лишається тільки правдоподібною.

Що до Стародуба, то в Любецькім синодику читаємо: „князя Патрікія Давидовича стародубскаго пріємшаго аггелскій образъ и княгиню его Сяку, сына ихъ князя Іоанна“. В Гедиминовій династії знаємо Патрікія Наримунтовича, що виступає в Новгороді Великім в рр. 1383—6 як князь, і потім знову з'являється там в р. 1397 (1 Новг. с. 381, 382, 4 Новг. с. 90—1, 93, 102). Його батько Наримунт мав християнське імя Гліба (1 Новг. с. 331), отже Патрікія Давидович зновні відповідав би Патрікію Наримунтовичу (бо Гліб він же й Давид, як Борис другим іменем Роман). Про князюванне сього Патрікія в Стародубі безпосередніх вказівок нема, але що в 1380-х рр. був в Стародубі князь з литовської династії, на се маємо вказівку в двірських рахунках Ягайла: в 1388 р., як раз в тім часі, коли Патрікія полишив уже Новгород, був у нього в гостях *dux Starodubski — Rationes curiae Vlad. Jagiellonis* с. 76, під днем 30/VIII; що в той день у короля були *duces Lytvanorum et Rutheni*, двічі згадно під тим же днем. Ще виразнійшу вказівку дають звістки про його сина Олександра; так записка використана Карамзіним каже, що 1397 р. в січні

приїздив до Москви „князь Александр Патрикіевич Стародубскій“ (Карамзін V пр. 254), отже син Патрикія, що звав ся по батьковій волості Стародубським. Він згадуєть ся потім з тим же титулом не раз — в. р. 1398—1403, в Литві й Московщині: Raszynski — Codex dipl. Litwy с. 256 (пор. Codex ep. Vitoldi с. 179), Акты зап. Рос. I с. 28, Пол. еобр. лѣт. IV с. 106, V с. 252, VI с. 132, Воскр. II с. 75—6, пор. I с. 238, Codex epist. Vitoldi ч. 352 і 362); про нього будемо говорити ще низше. Батько й син виступають разом під р. 1408: разом з Свйтригайлом тоді приїхали до Москви „князь Патректій звенигородскій і князь Александръ звенигородскій, ис Путивля князь Федоръ Александровичъ“, і з ними, між иньшими боярами, також бояре стародубські — Воскр. II с. 82. Не може бути сумніву, що маємо тут Патрикія і Олександра стародубських, але чому вони звуть ся тут князями звенигородськими, се зістаєть ся досі не выясненим зовсім. Генеалогія кн. Голициних толкує, що вони звали ся так від Звенигорода на Дністрі (!) (Древняя рос. вивлѣнка IV с. 164—7), а Зотов додає ще здогад, що сей Звенигород дістав Патрикія мабуть від Витовта (!) по відїзді з Новгорода (с. 127), але се все, розумієть ся, чисті неможливости. Вже скорше можна-б думати на Звенигород московський — чи не держав його якийсь час Патрикія від московського князя? Але таких вказівок не маємо.

Той князь Федор Александрович з Путивля, що в зацитованій московській записці виступає разом з Патрикієм і Олександром, міг би виглядати на Олександрового сина, тим більше що в сусідстві — в Путивлю сидів Патрикіїв син Федір; але се чиста гіпотеза, яку висловляю тільки до річи. Натомість Василь Патрикіевич рильський не підлягає сумнівам: його з сям титулом згадують оповідання 4 Новгородської й Никонівської компіляції про битву на Ворсклі, де він наложив головою. Він зветь ся тут „Теодоръ Патракіевич князь рильскій“ (Пол. собр. IV с. 104, Никон. III с. 174), тим часом як у иньших версіях сього оповідання він зветь ся князем волинським (велинскій) (Воскр. II 73, і Соф. 251), або навіть „волоським“ (Давн. рус.-лит. лѣтос. — Уч. зап. с. 43).

Що до иньших князів, то нпр. русько-лит. лѣтос. ширших редакцій каже, що Чернигів мав кн. Константин Ольгердович (кодекс Евреїнова: „Konstantyn uděl icho Czernihow a Czartoryiesk — Пол. собр. XVII с. 377 і 501). Переважна більшість істориків ігнорує зовсім сю звістку, тільки Смолька (Kejstat і Jagiełło с. 9) пробував її реабілітувати. Вольф (Ród Gedymina с. 82, 87, 95, Książowie с. 18, 337) тільки реєструє сю звістку, ані боронячи, ані збиваючи. Леонтович (Очерки

с. 135 — 6) пробував довести, що се не Чернигів, а Чернихів на Волини. Я думаю, що автор сей звістки розумів в кождім разі Чернигів (Леонтович безпотрібно транскрибує се на Чернихів), але весь сей генеалогічний екскурс літописи має такий пізно легендарний характер, стільки містить баламуцтв, що й сей звістки про Чернигів не можна брати як серйозну джерелову звістку.

Далі Леонтович на підставі наведеної вище (с. 452—3) записки Любецького синодика, де згадані разом Дмитро (Корибут) і Скригайло, висловив здогад, чи Скригайло не був князем чернігівським якийсь час разом з Корибутом? На потвердження він вказує на грамоту в Актах Южн. и Зап. Р. I ч. 2; але грамота ся властиво нічого не в силі довести — дуже добре могла вона бути видана Скригайлом і тоді, як він сидів у Києві. Зотов (с. 147) виставив аналогічний здогад про Михайла Євнутевича, теж записаного в Любецькім синодику — що він мусів мати якусь волость в Сіверщині, але і се також лише здогад.

19. Оповідання русько-литовської літописи про окупацію Поділя Ольгердом (до с. 79-81)

Тенденційність сього оповідання і його недокладности старав ся вказати особливо Дашкевич (Замітки с. 75—6). Але з піднесених ним закидів властиво тільки оден зовсім певний: що Київщина була забрана Витовтом по поході на Поділе, а не перед ним; все иньше — або тільки одностороннє освітленнє фактів, або такі річи, де занадто мало знаємо, аби закидати помилку авторови (як в справі заставу Поділя). Навики пророблена Дашкевичом аналіза показує, що при дрібних недокладностях, зовсім природних в оповіданню писанім кількадесять лїт по подїях, в оповіданню літописи значнійших помилок або умисних перекручень не можна вказати, отже в головній основі воно варто довіря. Так напр. коли літопись каже, що на Поділю перед Корятовичами не було ні одного города „ні деревом рубленого ані каменем будованого“, то тут, очевидно, треба розуміти укріплення, городи-замки. Істнованнє дани (дарунків від часу до часу) Татарам не противить ся словом літописи, що Корятовичі перестали платити баскакам такі податки, які побирали вони давнійше від атаманів. Слова, що ті татарські князі були „отчичами і дідичами“ Подільської землі має тільки підчеркнути, що побивши тих князів, Ольгерд здобув зверхні права на Поділе, й т. п.

Дашкевич хотів противставити (Замітки с. 77—9) сьому оповіданню оповідання Кромєра (вид Туровського с. 738), прийняте потім Тунманом і Шлецером, і оборонюване новітніми часами уже Бруном (Черноморьє I с. 171—2). Кромєр каже що татарських царів побив і Поділе прилучив не в. князь Ольгерд, а Витовтів воєвода Ольгерд.

Але як справедливо вже замітив Молчановський (ор. с. с. 176—9), Кромерове оповідання, очевидно, оперте на тім же оповіданню русько-литовської літописи, тільки Кромер зле зрозумів його й поплутав, і з того тільки й вийшов „Витовтів воевода Ольгерд“. Гадаю Дашкевича не знайшла собі прихильників в літературі. Переглянувши тексти середніх редакцій літописи, зібрані в XVII т. Пол. собр. лѣтоп., я міг прослідити, як зявила ся та Кромерова версія. Оповідання про похід Ольгерда на Татар і окупацію Поділя в ліпше захованих версіях має характер вповні осібною епізода (так в Супрасл. і Уваров., в групі Румянцев. і подібних — Археол. і Патр., і Евреїнівським. Але в деяких кодексах воно, йдучи по оповіданню про зїзд Витовта з в. кн. Василем, приросло до нього і в звязку з тим потерпіло стилістичні зміни і таким чином в деяких версіях другої (і ширшої) редакції особа Витовта помішалася з особою Ольгерда. І так в кодексі Красінських читаємо: коли палъ князь вѣликий Витовтъ поехалъ з Литвы до великого Луцка, а князь вѣликий ¹⁾ Ольгирдъ пошолъ в полѣ з литовським войском и побилъ Татаровъ“.... (с. 170); теж саме в код. Ольшівським (с. 453), а в код. Рачинського вже просто: „Коли князь Витовт пошол у поле з литовським войском и побил Татар“ (с. 327), а в код. Биховця навпаки: Федора Коріатовича наганяє Ольгерд (с. 497). Версію де Ольгерд іде за часів Витовта обробив потім і спопуляризував Кромер, зробивши з Ольгерда Витовтового воеводу. Отже опера вона на чистім непорозумінню.

Зовсім відкинути оповідання русько-литовської літописи, як видумане безпідставно, пробував др. Прохаска в статі: *Podole lennem Kotohu*, 1895, але зовсім голословно. Сказане вище, думаю, увільняє мене від потреби аргументів против такого способу трактовання сього оповідання. Про саму сю статю Прохаски див. с. 90.

20. Ханський ярлик на руські землі, виданий в. князям литовським (до с. 86—7).

Факт видання такого ярлика, дуже інтересний і важний, яюсь досі не мав щастя в історіографії. Старші письменники його бодай згадували, новійші або ігнорують або відкидають, як дурну вигадку, не давши собі труда ближше приглянути ся йому. Нпр. проф. Антонович починає сі грамоти, проф. В. Буданов збуває їх згїрними епітетами як вигадки (передмови до Архива Югозап. Россіи ч. VII т. I с. 59, т. II с. 13). Проф. Вагалій (Очерки изъ исторіи колонизації степной окраины Моск. госуд. с. 68) трактує менше згїрдно, але так як би навіть не бачив сам сього документу. Проф. Смірнов у своїй поваж-

¹⁾ Слово „великий“ пропущено в Патріарш.

ній праці про Кримське ханство (с. 240), поламівуючи з Сестренцевичом і уважаючи неправдоподібним існування такої Хаджі-гераєвої грамоти, очевидно, зовсім не підозривав існування Менглі-гераєвих грамот і видання Хаджі-гераєвого ярлика, про який говорив перед століттям Сестренцевич. В своїй історії Київщини (с. 496—7) я вказував на значінне сих грамот для історії татарської зверхности в українських землях, але то їм також нічого не помогло.

Сестренцевич в своїй *Histoire du royaume de la Chersonèse Taurique* (1800 і друге вид. 1824, російське вид. 1806) згадав про грамоту Хаджі-герає на руські землі видану в 1461 р. (II с. 207); в російським виданню він додає, що бачив сю грамоту в 1772 р. в бібліотеці Залуских. Ледво чи був се оригінал. Правдоподібно, була се грамота аналогічна з виданою у Голембіовського (z tek krolewskich, як він каже), в *Dzieje Polski za Jagiellonów*— III с. 230. Виданий у нього переклад має дату 22/IX. 867 гіджри, 1471 від Христа, але ці роки не сходять ся, бо рік гіджри відповідає 1462/3 від Христа, а в 1471 році Хаджі-герає не було на світі. 1462/3 рік — як бачимо, дата близька до поданої Сестренцевичом, і сама по собі зовсім можлива.

Але сама грамота дуже підозріла. Не кажучи вже про страшені покручення імен, самий зміст грамоти такий хаотичний, неясний і покручений, що тільки знаючи ширші тексти Менглі-герає, можна відповідно собі порозуміти сю ніби Хаджі-гераєву грамоту. Такі слова: *tych zamków z rany, z boiarami przed tym bratu naszemu kniaziewi Witultowi, a teraz takie bratu naszemu Zygmontowi będą służyć i bratu naszemu Kazimierzowi*, зовсім недорічні; хиба б припустити, що тут списувано з старшої грамоти, адресованої іще Жигимонту Кейстутовичу! Приданне Новгороду в сій грамоті також ні прийняте ні прилатане. Взагалі ся грамота виглядає так, як би була сфабрикована на взір пізнійших, Менглі-гераєвих або якихось інших грамот.

Я думаю, ми взагалі мусимо виходити від пізнійших грамот Менглі-герає, перехованих в Литовській Метриці, що до своєї автентичности не підозрілих. В тексті я навів уривок з одної з них, де Менглі-герає переказує історію сих грамот (видана у Пулаского з варшавської копії Литовської Метрики — *Stosunki z Mendli Girejem* ч. 78). З цього оповідання виходить, що грамоти в. кн. литовським на руські землі видали: 1) Тохтамыш, 2) Хаджі-герає — з нагоди якогось близше не названого посольства, 3) Нур-девет по проголошенню його ханом, коли до нього приїздили Ян Кучукович і Івашенцо, 4) сам Менглі-герає, коли до нього, скоро по смерті його батька, були прислані в посольстві троцький воєвода (в нижшій грамоті — маршалок) Богдан Андрушкович й Івашенцо (в грамоті тут єсть прогалина, але

ниже названі сі обидва послы). Окрім того маємо ще 5) пізнійшу грамоту Менґлі-ґерая того ж роду, видану ним в 1507 р., з нагоди посольства Юрія Зеновиевича й Якуба Івашенцовича (з сеї уривки подав я в тексті).

Що до історії тих грамот, та сама стилізація Менґлі-ґераєвого оповідання, де він відкликаєть ся до тих грамот в архіві в. кн. Литовського), виключає гадку про фантазію або обманство. Крім того ми можемо сконтролювати його слова іменами послів. Вони вірні: посольства сі в джерелах не записані, але такі люде дійсно були в тім часі: Ян Кучукович звісний нам на дворі Казимира (був двірським маршалком в р. 1473—8); Богдан Андрушкович Сакович, маршалок 70-х рр. (1473), був пізнійше воєводою троцьким (згадуєть ся з сим титулом під р. 1486); Івашенцо — київський боярин з 2-ої пол. XV в.; його син Якуб звісний як посол в орду 1507 р. (див. Wolff с. 53. 175, Boniesck sub voce, Pulaski 298).

Отже оповіданню Менґлі-ґерая не маємо ніякої причини не вірити, а мусимо постарати ся можливо докладно його зрозуміти й вияснити через порівнянне з йогож згадками в иньших грамотах та иньшими матеріалами.

В иньших грамотах він згадує про попередні ярлики коротше, і ніби инакше. І так у грамоті Менґлі-ґерая з 1507 р., друкованій у Пулаского під ч. 88 з варшавської копії Литовської Метрики, грамоти дають *caręwу otęc y діado, predkowie іęho*; так стоїть воно і в „оригінальній“ книзі литовської Метрики (але ся оригінальна книга — також копія списана при кінці XVI в. — див. Пташицького Описаніє Литовської Метрики 1887 с. 82). Там стоїть: „што царевн отецъ и дядо предъкове его „(Записи VII л. 29 verso). Се звучить так, як би говорило ся про Менґлі-ґераєвого діда, Хаджі-ґераєвого батька. Знов же в ярлику Менґлі-ґерая на руські землі 1507 р., в виданню його з оригінала Литовської Метрики в Актах Зап. Росції читаємо: „великіи цари дяды (примітка: „т. е. дѣды“) наши и великій царь Ачъжигирей отецъ нашъ“, и так само нижше: „великіи цари дяды наши и великій царь отецъ нашъ“. В виданню Пулаского, зробленім з варшавської копії Лит. Метрики тогож ярлика читаєть ся воно так: *welikiј car діadia nasz y welikiј car Aczгireу otęc nasz*, і нижше: *welikiј car діadia nasz y weliki car otęc nasz*. Така ріжниця змусила мене і тут звернути ся до оригіналу Литовської Метрики. Виявило ся, що лекція Пулаского добра, тільки транскрипція лиха; в оригіналі стоїть: „велики(й) цар дядя нашъ“, і так само нижше: „ино што велики(й) цар дядя нашъ“ (Литовська Метрика Записи кн. VII л. 39). Така лекція — „дядя“ задає трудности: ми не знаємо зовсім такого „дяді“

Менглі-герая, що судячи по місці — перед Хаджі-гераєм — мав би бути його старшим братом. Що правда, в тім Хаджі-гераєвім ярлику, друкованім у Голембіовського, дійсно говорять ся про Хаджі-гераєвого старшого брата: *co przed tem brat nasz starszy na koniu polnym do w. kniazia Witolda do Litwy w gościne przyjeżdżał..*; отже се вповні потверджувало б ту згадку про „дядю“. Але як я вже сказав, сей Хаджі-гераїв ярлик так підозріло виглядає, що трудно ним що небудь підперти. Ціла історія може мати ще иньше объясненне.

Ми маємо кілька копій Менглі-гераєвої грамоти поза Литовською Метрикою. Одна опублікована у Голембіовського з датою 878 р. гіджри, 1472 від Христа, также з якихось *tek królewskich*, друга в Acta Tomisiana (I дод. 9), з датою 913 гіджри — 1507 р. від Христа, з рукописей Курніцької бібліотеки, без всяких ближших пояснень (судячи по мові й правописи — копія не пізнійша XVI в.). Перша з них має ріжні непевности, друга виглядає на скорочений і самостійний переклад звістної нам з Лит. Метрики грамоти 1507 р. Про се буду ще низше говорити, на разі піднесу тільки, що обидві (а властиво важна для нас та копія Томіціан) замість „дяді“ говорять про „старшого брата“ Менглі-герая, себ то про Нур-девлета: *iak za prodkow naszym pred thym otec nasz Adzigierey czar i brat nasz starszy polnym koniem do w. kn. Witulta do Litwy w goszcine pojezdził..* (в копії Голембіовського: *przodkowie nasi — wielki car brat nasz i wielki car Vdzigierej oscies nasz*). Чи „дядя“ або „дядо“ не знашов ся в перекладах Литовської Метрики наслідком хибного перекладу татарського оригіналу, а копія Томіціанів не віддала його слів вірнійше? Се толкованне набирає тим більшої правдоподібности, що Менглі-герай, вчисляючи давнійші ярлики, не згадує нічого про грамоту свого стрія, Хаджі-гераєвого брата, а говорить натомість про Нур-девлета. Що правда Нур-девлет до Витовтових часів не належав, як виходило б з перекладів Менглі-гераєвого ярлика 1507 р., і свій ярлик виставив іще будши ханом, перед утечею на Литву. Але можливо, що сї слова про утечу на Литву за Витовта належать тільки то Хаджі-герая, і тільки через незручність перекладчиків пристали до обох.

Отже поки що на певнійше можна приймати грамоти на руські землі тільки тих чотирех ханів: Тохтамиша, Хаджі-герая, Нур-девлета й Менглі-герая. Тохтамишової грамоти ми не маємо. Вона мусіла бути видана по звісім нам його ярлику, бо в тім ярлику Тохтамиш ще не вирікаєть ся з своїх прав на руські землі. І коли правдиві слова Менглі-герая, що в тім ярлику Тохтамиша був і Смоленськ, то се само вказувало б на остатні роки XIV в.

Хаджі-гераїв ярлик ніби маємо (в вид. Голембіовського), але він

дуже непевний. Коли моє трактування Менґлі-ґераєвого „дяді“ як помилки оправдане, то се б рішучо довело фальсифікацію сього Хаджі-ґераєвого ярлика, бо в такому разі „старший брат“ Хаджі-ґерає в нім згаданий, був би тільки льогічним (але хибним) виводом з Менґлі-ґераєвого „дяді“, що сам з'явив ся наслідком помилки.

Зводячи до купи слова Менґлі-ґерає з ріжних грамот, виходило б, що Хаджі-ґераєвих грамот було кілька: одна була дана Витовту, друга Жигимонту Кейстувовичу, а можливо, що була дана якась і Казимиру — може таки в 1460-х рр., як датували ся ті ріжні відписи Хаджі-ґераєвої грамоти (звістка Сестренцовича і копія Голембіовського).

Нур-девлетової грамоти не маємо. На ханстві він сидів так коротко, що се само докладно означає її час: рр. 1466—8.

Потім Менґлі-ґерай, як він каже — скоро по смерті батька, значить перед своїм ув'язненням, отже десь в кінці 1460-х, або на початку 1470-х рр., видав також ярлик, і в нім окрім згаданих в попередніх грамотах земель, „надав“ Литві також Рязань, Переяслав (рязанський), Одоїв, Новгород, Псков. Се був час, коли литовська політика дійсно інтересувала ся деякими з сих земель, нпр. Новгородом.

Як я вже згадував, ми маємо копію Менґлі-ґераєвого ярлика виданого у Голембіовського з датою 878 р. (що відповідає 1473/4 р. по Христі, отже в даті також мала недокладність). Грамота ся видана з нагоди нїби посольства панів названих тут так: pan Bohdan Fedorowicz a marszałek pan Iwasko Soskowicz. Таких панів не могли попередні дослідники відшукати¹⁾, і не диво: се маршалок Богдан Сакович і пан Івашенцо Івашкович, як виходило б з порівняння з иньшими грамотами Менґлі-ґерає. Таке покручення будить сильні підозріння против автентичности й сього ярлика. Вже можна лєкше дарувати йому деякі баламуцтва й крайні покручення імен, що могли стати ся при перекладі або спорочуванню ориґінала.

Пеза тим маємо ярлик 1507 р. — одинокий знові автентичний і розмірно ще досить добре відданий текст. Маємо його в трох версіях, як уже знаємо: з „оригіналу Лит. Метрики, з варшавської її копії (ся отже самостійного значіння не має) і нарешті — польський переклад в Acta Tomisiana (I дод. 9) — скорочений і в іменах дуже баламутний, але очевидно — самостійний, так що при реставрації ориґіналу помітувати ним не можна. Завважу, що з ними виразно споріднені ярлики „з королівських тел“, друковані у Голембіовського (нпр. роіпnum kopіem зам. потним конем).

¹⁾ Див. у Пулаского с. 6; се не перешкодило самому Пуласкому прийняти два посольства до Менґлі-ґерає — Богдана Федоровича й Івашка Сосковича, а „дещо пізнійше“ — Богдана Андрушковича й Івашенца.

Що до самого змісту ярликів, чи властиво одинакого певного ярлика 1507 р., то насамперед мушу піднести, що він передає в. кн. Литовському право не на всі землі старої Руської держави, як то часом толкують, а тільки на ті, які до в. кн. Литовського належали або на які воно мало претензії. З виїмком Новгороду і Пскова, всі ці землі дійсно були колись під зверхністю Орди, так що передача на них прав кримськими ханами, що уважали себе спадкоємцями Орди, зовсім не були так „негідно притязательною“, як декому здавало ся. Я не вважав би потрібним відкидати й слова Менґлі-герая, що ці ярлики видавали ся на жаданне самого литовського правительства (бодай часами). Не треба забувати, що в кінці XV в. і початках XVI в. пам'ять про силу й владу Орди була досить сьвіжа, татарський престиж ще жив; треба поглянути тільки напр., як скромно, навіть сервілістично поводить ся такий в. кн. Іван з тим же Менґлі-гераям! Тому такі ханські ярлики, супроти конкуренції в руських землях Литви й Москви, в очах литовських політиків могли бути зовсім не такими по-рожніми, як здають ся сучасним дослідникам.

21. Володислав Опольський.

Про Володислава опольського спеціальні статі: Szaraniewicz Rządu Władysława Opolczyka na Rusi — Biblioteka Ossolińskich т. IV (1864); E. Breiter Władysław książę Opol; Львів, 1889; Линиченка Критическій обзоръ нов. литературы по ист. Галицкой Руси — статья III присвячена спеціально Владиславу в формі рецензії праці Брайтера (Ж. М. Н. П. 1891, VII).

Що до володіння Володислава в Галичині, погляди істориків були часто суперечні або неясні. Зубрицький в своїй Хроніці м. Львова (с. 41) уважав наданне Руси 1372 р. prawem niepodlegly własności, і в своїй пізнійшій праці: Анонимъ Гнезненскій (1855 р. с. 27 і 28) називає Володислава „незалежним володарем“ Руси. Против такого погляду, взагалі розповсюдженого тоді, виступив Стадніцький і опираючи ся на звістній нам грамоті Людовика 1372 р. доводив, що Володислав був тільки управителем Руси (Synowie II с. 61, 1853). Теж саме, на підставі тоїж грамоти доводив Вагилевич в своїм екскурсі про Володислава Опольського — Akta g. i z. III с. 56—7. Іншими аргументами пробував підцурти сей погляд Стуницький в своїй розвідці про галицькі монети (див. низше) с. 115 і далі. Але вже Шараневич (Історія с. 214—5, Rządu с. 266—8) підніс неясність в становищу Володислава, хоч і не постарав ся сеї справи ближше вяснити. Пізнійші дослідники також полишали сю точку невьясненою.

Поминаючи загальнійші курси, і в спеціальних монографіях ми досі стрічаємо сю неясність. Нпр. Брайтер, признаючи, що Володислав

володів Русию *jure ducali*, заразом називає його „*namiestnikiem, gubernatorem, wielkorządcą*“ й порівнює його становище на Русі з становищем королеви Єлисавети в Польщі (с. 53—4). Линиченко, рецензуючи книжку Брайтера, полишив без висвітлення сю суперечність (с. 130—1), так само і в своїй монографії про Галичину, але тут принаймні консеквентно зве Володислава ленним володарем Русі (укр. пер. с. 8—9).

Оригінальне пояснення сеї неясности попробував дати В. Милькович в своїх Студиях критичних (с. 73), — що різна стилізація ролі Володислава в устах Людовика й самого Володислава залежала від їх ріжних плянів: Людовик хотів мати в Володиславі лише урядника, а Володислав хотів надати собі як найбільше самостійности. До того треба б тільки ще додати пояснення, як то Людовик цілих шість лїт тернів, що Володислав удавав з себе замість простого урядника ленного володаря Русі, і не дав йому ніякого репріманду.

22. Дата останнього прилучення Галичини до Польщі. (до с. 121).

Длугошеву дату прилучення Галичини — 1390 р. пробував боронити др. Прохаска в статї: *Odzyskanie Trembowli 1390 roku — Kwart. histor. 1894*. Він видрукував тут (з пізнішої копії) грамоту Ядвіґи Петру Добковичу на кілька сіл в Теробовельщині з р. 1391 (в датї єсть непевність) і з неї виводив, що Ядвіґа вчинила кілька походів для привернення Галичини і що Теробовельщину здобуто тільки десь в р. 1390. Звідси вивід — Длугош під 1390 р. сумарично згадав про результати кількох походів Ядвіґи, що мали своїм результатом прилучення Галичини, і се прилучення закінчене було в р. 1390.

Виводи, як бачимо, інтересні, та тільки, на жаль, від початку й до кінця збудовані „на піску“. Насамперед згодат про кілька походів Ядвіґи опираєть ся на хибній інтерпретації документа. В нїм згадані: *servitia strenui Petrko Dobkonis de Olewin militis nostri, que nobis in omnibus expeditionibus bellicis et singularibus ac recentius in copiis militaribus, quae sub auspiciis serenissimae Hedwigis... conscriptae et ad vindicandas diciones in terris Russiae cis Tyram sitas, ultra praescriptum privilegiorum avulsas, eductae erant, fideliter et strenue praestitit*. Як бачимо, *omnes expeditiones* не належить до Ядвіґи: спеціально згадано про службу Добка в „війську виведенім Ядвіґою для привернення Русі“, і тут мова тільки про оден похід Ядвіґи. По друге слово *nuper* (*villas nostras Iablonow, Czeleiw et Wyszle, iu palatinatu Russiae, terra Haliciensi, districtu Trembovliensi sitas, nuper per copias serenissime reginae consortis nostrae ex illegitima possessorum usurpatorum usufructione et tentione vindicata*), з котрого виводить д. Прохаска свою хронологію, занадто загально: воно так само може

значити рік як і чотири ріки. Дуже неправдоподібно взагалі, аби Теробовельщина зістала ся неприверненою після похода литовських князів і Ягайла в Галичину в 1387 р.; не кажу вже, що таке припущення Прохаски, мов би Ядвіга протягом кількох літ відбула кілька походів у Галичину, і все сама, без Ягайла, саме по собі вже неправдоподібно.

Намість виводів дра Прохаски я уважаю можливим витягнути з виданого ним документа иньшу подробицю з історії окупації Галичини (припустивши, що документ автентичний). Ягайло признає привернення Теробовельщини Ядвізі; можна-б вивести з цього, що Теробовельщину окуповано перед приходом литовського війська, себто — що хоч Галич тримав ся против Ядвіги, але Галицьку землю окуповано значно скорше, ніж добуто самий галицький замок.

23. Література до історії в. кн. Литовського на переломі XIV і XV в.

Для історії в. кн. Литовського в сих часах бракує одноцільної праці, яка-б стояла на висоті наукових вимог (про загальні курси дав. в прим. 1). Смертю Ольгерда уриваєть ся талановита, але в дечім побіжна історія в. кн. Литовського проф. Антоновича. Безпосередно продовжує її робота С. Смольки: *Kiejstut i Jagiello*, Краків, 1888 (відб. з VII т. *Pamiętnik-a* акад.) — досить тонка (подекуди навіть занадто перетончена) аналіза подій на Литві 1377—82 рр., але тих лише, що кидають світло на становище Ягайла в тім часі. Сю знову роботу продовжує книга (не визначна зовсім!) Ф. Конечного *Jagiello i Witold* Льв., 1893; перша частина її (досі більше не опубліковано) обіймає 1382—1392 рр. В російській мові видав Барбашев історію Витовта в двох томах — *Витовтъ и его политика до Грюнвальденской битвы (1410)*, Спб., 1885, і *Очерки литовско-русской истории: Витовтъ — послѣдніи двадцать лѣтъ княженія (1410—1430)*, Спб., 1891. Праця ся не визначаєть ся ані глибокою аналізою, ані ширшим поглядом, але досить повно збирає факти. Короткий погляд на князуванне Витовтове дав *Lohmeyer Witold Grossfürst von Littauen (Mittheilungen der lit-tauischen liter. Gesellschaft, Heidelberg, 1887* — з нагоди збірника Прохаски). Новіша книга: *Kochanowski Witold w. ks. litewski* (Льв., 1900), хоч і затитулована *studium historyczne*, містить зовсім безвартісну, слабку компіляцію.

До другої половини діяльності Витовта маємо ще цілий ряд монографій; *Prochaska, Ostatnie lata Witolda — Studium z dziejów intrygi dyplomatycznej*, Варшава, 1882 (починає від Городельської унії); критичні примітки до його провідної гадки в замітці Дашкевича — *Политические замыслы Витовта* — київ. Университ. Извѣстія 1883. Також Прохаски *Szkice historyczne z XV wieku*, Краків, 1883 (тут м. и.

статі: Przed Grünwaldem, Tręfniś Henne u Witolda). Smolka — Szkice historyczne, Варш. 1882 (Witold pod Grünwaldem, Unia z Czechami). A. Sarnes Witold und Polen in den Jahren 1427—1340 (Altpreussische Monatsschrift, 1893). Деякі ще спеціальніші вкажу нижче.

Розуміть ся, сі праці не мають на меті вичерпати й не вичерпують вповні історії Литви в ті часи. Відносини Литви до Польщі хоч найбільше звертають в них увагу на себе, також мають значні прогалини. Суцільної історії унії нема, нема й повного перегляду політики й діяльності Ягайла. Підставовою працею для неї уважається ще й досі книга Шайнохи Jadwiga i Jagiello, праця талановита (хоч часом дивінацією надроблює брак глибоких студій), але перестаріла. Стадніцкій, котрого праці Synowie Gedymina i Bracia Władysława-Jagielly трактують також поодинокі партії з цього часу, пропустив історію Ягайла, відсилаючи читача до праці Шайнохи. Давнійша монографія Голембіовського Paowanie Władysława Jagielly, Варш., 1846, інтересна ще тільки деякими документами. Монографія Смірнова Ягайло-Яковъ-Владиславъ (Одеса, 1868), і для свого часу занадто побіжна, стратила тепер всяке значіння.

Початків унії дотикає Шуйскій в згаданій праці Ludwik węgierski. Загальний образ її початків на тлі відносини польсько-руських хотів дати Смолька в своїй книжці Rok 1386 — w pięciowiekową gospodę (вид. друге, Краків, 1886), але тут забагато фраз і поетичних потуг, і дуже мало наукового досліду (одна з найслабших робіт краківського професора). Попсований також католицько-месіаністичними фантазіями (їх героєм тут Ягайло) огляд польсько-литовських відносин пок. Анатолія Левіцкого у вступних главах його книги Powstanie Swidrygielly (Краків, 1892), і в спеціальній статі: Nieco o unii Litwy z Koroną, Краків, 1893 (перегляд літератури й полеміка). Він же, з поводу згаданої статі Сарнеса дав ще особний короткий огляд польсько-литовських відносин в статі Über das staatsrechtliches Verhältniss Lithauens zu Polen unter Jagiello und Witold (Altpreussische Monatsschrift, 1894).

Важні спеціальні моменти підносять: A. Lewicki Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy (Kwart. historyczny 1884) i Piekosiński Czy król Władysław Jagiello był za życia królowej Jadwigi królem polskim, czy tylko mężem królowej? (Rozprawę. wyd. hist. fil. krak. akademii, т. 35). Ріжні спеціальні справи так чи сяк звязані з Ягайловою унією трактую Прохаска — Przyczynki krytyczne do dziejów unii (Rozprawę т. 33) (але сі причинки дуже не критичні й мало що дають) та праця Якубовського Земські привілеї в. кн. Литовського (Жур. Мин. Нар. Просв. 1903 кн. IV). Ще Prochaska Unie kalmarska i jagiellońska (Przegląd Polski, 1904).

Мало значіння для цього часу мають загальні курси історії Польщі й Росії, з винятком *Sago Geschichte Polens*, т. III і IV. Гловайський в своїй Історії Росії т. II (1884) (переклад в VI т. Руської Істор. Бібліотеки) дає багато місця, історії в. кн. Литовського цього часу, але се чисто компілятивна робота. Дещо для політичних відноши того часу знайде читач також в Замяткахъ по історії Литовсько-руського государства Дашкевича, в монографіяхъ поодиноких земель Молчановського (Поділе), Голубовського (Смоленщина), моіх (Київщина, Барское староство), в Очеркахъ права русско-литов. государства Леонтовича, Любавского Литовско-русскій сеймъ, Обзори Рожкова, і т. п.

24. Присяжні грамоти князів в. кн. Литовського короні Польській.

Вчислюю звісні до тепер присяжні грамоти князів в хронологічнім порядку.

1. 1386 23/X, Дмитро Корибут новгородський, в Луцьку, латинська — *Codex epist. Vitoldi* ч. 29, з оригіналу петерб. Публичн. бібл.
2. 1386 27/X, Василь кн. пинський, в Луцьку, латин. — *Cod. ep. Vit.* ч. 30, з ориг. — тамже.
3. 1387 18/IV, Скиргайло, кн. троцький і полоцький, в Ліді, латин. — *Cod. ep. Vit.* ч. 33, з ориг. — тамже.
4. 1388 31/I, Семен-Лугвен, в Садовім (?), латин., — *Codex epistol. saec. XV.* т. I ч. 13, з копії Нарушевича.
5. 1388 26 IV, князі й бояре ручать за Дмитра-Корибута, Лучичі, руська — *Archiwum Sanguszków* I ч. 9, з ориг. бібл. Чарторийських, факсиміле в Палеографіческих снимках петерб. археол. институту, ч. 6.
6. 1388 3/V, Олександр-Вігунт кн. берновський, в Кужельовій, латин. — *Cod. Vit.* ч. 40, з оригіналу петерб. Публ. біб.
7. 1388 18/V, Дмитро-Корибут, в Кракові, руська — *Arch Sang.* I ч. 10, з ориг. — тамже, факсиміле в Палеограф. сним. ч. 5.
8. 1388 12/VII, Володимир київський, в Луцьку, латинська — *Supplementum ad hist. Russiae mon.* ч. 211, з оригіналу (незвісно де він), з хибно розв'язаною датою; з пізнішої копії в *Cod. saec. XV* т. I ч. 14 — з кількома помилками.
9. 1388 15/XII, Дмитро Ольгердович, в Молодечні, руська — Собрание актовъ изд. Вилен. ком. під ред. Круповича ч. 14, Срезневскій Свіденія о малоизв. пам. LIII, з фотогр. копії (оригінал в Варшаві — де?)
10. 1389 25/IV, Семен-Лугвен яко князь Вел. Новгорода, в Сендомирі, руська — *Акты Зап. Россіи* I ч. 10, з ориг. пет. Публ. бібл. факсиміле в Пол. сним. ч. 47.
11. 1389 25/IV, він же — без згадки про Новгород, в Сендомирі, латинська — *Cod. ep. Vit.* ч. 51, з ориг. пет. Публ. бібл.

12. 1392 4/VIII¹⁾, Витовт, кн. троцький і луцький, для Ядвіги, в Острові, латинська — Cod. saec. XV т. III дод. 1, з ориг. бібл. Чортор. — Мусіла також бути грамота для Ягайла — див. в грамоті кн. Анни Cod. ep. Vit. ч. 92.

13. 1392 4/VIII, Анна, жінка Витовта, ручить за чоловіка перед Ягайлом, тамже, латинська — Cod. saec. XV т. I ч. 18 — з копії Нарушевича.

14. 1388 4/VIII, вона ж ручить за чоловіка Ядвізі, тамже, латин. — Cod. ep. Vit. ч. 92, з ориг. пет. Публ. бібл.

15. 1393 без дня²⁾, Федор Любартович яко князь сіверський, в Вислиці, руська — Arch. Sang. I ч. 15, з ориг. бібл. Чортор.

16. 1393 23/V, той сам, в Вислиці, латин. — Arch. Sang. I ч. 14, з ориг. тамже.

Не вказую видань менше важних, заступлених пізнійшим виданням, зробленим з оригіналу.

До вказаних вище грамот належать реґести в Scarbiec ч. 535, 536, 545, 553—4 (зам. Witolda чит. Wigunta), 555, 565—567, 617—8, 684. Тільки при тім для декотрих грамот тут приходять і по кілька реґест. Таким самим чином, здасть ся, повстала й загальна гадка про три присяжні грамоти Володимира київського з рр. 1386 або 1387, 1388 і 1389 — див. Stadnicki Bracia Jag. с. 115—6, Антонович Моноґрафії с. 232, моя Київщина с. 497, Леонтович Очерки с. 184. Я сам приймав сю гадку, але тепер підозріваю, що у всіх сих звістках іде мова тільки про одну нам звістну грамоту 1388 р. Звістки про грамоти інших років усі йдуть з описей королівського архиву — Кромера, Варшавіцького, але порівняй сказане у Даниловича Skarbiec під ч. 536: воно дає розв'язку звісткам під роками 1386, 1387, 1388, зводячи їх до одної грамоти. Що найбільше можна б сумнівати ся, чи не про особну грамоту згадує Кромер під р. 1389 — див. Stadnicki I. с., але не видячи Кромерової описи, сього не можна рішити на певно.

Що в дійсности присяжних грамот князів мусіло бути більше, того я, розумієть ся, не заперечую. Пізнійші сліди кількох таких грамот вказав я при текстї — с. 134, нотка 2. Крім того, з Витовтової грамоти 1401 р. (Codex Vitoldi с. 72) виходить, що Витовт також дав присяжну грамоту десь в р. 1386—7 р. Грамоту Федора Коріатовича згадує інвентар Кромера (у Stadnickого Synowie I с. 178). Дальші архивні студії можуть принести ще не одну. Тому нпр. д. Лю-

¹⁾ Не 5/VIII, як датовано в виданню, — также і низші дві.

²⁾ Імовірно перед виданням латинської грамоти (див. с. 135 в нотці), але незадовго.

бавський (Литовско-руський Сейм с. 14 і 27), на мій погляд, безпотрібно твердить, що інших князів не „притягано до якоїсь участі при укладанню унії, в тій мабутє гадці, що вони помирять ся з довершеним фактом“. На тій підставі, що з 1401 р. ми маємо присяжні грамоти від інших князів, робить він виводи, що тоді брано грамоти з таких князів, які були поминені в 1386—8 рр., або пізніше виступили на політичну арену. Але на повність нашої колекції грамот ми ніяк не можемо покладати ся.

з 1400—1 рр. маємо тепер тільки сі грамоти :

1. 1400 31/XII, Олександр Патрикиявич стародубського, руська — Акти Зап. Рос. I ч. 17, з оригіналу петерб. Публ. бібл., факсиміле в Пал. сним. ч. 48.

2. 1401 5/II, Івана Ольгимунтовича, руська — *ibid* ч. 18, з оригіналу тамже.

3. 1401 24/II, Юрія і Андрія Михайловичів, руська — тамже ч. 19, з оригіналу тамже.

4. 1401 24/II, Юрія Довгова, руська, *ibid*. ч. 20, з оригіналу тамже.

5. 1401 11/V, Семена кн. друцького, руська, *Codex epist. saec. XV* т. I ч. 30, з копії Нарушевича.

25. Острівська угода і намістництво в в. кн. Литовськїм (до с. 139 40).

Острівська грамота Витовта (див. про неї й грамоту Витовтової жінки вище с. 467) була видрукована з початку з копії Прохаскою (*Codex. ep. Vit. s. 959*). В сій копії Витовт титулує себе *magnus dux Lıtwanie*, так що се тільки скріпило оповідання русько-литовського літописця, і воно було загально прийнятим до р. 1894, коли пок. Левіцький оголосив свою розвідку *Kiedy Witold zostal w. księciem Litwy*. В ній він подав першу звістку про знайдений ним оригінал острівської грамоти, де в титулі Витовта не було *magnus dux*, а просто *dux* в тім же році текст сей вийшов в III т. *Codex epist. saec. XV*). За разом в сій статі піддав Левіцький дуже щасливий критиці дотеперішній погляд на Острівську угоду. Його погляд прийняв і самостійно розвинув потім Прохаска в статі *Przyczynki krytyczne do dziejów unii* (1896), розд. V: *Witold w. księciem Litwy w r. 1401*. Обидва дослідники одначе головну увагу звернули на питання, коли Витовт став в. князем, а не постарали ся висвітлити докладніше, на яких саме умовах вернув ся він в 1392 р. на Литву й яке його становище було тоді *de jure*. Свій погляд на се висловив я в тексті, але признаю, що в сїм все ще чимало є неясного. Нпр. чи перейняв Витовт Вильну зараз, і яким титулом? На скільки певне й самостійне оповідання Длугоша? наскільки не залежне воно від русько-литовської літописи, кот-

ру він знав? Одначе негативне рішення справи про великокняже становище Витовта від 1392 р. має також своє значіння для орієнтування в організації управи в князівстві Литовського перед Острівською угодою. Не зовсім ясний вираз Длугоша під р. 1388 дав був привід до гадки, що Ягайло, переходячи в Польщу, зробив в. князем литовським Скригайла (III с. 477: *constituto fratre germano Skirgallone pro principali duce, ut summae regum in Lithuania praesetset*). Сю помилку потім спостерегли дослідники (Барбашев, Вольф, Левіцький), але при тім внадали в противну крайність, то заперечуючи зовсім яку небудь спеціальну роль Скригайла, то ставлячи його на одній лінії з польськими намістниками Вильна — Московжевским і Олесніцким. Я думаю, що ці польські намістники були комендантами вилеського замку й намістниками для Виленської волости, тим часом як Скригайло заступав Ягайла хоч без якогось докладно означеного титула й уряду) в загальних справах в. князівства. (Про се деякі цінні, найновіші спостереження в згаданій статі Прохаски *Przyczynki krytyczne, rozdz. V: Czy Skirgiełło był w. księciem Litwy*, хоч не з усім можна тут згодити ся). На тій підставі пруські рицарі писали в 1416 р., що по унії 1386 р. в неприсутности Ягайла Скригайло *vice sua regebat Litwaniam* (Cod. ep. Vitoldi с. 1025). Від 1392 р. Витовт мав заступити своєю особою й польських намістників Вильна й Скригайла яко Ягайлового відпоручника в загальніших справах.

У Йогана Посільге є ще аналогічна звістка про Вігунта *in desin czitin starb Alexander des koniges bruder von Polan, deme her d y Wille unde das land ingegeben hatte* — *Script. r. pruss* III с. 179. Що в дійсности Вігунт не мав Вильна, на с'м годять ся тепер всі, і толкують, що у Посільге ся звістка заявила ся тому тільки, бо Вігунт умер у Вильні (*Wolff Ród Gedymina* с. 149). Але деякі ідуть посередньою дорогою й припускають, що Ягайло хотів зробити Вігунта своїм намістником на Литві, та той саме тоді вмер. Так толкував уже Стриковський (II с. 93), пор. *Stadnicki Bracia* с. 247. Новішими часами пробував ширше аргументувати сеї здогад Конечний — оп. с. с. 147: він думає, що Ягайло призначав Вігунта на великого князя литовського. Тепер, коли знаємо, що Витовт тільки силою фактів, і то дуже не скоро виборов собі признание великокняжого титулу, не можна ані гадати, аби Ягайло з власної волі хотів сотворити на Литві таке становище для котрогось з своїх братів і тим задати удар Кривській унії.

26. Лист Ядвіги з наданням дани з руських земель (до с. 141).

Сучасник Посільге оповідає про се так: *screib yn erin liben bruder und bat yn, das her yn sulde lassin gedechtig sin, wie der irluchte für-*

ste, ir herre, der koning von Polan, ir dy lant czu Russin und Littowen becheydin hette in der morgingabe und gegeben uff die cziit, als sy yn genomen hette czu eyme herren; und bat yn, das her tote als ir lieber bruder und getruwer — das her ir nemeliche czinse nemelicher landen beschide, die ir jerlichin wordin gegeben und verguldin (Script. rerum pruss. III с. 219).

Як я сказав в тексті, се переповідання виглядає так, мов би Посільге мав перед собою самий лист і його перекладав. Але зміст його робить труднощі. Ядвіга дістала від Ягайла на віно землю Куявську й Русь. В одинокій донаційній грамоті яку ми маємо з р. 1396, 15/I (Kodex diplom. katedry Krakowskiej II ч. 410 = Codex dipl. Poloniae II ч. 333) наданне се стилізоване досить загально: occasione veri et iusti dotalicii dicti vulgariter wyano terras Cuyavie et Russie cum earumdem omnibus castris, fortaliciis, civitatibus, municionibus, districtibus, villis... damus і т. д. Що означає тут Russia? найпростійше можна-б думати про Русь Галицьку, і правдоподібно, що вона й мала ся на гадці при наданню. Але недокладний вираз міг давати привід до ширшого толковання — „земель руських“ взагалі, і хиба що з тим натягненим толкованням зажадала Ядвіга собі данини з руських земель в. кн. Литовського? А може було якесь иньше, пізнійше ще наданне?

У всякім разі толковання, дане ще у Каро (Geschichte Polens III с. 169, 194) і повторене пізнійше у Левіцького (Kiedy с. 430) і Любавського (Лит.-рус. сеймъ с. 24), що тут мова йшла про Поділе, не можливе, як справедливо зауважив Прохаска (Przyczynki с. 102), бо Поділе до Витовта не належало. Але відкидати зовсім оповідання Посільге супроти сеї труднощі, як то робить Прохаска (ор. с. с. 101—3), було-б великою малодушністю. Иньший закид зроблений дром Прохаскою правдивости оповідання Посільге — що він представив салінську угоду тайною, а вона такою не була, опираєть ся, як мині здаєть ся, на непорозумінню. Посільге (с. 219) каже про тайність не салінської угоди, а перемиря, уложеного Витовтом з Німцями ще весною 1397 р.

27. Час і обставини переходу Луцька до Витовта (с. 141).

Час надання Луцька Витовтови пробували викомбінувати близше на підставі Витовтового титулу. Конечний (ор. с. с. 114, 120) брав за terminus non ante привилой 20/II 1386, де Витовт титулуєть ся князем городенським тільки (Działyński с. 2). Та Конечний притім не завважив ще пізнійшої грамоти з того року, де Витовт титулуєть ся тільки князем берестейським і городенським — 11/VIII 1386, Codex Vitoldi ч. 35. На неї як terminus non ante вказав уже Андріяшів (с. 229).

Але сі грамоти взагалі нічого не значать, бо як сказав я вже в тексті, Витовт і потім не титулуєть ся луцьким князем — див. Codex Vitoldi ч. 42 і 53. Тільки на жидівським привилею (Акты Зап. Рос. I ч. 9) називаєть ся він кн. луцьким, але тут титул його рішучо неправдоподібний і вказує на сфальшованне грамоти (пор. т. V моєї історії, прим. 8). Грамота датована 1/VII 1388, а Витовт зветь ся „великим князем литовським (sic!), дідичом городенським, берестейським, дорогицьким, луцьким, володимирським (!) і иньших“. Стилізація дати й свідків також недорічна, отже ся грамота в рахунок не піде. Аж у трактатах своїх з рицарями 19/I 1390 титулує себе Витовт „князем луцьким і городенським“ (Codex Vit. ч. 53 і 54). Варто уваги притім, що титул луцького князя стоїть у нього тут на першій місці, отже не можна думатм, що він його скорочував в попередніх грамотах (на сій точці знову показуєть ся неправдоподібність титулятури жидівського привилею).

Отже terminum *pop ante* ми не маємо — аж до присяжної грамоти Любартовича з 22/V 1386 р. Terminus *pop post* сучасні джерела дають також тільки досить далекий. Розумію оповіданне Витовта в його меморіалі, що він на люблинським зїзді, отже в маю 1389 р., просив собі привилею на дану йому Любартову волость, і не дістав. Але він мусів уже бути в Луцьку при кінці 1387 р., коли стрів ся з ним московський княжич Василь, тікаючи з орди. Вправді сучасні джерела не кажуть нічого про обставини, а навіть про саму стрічу з Витовтом. Тільки Ширша рус.-лит. літоп. (т. зв. Биховця) каже, що Витовт „будучи на Луцьку, змовилъ дочку свою княжну Зофію за в. кн. Василя Дмитровича московського“ (с. 29—510 П. с. л. т. XVII). Джерело баламутне, а й звістка його, як бачимо, дуже загальна. Але розважаючи обставини утечі Василя, треба признати, що з Витовтом він дійсно мусів стрінути ся в Луцьку, й тут між ними стала умова про шлюб, переказана з ріжними похибками Никонівського літоп. (III с. 90). Василь тікав з Орди на Волощину й Поділе (див. Воскр. II с. 51), відти на Бересте або Городно йому їхати не було по що, і стрінути ся з Витовтом він мусів тільки на Волини; а що прибув він до Москви в січні (19/I) 1388 р. (Воскр. II с. 52), то на Волини був він найдальше десь на різдвяні съята 1387 р. Се буде заразом *pop post* і для відібрання Луцька від Любартовича.

Проф. Леонтович пробував представити се відібранне волости від Любартовича як правний акт: мовляв Любарт володів Волинею як віном жінки тільки на правах доживотя, а по смерті його Волинь мав забрати в. князь, тому що дітей від першої жінки не лишилось (Очерки с. 236—7). Та все се, розумієть ся, фантазія, почавши від того, що

Любарт міг володіти Волинею не як спадкоємець, а на підставі вибору, й кінчаючи тим, що як раз головний стіл — володимирський зістав ся Любартовичу й далі.

Так само безпідставно твердив Андріяшів, що Ягайло вислав Любартовича на Литву й там затримав його більше як рік, і тільки на жадання польського сойма, що жадав приїзду Любартовича як Ягайлового ручителя, пустив його з Литви (ор. с. с. 228). Все се фантастичні виводи з грамоти Любартовича 22/V. 1386 й поруки Бенедикту.

Що Луцьк, відібраний від Любартовича, не передано безпосередно Витовтові, на се, як я вже сказав в тексті, може натякати звістка Длугоша під р. 1388—III с. 477: *castrum Luczsko et omnem regionem ad illam pertinentem Krzeslao de Kuroszwanky castellano sandomiriensi, quatenus illud suo et regni Poloniae nomine gubernaret, contulit in tēnutam*. Але в сім році Луцьк мусів належати уже Витовту, й про надання Луцька Кшеславу в сім році не може бути мови. Могло се стати ся хіба скорше — десь в р. 1386—7 припустім, або пізнійше, по утечі Витовта, в р. 1390—2, коли, розумієть ся, не припускати, що Длугош просто помилкою приплатив сюди того Кшеслава. У нього зрештою під сим роком взагалі зведено багато ріжних річей, які сюди не належать; нпр. про повну фантастичність поданого тут у нього маршруту Ягайла див. *Balzer Genealogia Piastow* с. 475.

Аналогічну з Длугошевою відомість дає одна грамота: се запис Федора острозького з тої нагоди, що Ягайло, як він каже, „дал ми намѣстничати у Луцьку“ — *Arch. Sang. I ч. 7*. Грамота ся дати не має. Її звичайно кладуть на час по відібранню Луцька від Любартовича — перед наданням його Витовтові (*Arch. Sang. I с. 115*, Андріяшевъ с. 229, Конечний с. 113), а декотрі, комбінуючи з Длугошевою звісткою, припускають, що з початку Ягайло дав Луцьк Кшеславу, потім Федору Острозькому, а нарешті Витовту. Але на такі переміни тут трохи за мало лишаєть ся часу. Можливо, що котрийсь — Кшеслав чи Федір держав Луцьк перед наданням Витовту, котрийсь в р. 1390—2, а можливо, що обидва — й Кшеслав і Ф. Острозький в тих остатніх роках. Бо з тим усім зістаєть ся все ж таки непевним, чи Луцьк не був відразу переданий Витовтові.

До сеї передачі пізнійше німецьке джерело дає такі подробиці, що Витовт випросив собі Луцьк від Ягайла за посередництвом його матери і що обіцяв в таким разі перейти на руську віру — *Scr. reg. pruss. V с. 225*. Витовт в своїм мемеріалі одначе каже, що Ягайло змусив його до переходу на руську віру, і то ніби зараз по повороті Витовта на Литву — так виходить з Витовтових слів.

Що від Любартовича відібрано й Витовтові надано саму тільки

Луцьку землю, се не підлягає сумніву супроти того, що Федір титулується ся князем володимирським ще в р. 1393 — Arch. Sang. I ч. 14, а Витовт тільки князем луцьким, і про його Володимирську волюсть ніде нема згадки. Але згадані мною в тексті слова Давн. русько-лит. літописи (с. 34 і 36) і титул Витовта на жидівським привилею збаламутили дослідників. Аби погодити ці звістки, вони представляють річ так, що мовляв Ягайло надав Витовту цілу Волинську землю, але відразу не відважився відібрати від Любарта II цілу, а взяв тільки Луцьк (Стадніцкий Synowie II с. 164.—6, Конечный с. 120, Леонтович с. 240). Але все се зовсім безпотрібно: жидівський привилей не має тут значіння, а рус.-лит. літопись могла й тут помішати володінне „всю Волинскою землею“ по другім помірненню Витовта з Ягайлом з давнішим володіннем самим тільки Луцьком. А головно, що Ягайло, як то знаємо від Витовта, зовсім і не надав йому ані цілої Волини ані навіть Луцька грамотою, отже всі згоди про ріжницю між наданем і дійсною передачею Луцька не мають ніякої підстави.

28. Останні роки Скиргайла.

Що Скиргайло в останніх роках життя зівстав ся не тільки без Троків, а й без Полоцька, се стає, можна сказати, певним супроти повного мовчання про нього як про полоцького князя у всіх джерелах, які кажуть про останні часи його життя. Очевидно, він тоді окрім Київщини не мав ніякої значнішої волости; та певно й не сидів би він у Києві, як би мав Полоцьк. Русько-литовська літопись середніх і ширшої ред. каже, що Витовт здобув Полоцьк що перед угодою 1392 р. (собр. л. XVII с. 274, 324, 386, 511, пор. Даниловича Очерк ист. Полоцкой зем. с. 171). Провірити свої звістки не можна, і для того вона лишається ся сумнівною, тим більше що в Острівській умові про Полоцьк нема згадки.

Про залежність Полоцька від Витовта говорять кореспонденція з Рігою в полоцьких справах, перехована без річних дат (тільки з місячними), але датована Бунге і за ним Прохаскою з значною правдоподібністю роками 1396—99 (див. реґести Іх в Cod. Vitoldi ч. 128, 135, 138—9, 144—5, 147—8, 167, 194—5, 197—8, де вичислені Іх видання); про датованне Іх — Bunge Urkundenbuch VI с. 82—3; остання грамота, датована 6/III 1399 р., дає влюч і до попередніх. Питання утрудняється тим, що не знаємо на певно року смерті Скиргайла. Прохаска, пишучи в останке про смерть Скиргайла, клав II на р. 1396 з огляду на те, що в середній 1397 р. бачимо Полоцьк уже в руках Витовта (Przyczynki с. 100); він спускав з очей одначе ту правдоподібність, що Полоцьк відійшов від Скиргайла уже свороче.

Що до участі Скиргайла в Витовтовім поході на Київ, що оповідає

літопись, то в осени 1393 р. се не могло мати місця. В 1393—4 рр. два рази пробував довший час на королівськiм дворi: зимою 1393 р. (приїхав 21/X, 23/XI—17/XII жив у Кракові і поїхав коло 10/XII — див. *Rationes curiae* с. 227, 537, 172, 261, 173), і потім літом 1394 р. — бачимо його від 15/V до 3/IX (в Кракові перебував 15/V—8/VII): тоді у Ягайла був зїзд князїв, між ними був і Витовт, 26/V — *Rationes* с. 191—200, 237, 566, 245—251, 269. З того виходить, що в осіннiм поході 1393 р. (коли він дійсно мав місце), Скиргайло участі не брав. Се й зрозуміло, бо з Витовтом вони ще сварили ся. В 1394 р. він міг бути в Київщині або весною (март-цвітень) або в осени (від середини вересня). Супроти того, що ще 18/II Володимир титудується ся київським князем, а 15/V Скиргайло уже приїхав до Кракова, виходить, що на окупацію Києва, посадженне там Сриргайла і т. и. було трохи за мало часу, тому приймаючи участь Скиргайла в поході на Володимира, правдоподібнiше думати про осiнь 1394 р.

Завважу до рiчи, що означенне часу Витовтового походу на Поділе в уварівськiм кодексі читається ся: „тоє ж зими на весну“ (с. 94); в Супрасльськiм є просто „на весну“ (с. 80), але попередне могло пропасти, бо тут прогалина: в код. Авраамки: „тоє же зими“... (с. 203); в код. Красiнських: „тоє ж опять весны на літо“ (с. 168); в код. Румянцевськiм (і Патріаршiм) і Рачинського: „тоє же опять весны“ (с. 277, 326); сьому відповідає і Ольшiв.: *teuzē zasię wiosni* (с. 452) і Євреїнова: „тоє ж вiсны“ (с. 388). Очевидно, варіанти сi зводять ся до тої фрази, яку маємо в Уваров. кодексі.

Дату смерті Скиргайла уставив проф. Смолька, комануючи тексти двох кодексів її (в обох є пропуски): він читає „розболѣ ся (Скиргайло) канонѣ канона крещенія у четверкѣ“, і се дає р. 1397 — *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa* с. 32. Потім до єї справи вернув ся др. Прохаска — *Przyczynki krytyczne* с. 100, пробуючи оборонити поправками дату 1396 р. Але його поправки здають ся мнiшє правдопоібнiми, й подиктовані вона, мабуть, бажаннем погодити дату смерті Скиргайла з полоцькою справою, як собі її Прохаска представляє. Длугош III с. 509 і Посильге (*Script. regum pruss.* III с. 198) дають вповнi неможливу дату 1394 р. Неясно, звідки взяла ся дата Густинської хроніки — 1396 р. Може бути, що тут маємо якусь місцеву київську записку, хоч з такими здогадами що до єї хроніки приходить ся бути дуже обережним. Смолька приводив її до згоди з датою 1397 р., припускаючи, що дата 1396 р. опираєть ся на мартівськiм численню. Се можливо — коли ся записка іде з якоїсь самостійної місцевої традиції.

29. Поділе — литовський лен (до с. 177).

Таку гадку, що Спитко дістав Поділе як литовський лен, і став з цього лєну литовським васалем, висловив уже Каро (*Geschichte Poles III* с. 22), на підставі того, що Спитко брав участь в Витовтовім поході на Татар 1399 р. Сю гадку потім прийняли й інші — нпр. Барбашевъ Витовтъ с. 147, Смолька *Szkice I* с. 61 — 2, В.-Будановъ Населеніе югозап. Руси до XV в. с. 80, Любавскій Обл. дѣленіе с. 57—8. Против нього виступали *Lewicki Powst. Swidrygiehly* с. 8, Леонтовичъ. Очерки с. 377 і далі, *Prochaska Podole* с. 9.

На мій погляд, в тім нема сумніву, супроти наведених слів в текстї грамоти про князів литовсько-руських, — що Ягайло дав Спиткови Поділе як литовську землю. Порівняти тільки сей привилей з наданням Янушу мазовецькому Дорогичинської землі 1391 р., де повторяєть ся таж формула: *ceteri duces fratres nostri terrarum Lithwanie et Russie, dicioni nostre subiectarum, servire consueverunt* (*Kodeks dupl. ks. Mazowieckiego* с. 113), тим часом як нпр. в наданню Белзької землі (*ibid.* ч. 125) уже нема ніяких таких виразів. Але при опінії сеї справи треба мати на увазі, що се діялось перед іменованнем Витовта в. князем, коли Кревська унія була в силі, отже в князівство як державне тіло *de iure* не істнувало, і землі в. кн. Литовського уважали ся зарівно землями корони Польської. Се не було яєним для давнійших дослідників і не могло бути — при тодішнім стані відомостей, і по части тому то й ставали ся ріжні, дуже хитрі гіпотези для объяснення надання Поділя Спиткови.

Тепер ми знаємо не тільки се, що в 1394—5 рр. землі в. кн. Литовського уважали ся в теорії польськими провінціями, а також і те, що Витовт тоді ще не був в. князем литовським, і в теорії волюдів тими землями тільки Ягайло. Супроти цього не тільки тратить свою остроту факт надання литовського лєна Ягайлом Спиткова, а й упадає значінне слів грамоти 1395 р. про те, що східне Поділе задержав Ягайло для себе: в противстваленню до західнього Поділя, відданого Спиткови, слова грамоти значать тільки, що східне Поділе не віддаєть ся як волость якомусь князеви, а лишаєть ся в управі правительства в. кн. Литовського. Таким правительством *de iure* був тоді Ягайло, *de facto* Витовт, і може бути зовсім правдивим оповіданне літописи, що східне Поділе зістало ся й далі в руках Витовта (а додамо — певні волости в тім часі могли бути дані тут і тому незвісному на імя батькови Федька Несвизького — див. с. 175).

Що до літописної звістки про застав Поділя Ягайлови, то треба запримітити, що цифра сорок тисяч фігурує тільки в Супрасл. і Уваров. і то оден раз тільки: Витовт дає Ягайлови західне Поділе в 20

тисячах, а коли Ягайло вертає йому, відсилає йому 40 тисяч. Натомість в кодексах Красінськ. і Свєрєнівськїм в обох разях стоїть 20 тис. (в групі Румянцевського і подібних замість 40 тис. — „осьм“, очевидно — и замість и).

30. Наданне Свитригайлови Поділя (до с. 177).

Про наданне Поділя й інших маєностей Свитригайлови Длугош оповідає під р. 1403 (III с. 554), по викупі Поділя від Спиткової: очевидно сей викуп збаламутив Длугоша й змусив його пересунути наданне на р. 1403. З сеї знову звістки Длугоша пішли різні баламутства в літературі, підтримані ще хибною датою надання Свитригайла камінецьким домініканам (про нього низше) — впр. Молчановскій оп. с. с. 257 і далі, Lewicki Powstanie Świdrygiełły с. 52 і далі, має Барское староство с. 23—4. Посильге містить наданне Поділя перед різдвом 1400 р. (Ser. rer. pruss. III с. 244), і ся дата вірна, як показують грамоти Свитригайла на Поділю з р. 1400—1, тільки в означенню самих надань Посильге дуже недокладний: *vil landes in der Walachie und Podolien und Nawgardin das beste hus*. Сю Валахію пробували толкувати так, що мова йде тут про округ Шепиноцький, на волоськїм пограничу (Lewicki Powstanie с. 304), але дуже можливо, що тут маємо просту недокладність, звязану або з Поділем або з галицькими маєностями, наданими Свитригайлу. Новгород сїверський він дістав, правдоподібно, вже по повороті з Прусії в 1404 р. Взагалі що до предмету самих надань Длугош певніший; він вичисляє сї надання так: *terram Podoliae, item terram Zadaczowiensem, item districtus Strij, Schydlow, Stobniczam, Drugnyam, Usceze, item mille quadringentas marcas in zuppis regiis*.

Присяжна грамота Свитригайла з наданого йому Поділя звістна з інвентара коронного архива Варшєвіцкогo — у Даниловича Skarbies ч. 1523 з хибною датою 1430, також у Дзялинського *Zrzodkopisma do dziejów unii* II с. 422 (без дати). Подільських справ дотикають дві грамоти Свитригайла: наданне його для камінецьких францїшканів, видане в Камінцю 17/VIII 1400, звістне з пізнішої обляти львівського гроду (Akta gr. i ziem. X ч. 31) і наданне камінецьким домініканам с. Зубрівки, в Камінцю 30/III 1401, звістне в оригіналі — *Chmiel Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdzieckich*, Краків, 1890, ч. 6. Сей останій документ був до недавна звістний з книжки Шшездзецкогo *Podole, Wołyń, Ukraina*, т. I з хибною датою 1405, і ся дата робила різні баламутства в науці. Ще др. Прохаска на підставі сеї грамоти припускає що й по своїм повороті Свитригайло мав маєности на Поділю (Podole с. 17). Правдиву дату боронив уже Молчановський на підставі звістки Баронча (оп. с. с. 268); виданне Хмєля, пропущене Прохаскою, потвердило її вповні.

Про подільське володінне Свигригайла див. Стадніцкого *Sypowie I* с. 192 і далі, Молчановського оп. с. с. 257 і далі, а особливо Prochaska *Podole lennem korony* гл. IV і V — се позитивна частина розвідки. У Левіцкого *Powstanie Świdrygielly* с. 52 в кілька важних помилок.

31. Література подій по смерті Витовта.

Для історії подій від смерті Витовта до Казимира найважнійше що ми мали до недавна в літературі, се дві розвідки пок. Левіцкого, перша — *Powstanie Świdrygielly*, 1893 (з *Rozpraw hist. fil. wydz. краківської академії*), обіймає час до р. 1438, старанно збирає й використовує матеріал, але грішить одностороннім освітленням подій (з становища польсько-уніонного); критику цього становища див. в рецензії Корженка (псевдонім) в *Записках Наук. тов. ім. Шевч. т. II*. Друга розвідка — про політику Жигимонта Кейстутовича: *Przymierze w. ks. litewskiego z królem rzymskim Albrechtem II*, 1899 (*Rozprawy t. XXXVII*). Останніми часами прибула праця Б. Барвінського Жигимонт Кейстутович великий князь литовско-руський, 1905, — старонно зроблений перегляд матеріалу, хоч не поглиблений і мало оригінальний взагалі (деякі дрібні поправки й доповнення в його замітках: Жигимонт Кейстутович, князь Новгородка литовського, і Уваги до зносин м. Ісидора з Жигимонтом Кейстутовичем, в часоп. *Руслан* 1906. Зайняв ся сими часами також Копилянський в статі *Książę Michał Zygmuntowicz* (*Kwart. hist.*, 1901), а Б. Бучинський в статі *Кілька причинків до часів вел. кн. Свигригайла (1430—1433)* (*Записки т. LXXVI*) дає коментар до кількох документів сих часів. Згадати треба також рецензію Прохаски в *Kwart. hist.* 1903 на статю Левіцкого (*Przymierze*) і Бучинського на праці Барвінського і Копилянського (в *Записках LXXVI*). Досить широко, одначе часом без потрібної критики, беручи відомости з других рук, обговорює також події по смерті Витовта, в звязку з історією литовського парламентаризму Любавский в своїй книзі: *Литовско-руський сеймъ*.

З давнішої літератури треба згадати: *Kotzebue Switrigail, ein Beytrag zu den Geschichten von Litthauen, Russland, Polen und Preussen*, Липськ, 1820 (становить виїмок тим, що написано з симпатіями до Свигригайла). *Stadnicki Bracia Władysława-Jagielly*, 1867, розд. XI (у Вольфа лише кілька другорядних поправок). *Caro Geschichte Polens t. IV*, 1875 (pp. 1430—1455). По за тим тільки роботи компілятивного характеру: *Иловайскій Исторія Россіи т. II* розд. VII, 1884 (переклад в VI т. Руської історичної бібліотеки), *Брянцева Исторія в. кн. Литовскаго*, 1889, с. 261 і далі.

32. Польські пляни по смерті Витовта (до с. 189).

Сучасна німецька записка про польсько-литовський спір так пише: *Es wen er (Витовт) starb, sprechen dy Polen, her sulde doselbist das grosfürstenthum dem konige czu Polen als seyme herren, von wes befelnisse das hatte ingehalden, wedirkarte und gab, weysende alle seyne manne und herren an den koning, das sye in vor eynen erbherren sulden haben und behalden im och befelende seyne grossturstynne mit allen seynen schatzzen und lande — Ser. rer. prus. III с. 494.* Оповідання се, здаєть ся, опираєть ся на листі Ягайла — *Codex ep. saec. XV т. II ч. 191 (Supplem. ad histor. Russiae mon. ч. 117)*, так само як на нім опер ся Длугош *IV с. 414*, розмалювавши тільки своїм звичаєм події. У всякім разі німецька записка виразно виставляє сю поголоску яко польську, зовсім не приймаючи її, і Левіцкий зовсім безосновно пробував понерти представлення Ягайла сею запискою й Длугошем (*Powst. Swidrigielly с. 67*). Ми маємо властиво тільки оповідання Ягайла, і йому маємо вірити чи не вірити. З боку Витовта по недавній боротьбі така капітуляція була-би рішучою несподіванкою. Хиба-б покласти се на його передсмертну депресію й унадок духа.

Що Ягайло хотів перейняти на себе в. князівство по смерті Витовта, але пани литовські й руські спротивили ся тому, каже меморіал пруських рицарів, опертий, очевидно, на донесення Свитригайла: *dux Vitoldus obiit. tunc rex Poloniae fuit in terra Littwanie postulans terram; tunc terre Russie et Lithwanie eum in dominium suscipere noluerunt et dixerunt, quod eos obmisset, cum suscepit regnum Poloniae, ad quod eum ipsi promoverunt — Codex ep. saec. XV т. II с. 300.* Порівняти з сиж, що оповідає згадава вже німецька записка (*Ser. r. prus. III с. 494*): *Поляки och sprochen, das der koning ane sye nicht mochte seynen willen geben czu der irwelunge des nuwen grosfürsten, synthe das land Lytawen were dem reyche Polan eyngeleybet; hyrumbe wulden dy Polan den herczog Swidergal nicht halden vor eynen grosfürsten, sunder sye wolden sich selber des landis underwynden.*

З сього становища — що Поляки надіяли ся знести окремішність в. князівства з смертю Витовта, стають зрозумілі закиди Длугоша (*IV с. 417*), що Ягайло, можучи взяти собі в. князівство, віддав його Свитригайлу — з спеціальної прихильности до нього, як хибно толкує се Длугош.

33. Привилей 1432 р. в справі рівноправности Русинів (до с. 208).

Грамоту сю досі знаємо тільки в копіях: в *Codex ep. saec. XV* він виданий з копії бібл. Чорторійських, перед тиж був звістний в польськїм перекладі поданим при виданню Ваповского, зробленим

Маліновским (Dzieje korony Polskiej II с. 207), і Маліновский каже, що взяв його з копіарія 1-ої пол. XVIII в. несвиського архиву, що належав потім Нарбутови. Копії бібл. Чортгорийських вказують на оригінал в тім же архіві, себто в переховуваній в архіві Радивилів офіційальній колекції оригінальних привилеїв в. кн. Литовського (див. замітку Пташицкого — *Kwartalnik histor.* 1902, IV с. 588). Заповідаєть ся фототипичне видання сеї колекції.

Ентузіастичну оцінку значіння привилею 1432 р., дану Левіцким (Powstanie с. 155—6) злив холодною водою проф. Чермак в статі: *Sprawa równoprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432—1563) (Rozprawę wydz. hist. fil. т. 44)*, що вийшла під час друку сих приміток в першим виданню. Він уважає грамоту Ягайлових відпоручників за неважну, бо Ягайлом не potwierdжену, але відкинену й подерту (свої замітки до сеї статі подав я в *Записках*, т. 53).

Левіцкий (ор. с. с. 330) звязав з привилеєм 1432 р. записку Густинської коміляції під р. 1432 (Пол. собр. лѣт. II с. 354), що Ягайло „будучи на Києві, далъ привилей волынскимъ обывателямъ, абы имъ въ вѣрѣ насилія не чинилъ, ани церквамъ православнымъ пакостилъ, аны до своей ихъ вѣры кто не понуждалъ“. Як бачимо, подібність дуже далека. Далеко ближше стоїть звістка ся до Ягайлової грамоти Луцькій землі, де дійсно йде мова про „волинських обывателів“ і православні церкви забезпечують ся від руйнування й конфісковання, а православні люде — від силовання до латинства. Очеvidно, маємо в записці відгомін сеї грамоти. Зауважу ще, що Любавский (ор. с. с. 77), не заглянувши сам до Густинської літописи, а зачерпнувши се з Левіцкого, зробив з сього привилей київским обывателям.

34. Зрада Федька Несвиського (до с. 217).

Федькову історію знаємо з його грамот 1434 і 1435 р. виданих в Собраніі государственныхъ и частныхъ актовъ Круповича ч. 16 і 17. В першій грамоті датованій 7/IX 1434 р., в Кремінці, він оповідає про своє увязнення й увільнення. Події сі мусіли наступити по собі дуже швидко, се видко з того, що Федько не встиг передати Браславщини Полякам, а з увільненням його треба було спішити ся, аби не зістав ся без голови. З того виходить, що зрада Федька мала місце десь в серпні, більше менше в однім часі з зрадою Носа, а увільнення наступило в перших днях вересня.

Що зрада мусіла випередити арештованне Федька, а не так як деякі дослідники собі представляють, що Федько, подразнений безневинним арештованнем, перейшов до Поляків (*Stadnicki Synowie* I с. 211, *Молчановский* с. 375—8 — тут взагалі Федькова історія описана дуже баламутно), показують заходи польських павів коло його увільнення. Се

порозумів уже Левіцький ор. с. с. 247, хоч по традиції чи по шаблону, висловляється так, мов би Поляки аж сим увільненням „*rozyskali dla Polski* Федька.

Що Кременеччину Поляки відразу захопили, видно з самої дати першої Федькової грамоти, даної в Кремінці, і другої виданої 23/III 1435 в Черняхіві: Черняхів був у Збаражчині, в маєтностях Федька, див. реєстр Збаразьких маєтностей з 1463 р. — Arch Sanguszków (I с. 54). Що Поділля натомість при зраді Федька втікло від Поляків, показує оповідання Длугоша (IV с. 575), що в 1435 р. захопив був Браслав і віддав Полякам Стефан воевода волоський. Левіцький (с. 246) здогадувався, що се сталося десь на весну 1435 р., і з тої нагоди видав Федько другу свою грамоту; се, розуміється, тільки здогад, хоч і можливий.

Що до дальшої долі Федька, то за браком всяких відомостей ставляно різні гіпотези. Молчановський, уважаючи Федька Корибутовичом, думав, що він потім вернув ся до Свитригайла і в битві під Вилькомиром попав в неволю до Жигимонта (с. 378). Вольф, опираючися на тім, що на початку 1442 р. Збаражчину дано иньшому державцеві, здогадується, що то сталося по смерті Федька (Kniaziowie с. 276). Див. ще статейку про нього Кокановського в новій варшавській Wielk-ій Encyklopedii (зроблена головню на підставі Вольфа).

35. Перехід українських земель до Жигимонта (до с. 226).

Над питанням про долю волостей Свитригайла ми мусимо ще спитати ся, аби уникнути деяких можливих непевностей.

Одиною волостю Свитригайла по смерті Жигимонта в землях в. кн. Литовського була Волянн, і туди його покликано вже по смерті Жигимонта (див. с. 230). Як би Свитригайло володів ще якимись землями, Казимир, зовсім певно, лишив би їх за ним. Та й Длугош (IV с. 636) говорить тільки про Михайла Жигимонтовича, що мав якісь значніші волости в в. князівстві. Київ Казимир передав Олелькові зараз, скоро прийшов на Литву. Вправді в Arch. Sang. I ч. 38 подана грамота Свитригайла з датою в Києві 1442 р., але індикт II вказує на р. 1433/4, так само й імя кн. Носа між членами Свитригайлової ради. Грамота видана з оригіналу, тому не хочу підозрівати вірности II в виданню. По всякій правдоподібности маємо тут, як і на деяких иньших грамотах Свитригайла, скомбіновану дату від сотворення світа і від Христа (1442—8 = 1434). Зрештою дати Свитригайлових грамот взагалі задають великі труднощі, так що їх акаліза й хронологічне упорядкування могло б бути предметом спеціальної студії. Остатня певна київська грамота Свитригайла — се надання Каленику Мишковичу 17/X 1437; свідки на ній ті самі, що виступають з Свитригайлом

у Львові в вересні 1437 р.¹⁾ Між ними інтересним камінецький староста Лостовський і Петр Войніцький — се могли бути відпоручники галицько-подільської шляхти.

Пок. Левіцький (с. 283), за ним Любавський (ор. с. с. 89) припускали, що за Свитригайлом могла зістати ся Браславщина. Левіцький опирав сю гадку на надання Стреченовичу 1438 р., але як вказав я вище, сю грамоту видав Свитригайло ще маючи Волинь, отже перед своїм упадком. Таким чином Свитригайлови перед смертю Жигимонта не лишило ся нічого на Україні.

36. Література в. кн. Литовського від проголошення в. кн. Казимира. Період сей оброблений дуже нерівно. До недавна одиноким науковим курсом для нього зіставав ся курс Каро Geschichte Polens, доведений до смерті в. кн. Олександра (т. IV, 1875, до р. 1455, т. V ч. 1, 1886, до р. 1480, т. V ч. 2, 1888, до смерті Олександра). Останніми часами пощастило початкови періоду — проголошенню і першим рокам панування Казимира. Окрім давнійшої студії Квятковского *Ostatnie lata Władysława Warneńczyka* (Przew. nauk. 1883) і сенсаційної розвідки пок. Левіцького *Wstąpienie na tron polski Kazimierza Jagiellończyka 1887* (Rozprawy wydz. hist.-filozof. т. XX) та статі Прохаски *Kazimierz Jagiellończyk a Inflanty 1440 — 50* (Kwart. histor. 1898 р. — огляд матеріалу з X тому LEKUrkb.), по виході моєї книги в першій виданню (в 1903 р.) вийшли: згадана праця Копилянського про Михайла Жигимунтовича, Prochaska *O rzekomej unii 1446 r.* (Kwartalnik hist. 1904), Sroczyński *Elekcya Kazimierza Jagiellończyka na krola polskiego* (Sprawozdanie gimnazjum w Rzeszowie, 1904), рецензії Фрідберга (в Kwart. hist. 1905) і Бучинського (в Записках т. LXXV). Потім нового оброблення діждали ся останні літа Казимира в користній праці Пане: *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, т. I: *Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka*, 1908. Статі його ж, зібрані недавно разом п. т. *Studia i szkice z czasów Kazimierza Jagiellończyka*, 1907, мало дотикають справ для нас інтересних. Загальний характер мають статі Прохаски: *Charakterystyka Kazimierza Jagiellończyka* (Przew. naukowy, 1904) стороннича й доктринерська, як звичайно у автора в останніх часах) і *Rady Kallimacha* (Przewod. naukowy 1907). Позатим маємо загальні курси перестарілі або поверховні, та монографічну літературу, яка більше або меньше входить в інтересні для нас події. З давніших курсів згадаю *Atbertrandi Panowanie Kazimierza Jagiellończyka*, Яна Alberta і Alexandra Jagiellończyka,

¹⁾ Інтересно, що II індикт 1 вказує уже на 1438 р., отже се наш рік 1437, а не вересневий.

2 томи, 1826—7; Golebiowski Dzieje Polski za Wł. Jagielly i Władysława III, 1848 (Dzieje Polski za panowania Jagiellonów т. II) i Dzieje Polski za Kazimierza, Jana Olbrachta i Alexandra, 1848 (ibid. т. III); Czerny Panowanie Jana Olbrachta i Alexandra Jagiellończyków, 1871. З новішого, окрім досить поверховних, напів популярних компіляцій Любайського й Брянцева, короткий, і теж досить поверховний погляд на політичні відносини тих часів дає також Любавський в своїй праці: Литовско-русскій сеймъ, Льв., 1900.

37. Тестамент Казимира (до с. 252).

Про тестамент говорять пізніші хроністи: літопись Биховця (с. 62—8), Стрийковський (II с. 291), Бельський (с. 688). Давніші — Меховський, Децій, Ваповський, мовчать про нього. Коли перше видання хроніки Меховського (1509) було сконфісковане, в новім виданню II (1521) вставлено між ин. уже й про тестамент (варіянти з першого видання Меховського див. в додатках до Ваповського — *Scriptores rerum polonicarum* II с. 257—8). Отже тоді вже сей переказ став офіціальним.

В літературі над сею справою застановляв ся Каро (V. 2 с. 631 і далі). Він відкидає звістку про тестамент, виходячи з того, що Казимир стремів до того, аби як тісніше звязати Литву з Польщею, отже мовляв не міг ділити їх між синами. Але у Даугюша Казимир заявляє тільки, що до свого віку не дасть вел. князівства в особну державу, і взагалі сей психологічний аргумент Каро не здасть ся мні стійним. Натомість дуже промовляють против тестаменту ті обставини, в яких виступає перша звістка про нього, й мовчанне про нього при виборах Ольбрахта (див. у старших тих хроністів). Дуже цікаво також, що скільки разів про сей тестамент зачали говорити з литовського боку за Ольбрахта й пробували потягнути за язик самих Поляків, з Польщі збували се мовчанкою — і справі вибору вел. князя і потім в справі наділення Жигимонта (див. на с. 254—5), і в проєкті унії 1496 р. (*Cod. ep. saec. XV т. III ч. 422*) — в тексті 1499 р. се місце опущено. Папе не оцінює відповідно сих фактів, боронячи Казимирового тестаменту в своїй новітній праці (*Polska i Litwa*, гл. 9). Протяг виводів Каро він покликують ся тільки на свідцтво Олександра, при справі наділення Жигимонта. Але я вказав уже, як мало можна покладати ся на се свідцтво.

38. Змова руських князів 1480 р.

Про змову сю старша література: *Stadnicki* *Bracia* с. 177—80 і 192—5, Антонович *Монографія* I с. 240—1, Иловайскій *Ист. Россія* II с. 288—9, *Wolff* *Kniaziowie* с. 5—6. Слідом на виході першого видання цього мого тому вийшла книга дра *Папе Polska i Litwa* на

przełomie wieków średnich, де особний, дуже старано зроблений розділ спеціально присвячений „змові князів“. Кілька доповнень до його виводів дав в своїй рецензії сеї книги В. Бучинський (Записки т. 75). Сим вичерпуєт ся вся література сього цікавого епізоду, далеко не розслідженого так, як він того заслужив.

Передо усім хронологія сеї справи. Всі давніші дослідники — Стадніцький, Антонович, Гловайский, приймали без всяких остережень оповідання Нарбута до його дати включно, у нього ж весіле Більського відбуваєть ся в падолистї 1482 р., і тоді викрито змову. Тим часом в писанім зараз по подї листї хелминського воеводи конспірація відкриваєть ся перед великоднем; любецька хроніка день, визначений собі конспіраторами, кладе на вербну неділю 1481 р., а Супрасльська літопись дає докладну й очевидно — вірну дату скарання конспіраторів: „в лѣто 6989 индик. 14 мѣа август. 30, при воеводѣ виленском пану Олехну Судимонтовичу, а троцком пану Мартину Клястовьтовичу“ (сея докладність і правильність записки — пор. реєстри воевод у Вольфа — вказує, безперечно, на сучасність).

Приймаючи вище подану дату конспірації — цвітень 1481 р., Папе пробував одначе представити так, що відомости про неї дійшли до короля ще в 1480 р., і вони нагло спинили Казимира в приготуваннях до війни з Московю (с. 64—5). До такого представлення змусила Папе звістка московських літописей про якісь усобиці, що стримали Казимира, і записка гданської хроніки, що вже виразно називає змову „руських панів“ причиною, чому Казимир вернув ся з походу — він був остережений і вернув ся з жінкою й сином до Литви (Script. regum prus. IV с. 687). Але звістка московських літописей про усобиці сюди не належить: др. Папе перериває фразу, а літописне оповідання далі поясняє про які усобиці говорить: „тогда бо воева Менгирѣй царь перекопскій королеву Подолскую землю“. І про конспірацію князів сеї літописи говорять потім як про річ зовсім нову. В гданській хроніці про конспірацію згадано подвійно: раз під 1480, другий під 1481 р. і очевидно, вона має тут дублети — короткі звістки, з яких одну звязано з війною 1480 р., а другу занесено під осінь 1481 р., коли скарано учасників змови. Очевидно, хроніку складано згодом по подїях, і так з'явив ся дублет конспірації, якимсь політиком перенесений на 1480 р., як причина наглого звороту в політиці Казимира. Бо ж ніяк не можна думати, щоб коли Казимир дійсно довідав ся про змову ще під осінь 1480 р. і таїв ся з своїми відомостями, то про се знали б в Гданську, і щоб мало місце таке друге несподіване відкрите змови в 1481 р., коли нитки сеї змови правительство тримало ще з осени 1480 р.

Що до обставини, в якій мав відбутися напад на Казимира, то маємо два зовсім відмінні мотиви: плян нападу на ловах, і змову на весілю. Сей другий дуже неправдоподібний, бо знову викрито в останніх тижнях великого посту, коли весілля бути не може. Одначе оповідання про недавнє весіле кн. Вільського, що мусів тікати по першій шлюбній ночі, читаємо уже в московських літописях. Нарбутове оповідання, можливо, тільки розвиває сю згадку старих літописних компіляцій. Але саме те старше літописне оповідання, може бути, тільки розвинуло в такій романичній формі дійсний факт, що Вільський, утікши до Москви, заходив ся, щоб дістати з вел. кн. Литовського свою жінку, з якою — се вповні можливо — незадовго перед тим оженив ся. Другий мотив — про плян нападу на Казимира на ловах, хоч переказаний по горячим слідам, може бути такою-ж легендою, як я вже натягнув у тексті, хоч напр. Пане приймає се оповідання як зовсім певне.

Старші дослідники приймали, що князів стято в Києві, і не без драматичности малювали образ кари довершеної над Омельковичом на очах Киян (Антонович, I. с.). Але погляд сей ні на чім не опертий. Висловив його Стадніцький, в формі здогаду, але опирав ся при тім по части на такій непевній основі, що мовляв се мусіло стати ся в Києві, бо киявська літопись має про се докладну дату, по части — просто на помилці. Він читав текст листу Вільського *zdradzieckim obuczaiem osadzili w Kijowie*, тим часом в Скарбці, звідки він бере цитату, стоїть „osadzili“, а в оригіналі — „зрадили“. Здогад Стадніцького повторив уже в категоричній формі Антонович, а за ним Гловайський. У Нарбута (VIII с. 228) князів вішають у Вильні.

39. Повстання Глинського.

Повстання Глинського в новійшій літературі не було відповідно оброблене. Спеціальні праці тільки давніші або взагалі безвартісні: Lessmann Fürst Glincki (Biographische Gemälde, II), Берлін, 1830, Warnka De ducem Michaelis Glinccii contra Sigismundum regem Poloniae et m. ducem Lithuaniae rebellione, Берлін, 1868, статя Бартошевича — Encyklopedya powszechna X с. 7—16, De Laveau Książ Michał Glincki, szkic historyczny — Dziennik Polski, 1880—I (ч. 296, 298—301 і 1) і особно — Львів, 1881. Крім того: Карпов у згаданій дисертації (гл. V, с. 128 і далі, — він обмежаєть ся тільки кампанією 1507 р., і то не використовує всіх джерел), Антоновича Монографія I с. 241—4, Pułaski Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich, 1881, с. 99 і далі, 123 і далі; вкінці Wolff Książowie (с. 80—5) властиво найціннійше з цілої тої літератури.

З джерел історіографічних для історії повстання мають особливе

значінне Децій і Ваповський як сучасники. Порівняння їх оповідань з иньшими джерелами доказує їх достовірність: й короткому оповіданню Деція й далеко ширшому — Ваповського не можна зробити ніяких поважних закидів. Масу самостійних, але дуже непевних звісток і подробиць дає Стрийковській, і між ними не легко вибрати зерно з долови. Подекуди ми можемо сконструювати його, і тоді одно оправдується, друге знову показується неправдою. Так нпр. реляція Глинського й иньші документи потверджують звістки про походи Глинського під Клецьк і на Новгородок, про спустошення Білої Русі й „загони“ Глинського під Вильном. Але нпр. звістку про прихід йому в поміч Дашковича з 20.000 кінноти рішучо збиває та ж реляція і мовчання иньших джерел. Маршрут Глинського, де Мозир здобувається вже після иньших походів, стоїть в суперечности з иньшими джерелами. У Стрийковського Глинський здобуває й Туров, але Туров був його маєтністю. З того виходить, що там де Стрийковського не можемо сконструювати, його звістки треба приймати *cum grano salis*. Пишучи на Білій Русі, він міг зібрати деякі відомости про повстання й 50 літ пізніше, але знову як письменник некритичний і охочий до фантазій, не всюди міг вирізнити правду, не одно міг лодати від себе, або помилитись.

В новітній історіографії єї оповідання Стрийковського нарobili чимало заколоту. Напр. проф. Антонович тим способом описує успіхи Глинського в Київщині: „Люде з Київського князівства стріли Василя Глинського радо. Довідавши ся, що повстання Глинського має на меті відновлення самостійного руського князівства, міста відчиняли йому ворота, земляне прибували в його табор і складали йому присягу. Славний староста черкаський і канівський Остафій Дашкович получив ся з ним на чолі полків своїх повітів. Княне думали, що настав час, коли їх місто стане знову столицею великого руського князівства“ — Монографія I с. 243. Сей живий образок ш. автор опер головню на оповіданню Стрийковського, але Стрийковський (II с. 346) каже тільки, що Василь Глинський був обложив Житомир і Овруч (*Zytomira i Owrusza dobywał*), — але, видно, не взяв і що йому присягли деякі київські бояре й шляхтичі. Про сам Київ ані згадки, й очевидно, що Київ Глинський навіть не пробував здобути: инакше в кореспонденції Жигимонта з Менглі герцем про Київ ми б про се почули (див. особливо лист 101 в збірці Пулаского). Що до Остафія Дашковича з черкаськими і канівськими полками, то тут стала ся така історія: Стрийковський каже, що Дашковича прислав був в. кн. Василь з московським полком в поміч Мих. Глинському в Мозир: *Wasił w. x. moskiewski przisłał mi na pomoc Ostaphija Daskiewiczza onego sławnego kozaka*

(który się był do niego przedał, jako miał obyczaj) z dwudziestą tysięcy ludzi moskiewskich jezdnych. Двадцять-тисячний московський полк з Дашкевичом на чолі — се фантазія або побільшення, хоч се повто^{ра}рюють і нові дослідники (Пулаского Ostafi Daszkiewicz — Szkice I с. 243, Wolff Князювие с. 83); але що Дашкевич дійсно був післаний до Глинського з Москви, се потверджує свідощтво Івашка Немирича — у Бонецкого *Poczet rodów litewskich* с. 243 (з Литов. Метрики). Антонович, видно, уважав Дашкевича за канівського й черкаського старосту, й відти виросло його представлення; але канівським і черкаським старостою Данкович став не скорше як в 1514 р. — див. Пулаский I с. с. 244.

Що успіхи Глинського в Київщині зовсім не були значні, найліпше видно з того, що в своїй реляції до Москви він не згадує про Київщину нічого.

Взагалі сучасні листи й документи дають дуже важний матеріал до доповнення й сконтролювання хроністів. На першій місці стоїть реляція Глинського, вислана в Москву з його післанцями під час повстання, але перехоплена в Литві — видана в Актах Зап. Росії II ч. 20 під хибною датою 1507 р. Далі, дуже важні відомости містять листи Жигимонта до Менглі-герая, зібрані у Пулаского *Stosunki z Mendli-Girejem* ч. 99—104 (перед тим більша частина їх видана була в Актах Зап. Росії т. II). Важний також лист Жигимонта до в. кн. Василя з червня 1508 р. в Актах Зап. Рос. II ч. 36. На жаль судові зізнання звязані з повстанням не видані всі; в Актах Южной и Зап. Росії I ч. 46 подане інтересне, цитоване вище зізнання Колонтаєва, але нпр. зацитоване у Бонецкого *Poczet* с. 243 зізнання Немирича не видане й досі.

40. Література по історії Кримської орди.

Історія Кримської орди не богата літературою. З давніших треба згадати: *Sestrenczewicz de Bohusz* (архієпискуп моголівський) *Histoire du royaume de la Chersonèse Taurique*, Brunswick, 1800, I і II, друге вид. 1824 р. (і по російськи: *Исторія о Таврії*, I—II, 1806). *Langlés Notice chronologique des khans de Crimée* — в додатку до його *Vogage du Bengale à Petersbourg*, III, Париж, 1802. *Hammer Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft*, Відень, 1856 (натомість *Zinkeisen* в своїй *Geschichte des Osmanischen Reiches* Крима майже не чіпає). *Хартахай Историческая судьба крымских татарь* — Вѣстникъ Европы, 1866. Новіша література, з якою властиво треба рахувати ся, складаєть ся з двох праць: *Howorth History of the Mongols*, Лондон, 1880, де VII глава II тому (с. 448—626) містить історію Кримської орди. Друга важниша: В. Смирнов *Крымское хан-*

ство подь верховенствомъ Отоманской порты до начала XVIII в., Петербург, 1887, і продовженне II: Крымское ханство подь верховенствомъ Оттом. Порты въ XVIII в. до присоединенія его къ Россіи, Одеса, 1889 (Записки одеського істор. тов. т. XI). В праці Говордза, а ще більше у Смірнова, вага лежить в джерелах орієнтальних — турецьких і арабських. Інші джерела, західно і східно-європейські — італійські, німецькі, московські, а ще більше — русько-литовські й польські, використані дуже мало. При тім праця Говордза дуже коротка, а Смірнова написана незвичайно хаотично й важко. Спеціальні монографії вказую в поодиноких місцях при тексті.

41. Італійська колонізація Чорного моря.

Про італійську колонізацію Крима й торгівлю див. особливо: Н. П. Мурзакевич Історія генуезських поселеній въ Крыму, 1837. M. G. Canale Della Crimea del suo commercio e del sui dominatori dalle origini fino ai di nostri, commentari storici, Genova, т. I—III, 1855—6 до наших часів належить т. I і початок II, 1855 (цінний для свого часу матеріал, але ненауково оброблений). Кене — Описаніє музеума кн. Кочубея, I—II, 1857, також по французьки. Heyd — Die italienischen Handelscolonien am schwarzen Meere, 1862—3 (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft), що в переробленій і доповненій формі ввійшло в його Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I—II, 1879; крім того є французький переклад сеї праці, переглянений і доповнений автором: Histoire du commerce de Levant, publiée par Fugèy Raynaud, Липськ, 1886 (про кримські колонії особливо т. II с. 158 і далі нім. вид. = II с. 156 франц. вид.). Брун Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie Mémoires de l'acad. de Petersburg, серія VII т. X, 1866 і в новій обробці — О поселеніяхъ италянскихъ въ Газаріи — Чорноморьє т. I. Йогож Матеріали для історіи Сугдеи, 1872 — Чорноморьє т. II. Юргевичъ Уставъ для генуезскихъ колоній въ Чорноморьѣ изд. въ Генуѣ въ 1449 г. — Записки одеського істор. тов. т. V. Amedeo Vigna — річні огляди подій — Esposizione storica degli avvenimenti, за pp. 1453—1475 в його Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri, і Discorso storico sulle quistioni private при кінці кодекса (в т. VI і VII 1—2 Atti della società Ligure di storia patria, 1868—1879). Волковъ Четыре года города Кафы (1453—1456) — Записки одеські т. VIII. М. Ковалевскій Юридическій бытъ генуезскихъ колоній на Чорномъ морѣ во второй половинѣ XV вѣка Сборникъ посв. В. Вуданову. Його ж реферат на харківськѣм зїзді: Къ ранней історіи Азова, головню про венецьку колонію в Тані, в Трудахъ з'їзда т. II, 1905. Чимало дрібніших заміток і матеріалів до сього питання в тихже Записках одеського історичного товариства.

42. Татарська політика Литви й Польщі.

Для історії відносин до Татар Польщі й вел. кн. Литовського зроблено досі дуже мало. Одинока монографія — Ю. Бартошевича *Pogląd na stosunki Polski z Turcyą i Tatarami, na dzieje Tatarów w Polsce osiadłych*, на przywileje tu im nadane, jako też wspomnienia o znakovitych Tatarach polskich, Варш., 1860, і для свого часу були працею занадто поверховою, а тепер не має ніякого значіння. По за тим маємо тільки ряд статей К. Пулаского *Stosunki z Tatarszczyzną, w połowie XV wieku* (Ateneum 1882, II), *Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w., t. I — Stosunki z Mendli-Girejem, chanem Tatarów perekopskich* (1469—1515), 1881 (збірник грамот з великою, на 193 ст. вступною розвідкою про відносини за Менлі-герая), і її продовження: *Machmet Girej, chan Tatarow perekopskich i stosunki jego z Polską* (1515—1523) (Szkice i poszukiwania histor. II, 1898). Нарешті останніми часами порушив татарську політику в кн. Литовського В. Ласкоронский в своїй статі: *Русские походы в степи въ удѣльно-вѣчеовое время и походъ кн. Витовта на татаръ въ 1399 г.* (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1907 кн. IV—V), але в тім виявив таке незнання фактів, джерел, літератури, що його висновки і погляди не мають ніякого інтересу. В загальних курсах по історії в кн. Литовського і литовсько-польських відносин Антоновича, Філевича, Барбашева й ин. є тільки дуже побіжні замітки до татарської політики, так само і в курсах польської історії. Тільки в книжці Папе *Litwa i Polska* присвячено досить уваги татарським справам, хоч воно й має характер досить епізодичний. Смірнов в своїм курсі історії Крима дотикає також татарсько-литовських відносин (особливо с. 153 і далі), але повне необізнання з джерелами русько-литовськими, зазначене вже вище, паралізує сі його екскурси. Досить напр. сказати, що про звійний конфлікт Литви з Татарами про Поділе він говорить на підставі Шлецера, що опирає ся на Коляловичу, а той на Стрийковскім!

43. Хаджі-герая і Девлет-бірди. (до с. 308).

Гіпотезу про тотожність Девлет-бірди з Хаджі-гераяем розвинув найновіше Смірнов оп. с. с. 229 і далі, відкрив до неї дорогу одначе вже Сестренцевич, скомбінувавши устні й письмовні звістки, які мав про Хаджі-герая (II 198): II (Edigei) eut pour successeur Hadgi-Dewlet-Ghérai... On sait seulement qu'il naquit à Trocki en Lithuanie pendant l'exil de son cousin l'infatune Toktamische et qu'un paysan nommé Ghérai le sauva avec peine du massacre, ordonné par les ennemis de la famille. Il avoit alors 10 ans, et étoit en Asie. Huit ans après, quelques hordes mecontentes du gouvernement cherchoient un prince du sang de Genghis-kan pour s'en faire le chef. Le bon paysan leur présenta Hadgi et ne demanda pour toute recompense que l'attri-

bution de son nom à tous les descendants de Hadgi... Потім Хаджі trop foible pour lutter contre revolution, se retira chez Vitoldé qui l'avoit mis sur le throne et qui le placa encore sur celui de la Tauride. Quoique l'histoire n'en fixe pas l'époque, d' après nos recherches, il paroît que ce ne peut être que dans la troisième decade du quinzième siècle, ce qui revient à l'année 1428. Canale, которого праці Смірнов не знав зовсім, укомбінував сі звістки ще ближше до тої форми сеї гіпотези, яку приймаємо ми. Він пише (II с. 51): Egli appellavasi Devlet ed era cugino di Tokatniche; toccava appena il decimo anno quando accadde l' assassinio de' suoi; na contadino nominato Ghirej, lo rapi e lo si condusse seco clatamente in Asia ove il teune nascotto divulgandolo a proprio figlio. Потім сеї Devlet додав собі імя Хаджі — аггiungendo al nome di Devlet quello di Chadj o pellegrino — quel nome serbó in appresso Devlet a memoria dell' esiglio. Пізніше Devlet — non avendo forse dastanti da poter contenere que' rivoltosi si ritrava correndo l' anno di 1428 presso il Gran Duca Vitoldo, antico alleato di sua famiglia, ch'ebbe ad adiutarlo affinché a poco a poco si ponesse in mano il freno della piccola Tartaria.

Смірнов зробив властиво той крок на перед, що для імени „Девлет“ вказав на Девлет-бірди, і се зближенне підпер вказівкою на подібність монет Девлет-бірди до Хаджі-гераєвих. При тім черпав він одначе деякі відомости з других рук і не знав зовсім сучасних звісток про зносини Девлет-бірди з вел. князівства Литовського, а в них би знайшов поперте своїм виводам, хоч би на те, аби відкинути звістку подорожника Шільтбергера, що Девлет-бірди правив тільки 3 дні!

Про Девлет-бірди — Тізенгаузен I с. 533—4, пор. с. 409 прим. Codex Vitoldi ч. 1223. Давніша русько-лит. літопись с. 50, в похвалі Витовту, і Стрийковский II с. 175. Оповідання русько-литов. літописи про татарську політику Витовта вставлене в початкову похвалу редактором літописи — див. мою статю про сю похвалу, Записки Н. тов. ім. Шевч. т. VIII с. 9.

Про монети Девлет-бірди — статі Григорьєва й Юргевича в Записках одеських т. I і VIII, Смірнов ор. с. с. 181 і далі. Кримські монети його належать до двоязичних (bilingues) генуезько-татарських, і давніші дослідники уважали їх анахроністичними, то значить бити ми за пізніших часів Хаджі-Герая, тільки з іменем давнішого Девлет-бірди; против сього погляду виступив Смірнов I. с.

44. Татарські хани — Витовтові клієнти в Орді по упадку Тохтамиша (до с. 317).

Маємо дві ширші звістки про сі Витовтові заходи — в похвалі в. кн. Витовту писаній невдовзі десь по його смерті і вставленій

в Давнійшій литовській літописі (Уч. зап. акад. с. 48—9, про сю похвалу див. мою розвідку в т. VIII Записок Наук. тов. ім. Шевченка, передр. в I кн. Розвідок і матеріялів), і у Длугоша, під р. 1418. Віда в тім, що обидва джерела вчисляють клієнтів Витовта дуже відмінно, і то часом з такими іменами, яких ми в інших джерелах майже зовсім не знаємо:

Похвала:	Длугош:	Східні джерела:
Салтан	Zoltan Zeledin	Джелаль ед-дін
Малий Салтан (Салдан)	Keremberden	Керім-бірди
	Bethsubulan	Копек-хан
	Jeremferden	Чекре-хан
Девлад-бердый		Девлет-бірди
Магмет		Магомет-хан (Улу-Мухаммед)

Двох Салтанів Похвали годі витолкувати — хто зна чи обидва вони не означають одного Джелаль-ед-діна (Zeledin Длугоша). Про нього див. ще у Тізенгаузена оп. с. с. 473, Длугоша IV с. 141, пор. Scriptores rer. pruss. III с. 214. Jeremferden не звістний зовсім з інших джерел, крім Длугоша. Хоч Гаммер (Geschichte der Gold. Horde с. 377) й записав Jeremferden-а між ханів, але хто зна чи се в дійсности не дублет до Керім-бірди (пор. варіант Geremferden). У Длугоша Керім-бірди виступає як син Джелаль-ед-діна (в дійсности він був його братом). Против нього, коли він ворожо став виступати, Витовт у Длугоша виставляє Бетсубулана, але той гине від Керім-бірди. Слідом гине й сам Керім-бірди, й тоді стає ханом — мов би на довгий час — його брат Geremferden. В дійсности Керім-бірди гине в боротьбі з братом Джеббар-бірди; потім, по смерті сього остатнього виступає його брат Копек-хан (інакше Кібак, може й Куйдадат), але всі так: ефемерично, що годі тут бачити того Geremferden. Що до Бетсубулана, то здасть ся, се одна особа з Vexibowitz, що пробував у Свигригайла в 1432 р., або може його батько — див. LEKUrkb. VIII ч. 624. Як з того бачимо, Длугошеве оповідання повне непевностей. Тільки зовсім ігноруючи дійсну історію Золотої орди можна приймати його en toutes lettres, як то робив прим. др. Прохаска (Codex Vitoldi с. 398) або Барбашев (Витовт, кн. 2, с. 113, 187—8).

45. Література унії XVI віку.

Історії переведення унії в XVI спеціально і повно зробленої ми не маємо. Давнійша праця Мосбаха Roszatkі unii lubelskiej, Познань, 1872, слабо й хаотично зроблена, тепер не має інтересу ніякого (се властиво безсистемний збір ріжного матеріала кінчаючи Жигимонтом Старим). Розвідка Довнара-Запольского: Польско-литовская унія на сеймах до 1569 г. (в II т. Древностей — Трудів славянської комісії моск.

археол. общества, і особно, Мва, 1897) — дає тільки побіжний і далеко не повний перегляд фактів. Найповніше до тепер були зібрані факти історії унії XVI в. в праці М. Любавського Литовско-русскій сеймъ, Мва, 1901, тільки сї факти гублять ся тут серед маси иньших, зібраних в сій інтересній, але перетяженій подробицями й незвичайно важло й нещоро написаній праці. Загального перегляду розвою сеї справи вона не дає зовім.

По за тим невеличку спеціальну літературу має саме довершенне унії і Люблинський сойм: Кояловичъ Люблинская унія — День, 1861, ч. 10—12, його-ж Люблинская унія или последнее соединеніе Литовскаго княжества съ Польскимъ королевствомъ на Люблинскомъ сеймѣ въ 1569 г. Спб., 1863, і передмова (невеличка) при виданню Дневника Люблинскаго сейма, Спб., 1869. Його ж Присоединеніе Подлясья къ Польщѣ на Люблинскомъ сеймѣ 1569 г. — в Памятниках старины въ западныхъ губерніяхъ т. VIII (1885), і тамже Малишевскаго Люблинская унія — статі більш популярного характера. Так само не мають значіння і розділи присвячені Люблинській унії в курсах історії Литви Кояловича (Чтенія по історіи Западной Россіи, вид. 4, 1884 р., розд. VIII), Гловайского (Исторія Россіи т. III розд. IV), Браницева (Исторія Литовскаго государства). Не визначаєть ся глубшим аналізом ні розвідка проф. Дашкевича: Люблинская унія и ея послѣдствія (Университетскія извѣстія каівські), передрукована в книзі його: Замѣтки по історіи Литовско-русскаго государства, 1885) ні більш нова історія Люблинського сойму, подана у вступнім розділі праці И. Лаппо: Великое княжество Литовское за время отъ заключенія Люблинской уніи до смерти Стефана Баторія, 1901 (ст. 1—85). В польській літературі, де стільки носять ся з тою унією, на диво — нема ні одной монографії її, ні одного глубшого оброблення; тільки в загальних курсах трактуеть ся вона.

46. Литовсьна інструкція 1563 р. (до с. 465).

Інструкцію з виденського сойму маємо в двох текстах. Латинський, видрукований в Zgrodopismach в додатках до дневника льотковського сойму 1562 р.; польський переклад в дневнику варшавського сойму 1563 р. Польський текст переважно коротший від латинського, дещо упускає, але має дещо й більше против нього: нпр. застереженне, що литовське військо на війні в Польщі має першєнство перед польським, і навпаки. Окрім того при сїм польським перекладі видруковані (с. 179—181), без всяких близших пояснєнь, якісь безіменні замітки на литовські постуляти. Постуляти сї що до свого порядку й змісту переважно згоджують ся до букввальности з латинською інструкцією, але не всюди: маємо тут дещо таке, чого не маємо не тільки в поль-

ським перекладі, але і в латинському тексті інструкції, або дечим відмінне, нпр.:

Talis (rex) eligatur, qui utramque gentem aequali benevolentia complecti et velit et possit (нема в польському тексті).

Si rex plures habuerit filios, alter ducatus praesit (теж).

Legati ad christianas et barbaras nationes sine discrimine utrinque, prout melius expedire videbitur, mittantur (теж).

Трохи нижше пояснено, що порозумінне, поза спільними соймами, робить ся через відпоручників сенатів, а в інструкції сеї подробиці нема. Далі: *Merum et mixtum imperium ut retineatur* (нема в польському тексті).

Senatus electio, magistratus et officium distributio, legum patriarum condendarum potestas et iurisdictio (теж).

In Litvania sub auspitiis et ductu litvani. campiductoris bellum geratur (нема в обох текстах).

Vestigialia Livoniae in aegarium Litvaniae inferantur (нема в польському).

Dux Curlanidae utriusque imperio feudalis sit (теж).

З двох повних текстів інструкції — латинського й польського, більш автентичне значінне має для нас латинський (хоч на абсолютну повність і докладність його теж не можемо покласти ся). Польський текст, можливо, був витягом, приватно зробленим кимсь з польських учасників сойму. Що до латинських витягів з тими замітками, то досить трудно вважати їх за проект інструкції з редакційними замітками, бо поставлені в сумнів точки (*dubium*) таки полишили ся в інструкції. Може скорше се постуляти, зроблені на підставі інструкції литовськими відпоручниками на соймі? В таким разі примітки до сих постулятів, зроблені може кимсь з польських senatorів, мали б особливий інтерес. Вони досить толерують литовські жадання і хоч з певними обмеженнями, але стоять на тім самім становищі, що й литовська інструкція, тим часом як на нарадах сойму й коронні senatorи й послі стали відразу на становищі інкорпорації. Для контрасту порівняти тільки ці примітки з поглядами коронних senatorів і особливо з замітками, зробленими, очевидно, кимсь з послів на тексті інструкції в дневнику сойму — с. 280 і далі.

47. Питанне про спільні сойми на Варшавсьнім соймі 1564 р. (до с. 374).

Справа спільних соймів на Варшавсьнім соймі не зовсім ясна. В своїм ультиматумі (Дневник с. 351) литовська делегація зазначила що особний литовський сойм має далі існувати попри сойми спільні. Тому Любавский каже, що литовські відпоручники жадали свого особного сойму для справ в князівства, і закидає рецесови, що він се за-

мовчав (с. 672, пор. 675). На підтвердження такого погляду можна би ще вказати на свідoctво учасника, виленського біскупа Протасевича. Любавському його промови на Виленським соймі 1567 р. були, очевидно, неприступні (див ор. с. с. 747) бо друковані в старій варшавській часописи Dziennik Warszawski ч. 14 (т. V), за 1826 р. (з рукописей Т. Дзялинського). Протасевич каже, що в Варшаві й Більську литовські стани годили ся тільки на „спільну раду“ в тих справах, що дотикали інтересів обох держав: *Acz w they mierze y nierowno więcszej na tych rozmowach naszych warssewskich y bielskich volnosczy y zwyczaioy naszych starych dla dobrego braterstwa panom Pofiakom postąpiło się, do czego nas vnia ani prywiley Alexandrowski nie czyagna — aboviem postampilismy tego, abysmy yusz od tego czasu z ych miłoszcziamy w pewnych rzeczach spolne seymy miewały — alie zebuy dla tego słowa: communia consilia miały yusz ustacz — nasse wolne wielkiego xięsthwa starozythne seymy y wolne nasse osoblive rady y zawirania s panem naszym y bez pana o rzeczach y potrzebach naszych vlastnych ziemskich przypadłych — czegosmy ych miłosczy w Warssawie y w Bielsku nie odstąpily, tedy bysmy yusz then prywiley y unią Alexandrowską, y volnosci nasse starozythne sami sobie dobrovolnie zlamaly — с. 166.*

Як бачимо — сказано дуже категорично. Але супроти різних відмін в литовських жаданнях під час варшавського сойму і з сею категоричністю треба бути обережним: не знати в якій стадії переговорів литовські послы займали таке становище. На біду, литовський проект рецесу, де він говорить про сойм, в дневнику соймовім виглядає досить нечовно, як зіпсований —

польський проект:

A sejmy walne abyśmy już miewali jedne a spólne to jest sejmy koronne. Ztądże aby sejmy walne w Litwie nie bywali już nigdy.

литовський проект:

A sejmy wolne abyśmy iuz miewali spolne, to jest sejmy w Koronie, ale przy granicach litewskich. Zkądże też aby w Litwie sejmy takie i potem nie bywały, na których by sprawy spóltem Koronie i Xięstwu należące miały być sprawowane.

Слова литовського проекту виглядають або на прогалину, або на свідомий викрут в стилізації. Думаю, що промовчання в публікованім рецесі справи литовського сойму вказувало б на те, що в литовським проекті рецесу ся справа не була зазначена виразно.

48. Лист литовських станів на люблинський сойм 1566 р. (до с. 384).

Zygmunt August etc. Oznaymuujemy tym naszym listem, iz gdy byli posłowie panow rad y od wszech stanow z seymu walnego Brzesc-

kiego do maiestatu naszego krolewskiego posłany y do panow rad y wszego rycerstwa corony Polskiewy: pan Jan Hayko kasztelan brzeski, koniuszy grodzienski, dzierzawca wilkieyski, trabski y krasnosielski, a x. Andrzej Thymochwieiewicz Kapusta castellan braclawski, dzierzawca na Owruczeb, a Wencław Agrippa secretarz nasz, mając na pismie poselstwo za pieczęciami od tych to przerweczonych stanow, od których byli posłani, co izesmy do rękę naszych od nich przyieli, prze to ono poselstwo wszystko w ten list nasz dla wiadomosci y pamięci, iako rzecz seymowa, roskazalismy wpisac do cancellarii naszej do xiąg, y za pieczęcią naszą tego to poselstwa przepis tym panom posłom dac, ktorez to poselstwo tak się w sobie ma.

Instructia od panow rad y wszech inych stanow wielkiego xięstwa Lithewskiego s seymu walnego Brzeskiego panom posłom do ich mci panow rad y inych wszech stanow coronnych, na seymie Lubelskim zebranych, roku 1566 miesiāca augusta piątego dnia.

Naprzod panowie posłowie ze wszytką przystoyną uczciwosciā ich mci panom radom wszystkim duchownym y swieckim y inem wszem stanom coronnym od ich mci panow rad y wszech inych stanow wielkiego xięstwa Lithewskiego zalecenie powolnosc, braterskich słuźb, z więszowaniem dobrego w długi wiek zdrowia y wszego fortunnego wodzenia, y kazdemu ich mci zosobna y wszem wobec w rzeczy pospolitey oney sławuey corony Polskiewy, iako panom przyiacelom y braciey swey łaskawey y starszey opowiedziec mają. A przy tem przełozyc w te słowa, iz pewni są tego ich mci panowie rady y ini wszyscy stanowie wielkiego xięstwa Lithewskiego, ze w. m. w swiezey a dobrej pamięci swey miec raczycie, y ich mci tez to dobrze pomniā, iako za odesłaniem y napomnieniem od w. m. przez wielką a raczną radę coronną ich mci wielebnego w Bodze xiędza Walentego Herborta biskupa przemyskiego a iasnie wielmoznego y zancie wrodzonych pana Stanisława Myszkowskiego z Mirowa wojewodę y starostę krakowskiego y ratynskiego, pana Iadama Drzewickiego castellana inowłocławskiego a pana Iana Lesniowskiego podczaszego lwowskiego, secretarza y dworzanina krola iego mci, roskazali ku w. mciam mając posły swe ku w. m. posłać. Gdyz za posłaniem pierwszych posłow odkazu zadnego od w. m. nie mieli, s tey przyczyny na ten czas odprawili są posłow swoich ku w. m., gdzie napierwey to przypomionąc zlecili ono poselstwo wszystko, s którym pierwszy posłowie od ich mci na tenze coronny Lubelski seym iędzili, ni w czym onego nie odstępując, gdyz odkazu zadnego na to ani przez te posły nasze, ani potym przez swoje nie uczynili, a przeto aby na ten czas przez te teraznieysze posły na ono pierwsze poselstwo odpowiedz pewną a dostateczną ku ich mci panom radam y innym wszem stanom

wielkiego xięstwa Lithewskiego dac raczyli, zwłaszcza ze tez w tym poselstwie przy podaniu artykułow w rzeczach przedniejszych y główniejszych w tey sprawie, y na ktorych ta sprawa niemało należy, y to się tez dołożyło, aby ich msc panowie coronni oznaymic raczyli, iakoby na koniec za pomocą boską y spólnym zezwolenieniem stanow oboygа panstwa zarowno uczciwym y pozytecznym w sprawę zamknąc y skończyć rozumieli. A tak przy tymze y teraz stojąc, radziby na to na wszystko pewną a dostateczną odpowiedz mieli. A bacząc skrocenie czasu ku skonczeniu y zamknieniu tey tak wielkiej y wazney y wieczney sprawy, y dla ufolgowania w tak ustawicznych woiennych y seymowych pracach, trudnosciach, y vtrat nie małych, y s strony niemałego niebezpieczeństwa tego panstwa wielkiego xięstwa Lithewskiego, gdyz o pokoju z nieprzyacielem zadney wiadomosci niemasz, ale co y czas ruszenia woiennego spodziewac się musimy, przeto ich msc baczą y przed się biorą, aby zamknienie y skonczenie na koniec tey sprawy vnii na iny słuszny czas odłożone było, to iest da li bog przyszłym po swiátkach, dla lepszego wczasu y wyzywienia oboiego narodu przy granicach oboygа panstwa, tam gdzie by iego krol. mci nablizey y nalaciney było do kazdego s tych seymow obudwu panstw wedle postrzeby, y woli iego kro. mci przyjezdzac, azby się te rzeczy ku chwalebneму koncu mogli snadniey a słuszniey zniesc. Dan z Lublina 22 augusti anno ut supra. (*Лит. Метрика, Публ. дѣль кн. 8 л. 17*).

49. До історії підляського і волинського привилею 1569 р. (до с. 395).

Про редакційні наради над привилеєм підляським — див. Дневник Люблинського сойму вид. Кояловичом с. 216, 219 і 233, вид. Дзялинським с. 105, 118. Правдоподібно, 5 марта була апробована королем редакція підляського привилею, владжена сенаторами, але потім посла зажадали, щоб їм дозволено поробити в нїм свої поправки; нарешті певні поправки внесли туди відпоручники тих земель, прибувши на сойм.

Любавский (ор. с. с. 825—6) вказує 28 марта як день остаточного потвердження привилея, відкликуючи ся на Дневник вид. Кояловичом с. 231, але властиво сього твердити не можна, бо наради про підляські відносини тривали й далі — див. нпр. іб. с. 257, і при тім могли робити ся поправки в тексті привилею.

Ще необережнійше говорить Любавский, що волинський привилей був споряджений з кінцем мая (іб. с. 832) Привилей сей був споряджений в марті ще — див. нпр. згадку про нього в Дневнику вид. Кояловичом с. 233, під днем 28 марта. В Дневнику вид. Дзялинським тут сказано навіть: *Przywilej restitutionis Wołynia i Podlasia raczył krol imść podpisać i kazał gi wmościam wydać*. Та й незалежно від

того неможливо пренебачити, щоб волинський привилей був споряджений дійсно тільки з кінцем мая, тим часом як уже в марті видано універсал про прилучення Волини й покликано волинських сенаторів і послів на сейм. Але з другого боку декотрі точки волинського привилею були уложені тільки на підставі петицій волинських панів, то значить не скорше як при кінці мая. То im dano (Волинянам), пише Нарушевич 5/VI, aby wysadziwszy deputati swoje, sami sobie przywilej napisali iako naliepili y napotrzebniei rozumiejąc, a iego kr. mojé y s Coroną obiecali iem taki przywilej dać (Археограф. сб. VII с. 41). До цього моменту й може належати дата привилею — 26 мая, хоч і се ще не була остатня його редакція: Браславщину додано в сей привилей не скорше як в червні.

Справа прилучення Браславщини була поставлена послами тільки в перших днях червня (див. в тексті с. 407—8), і в початках в мотивуванні цього прилучення Поляки ще не були певні: і червня король мотивує прилучення Браславщини тим, що вона була частиною Поділя (Дневник с. 398), тим часом як в волинській привилею записано її як частину Волини (Любавский помилкою каже, ніби то король мотивував прилучення Браславщини тим, що вона була частиною Волини — опр. с. с. 834). Тому сю редакцію привилею треба відсунути на час іще пізнійший. Ще 12 червня, як видно з Дневника вид. Кояловичом (с. 418, 416), волинський привилей був в редакції у волинських панів і послів. Потім, в другій половині червня, переглядали його коронні послы — іб. с. 450.

Примітки до мапи.

Подана мапа має на меті представити політичний і адміністративний поділ українських земель, які стояли під власттю в. кн. Литовського й Польської корони, перед р. 1569.

Грубшою синьою смугою означені границі держав — Польці, в. кн. Литовського, Угорщини й Волощини.

Границя в. кн. Литовського з Польщею означена головню на підставі обводу границь 1546 р. (виданий Догелем п. н. *Limites regni Poloniae et m. d. Lithuaniae*, 1758, і вдруге в I т. Археографического сборника документов относ. къ истории Сѣверозап. Руси, 1867). Се дуже докладне означення границь, але перенести його на папір не так легко, бо воно переважно означає границю різними хорографічними вказівками, або й такими як знаки на деревах, і т. и. Щоб перенести його докладно на мапу, треба-б спеціальніших дослідів, і сим досі ніхто не займав ся. При тім воно доводить границю на північ до Воїня тільки (чи властиво починає відти). Для дальшої границі на півночі див. актовий матеріал зібраний у Любавського Областное дѣленіє с. 180—90; його можна до певної міри контролювати матеріалом (пізнійшим) зібраним в звісній праці Baliński і Lipiński *Starożytna Polska* т. III і IV (воєводство Підляшське й Берестейське). Для означення Ратенсько-любомльського клину окрім обводу 1546 р. маємо ілюстрації сих староств — Любомльського й Ратенського з 1563 і 1569 рр. — Архів Югозап. Росії ч. VII т. II і Жерела до історії України-Руси т. VII. Для границі Волини з Белзькою землею і Галичиною — поборові реєстри в XVIII і XIX т. *Źródła dziejowe*. Для полудневої часті литовсько-польської границі — на пограниччю воєводства Подільського з Браславським маємо пізнійше розграничення, 1570 р., видане мною в Архіві Югозап. Росії VIII. 1 ч. 122. Для сеї границі див. іще мою працю: Барское староство, й додану до неї мапу.

Природна границя Польщі з Угорщиною — Карпатський хребет, не підлягала в сій часті змінам, так само як і Дністер — границя з Волощиною. Границю на Покуття дає люстрація 1563 р. — Жерела до історії України-Руси т. I, Староство Снятинське: вона відповідає нинішній границі Галичини й Буковини; про її зміни в давнішій новітній розвідка д-ра Кордуби: Молдавсько-польська границя на Покуття до смерті Стефана Вел., 1906 (Науковий збірник присвячений проф. Грушевському).

Границю в. кн. Литовського з Московщиною уставив трактат 1503 р. — Памятники дипломатических сношений Московского государства съ польско-литовскимъ т. I (Сборникъ истор. общ. т. 35) с. 398—9, але тут не вказано границі в лівобічній Україні. Пізніші описи литовських границь з Московщиною, з 1520-х рр., видані в Документах архива министерства юстиції (I с. 62 і далі)*) дають детальніші вказівки що до української границі від Любеча до верхів Сули, але все таки дуже загальні, особливо в полудневій часті, між Десною і Сулою, бо осад було тоді тут дуже мало, а хорографічні означення і не численні, і не легко їх на мапу перевести. З кінцем XVI в. одначе при новій колонізації лівобічної України ся колонізація досить значно переступила стару границю й опанувала Посеме, притягаючи його до переяславських займанщин: Давнішу границю на полудневім сході вказує запись в Актах Зап. Росії II ч. 199: в середині XV в. вона доходила до Донця, і тут, в полуднево-східнім куті, мабуть, не змінив її й трактат 1503 р. Пізніші вказівки про неї дають московські описи степової сторожі — впр. Акты Москов. госуд. I ч. 18; див. ще у Бяляева О сторожевой, станичной и полевой службѣ на Польской Украинѣ Московскаго государства — Чтенія московські 1846 кн. III.

Границі воеводств означені синьою лінією тоншою, границі земель і повітів, на які поділяли ся воеводства — лінією перерваною.

Для означення границь Руського й Белзького воеводств в XV в. дають матеріал Акта gr. i ziem. т. XI—XIX; на жаль сей матеріал досі ніким ближше не оброблений з історично-географічного становища. Для XVI в. мав я при першій виданню сього тому белзькі податкові реєстри 1535—40 рр. в рукописній копії, спорядженій мною для Археологічної комісії Наук. тов. ім. Шевченка XVIII; том Źródła dziejowe д. Яблоновского з'явив ся завгодно пізно, аби міг бути використаний. Видані в нім поборові реєстри Галичини, Белщини й Холмщини дають тепер можливість визначити докладно границі воеводств, і границі зе-

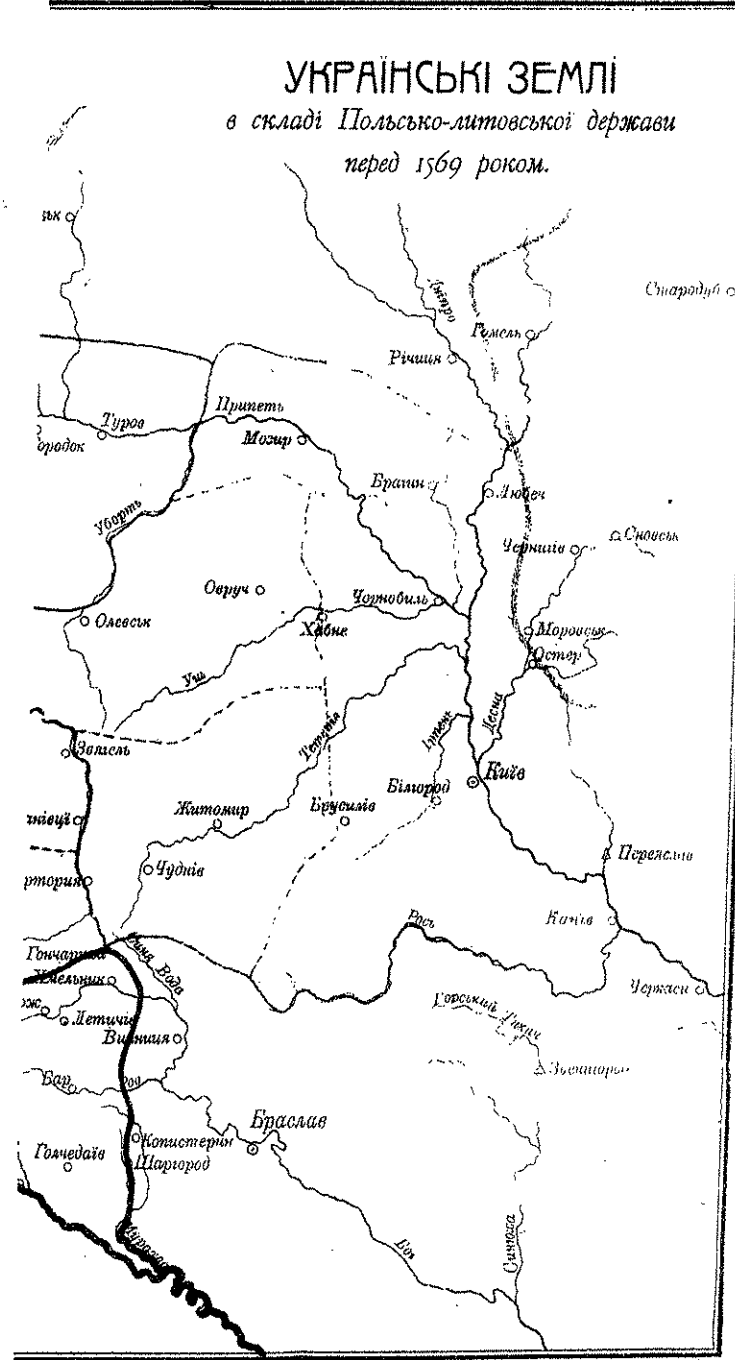
*) Видавець дає у їх „коло р. 1523“, Любавський в своїй праці (Обл. дѣленіе с. 288) зв'язував з спором про границі 1529 р.

мель, на які ділило ся Руське воеводство, і повітів, на які ділили ся землі Холмська і Белзька; границі сих земель і повітів означені лінією перерваною (Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяницька і Холмська земля Руського воеводства, Холмський і Красноставський повіт Холмської землі, Белзький, Грубешівський, Грабовецький і Любачівський повіт Белзького воеводства). Лекшим кропкованнем визначив я границу повіту Жидачівського, званого також землею Жидачівського, й повіта Тереховельського.

Поборові реєстри галицькі й подільські, видані в XVIII і XIX тт., дають можливість докладніше ніж давніше визначити границу воеводства Подільського з Руським. Розграничення Камінецького й Летицького повітів подав я по розграниченню 1612 р., отже пізнішому — див. мапу в моїй книзі: Барское староство.

Границі підляшських повітів і Берестейщини (Берестейського староства разом з староством Кобринським) означив я на підставі матеріалу зібраного у Любавського ор. с. та Балінського і Ліпінського. Границі Пинського князівства означені на підставі праці Ол. Грушевського: Пинское Полісьє, частина II (1903); для докладнішого одначе означення кобринсько-пинської границі в її північній частині матеріалу тут бракує, так що приходить ся означити її гіпотетично. Волинсько-пинська границя, може в звязку з відірванням Ратенсько-ветельської волости, а може й ще по давнішим традиціям, підлягала змінам. Волости Льбязька й Чернечгородська в XIV в. належали до Володимира, й ся традиція жила ще в XVI в. (див. у Любавського с. 192), але по розмежованню 1565 р. зачислені до Пинська. Тоді з сформованнем Пинського повіта були прилучені до нього також округи Городка й Турова, себто територія, що лежала між Пинським князівством і воеводством Київським з його Мозирським повітом — див. „Описанье повітовъ и границъ“ з 1565 р. у Любавського Литовско-руссій сеймъ дод. 55. На мапі я означив лінію границі Берестейського воеводства, кропками — границу Берестейщини (разом з Кобринським князівством) і Пинського князівства, по сьому розмежованню, а лекшим пунктіром означив старшу волинську границу. Завважу, що місце Чернечгородка вірно вказав д. Довнар-Запольський в статі Изъ исторіи литовско-польской борьбы за Волны (с. 9 — теп. с. Городок), тим часом як Любавський дав хибне місце йому.

Теж саме „Описанье“ 1565 р. подає також границі Волини і Київщини, а також границі поодиноких повітів київських і волинських, хоч подекуди вони дуже загально і неясно вказані — нпр. північні границі Пинщини або Мозирського повіту. Кілька орієнтаційних точок або осад — як могла Гончариха (про неї спеціально замітка моя



в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. X), Баранівка й Чорторія на Случи, Стрільсько на Случи-ж (гранична осада Пинського повіта) і т. и. умисно означив я й на малі. В деяких точках дають ближші вказівки поборові реєстри волинські й київські, видані в XVIII і XX тт. Źródła, й пізнійші витяги з трибунальських актів тамже в т. XXII. В подробицях вони не всюди відповідають розграниченню 1565 р., і я вважав за ліпше супроти сих змін тримати ся сього акту. Дрібнішим кропкованнем означив я вагання границі Володимирського повіту з Луцьким. Границя Київського і Овруцького повітів з Мозирською й Брагинською волостію стала границею воеводства Київського з прилученнем його до Корони, коли волость Мозирська й Брагинська відійшли від нього, зіставши ся в складі в. кн. Литовського (воеводство Минське).

Границю Київського воеводства з Браславським дуже докладно описує згадане розграничення Браславщини з 1570 р., але ся границя по Роси була досить ілюзорична, і в дійсности, в міру того як київська колонізація переходила за Рось, землі за Росею, що давніше, з-поконвіку до Києва належали, почасті переходили знову в залежність від Києва. З побожських городів Божський означено гіпотетично, місце Сокольця навіть ближше означити трудно. Натомість місце Каравула звісне тепер докладно, див. про нього замітку Антоновича в Київ. Старині 1896, X і мої доповнення в Записках т. XVI с. 6.

Взагалі для історичної географії сього часу, а історії адміністративного поділу — спеціально, до недавна дуже мало було зроблено і тільки в останніх десятиліттях почали з'являти ся цінні праці на сім полі. Для земель в. кн. Литовського чимало цінного матеріалу зібрано (але не оброблено вповні відповідно) в цитованій книзі Любавського Областное дѣленіе и провинц. управление в. кн. Литовскаго, гл. II; до неї додана й старанно зроблена мапа, але в ній чимало є й недокладностей і довільних змін — нпр. зовсім ігнорований любомльсько-ратненський клин. Історично-географічні цілі має звісне поважне видавництво Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym Яблоновського і Павінського (Źródła dziejowe, від т. XII почавши), але так як воно оброблене й обробляеть ся, для історичної географії дає воно тільки сировий матеріал, а розвідки говорять про границі земель і повітів здебільшого так загально, що се дає дуже мало реального. Історичні мапи Яблоновського, видані ним як ілюстрації до сих матеріалів в 1904 р. н. т. Atlas historyczny Polski, epoka przelomu z w. XVI na XVII, dział II: ziemię ruskie gzeszypolskiej, становлять дуже цінний набуток. Але так як їх маємо тепер — без всякого коментаря, без означення джерел, без хронології, без відрізнення гіпотетичного

від документованого — мапи сі не вповні осягають своєї мети. З старших публікацій лишається найціннішою згадана публікація Baliński і Lipiński *Starożytna Polska*. Новіша книга Z. Gloger *Geografia historyczna dawnej Polski*, друге видання 1903, не має найменшої вартости — се популярна, слабенько зроблена компіляція. Так само Копецзку *Geografia historyczna Polski*, 1905 (*Biblioteka Macierzy polskiej*, Льв.).

Атляси й мапи Plater *Atlas historique de la Pologne*, Познань, 1827; Lelewel *Atlas historyczny do dziejów polskich*, Вроцлав, 1844; Chrzanowski *Karta dawnej Polski*, Париж, 1859; Niewiadomski *Atlas do dziejów Polski*, Варш., 1899. Історичних мап Польщі з'являло ся багато, новіші: W. Heck *Mapa hist. Polski*, 2 вид. 1896; I. Babirecki *Mapa rzeczyposp. Polskiej*, 3 вид., без року; *Polska w XV, XVII i po kongr. wiedeńskim*, Кр. 1899.

Давніший картографічний матеріал: Лянскоронській *Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв. относящиеся къ Южной России*, Київ, 1898 (з Чтеній кiev. істор. товариства); йогож Гильомъ Левасеръ де Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной России, К., 1901. Adelung *Ueber die älteren ausländ. Karten von Russland bis 1700*. Rastawiecki *Mappografia dawnej Polski*, Варшава, 1846. Кордтъ *Матеріали по історіи русскої картографіи*, I, К., 1899. Rizzi Zannoni *Carte de la Pologne, divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts*, 1772.

Пояснення скорочених цитат

(далі, див. при т. I—III).

Давнійша русько-литовська літопись, без вказівок на инше видання, цитується по виданню в I т. Ученых Записок II отд. Академіи Наукъ.

Ширша русько-литовська літопись або т. зв. Биховця цитується переважно по старому виданню: Pomniki do dziejów litewskich, вид. Нарбутом, Вильна 1846.

Инші кодекси цитують ся по т. XVII Полного собрания літописей (в світ ще не вийшов).

Хроніка Стрийковського цитується по варшавському виданню 1846 р. (Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi, I—II), хроніки Кромера і Бельського по виданням Туровського (Kronika polska M. Kromera, Сянік, 1857, Kronika polska M. Bielskiego, Сянік, 1856).

A. G. Z. означає Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, у Львові, т. I—XVI.

LEKUrkb. — Liv - Est - und Kurländisches Urkundenbuch, Вунге-Гільдебранта.

Догель — Codex diplomaticus regni Poloniae et m. d. Lithuaniae.

Fejér — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis.

Skarbies — Skarbies diplomatów Даниловича (див. вище с. 426).

Памятники — Памятники диплом. сношеній Москов. госуд. съ Кримскою ордою (див. вище с. 320).

Римська цифра тому без всякого близшого пояснення означає томи сеї „Історіі України - Руси“.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ
ДИНАСТІЇ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ.

Витень
в. кн. литовський
† к. 1315

потомство докладно не звісне

Монивид кн. слонимський і керновський

Наримунт-Гліб кн. турово-пинський ж. Татарка

Ольгерд, в. князь — див. табл. II.

Явнунт-Іван, в. князь, потім князь заславський
† по 1366

Путувер
кн. литовський
згад. 1392

Гедимин
в. кн. литовський
† к. 1341

Кейстут, кн. троцький і в. князь † 1382
ж. Віруга, вайделотка ?

Коріат-Михайло, кн. Новгородка литовського

Любарт-Дмитро кн. волинський † по 1382,
1 ж. — донька Юри-Болеслава ? 2 — Ольга ?
д. Константина кн. ростовського

Марія — за кн. Дмитром тверським

Єлисавета — за кн. Ваньком мазовецьким

Альдона-Анна — за Казимиром кор. польським

Офка — за Юрием-Болеславом кн. галицько-волинським

Айгуста-Анастасія — за Семеном в. кн. московським

Любка † 1342

Воін
кн. полоцький згад.
1326

Михайло кн. пинський

Юрій кн. белзький † по 1392

Патрикий кн. стародубський
† по 1408

Михайло кн. заславський —
† 1399

Семен згад. 1390

Патрик † по 1365

Войдат згад. 1362 кн. Новгородка Лит.

Бутав † по 1381

Витовт-Олександр, в. кн. †
1430, 1 ж. Анна (д. Свято-
тослава смоленського ?),
2 ж. Юліяна д. Івана
Ольгимунтовича Гольшан-
ського.

Товтивил-Конрад кн. Новгородка Лит. † 1390

Жигимонт в. кн. † 1440, ж.
з кн. Одинцевичів

Данута-Анна — за Янушом кн. мазовецьким

Рингала — за Генриком кн. мазовецьким

Юрій кн. подольський † в 1370-х рр.

Олександр кн. подольський † по 1378

Константин кн. подольський † по 1388

Федор кн. подольський, пан
Мункача, † по 1408

Лев † 1399

Василь згад. 1403

Федор, кн. волинський † 1431

? Лазар

? Семен

Федюшко

Василь кн. пинський † по 1390

Олександр кн. стародубський † по 1408

Федор кн. рильський † 1399

Михайло кн. заславський — від нього кн. Заславські або Жеславські, пізніші Мстиславські

? Юрій Ніс, кн. пинський

? Федор кн. путивльський згад. 1408

Василь кн. корецький — від нього кн. Корецькі

Агрипіна — за кн. Андрієм московським

Вайдута згад. 1381

сини — невідомі по імені (умерли малі)

Софія — за в. кн. Василем московським

Михайлушко † к. 1451, 1 ж. Анна, 2 — Офка
3 — Катерина, всі з кн. мазовецьких

Анна

Марія

Андрушко † по р. 1438

Митко † по р. 1440

Андрій кн. полоцький † 1399

Дмитро кн. брянський † 1399, ж. Анна

Константин кн. черторийський ?

Володимир кн. київський † по 1398
— див. табл. III

Корибут-Дмитро кн. чернигівський
† по 1404 — див. табл. III

Федор кн. ратневський — див. табл. III

Скиргайло-Іван кн. київський † 1397

Ягайло - Яков (?) Володислав в. кн.
1 король польський † 1434, 1 ж.
Ядвіга кор. поль., 2 Анна гр.
цілейска, 3 Єлисавета Гравовска,
4 Соф'я д. кн. Андрія Гольшанського

Дугвен-Симон, кн. мстиславський,
† по 1431, 1 ж. Марія д. в. кн.
московського Дмитра, 2 — з кн.
московських

Коригайло-Казимир, кн. мстиславський † 1390

Вігунт-Олександр † 1392

Свитригайло-Воєслав-Олександр,
в. князь литовський † 1452 ж. Анна
з кн. тверських

Агриціна — за кн. Борисом суздальським

Федора — за кн. Святославом карачевським
неназвана — за кн. Іваном новосильським

Кенна? — за кн. Казимиром щетинським

Олена — за кн. Володимиром (з московських)

Марія 1 за Войдилом старостою лідським, 2 — за кн. Давидом

Олександра — за кн. Земовитом мазовецьким

Михайло † 1385

Семен ? † 1386

Іван кн. псковський
† по 1437

Михайло, від нього
виводять ся кн. Трубецькі

Іван

Гліб згад. 1399

Василь згад. 1393, від
нього виводять ся
кн. Чорторийські

Ядвіга † 1431

Володислав кор. польський † 1444

Казимир в. кн. литовський, кор. польський,
† 1492, ж. Єлисавета австрійська д. ціс. Альбрехта

Юрій кн. мстиславський, † по 1456, ж. Софія

Ярослав-Федор † 1455

{ Олександр кн. псковський 1440—3

{ Володислав кор. чеський і угорський † 1516

{ Казимир-Андрій † 1483

{ Ян-Альбрехт, кор. польський † 1501

{ Олександр, в. кн. литовський і кор. польський † 1505

{ Жигимонт, в. кн. лит. і кор. польський † 1548

{ Фридрих кардинал і т. д.

{ Іван кн. мстиславський † по 1483 ж. Юліанна

{ Жигимонт-Август в. кн. лит. і кор. польський † 1572

{ Юліанна — за кн. Мих. Жеславським

{ Анастасія — за кн. Слуцьким

Ольгерд, в. кн.,
† 1377, 1 ж. Марія кн. витебська, 2 — Юліанна д. кн. Олександра тверського

		Семен кн. київський † 1470, ж. Марія Гаштовтівна
	Одалько кн. київський † 1454? ж. Анастасія д. в. кн. Василя московського	Михайло кн. случкий † 1481 ж. Анна немає назви — за князем Юрием Пронським немає назви — за Стефаном воеводою молдавським Федька — за кн. Семеном (немає назви роду)
Володимир кн. київський † по 1398	Іван † по 1446, ж. Василіса д. кн. Івана Гольшанського	{ від нього князі Більські Гольшанського
	Андрій † по 1455 ж. Марія	{ Гліб † по 1435 Овдотія — за Іваном Рогатинським
	Анастасія — за кн. Василем (з тверських)	
Федор кн. ратненський згад. 1387—1394 ж. Ольга?	Роман кн. кобринський † по 1417	{ від нього кн. Кобринські — вигасли з кінцем XV в.
	Гурко кн. кросничинський † по 1429 ж. Ольга	{ від нього Гурковичі Кросничинські — вигасли з кінцем XV в.
	Сангушко (Севдюшко), кн. ратненський † по 1454, ж. Ганка	{ від нього кн. Сангушки
Корбут-Дмитро кн. Новгород-Сіверського і Чернігівський † по 1404, ж. Анастасія д. Олега рязанського	Ізміимонт намісник Чеського королівства, † 1435	
	Федор † по 1440	
	Іван згад. 1431	
	Олена — за Яном кн. ратборським	
	Марія — за кн. Федором Ворогинським	

{ Софія — за Михайлом в. кн. тверським
{ Василь кн. пинський † 1495
{ Олександра кн. пинська — за кн. Федором Ів. Ярославичем † 1518
{ Семен кн. случкий † 1505 ж. Анастасія — від нього кн. Случькі, вигасють з кінцем XVI в.

ПРИМІТКИ. До генеалогії великокняжої литовської династії підставовими працями служать розвідки Стадніцького і Вольфа — серія розвідок Стадніцького: *Synowie Gedymina, Olgierd i Kiejstut* (див. вше с. 427), *Bracia Wladyslawa Jagielly*, 1867, *Dodatki i poprawki dal-sze do dzieła: Bracia Wladyslawa Jagielly* ¹⁾, Льв., 1873. Ревізію по-глядів Стадніцького робить Вольф в книгах: *Ród Gedymina, dodatki poprawki do dzieł hr. K. Stadnickiego*, Кр. 1886, і *Kniazowie litewsko-guscycy*, Варшава, 1895. Від сих совістних і науково зроблених праць, передовсім від праць Вольфа, як новійших, а опертих на розслідах Стадніцького, виходять і повинні виходити всякі досліди в княжій литовській генеалогії.

До початків династії крім праці Вольфа (*Ród Gedymina* — Стадніцький сею справою не займає ся) див. ще літературу на с. 427. Про споріднення сеї династії з великоросійськими домами див. ще Екземплярского Великіє и удѣльные князя Сѣверной Руси, I—II, 1889 і 1891, шлюбів з польською династією — *Balzer, Genealogia Piastów*, 1895. Про потомство Кейстута екскурси у Конечного *Jagiello i Witold*, дод. I і II. До генеалогії княжих родів що вийшли з литовської династії ще Леонтовичъ *Очерки истории литовско-русского права*, 1894, і критичні замітки Любавского *Къ вопросу объ удѣльных князяхъ въ Литовско-русскомъ государствѣ*, Спб. 1894 (з *Журнала Мин. Нар. Провс.*).

В своїх таблицях я поминаю зовсім особи що фігурують тільки в джерелах непевних, як середні й шир. редакції русько-литовська літопись, Нарбутові джерела, різні пізнійші генеалогії. У Вольфа є ще нпр. син Витеня, ще одна донька Гедиміна; в дальшій поколінню (поминаючи Ольгердову династію) опускаю одного непевного Наримунтовича і одного Кориятовича. Про дальші покоління й династію Ольгерда скажу незше.

Деякі особи не зовсім певні я означив знаком запитання. Тойже знак, поставлений перед особою, показує, що походження її від особи, поставленої перед нею, не зовсім певне. Коли в даті можливе деяке вагання, додаю к. (коло).

Що до числа й імен Гедемінових синів нема вагання: їх згідно дають наші джерела; є вагання тільки що до порядку їх старшинства. Я вчисляю їх в порядку давнійшої русько-литовської літописи (так як і Вольф); з нею згоджуєть ся і Воскр. (під р. 1341, с. 20). В кількох иньших генеалогіях Моввид стоїть на остатнім місці (1 Софій-

¹⁾ Перша серія поправок подана при книжці: *Olgierd i Kiejstut*.

ська с. 235,4 Новг. с. 72, Авраамка с. 103, Никон. II с. 231); в „Началѣ государей литовских“ (Воскр. I с. 254, пор. с. 165) Явнут стоить вище Ольгерда, і т. и. Доньок вчисляю в порядку їх замужества; ріжню ся з Вольфом в тім, що Єлисавету ставлю перед Анною, на підставі дослідів Вальцера, і счеркую її перше ніби імя „Damiła“, і тут і низше доньок ставлю по синах, зовсім незалежно від всякого старшинства, бо вислідити його неможливо, та й взаталі, з виймком синів Ольгерда, Корията й Любарата, не маємо ніяких таких вчислень, що давали-б бодай якусь підставу до уложення порядку старшинства князів: розміщаю їх або в порядку виступлення, або орієнтуючи ся тим, що батьківщину — *exsertis excipriendis* — мусів діставати передо всім старший син.

В потомстві Наримунта кн. Михайла пинського не можна докладно звязати з пізнійшими князями пинськими, що, можливо — походили таки від нього. До потомства Патрикия стародубського див прим. 18. Генеальогії московські дають йому ще сина Юрія, і від нього виводять кн. Голцієвих і Куракієвих, а від Федора Патрикієвича — кн. Хованських.

Що у Федора Любартовича були брати Лазар і Семен, а мати їх звала ся Ольга, виходить з грамоти в Archiwum Sanguszków I ч. 8, що по всяким міркованням мусимо признавати Федору Любартовичу — див. с. 164 прим. Синів Федора Ольгердовича Андрушка і Митка вислідив недавно Радзімінський (Monografia xx. Sanguszków I с. 28 і далі): вказавши, що Федор Любартович в 1420-х рр. володів Корощем в зем. Галицькій (документ на се він опублікував в згаданій праці, і він не викликає підозрінь, хоч і звісний тільки в потвердженю 1444 р.), він з значною правдоподібністю довів, що кн. Андрушко й Митко, що наступають по нім в тім галицьких маєтностях, були його синами. Про справу походження кн. Сангушків і вивід їх від Любарта говорю низше.

Переходжу до династії Ольгерда (табл. II і III). З його потомством справа далеко тяжша. Коли про Гедимінович синів маємо тільки деякі вагання що до порядку їх, але число й імена подають ся згідно всіми джерелами, то про Ольгердових синів джерела говорять згідно тільки одно — що їх було дванадцять, але дають инакші імена і вчисляють їх в ріжнім порядку. Найбільше баламутні реєстри Длугоша й Ширшої русько-литовської літописи¹⁾, де почислено до Ольгердових синів не тільки князів з нижших ліній Гедимінової династії, а й зовсім фан-

¹⁾ Анальогічний з нею реєстр має також кодекс Євреїнова (с. 377).

тастичні особи як „Іван Жедивид“, кн. подольський¹⁾). Далекі ліпший реєстр дають великоросійські компіляції (з литовських літописей він включений в версію представлену кодексом Познанським — П. с. л. XVII с. 316). Вони різняться ся між собою досить мало; перша різниця в тім що упустивши Вігунта (такий неповний реєстр, з 11 синами, не доповнений, маємо у Аврамки — с. 103), декторі доповнили сей неповний реєстр „Мингайлом“, особою, що до Гедиминової династії не належала (був то син Гедигольда, староста опмянський — звістки про нього зібрав Вольф Род с. 80 й вимазав з реєстра Гедимінович синів у Стадніцкоґо)²⁾). Так маємо в 1 Софійській с. 236, Воскр. с. 25, 4 Новг. III с. 26 і в Познан. кодексі (I. с.). Вігунт з опублікованих компіляцій зацілв тільки в Тверським збірнику — с. 436. Друга різниця, що компіляція Аврамки ставить Корибута перед Федором, тим часом як у всіх иньших він стоїть по Федорі, як старший з синів від другої жінки Ягайла, а Никонівська й Тверська компіляції ставлять Свитригайла перед Коригайлом і Лугвеном, тим часом як в иньших компіляціях він стоїть по них.

Що до імен Ольгердових синів, сей каталог великоросійських компіляцій (в його повнім і чистім виді з виданих до тепер кодексів представлений Тверським збірником) знаходить собі повне потвердження в документах і иньших джерелах: всі дванадцять синів Ольгерда з такими іменами які подані в них, себто Андрій, Дмитро, Константин, Володимир, Федір, Корибут, Скиргайло, Ягайло, Коригайло, Свитригайло, Лугвен і Вігунт дійсно існували³⁾). Що до порядку їх, то старшинство Федора перед Корибутом, крім згідности всіх версій против одної, підпирає ще та обставина (піднесена Вольфом), що п'ять синів від першої жінки всі виступають з самими християнськими іменами, а сім синів від другої фігурують звичайно з литовськими, з чого-б виходило, ще Федір мусить належати до перших п'яти, а Корибут до других семи.

¹⁾ Останніми часами Длуґошів реєстр узяв в оборону Радзімінський в своїй праці про Сангушків (як вище): він припускає, що всі Ольгердові сини мали литовські імення, і що Длуґош вичисляє систематично литовські імення Ольгердовичів, звісних в иньших джерелах з християнськими іменнями. Одначе досить сумнівно, щоб у Длуґоша, звичайно вповні залежного в своїх литовських звістках від звісних нам джерел, тут знайшов ся такий багатий сортимент самостійних відомостей.

²⁾ Радзімінський одначе пробує довести, ще се третє ім'я Вігунта.

³⁾ З них доперва Вольф довів існування Федора Ольгердовича: Стадніцкий злучив був його в одну особу з Вігунтом, а натомість приймав існування Мингайла Ольгердовича. Про документи з іменем Федора Ольгердовича див. у кс. Козіцкоґо (як низше) розд. VI.

Що до порядку сих семи синів від другої жінки, то на умовах з рідцарями з 1382 р. маємо їх усіх виписаних, і се може давати нам також вказівку на порядок старшинства; документи сї видані в імені Ягайла і Скиргайла, а решта вичислені як свідки і учасники в усіх трох документах все в такому порядку: Корибут, Лугвен, Коригайло, Вігунт і Свитригайло (Raczynski Codex diplom. Lithuaniae с. 57—60). Як бачимо, порядок зовсім сходить ся з каталогами більшости великоросійських компіляцій — 1 Соф., Воскр., 4 Новг. і Аврамки. Що Свитригайло був одним з наймолодших, коли не наймолодшим, маємо вказівку ще в тім, що він жив при матери, як ми бачили вище. Супроти того всього уважаю за ліпше тримати ся порядку великоросійських компіляцій, то значить приймати для сїмох молодших синів Ольгерда сей порядок: Корибут, Скиргайло, Ягайло, Лугвен, Коригайло, Вігунт, Свитригайло. Вольф, опираючи ся на згаданих актах 1382 р., ставить на першій місці Ягайла, на другій Скиргайла, аж на третій Корибута, і т. д. Але я думаю, що він се робить зовсім не потрібно: як я вже сказав, грамоту видають Ягайло як князь виленський і Скиргайло як князь троцький, отже князі поважніших волостей, се одначе нічого не доказує в їх старшинстві, бо коли Ольгерд міг поминути Корибута і Скиргайла з виленським столом, то міг дати Скиргайлу троцький стіл, хоч би він і був молодшим від Корибута¹⁾. Ліпше тримати ся порядку великоросійських компіляцій, раз вони так добре витримують инші проби і против їх порядку нема ніяких поважніших аргументів.

Доньок Ольгерда вичисляю й тут в порядку заможества. Числа їх докладно не знаємо, так само як і доньок Гедимина. З Вольфом, що до порядку ріжню ся тільки в тім, що супроти сїверської політики Ольгерда (див. вище с. 65 і далі) вважало, що своїх доньок за князів карачевського й новосильського міг Ольгерд видати мабуть не скорше самого кінця 50-х рр., і тому ставлю їх не на першій і другій, як у Вольфа, а на другій і третій місці.

Перехожу до поодиноких синів Ольгерда і їх потомства.

Про Дмитра брянського й Дмитра-Корибута див. вище прим. 18, там же про Константина й його волости. Про Федора і його потомство, спеціально про походження від нього кн. Сангушків ведець ся досить горяча полеміка: А. Лонгиновъ Князь Федоръ-Любарть Ольгердовичъ и родственныя связи русскихъ князей съ угорскимъ домомъ, Вильна,

¹⁾ Непотрібно також признає Вольф (Ród с. 85) велике значінне тому, що в сих умовах Ягайло обов'язуєть ся вихрестити ся з братами: мова тут про хрещенне латинське, а се не виключає, що деякотрі з тих Ольгердовичів могли вже бути хрещені на руське.

1898 (з Трудів предвар. комітета ІХ арх. съѣзда); П. Ивановъ Нѣсколько словъ по поводу сочиненія А. В. Лонгинова „Князь Федоръ-Любарть Ольгердовичъ“ — Чтенія Київ. истор. тов. т. VIII; Sprawa początków rodu xx. Sanguszków, opracowali Z. L. Radziwiński, B. Gorczak i D. Kozicki, Льв., 1901; Z. L. Radziwiński Odpowiedź ks. Z. D. Kozickiemu w sprawie rodowodu xx. Sanguszków, Льв., 1901; D. Kozicki Jeszcze raz w sprawie rodowodu xx. Sanguszków, Kp. 1902, Wilezyński Sprawa początków rodu xx. Sanguszków, далі — відповіди Радзімінського на ці дві статі 1902 (дві брошури) і нарешті Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgerdowicza x. radeńskiego, opracował Z. L. Radziwiński, 1906. Супроти фамілійної традиції кн. Сангушків (звісної від поч. XVII в.) про походження від Любарта — для погодження з історичними фактами, які вказують на походження їх від Ольгерда, виставлено тут гіпотезу, що Федір Ольгердович мав друге імя Любарта. Але традиція пізня, а однію старше джерело, на яким пробувано її оперти — Длугошів реєстр Ольгердовичів (там є Любарт Ольгердович, а нема Федора), як сказано, дуже непевний (див. вище с. 514). Жінку Федора Ольгердовича називає одна з записок печерського помянника, в середині Сангушкової фамілії: „князя Федора Ольгердовича, княгиню его Ольгу“ (Чтенія київські VI). Про гіпотезу Радзімінського, що у Федора Ольгердовича був син Федюшко, і він дістав в 1431 р. Володимир — див. вище с. 169—170. Підстав ся гіпотеза не має

Корибутових синів вичисляю в порядку виступлення. „Начало“ кладе на пернім місці Івана. Вольф за Хмировим уважає донькою Корибута ще Анастасію жінку в. кн. Всеяла кашинського (з тверських), але се тільки гіпотеза, і то досить невпевна. Про дату смерти Скиргайла див. прим. 28. Справа руського імени Ягайла звязана з питанням про те, що він був з початку хрещений на православну віру — див. літературу на с. 96. Потомство Казимира Ягайловича подано в скороченню — тільки синів. Лугвен зветь ся дуже ріжно (Лугвеній, Ликвеній, Liguen, Lingveni), й імя його не усталене. Свитригайла документи сучасні пишуть через *m*, і крім того дуже часто через *u* — сам він все себе так пише: Швитригайль, Швитригайло, або частійше через *k*: Швитриггайло. Крім імени Болеслава в деяких актах виступає він з другим іменем Олександра.

Показчик імен і річей.*)

- А**лексій, митрополит київський (московський) с. 76, 77, 78.
Алушта, м. с. 302.
Альбрехт австрійський, кор. рим. с. 227—28.
Альбрехт, курфірст саксон. с. 281.
Андрій Ольгердович кн. полоцький с. 70, 161.
Андрій, Губернатор Руси (XIV в.) с. 107.
акт унії 1432 р. с. 227, 231.
Атшенія Магна с. 297.
Бакота м. с. 88, 90, 175, 199.
Балаклава м. с. 302.
Балакли м. с. 87.
Баль Петро с. 113.
Бардуїв м. с. 442.
Бату хан с. 293—4, 334.
Бебек Емерик, губернатор Руси с. 113, 122.
Белз і Белзька земля с. 34—37, 46, 54, 63, 164—166, 193, 197, 221, 249, 332, 419, 442 3, 445—7, 450.
Бенедикт воєвода галицький с. 122.
Березина р. с. 268, 272.
Березуй м. с. 69.
Бересте і Берестейська земля с. 14, 34, 36, 39, 48, 56, 63, 87, 180, 214, 232, 238, 249, 283, 289, 326, 350, 381, 383, 417, 442, 501.
Бетсубулан хан с. 317, 490.
Білгород (київський) м. с. 18.
Білгород (Акерман) м. с. 316.
Білевські князі с. 275, 276—77.
Білобереже с. 79, 80, 82.
Більськ і Більський округ с. 377.
Більська декларація с. 376.
Більський Семен кн. с. 278; — Федір кн. с. 178, 268—69, 271.
Божськ м. с. 81, 194, 315.
Бона королева с. 340, 345, 347—9.
Браслав і Браславська земля с. 82, 86, 89, 168, 174—75, 210, 217—20, 223, 235, 330 —33, 335—36, 397, 405—8, 416, 417, 481, 496.
Брянськ м. і князівство с. 65, 66, 67, 70, 72, 87, 178, 246, 274, 451—2.
Буковина с. 331.
Бутвиці, бояре с. 58, 61.
Бучацкі с. 191, 193; — Михайло с. 193, 217; — Фридрих с. 215, 240.
Варна м. с. 237.
Василь, князь брянський с. 66.
Василь Михайлович, кн. пинський с. 174.
Венгров м. с. 376.
Венеція — її торгівля на Чорнім морі с. 297, 298—99, 300 —303.
Ветли і Ветельська волость с. 46, 56, 199, 207, 236, 238.

*) Показчик містить в собі тільки важливіші імена.

Візантія с. 296, 297, 301, 303, 316.
 Вид кн. с. 15.
 Виленський акт унії (1411) с. 144—5.
 Вильна с. 165, 184, 195, 204, 213, 245, 260, 286, 288, 333, 342, 363, 376.
 Винниця м. і округ с. 89, 168, 174, 175, 407—8.
 Витебськ м. і князівство с. 166, 170, 184, 219, 220, 253, 326, 334, 361.
 Витень в. кн. с. 14, 512.
 Витовт в. кн. с. 69, 83, 85—7, 96, 98, 100—1, 161—70, 171—9, 180, 182—86, 188, 192, —208, 219, 222, 248, 273, 274, 307, 308—18, 346, 356, 390, 425—8, 451, 456—7, 464, 470—5.
 Витовтова баня ур. с. 315.
 Витовтів брід с. с. 315.
 Вишгородський трактат с. 21, 101.
 Вишневець м. с. 330, 343.
 Вишневецький Константин кн. с. 257, 404.
 Вігунт-Олександр кн. с. 466, 469, 514—5.
 Вірмени с. 211, 297—299.
 Воїнь м. с. 386.
 Войшелк кн. с. 10, 12.
 Волинь с. 7, 8, 36, 41, 51, 53, 58, 63, 85, 88—89, 163, 165, 174—232, 233—5, 238, 242—5, 249, 250, 266, 268, 291, 309, 314, 329—30, 332—33, 369, 380—1, 394—7, 400—16, 417, 422, 456, 481.
 Володимир м. і земля с. 33—4, 39, 45, 49, 50, 86, 164, 170, 195, 196, 329, 502.
 Володимир Ольгердович кн. с. 74—8, 84—5, 164, 167, 169, 170—3, 269.
 Володислав кн. опольський с. 51, 54, 90, 104, 105, 108, 111, 449, 450, 462.

Володислав Ягайлович король с. 107, 171, 221, 222, 232—3, 235, 237, 396—7.
 Волохи й Волощина с. 171, 198, 200, 210—13, 215, 226.
 Волович Остафій підканцлер с. 399.
 Волга р. с. 294.
 Воронинські кн. с. 274, 276—7.
 на Ворсклі битва с. 85, 98, 161, 177, 453.
 Vosrogo м. с. 300.
 Галицько-волинська держава с. 100, 180.
 Галич і Галицька земля (тіснійша) с. 56, 74, 98, 198, 221—23, 329, 438,—9, 449.
 Галичина с. 35, 51, 58—9, 60—3, 88—90, 100—5, 107—12, 169, 175, 180—1, 185, 193—4, 221, 226, 236, 242, 303, 328—34, 381, 431—5, 438, 442, 449, 462—4, 449, 500.
 Гаштовт Мартин с. 267—8.
 Гаштовт Ян с. 234, 247, 248—9.
 Гедимин в. кн. с. 73, 95—6, 427—9, 437.
 Генрих Вальва с. 419, 420, 421.
 Герасим митрополит с. 217.
 Герберштайн с. 285, 290.
 Глииськ м. с. 87, 281.
 Глинський Василь кн. с. 282, 286—8, 290, 485—6; — Іван с. 282; — Михайло с. 280—2, 283—6, 287, 289, 334.
 Говдиревські кн. с. 277.
 Годчедаїв м. с. 199, 210.
 Гольшанський Іван Ольгимунтович кн. с. 330, 331; — Іван Юрєвич с. 268; — Олександр с. 266; — Семен с. 199, 202, 204
 Гончариха, могила с. 501.
 Городельський акт с. 182, 189, 260, 371, 391.
 Городло м. с. 47, 56, 193, 196, 199.
 Городно м. і волость с. 204, 206, 232, 252, 286, 385, 450.

- Городок м. с. 121—2.
 Грабовець м. с. 47, 450.
 Гурзуф м. с. 302.
 Густинська (літоп.) с. 73.
 Генуя — її торговля й колонізація на Чорнім морі с. 297—99, 300—4, 310—11, 320, 322.
 Грінвальдська битва с. 178, 219.
 Gimplarthus намістн. Руси с. 113.
 Данило король с. 9, 88.
 Дашкович Остафій с. 485—6.
 Девлет-бірди хан с. 308, 311, 318, 488—9.
 Дедько Дмитро воєвода с. 40, 60, 430, 432, 493.
 Деревська земля с. 15—6, 18.
 Джані-бек хан с. 322, 324.
 Джелаль-ед-дін хан с. 317, 490.
 Дмитро Ольгердович Старший кн. брянський с. 67, 68, 70—1, 161, 178, 451—4, 515.
 Дмитро-Корибут див. Корибут.
 Дмитро, татарський „князь“ с. 74.
 Дніпро р. с. 78, 82, 86, 215, 289, 294, 295, 313, 315, 328, 330, 332.
 Дністер с. 294, 316.
 Добринська земля с. 108—9, 110, 112—13, 236.
 Довгірд с. 191.
 Довговд Юрий кн. 468.
 Донець р. с. 87, 500.
 Дорогичин м. і округ с. 6, 37, 56—58, 165, 232, 235—7, 251, 397, 475.
 Дубн цька хроніка с. 439.
 Емерик еп. ерлявський с.
 Єдинський привілей с. 222.
 Єлтушків м. с. 199, 210.
Жигимонт (Сігізмунд) кор. угорський і цісар с. 108, 171, 185, 193.
 Жигимонт-Август в. кн. і король с. 269, 340, 346, 347—9—351, 353, 358—9, 360, 365, 374, 380, 390, 390, 399, 417, 486.
 Жигимонт Старий Казимирович, в. кн. і король с. 252, 284—6, 289, 338—40, 341, 352, 356, 397.
 Жигимонт Кейстutowич в. кн. с. 183, 199, 201, 204—208, 209—224—242, 264, 265, 309, 318, 397, 458, 461.
 Жидачів м. с. 169.
 Жиди с. 164, 211, 321.
 Жидичинський монастир с. 330.
 Житомир м. с. 170, 172, 288, 289, 332, 495.
 Жмудь с. 6, 54, 97, 188, 204, 231, 234, 249, 428.
 Жолваж м. с. 87.
Заремба каштелян серадзький с. 201.
 Заберезинський Лн с. 282—3, 285, 286.
 Заслав м. с. 329.
 Збараж м. с. 193, 195.
 Збігнєв Олесніцкій с. 182, 186—7, 201, 209, 243.
 Звенигород (кїївський) м. с. 86, 165, 172—3.
 Земовит кн. мазов. с. 39, 56, 197.
 зїзд в Берестьку с. 238; — в Луцьку с. 155; — в Люблині с. 240; — в Любовлі с. 340, 407; — в Парчові 1446 р. с. 235 1451 р. с. 243; теж 1453 р. с. 244.
 Золота орда с. 87, 276, 286, 294, 296, 306, 310—12, 318, 321, 324—25, 328, 332—33, 335 див. іще Татари.
 Zudar Георгій, намістн. Руси с. 113.
 Іван Володимирович кн. с. 199, 271.
 Іван, III Василевич в. кн. с. 275.
 Івашко Монивидович с. 216, 217.
 Ідка, емір с. 85, 295, 306, 313—14, 316, 318.
 Іля воєвод. молдав. с. 200.
Йосиф, владика смоленський с. 278.
Казимир (Великий) кор. польс. с. 22—24, 39, 40, 43—44, 81, 89—90, 91—94, 101, 241.

Казимир Ягайлович в. кн. і король с. 86, 183, 231—39, 240—49, 250—2, 255—7, 267, 269, 273—3, 316—21, 322—25, 481—2—3, 516.

Калімах Філіп с. 257.

Калуга м. с. 69, 274.

Камінець (подільський) м. с. 86, 88, 90, 175, 177, 191, 193, 199, 249, 331.

de Carol Іоан намістн. Русі с. 113.

Караул м. с. 240, 316, 502.

Карачівський Святослав кн. с. 69.

Кароль кор. угорський с. 101, 103.

Кафа м. с. 297—99, 300—4, 308, 10, 313, 320, 322, 323.

Качбей „князь“ татар. с. 74, 316.

Кейстут в. кн. с. 34—36, 41, 46, 50, 53—4, 57, 63, 162, 163, 439, 450.

Кердєвич Грицько с. 177, 191, 214.

Керч м. с.

Київ і Київщина с. 8, 73, 75—9, 82, 84—86, 94, 98, 165—77, 170—6, 204, 215—16, 219, 223—4, 234—5, 246—7, 253, 266—70, 280, 287—88, 294, 314, 317—19, 323, 326—30, 331, 333—6, 405—10, 411—16, 417, 422, 456, 458, 466, 473—4, 485—6, 501.

Киркйор м. с. 305.

Кншка гетьман. с. 284.

Клецьк, Ключеськ, м. с. 214, 284, 334, 485.

Княжа Лука с. с. 172.

Кобринська волость с. 47, 417.

Козельськ м. с. 71, 87, 277.

Констатин Коріятович кн. с. 79, 87.

конспірація 1440 р. с. 227, 229; — князів 1481 р. с. 268—72, 483.

Констатин Ольгердович кн. с. 455.

конфедерація руськ. шляхти 1436 р. с. 221; — 1438 р. с. 225.

Копа м. с. 300.

Копистерин м. с. 210, 328.

Корець м. с. 330.

Корецький Богдан. кн. с. 404.

Корибут Дмитро кн. с. 68, 162, 166, 167—8, 170, 450, 451—3, 456, 466, 515.

Коригајло кн. с. 450, 514—15.

Коріят-Михайло с. 79, 95.

Коріятовичі с. 83, 85, 89, 90—94.

Колтубаха „князь“ татар. с. 74.

Коросно м. с. 32.

Коршів м.

Кошицький з'їзд с. 110, 449.

Красностав м. с. 332, 501.

Краків с. 34, 46, 50, 93, 161, 184, 191, 221, 223, 243, 286, 289, 343.

Кревецький акт с. 180, 181, 338, 475.

Кремінець м. і округ. с. 47, 54, 165, 168, 193, 217, 220, 332, 335, 450.

Крим с. 82, 285, 295, 296—300, 301—10, 311, 317, 322, 323, 326, 332, 335.

Кримська орда с. 63—4, 289, 293, 304, 311, 324, 328, 339.

Кромєр с. 74, 356, 359, 407, 438, 456—7, 467, 486.

Куракіні кн. с. 513.

Курськ м. с. 87.

Лебедів с. 385.

Летичів м. с. 199, 501.

Ленчицька земля с. 236, 247.

Ливонія і ливонські рицарі с. 64, 215, 216, 220, 228, 359, 360, 422.

Литва і в. кн. Литовське — майже скрізь.

Ломазі с. с. 249, 357.

Лопатин с. с. 47, 54, 56, 199, 207, 238, 450.

Лугвен-Семен кн. с. 70, 466, 514—5.

Луцьк м. і земля с. 34, 46, 48, 54, 86, 163, 164—5, 195, 196—99, 211—17, 223—6, 230, 242, 253, 331, 357.

- Луцька війна с. 212.
 Любарг-Дмитро кн. с. 2, 33, 34,
 41, 46, 52, 55, 57, 59, 60,
 62—3, 95, 447—8, 450, 516.
 Любеч м. с. 170, 278, 422.
 Люблин м. і земля с. 36, 39,
 240, 243, 329, 332, 381, 362—
 3, 402.
 Любутеськ м. с. 69, 70, 72, 87,
 274, 277.
 Людовик кор. угорський і поль.
 с. 35, 42, 50, 102—4, 105,
 107—8, 109—110, 111—112,
 439, 442—3, 449, 450.
 Лютувер дав. Пугувер.
 Львів м. і земля с. 36, 49, 74,
 106, 193, 211, 221, 224, 243,
 331, 501.
 Макарій Чорт митрополит кнїв.
 с. 331.
 Мазовше с. 225, 396.
 Максиміліян цїсар с. 281, 290.
 Мамай емір с. 71, 81, 83, 281,
 295, 302, 305, 311, 453.
 Мангуп м. і князівство с. 304—5.
 Марія, королева угорська с. 110,
 112, 114—7, 123.
 Матрега м. с. 300—1.
 Маяє м. с. 86.
 Медика с. с. 216.
 Межибож м. с. 89, 240.
 Межигорський збірник с. 429, 430.
 Мезецькі князі с. 276—77.
 Мельник м. с. 57.
 Менглі-герай хан с. 86—7, 285
 —88, 290—1, 304, 320, 321—8,
 330, 332—7, 458—9, 460—2,
 485.
 Мендовг в. кн. с. 8, 9, 10.
 Мена м. с. 72.
 Мещовськ м. с. 274.
 Меховський монастир с. 33.
 Минське князівство с. 287, 259,
 332, 334.
 Миягайло кн. (легендарний) с.
 16; — (син Ольгерда легенд.)
 с. 514.
 Михайло Євнутович кн. с. 132,
 456.
- Михайло Жигимонтович кн. с.
 227, 228, 231, 233, 234—5,
 238, 245, 481.
 Михайло Наримунтович кн. с. 174.
 Михайло Омелькович кн. с. 268
 —9, 270, 271—2, 275.
 Мишковський Петро воев. белз.
 с. 336.
 Мишковський воевод. крак. с. 385,
 410.
 Можайський Семен кн. с. 378.
 Мозир м. с. 287—88, 289, 331,
 417, 430, 485, 502.
 Монкастро м. с. 301.
 Морахва р. с. 210.
 Мосальськ с. 277.
 Мосальські князі с. 276, 278.
 Московське вел. князівство с. 63,
 65, 69, 72 83, 98, 161, 173,
 185—6, 246, 274, 275, 278,
 325, 338—39, 350, 353, 360,
 376, 379, 381, 384, 387, 418,
 422, 452—4, 486.
 Мункач (Мукачів) м. 38, 171,
 442—3.
 Муха, ватажок с. 329.
 Мценськ м. с. 69, 87, 277, 278,
 280.
 Недокудово с. с. 168.
 Несвизький Федько кн. с. 168,
 175.
 Німан р. 4, 9, 334.
 Німці с. 92, 173, 185, 195, 198,
 199, 200, 203—4, 211, 214,
 219.
 Ніс Олександр кн. с. 186, 212,
 216—17.
 Новгород Великий (півн.) с. 6,
 64, 235, 275.
 Новгород Сіверський м. і кня-
 зівство с. 87, 79, 178, 245,
 278, 250, 422, 453.
 Новгородок м. і волость с. 168,
 203, 286, 289, 334, 485.
 Новосиль с. 69.
 Новосильські князі с. 274, 277; —
 Іван с. 69; — Роман і Сте-
 пан с. 71.
 Ногай емір с. 295, 305.

Нур-девлет хан с. 319, 320, 322, 324, 458, 460.
 Оболенський Семен кн. с. 71.
 Овруч м. с. 170, 172, 288, 289, 428, 485, 202.
 Одоїв м. с. 72, 461.
 Одоївські кн. с. 276.
 Ожеховський судя перем. с. 390.
 Ока р. с. 274.
 Олександр Казимирович в. кн. і король с. 252—8, 260—1, 263, 264, 283—4, 364.
 Олександр Корнятович кн. с. 46, 49, 50, 79, 87, 92, 93, 445, 447.
 Олександр Патрикєвич кн. с. 70, 468.
 Олександрові акти унії с. 283, 388, 402, 412.
 Олелько Володимирович кн. с. 199, 204, 216, 234, 235.
 Олесько м. с. 54, 56, 193, 197, 207, 210, 238, 450.
 Олеше м. с. 295, 301.
 Ольбрахт кор. поль. с. 251—3, 257, 260, 263, 328, 331.
 Ольгерд в. кн. с. 41, 46, 54, 56, 69, 73—9, 80—3, 87—88, 91, 95, 456, 515.
 Опаків с. 277.
 під Оршею битва с. 290.
 Осолінський Єронїм с. 355, 356.
 Остер м. с. 422.
 Острівська угода с. 468.
 de Ostrow Данило с. 60.
 Острозьке князівство с. 164.
 Острозький кн. Дашко, Данило с. 185; — Константин с. 279, 289, 290, 404; — Михайло с. 331; — Федор с. 163—4, 472.
 Остикович Гр. с. 282.
 Очаків м. с. 330, 337.
 Ошмяни с. 204, 213.
 Шавел, біскуп камінецький с. 191.
 Падневський біскуп с. 389, 391—2, 394.
 Нарчів м. с. 236, 243, 244, 249, 250, 377, 378.

Патрикий Наримунтович кн. с. 68, 72, 454.
 Пац Юрий, воев. с. 268.
 Переворськ м. с. 331.
 Перемиль ж. с. 47, 56.
 Перемишль м. і земля с. 56, 195, 221, 225, 331, 432, 501.
 Перемишльські кн. с. 277.
 Переяслав м. і земля с. 78, 79, 94, 235, 281, 335, 422, 461.
 Пинськ і Пинське кн. с. 7, 8, 332, 417, 422, 430, 501.
 Пинські князі — див Василь, Мих., Юрий кн.
 Пьотрків с. 236, 249, 261, 262, 341, 352, 358, 363, 365, 377, 384.
 Підляше с. 234, 369, 376, 379, 380, 394—71, 400—16, 417, 422.
 Піза, її торгівля на Чорнім морі с. 397, 300.
 Поділя с. 73—4, 79, 81—2, 85, 87—9, 90, 92, 94—5, 175—8, 180, 185, 189, 190, 192—4, 198—99, 200, 204, 208, 210, 217, 221—23, 245, 247—8, 249—50, 257, 310, 319, 324, 328, 330, 332—6, 381, 394, 471, 474—6, див. іще Камінець.
 Подніпрове с. 220, 430.
 Покуте с. 198, 329, 333.
 Полісе с. 293, 331, 333, 405.
 Подольк м. і земля с. 161, 165, 204, 212, 213, 219, 220, 253, 288, 326, 334, 363, 364, 365, 473.
 Полубичі с. 359.
 Польща с. 3, 4, 6, 8, 10, 56, 58, 62, 80, 90—94, 97, 99, 100—5, 110—12 і далі, майже скрізь.
 Поморе с. 6.
 Поняє с. 88.
 Посеме с. 68.
 Почеп м. с. 279.
 Прусія і пруські рицарі с. 6, 8, 37, 42, 177, 178, 185—6, 213,

- 215, 220, 225, 244, 247, 317,
328, 342, 349, 353, 364.
- Псков м. і земля с. 6, 64, 161,
200, 235, 274, 277, 461, 462.
- Путивль м. с. 87, 278, 280.
- Путгвер кн. с. 13.
- Путятич Дмитро кн. с. 268, 336.
- Радивил** Миколай Юриевич с.
386;—Миколай Янович с. 355,
358, 368, 370—3, 376, 386,
390—1, 405;— Мих. с. 346.
- Радогощ м. с. 279.
- Ратно і Ратенська вол. с. 56, 87,
199, 207, 235—6, 238.
- Рильськ м. с. 67, 87, 178.
- Рим — його участь в укр. спра-
вах с. 22, 28, 30, 32, 35, 37,
42, 63, 123.
- Ровно м. с. 331.
- Рогатин м. с. 197, 329.
- Рогатинський Богдан бояр.
- Рогачів м. с. 277.
- Роман Данилович кн. с. 11.
- Романь Михайлович кн. брянсь-
кий с. 66, 67, 451—2.
- Роман митроп. с. 75, 77, 78.
- Русь — її становище в в. кн.
Литовськ м. с. 4, 5, 7, 8, 10,
27, 52, 62, 98, 105, 107—9,
177, 180, 182, 186, 201, 206,
210, 219, 222, 223, 234, 266,
275, 279, 280, 282, 295, 314,
330, 338, 409, 410, 433—6,
438, 370—1, 462—3.
- Рутенберг маіст. ливон. с. 186.
- Русько-литовська літопись с. 424
—5, 504.
- Рязанська земля с. 70, 273—5,
277.
- Ряшів м. с. 40.
- Савицький** Матишко с. 399.
- Сакович Богдан с. 266.
- Сангушке кн. с. 235, 236, 515,—
Роман с. 406, 407—8.
- Святирайло в. кн. с. 70, 72, 83,
166, 173, 177, 178—9, 180—
86, 187—192,—208, 209—
224, 225—242, 266, 268, 291,
309, 318, 475—476, 481, 515.
- Семеї Олелькович кн. київ. с.
173, 247, 249, 250, 254, 266
7, 270.
- Семен кн. степанський с. 122.
- Сендомирська земля с. 34, 50,
243, 331.
- Сенько Олизарович староста с.
258.
- Серенськ м. с. 278.
- Серпейськ м. с. 274, 277.
- Сеніцький Мик. с. 355, 257.
- Сераковский воевода ленчиц. 395.
- Серадзь с. 200, 211, 224.
- Сіверщина с. 65, 72, 78, 94, 161,
166, 167—9, 174, 176, 178
—9, 185—6, 204, 223, 235,
245, 274, 279, 288, 327, 332
422, 452—3; див. іще: Чер-
нигівщина.
- Синець ур. с. 87.
- Синя вода, р. с. 79, 80—2, 87, 91.
- Скала м. с. 89, 90, 175, 162, 199.
- Скиргайло кн. с. 161—2, 165—6,
169—70, 172—3, 176, 456,
466, 473—4, 515.
- Слуцьк м. с. 174, 214, 268, 287,
332, 333.
- Смоленськ м. і земля с. 64—66,
86, 168, 204, 217, 219, 220,
234, 253, 273, 279, 280, 290,
313, 343, 345, 361, 422, 452.
- Смотрич м. 88, 90, 175, 192, 193,
199.
- Снепород ур. с. 87.
- Снятин м. с. 56.
- Соколець м. с. 168, 174.
- Солхат м. с. 297, 299, 301, 305;
308, 309.
- Снятеко з Мельштина с. 89, 90,
166, 167, 174, 175—77, 178,
474—5.
- Станислав кн. київський (леген-
дарний) с. 18.
- Стародуб м. і князівство с. 67,
70, 74, 79, 87, 246, 278, 280,
454—5.
- Степань м. с. 197.
- Стефан, воевода волоський с. 200,
271, 319, 331, 333.

Стінка м. і округ с. 90—1, 175.
 Стрий р. с. 196, 198.
 Судак м. с. 297, 299, 300, 302—3, 320.
 Сулимів с. с. 58.
 Свята р. с. 218.
 Сянік, Сяніччина с. 37, 221, 442, 501.
Тана м. с. 300—1, 302—3.
 Татары с. 2, 33, 38, 42, 57, 60, 78—9, 80—2, 85, 87—9, 91—3, 194, 198, 210, 211—12, 214, 218, 220, 224, 228, 236, 244, 246, 247, 250, 257, 260, 263—4, 284, 287, 294—5, 300, 301, 302—306, 309, 311—12, 318—19, 326, 328—9, 330—7, 342—3, 357—381, 393, 401, 409, 437, 442, 444, 447, 457; див. іще Золота і Кримська орда.
 Таш-тімур хан с. 305—6, 307.
 Тверське князівство с. 273, 274—5, 277.
 Тевтонське рицарське братство с. 6; див.: Прусія.
 Темірез, емір с. 82, 83, 85.
 Теодорит митроп. київськ. с. 76.
 Теревовль м. і округ с. 89, 91, 175, 193, 463—4.
 Тімур емір с. 306, 313.
 Тматорокань м. с. 295, 298.
 Товмач м. с. 230.
 Товтивил кн. с. 12.
 Торуське князівство с. 71.
 Тохтамыш хан с. 84, 85, 87, 98, 305, 307, 312—15, 317—18, 458, 460, 489.
 Трапезунт с. 296.
 трактати 1366 с. 446, 447.
 Тройден кн. с. 13.
 Троки м. і волость с. 162, 165, 192, 204, 225, 232, 333.
 Трубецькі князі с. 276, 278, 454.
 Трубчевськ м. с. 67, 70, 178, 274, 278, 452.
 Тула м. с. 87, 274.
 Турки с. 257, 260, 304, 319, 322,

324, 329, 331, 332, 336, 350, 354, 401, 485.
 Туров м. і земля с. 8, 234, 285, 287, 289, 332, 423.
Угорщина с. 2, 37, 62, 100—1, 103—04, 108, 449, 109, 110—112, 169, 171, 172, 177, 185, 349, 433—5, 340—2, 499—500.
 Угорська Русь с. 37, 172.
 Угра р. с. 274, 325.
 Україна с. скізь.
 Унія литовско-польська 100, 251, 255, 256—8, 261—3, 338—9, 340—5, 349, 351, 352—7, 360—9, 370—8, 380—4 388, 392—4, 396, 402, 412—13, 417—19, 421, 465; 490, див. іще: акт 1432 р. Виленський, Городельський, Кревський, Олександрові акти.
 Урич м. с. 49.
Федор Олександрович кн. с. 455.
 Федор кн. київський с. 73—5, 78, 81.
 Федор Коріятович кн. с. 79, 166, 167, 170—2, 477.
 Федор Корибутович кн. с. 204.
 Федор Любартович кн. с. 162—4, 166, 168—9, 196, 477, 513, 515.
 Федор Ольгердович кн. ратенський с. 174, 516.
 Федько кн. несвизький с. 210, 211, 215, 217, 408.
 Федор Патрикевич кн. с. 455.
Жаджібей м. с. 86.
 Хаджі-герай хан с. 85—7, 249, 303, 306, 307, 309, 310, 311, 318, 319, 321, 335, 458—9, 460—1, 488—9.
 Херсонес м. с. 300.
 Хліщень волость с. 277.
 Хмельниць м. і округ с. 240, 332.
 Ходкевич Іван воев. київ. с. 268, 270; — Ян староста жмудський с. 386, 388, 391, 401—2, 405, 411—12.
 Холм, Холмська земля с. 39, 46;

54, 63, 164—5, 197, 214, 221,
331, 445, 447, 449, 500—1.
Хотетівські кн. с. 72, 278.
Царгород с. 76—77, 298, 303—
04, 522.
Червоногород. м. с. 49, 89, 90,
175, 177, 192, 199.
Черкаси с. 86, 172, 173.
Чернечгородок с. с. 46.
Чернігів і Чернігівщина с. 8,
65, 67, 73, 79, 87, 178, 215,
274, 276, 278, 280, 330, 333
—5, 422, 451—1, 456; див.
іще: Свірщина.
Черторийськ м. і князівство с. 174.
Черторийський Іван. кн. с. 205; —
Олександр с. 230, 269, 404.
Чорна Русь с. 9, 214.
Чорне море с. 296, 298, 300, 303
309.
Чорний город с. 316.
Чорноморе с. 293, 299, 304, 315,
316, 487.
Шамотульський Вінц. с. 217, 224,
225.
Шварно Данилович кн. с. 13, 15.
Шемячич Василь кн. с. 278.
Шецинецький округ с. 476.
Шилевич Олизар с. 242.
Щебрешин м. с. 39, 47.

Юрій-Болеслав кн. с. 2, 59, 62,
312, 430—2, 334.
Юрій Данилович кн. холмський
с. 445, 446.
Юрій Корвятович кн. с. 46, 79,
87, 93, 94, 445—7.
Юрій Наримунтович кн. с. 40,
46, 49, 53, 54, 57, 93, 445—
7, 450.
Юрій пинський кн. с. 243.
Юрій Лугвенович с. 199.
Юрій Святославич с. 273.
Юрша воев. с. 196, 197, 223, 243.
Ягайло в. кн. і король с. 55, 57,
84, 90, 96, 97, 108, 161—4,
178, 181—2, 184—5, 186, 187
192, 193—208, 209—216, 222,
248, 269, 312—13, 316, 318,
356, 390—1, 396, 406, 411,
453. 463—4, 465, 469, 471,
472—3, 475, 515—6.
Ядвіга кор. поль. с. 93, 166, 463
—4, 469, 470.
Ялта м. с. 302.
Ян біскуп. луцький с. 258.
Ян з Сенна с. 224, 225.
Ян з Чарькова с. 45, 93, 107,
109, 110, 432.
Ярослав м. с. 331.
Ятвяги с. 6, 7, 8.

П О М И Л К И.

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба було :
8	1 знизу	і історії	історії
9	4 зн.	скількись	кілька
20	20 зверху	роярство	боярство
—	4 зн.	Caritanes са	Caritaneus — се
25	17 зв.	далі	далі
30	2 зн.	scismaticis	scismaticis
33	17 зв.	задумючи	задумуючи
39	12 зн.	клушаєть	слушаєть
73	5 зн.	XVII	XVI—XVII вв.
74	7 зн.	Kytlubacnum	Kutlubachum
80	5 зн.	XIV	XVI
87	12 зн.	1353	1363
89	9 зн.	кїїці	кїнци
91	4 зн.	Серед	Серед
95	5 зн.	упущено: Козловскій Судьбы русскаго языка въ Литвѣ и на Жмуди (Вѣст. Зап. Рос. 1869, кн. X).	
98	1 зв.	Йокима	Йоакима
99	15 зв.	муєіло ся	муєіло
101	9 зн.	критична	критичні
105	17 зн.	уславлені	уоставлені
106	9 зн.	1333	1373
110	1 зн.	Ян	Яна
111	8 зн.	Тѣму	Тому
114	18 зн.	нього	них
125	16 зн.	чином	часом
134	4 зн.	вѣрность	вѣрность
136	2—3 зн.	полїтичній;.. спинає	полїтичний;.. спинає
148	5 зв.	було	були
151	19—20 зв.	конфедерують.. вї	конфедерують.. сї
153	14 і 4 зн.	Ceschy	Ceschy
162	12 зн.	какъ	накъ
163	3 зв.	відірванне	відібранне
164	21 зв.	сфальшованім	сфальшованім)
167	2 зн.	с. 12	с. 202
169	20 зв.	Мав він	Любартович мав

Сторінка :	рядок :	надруковано :	треба було :
177	1 зв.	не —	— не
—	7 зв.	далекими	деякими
—	15 зв.	нотку з треба переставити до слова „королєви“.	
204	6 зв.	Vilnam.	Vilnam,
209	17 зв.	латолицького	католицького
212	11 зв.	перше	вище
229	10 зв.	положив	наложив
—	12 і 14 зв.	правителя.. V	приятеля.. VI
—	3 зв.	виїмки — в додатках	Пол. собр. лѣт. XVII с. 337
230	18 зв.	incolumem	incolumem
237	6 зв.	еманціювало	еманціювало
240	11 зв.	найновіше виданне	—
241	2 зв.	накликування ся	накликування
246	2 зв.	піддобрвав	піддобрював
251	7 зв.	звязок	звязок
254	21 зв.	Litwana	Litvana
261	10 зв.	roczwierdzyła	roczwierdzyła
266	6 зв.	давало	давали
169	20 зв.	вітчину ?	вітчину !
301	12 зв.	за ними (в 1332 р.) осідає	а не пізнійше організуєть ся
—	1 зв.	192	192, і Ковалевского Изъ исторіи Азова
309	10 зв.	Castigatissiami	Castigatissimi
325	16 зв.	спора лізувала	спаралізувала
343	1 зв.	напово	наово
349	11 зв.	обминенути	обминути
359	2 зв.	вбито	вбито.
387	14 зв.	zwej	swej
414	16 зв.	nigby	nigdy
415	2 зв.	rgóžno	rgóžno.
417	14 зв.	допресії	депресії
418	9 зв.	Метибові	Мстибові
425	20 зв.	уварівського,	уварівського)
426	11 зв.	germu	gerum
432	17 зв.	премиельським	премиельськими
457	15 зв.	паль	пакъ
474	17 зв.	комаїнуючи	комбінуючи

З М І С Т.

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею с. 3—99
Загальний погляд с. 3

Початки литовської окупації:

Литовські племена (с. 4) й сформування Литовської держави (с. 6); розвій литовських нападів на руські землі (с. 7); значінне Литовської держави в українській історії (с. 8). Мендовг і його діяльність (с. 9), окупація руських земель (с. 10); відносини з Данилом (с. 11), здобутки Мендовга (с. 12); Войшелк і Тройден (с. 13). Нова династія — здобутки Литви в землях кривичсько-дреговичських (с. 14), відірвання Берестейщини (с. 15), здобутки в Київщині (с. 16), литовські впливи в ній за Гедимина (с. 17), легенди про Гедиминів похід (с. 18).

Боротьба за Галицько-волинські землі:

Револуція й проголошення Любарта (с. 19), його становище (с. 20); пляни на Галичину Угорщини й Польщі (с. 21), похід угорський (с. 21—2) і польський — реляція Казимира (с. 22), оповідання Яна (с. 24) и Траски (с. 25), дійсний образ подій 1340 р. (с. 26), умова Казимира з Дедьком (с. 27), незалежність Дедьба від Угорщини (с. 28). Боротьба в 1341—5 рр. (с. 29), справа відірвання Сяніччини (с. 31). Кампанія 1349 р. (с. 32), її дійсний образ (с. 33), напади Литви 1350 р. (с. 34), угода Казимира з Угорщиною й реляції папі (с. 35); кампанія 1351 (с. 36) і 1352 р. (с. 37), татарські напади (с. 38), похід Казимира (с. 39) і перемире (с. 40); результати кампанії (с. 41). Війна 1353—6 рр.: агресивні пляни Казимира (с. 41), звістки про війну 1353—4 р. (с. 42), союз Казимира з Татарами (с. 43). Кампанія 1366 р. (с. 44) і трактати (с. 46), сепаратна умова з Любартом (с. 47). Відновлення війни (с. 48), Юрий Наримунтович і Олександр Кориятович (с. 49), смерть Казимира, литовські здобутки 1370 р. (с. 50). Дальша війна (с. 51), заходи Любарта в Галичині (с. 52), напад литовських князів (с. 53), і кампанія 1377 р. (с. 54). Події 1382 р. (с. 55). Загальний погляд на боротьбу (с. 57), становище до неї суспільности на Волині (с. 58) і в Галичині (с. 59), роля боярства (с. 60) і міст (с. 62), політика Казимира (с. 61).

Прилучення українських земель до в. кн. Литовського в 2-й пол. XIV в.:

Загальний погляд (с. 63), література (с. 64). Сіверщина — окупація Брянська (с. 65), литовські князівства в Сіверщині (с. 67), верхівські землі (с. 68), конкуренція Москви й Рязани (с. 69), нахил сіверських Гедиміновичів до Москви (с. 70) й московські здобутки кінця XIV в. (с. 71), політика Литви (с. 72). Київщина (с. 73); звістка Гутинської компіляції про окупацію її (с. 74), вартість її (с. 75); і час і обставини переходу Києва в формальну залежність від Ольгерда (с. 76); справа київської митрополії (с. 77). Переяславщина (с. 78). Поділе — звістки про литовську окупацію (с. 79) і аналіза їх (с. 80), татарсько-литовські відносини (с. 81), і литовсько-татарський компроміс (с. 83), татарська дань і тамга (с. 84); надання Тохтамиша (с. 85) й оповідання Менгілі герая про Хаджі-герасву грамоту на українські землі (с. 86). Дійсний образ подільської окупації (с. 87); сформування Подільської території (с. 88) і становище її в польсько-литовській боротьбі (с. 89), становище Корнятовичів — відносини до Татар (с. 92) і Польщі (с. 93). Загальні замітки про литовську окупацію на Україні (с. 94); руські елементи в в. кн. Литовському (с. 95), ідея руської державної спадщини в литовській династії (с. 98) нахил до в. кн. Литовського на Руси (с. 99).

II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV. 100—179
 Загальна ситуація с. 100
 Польсько-угорський спір за Галичину:

Угорсько-польський компроміс (с. 101), претенсії Угорщини (с. 102), пляни Людовика (с. 103), Володислав опольський володарем Галичини (с. 104), правний титул цього володіння (с. 105), прикмети державних прав — титул, печать і монети Володислава (с. 106). Невпевність Людовикових плянів в Польщі (с. 109), Володислав уступає з Галичини (с. 110), причини і час цього факту (с. 111), угорські намістники в Галичині (с. 113). Події по смерті Людовика (с. 114), справа польської корони (с. 115), Ядвіґа польською королевою (с. 116), похід 1387 р. на Галичину (с. 117), друге „володінне“ Володислава Опольського в Галичині (с. 118), його лист до Галичан (с. 119), прилучення Галичини до Польщі (с. 121), облога Галича й похід литовських князів на Галич (с. 122). Претенсії Угорщини (с. 123), пізнійші дипломатичні спори з Угорщиною і польське *status quo* в Галичині (с. 124).

Литовсько-польська унія й справа інкорпорації земель в. кн. Литовського до Польщі:

Династична унія Польщі й Литви й її значінне (с. 125); ослаблення політичної системи в. кн. Литовського в 1380-х рр. (с. 126); переговори про шлюб Ягайла й Ядвіґи (с. 127); Кревський акт (с. 128), його постанови (с. 129), справа влучення в. кн. Литовського до Польщі (с. 130); шлюб Ягайла (с. 131) і його становище в Польщі (с. 132); заходи коло переведення інкорпорації (с. 134), присяжні грамоти кня-

зів (с. 135). Опозиція інкорпорації (с. 136); Витовт (с. 137); його попередня політична кар'єра (с. 138), боротьба з Ягайлом (с. 139) і Острівська угода (с. 140), змагання Витовта до незалежності (с. 141), жадавня Ядвіги (с. 142), проголошення Витовта королем (с. 143), катастрофа 1399 р. й компроміс (с. 144), акти 1401 р. (с. 145). Витовт в князем (с. 146), вилом в Кревській унії (с. 147). Ситуація по р. 1410 (с. 148), дальші записи унії й компроміс 1413 р. (с. 149), Городельський привилей (с. 150) і запись панів (с. 151). Справа коронації (с. 153), Луцький з'їзд (с. 154), союз Витовта з імператором (с. 156), польсько-литовське напруження і смерть Витовта (с. 157); польсько-литовські відносини в світлі коронаційного епізоду (с. 158).

Переміни в устрою в князівства :

Система князівств XIV в. (с. 159) і їх касовання (с. 160). Полоцьк (с. 161), Сіверщина в 1380-х рр. — Дмитро і Корибут (с. 162), відібране Луцька від Федора Любартовича (с. 163) і надання Витовту (с. 164), відібране волостей від Скиргайла і Свигригайла (с. 165). Систематичне нищення князівств в 1390-х рр. (с. 167), похід на Корибута (с. 168), відібране Володимира від Федора Любартовича і його дальша доля (с. 169), похід Витовта на Поділля (с. 170), відібране Києва (с. 172). Князівства які потім зістали ся (с. 174); надане Поділля Спитковці (с. 175); опорожнення Києва (с. 176); Поділля під Свигригайлом (с. 177), вертаєть ся до Витовта (с. 178); володіння Свигригайла в Сіверщині (с. 179).

III. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі від середини XV віка до початків XVI-го с. 180—282

Національний розлом в в. кн. литовським :

Інкорпораційні змагання Польщі (с. 180) і опозиція руських і литовських магнатів (с. 181), упривілегованне литовської аристократії (с. 182), розлом Руси й Литви і руська іредента (с. 183).

Свигригайло й змагання українських і білоруських елементів вел. кн. Литовського :

Пляни Польщі на Литву по смерті Витовта (с. 184). Свигригайло — його давніше жите (с. 185), союз з Русинами (с. 186), надії Русинів на нього (с. 187). Обставини вибору Свигригайла на в. князя (с. 188). Пляни Польщі на Поділля (с. 189), польські заходи (с. 190) і подільська конспірація (с. 191); окупація подільських замків в 1430 р. (с. 192). Конфлікт Свигригайла з Ягайлом (с. 192), початки війни (с. 193). Становище Свигригайла (с. 194), похід Ягайла (с. 195), облога Луцька (с. 196) і дрібна війна (с. 197) перемире 1431 р. (с. 198). Переговори (с. 199), завзяте Свигригайла (с. 200). Конспірація на Свигригайла (с. 201), її національний підклад (с. 202) і головні учасники (с. 203), проголошення в князем Жигимонта Кейстutowича (с. 204); сусильна політика Жигимонта (с. 205), Свигригайло як провідник аристократії (с. 206). Уставлення відносин Литви до Польщі (с. 206), акт унії (с. 207), Ягайлів привилей для Руси (с. 208), його непевність (с. 209). Боротьба Свигригайла — подільська кампанія 1432 р. (с. 210), перехід Волини до Ягайла й поворот назад (с. 212), походи Свигри-

гайла на Литву 1432—3 рр. (с. 213), боротьба на Україні (с. 214). Акти унії 1433 і 1434 р. (с. 215). Смерть Ягайла (с. 216). Вагання в партії Святирайла (с. 217). Війна 1435 (с. 218), Святирайло на Україні (с. 219), утрата Білоруси (с. 220), переговори Святирайла з Польщею в 1436 р. (с. 221), політика галицької шляхти (с. 222), союз з нею Святирайла (с. 223), заходи Жигимонта коло Київщини й Волини (с. 224), польське правительство вирікаєть ся Святирайла (с. 225), упадок Святирайла (с. 226).

Справа унії і влучення українських земель до Польщі за Казимира і Олександра:

Політика Жигимонта Кейстуовича (с. 227), польсько-литовське напруження (с. 228), смерть Жигимонта (с. 229). Кандидатура Святирайла (с. 230); кандидатура Казимира (с. 231), пляни Польщі (с. 232), проголошення в князем Казимира (с. 233), уступки Русинам — відступлення Волини Святирайлу й надання Київа (с. 234), пограничні спори (235) і розрив з Польщею (с. 235). Смерть Володислава (с. 237), переговори Поляків з Казимиром (с. 238), „угода Литвинів з Короною“ 1446 р (с. 239), Казимир королем (с. 240), польсько-литовські спори (с. 241), справа Волини (с. 242), смерть Святирайла й пляни війни (с. 243), ослабленне напруження (с. 244) литовське фрондованне на Казимира (с. 245), жаданне осібногo вел. князя (с. 246), Казимир утихомирює литовських автономистів (с. 247), становище Литви в Пруській війні (с. 248) і литовські претенсії до Польщі (с. 249), польсько-литовські відносини в останніх літах Казимира (с. 250), розірвання унії (с. 251), смерть Казимира (с. 252). Вибір в. князем Олександра (с. 253), ослабленне звязи з Польщею (с. 255), заходи Поляків коло відновлення унії (с. 256), справа потвердження Городельського акту (с. 257); акт 1499 р. (с. 260). Олександр королем польським, акт 1501 р. (с. 261); акту 1501 р. не признають в Литві (с. 262). Смерть Олександра (с. 263), становище литовських панів при виборі в. кн. Жигимонта (с. 264).

Становище руських елементів в в. кн. Литовським і українсько-білоруська іредента:

Двоїстість і посередність політики литовських панів супроти унії, їх національно-клясова виключність (с. 265); становище Русинів в в. князівстві (с. 266), справа Київського князівства (с. 267), конспірація князів 1481 р. (с. 268), її причини (с. 269), її цілі (с. 271), нахилдо Москви (с. 272). Конкуренція Литви з Московою в руських землях (с. 273), сфери впливів їх в серед. XV в. (с. 274), утрати литовських політики в 2-ій пол. XV в. Новгород, Твер і Рязань (с. 275), верхівські князі — їх переходи до Москви (с. 276), московські походи на Литву й угода 1494 р. (с. 277), нові переходи князів (с. 278), справа релігійних переслідувань православних (с. 279), перемира 1503 р. і пляни Москви по смерті Олександра (с. 280). Повстання Глинського: рід Глинських (с. 281), його попередняролі (с. 282) конфлікт з литовськими панамі (с. 283) поголоски про пляни на велике князівство (с. 284), конфлікт, з Жигимонтом (с. 285), повстання (с. 286), союз з Московою

(с. 288), похід Жигимонта й упадок повстання (с. 289), Смоленська війна (с. 290), крах руської аристократії (с. 291).

I. Зміни в українських степах і на Чорноморю Сформованне Кримської орди й татарські спустошення. с. 292—337

Чорноморські степи і Крим в XIII—XV в.:

Загальний погляд (с. 293), розклад Золотої Орди (с. 294), початки Кримської орди (с. 295); Крим в XIII в. (с. 296), ослаблення влади Візантії й грецького елементу (с. 297), італійські кольовні — Кафа (с. 298), Судак (с. 299), Пізанський порт і інші кольовні (с. 300) Тана (с. 301); розвій генуезької держави в Криму (с. 302), прикристи від Татар і Турків (с. 303), турецька окупація (с. 304).

Сформованне Кримської орди:

Татари в Криму (с. 256—7), політичне відокремлення Крима (с. 305), Хаджі-герай — його походження й перші стадії діяльності (с. 306), Гераева легенда (с. 307), Девлет-Бірди й його правдоподібна тотожність з Хаджі-гераєм (с. 308), утеча Хаджі-герая на Литву (с. 309), остання фаза діяльності й смерть Хаджі-герая (с. 310), значена ним політика Кримської орди (с. 311).

Відносини до Татар Литви і Польщі в XIV і XV в. і татарські спустошення на переломі XV—XVI вв.:

Становище Татар в польско-литовській боротьбі (с. 312); Мамай і Тохтамыш (с. 313); Витовт — його пляни й заходи на Чорноморю (с. 313—4), битва на Ворсклі (с. 314-5), дальші заходи Витовта (с. 315) і участь в татарських справах (с. 316); татарські кліенти Витовта (с. 317) Союз з Татарами Свигригайла (с. 318); відносини Литви до Хаджі-герая (с. 319); Нур-давлет і Менглі-герай (с. 320), союз Менглі з Москвою (с. 321), повстання в Криму (с. 322), Менглі-герай турецьким васалем (с. 323). Союз Литви з Золотою ордою (с. 324), ворожнеча Менглі (с. 324). Напади Менглі на українські землі — напад на Київ (с. 326) намови Москви (с. 327), напади Татар 1485—8 рр. (с. 328), Татари й Войлохи в 1489 — 1490 рр. (с. 329), татарські спустошення 1434 рр. (с. 330), турецькі походи на Галичину (с. 331), татарські напади 1499 — 1500 (с. 332) і 1501—5 рр. (с. 333). Україна пустіє (с. 334), безрадність польско-литовського правительства (с. 335), плян. дані Татарами (с. 336); Українська самооборона і неприхильність до неї правительства (с. 337).

V. Політичні обставини в XVI в. — влучення українських земель до Польщі с. 338—423

Справа унії за Жигимонта:

Руська іредента (с. 338), політика литовської аристократії супроти Польщі, (с. 339), становище шляхти й в. князів XVI в. до унії (с. 340). Ситуація в перших роках Жигимонта Старого (с. 341), заходи Поляків коло унії (с. 342), переговори 1512—3 рр. (с. 243), відпорність литовських панів (с. 244); вибір на литовський престіл Жигимонта-Августа (с. 345) і проєкт коронації його на литовського короля (с. 346), настановлення його (с. 348), вартність окремішности вел. князівства

з династичного погляду (с. 349). Оживлення справи унії в 1540-х рр. (с. 349—50), неприхильність Жигимонта Старого (с. 350); Жигимонт Август в. князем (с. 351).

Справа унії за Жигимонта Августа:

Становище Жигимонта Августа в справі унії (с. 353). Унія на соймі 1548 р. (с. 352). Переговори Поляків з Литвою 1551 р. (с. 354), дебати на короннім соймі 1553 р. (с. 355), погляди Поляків на унію (с. 356), історична аргументація (с. 357); запросини до Литви на сойм 1555 р. (с. 358), коронні сойми 1557—8 рр. (с. 359), ливонська справа (с. 360), московська війна і змагання до унії шляхти (с. 361—2), петиція 1562 р. (с. 362) і постанови шляхоцького віча (с. 363), пьотрковський сойм 1562—3 р. (с. 363), виленський, сойм 1563 р. (с. 364), литовська делегація (с. 365) й її інструкція (с. 366), варшавський сойм 1564 р. (с. 308) і конференції з литовською делегацією (с. 369), переговори з шляхоцькими послами (с. 370), уступки делегатів (с. 371) і формула унії (с. 372), розірвання переговорів (с. 373) і варшавський рецес 1564 р. (с. 374). Литовський сойм в Більську 1564 р. (с. 375) і конференції в Парчові (с. 376), коронний сойм в Пьотркові 1565 р. (с. 377), виленський сойм 1565/6 рр. (с. 478), петиції волинської й підляської шляхти (с. 379)), причини її прихильності до унії (с. 380). Берестейський сойм 1566 р. (с. 381) й інструкція на люблянський сойм. (с. 382), невдалі конференції в Либліні (с. 383), соймування 1566/7 рр. (с. 384), польська делегація на Литві й петиція литовської шляхти про унію в Лебедові 1567 р. (с. 385).

Люблинський сойм 1569 р.:

Загальна ситуація (с. 386), початки переговорів з литовськими сторонами (с. 387), суперечка про давні акти унії (с. 388) і акти 1501 р. (с. 389), історична аргументація (с. 390), литовський ультиматум (с. 391) натиск від короля (с. 392) і „утеча Литви“ (с. 393). Безоглядність коронних станів і короля (с. 394), „контумація“ й рішення інкорпорації Волини й Підляшя (с. 394), справа Волини (с. 395), інкорпораційні привилеї (с. 396), історичне мотивування (с. 397), завізування волинських і підляшських панів і послів на сойм. (с. 398), екаекція на непослушних (с. 399). Дебати над унією (с. 400), вісти з Литви (с. 401), литовська депутація (с. 402). Екаекція на Підляшан (с. 403), присяга Підляшан і Волян (с. 404), проект прилучення Київщини (с. 405), дебати над сим (с. 406), проект прилучення Брацлавщини (с. 407), її прилучення (с. 408), нерішучість короля й сенаторів в справі Київщини (с. 409), король рішає прилучення Київщини (с. 410), київський інкорпораційний привилей (с. 411). Дебати про унію (с. 412), акт унії (с. 413), дальші наради сойму (с. 414), загальний погляд (с. 415). Причина слабости становища литовських автономистів (с. 416), їх депресія (с. 417).

Безкороліве й литовські дезидерати (с. 417), нерішучість литовських автономистів (с. 418), становище українсько-руських земель (с. 520); жадання повернення українських земель до Литви затихає (с. 421). Українсько-руські землі, що полишилися по за Короною — Сіверщина (с. 422) й Берестейсько-ниньські землі (с. 423).

1.	Джерела й література сформування в. кн. Литовського	424
2.	Похід Гедимина на Київщину	427
3.	Дмитро Дедько	430
4.	Література боротьби за Галицько-волинські землі	433
5.	Угорський похід на Галичину 1340 р.	435
6.	Західні звістки про війну 1340 р.	436
7.	Траска і Длугош про похід Казимира 1340 р.	437
8.	Згоди що Казимир володів Руссю ще перед 1349 р.	438
9.	Джерела до кампанії 1251 року	439
10.	Угорсько-польський похід 1352 р.	441
11.	Татарські справи 1352 р.	443
12.	Перемирна грамота Казимира і литовських князів	444
13.	Юрій Наримунтович і Юрій Холмський	445
14.	Трактати 1366 р.	446
15.	Грамота Людовика про Любартові заходи в Галичині	448
16.	Кампанія 1377 р.	450
17.	Роман Брянський	450
18.	Литовські князі в Сіверщині	452
19.	Оповідання русько-литовської літописи про окупацію Поділя Ольгердом	456
20.	Ханський ярлик на руські землі, виданий в. князям литовським	457
21.	Володислав Опольський	462
22.	Дата останнього прилучення Галичини до Польщі	463
23.	Література до історії в. кн. Литовського на переломі XIV і XV в.	464
24.	Присяжні грамоти князів в. кн. Литовського короні Польській	466
25.	Острівська угода і намістництво в в. кн. Литовським	468
26.	лист Ядвіги з жаданням дани з руських земель	469
27.	Час і обставини переходу Лудька до Витовта	470
28.	Останні роки Скиргайла	473
29.	Поділе — литовський лен	475
30.	Надання Свиргайлови Поділя	476
31.	Література подій по смерті Витовта	476
32.	Польські пляни по смерті Витовта	478
33.	Привилей 1432 р. в справі рівноправності Русинів	478
34.	Зрада Федька Несвизького	479
35.	Перехід українських земель до Жигимонта	480
36.	Література в. кн. Литовського від проголошення в. кн. Казимира	481
37.	Тестамент Казимира	482
38.	Змова руських князів 1480 р.	482
39.	Повстання Глинського	484
40.	Література по історії Кримської орди	486
41.	Італійська колонізація Чорномор'я	487
42.	Татарська полтіжка Литви й Польщі	488
43.	Хаджі-герай і Девлет-бірди	488

44. Татарські хани — Витовтові клієнти в Орді по укладку Тохтамиша	489
45. Література унії XVI віку	490
46. Литовська інструкція 1563 р.	491
47. питання про спільні сойми на Варшавським соймі 1564 р.	492
48. Лист литовських станів на люблинській сойм 1566 р.	493
49. До історії підляшського і волинського привилею 1569 р.	495
Мана : Українські землі в складі Польсько-литовської держави перед 1569 роком	с. 497—498
Примітки до мани	с. 499—503
Пояснення скорочених цитат	с. 504
Генеалогічні таблиці династії вел. князів литовських	с. 505—516
I. Династия Путувера-Гедимина (с. 506—7). II. Династия Ольгерда (с. 508—9). III. Династия Володимира, Федора й Корибута Ольгердовичів (с. 510—1). Примітки — династия Гедимина (с. 512—3), династия Ольгерда (с. 514—6).	
Показчик	с. 517—525
Важніші похибки	с. 526—527
Зміст	с. 528—535
Перегляд I—VI т. Історії України-Руси	с. 537—538

„ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ“

ТОМ ПЕРШИЙ в другім виданню, 1904 стор. 628.

Зміст: I. Вступні уваги про український народ і його територію в теперішності і в історичних змінах. Загальний погляд на історію України.

II. Українська територія перед слов'янською міграцією: археологічні сліди життя на українській території; питання про слов'янську праотчину; не-слов'янська колонізація нашого краю; пізніші турецько-фінські племена і їх переходи (IV—IX вв.).

III. Слов'янська колонізація української території: розпросторення слов'янства; колонізація східно-слов'янська; слов'янські племена України; колонізаційні втрати їх в X віці.

IV. Культура і побут українських племен в часах розселення і по нїм: культура матеріальна (хліборобство, скотарство, ловецтво, промисли і т. п., побут — пожива, одяга, житло); торгівля; людина: тип фізичний і психічний, релігія і культ, похоронний обряд, шлюб і родинне життя, рід, племя, громада.

V. Початки Руської держави: Завязки політичного устрою українських племен. Початки Київської держави. Хронологічний перегляд подій X віка.

VI. Закінчення будови Руської держави: часи Володимира Великого.

Додаток I: про найдавнішу літопись; дод. II: норманська теорія.

Карти: а) колонізація Східної Європи до III в. по Хр.; б) східно-слов'янська колонізація в часах сформовання Руської держави.

ТОМ ДРУГИЙ в другім виданню, 1905, стор. 633.

Зміст: I. Часи Ярослава.

II. Розклад Руської держави в X—XII в.

III. Упадок Києва (до татарського походу 1240 р.).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку: Турово-пинська земля) — територія, городи, життя політичне й культурне.

V. Чернигівщина й Переяславщина.

VI. Волинь і Побужжя.

VII. Прикарпатські краї: Галичина й Угорська Русь.

VIII. Степи: Останки слов'янської колонізації в степах; турецька колонізація степів: Печеніги, Торки, Половці, Монголи-Татари.

Карти: а) Київщина і Турово-пинщина в XI—XIII в. б) Чернигівщина й Переяславщина; в) Західня Україна.

ТОМ ТРЕТІЙ, в другім виданню, 1905, ст. 587.

Зміст: I. Галицько-волинська держава (XIII—XIV в.): утворення її за Романа, часи Данила і його наступників.

II. Подніпров'я в другій половині XIII і на початку XIV віка, під татарською зверхністю.

III. Політичний і суспільний устрій українських земель в XI—XIII віках: державна система, княжі відносини, політична організація земель, управа, суд, воєнна і фінансова організація; організація державна й її історія; суспільні верстви.

IV. Побут і культура: Відносини економічні. Право як культурно-побутове явище. Побут: відносини родинні; хиби суспільности в представленню моралістів; образи життя. Християнство і його культурні впливи. Творчість артистична. Школа і освіта. Книжність і творчість літературна; письменство перекладене й оригінальне.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ в другім виданню, 1907, ст. 538.

ТОМ ПЯТИЙ, в першій виданню. 1905, ст. 687.

I. Загальний погляд на суспільно-політичну еволюцію українських земель під литовським і польським режимом (XIV—XVII вік.).

II. Еволюція суспільного устрою: Пани-шляхта — сформованне шляхетської й магнатської верстви в українських землях.

III. Селянство — його категорії, обмеження особистих прав, панщина й її історія.

IV. Міщанство, український елемент в містах. Духовенство чорне й біле (світське).

V. Управа сьвітська: останки староруської схеми й їх еволюція, перенесення польської адміністраційної системи й польського устрою на Україну і його сформованне в XVI—XVII вв. Організація міська. Сільський устрій.

VI. Організація церковна: єрархічні відносини XIV—XVI в., державне становище православної церкви в Польщі й в. кн. Литовським, внутрішній устрій і жите її, розстрий православної церкви в XVI віці.

VII. Утворення уніятської церкви: проби унії в XIV—XV віц., заходи коло унії в 2-ій пол. XVI в. і її переведення в 15-0-х рр.; берестейський собор 1596 р. і становище супроти нього суспільности.

ТОМ ШЕСТИЙ, в першій виданню, 1907, має вийти в осени с. р.

I. Економічне жите XIV—XVII вв.: торгівля й промисел міський, зміни в українській торгівлі XII—XIII вв., торгівля XV—XVII вв. східної й західної України, її упадок. Організація міського промислу, цеховий устрій; ослаблення міського економічного життя.

II. Господарство сільське: старе господарство XII—XIV вв. і його пережитки в XVI, розвій заграничного експорту і його впливи на економіку українських земель. Промисли звязані з сільським господарством.

III. Відносини культурні й національні: національний склад і національні елементи в різних суспільних верствах і в різних краях України, їх стан в XVI і на вступі XVII в.

IV. Побут і культура XIV—XVI вв.: „русська віра“ і українська народність; староруські релігійні традиції в українській суспільности XIV—XVI вв.; упадок культурного значіння церковности; освіта і книжність; артистична діяльність і творчість; побут і жите.

V. Культурно-релігійно-національний рух на Україні в XVI віці: успіхи латинізації й польщення; культурно-національна реакція в землях українських і білоруських; початки друкарства; острозький кружок; реформа брацтв; львівське брацтво і брацький рух.

VI. Боротьба за і против унії по її проголошенню, в житю і письменстві: перші писання, викликані берестейською унією, розвій полеміки, боротьба православно суспільности против унії, до другого десятиліття XVII в.

Наукове видання

ГРУШЕВСЬКИЙ
Михайло Сергійович

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

т. 4

XIV — XVI віки — відносини політичні

Оформлення художника І. В. КОЗІЯ
Художній редактор Р. І. КАЛИШ
Технічний редактор Т. С. БЕРЕЗЯК

Подано до складання і підп. до друку 28.06.91. Формат 84×108/32.
Папір кн.-ж. офс. Ум. друк. арк. 28,56. Ум. фарбо-відб. 28,98.
Обл.-вид. арк. 36,19. Зам. № 4—37.

Видавництво «Наукова думка» 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3.